

षण्णवत्युत्तरषट्शतीतः पुटात् प्रभृति नवोत्तरशतसहस्रपुटपर्यन्तेऽस्मिन् कोशे सप्तमाष्टमाध्यायी विद्यते ।

ॠ. बड़ोदा Oriental Institute No. 10310 अङ्कित आन्ध्रलिपिमयी तालपत्रकोशात्मिकोद्घोतनमातृका । अस्यां प्रथमाध्यायप्रथमपादतृतीयाह्निकात् प्रभृति प्रथमाध्यायद्वितीयपादसमाप्त्यन्तं विद्यते । श्रुत्तरद्विशती पत्राणि सन्ति । प्रतिपुटं सप्त पङ्क्तय उपलभ्यन्ते । पट्सहस्री ग्रन्था आहत्यात्र सन्ति ।

प. वाराणसेयविश्वविद्यालयसरस्वतीभवने Ms. No. 38002, देवनागरीलिपिमयी काकिदपत्रलिखिता रत्नप्रकाशस्य मातृका । अत्र १-३३, ३५-६६. पत्राणि प्रथमतः । ३४ तमपत्रं नास्ति । अत्र प्रथमाध्यायद्वितीयपादारम्भात् 'त्यदादीनि सर्वे नित्यम्' (१.२.७२) इति सूत्रान्तं वर्तते । ६७ प्रभृति ९९ पत्रान्तं नास्ति । अथ १००-१२९. पत्राणि — अत्र प्रथमाध्यायतृतीयपादे 'क्रीडोऽनुसंपरिम्यश्च' (१.३.२१) इति सूत्रात् 'विप्रतिपेधे परं कार्यम्' (१.४.२) इति सूत्रमध्यपर्यन्तं वर्तते । १३० तमपत्रं नास्ति । तदनु १३१-१९२ पत्राणि — अत्र प्रथमाध्यायचतुर्थपादद्वितीयसूत्रान्तिमभागात् प्रथमाध्यायसमाप्त्यन्तं वर्तते । ततः २-२९७. पत्राणि — अत्र 'समर्थः पदविधिः' (२.१.१) इति सूत्रात् [आरम्भे किञ्चिद्भागो नास्ति] 'आर्धघातुकं शेषः' (३.४.११४) इति सूत्रमध्यभागपर्यन्तं वर्तते । अनन्तरं २-७८. पत्राणि — अत्र (७४ तमपत्रं नास्ति) चतुर्थाध्यायारम्भात् [आरम्भे किञ्चिद्भागो नास्ति] 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' (४.१.९४) इति सूत्रारम्भभागपर्यन्तं विद्यते । अथो ११०-१४१. पत्राणि — अत्र 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' (४.२.६६) इति सूत्रमध्यभागात् चतुर्थाध्यायसमाप्त्यन्तं विद्यते ।

फ. वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयसरस्वतीभवने Ms. No. 40317 अङ्कित रत्नप्रकाशस्य देवनागरीलिपिमयी काकिदपत्रलिखिता मातृका । अस्यां प्रथमाध्यायारम्भात् प्रथमाध्यायसमाप्तिपर्यन्तं वर्तते ।

व. बड़ोदा O. I. Acc. No. 11203 अङ्कित देवनागरीलिपिमयी काकिदपत्रलिखिता, अस्याः प्रतिकृतिरस्मदीयकोशालये T. No. 498 अङ्कित रत्नप्रकाशस्य मातृका । अस्यां प्रथमाध्यायारम्भात् चतुर्थाध्यायान्तो भागो वर्तते । प्रथमाध्यायद्वितीयपादे 'प्रथमानदिष्टं समास उपसर्जनम्' (१.२.४३) इति सूत्रे 'अन्वयसंज्ञायामपि तत्र दोष इत्याशङ्कयान्वयसंज्ञाभात्रित्वैव परिहृतत्वेन परिहारान्तराप्रसिद्धेः' इत्येतत्पर्यन्तं वर्तते । उपरि प्रथमाध्यायचतुर्थपादान्तिमभागपर्यन्तग्रन्थो नास्ति ।

ग. बड़ोदा Acc. No 11205 Central Library अस्याः प्रतिकृतिः आस्माककोशालये T. No. 599 रत्नप्रकाशस्य मातृका । अत्र प्रथमाध्यायद्वितीयपादे [आरम्भे किञ्चिद्भागो नास्ति] 'असंयोगाल्लिड् कित्' (१.१.५) इति सूत्रात् प्रथमाध्यायतृतीयपादे 'तस्य लोपः' (१.३.९) इति सूत्रान्तं विद्यते ।

एतद्भागप्रकाशने रत्नप्रकाशविच्छिन्नभागपूरणाय लेखनावकाशं मातृकां च प्रदायोपकृतवद्भूषो वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयसरस्वतीभवनकोशालयसंस्थेभ्यो नितरां कृतज्ञतां निवेदयामः ।

MAHĀBHĀṢYA PRADĪPA VYĀKHYĀNĀNI

महाभाष्यप्रदीपव्याख्यानानि

(प्रथमाध्यायं ३-४ पाठाः)

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाहिकम्

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतनम् अन्नम्भट्टकृतम्

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्जिन् इत् १. २. १.

[२, ३-१०]

"ङित्किद्वचने" इति वार्तिकमतिदेशपक्षेऽलम्नकमिति शङ्कानिरासाय पक्षविकल्पानाह — चत्वार इति । अत्र अस्मिन् सूत्रे । ङित्वेति । ङ इद्यस्य, क् इद्यस्येति बहुव्रीहिणेत्संज्ञकङकारककारसंबन्धः प्रतिपाद्यते । "असंयोगाल्लिट् कित्" इत्यस्यापि तुल्यन्यायतया युगपद्विचाराय कित्त्वग्रहणम् । यौगिकेभ्यो भावप्रत्ययेन संबन्धोऽभिधीयते" इति संबन्धग्रहणेन तदेव स्पष्टीकृतम् । "भावना इत्संज्ञकङकारककारयोस्त्यादनम् । कर्तुं प्रतिपादयितुम् । ननु गाङादिभ्यः परो यङ्चङादिङ्ङिदस्ति", अत आह — सत्त्वे वेति । भूतानुवादे सिद्धानुवादे । अप्रामाण्यमिति । अज्ञातज्ञापनाभावलक्षणाप्रामाण्यमित्यर्थः । ङित्कित्शब्दयोर्वहुव्रीहिणां प्रत्ययपरत्वात् तस्य च भाव्यत्वं न संभवति, सिद्धत्वात्, अत आह — यो गाङिति । लोहितोष्णीषादिवद्विशेषणपरोऽयं निर्देश इति भावः । 'ङकारस्तस्येति पर्यवसितार्थकथनमेतत् । ननु देशनियामकटित्वाद्यभावे कुत्रायं भवति, अत आह — स त्विति । इदमेति । इत्संज्ञकस्यैव विधानेन यत्र कुत्रचित् स्थितस्य लोपसंवाद् देशविशेषो नापेक्ष्यत इत्यर्थः । तर्हि किमर्थं विधानम्, अत आह — इतां चेति । उच्चारितमात्रस्य लुप्तत्वं स्मर्यमाणस्य "च कार्यविशेषकत्वं चेतां धर्म इत्यर्थः । ननु यो भवति स आदेश इति नियमो नास्ति, आगमे व्यभिचारात्, अतः 'आदेशप्रतिषेधः' इत्ययुक्तम्, अत आह — टित्वेति । आगमलिङ्गामावे भाव्यमानस्यादेशत्वनियम एवेत्यर्थः । ननु "यथा बहुजकचावागमलिङ्गामावेऽपि वचनादेवादी मध्ये च भवतस्तथेहापि ङकार इदनन्तरो यस्येति बहुव्रीहिणा प्रत्ययात् परो भविष्यतीति कथमादेशत्वम्, अत आह — ङ इदिति । बहुव्रीहीति । अनभिधानादित्याशयः । कस्य स्थानेऽप्यमादेशः, अत आह — आदेरिति । अलोऽन्त्यापवादत्वादस्येति भावः । 'लोहितोष्णीषाः' इत्यत्रेतरानुवादेन लौहित्यमात्रे तात्पर्यं युक्तम् । अत्र ङिदिति बहुव्रीही प्रत्ययान्भिधानात् तस्य च "इत्याद्यादेशत्वाभावेनानुवादासंभवाद्विशेषणपरत्वं न संभवतीति

^१ ङित्वचने — अ, ऋ, ॠ.

^२ असंबद्धमित्यर्थः ।

^३ पा. सू. १. २. ५.

^४ कृतद्वितसमाक्षेभ्यः संबन्धामिधानं भावप्रत्ययेनेति वचनेनेति भावः ।

^५ प्रदीपे 'भावनम्' इत्यत्र 'भावना' इति पाठः चौखाम्भावप्रतिरे दृश्यते ।

^६ योऽङ्चङादिः — ऋ.

^७ ङिदस्तु — अ.

^८ प्रदीपे 'गाङ्कुटादिभ्यः परो योऽञ्जिन् प्रत्ययः' इत्यत्र 'यो गाङ्कुटादिभ्यः परोऽञ्जिन्प्रत्ययः' इत्यन्नम्भट्टपाठ इति भाति ।

^९ 'ङकारः' इत्यस्मात् प्राक् 'तदा' इत्यधिकम् — अ; 'तथा' इत्यधिकम् — ऋ.

^{१०} अत्र चकारो दृश्यते — अ, ऋ, ॠ. इदमधिकं भाति ।

^{११} 'यथा' इति नास्ति — ऋ.

^{१२} स्वाद्यादेशत्वाभावेनानु — अ.

बहुव्रीहिं त्यजति — तत्पुरुष इति । विशेषणत्वस्य वैवक्षिकत्वात् 'इत्' इत्यस्य न पूर्वनिपातः । बहुव्रीहौ वनिष्टप्रसङ्गमप्याह — बद्धिति । अनुपपादः, अनुपपत्तिः । तामेवाह — कुटितेति । तृचः स्थाने प्रसिद्धचङादिर्वा विधीयते, अप्रसिद्धतृङादिर्वा । नाथ इत्याह — प्रसिद्धेति । न द्वितीय इत्याह — अस्मादेवेति । प्रश्नोत्तरयोस्तात्पर्यमाह — इत्संज्ञो हीति । लोपापेक्षयात्र विशेषमाह — 'अत्रेति । डकार इति । न च 'तस्य लोपः' इत्यत्र प्रकृतेत्संज्ञाकस्यैव ग्रहणाभासस्य लोपः, इत्संज्ञा तु डित्कार्यार्या भविष्यतीति डकारस्य श्रवणप्रसङ्ग इति वाच्यम्, 'तस्य' इत्यस्य व्यवहिता-व्यवहितेत्संज्ञकभात्रपरामर्शित्वात् । 'अस्य लोपः' इति वक्तव्ये 'तस्य'ग्रहणस्य सामान्यग्रहणार्थ-त्वसंभवादिति भावः । वार्तिके विडग्रहण इति । 'विडति' इति यत्र कार्ये निर्देशस्तत्र कित्संज्ञ-कस्य डित्संज्ञकस्यासंप्रत्ययः । ककारमात्रस्यासंज्ञात्वात् ककारमात्रेण न कितः संप्रत्ययः । 'डित्' इत्यस्य संज्ञात्वेन विडित्यस्य ककारसहितस्यासंज्ञात्वात् डितोऽप्यसंप्रत्यय इत्यर्थः । तदुपपादयति — अक्तेति । परिच्छिन्नेत्यर्थः । तर्हि संज्ञाकरणस्य किं प्रयोजनम्, अत आह — डित्संज्ञेति । संप्रसारणेति । 'ग्रहिज्या' इति सूत्रे डिदित्यनेन, 'वचिस्वपि' इति सूत्रे किदित्यनेन च 'संज्ञि-प्रत्ययसंभवादित्यर्थः । व्यचिमात्रे 'डित्संज्ञोपयोगे' गाडकुटादिभ्यः' इति व्यर्थम्, तत्र संप्रसारणा-प्रसङ्गादिति शङ्कते — गाडिति । अनर्थिकेति । संज्ञापक्षेऽप्यमपि दोष इति भावः । ननु वचनसामर्थ्यादिकदेशद्वारा संज्ञासंप्रत्ययो भविष्यति, अत आह — विडति चेति । योगमेवाह — यस्येति । कृत्रिमेति । तथा च ग्रहिज्यादिसंप्रसारणं 'गूळ्हाति' इत्यादावेव स्यात्, 'जरीगृह्यते' इत्यादौ न स्यादिति भावः । प्रदेशेषु सर्वत्र कृत्रिमग्रहणे चङादीनां डित्करणमनर्थकं स्यात्, अत आह — चङादीनामिति । यत्र गुणवृद्धिनिषेधादौ विडतीति निर्देशस्तत्र संज्ञानुपलब्धेयौगिकस्य ग्रहणात् तदर्थं डित्करणं भविष्यतीत्यर्थः । दृष्टान्तदार्ढ्यान्तिककयोरेतिदेशावगतिप्रकारमाह — निर्जाति इति । व्यपदेशातिदेशे किद्वचपदेशेनाकिद्वचपदेशस्य बाधानातिप्रसङ्गः, अत आह — कार्यातिदेश इति । तत्प्रतिबद्धानि किदादिनिमित्तकानि । ननु पशुदासेऽपि कित्वप्रतिबद्धकार्येणामागमस्य 'विरोधः स्यात्, अत आह — 'कित्वेति । अमागमविरोधीत्यादिः । तेन गुणनिषेधस्य कित्वनिमित्त-कार्यस्य सत्त्वेऽपि न क्षतिः । 'सिसृक्षतीत्यादौ "हलन्ताच्च" इति सनः कित्वम् । कित्कार्यम् अमागमविरोधीत्यादिः । ननु डिद्विदित्यनेन 'न पूर्वस्यैव कार्यमतिदिश्यते, "आतो डितः" इत्यादौ स्वकार्यस्याप्यतिदेशात्', अत आह — विशिष्टमत्रेति । अस्मिन् सूत्र इत्यर्थः । ननु सप्तम्यर्थ इत्ययुक्तम्, इवार्थं वक्तिविवानात्, अत आह — सप्तम्यर्थ इति । निर्वीजव्याख्यानायोगमाशङ्क्या-ह — उपदेशेति । 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्यत इत्यादिः । सामर्थ्यात् परिशेषात् । अनुबन्धभेदविचारस्य प्रकृतसंगति निराह — एकस्येति । भाव्ये पूयगनुबन्धत्व इति । सर्वत्र कित्वकरणे सार्वधातुकादावपि संप्रसारणं स्यात्, तन्निवृत्तये तत्रातिदेशिकं स्वाभाविकं च डित्वं

‘कार्येणामगमस्य — अ.

‘प्रदीपे ‘तत्र स्थानिनं निवर्त्य’ इत्यत्र ‘अत्र स्थानिनं निवर्त्य’ इत्यत्रममृपाठ इति भाति ।

‘पा. सू. १. ३. ९.

‘मात्र’ इत्यतः प्राक् ‘लोप’ इत्यधिकम् — अ.

‘पा. सू. ६. १. १६.

‘पा. सू. ६. १. १५.

‘संज्ञाप्रत्यय — अ.

‘डित्संप्रयोगे — अ.

‘निरोधः — अ.

‘प्रदीपे ‘कित्वप्रतिबद्ध’ इत्यत्र ‘कित्वप्रतिबद्ध’ इति पाठोऽभिमत इति भाति ।

‘पा. सू. १. २. १०.

‘न’ इति नास्ति — अ.

‘पा. सू. ७. २. ८१.

‘सार्वधातुकमपिदिति डित्वेनेति भावः ।

‘पा. सू. १. ३. २.

कृतमित्यर्थः। भाष्ये अशिवयत् 'विभाषा श्वेः' इति चङ्। अश्वत् 'जूस्तम्भु' इत्यङ्, 'श्वयतेरः'। अवोचत् 'अस्यतिवक्ति' इत्यङ्, 'वच उम्'। स्वप्नक् 'स्वपितृपोर्नजिङ्'। यज्वा 'सुयजोर्ङ्वनिप्'। यज्ञः 'यजयाच' इति नङ्। एवं सर्वत्र 'कित्त्वकरणेऽतिप्रसङ्ग-मुक्त्वा सर्वत्र 'डित्त्वकरणेऽतिप्रसङ्गार्थ' 'जाग्रः' इति नातिक्म्। तदकारप्रश्लेषाप्रश्लेषान्यां 'द्विधा व्याचष्टे — भाष्ये जागर्तेरिति। तस्य तात्पर्यमाह — कितीति। नुवितेति। कुटादि-त्वेन तृचो डित्त्वादुवङ्। इदं मन्दप्रयोजनमित्याह — कितीति। सप्तमीनिर्देशेनापातप्रतीत्या पूर्वस्य कार्यमिति प्रतीयते। वस्तुत इदप्रतिषेधः कित एव कार्यम्, पूर्वस्य कार्यातिदेश इति चोक्तमिति भावः। औपदेशिककित्त्वस्यायं निषेधः, नातिदेशिकस्य। 'अत' 'आतिदेशिककित्त्वे-नात्र गुणनिषेधो भविष्यति, अत आह — न क्त्वेति। अयवेति। कित्कार्यमितिदिश्यते, न तु कित्त्वम्, तस्य तदकार्यत्वात्। 'ततश्चौपदेशिककित्त्वनिषेधे गुणः स्यादेवेति डित्त्वं पृथग्वक्त-व्यमित्यर्थः। औपदेशिककित्त्वेनातिदेशिकडित्त्वे सत्यपि निषेधः स्यात्, अत आह — डित्त्वेनेति। 'अथवा' इत्युक्तं हूयति — भाष्ये स्यादेतदिति। डित्त्वस्य कित्त्ववाधकत्वमुक्तं निराह — येनेति। तत्र हेतुः — न हीति॥

रत्नप्रकाशः

श्रीशिवरामेन्द्रसरस्वतीकृतः

[२, ३-१०]

५ इदस्य स डित्ति बहुव्रीहिः। गाङ्ः कुटादेश्च परोऽञ्जित्प्रत्ययो डित् स्यादिति सूत्रार्थः। यथा सिद्धस्यैव त्रैपादिकशास्त्रस्य 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धत्वं बोध्यते तथानेन सूत्रेणाविद्यमान-ङ्कारेणैवेता संबन्धो बोध्यते। एवम् 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति ककारेणेत। तथा 'गोतो णित्' इति णकारेणेत। एवमेव 'न क्त्वा सेट्' इत्यनेन क्त्वाप्रत्ययस्य सत्यपि ककारेणेत। संबन्धे तदभावो बोध्यत इति सर्वमनवद्यम्। एवं स्थिते कश्चित् पण्डितमन्यः शङ्कते — डित्कित्त्वचन इति। ङ्कारककारयोरिति। अञ्जित्संबन्धिनो ङ्कारस्य, अपिल्लिट्संबन्धिनः

^१ कित्त्वप्रकरणे — ऋ.

^{१०} डित्त्वप्रकरणे — ऋ.

^{११} अतिप्रसङ्गकथनार्थमित्यर्थः।

^{१२} द्विधा — ऋ.

^{१३} 'अतः' इति नास्ति — अ, ऋ.

^{१४} आतिदेशिकत्वेनात्र — अ, ऋ.

^{१५} ततश्चौपदेशिकत्वेनातिदेशिकडित्त्वे — अ.

^{१६} पा. सू. ८. २. १.

^{१७} पा. सू. १. २. ५.

^{१८} पा. सू. ७. १. ९०.

^{१९} पा. सू. १. २. १८.

^१ 'विभाषा धेट्श्वयोः' इति सूत्रैकदेशानुवादोऽयं बोध्यः। 'विभाषा श्वेः' इत्यस्य संप्र-सारणविधायकत्वात्।

^२ पा. सू. ३. १. ५८.

^३ पा. सू. ७. ४. १८.

^४ पा. सू. ३. १. ५२.

^५ पा. सू. ७. ४. २०.

^६ पा. सू. ३. २. १७२.

^७ पा. सू. ३. २. १०३.

^८ पा. सू. ३. ३. ९०.

ककारस्य चेत्यर्थः । अभावात् अप्रसिद्धेरित्यर्थः । इत्त्वकित्त्वयोरिति । इत्किच्छब्दौ बहुव्रीहीं । तान्यां परयोर्भावप्रत्यययोः संबन्धोऽर्थः, 'कृतद्वितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन' इति परिभाषितत्वात् । इकारककारसंबन्धयोरित्यर्थः । अप्रसिद्धिरिति । अनेन सूत्रेण सिद्धिर्न भवति । तथा च 'सूत्रस्यावोधकत्वरूपप्रामाण्यमिति भावः ।' अत्र अङ्गिति, अपिल्लिटि च । 'सता ह्यमिसंबन्धः' इत्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन द्रव्यति — तद्यथेति । अस्मदुक्तं सूत्रार्थमभिप्रेत्योत्तरमाह — भाव्येते तर्हीति । 'इत्त्वे कित्वे च सिद्धे सति सूत्रस्यैवास्यानर्थक्यापत्तेरविद्यमाने एव कित्त्वइत्त्वे विधीयेते, बोध्यते' इति भावः । तदुपपत्तिः प्रागेव दर्शिता । एतेन 'चत्वारोऽत्र पक्षा उपक्षिप्ता' भाष्ये — 'इत्त्वकित्त्वसंबन्धप्रतिपादनम्, भावना, संज्ञाकरणम्, अतिदेशश्चेति । 'तत्राद्यपक्षनिराकरणाय वार्तिकमुपन्यस्यति — 'इत्किद्वचन इति' । इति तिरस्तम् । इत्त्वकित्त्वप्रतिपादनपक्षे 'इत्किद्वचने' इत्यादिनाक्षिप्ते सति 'भाव्येते तर्हि' इत्यादिना तस्यैव पक्षस्य समाहितत्वेन तयोर्मैदामावात् । सूत्रार्थमन्यथा बुद्ध्वां तस्यार्थस्यानुपपत्त्या सूत्रस्यावोधकत्वरूपेऽप्रामाण्यं आपादिते तस्यार्थस्य पक्षत्वकल्पनानौचित्यात् । अन्यथा सूत्रेण बोधयितुमशक्यानामर्थानामसंख्येयत्वेन पक्षाणामानन्त्यापत्त्या चत्वारः पक्षा इति गणनासंभवापत्तेः । अतिशेषपक्षस्य संज्ञापेक्षयोक्तृष्टस्य भाष्याल्लक्ष्योपेक्षायां मानाभावाच्च । अविद्यमानसंबन्धभावनमशक्यमिति मन्यमान आह — भवतीति चेदिति । इकारककाराविति । इत्किच्छब्दौ कर्मधारयाविति मन्यते । तयोर्बहुव्रीहित्वे त्वादेषपक्षोऽपि निर्दोषः । तृजदेस्तुङादिषु तसादिः क्तसादिषु चादेशेऽपि सिद्धेः । न च क्लृप्तङ्कारेत्काश्चङङादय आदेशाः स्युर्न त्वक्लृप्तङ्कारेत्कास्तुङादय इति वाच्यम्, स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया अक्लृप्तङ्कारेत्कस्यैवाङ्गीकारात् । एतदभिप्रायेणैव 'आद्यन्तो टकितो' इति सूत्रे 'टकावाद्यन्तसंज्ञे इतो भवतः' इति पक्ष उद्घुङ्कितो भगवत् । कथं पुनरिति । इत्संज्ञायां सत्यां तस्य स्रष्टिति लोपस्यैव जायमानत्वेनादेशत्वेन विधानं न युज्यत इति मन्यते । किं हि यचनादिति । वचनसामर्थ्यादादेशे जाते पदचाल्लोपो भविष्यतीति भावः । मनुष्यतरीत्य आदेशपक्षं निर्दुष्टं शात्वापि 'तुष्यतु दुर्जनः' इति न्यायेन पक्षान्तरं परिगृह्णाति — संज्ञाकरणं तर्हीति । विडग्रहण इति । विडन् गृह्यते यत्र तत् विडग्रहणं 'विडति च' इति सूत्रम्, तत्रेत्यर्थः । असंप्रत्ययः स्यादिति । विडसंज्ञकयोरिति शेषः । अनयोरेवेति । कृत्रिमाकृत्रिमन्यायादिति भावः । चङादीनां इत्त्वं विडग्रहणे सावकाशं श्रेयम् । तदेवं संज्ञापक्षे दूषिते पक्षान्तरं परिगृह्णाति — तद्वदतिदेश इति । द्विवदिति । द्विता तुल्यं वर्तत इत्यर्थः । 'तत्र तुल्यम्' इति तृतीयान्तादिति । अकिद्विधप्रसङ्ग इति । किद्वद्भावेऽतिदिष्टेऽपि स्वाश्रयस्याकित्त्वस्य सत्त्वेन तदाश्रयो विधिः प्राप्नोतीति तस्य प्रतिपेक्षो वक्तव्य इति भावः । सिसृक्षतीति । 'हृन्ताज्ज' इति शनः किद्वद्भावेऽतिदिष्टे स्वाश्रयाकित्त्याश्रयोऽगमः स्यादिति भावः । सिति नेतीति । तथा च स्वाश्रयेऽकित्त्वे सत्यपि न दोषः । तदाश्रयकायस्य कस्याप्यनाशदिति भावः । सर्वेषु पक्षेऽप्यति । नावनापक्षे, आदेशपक्षेऽतिदेशपक्षे चेत्यर्थः । संज्ञापक्षस्तु दूषित एव । तेषु तृतीयपक्षे तावन् ममापानमाह — सिद्धं त्यति । पूर्वस्य यत् वक्तव्यमिति ।

१ 'मन्त्रैरिष्टमहामान्वादीनामवनामिदमिति
नृपनरस्ये भावप्रत्ययपरिनिर्णये ।

२ 'मती स्तनिकवन्ताः — प.

३ 'प्रदीपे 'भावनाम्' इत्यत्र 'भावना' इति
श्रीसायनादिभिः पाठः ।

४ पा. सू. १. १. ४६.

५ लो. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ३५.

६ पा. सू. १. १. ५.

७ पा. सू. ५. १. ११५.

८ पा. सू. १. २. १०.

डिति पर इति शेषः । सप्तम्यर्थे [ऽपि] वतिरिति । सप्तम्यन्तादिवाक्ये वतिरित्यर्थः । तथा-
चाञ्छिण् डिट् भवतीति यदुक्तं मया तत्र सप्तम्यर्थे प्रथमा प्रयुक्तेति ज्ञेयमिति भावः । एतेन
'ननु नेह वतिरुपात्तः, तत् कथमयं परिहारः' इति निरस्तम् । भाष्ये वतिरुपात्तत्वात् । 'वति-
मन्तरेणाप्यतिदेशो गम्यते' इत्युक्तत्वेन सूत्रापेक्षयैवमनुक्तत्वाच्च । यदपि समाहितम् 'अयं भावः—
यया न सर्वकार्यप्राप्त्यर्थोऽब्रह्मदत्ते ब्रह्मदत्तत्वारोपः । अपि तु कस्यचिदेव कार्यस्य लाभार्थः ।
एवमिहापि व्याख्यानाद् विशिष्टडित्कार्यातिदेशार्थ एवाञ्छिण्तः प्रत्ययस्य तद्रूपासङ्गः' इति । तदपि
न, एतदाशयेन भगवता 'अञ्छिण् डिट् भवति' इति सूत्रार्थस्य दर्शितत्वेऽपि तेन शब्देन 'सोऽर्थो न
दर्शित इत्याशयेन कथमनुच्यमानं गंस्यत इति प्रश्ने सप्तम्यर्थे वतिरिति भाष्यस्य प्रवृत्तत्वेन तस्यै-
तदाशयकत्वासंभवात् । इतीव डिट् इति । तथा च डितः 'परस्य विधीयमानमात्मनेपदं
सन्नन्तान्न भवतीति भावः । अत्रेदमवधेयम् — यदि डिति यत् कार्यं तन्मात्रमतिदिश्यत इति
सूत्राक्षरैरप्रतीयमानोऽप्यर्थ आश्रीयते तर्हि 'सार्वधातुकमपित्' इत्यनेनापि डिति यत्कार्यं तदेवाति-
देष्टव्यमिति 'पचेत्ते, पचये' इत्यादौ 'आतोऽडितः' इत्याकारस्येयं न स्यात् । अतः सर्वत्रैकरूप्या-
र्थं डिट् पदेशमात्रमतिदेश्यम् । सन्नन्तादात्मनेपदवारणं त्वाद्यपक्षयोरिव तृतीयपक्षेऽप्युपदेशे यो
डित् तदन्ताद्धातोरात्मनेपदमिति व्याख्यानादिति वक्ष्यति भगवान् 'अनुदात्तडितः' इति सूत्र इति ।
अथ किमर्थमिति । गुणवृद्धिनिषेधस्य डित्वकित्वयोरन्यतरेण सिद्धत्वादुभयाश्रयणं व्यर्थमिति
मन्यते । 'सर्वं डिदेव किदेव वेति । डित्किञ्चिदौ बहुव्रीही । आक्षेपश्चायमुपदेशोद्देशसाधारणः ।
चङङ्क्त्वाप्रभृतयो ह्युपदेशकाल एव डितः कितश्च । अञ्छिणदपिल्लिट्प्रभृतयस्तूपदेशोत्तरं प्रकृत-
प्रकरणेन डितः कितश्च । एवं चात्र निर्दिशितानां पक्षानामाद्य एव पक्षः सूत्राक्षराख्यः समीचीन
इति सूचितम् । तस्यासंभवे हि कथंचित् पक्षान्तरमङ्गीकर्तव्यम् । एवं स्थिते तं पक्षं भाष्या-
ख्यं सूत्राक्षरानुगतमनुद्धत्वा तृतीयपक्षमेवावलम्बमाना मन्दबुद्धयो निरस्ताः । अथडिति । 'रुदि-
विदिभ्यां डित्' इत्यतो डिदित्यनुवर्तमाने 'उपसर्गे वसेः' इत्यनेनोपसर्गपूर्वाद्द्विसेरथप्रत्ययः स्याद्
डिदिति बोधिते प्रागस्मदुक्तरीत्या अयप्रत्ययस्याथङादेशो जात इत्येतदभिप्रायेणैवमुक्तम् ।
जाग्रोऽगुणविधिरिति । 'जाग्रोऽविचिण्ळडित्सु' इति डितः पर्युदासात् किति गुणो भवति, न
डिति । तथा च सति पृथगनुबन्धे इदमुपपद्यत इति भावः । जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नो-
तीति । सर्वं डिदेव चेदिति शेषः । जाग्रूथ इत्यत्रापि प्राप्नोतीति । सर्वं किञ्चेत् 'जाग्रोऽ-
विचिण्ळडित्सु' इति सूत्रे कृत इति शेषः । कुटादीनामिति । कुटादिभ्यः परस्याञ्छिण्तः
प्रत्ययस्येत्यर्थः । 'इणिवेध इति । 'इणिवेधाभाव इत्यर्थः । नुवितेति । 'णू स्तुतो । धुवितेति ।
धू विवूनने । अत्रापीति । सर्वं किदेव चेदिति शेषः । यत्तूक्तम् 'कितीति' सप्तमीनिर्देशा-
दिद्विप्रतिषेधस्याप्यतिदेशः स्यादित्युपन्यासः । न त्विद्विप्रतिषेधः पूर्वस्य कार्यम्' इति । तत्तुच्छम्,
'भावनादेशपक्षयोरेतद्भाष्यस्य सम्यगुपपन्नत्वात्, अतिदेशपक्षेऽपि व्यपदेशमात्रमतिदेश्यमित्यत्रैव भग-

१ लस्य स्थाने विधीयमानमित्यर्थः ।

२ पा. सू. १. २. ४.

३ पा. सू. ७. २. ८१.

४ पा. सू. १. ३. १२.

५ भाष्ये 'सर्वं किदेव डिदेव वा' इति पाठो
दृश्यते । पाठान्तरमिदमिति भाति ।

६ उणादिसूत्रम् ४०२.

७ उणादिसूत्रम् ४०३.

८ इति तदभिप्रायेणैवमुक्तम् — प, फ, व.

९ पा. सू. ७. ३. ८५.

१० 'इद्विप्रतिषेधः' इति भाष्ये पाठो दृश्यते ।

'इणिवेधः' इति पाठो रत्नप्रकाशकृत इति
भाति ।

११ भावनातिदेशपक्षयोः — प, फ, व.

वतस्तात्पर्यस्योक्तत्वेन तत्रापि सम्प्रगुपपन्नत्वाच्च । कित्प्रतिषेधश्चेति । चकारेण प्रयोजन-
मित्यनुकृष्यते । प्रयोजनविशेषसममिव्याहृतश्चकारः प्रयोजनविशेषमेवानुकर्षति । अधिकारादेव
तु प्रयोजनमित्यनुपज्यत इत्याशयेन पृच्छति — किं चेदप्रतिषेध इति । किं चेनेदप्रतिषेधोऽ-
नुकृष्यत इति भावः । परिहरति — नेति । अदेशेऽयं चः पठित इति । तथा च पाठक्रमा-
दार्थक्रमो बलवानिति 'स्थलान्तर एव तस्य प्रयोजनपदार्थकस्य योगो ज्ञेय इति भावः । कुत्र
ज्ञेय इत्यपेक्षायामाह — क्त्वायां चेति । इतीति । तस्य योगो ज्ञेय इति शेषः । कुटित्वेति ।
'न क्त्वा सेट्' इति निषेधो विशेषानुपादानात् औपदेशिकस्येवौद्देशिकस्यापि कित्त्वस्य स्यात् ।
डित्वकित्त्वयोः पृथक्त्वे तु कित्त्वस्यैव स भवति, न डित्वस्येति भावः । इतोऽपि भाष्यादाद्यः
पक्ष आश्रित इति गम्यते । डिति किति च यत्कार्यं तदेवातिदिश्यत इति 'मतमेवाश्रितमित्या-
श्रयतां मन्दबुद्धीनामिदं भाष्यमनुपपन्नमेव । यतूक्तम् 'अथवा यदप्राप्तं कार्यं तदतिदिश्यत इति
क्त्वाप्रत्यये कित्वातिदेश एव न स्यात्' इति । ततुच्छम्, प्रकृतभाष्यस्य तदर्थकत्वे मानप्रयोजन-
योरभावात् । नुवित्वेति । औद्देशिकेन डित्वेनौपदेशिकं कित्वं वाध्यते । सर्वं किदेव चेत्
स्यादयं दोष इति मन्यते । आतिदेशिकेनेति । औद्देशिकेनेत्यर्थः । सत्यपि डित्व इति ।
डित्वकित्त्वयोरविरोधेन बाध्यबाधकभावासंभवादिति भावः । 'किदाशिपि' इत्यत्र तु येन नाप्रा-
प्तिन्यासत्त्वेन 'सत्यपि संभवे बाधनं भवति' इत्याश्रयणात् कित्त्वेन डित्वस्य बाधः ॥

सार्वधातुकमपित्. १. २. ४.

[१, १०-१२]

(उद्घोतनम्) सार्वधातुकमित्यनेनार्धधातुकव्यावृत्तेः स्पष्टत्वात् प्रश्नायोगमाशङ्क्याह —
लिङ्गादिति । चङादीनां डित्करणलिङ्गादित्यर्थः । तुल्यजातीयज्ञापकत्वे तृजादौ डित्वस्याति-
ग्याप्तिः, सामान्येन ज्ञापकत्वे सार्वधातुकेऽग्याप्तिरित्युभयथापि लिङ्गेनान्यथासिद्धेरभावात् सार्व-
धातुकग्रहणं कर्तव्यमेवेति प्रतिपादनायेत्यर्थः । आर्धधातुकशब्दस्य ठगन्तत्वे 'कितः' इत्यन्तोदात्त-
त्वात् 'बह्वचोऽन्तोदात्तात्' इति ठञ् स्यात्, न छः, अत आह — अर्धधातुष्विति । अर्धधातु-
षु भवा आर्धधातुकसंज्ञा, 'तत्संवन्धिन आर्धधातुकीया इति भाष्यार्थः । अर्धधातुशब्दः 'अर्थं
नपुंसकम्' इति 'तत्पुरुषे समासस्वरणान्तोदात्तः, ततो 'बह्वचः' इति ठञि 'त्रित्स्वरैणाद्युदात्त-
त्वेनान्तोदात्तत्वाभावात् ठञ्भावे छो भवतीत्यर्थः । ननु तातडो डित्वं सार्वधातुकाडित्वस्यापि
ज्ञापकं स्यादित्यपिद् डिदिति निविषयं स्यात्, अत आह — तातड इति । स्थानिकद्भावेन डित्वा-
प्राप्ती डित्कार्यायं त्रियमाणं डित्वं न ज्ञापकमित्यर्थः । छ्यनिपो डित्वमाधर्धातुकागनामपि न
ज्ञापकमित्याह — छ्यनिप इति । भाष्ये पूर्वमूत्रे सहपाठादिह सहपठितमिति भावः । भाष्ये

१ स्थलान्तरस्य — ब.

१ पा. मू. १. २. १८.

१ मतमेवात्र स्थितमिति — ब.

१ पा. मू. ३. ४. १०४.

१ मिदचोऽन्त्यात् मूत्रे भाष्योक्तमिदम् ।

१ पा. मू. ६. १. १६५.

१ पा. मू. ४. ३. ६७.

१ तत्संज्ञासंवन्धिनः — अ.

१ पा. मू. २. २. २.

१ तत्पुरुषसमास — अ, ऋ, ॠ

१ पा. मू. ४. ३. ६७.

१ त्रित्स्वरैणाद्युदात्तत्वाभावात् — ऋ.

चङ्ङाविति । तयोर्लुङ्ङविषयत्वात् 'सिजादेरेवाङित्वज्ञापकौ स्याताम्, न त्वजादेरित्यर्थः । भाष्ये नजिङिति । तत्र वर्तमान इत्यनुवृत्तेः । ङवनिपि भूत इत्यनुवृत्तिः । घञर्थानामिति । 'यज-याच' इत्यत्र भाव इत्यनुवृत्तेः । च्यु अ अन्त इति स्थिते परत्वात् पूर्वं गुणः पश्चादेकादेश इति नानिष्टं किञ्चित्, अत आह — गुणादिति । एकादेशे सति गुणाप्राप्तेर्गुणस्यानित्यत्वम् । वर्ण-मात्रापेक्षत्वात् पररूपमन्तरङ्गम्, 'अङ्गप्रत्ययसापेक्षत्वाद् गुणो बहिरङ्गः । 'वाण्णादाङ्गम्' इति परिहारोऽत्र भाष्यकृता कथं नोक्तः, अत आह — साधारणेति । पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधपक्षद्वय-साधारणेत्यर्थः । प्रतिषेधपक्षे तु नायं दोष इत्याह — प्रसज्येति । ङित्वनिषेधः पित् ङिन्न भवतीति निषेधः । ननु 'अन्त' इत्यत्राकारमात्रस्यैकादेशः, न कृत्स्नप्रत्ययस्य । ततश्चादिवद्भावेन कथं सार्वधातुकग्रहणेनैकादेशस्य ग्रहणमिति शङ्कते — यद्यपीति । अकारैकादेशस्याकारग्रहणेन ग्रहणादकारस्य च प्रत्ययादित्वात् सार्वधातुकग्रहणेन ग्रहणं स्यादित्याह — तथापीति । प्रत्ययस्यैव पररूपस्यलमाह — च्यव इति । यद्यपीति । गुणार्थं प्रत्ययस्यैव पित्त्वम्, नाटः, ततश्चाट एका-देशो न पिदपितोरिति कथमादिवद्भावेन पित्त्वमित्यर्थः । स्वयमसंदिग्धमुदाहरणमाह — तुदै इत्यत्रेति । ननु ङित्वविधिनियमेषो न पूर्वस्य कार्ये, अत आह — यथेति । यथायोगमिति । च्यवन्त इत्यत्र शपि स्थिते गुणः, तुदानीत्यत्र शे स्थिते गुणनिषेधः, तयोः पूर्वकार्यत्वमेवेति भावः । अत्र योगविभागेन 'पिच्च ङिन्न भवति, ङिच्च पिन्न भवति' इत्ययमर्थः 'हलः स्तः शानज्झौ' इति सूत्रे भाष्यकृता वक्ष्यते ॥

[२, १०-१२]

(रत्नप्रकाशः) आर्धधातुकीयानिति । सार्वधातुकार्धधातुकशब्दावश्वकर्णादिशब्दवदवयवार्थ-शून्यावपि 'ठञन्ती संज्ञात्वेन विनियुक्ताविति तयोरेतोदात्तत्वाभावात् 'बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठव' इति ठवोऽभावे 'बृद्धाच्छः' । आर्धधातुकेषु भवानित्यर्थः । तातडो ङित्वं पिदर्थमिति सार्व-धातुकाङित्वस्य ज्ञापकं न भवति । ङवनिविति । आर्धधातुकत्वङित्वाभ्यां चङादिसाम्यमाश्रितम्, न तु सर्वथा ज्ञापकत्वं युज्यत इति, पित्त्वेन तस्य ज्ञापकत्वासंभवात् । शवेकादेशप्रतिषेध इति । 'शवेकादेशे ङित्वप्रतिषेध इत्यर्थः । तस्य कुतो ङित्वं प्रसक्तमित्यत आह — आदिवत्त्वादिति । 'अन्तादिवच्च' इति निपातनात् मतोर्मस्य वत्त्वम् । च्यवन्त इति । नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च 'अतो गुणे' इति पररूपे तस्यापित आदिवद्भावात् तद्विशिष्टस्य ङित्वे सति गुणनिषेधः स्या-दिति भावः । व्याश्रयत्वात् 'वाण्णादाङ्गम्' इति न भवति । एतेन 'साधारणपरिहारामिधानाय 'वाण्णादाङ्गम्' इति नाश्रितम्' इति निरस्तम् । स्वयमप्यन्त्य समानाश्रयस्यैवाङ्गस्य बली-यस्त्वस्योक्तत्वेनात्र तद्विस्मरणात् । यद्यपि पर्युदासपक्षेऽप्युक्तदोषो न भवति, गुणस्य शङ्कितमिति-

^१ सिजादेरेव ङित्व — अ.

^२ पा. सू. ३. ३. ९०.

^३ 'अङ्ग' इति नास्ति — अ.

^४ परिभाषा ५५.

^५ 'प्रसज्य' इति नास्ति — अ, ऋ.

^६ पा. सू. ३. १. ८३.

^७ ठञन्ती — प, फ, व.

^८ पा. सू. ४. ३. ६७.

^९ पा. सू. ४. २. ११४.

^{१०} शवेकादेशङित्व — व, भ.

^{११} पा. सू. ६. १. ८५.

^{१२} पा. सू. ६. १. ९७.

^{१३} परिभाषा ५५.

^{१४} परिभाषा ५५.

कस्यापितो ङित्वमाश्रित्य प्रतिपेधायोगात् । 'किङिति प्रतिपेधे तन्निमित्तग्रहणम्' इति हि वार्तिकम् । तथापि घातोर्विहिते किङिति सति ततः पूर्वस्येको गुणवृद्धी न स्त इत्यर्थस्यैव तत्र भगवतोऽभिमतत्वेन तद्रीत्या प्रकृते दोषापादनाशानुपपत्तिः । एतेन तत्र तद्वार्तिकनिर्देशितमेवार्थमाश्रयन्तो निरस्ताः । प्रकृतमाष्यवार्तिकविरोधात् । तुवानोति । 'आहुत्तमस्य 'पिच्च' इत्याटः पित्त्वात् 'तदेकादेशे पिद् [ङिन्न इति] 'ङित्वनिपेधाल्लघूपघगुणः स्यादिति भावः । एतेन 'यद्यप्युत्तमस्य पित्वम्, तथापि तद्भक्तत्वादाटः पिदव्यवस्यैकादेशः पित उत्तमस्यादिवदिति स्यान्ङित्वनिषेधः' इति निरस्तम् । मिवादेशत्वप्रयुक्तस्य पित्वस्य 'अनि' इति समुदायवृत्तित्वेऽप्याटः पित्वस्याटि सत्त्वेन यत्किञ्चित्प्रलापस्यासंगतत्वात् । तत्रास्वरसेन 'नुदे' इत्यत्र सर्वस्यैव पित एकादेशः पित आदिवदिति ङित्वप्रतिपेधप्रसङ्गः' इत्युदाहरणान्तरनिर्देशनानीचित्याच्च । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमिति । 'अचः परस्मिन्' इत्यस्य रूपातिदेशपरत्वादिति भावः । तथाच शपः पित्वेनोभयया ङित्वासंभवेन गुणः, शस्योभयया ङित्वेन गुणनिपेधश्च सिध्यति । एतेन 'यथा स्थानिकाले यथायोगं गुणप्रवृत्तिनिवृत्ती तथादेशेऽपि कृतेऽन्यवधानवुद्धया भवतः' इति निरस्तम् । रूपातिदेशपक्षमाश्रयेण ऋजुमार्गेणोपपन्नस्य वक्रमार्गेण कुकविकृतेरिवोपपादनानीचित्यात् ॥

असंयोगाल्लिट् कित् १. २. ५.

[२. १२-१३]

(उद्धोतनम्) 'ऋदुपधेभ्यः' इति विशेषग्रहणस्य प्रयोजनमाह — विभिदतुरिति । गुणे कृतेऽपि कित्वं प्राप्नोति, गुणस्तु कित्वे सति न प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्यपि कार्यातिदेशे गुणे कृते कित्वकार्यस्य गुणनिपेधस्याभावात् 'कित्वमप्यनित्यम्, तथापि व्यपदेशातिदेशे नित्यत्वं ज्ञेयम् । द्वेयोरपीति । गुणे कृते स्वरत्वे च 'असंयोगात्' इति 'कित्वस्याप्यप्रवृत्तेरित्यर्थः । 'वसस्यानवकादात्वात्' इत्ययुक्तम्, गुणे कृतेऽपि भूतपूर्वगत्या वसादेशसंभवात्, अत आह — यथेति । दुर्वलत्वेति । अनवकाशात् प्रावत्यप्रयोजकम्, तदभावाद् दुर्वलत्वम् । अतिदेशेन कित्वातिदेशेन । स्पधत इति । तथा च विरोधे परत्वाद् गुण एव स्यादित्यर्थः । तातङिति । गुणवृद्धिप्रतिपेधेन चरितार्थे ङित्वम् "अनेकाल्शित् सर्वस्य" इत्यस्यापवादेन 'ङिच्च' इत्यनेन यथा 'न' स्पधते तथेहापीत्यर्थः । स्मर्तव्यः न तु वचनसापेक्षः ॥

[२. १२-१३]

(रत्नप्रकाशः) ऋदुपधेभ्य इति । 'विभिदतुः, विभिदुः' इत्यादौ कित्वं नित्यम्, गुणस्त्व-

'पा. पा. १. १. ५' — १.

'पा. सू. ३. ४. ९२.

'तदेकादेशो पिदिति — प, फ, व.

'प्रदीपे 'नुदे' इत्यत्र' इत्यस्य स्थाने 'नुदे'

इत्यत्र' इति निर्णयमगारमुद्रिते पाठः ।

'पा. सू. १. १. ५७.

'कित्वमनित्यम् — अ.

'कित्वस्याप्रवृत्तेः — अ.

'पा. सू. १. १. ५५.

'पा. सू. १. १. ५३.

'न' इति नास्ति — क.

नित्यः। 'ववृते' इत्यादी तु द्वयोरप्यनित्यत्वात् 'परत्वाद् गुणप्रसङ्ग इति भावः। 'उक्तम्' 'शल इगुपधादनिटः कसः' इति सूत्रे। 'परत्वाद् गुण इति।' तस्मिन् सति संयोगात् परस्य लिटः कित्त्वं न स्यादिति भावः। इष्टवाचीति। परशब्दस्योत्कृष्टवाचकत्वादुत्कर्षस्य चात्रेष्ट एव विश्रान्तेरिति भावः॥

इन्धिभवतिभ्यां च. १. २. ६.

[२, १४]

(उद्घोतनम्) विनापीति। वक्ष्यमाणविषयेत्यर्थः। इष्टमिति। 'कित्त्वातिदेशेनापि वृद्धि- निषेधो न सिध्यतीत्यर्थः। कित्त्वविधानसामर्थ्यादिनिग्लक्षणवृद्धेरपि निषेधः स्यात्, अत आह — गुणेति। उत्तमत्वद्योतनायाहमुक्तिः। णित्त्वाभावेति। 'णलुत्तमो वा' इति णित्त्वविकल्पादित्यर्थः। 'दीधीवेग्रोश्छन्दोविषयत्वात्' इत्यत्र यथा भाषायां तयोः प्रयोगाभावस्तथेन्द्रेरपि भाषायां प्रयोगाभावोऽनेनोक्त इति शङ्का निराह — भाषायामिति। 'आमा भाषायाम्' इति भाष्ये भाषाग्रहणममन्त्रग्रहणं लभ्यमित्याह — छन्दसीति। एतत् इन्धेच्छन्दोविषयत्वादित्येतत्। अस्य इन्धेः। प्रयोगाभावः उक्त इति शेषः। ननु 'समीवे' इत्यत्र नलोपार्थं छन्दोऽर्थमेवेन्धि- ग्रहणं कर्तव्यम्, अत आह — तत्रेति। समीव इति। द्विवचने सवर्णदीर्घः। डिच्चादिति। 'सार्धधातुकमपित्' इत्यनेन। यद्यपि छन्दसि 'ऋवता' इत्यादाविव संज्ञाद्वयसमावेशः संभवति, तथाप्याह — व्यत्यय इति। ननु भुव उवर्णस्य वृक्, गुणे कृते 'तदभावाद् वुगनित्यः, अत आह — ओः सुपीति। प्रयोजनाभावादित्यर्थः। ननु गुणे कृते भोशब्दस्य, अकृते भूशब्दस्येति शब्दान्तरप्राप्त्या वुगनित्यः, अत आह — एकदेशेति। शब्दान्तरप्राप्तिसङ्गीकृत्याप्याह — सत्या- मिति। प्राप्तिरेवेति। इगन्तत्वाभावाल्लघूपवत्त्वाभावाच्चेत्यर्थः॥

[२, १४]

(रत्नप्रकाशः) प्रयोजनमुक्त्वा तस्यान्यथासिद्धिमाश्रित्य सूत्रं प्रत्याख्यातुमुपक्रमते — किमर्थ- मिति। एतेन 'सत्यपि चेष्टं न सिध्यति, बभूवेत्यजलक्षणत्वाद्वेदिरग्लक्षणत्वाभावात् प्रतिषेधा- भावात्। गुणमात्रनिषेध एव 'बभूविथ' 'अहं बभूव' इति च णित्त्वाभावपक्षे स्यादिति प्रश्नः' इति कैयटो निरस्तः। धातोर्विहिते क्लृप्ति परे इको गुणवृद्धी न स्त इत्येव तत्सूत्रार्थस्य सूत्र- कृत्समततया भगवता व्यवस्थापितत्वात्। इन्धेरिति। लिट्परस्येति शेषः। तेनेन्धांचक्र 'इत्यादे-

१ 'परत्वात्' इति नास्ति — प.

२ 'उक्तम्' इत्यादि 'कित्त्वं न स्यादिति भावः'

इत्यन्तं नास्ति — व.

३ पा. सू. ३. १. ४५.

४ तिवादेशे णलि वृद्धि — ऋ.

५ पा. सू. ७. १. ९१.

६ का. वा. १. १. ६ — १.

७ 'आमा भाषायामिति' इति नास्ति — अ, ऋ.

८ कास्प्रत्ययादिति सूत्रस्थामन्त्रग्रहणेत्यर्थः।

९ पा. सू. १. २. ४.

१० 'तदभावात्' इत्यादि 'ननु गुणे कृते' इत्यन्तं नास्ति — अ; तदभावात् प्रागनित्यः — ऋ.

११ इत्यादी लोकेऽपि — व.

लंकिऽपि प्रयोगे न दोषः। वेदे तु 'अमन्त्रे' इत्युक्ततयाम् न भवति। कृतेऽपि... प्राप्नोत्य-
कृतेऽपीति। तथा च कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणैव नित्यत्वमिति भगवतोऽभिमतम्। सूत्रकारस्य तु
'अन्यस्य तु प्राप्नुवन् विधिरनित्यः' इत्यभिमतम्। गुणवृद्धयोः सत्योर्हि वुगन्यस्य प्राप्नोति ॥

मृडमृदगुधकुषकिलशवदवसः क्त्वा १. २. ७.

[२, १५]

(उद्घोतनम्) मृडादिभ्यः क्त्वं किति 'नियमः किं न स्यात्, अत आह — 'विपरीतेति।
तद्योपदेशिकं क्त्वं किमर्थम्, अत आह — क्त्वमिति। लूत्वेत्यादौ 'अच्युक्तः किति' इतीड-
भावः। कश्चिदित्येतद्विशदयति — किलश इति। भाष्ये 'विभाषितेऽग्रहणमुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह
— गुधेति। विधिसंभवे नित्यार्थविधिसंभवे। 'नियमापेक्षायाः परिसंख्याया जघन्यत्वादिति भावः ॥

[२, १५]

(रत्नप्रकाशः) 'न क्त्वा सेट्' इति सूत्रं प्रत्याख्यातुमस्य प्रयोजनं पृच्छति — किमर्थमिति।
मृडादिभ्य एवेति। क्त्वंवेति विपरीतनियमस्तु न भवति, व्याख्यानात्। इहापीति। सेडनिट्-
साधारण्येन क्त्वामात्रस्य नियमादिति भावः। कश्चिद्विभाषितेऽति। "किलशः क्त्वानिष्ठयोः"
इति विकल्पेनेद्विधानात्। तेषामिति। मृडमृदवदवसामित्यर्थः। गुधकुषकिलशीनां तु 'रलो
व्युपधात्' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणम्। तस्येति। किलशोरित्यर्थः ॥

रुदविदमुपग्रहिस्वपिप्रच्छः संशच. १. २. ८.

[२, १६]

(उद्घोतनम्) सन्नयन्त्योक्तेः प्रयोजनमाह — तत्रेति। सनः क्त्वविधान इत्यर्थः।
नियमार्थमिति। स्वपिप्रच्छिभ्यामेवानिट् क्त्वा कित्, नान्येभ्य इत्येवंरूपेत्यर्थः। भाष्ये किदेवेति।
'न क्त्वा' इति निषेधामावादित्यर्थः ॥

[२, १६]

(रत्नप्रकाशः) सन्नयन्त्यमिति। तथा च तत्र चरितार्थत्वादनिटः क्त्वः क्त्वविधानं नियमार्थं
न भवति ॥

^१ पा. सू. ३. १. ३५.

^२ तुशब्दो नास्ति — ब.

^३ 'नियमः' इति नास्ति — ऋ.

^४ विवधितेति — अ.

^५ पा. सू. ७. २. ११.

^१ नियमपरिसंख्याविध्योर्ध्याकारणमतेऽभिमतत्वा-
दाह — नियमेति ॥ नियमापेक्षया परि-अट्, अट्.

^२ पा. सू. १. २. १८.

^३ पा. सू. ७. २. ५०.

^४ पा. सू. १. २. २६.

^५ पा. सू. १. २. १८.

इको झल्. १. २. ९.

[२, १६-२१]

(उद्द्योतनम्) सूत्रं किमर्थमिति वक्तव्ये इक इत्ययुक्तम्, अत आह — इक इति । उत्तरार्थं सूत्रमावश्यकमिति न तद्व्यर्थमिति भावः । वक्ष्यमाण इति । दीर्घारम्भादित्यादिनेत्यर्थः । 'परत्वाद् गुण एव दीर्घस्य बाधकः, अत आह — अञ्जननेति । बाधितशास्त्रस्य पुनः प्रवृत्तौ प्रयोजनमाह — शास्त्रमिति । उक्तप्रयोजनं निराह — शास्त्रेति । गुणस्य 'प्रयोगाभावात् धर्म इत्यर्थः । ह्रस्वेणैव दीर्घेणैव प्रवर्तमानो दीर्घो गुणस्य बाधकः स्यादिति शङ्कामप्रवृत्त्या निराह — दीर्घाणां त्विति । गुणनिवारणेन 'रूपविशेषसंपत्तिरस्त्येवेत्याह — गुणापाकरणेति । अतुप्तस्य पुनः प्रवृत्तेरपि संभवात् तृप्तिपर्यन्तमोजनं विवक्षितमित्याह — तृप्तीति । 'भाव्यम्' इत्यस्यार्थः — कर्तव्यमिति । 'सामर्थ्यात्' इत्यस्यार्थः — तृप्तीति । तृप्तिविशेषवद्दीर्घे विशेषो नास्तीत्याह — न हीति । इहापीति । अदीर्घे दीर्घविधेयौग्यता, अपूर्वोत्पादनरूपफलसंभवात्, न तु दीर्घेणैवत्यर्थः । रूपप्रतिबन्धि दीर्घस्वरूपप्रतिबन्धि । यथेति । तत्रानुस्वारवाचनार्थं यथा मकारस्य मकारो विधीयते तथेह गुणवाधनाय दीर्घस्यापि दीर्घविधानमित्यर्थः । अविरोधादीर्घेण कथं गुणवाधः, अत आह — ततश्चेति । कथं दीर्घेणैववाधः, अत आह — दीर्घारम्भादिति । येन नाप्राप्तिन्यायेन गुणस्य दीर्घेण वाधः, इत्वस्य तु नैवमित्याह — यदीति । गुणात् 'पूर्वमित्त्वमेव किं न स्यात्, अत आह — इत्वेति । 'पूर्वं विप्रतिषेधेन' इति पाठः सम्यक्, इत्वापेक्षया गुणवृद्धयोः परत्वेन पूर्वविप्रतिषेधासंभवात् । जीप्सतीति । 'अपेक्षचौरादिकाणिच मितां ह्रस्वे "सनीवन्तर्ध" इतीड-भावपक्षे 'आञ्जप्यूषामीत्' इतीत्वे द्विवचनेऽभ्यासलोपे च रूपम् । विशेषाभावादिति । येन नाप्राप्तिन्यायतौल्यादिति भावः । दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोः संबन्धाभावमात्रेण साम्यमाह — यथेति । संबन्धः निमित्तनैमित्तिकत्वलक्षणसंबन्धः । कित्वस्य णिलोपे उपयोगं दर्शयति — जीप्सतीति । गुणवत् गुणस्येव । दीर्घत्वमुभय^१ बाधकमित्यापातत उक्तम् । वस्तुतो णिलोपस्यैव बाधकं न गुणस्येत्याह — अथवेति । तत् दीर्घत्वम् । सति कित्वे णिलोपेन दीर्घत्वमेव बाध्यत इत्याह — सतीति । तेनैव कित्वेनैव । कित्वं विनापीष्टसिद्धिं शङ्कते — नन्विति । न णिलोपस्येति । तस्मिन् प्राप्ते चाप्राप्ते चारभ्यमाणत्वेन येन नाप्राप्तिन्यायाभावादित्यर्थः । प्रतिपत्त्यभेदेन णिलोपस्यापि बाधमाह — नैतदिति । अयं येन^२ नाप्राप्तिन्यायः । नन्वसति कित्वे गुणस्यावश्यकत्वादिनष्टरूपं स्यादित्याशङ्क्य गुणाप्रसङ्गमाह — जीप्सतीति । ^३ णिलोपमुपपादयति — तत्रेति ।

दित्युहनीयं भवति ॥ पूर्वं विप्रतिषेधादिति पाठः — ऋ.

^१ परत्वाद् दीर्घ एव गुणस्य बाधकः — ऋ.

^२ प्रयोजनाभावात् — ऋ.

^३ रूपविशेषासंपत्तिः — ऋ.

^४ तत्रेति — अ, ऋ, ऋ.

^५ पूर्वमेव किं न स्यात् — ऋ.

^६ एतेन प्रदीपे 'गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन' इत्यत्र क्वचित् कोशे 'गुणवृद्धी भवतः पूर्व-विप्रतिषेधेन' इति कश्चित् पाठः स्थितः स्या-

^७ 'अपेः' इत्यादि 'उपयोगं दर्शयति — जीप्सतीति' इत्यन्तं नास्ति — अ.

^८ पा. सू. ७. २. ४९.

^९ पा. सू. ७. ४. ५५.

^{१०} बाधितमिति — अ, ऋ.

^{११} नाप्राप्त इति न्यायः — अ.

^{१२} णिलोपमुप — अ, ऋ.

गुणाभावे सतीत्यर्थः। परत्वादिति। यद्यपि येन 'नाप्राप्तिन्यायानाश्रयणेन प्रमित्सतीत्यत्रानव-
काशत्वाद्दीर्घेण गुणस्येव शीप्सतीत्यत्र णिलोपस्यापि बाधो युक्तः, तथापि दीर्घसमानकालिकस्य
'णिलोपस्य बाधेऽपि दीर्घे कृते स्थानिवद्भावेन णिग्रहणेन ग्रहणाल्लोपो भविष्यति। न च दीर्घविधि-
सामर्थ्यात् पश्चाद्भाविणिलोपस्यापि बाध इति वाच्यम्, इस्मावे सामान्यग्रहणसंपादनेन सामर्थ्यान्य-
थासिद्धेः। एवं च परत्वादित्यस्य दीर्घविधानानन्तरं प्रवृत्तत्वादित्यर्थ इत्याहुः। येन नाप्राप्ति-
न्यायाश्रयणेनायं ग्रन्थो यथाश्रुत एव सम्यगित्यन्ये। दीर्घविधेरिस्मावे सावकाशत्वाभावं शङ्कते
— नन्विति। लक्षणेति। यथा श्रेष्ठहणेन 'काशे' इत्यस्याग्रहणमित्यर्थः। प्रयोगरूपेति। यद्यपि
सनि मीमारूपं नास्ति, तथापि भीयत इत्यादावस्तीत्याहुः। यद्यपि भीयत इत्यादावपि लाक्ष-
णिकमेव रूपम्, तथापि लक्ष्यानुरोधेन क्वचित्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयत इत्यत्र तात्पर्य-
मित्यन्ये। इस्मावे दीर्घत्वस्यानुपयोगं शङ्कते — नन्वेवमिति। उक्तप्रकारेणेत्यर्थः। लाक्ष-
णिकत्वेनाग्रहणे सत्यपीति यावत्। गामेति। अत्र लाक्षणिकग्रहणं वाचनिकमिति भावः।
भविष्यति इस्माव इत्यादिः। नोपपद्यत इति। तथा चानवकाशं दीर्घत्वं गुणमिव णिलोप-
मपि बाधेतेति तस्मिन्नासाय कित्त्वं वक्तव्यमिति भावः। अस्य असत्यपि कित्त्वे सावकाशमित्यस्य।
नैतदिति। मित्सतीति रूपभेदच्छब्दार्थः। ननु 'कुड् शब्दे' इत्यस्य कुटादित्वेन ङित्वे सति
गुणाभावाद्विध्यन्तराभावेन दीर्घस्य चरितार्थत्वात् चिचिषतीत्यादावुभयप्रसङ्गे परशब्दस्फेष्टवाचितया
पूर्वविप्रतिषेधेन दीर्घे कृते 'सकृद्गतौ' इति न्यायेन गुणो न भविष्यति। परविप्रतिषेधेन च
णिलोपो भविष्यतीति किं कित्त्वविधानेन, अत आह — न चेति। यद्यपि 'उद्धन' इति समा-
धानमत्राप्यस्ति, तथापि दीर्घान्त एवायमिति परिहारान्तरमाह — यस्मादिति। तत्र प्रयोगं
नियामकमाह — 'लोकेति। गु विष्णोत्सर्गे, 'ध्रु स्वर्ग्ये, इति कुटादी। 'उद्धनेति। ताव-
न्मात्रविषयत्व इत्यादिः। प्रत्याहारग्रहणात् दीर्घस्य सर्वविषयत्वमभिमतम्। तस्य णिलोपेनेव
गुणेनापि बाधनिरासाय कित्त्वं वक्तव्यमिति भावः॥

[२, १६-२१]

(रत्नप्रकाशः) किमर्थमिति। "इको हलो झल्" इत्येकमेव सूत्रं कर्तव्यमिति भावः। गुणो
मा भूविति। परत्वात् प्राप्नोतीति भावः। दीर्घारम्भादिति। येन नाप्राप्तिन्यायेन "असति
संभवे" इति न्यायेन च गुणापवादो दीर्घ इति भावः। कृते भवेदिति। दीर्घोत्तरभावित्वे गुणस्य

१ नाप्राप्तन्यायानाश्रयणेन — अ.

२ समानकालीनस्य — अ, ऋ.

३ णिलोपस्यैव बाधेऽपि — अ.

४ भावेनानवकाशत्वाभावं — ऋ.

५ इत्यत्रापि — अ, ऋ.

६ प्रतिपदपरिभाषा — अ, ऋ.

७ तत्र — ऋ.

८ प्रदीपे 'इम् भविष्यति' इति पाठो दृश्यते।
अग्रन्मट्टपाठे 'इम्' इति नास्तीति ज्ञायते।

९ परिभाषा ४०.

१० प्रदीपे 'वेदलोकयोः' इत्यत्र 'लोकवेदयोः'
इति पाठोऽग्रन्मट्टस्येति प्रतीयते।

११ 'गुधुवो' इति प्रदीपस्थाने 'गुधुवो' इत्यग्र-
न्मट्टपाठः।

१२ प्रदीपे 'उहनिगमामिति ब्रूयात्' इति दृश्यते।
'उद्धनगमामिति ब्रूयात्' इत्यग्रन्मट्टपाठ इति
माति।

१३ इको झलो हल् — प; इको झलो झल्
— फ, व.

१४ महाभाष्यम् ६. १. २.

ज्ञाते धर्मो भवतीति न दीर्घविधिवैयर्थ्यमिति मन्यते^१। अनर्थकं त्विति। शास्त्रपूर्वकप्रयोगाद्धर्म इति मतस्यैव युक्तियुक्तत्वात्^२। 'एकः' शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गं लोके कामयुग् भवति' इति वचनेनापि तथैवोक्तत्वात् प्रयोगानुपयोगित्वेन दीर्घशास्त्रमनर्थकं स्यादिति भावः। न हि दीर्घशास्त्रेण कश्चित् प्रयोगविशेषः संपादितः, येन तत् तदुपयोगि स्यात्। 'ह्रस्वार्थमिति। तत्र चरितार्थो दीर्घविधिर्दीर्घस्य गुणं वारयितुं न क्षम इति भावः। दीर्घाणामपीति। पर्जन्य-वदिह शास्त्रे लक्षणप्रवृत्तेराश्रयणादिति भावः। प्रयोगोपयोगित्वाभावाद् दीर्घाणां दीर्घो न भविष्य-तीति शङ्कते — न दीर्घाणामिति। तत्र युक्तिमाह — न हीति। सामर्थ्याद्धीति। अदतीयवस्तु-गतरसातिशयः क्षीरकगतचातुर्यविशेषश्चात्र सामर्थ्यं विवक्षितम्। अकृतकारीति। स्वकार्यसजातीयं कृतशब्देन विवक्षितम्, तदभिन्नमकृतम्, तत्करोतीति^३ तच्छीलस्तथा। अग्निवदिति। ययाग्निः स्वकार्यमस्मसजातीयमस्मनोज्यत्र काष्ठतृणादौ प्रवर्तते, न तु 'स्वकार्यसजातीये, मस्मनि, तथा दीर्घ-शास्त्रमपि स्वकार्यसजातीयदीर्घादन्यस्मिन्नेव ह्रस्वे प्रवर्तते, न तु दीर्घ इति भावः। गुणो मा भूदिति। 'सत्यपि संभवे वाचनं भवति' इति न्यायेन गुणं बाधितुमेव दीर्घस्यापि दीर्घः कर्तव्य इति भावः। ऊनमिति। जलेनोर्ध्वं क्षेत्रादि। पूर्णं तडाकादि। दीर्घसंश्रयमिति। तथा च येन नाप्राप्तिन्यायेनाप्यपवादत्वं 'दीर्घस्येत्वं' प्रति नेति भावः। दीर्घाणां नाकृत इति। 'यावद् दीर्घो न प्रवर्तते तावद् गुण एव परत्वात् प्रसक्तो नेत्वम्। दीर्घेण प्रवृत्तेन गुणे बाधिते तु 'बाधकस्य बाधे जाते पुनस्तस्यैः' इति न्यायेनेत्वप्रवर्तनादिति भावः। णिलोपस्तिविति। गुणमिव णिलोपमपि दीर्घविधिर्बाधेतेति मन्यते। ननु णिलोपे 'प्राप्तेऽप्राप्ते च दीर्घ आरभ्यत इति णि-लोपपवादत्वं दीर्घस्य न युज्यते। गुणे तु नाप्राप्ते दीर्घ आरब्ध इति तस्यैव सोऽपवाद इति परेण णिलोपेन दीर्घो बाध्यत इत्येव युक्तमिति चेन्न, येन यो व्यर्थीक्रियते स तस्यापवाद इत्यस्यै-वापवादलक्षणस्य युक्तियुक्तत्वेन गुणेनेव णिलोपेनापि दीर्घस्य व्यर्थीकरणाणिलोपस्यापि दीर्घोऽ-पवादः स्यादिति तदाज्ञात् ॥

अत्रेदमवधेयम् — यथा णिलोपेनापि व्यर्थीकरणात् णिलोपस्याप्यपवादो दीर्घस्तथेत्वेनापि स व्यर्थीक्रियत इतीत्वस्यापि दीर्घोऽपवादः स्यात्। पुरस्तादपवादन्यायाश्रयणे तु णिलोपमात्रस्यैव स बाधकः स्यात्। ज्ञापकसिद्धस्य तस्यासार्वत्रिकत्वे तु विनिगमनाविरहात् त्रयाणां बाधकः स्यात्। येन नाप्राप्तिन्यायस्य विनिगमकत्वे तु 'इको झल्' इति पृथक्सूत्रकरणमनर्थकम्। अतोऽत्र सूत्रं कुर्वतो भगवतः पाणिनेर्ऋदित्वं णिलोपश्च प्रयोजनमित्यभिमतमिति^४। ज्ञोप्सतीति। 'ज्ञप मिच्च' इति चुरादेर्णचि सनि णिलोपे 'आप्ञ्जप्युधामीत्' इतीत्वेऽभ्यासलोपे रूपम्। क्वास्ता इति। यथा प्राच्यां दिशि प्रक्षिप्तानां शराणां प्रत्यक्दिकसंबन्धो न संभाव्यते तद्वत् कित्त्वणिलोपयोरिति भावः। तदेवं इलोकातिक्कद्वयं व्याख्याय प्रकारान्तरेणैव सूत्रं स्थापयितुं भाष्यकारस्तद्वार्तिक-द्वयमाक्षिपति — असत्यपीति। मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्व इति। मिनोतेर्दीर्घत्व इत्यत्रैव तात्पर्यम्, मीनातेः स्वत एव दीर्घस्य सत्त्वात्।^५ 'पर्जन्यवन्न्यायेन तु तस्यापि दीर्घो जायत एवेत्येतावन्मात्रेण

^१ दीर्घत्वं प्रति — व.

^२ 'एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये उदाहृतेयं

श्रुतिः।

^३ इतिशब्दो नास्ति — म.

^४ स्वकार्यस्वसजातीय — व.

^५ मिदचोऽन्यादिति सूत्रे भाष्ये उक्तोऽयं न्यायः।

^६ यत्र दीर्घः — व.

^७ प्राप्तेऽत्र दीर्घः — म.

^८ 'अभिमतमिति' इति नास्ति — व.

^९ पा. सू. ७. ४. ५५.

^{१०} परिभाषा १२०.

तस्य निर्देशः। मीग्रहणेनेति। 'सनि मीमा' इति सूत्रे मीग्रहणेन मिनोतेरपि ग्रहणसिद्धिर्दीर्घस्य प्रयोजनमिति तत्र सावकाशं दीर्घत्वं णिलोपेन बाध्यत इति णिलोपार्थं कित्त्वमिति वार्तिककार-
मतमयुक्तमिति भावः। स्वाभिमतमाह भगवान् — यथैवेति। तस्मादिति। यतो दीर्घं बाधित्वा गुण
एव प्रसक्तः, अतो गुणनिषेधार्थं कित्त्वं पृथक्सूत्रेण विधेयमिति भावः। ननु लाक्षणिकं मिनोतेर्मौल्य-
मिति कथं तत्र मीग्रहणेन तस्य ग्रहणमिति चेन्न, पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या मीधातोरेपि दीर्घस्य कृतत्वे-
नोभयोर्लाक्षणिकत्वात्। 'भुवश्च महाव्याहृतेः' इति महाव्याहृतिग्रहणेन प्रतिपदोक्तपरिभाषानित्य-
त्वस्य^१ ज्ञापितत्वाच्च। एतेन 'यत्र लक्षणाभिनिर्वृत्तत्वेन शब्दरूपमपेक्ष्यते तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरि-
भाषोपस्थानम्, न तु यत्र प्रयोगरूपाश्रयणं तत्र' इति कैयटो निरस्तः। तादृशकुत्सितकल्पनायां
मानामावात्। 'अपेक्षाविवशत्वे परिभाषाया वैकल्पिकत्वापत्तेश्च। यदप्युक्तं तेनैव "नन्वेवमसत्यपि
मीग्रहणेन ग्रहणे 'मीनाति' इत्यादिनात्वे कृते "गामादाग्रहणेण्विशेषः' इति 'माग्रहणेन ग्रहणा-
दिस् भविष्यतीति सामान्यग्रहणमपि दीर्घस्य प्रयोजनं नोपपद्यते। एवं तर्हि दोषान्तराभिधा-
नेनास्य पूर्वपक्षस्य निराकरणाद् भाष्यकारेण नैतत् सुष्ठु निरूपितम्" इति। तदपि तुच्छम्,
'सनि मीमा' इत्यत्र मीग्रहणसामर्थ्येन कृतात्वमारूपस्याग्रहणमित्यत्र भगवतस्तात्पर्यात्। यदप्युक्तं
तेनैव 'न च दीर्घविधानस्य कुड् शब्द इति घातुरवकाशः — चुकूपत इति। यस्मात् कूड्
शब्द इति पाठः, तत्र कुटादित्वाङ्ङित्वे सति गुणामावादीर्घस्य श्रवणं सिद्धम्। 'लोकवेदयोश्चा-
कृतशब्दप्रयोगो दृश्यते' इति। तदपि तुच्छम्, 'आकृतशब्दसाधनाय कूड् शब्द इति धात्वन्तरस्य
कल्पनेऽपि सार्वजनीनस्य कुड् शब्द इति कुटादिपाठस्य निराकर्तुमशक्यत्वेन तत्रापि दीर्घविधानस्य
सावकाशत्वात्। एतेन "'गुधुवाववकाश इति चेत् 'उहनिगमाम्' इति ब्रूयात्, किं प्रत्याहार-
ग्रहणेन' इत्यपि तदुक्तिः प्रत्युक्ता। तयात्वे मिनोतेरिस्विधौ 'संग्रहानापत्तेः। तस्माद्
भगवतो भाष्यकारस्य मतमतिनिर्मलम्॥

हलन्ताच्च. १. २. १०.

[२, २२-२३]

(उद्घोतनम्) अन्तशब्दस्य सामीप्याय पयंनुयोगासंभवादाह — अन्तशब्दमिति। हलि-
गोऽप्ययो 'न संभवतीत्यत्र हेतुः — अन्यस्यान्य इति भाष्ये। 'नायुक्तः, भेदे सत्येवावयवावय-
विमावान्, अत आह — अत्यन्तेति। अवयवावयविनोन्तान्यन्तभेदे इत्याह — अवयवेति। ननु
'दृष्यतः' इत्यानन्तर्यं मनुषो ह्यन्य न विशेषणम्, बहुव्रीहियन्मत्वर्थीयस्यानन्तर्यादावमावात्, अत
आह — हलन्तादिति। तयाचेग्यत इत्यपि धातोर्विनेपणमित्यर्थः। कित्त्वेऽनिष्टमाह — अत्रेति।

^१ पा. मू. ७. ४. ५४.

^२ पा. मू. ८. २. ७१.

^३ भनित्यत्यस्येति ऐशो बोध्यः।

^४ 'अपेक्षानभिनिर्वृत्तत्वेन — न, न.

^५ 'अपेक्षानिषेधे परिभाषायाः — न.

^६ पा. मू. ६. १. ५०.

^७ परिभाषा ११५.

^८ 'माग्रहणादिस् — न.

^९ पा. मू. ७. ४. ५४.

^{१०} 'वेदलोकयोश्च' इति प्रदीपस्थाने 'लोकवेद-
योश्च' इति पाठः स्वीकृतः।

^{११} 'गुधुवाववकाश इति चेत् — न.

^{१२} 'संग्रहानापत्तेः — न.

^{१३} 'न नवनीत्यत्र — अ, न.

^{१४} 'मा युक्ता — न; गोऽयुक्तः — अ, न.

‘वचिस्वपि’ इत्यनेन संप्रसारणप्रसङ्ग इत्यर्थः। सामीप्यसंबन्धे बहुव्रीहिर्नास्ति। इकः समीपे यो हल् तस्मात् सन् किदिति विवक्षितार्थो बहुव्रीहिणा न लभ्यते च, अत आह — हल् चासा-
विति। अन्तः समीपस्थः। तेन विशेषणत्वोपपत्तिः। नलोप इति। ‘अनिदिताम्’ इत्य-
नेन। जातिनिर्देशे पीवापर्यसंभवमाशङ्क्याह — तत्रेति। व्यक्तिव्यतिरिक्तजातिपक्षे व्यक्तिद्वारा
जातेः पीवापर्यमित्यर्थः। तदपेक्षं ‘व्यक्त्यपेक्षम्। कित्त्वमिति। ‘दम्भ इच्च’ इतीत्वे कृते
‘हलन्ताच्च’ इत्यनेन कित्त्वम्। हलत्वजातौ मानमाह — हकारादिष्विति। ‘इदं हल्, इदं हल्’
इत्यनुगतप्रतीतिशब्दामिलापाम्यां घट्टवादिवत् ‘तत्सिद्धिरिति भावः। मतान्तरमाह — यदापीति।
इष्टेति। व्यक्तिद्वयस्याभेदादिकसमीपत्वं सनः पूर्वत्वं च संभवतीत्यर्थः। जातिं विना भेदत्यागा-
संभवात् पूर्वकल्प एव सम्यक्॥

[२, २२-२३]

(रत्नप्रकाशः) अन्तशब्दमध्यवचनं मत्वा शङ्कते — अयुक्तोऽयमिति। अन्यस्यान्य इति।
सिच्विच्रमृतीनां घातुनामिक् हल् चावयवी, न तु तयोः परस्परमवयवावयविभावः इति भावः।
इयतो ‘हल इति। हलेयतो विशेषणादेव तदन्तविचिलाभादन्तग्रहणं व्यर्थमिति भावः।
अस्मिन् न्यासेऽतिप्रसङ्गमाह — यदीति। यियक्षतीति। अत्र सनः कित्त्वे सति ‘वचिस्वपि’
इति संप्रसारणं स्यादिति भावः। दम्भेन प्राप्नोतीति। ‘दम्भु दम्भने’ इति स्वादेः सनि
‘सनीवन्तर्ध्वञ्जदम्भुश्चिस्वयूणुभरज्ञपिसनाम्’ इतीडभावपक्षे द्वित्वे ‘दम्भ इच्च’ इति दम्भेरच
‘इत्वे’ ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ इत्यभ्यासलोपे विप्सतीत्यभिमतं रूपं नलोपहेतुमूतस्य सनः
कित्त्वस्याभावे न सिध्यतीति भावः। तस्येवं ग्रहणमिति। तथा च हल् अन्तः तस्मादिति कर्म-
धारयात् पञ्चम्या हलन्तादिति निदिष्टमिति भावः। एतेन ‘निपातनाद्विशेषणस्य परनिपातः’
इति कैयटो निरस्तः। बहुव्रीहिपक्षेऽपि हल् अन्तो यस्येति हल एव विशेषणताया आश्रीयमाण-
त्वेन कर्मधारयेऽपि तस्य विशेषणत्वे बाधकाभावात्। व्यक्तिपक्षाश्रयणेन तस्य दोषस्य तादवस्थ-
माह — एवमपीति। जातिवाचकत्वादिति। ‘वर्णग्रहणे जातिग्रहणम्’ इति ‘निपात एकाज-
नाञ्ज’ इति सूत्रे एकग्रहणेन ज्ञापितम्, तस्येवं फलमिति भावः। ननु ‘यियक्षति’ इत्यादावपीक्-
सामीप्यं हलत्वजातेरस्तीति तज्जातीयादलः परस्य सनः कित्त्वं स्यादिति चेन्न, तत्र जातिशब्देन
तज्जातीयवर्णसमुदायस्य विवक्षितत्वेन यियक्षतीत्यत्र हल्मात्रसमुदायस्येक्समीपत्वाभावेनातिप्रसङ्गा-
भावात्। एतेन ‘न चात्र व्यक्तिगतमेकत्वम्, अपि तु जातेः स्वगतम्। तत्र यदा तादव्यक्ति-
व्यतिरिक्ता जातिस्तस्याश्च व्यक्तिद्वारकाः सामीप्यादयो धर्मास्तदा तस्या एकत्वादिकसमीपत्वं
सनश्च परत्वं तदपेक्षमस्तीति सिद्धं विप्सतीति कित्त्वम्। हकारादिवु चाभिन्नप्रत्ययाभिधानाद्-

^१ पा. सू. ६. १. १५.

^२ पा. सू. ६. ४. २४.

^३ ‘व्यक्तिद्वारकं जात्यपेक्षम्’ इत्युद्घोतेऽर्थः

कृतः।

^४ पा. सू. ७. ४. ५६.

^५ ‘तत्सिद्धेरिति — ऋ.

^६ पा. सू. ६. १. १५.

^७ पा. सू. ७. २. ४९.

^८ पा. सू. ७. ४. ५६.

^९ ‘इत्वे’ इत्यस्यानन्तरं ‘द्वित्वे’ इत्यधिकम् —

प, फ.

^{१०} पा. सू. ७. ४. ५८.

^{११} महाभाष्यम् १. १. १४.

^{१२} पा. सू. १. १. १४.

त्वजातिः सद्भावः' इति कैयटो निरस्तः। तथात्वे 'पियक्षति' इत्यत्रातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्। 'जातिगतम्' इति वक्तव्ये 'जातिः स्वगतम्' इति संस्कृतस्यासंबद्धप्रलापत्वाच्च। यदप्युक्तं तेनैव 'यदापि त्यक्तभेदा व्यक्तय एव जातिरिति पक्षस्तादा भेदव्युदासादभेदाश्रयणादिष्टसिद्धिः' इति। 'तदपि तुच्छम्'। 'अन्यभावं तु कालशब्दव्यवायात्' इति व्यक्त्यैक्यपक्षस्य भगवता निराकृतत्वात्। व्यक्त्यैक्यवादिना जातेरनङ्गीकृतत्वेन 'त्यक्तभेदा व्यक्तय एव जातिः' इति कथनस्यासंबद्धप्रलापत्वात्। 'पियक्षति' इत्यत्रातिप्रसङ्गसत्त्वाच्च॥

लिङ्सिवावात्मनेपदेषु. १. २. ११.

[२, २४-२५]

(उद्घोतनम्) निर्धारणसप्तम्या परसप्तम्या 'चार्यद्वयलाभात् 'कथम्' इत्याक्षेपायोगः, अत आह — सकृदिति। 'आत्मनेपदं लिङ्सिचो' इति कल्पमुपपादयन् सिचोऽग्रहणमाह — तत्रेति। ननु 'लिङ्गस्वरूपस्यात्मनेपदसंज्ञाया अभावात् कथमात्मनेपदानां मध्ये यो लिङिति निर्धारणम्, कथं वा लिङो झलादित्वम्, अत आह — लिङ्गशब्देनेति। ननु मित्रसीष्टेत्यत्र तशब्द आत्मनेपदे परतः सीयुटः कित्त्वं स्यात्, अत आह — 'सीयुडादीति। सीयुटसहितस्यैवात्मनेपदस्य लिङ्गशब्देन ग्रहणं, न तु सीयुष्मात्रस्येत्यर्थः। तस्य समुदायस्य। यद्यपि लिङ्गशब्देन सीयुटो लक्षणायां नायं दोषः, तदा आत्मनेपदपरत्वेन सीयुटो विशेषणं व्यर्थं स्यादिति भावः। नन्वेकशेषेण शब्दद्वयोपादानादयद्वयसंभवेन नोक्तदोषः, अत आह — न चेति। ननु युगपदगौणमुक्त्यर्थद्वयपरत्वमेकस्यायुक्तम्, अत आह — गौणेति। मात्रेति। सहविवक्षाया अभावेऽपीत्यर्थः। अवयवेति। सीयुटशब्दयोरित्यर्थः। अत्रापि सारूप्यमात्रनिबन्धन एकशेषः कर्तव्यः। सहविवक्षां विनैकशेषानङ्गीकारेऽप्याह — अवयवेति। 'तत्रैकशेषाश्रयणे गौरवादाह — भाष्ये नैव वेति। नन्वेकस्यायोमयविशेषणत्वमस्तु, अत आह — संभवेति। 'अन्नाक्षीत्' इत्यादौ 'सिच' आत्मनेपदव्यभिचारोऽस्ति। आत्मनेपद एव सीयुडविधानाज्झलादिलिङो नात्मनेपदव्यभिचारः। संभवस्तूक्तरीत्या कथंचिदुभयत्र संभवतीत्यर्थः॥

[२, २४-२५]

(रत्नप्रकाशः) 'आत्मनेपदेषु' इति सप्तमी निर्धारणे वा भावलक्षणे वेत्याशयेन पृच्छति — कथमिदमिति। आत्मनेपदं याचिति। निर्धारणसप्तमीपक्षेऽयमर्थः फलतीति भावः। आत्मनेपदेषु परत इति। भावलक्षणे सप्तमीति पक्षे 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परिभाषया-

१ तदतिपुच्छम् — न.

२ गा. वा. अङ्गणमूत्रे.

३ चार्यद्वयलाभात् — अ, ऋ.

४ लिङ्गसप्तमीपस्यात्मनेपद — ऋ; लिङ्गस्वरूप-

स्यात्मनेपद — ऋ.

५ सीयुडादिरिति — अ, ऋ, ऋ.

६ तत्रैव विशेषाश्रयणे — ऋ.

७ न चेवेति — अ; नैव चेति — ऋ, ऋ.

८ व्यभिचारोऽसंभवस्तुत — अ; व्यभिचारा-

संभवस्तुत — ऋ, ऋ.

९ पा. मू. १. १. ६६.

मर्थो लभ्यत इति भावः । 'सिञ्चापि विशेषित इति । आत्मनेपदशब्दस्यात्मनेपदपरे लक्षणा-
श्रयणादिति भावः । एवं ^३'लिङ् चापि विशेषितः' इत्यत्र ज्ञेयम् । सप्तम्यन्तस्य प्रातिपदिकार्थ-
मात्रलक्षकत्वसंभवात् । अथवा शब्दतन्त्राश्रयेण निर्धारणसप्तम्या लिङ् विशेषित इति भावः ।
भावलक्षणसप्तमीपक्षे ^४'लक्षणां विनैव निर्वाहो भवतीत्याशयेनाह — नैव वेति । आत्मनेपदेषु
चैवेति । चोऽप्येवकारार्थ एव । पीनरुक्त्यं तु 'सिञ्चापि' इत्यादौ चाप्योऽपि न दोषावहम् ।
लोकेऽपि हि 'द्वावृपावानय' इत्यादौ ^५'तद् दृश्यते । इग्लक्षणयोरिति । इक्पदनिर्दिशितस्थानिक-
योरेव गुणवृद्धयोर्निषेधः ^६'विडिति च' इत्यनेन क्रियत इति मन्यमानस्य शङ्केयम् । तत्तु भाष्य-
कृतोऽभिमतं नेति तत्रैवोक्तमित्यन्यदेतत् । ^७'तुष्यतु दुर्जनः' इति न्यायेन तां शङ्कामभ्युपगम्य
समाधत्ते — इदं तर्हीति ॥

स्थाध्वोरिच्च. १. २. १७.

[२, २५ - २७]

(उद्घोतनम्) ^१'सर्वनाम्नस्तृतीया च' इत्यत्र हेतुशब्दप्रयोग इत्यनुवर्तनात् 'तदभावे कथं
पठ्येति शङ्कते — कथमिति । संबन्धेति । संबन्धत्वरूपेणेत्यर्थः । विशेषस्य सामान्येन विव-
क्षायां दृष्टान्तः — यथेति । तदुत्पत्तिकाले प्रत्ययोत्पत्तिकाले । अपत्यत्वलक्षणं 'विशेषविवक्षायां
शेषत्वाभावे छस्याभावे ^२'उदीचां वृद्धात्' इति फिन् स्यादित्यर्थः । बहुव्रीहौ 'इच्च' इत्यस्या-
नन्वयादाह — तकार इति । 'इच्च' इत्येवं तकारस्येत्वं कस्मात् क्रियत इत्यर्थः । सर्वगृहणे-
ऽपि प्राथम्याद्घ्रस्व एव स्यात् ; अत आह — आन्तरतम्यादिति । अनित्यत्वमेवाह — क्वचिदिति ।
परिहारान्तरेति । ऋतेऽपि ^३'स' इत्यादिः । सूत्रानारम्भशङ्कां निराह — इकारेति । 'अनन्तरे'
इत्यस्याध्यवहितार्थत्वशङ्कां निराह — असदृश इति । प्रत्याख्यानप्रकारमेवाह — यदीति । तपर-
त्वाभावेऽप्यनेन प्लुतो न विधीयते, तथा सति ^४'अनन्त्यस्यापि' इति सूत्रस्य 'अवी ३ ता ३' इत्यत्रे-
कारेऽनुवादत्वम्, अन्यत्र विधित्वमिति ब्रह्मप्रसङ्गात् । तथाच तस्यानुवादत्वपरिहारायानेन ह्रस्व
एव विधीयते, न प्लुत इत्यर्थः । अनेन ^५'विधाने हेतुः — अस्मिन्निति । यद्यपि प्रश्नाख्यानव्यति-
रिक्तस्थलेऽनेन प्लुतविध्यङ्गीकारे न तस्यानुवादत्वम्, तथाप्यस्य सामान्यविवेः सर्वत्र प्रवृत्तिसंभ-
वात् क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरिति कल्पनापेक्षया प्लुताविधित्वकल्पनमेव युक्तमिति भावः ।
तपरत्वंसमर्थनपक्षे 'अनन्तरे' इत्येतद्योजयति — अनन्तरेऽपीति । श्रूयमाण इति । सूत्र इत्यादिः ।

^१ पा. सू. २. ३. २७.

^२ तदभावात् — ऋ.

^३ प्रदीपे 'संबन्धिरूपेण विवक्षितत्वात्' इत्यत्र
'संबन्धरूपेण विवक्षितत्वात्' इत्यन्मन्मृष्टाठ
इति भाति ।

^४ 'विशेष' इति नास्ति — अ.

^५ पा. नू. ४. १. १५७.

^६ इत्यादि — ऋ.

^७ पा. नू. ८. २. १०५.

^८ विधानहेतुः — अ. ऋ. ऋ.

^१ भाष्ये 'सिच्च विशेषितः' इत्यत्र 'सिञ्चापि
विशेषितः' इति पाठो रत्नप्रकाशकृतमभिमतः ।

^२ 'लिङ् च विशेषितः' इति भाष्ये 'लिङ्
चापि विशेषितः' इति रत्नप्रकाशकृताः ॥

लिङ् चापि — न.

^३ लक्षणं विनैव — अ. म.

^४ पीनरुक्त्यादौपाठहृत्वमित्यर्थः ।

^५ पा. नू. १. १. ५.

^६ लो. न्या. द्वितीयानेन पाठम् ३५.

वार्तिके 'अनन्तरे' इत्यस्यानन्तरं श्रूयमाणेऽपि दीर्घः स्यादित्यध्याहारोऽनेनोक्तः । 'प्लुतो मा भूत्' इत्येतच्छङ्कान्तरनिरासकत्वेनावतारयति — नन्विति । 'प्लुतश्च' इत्येतदवतारयितुं शङ्कते — मा भूदिति । सः प्लुतः । दूरादाह्वानादिप्लुतविषये स्थाघ्वोरिकारस्यापि प्लुत इष्यते । स च दीर्घविधौ न प्राप्नोतीति दीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरत्वभावश्यकमित्यर्थः । माध्यमप्येवं योज्यम् — इदं तर्हि प्रयोजनम् दीर्घविधानस्येति शेषः । प्रयोजनमेवाह — प्लुतो मा भूदिति । पुनर्विधानस्य प्लुतनिवर्तकत्वमुपपादयति — कुत इति । न पुनरिति । तथा च पुनर्दीर्घविधानं प्लुतनिवृत्त्यर्थं स्यादिति भावः । प्लुतानङ्गीकारोऽशक्य इत्याह — भाष्ये प्लुतश्चेति । द्वितीयव्याख्यानं दूषयति — प्लुतविधाविति । इकारस्य प्लुतप्राप्तये दीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरत्वमित्ययुक्तम्, स्थाघ्वोरिकारस्य पदस्य वाक्यस्य वा टित्त्वाभावेन प्लुतप्रसङ्गाभावात् तपरत्वं व्यर्थम् । 'अनन्त्यस्य' इत्यत्रापि टेरित्यधिकारादिकारस्य प्लुताप्रसङ्ग इति भावः । नन्वेवं पूर्वव्याख्यानेनेकारस्य प्लुतविधाने 'अनन्त्यस्य' इत्यस्यानुवादत्वं कथमुक्तम्, तस्य टित्त्वाभावेन तत्सूत्रस्य 'तत्राप्रवृत्तेरिति चेत्, अत्राहुः — अम्युपेत्यवादेन तदुक्तम् । वस्तुतस्तु भाष्यमानस्य सवर्णग्राहकत्वे तपरत्वभावश्यकम् । अग्राहकत्वे तु तपरत्वं व्यर्थमित्यत्र तात्पर्यमिति । अन्ये तु 'दिक् उत्' इतिवदिदमपि भाष्यमानस्य क्वचित् सवर्णग्राहकत्वज्ञापकम्, विनिगमकामावादिति वदन्ति ॥

[२, २५-२७]

(रत्नप्रकाशः) इच्च कस्येति । संबन्धसामान्ये विहिताया अपि पठ्या हेतौ पर्यवसानं संभवतीत्याशयेन व्याचष्टे — कस्य हेतोरिति । 'तकारेत्वम्' इत्यत्रेच्छब्दोऽनुबन्धलक्षकः, सोऽप्यनुबन्धः 'परः सन् तत्कालावधारणार्थक एव प्रकृते वर्तत इत्याशयेनाह — तपरः क्रियत इति । दीर्घो मा भूदिति । आन्तरतम्यादिति शेषः । श्रुतेऽपि स इति । प्रकृतसूत्रेणकारविधानं विनापि स दीर्घः सिद्ध इति भावः । तथा चेकारविधानं दीर्घविवाद इति फलितम् । अनन्तर इति । असदृश आदेशे क्रियमाण इत्यर्थः । प्लुतो माभूदिति । कदाचिद्ध्रस्वः कदाचित् प्लुतः प्रसक्तः, विनिगमनाविरहात् । तपरकरणे तु प्लुतो न भविष्यतीति भावः । प्लुतश्च विषये स्मृत इति । 'अनन्त्यस्यापि प्रदानाख्यानयोः' इति सूत्रेऽनन्त्यशब्देनाच् गृह्यते । तथा च 'आस्थित' इत्यत्रानेन प्लुते कृते तदंशेऽस्य सूत्रस्यानुवाददोषप्रसङ्गः । अतस्तत्परिहारायाय प्लुतो न कर्तव्य एवेति तपरकरणं व्यर्थमिति मन्यते । अयं श्लोको न कात्यायनस्य, किं त्वीय-द्वयाकरणे व्युत्पन्नस्य जैमिनीयमतपरिशीलनमलिनान्तःकरणस्य । इदं हि भाष्यं नानापिबचनैः संहितानां भाष्यशृङ्खलानां समुदायः । भाष्यकारो हि यवनिकान्तर्हितः सन् कात्यायनादिभिरनेक-सहस्रसंख्याकैर्नृपिभिः स्वविचारिते विषये श्राविते तस्य परिष्काराय दूषणमूपादिकं स्वकीय-कल्पनादिकं च तस्मै ऋषिभ्यो निदर्शयति स्म । तत्सर्वं तच्छ्रोत्रमिः कश्चिदपिर्मिलेखनाश्रयविनि-युक्तं निमित्तम् । तदेवं सर्वं समुदितं भाष्यं संपन्नमिति सांप्रदायिकपरम्परावगतम् । एवं सत्ये-तादृशपण्डितमन्यवचनानुरोधेन तत्र तत्र 'प्लुतश्च विषये स्मृतः' इत्यादिग्व्यवहारः कैयटादिकृतोऽ-

१ पा. नू. ८. २. १०५.

२ पा. नू. ८. २. १०५.

३ तत्राप्रवृत्तिरिति — अ, क, क.

४ पा. नू. ६. १. १३१.

५ 'परः' इति नास्ति — न.

६ पा. नू. ८. २. १०५.

७ तदंशे तस्य — फ.

८ 'अत्र' इति नास्ति — न.

संबद्ध एवेति स्पष्टमेव सुधियाम् । 'अनन्त्यस्यापि' इति सूत्रेऽनन्त्यशब्दः पदपरो न त्वच्परः । भाव्यमानस्य चाणः सवर्णग्राहकत्वं न भवति । एवं च 'ऋत इद्धातोः' इत्यादाविचोच्चारणार्थ एव तकार इति बालकेनापि ज्ञातेऽर्थे प्रवृत्तोऽयं श्लोकः पण्डितमन्यप्रयुक्त इत्यपि स्पष्टमेव सुधियाम् ॥

न क्त्वा सेट्. १. २. १८.

[२, २७-३१]

(उद्घोतनम्) कित्वविधिपक्षे नकारवैयर्थ्यादाह — अकारेति । निर्णयैति नियमे 'गुधितः' इत्यादावकित्वमपरिहृतम्, अत आह — शोडादिभ्य इति । प्राथम्यात् प्राधान्याच्च निर्णया एव नियम इति भावः । 'न सेट्' इत्येवाकित्व उक्ते सेटो लिटोऽप्यकित्वं स्यादित्याह — भाष्ये — परोक्षायामिति । 'अस्तु' इति प्राप्तिपरमित्याह — प्राप्नोत्विति । तत्र हेतुः — न त्विति । 'उपास्थायिषाताम्' इत्यादावित्वनिवृत्तये झलादित्वेन सिज्विशेषणीय इति भाष्योक्तमुपपादयति — स्थास् इति । इत्वस्य पूर्वं प्रवृत्तौ 'वृद्धचायादिशाम्यां' रूपसिद्धेर्ज्ञलग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्येत्वस्य पदवात् प्रवृत्तिमाह — इत्वमिति । चिज्वद्भावः सिच इत्यादिः । वृद्धिश्चेति । यद्यप्याकारस्य वृद्ध्या न प्रयोजनम्, तथापि लक्षणतः प्राप्ताया युका वाधामिधानं पुनः प्रवृत्त्यभावावेति ज्ञेयम् । तत्रेति । वृद्धिं वाधित्वा युगेव भवतीत्यर्थः । तत्र युगागमे । यकारस्येति । अलोऽन्यपरिभाषयेत्यर्थः । नन्विकारे कृते वृद्ध्या रूपसिद्धिः स्यात्, अत आह — न चेति । तथा चात्रेत्वनिवृत्तये 'झलित्यनुवर्तनीयमित्यर्थः । 'न सेट्' इति कित्वनिषेधे इत्वस्याप्यनुवृत्तेर्झलनुवृत्तिर्व्यर्थेत्यातिदेशिक'कित्वस्यानेनाप्रतिषेध इत्यत्र झलग्रहणं ज्ञापकमेवेत्याशयेनाह — भाष्ये इत्वमिति । ननु झलग्रहणेनातिदेशिककित्वस्यानिषेधज्ञापनात् 'असति कित्वे' इत्ययुक्तम्, अत आह — झलग्रहणस्येति । उत्तरत्राननुवृत्तौ ज्ञापकत्वम्, अननुवृत्तिश्चातिदेशिककित्वस्यापि निषेधे सतीति 'न सेट्' इति निषेधकाले ज्ञापकत्वं न स्थितमिति भावः । ननु रेफनिवृत्तिर्वचनिकी, न न्यायसिद्धा, अत आह — 'अन' इति । प्रत्ययाधिकारात् 'मनः' इत्यत्रेवात्रापि डीप एव निषेधः, न रेफस्येत्यर्थः । कथं तन्निवृत्तिः, अत आह — स त्विति । छग्रहणेनेति । वित्वा अत्र देशे सन्तीत्यर्थे 'नडादीनां कुक् च' इति छप्रत्ययस्तत्संनियोगेन कुगागमश्च विधीयते । वित्वकीयशब्दाद् भवाद्यर्थेऽपि छस्यानेन लुग्विधीयते । 'वित्वकादिभ्यः' इति च कृतकुगागमा एव गृहीताः । कुक् 'च छे परत एवेति छग्रहणं विनापि कुक्सहितेभ्यो विधीयमानो लुक् छस्यैव भविष्यतीति छग्रहणं परिमाणाज्ञापनार्थम् । सत्यां च तस्यां छस्य लुकि कुगपि निवर्ततेति छग्रहणं सार्थकमिति भावः । युका वाधिता न पुनः प्रवर्तत इत्युक्तं निराह — 'युगिति । तथा चोत्तरत्र झलग्रहणस्य प्रयोजनाभावात् 'न सेट्' इत्यनेनातिदेशिककित्वं न निषिध्यत इत्येतज्ज्ञापकत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

^१ पा. सु. ८. २. १०५.

^२ पा. सु. ७. १. १००.

^३ गुधितः — ऋ.

^४ वृद्धचायादिशाम्यां — अ.

^५ झलित्यनुवर्तनीयम् — ऋ.

^६ कित्वस्यानेन प्रतिषेध इत्यत्र — ऋ.

^७ अन्य इति — ऋ.

^८ पा. सु. ४. १. ११.

^९ पा. सु. ४. २. ९१.

^{१०} पा. सु. ६. ४. १५३.

^{११} चकारो नास्ति — अ.

^{१२} युगेति — ऋ.

भाष्ये औपदेशिकमिति । 'क्वसुश्च' इति लिट् आदेशविधानादित्यर्थः । भाष्ये आतिदेशिकमिति । 'असंयोगालिट् कित्' इत्यनेन । भाष्ये तत्प्रतिषिध्यते आतिदेशिककित्त्वमञ्जेः परस्य लिट्ः 'असंयोगात्' इति प्रतिषिध्यते । औपदेशिकस्य तु 'न सेट्' इत्यनेन । तथा 'आजिवानित्यत्र नलोपो न स्यादिति क्वसुनिवृत्यर्थं क्त्वाग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । 'आजिवान्' इत्यत्र 'न सेट्' इति कित्वनिपेधेन नलोपामावापादनं न संभवतीत्याह — इदमिति । अत्र आजिवानित्यत्र । द्विवचन इति । 'वस्वैकाच्' इत्यत्र कृतद्विवचनानामेकाच्चां ग्रहणम् । अन्यथा 'विमिद्वान्' इत्यादावपीट् स्यादिति स्थितम् । कथमेतावतानुपपत्तिः, अत आह — तत्रेति । इडागमे सतीत्यर्थः । कित्वेति । 'न सेट्' इत्यनेनेत्यर्थः । चक्रकेति । इणिवृत्ती कित्त्वान्नलोपे द्विह्रस्वामावाञ्चुणिवृत्तावेकादेशेनैकाच्त्वादिति सति 'न सेट्' इति कित्वप्रतिषेध इति चक्रकम् । इटि सति कित्वनिपेधे परम्परयेणिवृत्तिः, तन्निवृत्ती नलोपादिपरम्परयेट् । 'तस्मिन् सति पुनः' कित्वनिपेधपरम्परयेणिवृत्ती पुनर्नलोपादिनेडिति पुनः पुनरिट् तदभावयोः प्रसङ्गोऽत्र चक्रकशब्देन विवक्षितः । एवं चक्रके सति नलोपोपपादनं न संभवतीत्याह — चक्रकेष्विति । इष्टत इति । नलोपादिनेडि कृते कित्वनिपेधादिनं प्रवर्तते, निपेधस्य तदधीनत्वेन तस्य च नलोपाधीनत्वेन 'निवृत्तानां नलोपादीनामिडन्तानां तदधीनप्रवृत्तिकेन निपेधेन निवर्तयितुमशक्यत्वादिति भावः । ननु 'तितुत्र' इतीतिपेधात् कथमत्रेड्, अत आह — अप्रहेति । भाष्योदाहृतास्त्रयोऽपि ग्रहादयः । निगृहीतिरित्यत्र 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम्, 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घः । भाष्ये 'न सेड्निष्ठाशीड्' इत्येकयोगामिप्राप्यम् । 'क्त्वा च' इति योगविभागादेव सेटः क्तवः कित्वनिपेधलोभादिति ज्ञेयम् ॥

[२, २७-३१]

(रत्नप्रकाशः) 'न सेट्' इत्येतावतैव क्त्वाप्रत्ययस्याकित्वे सिद्धे व्यर्थं क्त्वाग्रहणमिति शङ्कते — न सेडिति कृतेऽकित्व इति । अवधारणात् शीडादिभ्य एव परा निष्ठा किञ्च स्यादित्येव नियमो भवति; व्याख्यानात्, न तु शीडादिभ्यो निष्ठैव किञ्चेतीति भावः । परोक्षायामिति । प्राचामियं 'लिटः संज्ञा, लिटीत्यर्थः । कथं झल्यग्रहणमनर्थकमिति चेत्, 'इकः' इत्यनेन प्राप्तस्यापि 'न सेट्' इत्यनेन निपेधसंभवादिति गृहाणेत्याशयेनाह — अस्त्यत्रेति । एतेन 'प्राप्नोत्वित्यर्थः । न हि निवृत्तस्य प्रतिषेधः शक्यः कर्तुम्' इति कैयटो निरस्तः । क्त्वाप्रत्ययस्येव सनोऽपि निवृत्तस्य कित्वेभ्य निपेधं शक्यत्वात् । उक्तं ज्ञापकत्वमुपसंहरति — पश्यति त्विति । उपास्यापिपातामिति । स्यात् आतामिति स्थिते परत्वाच्चिष्यञ्चुमिटीः सतीः सिज्यकारयोः 'कित्वेत्वे स्याताम् । तयोदच सतीः 'किडिति च' इति निपेधाद्वहिरङ्गत्वाद्वा वृद्धेरप्रवृत्तानन्तरङ्ग आद्गुणः स्यात् । ततोऽप्यादेशः स्यात् । चिष्यद्भावस्य पूर्वं प्रवृत्तत्वात् पुनश्चिष्यद्भावेनोपवावृद्धचभावे 'उपास्थपिपाताम्' इति

१ पा. सू. ३. २. १०७.

२ पा. सू. १. २. ५.

३ पा. सू. ७. २. ६७.

४ एतस्मिन् — ऋ.

५ निवृत्तानां — ऋ.

६ पा. सू. ७. २. ९.

७ पा. सू. ६. १. १६.

८ पा. सू. ७. २. ३७.

९ 'क्त्वा च' इत्यतः प्राक् 'न' इत्यधिकम् — अ.

१० लिट्मंज्ञा — भ.

११ पा. सू. १. २. ९.

१२ ययामंभ्यमिति भावः ।

१३ पा. सू. १. १. ५.

स्यात् । अतस्तत्र झल्लग्रहणं सावकाशमित्युक्तार्थज्ञापकं 'न भवतीति भावः । एतेन 'इत्वं च प्राप्नोति, चिष्वद्भावश्च । तत्र परत्वाच्चिष्वद्भावाद्युक् च प्राप्नोति, वृद्धिश्च । तत्र वृद्धय-
पवादत्वाद्युगागमः । तत्र कृते यकारस्येत्वप्रसङ्गः । न च पुनर्वृद्धिर्लभ्यते, पूर्वमेव युका बाधित-
त्वादिति भावः' इति कैयटो निरस्तः । 'स्यसिचूसीयुडादिसूत्रेण स्यादीनामिडागमविधिना सहाज-
ज्ञानग्रहदृशामङ्गकार्यस्यैवातिदेश इति भाष्यारूढत्वेन वृद्धेर्युका बाधितत्वकयनानोचित्यात् । आका-
रस्य वृद्धौ कृतायामकृतायां चोपपन्नस्य युको वृद्धचपवादत्वे मानप्रयोजनयोरमाणात् । 'सकृल्लक्ष्ये
लक्षणप्रवृत्तिः' इति न्यायेन 'स्था इत्यङ्गे सकृद्युगागमविधिना चरितार्थस्येत्योत्तरं तदतिदेशस्य
पुनस्तदङ्गे प्रवृत्त्ययोगादेवं यथाश्रुतमाष्यस्योपपन्नत्वाच्च । ननु किञ्चस्य निषेधेऽपि किञ्चसंनि-
योगशिष्टस्येत्वस्य निवृत्तिः केन स्यादित्यत आह — तेनासतीति । इत्वं न भविष्यतीति ।
निवर्त्यतीति शेषः । तन्निवृत्तौ दृष्टान्तमाह — रेण तुल्यमिति । असति ङीप् न भवतीति ।
'संनियोगशिष्टानामन्यतरामावे उभयोरप्यमावः' इत्यस्य 'वित्त्वादिस्यश्चल्यं लुक्' इति छग्रह-
णेन ज्ञापितत्वादिति भावः । एतेनापि 'न तु निवृत्तस्य प्रतिषेधः कर्तुं शक्यः' इति कैयटो निरस्तः ।
भगवतैव प्रवृत्तेरुपपादित्वात् । वृद्धौ कृतायामिति । अतिदेशस्येष्टसिद्धयर्थत्वेन शास्त्रातिदेश-
स्यैव तत्र व्यापकत्वेनाश्रयणात् 'आतो युक् चिष्कृतोः' इत्यनेन युकि सति यकारस्येत्वे इकारस्य
'अनो ङिणति' इति वृद्धावायादेशो इत्यस्य सकृत्प्रवृत्तस्य पुनरप्रवृत्त्येष्टं सिद्धमिति भावः । भाष्य-
कारेस्तु क्वचित् प्रौढया चक्रकाश्रयस्थले पुनः प्रवृत्तिमभ्युपेत्येष्टतो व्यवस्थेत्यभ्युपगमेऽपि पुनः
प्रवृत्त्यानिष्टसाधनं हि न युज्यते । एतेन 'यकारस्येत्वे कृते वृद्धिर्भविष्यति । युगागमेन ह्याकारस्य
वृद्धिर्वाव्यते, न त्विकारस्यापि' इति कैयटो निरस्तः । आकारवृद्धिबाधकत्वे मानप्रयोजनामाव-
स्योक्तत्वात् । 'पुनर्वृद्धिर्न लभ्यते, पूर्वमेव युका बाधितत्वात्' इति प्राचीनस्ववचनेन सह विरो-
धाच्च । वस्त्यर्थमिति । क्वसोः किञ्चनिषेधो मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः । औपदेशिकं किञ्च-
मिति । अतिदेशिकस्य निषेधो नेति ज्ञापितत्वादेवमुक्तम् । किं च स्यादिति । किञ्चामाव
एव स्यादित्यापाद्यते, न किञ्चिदन्यदपि 'स्यादिति वेति भावः । 'इटि चेत्येवेति । तदंशे किञ्च-
संवन्धस्यानाश्रयणादिति भावः । कितीति । 'गमहन' इत्यादिसूत्रेणेति भावः । अत्रेति ।
क्वसावित्यर्थः । आतिदेशिकमिति । 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्यनेनेति भावः । 'आतिदेशि-
कस्य तु निषेधो नेत्युक्तमेव । तत्प्रतिषिध्यत इति । 'असंयोगात्' इत्यशेनेति भावः । पर्यु-
दासोऽपि प्रतिषेधशब्देन व्यवहियते तत्र तत्र भगवता । आजिबानिति । 'अञ्जू व्यक्तिसंक्षण-
कान्तिगतिपु' इति स्वादेशश्चन्दसि लिट्, तस्य क्वसुः । तस्य 'स्वरतिसूति' इत्यादिना पाक्षिक
इट् । नलोपः । द्वित्वम्, 'ह्लादिः शेषः' 'अत आदेः' इति दीर्घः, 'सर्वर्णदीर्घः' । 'न सेट्' इति

^१ 'न' इति नास्ति — म.

^२ पा. सू. ६. ४. ६२.

^३ परिमापा १२०.

^४ परिमापा ८७.

^५ पा. सू. ६. ४. १५३.

^६ पा. सू. ७. ३. ३३.

^७ पा. सू. ७. २. ११५.

^८ स्यादित्येति वेति — प, फ.

^९ भाष्ये 'इटीत्येवम्' इत्यत्र 'इटि' चेत्येव इति
रत्नप्रकाशकृत्पाठ इति भाति ।

^{१०} पा. सू. ६. ४. ९८.

^{११} पा. सू. १. २. ५.

^{१२} औपदेशिकस्य तु — ब, म.

^{१३} पा. सू. ७. २. ४४.

^{१४} पा. सू. ७. ४. ६०.

^{१५} पा. सू. ७. ४. ७०.

न्यासे त्विडागमप्रवृत्त्युत्तरं 'वसोः कित्त्वनिषेधे नलोपाभावे 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इति नुटि 'आन-
ञ्जिवान्' इति स्यात् । 'सर्वे विषयश्छन्दसि विकल्पन्ते' इति नुडभावे तु 'आञ्जिवान्' इति
स्यादिति भावः । यद्युच्येत — 'न सेट्' इत्यस्यापि छन्दसि वैकल्पिकत्वादप्रवृत्तौ सिद्धम् 'आजिवान्'
इ[त्ति]ति । भवतु परिहारान्तरं तत्, भगवतापि छान्दसत्वाश्रयेणैव परिहारस्योक्तत्वात् । एतेन
'इदं' नोपपद्यते । अत्र हि नलोपे कृते द्विवचने एकादेशे च 'वस्वेकाजाद्धसाम्' इतीडागमः । तत्र
हि कित्त्वप्रतिषेधात्तलोपनिवृत्तौ द्विहलत्वाद्भुटि सत्येकाच्चाभावादिनिवृत्तौ नलोपादीनां चक्रकप्राप्तिः ।
चक्रकेषु चेष्टतो व्यवस्था । भाष्यकारेण तु परिहारान्तरसद्भावादेव परिहारो नाश्रितः' इति
कैयटो निरस्तः । 'वस्वेकाजाद्धसाम्' इति सूत्रे एकाग्रहणस्य नियमार्थतायां भगवतैव व्यवस्था-
पितत्वेन नियमविधीनां निषेधमुखप्रवृत्तेरुचितत्वेन तस्य निषेधस्य 'यस्य' द्विवचने सत्येकाच्चं न
संभवति तस्येण न भवति' इत्येवमात्मकताया आश्रयणीयत्वेन प्रकृते 'न क्त्वा सेट्' इति यथा-
श्रुतन्यासे द्वित्वोत्तरमेकाच्चसंभवेन 'परस्य' 'स्वरति' इति विकल्पस्यैवौचित्येन तद्विषये विधि-
संभवेन पूर्वविप्रतिषेधेन विकल्पस्येष्टत्वं वा 'न वृद्धंभ्यश्चतुर्भ्यः' इति सूत्रे आत्मनेपदे नेत्यर्थक-
परस्मैपदेऽपि 'पदे' प्रकृते वर्तमानचतुर्ग्रहणेन ऊदिल्लक्षणेऽपि विकल्पस्य 'परनिषेधाबाधकत्वज्ञापनं
वाश्रित्यैव' भगवदभिमतनियम' पक्षनिवहिण च 'न सेट्' इति पक्षेऽपि द्वित्वोत्तरमेकाच्चाभावादेऽपि
तद्विकल्पप्रवृत्तौ बाधकाभावात् । गृहीतिरिति । 'तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वाच्यम्' इत्युक्तेरिदं ।
विप्रहादिति । योगविभागादित्यर्थः । 'मृडमृदादिसूत्रे क्त्वाग्रहणस्य नियमार्थतामाश्रित्यापि 'न
सेट्' इति पृथक् सूत्रं न कर्तव्यमित्युक्तमित्यन्यदेतत् । तथा चात्र क्त्वाग्रहणाभावे 'न सेट्' इति
पृथङ्न्यास एव नापेक्षित इत्याह — न सेणिष्ठाशीडिति ॥

उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्. १. २. २१.

[२, ३१]

(उद्घोषितम्) भाष्ये 'गुधितम्' इति दिवादिः । 'उदुपधाच्छपः' इति सामानाधिकरण्यायोगा-
दाह — शपः संबन्धीति । शप इति न पञ्चमी, किं तु पठ्ठीत्यर्थः ॥

[२, ३१]

(रत्नप्रकाशः) उदुपधाच्छप इति । तत्र शप्शब्दः शप्चिकरणकलक्षक इति 'उदुपधात्'
इत्यनेन सामानाधिकरण्यं श्रेयम् ॥

'पदेः — य, भ.

'पा. सू. ७. ४. ७१.

'परिनापा ३५.

'पा. सू. ७. २. ६७.

'पा. सू. ७. २. ६७.

'परस्याप्यपातुःस्य वस इति विवक्षितमिति
भाति ।

'पा. सू. ७. २. ४४.

'पा. सू. ७. २. ५९.

'पदोपकृते — य, फ, व, भ.

'परनिषेधबाधकत्व — य, फ, भ.

'पक्षानिवहिण — य, फ, व, भ.

'का. वा. ७. २. ९ — १.

'पा. सू. १. २. ७.

'नाप्ये 'गुधितः' इत्यस्य स्थाने 'गुधितम्'
इत्यग्रमृदृपाठ इति भाति । काशिकायां
कौमुद्यां च गुधितमित्येव दृश्यते ।

पूङः क्त्वा च. १. २. २२.

[२, ३१-३२]

(उद्घोतनम्) 'सेट्प्रकरणमिटः प्रसङ्गे हेतुः, न तु वाप्रसङ्गे, अत आह — सेडिति । उप-
लक्षणं सेडग्रहणमिति भावः । ननु सेडग्रहणमत्रानुवर्तयितुं न शक्यते, कित्त्वे निषिद्धे 'श्र्युकः
किति' इति निषेधाभावात् सेट्त्वम्, सेट्त्वाश्रयश्च कित्त्वनिषेध इतीतरेतराश्रयप्रसङ्गात्, अत आह
— अस्ति चेति । कित्त्वनिषेधं विनापीत्यर्थः । "पूङश्च" इति सूत्रे "सेट्त्वमकिदाश्रयं न भवति,
अत आह — इड्विधाविति । प्रत्याचष्टे 'इड्विधौ ह्यग्रहणम्' इत्यनुपदमेव । वार्तिककृता
'पूङश्च' इति सूत्रं प्रत्याख्यायानिटोरेव कित्त्वविकल्पोऽन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्योक्तः । तदनुवृत्ता-
वृत्तरसूत्रे वाग्रहणवैयर्थ्यदित्र तन्नानुवर्तते । तथा च नित्यमकित्त्वमनेन विधीयत इति भारद्वाजीयै-
रुक्तम् । तत्र सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे इडाद्योरिति न लभ्यते, उक्तपरस्परश्रयप्रसङ्गात्, अत आह
— लाघवमिति । न क्त्वेति । यद्यप्यत्र योगविभागेन तत्र क्त्वाग्रहणं प्रत्याख्यातम्, तथापि
लाघवानादरेण क्त्वाग्रहणं तत्र सूत्रकारेण कृतमिति 'तेनैवात्र प्राप्तिरिति भावः ॥

[२, ३१-३२]

(रत्नप्रकाशः) सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादिति । इड्विधौ "पूङश्च" इति सूत्रं प्रत्याख्यास्यत
इति 'श्र्युकः किति' इत्यनेनैषिण्येवे प्राप्तेऽनेनानिटः^१ एव क्त्वाप्रत्ययस्य कित्त्वे विकल्पितेऽकित्त्व-
पक्ष एवेड् भविष्यतीति भावः । इड्विधिगतं "पूङश्च" इति सूत्रमाश्रित्याह — इड्विधाविति ।
तत्रैतस्य तस्य प्रत्याख्यानं प्रकटयति — इड्विधौ ह्यग्रहणमिति । यथाश्रुतं "न क्त्वा सेट्"
इति सूत्रं "पूङश्च" इतीड्विधिसूत्रं "वाश्रित्य कृतं भारद्वाजीयवचनमुपन्यस्यति — भारद्वाजीया
इति । इडाद्योरिति । पूङः क्त्वानिष्ठयोरिति शेषः । उत्तरार्थमिति । "न क्त्वा सेट्" इत्येव
सिद्धेरिति भावः । ते नित्या इति । अन्यथा तदुत्तरसूत्रगतविकल्पवाचकशब्दोऽन्यथः स्यादिति
भावः । "पूङश्च" इतीड्विधिसूत्रं प्रत्याचक्षाणस्य तु कात्यायनस्य "नोपघात्यफान्ताद्वा" इति
वाग्रहणमपि न कर्तव्यमिति भावः ॥

^१ सेट् प्रकरणमिटोऽप्रसङ्गे — अ, ऋ.^२ नन्विडग्रहणम् — अ, ऋ, ऋ.^३ पा. सू. ७. २. ११.^४ पा. सू. ७. २. ५१.^५ सेट्त्वमपि किदाश्रयं — अ.^६ पा. सू. ७. २. ५१.^७ तेनैवात्र प्राप्तिरिति — ऋ.^८ पा. सू. ७. २. ५१.^९ पा. सू. ७. २. ११.^{१०} अनिटश्च क्त्वाप्रत्ययस्य — अ.^{११} पा. सू. ७. २. ५१.^{१२} पा. सू. १. २. १८.^{१३} पा. सू. ७. २. ५१.^{१४} वाश्रित्य — अ.^{१५} पा. सू. १. २. १८.^{१६} पा. सू. ७. २. ५१.^{१७} पा. सू. १. २. २३.

तृषिम्पिकृषेः काश्यपस्य. १. २. २५.

[२. ३३]

(उद्घोतनम्) काश्यपग्रहणेन तस्य कथं पूजा, अत आह — शास्त्रस्येति ॥

[२, ३३]

(रत्नप्रकाशः) पूजार्थमिति । पूजा शास्त्रस्य भवति, पारम्पर्यप्रतिपादनेन प्रामाण्यकथनात् ॥

रत्नो व्युपधाद्वलादेः संबन्ध. १. २. २६.

[२, ३३]

(उद्घोतनम्) ननूमयत्र विकल्पविधिरयम्, तत्र विधीयते प्रतिपिध्यते वेति विकल्पोऽनुपपन्नः, अत आह — 'किमियमिति । पक्षे विधीयते पक्षे प्रतिपिध्यत इति विकल्पाभिप्रायं सूचयन् प्रश्नभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे — तत्रेति । अप्राप्तेति । 'न क्त्वा सेद्' इति क्त्वोऽप्य-क्त्वादुभयत्राप्राप्तविभाषेयमित्यर्थः । ननूमयत्र विभाषया सामञ्जस्ये विचारोऽयुक्तः, अत आह — एकेति । प्राप्ताप्राप्तविभाषा एव न सन्तीत्यर्थं विचार इति केचित् । तन्निरासायाह — न हीति । 'विभाषा इवे' इत्यादीनां तथात्वादित्यर्थः । क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिन्निषेधमुखेन च प्रवृत्तौ वाक्यभेदप्रसङ्गादुभयत्र कथं विभाषा, अत आह — प्रतीति । तथा च लक्ष्यभेदेन लक्षणभेदो न दोषायेत्यर्थः ॥

[२, ३३]

(रत्नप्रकाशः) इदं सूत्रं कित्वविधिपरमेव, न तत्प्रतिषेधपरमिति प्रतिपादकं 'रलः क्त्वासनोः कित्वम्' इति वार्तिकमवतारयति — किमिदमिति । कित्वं विधीयत इति । वेति शेषः । अत्रत्यकैयट्पूर्णा 'नवेति' सूत्र एवावगन्तव्यम् ॥

अकालोऽङ्गस्वदीर्घप्लुतः. १. २. २७.

[२, ३४ — ४०]

(उद्घोतनम्) निर्देशवैषम्यमुपपादयति — ऊ इति । अजिति संशिनो विशेषणभेदाद् भेदो

^१ किमियमिति — अ, ऋ, ॠ.

^२ प्रतिपिध्यते वेति—ऋ; प्रतिपिध्यते वेति—ऋ.

^३ पा. सू. १. २. १८.

^४ पा. सू. ६. १. ३०.

^५ वार्तिके 'रलः क्त्वासनोः कित्वारम्भः'

इत्यत्र 'रलः क्त्वासनोः कित्वम्' इति निर्णय-सागरपूनामुद्रितयोः पाठः ।

^६ पा. सू. १. १. ४४.

वाच्यः, तस्यैकत्वे संज्ञित्रयं न लभ्यत इत्याह — संज्ञित्रयविशेषणस्येति । नन्वेकादेशे शब्दतः साम्यं नास्ति, अत आह — अर्थत इति । ननुकारस्य न ह्रस्वप्लुतावयो, अत आह — अथवेति । त्रय-
निर्देशस्योक्तत्वात् प्रश्नायोगादाह — प्रत्यक्षेणेति । अनुमानादिति । संज्ञाभेदेन संज्ञाभेदे सिद्धे
तस्यावच्छेदकभेदाधीनत्वात् तेषामपि भेदनिश्चय इत्यर्थः । अनेनैव प्लुतादेशेयत्वात् 'अयम्'
इत्याद्युक्तम्, अत आह — लोकेति । शास्त्रादिति । अन्यथा देवतापश्वादिबल्लोकसिद्धत्वे
संज्ञाकरणार्थक्यमिति भावः । अनन्तरतम उकारादि । तत्रेति । अवाधेनोपपत्ती बाधो
न युक्त इति भावः । मात्रिकेण वाधमाह — लिङ्गद्वयेनेति । अवाधे हेतुः — संज्ञाना-
मिति । समावेशे हेतुः — आकङ्कारादिति । सर्वत्रासमावेशे तत्सूत्रं व्यर्थ स्यादिति भावः ।
'ह्रस्वसंज्ञावद् दीर्घप्लुतसंज्ञे अपि त्रयाणां स्याताम्, तथा च संज्ञात्रयकरणमनर्थकं भा भूदिति
ह्रस्वसंज्ञापि त्रयाणां न भविष्यति, अत आह — द्विमात्रेति । ननु 'तपरस्तत्कालस्य' इति
नियमाद् मित्रकालव्यावृत्तिरुक्ता, न तु कालेन तन्निवृत्तिः, तादृशशास्त्राभावात् । तथा च
'यावच्च' इत्युक्तम्, अत आह — एकेति । तपरकरणस्य यत्कार्यं मित्रकालनिवृत्तिरूपं
तदत्र कालग्रहणेन लभ्यत इत्येककार्यत्वमित्यर्थः । तदेवोपपादयति — ऊ अजिति । कालला-
भप्रकारमाह — तत्रेति । सिहो देवदत्त इतिवत् 'ऊ अजू' इत्युक्तेऽच ऊसादृश्यं प्रतीयते,
'तच्चान्यासंभवात् कालकृतमेव लभ्यत इत्यर्थः । कालग्रहणे त्विष्टसिद्धिरित्याह —
तदिति । दीर्घप्लुतयोः सावर्ण्येनानुभेययोरनुच्चारणान्न ताभ्यां कालविशेषणं युक्तमिति तपर-
करणकार्यं कालग्रहणेन सिद्धमित्यर्थः । इत्याह इति शङ्कायामाह । प्रत्येकसंबन्धे हेतुमाह —
षण्मात्रस्येति । उच्चारणविशेषेण षण्मात्रकत्वमपि संभवति, अत आह — संज्ञेति । शब्दसंज्ञेति ।
'अचो वर्णात्मकशब्दत्वादित्यर्थः । उदात्तादिभिन्नस्यापि ह्रस्वसंज्ञा न स्यात्, अत आह — उदात्ता-
दय इति । ननुदात्तादिसंज्ञानामपि शब्दसंज्ञात्वेन सर्वणग्रहणमाभावात् 'प्रत्याहारसंनिविष्टानामेवाचां
ताः स्युः, न तु सर्वणग्रहणेन गृह्यमाणानाम्, अत आह — उदात्तादीति । निवृत्तमिति ।
योग्यताबलात् संज्ञालाभ इति भावः । तर्हि हलामप्युदात्तादिसंज्ञाः स्युः, अत आह — हलामिति ।
महासंज्ञाकरणादुदात्तादिगुणयुक्तानां वर्णानामुदात्तादिसंज्ञाः । न 'च हल उदात्तादियुक्ता इति
भावः । ननु "इको यणचि" इति प्रत्याहारत्रयस्यापि शब्दसंज्ञात्वात् सर्वणग्रहणं न स्यात्, अत
आह — इक इति । द्वादसंज्ञाविधौ सर्वणग्रहणं नास्ति, अर्थं त्वनुवाद इत्यर्थः । प्रदेगेपु
त्रयसंप्रत्ययार्थं ह्रस्वसंज्ञाविधानं स्यात्, अत आह — त्रयाणां चेदिति । त्रयोपस्थाने किमनिष्टम्,
अत आह — तत्रेति । "ह्रस्वो ननुसंज्ञे" इत्यादावन्तरतमपरिभाषोपस्थानाङ्गीकारे दीर्घस्य दीर्घं
एव ह्रस्वस्य ह्रस्व एव स्यादिति पुनर्विधानमनर्थकम् । तदनुपस्थाने स्वजग्रहणेनैव तन्निर्देशह्रस्व-
संज्ञाविधिवैयर्थ्यमित्यर्थः । भाष्ये 'तदेवाच इति । 'त्वदादीनाम्' इत्यादिकं तु ह्रस्वोऽपि भवती-
त्यर्थः । भाष्ये यदि किञ्चित्करणीति । ह्रस्वसंज्ञायाः प्रयोजनानायेनाकरणान् "अवयव" इति

नियमस्य तत्रानुपयोग इति भावः । ननु 'ह्रस्वो नपुंसके' इत्यत्र 'अञ् नपुंसकस्य' इत्युक्ते ह्रलोऽप्यजादेशः स्यादिति तन्निरासाय नियमावश्यकतायां तदर्थमेव संज्ञाकरणमिति चेत्, अत्राहुः — 'अचश्च' इत्यत्र ऊकालाजुदीर्घप्लुतचतुष्टयमनुवर्तते । तत्र दीर्घ इति य ऊकालः प्लुत इति च य ऊकालः, सोऽच एवेति 'यथा नियमस्तथा अजित्येवं य ऊकालः सोऽप्यच एवेति नियमः । पूर्वाचार्यपरस्याप्यचशब्दस्योत्तरत्रानुवर्तमानस्य स्वरूपपरत्वाविरोधात् । ह्रस्वसंज्ञापक्षे संज्ञया त्रयाणां लामः । तदभावेऽजुग्रहणेनेति । ननु ह्रस्वसंज्ञाया अभावे यथासंख्यासंभवाद् दीर्घप्लुतसंज्ञाद्वयं त्रयाणां प्राप्नोतीति चेन्नैप दोषः, उक्तज्ञापकद्वयेन मात्रिकस्य तावन्न दीर्घप्लुतसंज्ञे । द्विमात्रत्रिमात्रयोस्तु यथासंख्येन संज्ञाद्वयम् । ऊकालसूत्रे एकमात्रनिर्देशः, उत्तरत्र नियमार्थमेवोपयुज्यते । तेन ह्रस्वप्रदेशेऽजुग्रहणे क्रियमाणेऽपि 'अचश्च' इति परिभाषोपस्थानाद्ध्रलोऽजादेशो न भवतीति संज्ञया 'विधाने नियमार्थमपि न ह्रस्वसंज्ञोपयोग इति । माप्ये 'पङ् ग्रहणानि' इत्यत्र ग्रहणपदं पदपरमित्याह — गृह्यत इति । आडा सह नवत्वात् 'अष्टौ' इत्युक्तम्, अत आह — ह्रस्वेति । पङ् ग्रहणानीत्येतदाक्षिपति — नन्विति । परमेति । 'आत्मानं परमनावं मन्यत इति 'आत्ममाने खश्' । 'क्षित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वः । 'अर्शद्विपदजनत्स्य' इति मुम् । गौरवेति । दशग्रहणप्रसङ्गादित्यर्थः । लाघवेति । प्रतिपत्तीत्यादिः । ननु समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वेन भाव्यम्, अत आह — ह्रस्वेति ॥

[२, ३४-४०]

(रत्नप्रकाशः) 'ह्रस्वदीर्घप्लुतः' इति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । ह्रस्वदीर्घान्यां सहितो वा प्लुतः इति सहितशब्दलोपः । अयुक्तोऽयमिति । व्याख्यातमिदं तपरसूत्रे । एकः संज्ञीति । ऊकाल इत्यस्यैकवचनान्तत्वेन तत्र विशेषणसमर्पकस्य ऊशब्दस्य दीर्घमात्रसमर्पकत्वेन चेति भावः । विकारनिर्देश इति । द्वयोरेकादेशे सति पुनरवशिष्टेनैकादेशरूपेण विकारेण निर्देश इत्यर्थः । 'प्रक्षिष्टनिर्देशः' इत्यस्याप्ययमेवार्थः, स्थान्यादेशयोरैक्योपचारेण स्थानिनस्त्रयः प्रक्षिष्टाः ऊ इति रूपं प्राप्ता इत्याशयेन तथोक्तत्वात् । कथं पुनरिति । कस्माद्धेतोरित्यर्थः । तिसृणामिति । एकधर्माविच्छेदेन संज्ञात्रयकरणार्थक्यात् संज्ञिनोऽपि त्रिस्रधर्माविच्छिन्नास्त्रयो निर्दिष्टा इत्यनुमीयत इति भावः । अयं तावदिति । लौकिकव्यवहाराश्रयेणैतदुच्यते । 'आयुष्मानेधि देवदत्ता ३ अहं ग्रामं गमिष्यामि' इत्यादौ हि त्रिमात्रस्यादेशो न कृतः । मात्रिकद्विमात्रिकयोरिति । निर्धारणपट्टी । घ्यन्तं पूर्वमिति । 'हरिहरो, गुरुमित्रे' इत्यादौ मात्रिकस्य पूर्वनिपातो दृष्ट इति कृत्वेति भावः । वर्णयोरेव घिसंज्ञेति पक्षाश्रयेण 'घ्यन्तम्' इत्युक्तम् । शास्त्रे 'दृष्ट्या प्लुताश्रयशब्दवत् घ्यन्तशब्दोऽपि प्रयुक्त इति न तत्कृतं दूषणं देयम् । त्रिमात्रेदुदुच्छेदेनान्यत्र लौकिकव्यवहारनिदर्शनीपपत्तेः । सूत्रकृतो दोषोऽत्र सूत्राश्रयेणैव परिहर्तुं युक्तः । लौकिकप्रयोगाश्रयेण परिहारेऽन्योन्याश्रयापत्तिः — शास्त्रेण लौकिकप्रयोगस्य साधुत्वे ज्ञाते तद्व्ययोगानुसारेणात्र क्रम-

१ पा. सू. १. २. ४७.

२ पा. सू. १. २. २८.

३ 'यथा' इत्यस्यानन्तरं चकारोऽधिकः — अ.

४ पा. सू. १. २. २८.

५ 'विधीयमानेऽपि नियमार्थमपि — अ.

६ पा. सू. ३. २. ८३.

७ पा. सू. ६. ३. ६६.

८ पा. सू. ६. ३. ६७.

९ वेति — भ.

१० दृष्टाप्लुताश्रय — व, म.

११ प्रयोगसाधुत्वे — मः

व्यवस्थाज्ञानम्, अत्र क्रमव्यवस्थायां ज्ञातायां लौकिकप्रयोगसाधुत्वज्ञानमिति, इत्याशयेनाह —
यत्तावदिति । अनर्थकं स्यादिति । नन्वेकमात्रस्येकारस्य षड्विधत्वेनोदात्तधर्मविशिष्टस्यानुदात्त-
धर्मकादेशविधानार्थं तत् स्यादिति चेन्न, 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः' इत्यधिकृतत्वेनोदात्तस्यैव
प्लुतस्य तस्य तत्र विधेयत्वेन तदानर्थक्यस्य दुरुद्धरत्वात् । एतेन स्थानेऽन्तरमपरिभाषयोक्त-
शङ्कामपनयन् निरस्तः । तत्रानेकादेशप्रसक्त्यभावस्योक्तत्वेन तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः । अनर्थकं
स्यादिति । अत्र तु स्थानेऽन्तरमपरिभाषया प्रागुक्तशङ्कापाकरणं ज्ञेयम् । अनर्थकं स्यादिति ।
अत्रोक्तशङ्काया आद्यमेव समाधानम् । आदौ तर्हि स्यादित्यत आह — मात्रिकेणेति । लिङ्गा-
भ्यां तस्यादितोऽवस्थापितत्वादिति भावः । पूर्वसंज्ञाप्रसङ्ग इति । पूर्वशब्द आद्यपरो वा दीर्घ-
प्लुतापेक्षया पूर्वपर एव वा, उभयथा च ह्रस्वसंज्ञाप्रसङ्ग इत्यर्थः । अनाकडरीयसंज्ञानां समावेशे
हि न किञ्चिद्वाधकम् । अण् सवर्णानिति । एकमात्रस्याण्वत्वात् तेन द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ग्रहणादिति
भावः । एवं च मात्रिकस्य दीर्घप्लुतसंज्ञा न प्रसज्यते, प्रसिद्धमात्रिकसवर्णयोर्दीर्घप्लुतयोरनण-
त्वात् । तत्राण्ग्रहणेनाक्षरसमाभ्यायिकानामेव ग्रहणमिति हि व्यवस्थापितम् । तावत्कालग्रहण-
मिति । तत्फलं कालग्रहणमित्यर्थः । प्रत्येकमिति । स्वोच्चारणकाललक्षकेषु उद्बुद्धइत्स्विति
शेषः । यद्युकाराणां स्वरूपपरत्वं न स्यात् तर्हि 'ऊ अच्' इत्युक्तेऽप्यण्ग्रहणसार्थक्यायोकाराणां
स्ववाच्यकालसमकाललक्षकत्वसंभवेन कालशब्दानर्थक्यं स्यादिति भावः । उपायान्तरमाह —
अथवेति । तथा च पराभ्यामनवकाशाभ्यां च दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां ह्रस्वसंज्ञा बाध्यत इति भावः ।
प्रत्याख्यायत इति । तत्रत्यवार्तिकरीत्यैवमुक्तम् । 'वस्तुतस्तत् सूत्रं स्थितमेवेति ततोऽशब्दसंज्ञे-
त्यणुदित्सूत्रेऽनुवर्त्य सप्तम्याः 'विपरिणम्य व्याख्यानान्नोक्तातिप्रसङ्ग इत्यत्रैव भगवतस्तात्पर्यम् ।
अन्यथात्र कालशब्दग्रहणेनैव सिद्धे एतदर्थतायास्तस्याश्रयणमयुक्तं स्यात् । ननु शब्दसंज्ञायामणां
सवर्णाग्राहकत्वे 'वृद्धटि'भसंज्ञास्वनुपस्थापिताकारादीनामनञ्चेन शालादीनां वृद्धसंज्ञा, तासुप्रभृता-
नासुप्रभृतीनां टिसंज्ञा, विश्वपामित्यादावामादौ परतो भसंज्ञा च न स्यादित्यस्वरसादाह —
अथवेति । अञ्शब्देनैव व्यवहारोपपत्तौ ह्रस्वसंज्ञाविधानं व्यर्थं स्यादिति तत्सार्यक्यायैकमात्र एव
ह्रस्वसंज्ञा व्यवस्थापनीयेति भावः । अकिञ्चित्कराणेति । अच एव विधानादज्ग्रहणेनैव तद्वि-
धानसंभवादिति भावः । इदं तर्हीति । ह्रस्वशब्देन ह्रस्वे विहिते एच इगैव, एच एवेगिति नियमा-
र्थम् 'एच इक्' इति सूत्रं कर्तुं शक्यते । तेन च लाघवं भवति । नो चेत् 'ह्रस्वो नपुंसके'
इत्यादिसूत्रेषु 'अच्च' इत्येवमप्यदधटितानि कर्तव्यानि । तथा च 'एच इगजादेशे' इति सूत्रे
कृते प्लुतविधानेऽप्येच इक्प्रसङ्गः स्यात् । तन्मामूदिति अह्रस्वग्रहणमपनीय 'एच इग् नपुंसके'
प्रातिपदिकस्य' इत्यादि'न्यास आश्रीयमाणे गौरवं स्यादिति मन्यते । ह्रस्वसंज्ञापक्ष एव गौरवमि-
त्याह — संज्ञा च नामेति । षड् ग्रहणानीति । गृह्यन्तेऽर्थ्या एमिरिति पदान्यमिमतानि । अष्टा-
विति । 'आदेशे' इत्यत्राड एकादेशेनापहारात् 'नव' इति नोक्तम् । ननु 'मितां ह्रस्वः' इत्यत्र
हेड वेष्टन इत्यस्य हिडयतीति रूपसिद्धये 'एच इगिताम्' इति वक्तव्यम्, तथा 'सित्यनव्यस्य'

^१ पा. सू. ८. २. ८२.

^२ 'संज्ञा' इत्यस्यानन्तरं तुशब्दोऽधिकः — म.

^३ वस्तुतस्तु सूत्रं — म.

^४ विपरिणम्य — प, फ, व, म.

^५ वृद्धि — व.

^६ भसंज्ञास्वजुप — म.

^७ पा. सू. १. १. ४८.

^८ पा. सू. १. २. ४७.

^९ अस्वेत्येवम् — व, म.

^{१०} न्याय आश्रीयमाणे — व, म.

^{११} पा. सू. ६. ४. ९२.

^{१२} पा. सू. ६. ३. ६६.

इत्यत्र 'परमनुमन्यः' इत्यादिरूपसिद्धये 'एच इक् खित्यनव्ययस्य' इति वक्तव्यम् । 'तथा चासंज्ञा-
पक्षेऽपि गौरवं स्यादिति चेन्न, तथाप्यसंज्ञापक्ष एव लाघवात् । असंज्ञापक्षे हि दश पदानि पञ्च-
विंशतिर्मात्राः । संज्ञापक्षे तु दश पदान्यष्टविंशन्मात्रा इति । किं त्वं संज्ञापक्षे, किलष्टकल्पनया
प्रतिपत्तिर्गौरवम् । अपि च 'धरूपकल्प' इति सूत्रे ह्रस्वग्रहणमसंगतं स्यात् । तत्र स्थानेऽन्तर-
तमसूत्राप्रवृत्त्या तस्य संगतत्वमिति चेन्न, अग्यवस्थितशास्त्रार्थकल्पनापेक्षया व्यवस्थिततत्कल्पनाया
एव न्याय्यत्वेन प्रकृतसूत्रे उकारस्य स्वरूपमात्रपरत्वकल्पनाया एवोचितत्वात् ॥

अचञ्च. १. २. २८.

[२, ४०-४३]

(उद्घोषोत्तमम्) 'अजिति हि वर्तते' इत्यतः प्राक्तनभाष्यस्य व्याख्यानम् 'इको गुण' इति
सूत्रस्यंभाष्यवत् कर्तव्यमित्याह — इक इति । 'शमादि' इत्यादिग्रहणेनैवाष्टानां ग्रहणे सिद्धे
प्रभृतिग्रहणं 'व्यर्थम्, अत आह — प्रभृतीति । ग्रहणेनेति । आदय इत्यनेन 'क्रमः परस्मैपदेषु'
इत्यादिग्रहः । 'किवच्चिप्रच्छातस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' 'शमामष्टानां दीर्घः
इयनि' । 'अञ्जनगमां सनि' इति हनिगम्योदीर्घः, 'तत्र' 'नोपवायाः', इत्यत उपवाया इत्येतन्ना-
नुवर्तत इति तत्सूत्रभाष्ये स्थितम् । मिथत इत्यादौ पाक्षिकोऽतिप्रसङ्ग इत्याह — यकारादाविति ।
यदा त्विति । यकारादौ प्रत्यये परतो योऽच् तस्य दीर्घ इत्युक्ती नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । आदिना
नामिग्रहः । अन्यत्रापि 'नामि' इत्यत्रापि । नपुंसकह्रस्वत्वे तु परप्रत्ययानुपादानाभावात् प्रकारः
संभवतीति प्रथमोपात्तमपि तत् त्यक्तम् । भाष्ये नैप इति । पणामित्यत्र दीर्घप्रसङ्गदोषो नास्ति,
नकारान्तस्यैवोपवाया दीर्घ इति नियमादित्यर्थः । भाष्ये 'जन्यत इति । 'अकृत्सार्वधातुकयोः'
इति दीर्घोऽनियतः प्राप्नोति । 'अजित्यनुवर्तने कथमुक्तदोषनिरासः, ह्रस्वादिसंज्ञानां संज्ञिपरत्वेन
'स्वपरत्वाभावात्, अत आह — ततश्चेति । स्वरूपाश्रयणप्रकारमेवाह — तेनेति । अजुग्रहणस्य
संज्ञया विधीयमाने नियमलाभप्रयोजनस्योक्तत्वात् 'अय' इत्युक्तम्, अत आह — इहैवेति । ननु
वर्णसमाभ्याये पठितानामेकमात्राणां ह्रस्वसंज्ञा । न च ह्रस्वस्य तथा पाठ इति कथं तुक्प्रसङ्गः,
अत आह — यथैति । 'तनोतेडंडः सन्वच्च' इत्यसंहितया प्रत्ययविधानात् 'तितड' इति
रूपम् । ननु ह्रस्वनिमित्ततुगेव पूर्वं कस्मान्न भवति । दीर्घलक्षणस्य तुको विकल्पितत्वात् तद-

^१ पा. सू. ६. ४. १६.

^२ अत्र — अ.

^३ पा. सू. ६. ४. ७.

^४ पा. सू. ६. ४. ३.

^५ भाष्ये 'अन्यते, तन्यते' इत्यत्र 'जन्यते, तन्यते'
इत्यत्रम्मट्टपाठ इति माति ।

^६ पा. सू. ७. ४. २५.

^७ अजित्यनुवर्तमाने — अ.

^८ स्वरूपपरत्वाभावादित्यर्थः ।

^९ उणादिसूत्रम् ७४०.

^१ तथा च संज्ञापक्षेऽपि — व.

^२ पा. सू. ६. ३. ४३.

^३ व्यवस्थितकल्पनाया एव — भ.

^४ पा. सू. १. १. ३.

^५ इत्यादिग्रहणेन सिद्धे — अ.

^६ व्यर्थमित्याह — अ, ऋ.

^७ पा. सू. ७. ३. ७६.

^८ का. वा. ३. २. १७८ — २.

^९ पा. सू. ७. ३. ७४.

भावपक्षे 'ह्रस्वस्य' इति तुक् पश्चादपि भविष्यतीति नानिष्टं किञ्चित्, अत आह — परत्वादिति ।
 'एवंविध इति । परस्परविरोधस्थल इत्यर्थः । तदेवाह — नित्येति । क्व तर्हि पुनः प्रसङ्ग-
 विज्ञानम्, अत आह — यत्रेति । ईजतुरित्यादौ परत्वात् संप्रसारणे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्
 द्विवचनं विरोधाभावात् प्रवर्तते । दिग्य इत्यत्र परत्वाद् दिग्यादेशो विरोधाभावेऽपि पुनः प्रसङ्गेन
 द्विवचनानङ्गीकारात् 'क्वचित्' इत्युक्तम् । लक्ष्यानुसारेण क्वचिदेवाङ्गीक्रियते न सर्वत्रेत्यर्थः ।
 यत्र समुदायस्य कार्यनिमित्तत्वं तत्रावयवस्य 'न निमित्तत्वमिति ह्रस्वलक्षणस्तुग् न प्रवर्तते इति
 समाधानान्तरमाह — 'समुदाये चेति । नन्विति । वर्णग्रहणे जातिग्रहणात् अजिति वर्णग्रहणा-
 दित्यर्थः । नैष इति । साक्षात् कालयुक्तव्यक्तिरेवात्र गृह्यते, न तु तद्द्वारा तद्युक्तजाति-
 रित्यर्थः । परिमाणम् एकमात्रत्वादपरिमाणम् । तत्र हेतुः — व्यक्तीति । जातिग्रहणेऽपि
 व्यञ्जकवच्छिन्नाया जतिः प्रत्येकपर्यवसानेन प्रत्येकव्यक्तिरेव व्यञ्जिका, न तु 'द्वित्वादिवत्समु-
 दायः । तथा चात्र समुदायस्य जातिव्यञ्जकत्वाभावेनानञ्चान्न तस्य दीर्घसंज्ञा प्रसङ्ग इत्याशये-
 नाह — एकैकेति ॥

[R, ४०-४३]

(रत्नप्रकाशः) अत्रत्यो विचारः 'इको गुणवृद्धौ' इत्यत्र कृत एवेति तत एवावधार्यः । शमा-
 दिप्रभृतीति । शमादिशब्दः 'शमामण्डानां दीर्घः ह्यनि', इति सूत्रपरः । प्रभृतिग्रहणेन '०' लि-
 वुक्लमुचमां शिति' इति 'स्तुक्रमोरनात्मनेपद' इति च गृह्यते । भिद्यत इति । अङ्गसंघन्धि-
 त्वेन बोधितस्य दीर्घस्याच एव स्थाने भवतीति प्रकृतसूत्रेण [नियमाद्] इकारस्य स्यात् । एवं
 सुवागित्यत्राकारस्य ह्रस्व इति भावः । एतेन 'यकारादौ यदङ्गं तस्य योऽवयवोऽजित्येवमत्र
 प्रसङ्गः । यदा त्वजेव यकारादिना विशेष्यते 'तदात्र व्यवधानाश्रयि प्रसङ्गः । एवमन्यत्रापि'
 इति कैयटो निरस्तः । पदोपस्थितिः पक्षेणाविशिष्टतापत्तेः । तत्परिहारायास्मिन् पक्षे विध्यैक-
 वाक्यतां 'विनैवाजादेशपक्षाश्रयेण नियमपरताया एवोचित्यात् । 'अज् भवतीति । फलितार्थ-
 कथनपरमिदम् — अचः स एवाज् भविष्यति, यो ह्रस्वादिशब्देर्विधीयत इति । प्रकृतसूत्रस्य च 'ह्र-
 स्वादिशब्देर्व्यत्राजिविधीयते तत्राच इति पठ्यन्तं प्रदमुपतिष्ठत इति । किं प्रयोजनमिति ।
 सिध्यतीति शेषः । प्रतक्ष्येति । संयोगस्यैकमात्रत्वात् ह्रस्वसंज्ञा स्यादिति भावः । तितउच्छ्र-

१० पा. सू. ७. ३. ७५-

१ ह्रस्वस्येत्यनुवर्तमाने छे चेत्यनेनेति भावः ।

२ एवंविधेति — अ, ऋ, ॠ.

३ प्रसङ्गाद् द्विवचनम् — अ.

४ 'न' इति नास्ति — अ.

५ 'प्रदीपे 'समुदाये वा कार्यं प्रति' इत्यत्र 'समुदाये
 च कार्यं प्रति' इत्यन्त्रमदृष्ट इति भाति ।

६ 'द्वित्ववत्समुदायः — अ, ऋ.

७ 'प्रसङ्गः' इति नास्ति — अ.

८ पा. सू. १. १. ३.

९ पा. सू. ७. ३. ७४.

१० पा. सू. ७. २. ३६. अत्र 'क्रमः परस्परपदेयु'
 इति सूत्रनिर्देश उचितो भाति, तस्यैव दीर्घ-
 विधायकत्वात् । स्तुक्रमोरित्यस्यैव विधायक-
 त्वेन प्रकृते साङ्गत्याभावात् ।

११ तदा तत्र — व.

१२ पक्षेण विशिष्टतापत्तेः — भ.

१३ विनैव यवादेशपक्षाश्रयेण — व; विनैव
 ययोद्देशपक्षाश्रयेण — प, फ, म.

१४ अचोऽज् भवतीति — फ.

१५ तु — प, फ.

मिति । ह्रस्वाश्रयं 'दीर्घाश्रयं च नित्यं' तुकं वाचित्वा 'वैकल्पिकः स्यादिति भावः । ननु तेन तुगभावपक्षे स 'पदान्ताद्वा' इत्यपवाद इति तद्विषये 'दीर्घात्' इत्यनेन पुनस्तुङ्ग मामूत्राम्, 'छे च' इत्यनेन तु पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् तुक् स्यादिति चेन्न, विकल्पविषये नित्यस्य पुनः-प्रसङ्गविज्ञानानौचित्यात् । तदाश्रयणे 'विप्रतिपेधे परम्' इत्यस्य प्रवृत्तस्याप्यप्रवृत्तप्रायत्वेन प्रधानविरोधापत्तेः । उभयत्र विभाषासु सिद्धान्तविरोधापत्तेश्च । 'वर्णग्रहणे जातिग्रहणम्' इत्यस्य ज्ञापकसिद्धस्येष्टमात्रविषयकत्वेनात्राप्रवृत्त्याज्ग्रहणेऽप्यचसमुदायस्य ग्रहणं स्यादिति शङ्का नोदेति ॥

उच्चैरुदात्तः १. २. २९.

नीचैरनुदात्तः १. २. ३०.

[२, ४३-४६]

(उद्घोतनम्) अत्र इत्यनुवृत्तावेकवाक्यत्वासंभवाद् वाक्यभेदेन व्याचष्टे — उच्चैरिति । परिभाषानङ्गीकारे दोषमाह — सत्यामिति । इत्यादावेवेति । उदात्तग्रहणेन लिङ्गेनाच्च इत्युपस्थितौ तेन समासस्य विशेषणेऽजन्तस्य समासस्यान्तोदात्त इत्यर्थलाभादित्यर्थः । यत इति । यदन्तं द्व्यच्कमाद्युदात्तं स्यान्नौशब्दं वर्जयित्वा । ज्ञेयम् । अनावः किम्, नाव्यम् । तित्स्वर एव । अयोग्यत्वादिति । 'उदात्तादीनामज्धर्मत्वादित्यर्थः । यावतेति । न चाचः स्थाने उदात्तादिशब्देन प्रत्यायितो हलप्यादेशः स्यादिति वाच्यम्, अन्तरतमपरिभाषयाचः स्थाने हलः प्रसङ्गामावात् । स्वत एवेति । 'अनुदात्ताजुपरक्तस्यैव हलोऽनुदात्तत्वम्, न तूदात्ताजुपरक्तस्यापि हलः स्वातन्त्र्येणानुदात्तत्वम्, तथा प्रतीत्यभावात्, तादृशशास्त्राभावाच्च । तथा चानुवादे नानिष्टमित्यर्थः । न्यायेति । उदात्तादीनामज्धर्मत्वे यो न्यायस्तद्व्युत्पादनार्थं इत्यर्थः । उपलब्धेन भ्रम इत्याह — बाधकेति । अन्यथापीति । अन्यधर्मस्याप्यन्यत्र प्रतीत्युपपत्तौ नोभयधर्मत्वं कल्प्यम् । वक्ष्यमाणविनिगमकाच्च न हलधर्मत्वमिति भावः । उदात्त इति । 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्यनेन । निघातः 'तिङ्ङितिङ्' इत्यनेन । अन्येति । हल उदात्तत्वं विनाप्यच 'उदात्तत्वदर्शनमेवान्वयव्यतिरेकी । 'न पुनः' इति भाष्यतात्पर्यमाह — 'यदि हीति । [भाष्ये] स्वयं राजन्ते अन्तरेणापि हलमुदात्तादियुक्ततयोच्चार्यन्ते प्रतीयन्ते चेत्यर्थः । शिष्टेति । पूर्वरेवं निष्कृतमित्यर्थः । वर्णसादृश्यं वीत्यस्याञ्जेश्च । 'अनुगच्छतीत्यर्थंबोधकवर्णसादृश्यमपि संभवतीत्याह — अथवेति । पर्यायान्तरेण अन्यकछन्देन । 'उपरागे विशेषमाह — उपरागश्चेति ।

^१ दीर्घादित्यनेनेति भावः ।

^२ पदान्ताद्वेतीति भावः ।

^३ पा. सू. ६. १. ७६.

^४ इत्यस्यापवाद इति — व. म.

^५ पा. सू. ६. १. ७५.

^६ पा. सू. ६. १. ७३.

^७ पा. सू. १. ४. २.

^८ महाभाष्यम् १. १. १४.

^९ उदात्तादीनामज्धरत्वादित्यर्थः — अ.

^{१०} उदात्तादीनामजुपरक्तस्यापि हलः — अ.

^{११} फिट्सूत्रम् ८०

^{१२} पा. सू. ८. १. २८.

^{१३} उदात्तात्वप्रदर्शनमेवान्वय — अ.

^{१४} प्रदीपे 'यदि तु हलामप्येते' इत्यत्र 'यदि हि हलामप्येते' इति पाठोऽञ्जमट्टस्येति प्रतीयते ॥ यदिहेति — अ, ऋ.

^{१५} अनुगच्छतीत्यर्थः — अ, ऋ, ऋ.

^{१६} अनुरागविशेषणमाह — अ, ऋ; अनुरागे विशेषमाह — ऋ.

‘इपे त्वोर्जे त्वा’ इत्यत्र तकारवकारयोरनुदात्तोपराग एव भासते, नोदात्तोपराग इति भावः । पर्यनुयोगात्पर्यमाह — न चेति । ननुक्तलक्षणस्य व्यवस्थितत्वात् कथमनैकान्तिकता, अत आह — श्रोतेति । उदात्तादिकमसंकीर्णतया श्रोत्रा प्रत्येकं न शक्यत इत्यर्थः । तदेवोपपादयति — तथा हीति । ‘उरः कण्ठः’ इति भाष्यं संगमयितुमाह — प्रक्रम्यन्त इति । अधिकरणे षष् । ‘नोदात्तोपदेशस्य’ इति वृद्धिनिषेधः । प्रक्रम इति रूपम् । युक्त इति । सप्तम्यन्तं पूर्वान्वयि । नेदमपूर्वं वक्तव्यमित्याह — एवं चेति । परकीयस्थानविशेषोत्पत्तेनिश्चायकामावात् कथं श्रोतु- रुदात्तादिविज्ञानम्, अत आह — अभ्यासेति । यथा षड्जादीनामुपदेशसहकृतप्रत्यक्षगम्यत्वं तयो- दात्तादीनामपीत्यर्थः ॥

[२, ४३-४६]

(रत्नप्रकाशः) ‘ह्रस्वरप्राप्तौ’ इति परिभाषां वाचनिकीं मन्यमानः पृच्छति — किमिति । न प्रकल्पेतेति । यत्रान्तो वादिर्वाजस्ति तस्यैवान्तोदात्ताद्युदात्तादिविविधप्रसक्तेर्ह्रस्वोऽप्रसक्तत्वात् तत्प्रसक्तिघटिता सा परिभाषा कथमुपपद्येतेति भावः । स्वरप्राप्तिः स्यादिति । अत्राच इत्यनु- वर्तमान इति शेषः । ‘यक्षानुरूपवाल्यायेनोत्तरमाह — एवं तर्हि निवृत्तमिति । ननु मास्तु सा परिभाषेति मध्यस्थाशङ्कयामाह — बहूनीति । हीति शेषः । ‘अस्या इति । ‘ह्रस्वरप्राप्तौ’ इत्यस्या इत्यर्थः । वस्तुतस्तु ज्ञापकसिद्धेर्वा सा परिभाषा । ‘ज्ञापकं त्वस्यां “यतोऽनावः” इत्यत्रा- नाव इति प्रतिषेधः । यदीयं न स्यात् तदा नौशब्दस्याजादित्वाभावादेवाप्रसक्तौ किं तेनेति । स्पष्टं चेदं “समासस्य” इति सूत्रे भाष्य एव । तच्च ज्ञापकं ‘अवः’ इत्यस्यानुवृत्तादेव संभवति । ननु तस्मिन्ननुवृत्ते ह्रस्वः स्वरप्राप्तिरेव नास्तीति तत्प्राप्तिघटिता सा परिभाषा कथं तेन ज्ञाप्यत इति चेन्न, ‘अवः’ इत्यस्यानुवृत्त्या वार्यमाणामेव प्राप्तिमाश्रित्य तद्घटितायास्तस्या ज्ञापयितुं शक्य- त्वात् । न चैवमेवाच इत्यस्यानुवृत्तावपि वाचनिकी सा परिभाषोपपद्यत इति कथं सा न प्रकल्पेते- त्युक्तमिति वाच्यम्, ‘तदनुवृत्तौ यादृशीं प्राप्तिमाश्रित्याजंवेन सा परिभाषोपपद्यते तथा तदनु- वृत्तौ नोपपद्यत इत्यत्र तस्य तात्पर्यात् । तथा च सा परिभाषा वाचनिकीति पक्षेऽच इत्यस्यानु- वृत्तिवर्ण्या, तत्परिभाषायाः क्लेशोपपाद्यतासंपादिका चेत्याशयेन सा निवर्तत इत्युक्तमिति । एतावता तस्याः ज्ञापकसाध्यत्वपक्षे तदनुवृत्तेरनुकूलाया अनुभवसिद्धायास्त्यापो नोचित इति स्पष्ट- मेव सुधियाम् । एतेनाच इत्यस्याननुवृत्तिमाश्रित्यैव “अनावः” इत्यस्य तत्परिभाषाज्ञापकतां वदन् देवानां प्रियो निरस्तः । तत्र नकारस्योदात्तादेशव्यावर्तनेन चरितार्थस्यानाव इत्यस्य ज्ञापकताया अमंसवात् । यदप्युक्तम् “नाव्यमित्यत्र नकारस्यायोग्यत्वादाकारस्य चानादित्वादुदात्तत्वं न भविष्यतीति किम् “अनावः” इति प्रतिषेधेन” इति । तदपि न, व्यञ्जनस्योदात्ताद्यादेशं प्रत्य-

इति रत्नप्रकाशकृदनिमतः पाठ इति नाति ।

‘तं. सं. १. १. १.

‘पा. सू. ७. ३. ३४.

‘भाष्ये ‘न प्रकल्पते’ इत्यत्र ‘न प्रकल्पेत’ इति पाठोऽनिमतः ।

‘लो. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ६५.

‘‘यद्व्येतस्याः’’ इत्यत्र ‘नाव्ये ‘यद्व्येतस्याः’

‘सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् ।

‘पा. सू. ६. १. २१३.

‘पा. सू. ६. १. २२३.

‘तदनुवृत्तौ — च.

‘पा. सू. ६. १. २१३.

‘पा. सू. ६. १. २१३.

योग्यत्वे मानाभावात् । न चोदात्तादिबिधौ एवोदात्तादिविधिना बोध्यन्त इति तद्धर्मकत्वं व्यञ्जनस्य न संभवतीत्येतदभिप्रायेणायोग्यता व्यञ्जनस्येत्युक्तमिति वाच्यम्, एकव्यक्तिनिष्ठस्योदात्तत्वादिवर्मस्य व्यक्त्यन्तरे संक्रमणासंभवेन तद्धर्मविशिष्टोदात्तादिवर्णानामेवादेशत्वेन बोधनीयत्वात् तान् प्रति व्यञ्जनस्यापि योग्यतायाः सत्त्वात् । अन्यथा 'हल्स्वरप्राप्ती' इति पदघटिता सा परिभाषा ज्ञापकसिद्धेति वदतो व्याघातापत्तेश्च । तत्परिभाषायाः प्रत्यासत्तिलभ्यस्त्वयं निष्कृष्टोऽर्थः — यस्य हल उदात्तादिस्वरो यः प्रसक्तः सन् प्रतिपिद्धस्तं स्वरं प्रति स हलविद्यमानवदिति । तेन 'अग्निचिह्नान्' इत्यादी 'ह्रस्वनुङ्म्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वे कर्तव्येऽग्निचिदाद्यन्तस्य तकारादेरविद्यमानत्वं न भवति । अथ प्रथमेति । यद्यपि हल उदात्तादिसंज्ञायामप्युक्तरीत्या विविप्रदेशे न दोषः । अनुवादप्रदेशेऽपि न दोषः, उदात्ताद्यक्षमवधाननैरेष्येण हल उदात्तत्वाद्यप्रसक्तेः, तथापि बालव्युत्पादनाय विचारः । बाढमर्थ इति । व्यञ्जनस्येतत्संज्ञानिवृत्त्येति शेषः । तद्गुणस्य व्यञ्जनस्य स्वातन्त्र्येण कुत्राप्यनुपलम्भात् तत्रातिप्रसङ्गशङ्कं नास्तीति व्यर्थमेव प्रथमाज्ग्रहणानुवर्तनमित्याशयेनाह — यदीति । उपलभ्यन्त इति । तदार्थः स्यात्, 'नोपलभ्यन्ते' एवं तस्य तु ते स्वत इति शेषः । उपलभ्यन्त एवेत्याहान्यः — ननु चेति । स्फटिके जपाकुसुमादिसंनिधिप्रयुक्तलौहित्यादिप्रतीतिवद् व्यञ्जनेऽपि स्वरसंनिधिप्रयुक्तैवोदात्तादिप्रतीतिरित्याशयेनाह — नैत इति । वैपरीत्यमेव किं न स्यादिति शङ्कते — कुत इति । अन्तरेणापीति । 'सार्गिन् विमर्तु गर्म आ' इत्यादावाकारादेर्व्यञ्जनसंनिधि विनाप्युदात्तत्वाद्युपलम्भात् । एवं चान्वयव्यतिरेकाभ्यामत्र एव ते गुणाः, न व्यञ्जनस्येति निश्चयः । न हि क्वचिदुदात्तसंनिधौ व्यञ्जनमनुदात्तमुपलभ्यतेऽनुदात्तसंनिधौ चोदात्तमिति । अन्वर्थसंज्ञाबलादप्यत्रमेवैते गुणाः, न व्यञ्जनस्येत्याह — अन्वर्थमिति । अन्वग् भवतीति । अनुगतं भवतीत्यर्थः । विरनुशब्दार्थे, अञ्जिर्गत्यर्थ इति व्यञ्जनशब्दस्येयं व्युत्पत्तिर्युक्तैव । यद्यपि, व्यञ्जनस्योदात्तादिसंज्ञायां सत्यामपि न दोषः, स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वेनात्र स्थानेऽनन्तरतमस्य व्यञ्जनस्याप्रसङ्गात् । अनुवादप्रदेशेऽपि "अनुदात्तादेरल्" इत्यादी न दोषः, उदात्तात् पूर्वस्यानुदात्तस्य व्यञ्जनस्याप्रसिद्धेः, तथापि न्याय्यमेतद्धर्मशून्यत्वं व्यञ्जनस्येति व्युत्पादितं भगवता । यत्र व्यञ्जनस्योपपत्तिश्च परगुणस्यैव तत्रारोप इति संप्रदायः । श्रुतिकृतोच्चनीचताश्रयेण प्रकृतसूत्रयोरनुपपत्तिः शङ्कते — उच्चनीचस्येति । शनैर्वर्ततामिति । शनैरधीयतामित्यर्थः । धातुनामनेकार्यत्वाद् वृत्तेरध्ययने^१ वृत्तिः । एतदपीति । श्रोता हि वक्तृगतानामादिगुणान् कार्यादध्यवस्यति । समाधत्ते — सिद्धं त्विति । समानप्रक्रम इति । प्रक्रम्यन्ते निष्पद्यन्ते वर्णा अत्रेति प्रक्रमः, समानः एकः प्रक्रमः कण्ठादिस्तत्र उच्चैः ऊर्ध्वभागे निष्पन्न उदात्त, नीचैः अधोभागे निष्पन्नोऽनुदात्त इति व्याख्यानाच्च काप्यनुपपत्तिरिति भावः ॥

इत्यधिकम् — प, भ.

^१ पा. सू. ६. १. १७६.

^२ वोदात्तमिति — भ.

^३ तत्रापि प्रसङ्ग — व.

^४ बलादवाचमेवैते — भ.

^५ प्रथमान्तग्रहणानु — भ.

^६ भवन्तीति — व.

^७ भाष्ये 'एते गुणा लक्ष्यन्ते' इत्यत्र 'एते गुणा उपलभ्यन्ते' इति पाठोऽभिमत इति भाति ।

^८ अनुगता भवन्तीत्यर्थः — व, भ.

^९ तै. सं. ४. १. ५.

^{१०} पा. सू. ४. २. ४४.

^{११} वृत्तेरध्ययने — व.

^{१२} वक्तृगतानाम्यासादिगुणान् — भ.

समाहारः स्वरितः १. २. ३१.

[२, ४६-४८.]

(उद्द्योतनम्) कस्येति षष्ठीसमर्थनार्थमाह — समाहरणमिति । उपश्लेषेति । संहिताया-
मेकादेशरूप उपश्लेषः । अन्यत्र हलचोर्हलोर्वा । समाहारादिति । पीर्वाप्येणावस्थानरूपसमाहारा-
दित्यर्थः । 'कार्यम्' 'क्व' 'इत्युभयत्र 'तित्' स्वरितम्' । 'कन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः' इति
फिट्सूत्रेण कन्याशब्दोऽन्तस्वरितः । अतौ समाहारव्यपदेशः । स्थानिद्वारा व्यपदेशसिद्धयर्थं स्था-
निनोद्देशात्तत्त्वमनुदात्तत्वं चाह — तत्रेति । अनुदात्तेन 'अनुदात्तो सुप्पितौ' इति वचनात् ।
उदात्तः 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्यनेन । अनुगतं आपोऽस्मिन्नित्यर्थं 'ऊदोदेशे' इत्यपोऽ-
कारस्योकारादेशोऽनुपशब्दः । अनोः परत्याप्रधानवाचिशब्दस्य कनीयश्शब्दस्य चात्तोदात्तत्वं स्यात्,
अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः, 'अनुकनीयान् । अनुदात्तादिः एकवर्णस्वरेण । पदादावनुदात्ते परत
उदात्तेन सहैकादेशः स्वरित उदात्तो वेति सूत्रार्थः । गुणयोर्मुख्यः समाहार इत्याह — नैरन्तर्ये-
णेति । तौ उदात्तानुदात्तशब्दौ । सामर्थ्यात् समाहारोक्तिरसामर्थ्यात् । नन्वजनुवृत्तेरभावात्
'कथं पुनः' इति प्रश्नायोगः, अत आह — स्वरित इति । योग्यत्वात् हलां चोदात्तादिवस्वराभाव-
स्थोक्तत्वादित्यर्थः । मनुव्लोपो न वाचनिक इत्याह — गुणगुणिनोरिति । त्रैस्वय्येणेत्यस्य त्रि-
प्रकारैरजिमरिति व्याख्यानं संगमयति — स्वरशब्देनेति ॥

[२, ४६-४८]

(रत्नप्रकाशः) समाह्रियते अत्रेति समाहारो बाहुलकादधिकरणे षष् । समाहरणं समाहार
एकाधिकरण्यम्, भावे षष्, तस्याधारलक्षकत्वेन पूर्वतुल्यता । मत्वर्थीयनिर्देशाद्यच्चा वा । सर्वथा
चाधारपरः समाहारशब्द इति तस्याधेयाकाङ्क्षायां पृच्छति — कस्येति । जात्येकवचनम्, समा-
हारस्यानेकनिरूपितत्वात् । अचोरिति । पूर्वसूत्राभ्यामुदात्तानुदात्तशब्दयोरनुवृत्तेस्तयोरनुवृत्ताच्चेति
भावः । न ह्यचोरिति । अजित्यनुवर्त्योदात्तानुदात्तयोः समाहारो योज् स स्वरित इति सूत्रार्थ
आश्रीयमाणे सूत्रस्य निर्विषयता स्यात्, अच्यचोः समाहारासंभवादिति भावः । गाङ्गेऽनूप इति ।
'स्वरितो वानुदात्ते पदादी' इति पूर्वरूपमत्र स्वरितम् । तस्य द्वयोः स्थाने जातत्वात् तत्राचौ
समाहृताविति मन्यते । तत्र गाङ्गशब्दोऽणन्तोऽन्तोदात्तः । अनूपशब्दस्तु 'अनोरप्रधानकनीयसी'
इति । गुणयोरिति । पूर्वत्र घमिपरयोरप्युदात्तानुदात्तशब्दयोरत्र घर्मपरत्वात्प्रयणादिति भावः ।
तयोर्धर्मिपरत्वात्प्रयणोक्तभावमविद्वान् शङ्कते — गुणयोश्चेदिति । अवप्रकरणादिति । अव-
पदसमानाधिकरणयोरेव तयोरनुवृत्तेरिति भावः । सिद्धं त्विति । उक्तोऽजिम्रायः । समाहार-

'इत्युभयत्र — अ, ऋ.

'पा. सू. ६. १. १८५.

'फिट्सूत्रम् ७६.

'पा. सू. ३. १. ४.

'पा. सू. ८. २. ५.

'पा. सू. ६. ३. १८.

'अनुगतश्चासी कनीयांश्चेति विग्रहो बोध्यः ।

'तस्याधेयाकाङ्क्षायां — अ.

'पा. सू. ८. २. ६.

'अगन्तः' इति नास्ति — न.

'पा. सू. ६. २. १८९.

'शङ्कत इत्यनेनाव्यवो बोध्यः ।

शब्दो भावध्वजः, तस्याच्यरत्वं न संभवतीति मन्यमानः पृच्छति — कथमिति । मतुल्लोप इति । 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग् वक्तव्यः' इति वचनेनेति भावः । अथवा गुणगुणिनोरभेदोपचारेण गम्यमानत्वादप्रयोग एव मतुपो लोप इति भावः । एवं च पुष्पकादिदृष्टान्तोऽप्युपपन्नो भवति । अकार इति । अर्शआदेराकृतिगणत्वात् । एवं च स्वरितस्योदात्तानुदात्तात्मकत्वात् 'त्रैस्वर्येण वेदः पठ्यते' इति व्यवहारो नोपपद्यत इति शङ्कते — यदीति । समाधत्ते — नतदिति । अजपेक्षमिति । स्वरशब्देनाच उच्यन्ते । त्रयः स्वरा एव त्रैस्वर्यम् । चातुर्वर्ण्यदिराकृतिगणत्वात् स्वार्थे ण्यञ् ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्. १. २. ३२.

[२; ४८-५२]

(उद्घोतनम्) ननु ह्रस्वस्यार्थं यावत् तावद्दीर्घप्लुतयोरप्यादितोऽस्तीति दीर्घप्लुतयोर्नैत्ययुक्तम्, अत आह — अक्षेतेति । मात्राकालपरिच्छिन्नस्याच इत्यर्थः । अव्यपवृक्तस्य दीर्घप्लुताभ्यामप्युपपन्नस्य तत्पूर्वभागस्य । अन्यथा 'ह्रस्वस्य' इत्यादौ तयोरपि ग्रहणप्रसङ्ग इति भावः । न्यायात् गौणमुख्यन्यायात्, संज्ञया संज्ञिन एव प्रतीतिर्युक्ता नान्यस्येति न्यायाद्वा । शक्तिके ३ इति । शक्ता शक्तिका, तस्याः संबुद्धिः । 'वाक्यादेरामन्त्रितस्य' इति कुत्सने द्विवचनम् । स्वरितमिति । आन्नेडिते परे स्वरितः प्लुतः स्यादसूयादिष्विति सूत्रार्थः । नन्वर्धह्रस्वशब्दस्याजवधवाचित्वेन प्रमाणवाचित्वाभावात् कथं मात्रञ्, अत आह — अर्धह्रस्वेति । कस्मिन्नर्थे रुढिः, अत आह — अर्धेति । ततः अर्धह्रस्वशब्दात् । प्रमेये अर्धह्रस्वं प्रमाणमस्येत्यर्थः । अर्धमात्रा सर्वत्र बुद्धयैव कल्पनीयेत्याह — तत्रेति । एवंभूतं वर्णकदेशविषयम् । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावप्रसङ्गं निराह — नियतेति । व्याकरणस्योत्तरविधात्वं कथम्, अत आह — पुरेति । 'पुराकल्प एतदासीत्' इत्यादिभाष्य इत्यर्थः । उदात्तग्रहणेनैव स्वरितस्यापि ग्रहणमिति भाष्योक्तमयुक्तम्, एकदेशसंज्ञकदेशिग्रहणयोगात्, अत आह — प्रवेक्षेण्विति । आक्षेप्यत इति । संज्ञाकरणसामर्थ्यादिति भावः । संज्ञायामक्षरगौरवस्योक्तत्वात् 'उभयम्' इत्ययुक्तम्, अत आह — सत्यपीति । व्याप्तिः लाभः, प्रतीतिरिति यावत् । महत्त्वमेवाह — सुखेनेति । ऊर्ध्वमात्तमुदात्तमित्यन्वर्थतयार्थं ह्रस्वस्योदात्तताज्ञानमपि भविष्यतीत्यर्थः । उदात्तादेः किमपि नोच्यते, अत आह उदात्तादेरिति । शिक्षायामेवार्धह्रस्वस्योदात्तत्वज्ञानसंभवादन्वाख्यानवैयर्थ्यमित्युक्तं निराकर्तुं भाष्ये 'मन्दबुद्धेः' इत्युक्तम् । तत् 'पूर्वसूत्रत्रयेऽपि समानमित्याह — न केवलमिति । 'यावदिति । समाहारसूत्रमारभ्य तत्सूत्रपर्यन्तमित्यर्थः । अर्धह्रस्वोदात्तादिति पञ्चमीं समर्थयितुमाह — आ अर्धेति । एतत्सूत्रमभिव्याप्योदात्तस्वरितसूत्रपर्यन्तं लभ्यत इत्याह — इयमिति । 'स्वरितात्' इति प्रयोजनभाष्यार्थमाह — तेनेति । 'इमं मे' इत्यादावेकश्रुतिमुपपादयति — मेशब्दादिति । इदंशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इति मेशब्दोऽनुदात्तः । तस्येमं-

^१ ह्रस्वोदात्ता — ऋ.

^१ का. वा. ५. २. ९४ — ३.

^१ पूर्वसूत्रद्वयेऽपि — ऋ.

^१ पा. सू. ८. १. ८.

^१ प्रदीपे 'यावतोच्चैरुदात्तः' इत्यत्र 'यावदुच्चैरुदात्तः' इति निर्णयसागरमुद्रिते पाठः ।

^१ पा. सू. २. ४. ६.

^१ पा. सू. ८. १. १८.

^१ महाभाष्यम् पस्पशाह्निकम् ।

शब्दात् परस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति स्वरितः। 'गङ्गे' इत्यादीनाम् 'आमन्त्रितस्य च' इत्याष्टमिकनिघातेनानुदात्तत्वम्। आश्रयादिति। रोषत्ववदित्यर्थः। तिविति। 'ऋहलो-
प्यन्त' इति ष्यदन्तत्वात् कार्यशब्दस्येत्यर्थः। भाष्ये देवदत्तयज्ञदत्तावित्यत्र समासान्तोदात्तत्वे शिष्टम-
नुदात्तमिति स्वरितात्परस्यैकश्रुतिः। भाष्ये इन्द्र आगच्छेति। आमन्त्रितस्वरेणाद्युदात्त इन्द्र-
शब्दः, शेषनिघातेनान्तोऽनुदात्तः। तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति स्वरितः। तस्यासिद्धत्वा-
द्युदात्तत्वं न स्यात्। आष्टमिकस्य त्रैपादिकस्वरितस्य। 'सुब्रह्मण्योम्' इत्यत्र ओकारस्य स्वरित-
त्वं सिद्धमित्युपपादयति — सुब्रह्मणीति। 'अवत्तेष्टिलोपश्च' इति मन्प्रत्ययस्य टिलोपे अच् म्
इति स्थिते 'ज्वरत्वर' इति वकाराकारयोरुठि 'सार्वधातुक' इति गुणे 'ओम्' इति रूपम्।
'नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम्। स्वरित एवेति। आन्तरतम्यादित्यर्थः। सुब्रह्मण्यायामिति निगदग्रह-
णात् 'इन्द्रागच्छ' इत्यादावाश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति, अत आह — सुब्रह्मण्यायामिति। आगच्छे-
त्यत्राकार उदात्तः, 'आष्टमिकनिघातेन गच्छेति सर्वानुदात्तम्।' तत्र गकाराकारस्य स्वरितत्वेनाने-
नोदात्तत्वे छकाराकारस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति। तत्रास्मिन् सूत्रे कृते पूर्वस्मिन् कार्ये परमसिद्ध-
मिति स्वरितत्वे कर्तव्ये उदात्तत्वमसिद्धमिति 'छकारोऽनुदात्त एव भवतीति समुदायार्थः।
भाष्ये माणवकेति। माणवकानां जटिलकानां चाध्यापकेति 'आमन्त्रितस्य' इत्याद्युदात्तत्वे
शेषनिघातेनैतदस्यानुदात्तत्वे 'ककाराकारस्य स्वरिते परे सन्नतर इष्यते। स न प्राप्नोति। यद्वा,
माणवकेत्याद्युदात्तम्। जटिलाध्यापकेत्याष्टमिकामन्त्रितस्वरेण सर्वानुदात्तं पदद्वयम्। नितरा-
मञ्चतीति न्यङ्। 'न्यवी च'। एतावप्रत्ययान्तेऽञ्चती परे प्रकृतिस्वरौ स्तः। ततः 'उदात्त-
स्वरितयोः' इत्यकारस्य स्वरितः। भाष्ये च 'क्व' इत्यन्तस्वरितः, 'किमोऽत्' इत्यप्रत्ययान्त-
त्वात्। क्रमान्तरम् 'उदात्तादनुदात्तस्य' इत्यस्मात् परमेतत्काण्डमित्याश्रीयत इत्यर्थः। लिङ्गत्व-
मुपपादयति — अन्यथेति। क्रमान्तरानङ्गीकार इत्यर्थः। क्रमान्तरज्ञापनपक्षे आक्षेपायोगादाह —
स्वरितत्वमेवेति। स्वरितस्यानुदात्तविधानं तस्यैव सिद्धत्वं ज्ञापयति, न क्रमान्तरमित्यर्थः। भाष्ये
स्वरितोदात्तादिति। उदात्तत्वस्यापि सिद्धत्वादित्यर्थः। क्रमान्तरज्ञापकत्वं व्याख्यानलभ्यमित्याह
— व्याख्यायत इति॥

[२, ४८-५२]

(रत्नप्रकाशः) एकमात्रस्याचो ह्रस्वसंज्ञा कृतेति तस्यैवावितोऽर्थस्योदात्तता स्यात्, दीर्घप्लुताव-
यवस्य तु मात्रिकस्य ह्रस्वसंज्ञामावेन तत्पूर्वार्धस्योदात्तता न स्यादिति शङ्कते — अर्धह्रस्वमिति।

दात्तम् — ऋ.

१ पा. सू. ८. ४. ६६.

२ पा. सू. ८. १. १९.

३ पा. सू. ३. १. १२४.

४ निघातेनान्तानुदात्तः — अ.

५ पा. सू. ८. ४. ६६.

६ उणादिसूत्रम् १४७.

७ पा. सू. ६. ४. २०.

८ पा. सू. ७. ३. ८४.

९ नित्स्वरेणोदात्तत्वम् — ऋ; नित्स्वरेणो-

१० तिङ्ङितिङ् इत्यनेनेत्यर्थः।

११ छकाराकार इत्यर्थः॥ छकारः — अ, ऋ.

१२ पा. सू. ६. १. १९८.

१३ ककारस्य — अ; काकारस्य — ऋ.

१४ पा. सू. ६. २. ५३.

१५ पा. सू. ८. २. ४.

१६ पां. सू. ५. ३. १२.

१७ पा. सू. ८. ४. ६६.

१८ ज्ञानपक्षे — अ.

कन्येति । 'कन्याराजन्यमनुप्याणामन्तः' इति स्वरितः । 'शक्तिके ३ शक्तिके इति । 'स्वरित-
मात्रेडितेऽसूया' इति स्वरितः प्लुतः । मात्रच-इति । अर्धशब्दः प्रमाणवाची रुढिशब्दः । स तु
सममिव्याहृतार्थविशेषितार्थकोऽपि प्रमाणवाच्येवेति विशिष्टस्याप्यर्धह्रस्वशब्दस्य प्रमाणवाचकत्वात्
'प्रमाणे द्वयसच्' इत्यादिना मात्रचि तस्य 'प्रमाणे लः' इति भावः । एवं च दीर्घस्यादितश्च-
तुर्थांश उदात्तो भवति, प्लुतस्य तु षष्ठ्यांश इति सिद्धम् । प्रकृतसूत्रस्य प्रयोजनं पृच्छति —
किमर्थमिति । आभिधीभूतमिवेति । 'अग्निमीले' इत्यादावामिश्रस्य श्रूयमाणत्वात् 'समाहारः
स्वरितः' इति लक्षणवशाच्च संदेहे सर्वत्र क्षीरनीरवदामिश्रीभावो न भवति, किं तु क्वचित्
पार्थक्येनाप्युपलम्भस्तयोरस्तीति व्यापयितुमिदं सूत्रमित्याशयः । एवं च तत्रैवशब्दोऽप्युपपन्नो
भवति । क्षीरोदके इति । व्यक्तिप्राधान्यादत्रैकवद्भावभावः, 'जातिरप्राणिनाम्' इत्यस्य
जातिप्राधान्य एव प्रवृत्तेः । स्थानकरणानुप्रदानानीति । स्थानानि कण्ठादीन्यष्टौ । 'करणा-
न्याम्यन्तरयत्नात्मकानि 'पट् । अनुप्रदानानि बाह्ययत्नात्मकानि 'पोडश । उत्तरा विद्येति ।
वेदाध्ययनोत्तरमिदानीं व्याकरणमधीयते इति कृत्वैवमुक्तम् । कल्पान्तरे तु पूर्वैव । स्पष्टमिदं
पस्पशाह्निके भाष्य एव । अभिविनीत इति । शिक्षित इत्यर्थः । उपलब्ध्या श्रवणरूपयो ।
संज्ञाकरणमिति । तथा चैतद्वलादेकदेशद्वारा स्वरितप्रतिपत्तिस्तत्र तत्र भविष्यतीति स्वरितग्रहणं
न कर्तव्यमिति लाघवमिति भावः । उभयमनेनेति । सत्यप्यक्षरगौरवेऽर्धविशेषलाभेन सूत्रारम्भ
उचितः । अनवीतवेदेरपि व्याकरणमधीष्यते । अत एवोदात्तानुदात्तस्वरितसंज्ञाकरणमपि संगच्छते ।
स्थानप्रयत्नविवेकस्तु कर्तव्यः सन्नपि गौरवमिया न कृत इति भावः । उदात्तादेरिति । 'अनु-
दात्तादेरच्' इतिवदुदात्तादेः किञ्चित् कार्यमविहितमिति कृत्वा उदात्तादेः प्रतिपादकं शास्त्रं यत्तत्
'आद्युदात्तश्च' इति स्वरितादेरपि प्रतिपादकं स्यात् । तथा च स कदाचित् स्वरितादिरपि
स्यादिति भावः । अन्वाख्यानमेवेति । आदितोऽर्धमात्रोऽर्धमात्रे निष्पद्यत इत्येवमिति शेषः ।
'एकश्रुति द्वात् संवृद्धौ' इत्यादि 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' इत्यन्तमष्टसूत्र्यात्मकं काण्डं
शास्त्रान्ते 'अ अ' इति सूत्रात् प्राक् कर्तव्यमित्याशयेनाह — स्वरितस्येति । आर्धह्रस्वोदात्तादिति ।
आङ्ग मर्यादायाम् । 'तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्' इति प्रकृतसूत्रस्यार्थवाच्यतेरपेक्षितत्वात् ।
'तथा चैत ऊर्ध्वमिति फलितम् । एतेन 'इयं नवसूत्री 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इत्येतस्मात्
परा कर्तव्या' इति कैयटो निरस्तः । अष्टसूत्र्या एवोक्तव्यस्याभिमतत्वात् । 'नोदात्तस्वरितोदयम-

१ पिट्मूत्रम् ७६.

१ पा. सू. ८. २. १०३.

१ पा. सू. ५. २. ३७.

१ श्लोकवार्तिकम् ५. २. ३७.

१ ऋ. मं. १. १. १.

१ पा. सू. १. २. ३१.

१ पा. सू. २. ४. ६.

१ 'अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः गिरस्तथा ।

जिह्वामूर्धं च दन्ताग्रं नामिश्लोष्ठौ च तान् च ।'

इति गिरादीनामप्रकरणेति भावः ।

१ करणमिश्राम्यन्तर — न.

१ स्पृष्टेऽन्तःप्लुतं यत्तद्विधृतं विधृतं विधृतं तमाख्या

आम्यन्तरप्रयत्नाः पडमिमताः ।

१ विचारसंवारदवासनादयोपाधोपात्तप्राणमहा-
प्राणोदात्तानुदात्तस्वरितह्रस्वदीर्घप्लुतचतुर्माश-
र्धमात्रास्याः पोडश बाह्यप्रयत्ना अभि-
मताः ।

१ पा. सू. ४. २. ४४.

१ पा. सू. ३. १. ३.

१ पा. सू. १. २. ३३.

१ पा. सू. १. २. ४०.

१ पा. सू. ८. ४. ६८.

१ तथा च तदूर्ध्वमिति — न.

१ पा. सू. ८. ४. ६६.

१ पा. सू. ८. ४. ६७.

गार्ग्यकाश्यपगालवानाम्' इत्यस्य पूर्वसूत्रसंलग्नताया उचितत्वेन तदुर्ध्वपरतयैव भाष्यस्य व्याख्या-
नौचित्याच्च । ओदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादिति । आङनामिचिवौ, तत्सूत्रमभिधायेत्यर्थः ।
ऊर्ध्वमित्युत्तरान्वयि । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितादिति । उपलक्षणमिदं तन्निषेधस्य । तथा च
'अ अ' इत्यस्मात् पूर्व कार्यमिति भावः । 'अ तर्हीति' । आश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यतीति भावः ।
कार्यमिति । 'तित् स्वरितम्' इत्यत्र स्वरितः । स्वरितोदात्तार्थमिति । आष्टमिकस्वरितस्यैत-
त्प्रकरणविहित उदात्तो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । इन्द्र आगच्छेति । इन्द्रशब्द आमन्त्रित-
त्वादाद्युदात्तः । तस्यान्तो वर्ज्यमानस्वरेणानुदात्तः । तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति स्वरितः ।
तस्य 'न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः' इत्युदात्तः । सुब्रह्मण्योमिति । सुब्रह्मणि साधुरिति यत् ।
स' तित्त्वात् स्वरितः । तेन टावेकादेशोऽप्यान्तर्यतः स्वरितः । तथा 'ओमाङोश्च' इति
पररूपमपि स्वरितम् । तस्यैव सिद्धस्य तेनोदात्तः स्यात् । 'सुब्रह्मण्यायाम्' इति च स्वरूप-
परमेव स्यान्न तु निगदपरमिति भावः । अस्वरितार्थमिति । 'न सुब्रह्मण्यायाम्' इति सूत्रेण
विहितोदात्तात् परस्यानुदात्तस्य 'आगच्छ' इति छकाराकारस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति
स्वरितो मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः । स्वरितपरसन्नतरार्थमिति । आष्टमिकस्वरितपरस्यैतत्प्रकरण-
विहितसन्नतरार्थमित्यर्थः । न्यङिति । 'न्यवी च' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ततः 'उदात्त-
स्वरितयोरेणः' इत्यकारः स्वरितः । तस्यासिद्धत्वात् पूर्वस्य सन्नतरो न स्यादिति भावः । अनु-
दात्तवचनं ज्ञापकमिति । अन्यथा देवब्रह्मणोः स्वरितस्यासिद्धत्वात् तस्यानुदात्तवचनमनर्थकं स्या-
दिति सामान्यत एतत्प्रकरणापेक्षया स्वरितः सिद्ध इति ज्ञापयतीति भावः । स्वरितत्वं प्राप्नो-
तीति । एतत्प्रकरणापेक्षयाष्टमिकस्वरितस्य सिद्धत्वे ज्ञापितेऽपि तत्स्वरितापेक्षयास्य प्रकरणस्या-
सिद्धत्वे मानामावादिति भावः । परमेतत् [सूत्र]काण्डमिति । एकेन यत्नेनोभयसिद्धेरिति
भावः । वस्तुतस्त्वनैतत्प्रकरणपाठं कृत्वास्याष्टमिकस्वरितात् परत्वज्ञापने फलविशेषालाभात्
चमत्काराभावः स्पष्ट एव सूत्रकृतः ॥

एकश्रुति दूरात् संबुद्धौ १. २. ३३.

[२, ५३-५४]

(उद्घोतनम्) कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन कृत्रिमस्यैव ग्रहणं युक्तमिति प्रश्नायोगः; अत आह —
कृत्रिमेति । उभयेति । कृत्रिमाकृत्रिमयोर्द्वयोरपि ग्रहणमित्यपि न्यायान्तरमित्यर्थः । ननु ज्ञापक-
सत्त्वेऽकृत्रिमग्रहणम्, अन्यथा कृत्रिमन्यायः 'सर्वदा बाध्यते, अत आह — न हीति । एकवचनस्य
प्रत्ययस्य दूरात् परत्वासंभवादित्यर्थः । न्यायान्तरानुग्रहमप्याह — व्याप्तिरिति । एकवचनद्वि-
वचनबहुवचनसाधारण्यादित्यर्थः । अनुरागः अनुवृत्तिः, संबन्ध इति यावत् । ज्ञापकत्वमुपपादयति

^१ पा. सू. ८. ४. ६८.

^२ पा. सू. ६. १. १८५.

^३ पा. सू. ८. ४. ६६.

^४ पा. सू. १. २. ३७.

^५ यत्प्रत्यय इत्यर्थः ।

^६ पा. सू. ६. १. ९५.

^७ पा. सू. १. २. ३७.

^८ पा. सू. ८. ४. ६६.

^९ पा. सू. ६. २. ५३.

^{१०} पा. सू. ८. २. ४.

^{११} सामान्यत एव तत्प्रकरणापेक्षया — व;

सामान्यतस्तत्प्रकरणापेक्षया — अ.

^{१२} सर्वथा — अ.

—यदीति । सन्नतरविवेक्षपिकत्वमाह — 'तत्रैकेति । द्विकर्मकत्वादिति । 'नीवहोर्हरतेश्च' इति द्विकर्मकत्ववचनादित्यर्थः । प्रधानेति । 'प्रधानकर्मण्याख्ये लदीनाहुर्द्विकर्मणाम्' इति वचनात् । 'अन्तरालं ह्रियते' इत्यनेन विवक्षितमाह — क्षीरेति । स्वरितेऽतिव्याप्तिं निराह — स्वरित इति । 'उच्चैस्तराम्' इत्यस्यैकश्रुतेरुदात्तत्वज्ञापकत्वमाह — सोमस्येति । युज्यते इति । तुल्यजातीयपक्षत्वात् प्रकर्षस्येति भावः । 'अनुवेषः संवन्धः । भाष्ये 'तन्त्रे विवक्षितार्थे । ननु 'समाहारः स्वरितः', तस्योदात्तभागः सर्वत्रानुदात्तभागोपरक्त एवेति स्वरितान्योपरक्तयोः को भेदः, अत आह — कस्यचिदिति । नन्वप्येऽपि स्वरितस्य भेदाः सन्ति, ते भाष्यकृता कुतो नोक्ताः, अत आह — स्वरितस्येति । 'जात्यः, अभिनिहितः, क्षेपः, प्रश्लिष्टः, तैरोव्यञ्जनः, 'देवोविरामः, पादवृत्तः, 'भाव्यः, इति 'काण्वनामकाः स्वरिताः प्रसिद्धाः । 'आप्लुतादिति । यत्र संबोधनवाक्येऽन्ते मध्ये वा प्लुतस्तं मर्यादीकृत्य, तं विनेति यावत् । विधानेति । नवसूत्र्याः 'उदात्तादनुदात्तस्य' इत्यनन्तरत्वेन प्लुतोदात्ते कर्तव्ये एकश्रुतेरसिद्धत्वात् । उदात्ते कृते च सा न प्रवर्तते, व्यक्तिपक्षाश्रयणेन तद्रीत्योदात्तविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः ॥

[२, ५३-५४]

(रत्नप्रकाशः) किमिदमिति । लक्ष्यानुसारेणाकृत्रिमस्याप्यस्मिन् शास्त्रे आश्रयणात् प्रश्नः । यथा न बोध इति । दोषाभाव उपलक्षणं दूरादिति विशेषणसामर्थ्यस्य । एकवचनस्य हि तद्विशेषणं न संभवति । किं पुनरिति । उदात्तानुदात्तानुरागदर्शनवशात् प्रश्नः । यावदुच्चैरिति । एकश्रुतेरुदात्तत्वे 'यज्ञकर्मणि' इत्येकश्रुत्या सिद्धौ 'उच्चैस्तरां वा वपट्कारः' इति सूत्रमनर्थकं स्यात्, तत्र तरपः स्वाधिकत्वादिति भावः । एवमनुदात्तत्वाभावज्ञापनं बोध्यम् । अन्तरालं ह्रियत इति । हरतेद्विकर्मकत्वाद्दुहादित्वाभावाच्च प्रधानकर्मणि लकारः । तथा च स्वरितमिन्न उदात्तानुदात्तस्वरितरीयत्सदृश' एकश्रुतिरिति फलितम् । अनर्थवाप्याधीपाठ आश्रित इत्यभेदका इह

'तत्रैवेति — अ, ऋ, ॠ.

'श्लोकवातिकम् १. ४. ५१.

'श्लोकवातिकम् १. ४. ५१.

'पा. सू. १. २. ३५.

'प्रदीपे 'शौकलपानुवयसद्भावात्' इत्यत्र 'शौकलपानुवेयसद्भावात्' इति चोखाम्नामुद्रिते पाठः । सोऽत्र गृहीतः । 'यि' इति मुद्रणं दृश्यते तत्र ।

'तत्र — अ.

'पा. सू. १. २. ३१.

'अयं क्रमः शुक्लयजुःप्रातिशाख्ये । तंतिरीयप्रातिशाख्ये तु क्षेप्रादिरुपलभ्यते । जात्य इति विनागोर्ऽपि तत्र नोपलभ्यते । तत्स्थाने नित्य इति । प्रातिहृत इति कदचन विनाग उच्यते । देवो विरामो नाग्यध्व

नोपलभ्यते । अन्यत् सर्वं समानम् ।

'देवो विरामः' इति अ, ऋ, ॠ कोशोपलभ्यते । शुक्लयजुःप्रातिशाख्ये 'तैरोविरामः' इति दृश्यते ।

'ताथामाग्यः' इति शुक्लयजुःप्रातिशाख्ये समुपलभ्यते ।

'काण्वनामकाः — ऋ, ॠ.

'प्रदीपे 'आप्लुतात् संबोधनवाक्यस्य' इत्यत्र 'आप्लुतात् संबोधनवाक्यस्य' इति निर्णयसागरमुद्रिते पाठः ।

'पा. सू. ८. ४. ६६.

'पदाश्रयणे तद्रीत्योदात्त — ऋ; पदाश्रयणेन तद्रीत्योदात्त — ऋ.

'पा. सू. १. २. ३४.

'पा. सू. १. २. ३५.

'स्वर इति विदोष्यमध्याह्वयम् ।

शास्त्रे गुणा इति वृद्धिसंज्ञासूत्रे भगवतोक्तं तत्रैवास्माभिः स्पण्डीकृतमिति तत्तत् एव ज्ञेयम् । त्रैस्वर्ग्यवहारपक्षे त्वेकश्रुतेरुदात्तमध्येऽन्तर्भावो ज्ञातव्यः । अत एव स्वरितस्योपरि ऊर्ध्वरेखा तत्स्यापनाय क्रियते । अनुदात्तस्यापस्तात् तिर्यग्रेखा । उदात्तैकश्रुत्योस्तु न कुत्रापि । कैश्चिदुक्तस्थले तरनिर्देशस्यातिशयार्थकत्वमाश्रित्य सप्तस्वरपक्ष आश्रित इति तन्मतमाह — अपर आहेति । उदात्तेति । उदात्तमिदोदात्तवद्वभासमानेति भावः । उच्चैर्दृष्ट्वेति । उदात्तापेक्षयेति भावः । उच्चैस्तरामिति । उदात्ततर इति भवतीति भावः । एवं 'सन्नं दृष्ट्वा' इत्यत्र सन्नशब्दोऽनुदात्तपरो ज्ञेयः । एतेन "सोमस्याग्ने वीही३ वी३पट्" इत्यत्र मन्त्रे "यज्ञकर्मणि" इत्यनेनैकश्रुतिविहिता तदपेक्षया वीपट्शब्दस्योदात्ततरत्वं विधीयते । सति चैकश्रुतेरुदात्तानुरागे तदपेक्षः प्रकटो युज्यते । यथा मलिने वस्त्रे शौक्ल्यानुबन्धसद्भावात् तदपेक्षो वस्त्रान्तरेषु शुक्लतरव्यपदेश इत्यर्थः । इति कैयटो निरस्तः । एकश्रुत्यपेक्षया तत्रोदात्ततरो विहित इत्यत्र मानामावात् । 'उदात्तः, उदात्ततरः' इत्युत्तरभाष्यविरोधाच्च । एतेन 'सन्नं दृष्ट्वेति । एकश्रुतिगतमित्यर्थः' इति च तदुक्तं परास्तम् । तत्र मानामावात् । 'अनुदात्तः, अनुदात्ततरः' इत्युत्तरभाष्यविरोधाच्च । स्वरित इति । 'अग्निमीले' इत्यादौ क्षीरनीरवद्भासमानः । सोऽप्येन विशिष्ट इति । 'क्व वो इवाः' "रयानां न येऽराः" इत्यादौ भेदेनोपलभ्यमानोदात्तानुदात्तावयवकः स्वरित इति भावः । एतेनोक्तयोः स्वरितयोर्वैपरीत्यं वदन् कैयटो निरस्तः । भेदप्रतिभासपक्ष एव 'सोऽप्येन' इति भाष्यस्योपपन्नत्वात् । सति हि भेदे एकेनापरो विशिष्ट इति वक्तुं शक्यते । यत्र तु भेदप्रतिभानं नास्ति तत्रोदात्तोऽनुदात्तः स्वरित इतीति ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः १. २. ३७.

[२, ५४-५६]

(उद्घोतनम्) सूत्रस्य 'विषयप्रदर्शनमेतत्, न' तन्निरपेक्षं विधानमित्याह — नैवमिति । यथेति । "ओमाडोश्च" इत्येकादेश ओकारः स्वरितः । तस्यानेनोदात्तत्वमित्युक्तमित्यर्थः । ननु नवसूत्र्याः परत्वेन प्लुतोदात्ते कर्तव्येऽसिद्धत्वाद् विशेषविहितत्वाच्च स एव स्यात्, अत आह — ओमिति । अभ्यादानं प्रारम्भः । अयमेति । उत्तरसूत्रे 'यज्ञकर्मणि' इत्युक्त्या पूर्वसूत्रे तदव्यतिरिक्तविषयत्वनिश्चय इति भावः । यद्यपि नाम्नादानेऽप्यमोकारः, तथापि परिहारान्तराभिधानादेतन्नोक्तम् । आद्युदात्त इति । "आमन्त्रितस्य च" इति षष्ठसूत्रेणेत्यर्थः । वक्ष्यमानेति । "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" इत्यनेन । उपसर्गत्वादिति । "निपाता आद्युदात्ताः" "उपसर्गाश्चा-

० न निरपेक्षं — ऋ; 'न तत्' इति नास्ति — ऋ.

१ पा. सू. १. २. ३४.

२ प्रदीपे 'शौक्ल्यानुबन्ध' इत्यत्र 'शौक्ल्यानुबन्ध' इति पाठश्चौखाम्बामुद्रिते ।

३ ऋ. सं. १. १. १.

४ ऋ. सं. ५. ६१. २.

५ ऋ. सं. १०. ७८. ४.

६ विषयप्रदर्शन — ऋ.

७ पा. सू. ६. १. ९५.

८ पा. सू. ८. २. ८८.

९ पा. सू. ६. १. १९८.

१० पा. सू. ६. १. १५८.

११ फिट्सुत्रम् ८०.

१२ फिट्सुत्रम् ८१.

मिवर्जम्' इति फिट्सूत्रेणेत्यर्थः । पूर्ववदिति । इन्द्रशब्दाकारस्यैव 'उदात्तादनुदात्तस्य' इत्यने-
नेत्यर्थः । नन्विन्द्रहरिवच्छब्दयोः 'आमन्त्रितस्य च' इत्येवाद्युदात्तत्वम्, नानेन, अत आह —
अनन्तरेति । इन्द्रशब्दाकारस्य स्वरितस्यानेनोदात्तत्वमुक्तम् । एवं हरिव इत्यत्रेकादस्यापीत्यर्थः ।
हरिव इत्यत्र 'मनुवसोः' इति रुः । 'मघवन्वर्जम्' इत्यपि न वाचनिकमित्याह — मघवन्निति ।
निघातेति । आट्टमिकेत्यादिः । स्वरितस्यानेनोदात्तत्वं विधीयते, 'मघवन्' इत्यस्य सर्वानुदात्तस्य
स्वरिताभावादुदात्तस्य प्रसङ्गो नास्तीत्यर्थः । टञ्जिति । 'राजाह, सखिम्यष्टच्' इत्यनेन । तथा
चैकश्रुतिनिषेधे स्वतः सिद्धमेवोदात्तत्वं स्पष्टीकृतमिति भावः । वाचनिकमिति । आद्युदात्तत्वा-
पवादोऽन्तोदात्तो विधीयते । तस्य चानेनाप्राप्तिरिति भावः । गार्ग्यः इत्युदाहरणसंगत्यर्थमाह
— प्रयमान्तेति । अपवादत्वमेवाह — जित्वादिति । दाक्षेरित्युदाहरणसंगत्यर्थमाह — षष्ठ्य-
न्तेति । पूर्ववदिति । जित्वादित्यर्थः । प्राप्तम् 'अनेनापोद्यत इति शेषः ॥

[२, ५४-५६]

(रत्नप्रकाशः) सूत्रविषयं प्रदर्शयति — सुब्रह्मण्यायामिति । ओकार इति । व्याख्यातमिदं
'तस्यादितः' इति सूत्रे । यत्तु कैयटेनोक्तम् "'ओमम्यादाने' इति तु प्लुतोदात्तत्वं न भवति,
तस्यायज्ञकर्मविषयत्वात्' इति । तत्र, अश्रोमः प्रारम्भवृत्तित्वाभावादेव तस्याप्रवृत्तेः सिद्धौ
'यज्ञकर्मविषयत्वात्' इति हेतोर्निर्मूलत्वात् । आकार आख्यात इति । यज्ञे आङ्घनेनैक-
श्रुत्ये प्रतिपिडे 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याद्युदात्ततेति भावः । पराविरिति । गच्छशब्दादिः ।
उदात्त इति । व्याख्यातमिदं च तत्रैव । वाक्यादाविति । इन्द्रादेरामन्त्रितस्यैकश्रुत्ये प्रतिपिडे
आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरिते तस्यानेनोदात्तविधानादिति भावः ।
मघवन्वर्जमिति । यद्यपि मघवन्वर्जस्य वाक्यादित्वाभावेनैव तदाद्योऽुदात्तत्वं न प्रसक्तम्,
तथापीन्द्रादिशब्दवत् तस्याप्यामन्त्रितत्वात् तदग्रमव्युदासायैवमुक्तम् । तस्य तु "'आमन्त्रितस्य'
इत्याट्टमिको निपातो भवति । तदनन्तरं "'स्वरितात् संहितायाम्" इत्येकश्रुत्यं नेति तु पूर्वत्रैव
दर्शितम् । सुत्यापरानामिति । सुत्याशब्दः परो येनामिति बहुव्रीहिः । उदात्त इति । प्रष्ट-
मूनेर्णैकश्रुत्ये प्रतिपिडे ययाययं सूत्रान्तरेणेति भावः । द्वपह इति । टञ्जन्तत्वादन्तोदात्तः ।
अस्तायिति । प्रयमान्तानुकरणमिदम् । अपूर्वमिदं वचनम् । प्रकृतसूयोदाहरणप्रदर्शनपरत्वे 'गार्ग्यः,
यात्स्यः' इत्युदाहरणमुक्तं स्यात् । तत्र हि "'जित्वादिनित्यम्" इत्याद्युदात्तत्वे सति शेषनिघाते
तस्य रक्षिते तस्याप्यनेनोदात्तत्वे द्वयोः उदात्तत्वं प्राप्नोति । अपूर्ववचनत्वे तु विशेषविहितेनानेनोक्ता-
द्युदात्तत्वस्य' बापादुदाहरणत्वं युज्यते । एवमुत्तराण्यप्यपूर्ववचनानि शेषानि । अमुष्येति ।

* पा. मू. ८. ४. ६६.

* पा. मू. ६. १. १९८. आमन्त्रितस्येत्येवानु-
दात्तत्वम् — अ.

* पा. मू. ८. ३. १.

* पा. मू. ५. ४. ११.

* तस्य चानेन प्राप्तिरिति — अ.

* अनेनोप्यत इति — अ.

* पा. मू. १. २. ३२.

* पा. मू. ८. २. ८७.

* फिट्सूत्रम् ८०.

* पा. मू. ८. १. १९.

* पा. मू. १. २. ३९.

* चित इत्यनेनेति भावः ।

* पा. मू. ६. १. १९७.

* उदात्ताद्युदात्तत्वाभावात् — न

पठ्यन्तस्यानुकरणम् । दाक्षेरिति । पूर्ववदाद्युदात्तवाचनं ज्ञेयम् । वा नामधेयस्येति । अत्र चानुकृष्टस्यान्तग्रहणस्यानुवृत्त्यभावादन्तस्य पूर्वेण नित्यमेव भवति ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः १. २. ३८.

[२, ५६-५७]

(उद्घोतनम्) भाष्ये 'एके' इति नापूर्वो विकल्प उच्यते, किं तु देवा ब्रह्माण इत्यनयोः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यविवक्षाभेदेन 'संवन्धेन विकल्पः फलतीत्युच्यते' इत्याह — देवा इति । अविद्यमानत्वादिति । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति सूत्रेणेत्यर्थः । 'आद्युदात्तत्वादिति । 'आमन्त्रितस्य च' इति पाठसूत्रेणेत्यर्थः । शेषेति । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यनेन । विभाषितमिति । विशेषवचने सामानाधिकरण्यं आमन्त्रिते परे बहुवचनमामन्त्रितमविद्यमानवद्वा स्यादिति सूत्रार्थः । निधातस्येति । आप्टमिकस्येत्यादिः । एवं ब्रह्माण इत्यत्र विवक्षाभेदेन विकल्पसिद्धावपि देवा इत्यत्र विकल्पो वाचनिक एवेति तदर्थमिदं वक्तव्यमेवेत्याहुः ॥

[२, ५६-५७]

(रत्नप्रकाशः) 'स्वरितस्य' तुदात्तः इति पूर्वसूत्रशेषस्यायमपवादः । एक इच्छन्तीति । तथा च तन्मते आमन्त्रितस्वरेण देवशब्दस्यादिषदात्तः, अन्तोऽनुदात्तोऽनेन । मतान्तरे तु पूर्वसूत्रेणान्तोऽप्युदात्तः । एवं ब्रह्माण इत्यपि । सुप् तु तत्रानुदात्त एव सर्वत्रेति तु पूर्वस्माद्विशेषः । एतेन 'यदा देवा ब्रह्माण इति पदयोर्वैयधिकरण्यं तदा हि पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वाद् द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिधाते च स्वरितत्वे च कृतेऽनेनानुदात्तत्वं क्रियते । यदा तु देवा ब्रह्माण इत्युभयोः सामानाधिकरण्यं तदा 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' इति पक्षे विद्यमानत्वादामन्त्रितनिधातस्य सिद्धत्वान्नानेनार्थ इत्यन्येषां मतमिति मतभेदप्रदर्शनार्थमेक इत्युक्तम् इति कैयटो निरस्तः । 'वेदार्थस्याव्यवस्थितत्वकल्पनायां मानाभावात् । प्रकृतमाप्यस्य 'तत्कल्पनामन्तरेणवोपपन्नत्वात् । ब्रह्मणशब्दस्यामन्त्रितनिधाते कृते देवशब्दस्यस्वरितात् परत्वमाश्रित्यैकश्रुत्यस्य प्राप्तत्वेनाभिमतसिद्धेः, सूत्रानर्थक्यकथनानौचित्याच्च ॥

* पा. सू. ६. १. १५८.

१ चानुकृष्टं नोत्तरत्वेति परिभाषयेति भावः ।

* ब्रह्मणा इत्यत्र — अ, ऋ, कृ.

२ ब्रह्मणा इत्यनयोः — अ.

* प्रदीपे 'ये देवाः' इत्यत्र 'यदा देवाः' इति

३ 'संवन्धेन' इति नास्ति — अ, ऋ.

* रत्नप्रकाशकृत्पाठ इति. भाति ।

* पा. सू. ८. १. ७२.

* पा. सू. ८. १. ७४.

५ प्रदीपे 'आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे' इत्यत्र 'आमन्त्रिताद्युदात्तत्वात्' इत्यत्रभट्टपाठ इति भाति ।

* 'तत्कल्पनामन्तरेण' — प, फः. 'तत्कल्पनामन्तरेण' इत्यादि 'ऐकश्रुत्यस्य' इत्यन्तं नास्ति — व.

* पा. सू. ६. १. १९८.

स्वस्तात् संहितायामनुवात्तानाम् १. २. ३९.

[२, ५७-५९]

(उद्घोतनम्) ननु 'सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन्' इत्यत्रेव बहुत्वस्याविवक्षितत्वाद् द्व्येकयोरपि भविष्यति, अत आह — पशुनेति । द्व्येकयोः क्रमेणोदाहरणद्वयमुक्तं व्याचष्टे — यञन्तत्वादिति । गर्गादीत्यादिः । 'घातुरिति । 'घातोः' 'अनुदात्तो सुप्ति' इति सूत्राभ्याम् । संख्येयपरत्वे 'द्व्येकेषु' इति भाव्यम्, अत आह — 'द्व्येकयोरिति । संख्यायास्त्वेकश्रुत्यविधानात् पण्ड्यनुपपन्ना, अत आह — तेनेति । 'तन्त्रान्तरशब्द इत्यत्र तन्त्रशब्दस्य विवक्षितार्थपरत्वात् तद्वैलक्षण्याय 'अत्र' इत्युक्तम् । प्रधानेति । विधेयप्रतिपादको न भवतीत्यर्थः । तथेति । अनुदात्तानुवादेनैकश्रुत्यविधानादित्यर्थः । विरोधमुपपादयति — असत्यामिति । विनार्थादन्तराशब्दाद् भवादर्थे गृहादित्वाच्छः । स्वार्थे कः । ननुसमासः । पूषोदरादित्वांशलोपाभावे नान्तरीयक इति रूपम् । विरोधं निराह — शब्देति । अनन्तरस्येवेति । 'तस्मात्' इति सूत्रेऽपि निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । योगेति । एकशेषेत्यादिः । नन्वेकशेषे त्रिवेव स्यात्, अत आह — वर्गत्रयेति । नन्वनुदात्तयोरनुदात्तानां चेत्यत्रैकशेषं विना वर्गत्रयं भाष्योक्तं न सिध्यति, अत आह — अनुवात्तयोरिति । कृत इति । प्रत्येकमित्यादिः । विभक्त्यन्तानामसारूप्येऽपि प्रातिपदिकानां सारूप्यात् पुनरेकशेषोपपत्तिः । जातेरिति । अनुदात्तेष्वनुदात्तत्वजातिरनुगतप्रतीतिगम्यास्तीत्यर्थः । सहेति । एकेन गुणेन, 'एकया क्रियया वानेकस्य युगपत्संबन्धप्रतिपादनं च्छा सहविवक्षा, तस्यामित्यर्थः । 'पण्णाम्' इति वाच्ये 'प्रभृतीनाम्' इत्यस्य प्रयोजनमाह — 'प्रभृतीति । निर्देश एवेति । निमित्तमप्यमी । शब्दसाधुत्वनिमित्तमिति यावत् ॥

[२, ५७-५९]

(रत्नप्रकाशः) द्व्येकयोरिति । द्वयोरेकस्य 'वेति वक्तव्यमित्यर्थः । अन्यथा बहुवचननिर्देशाद्यत्र 'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि' इत्यादौ बहुवचनानुदात्ताः सन्ति तत्रैकश्रुत्यं स्यादिति भावः । एतेन 'पदानां यजेतेतिवत् संख्याया विवक्षितत्वात्' इति कैयटो निरस्तः । भीमांशकामिममतन्यायाश्रयणे 'अनुदात्तानाम्' इत्यस्यानुवाद्यसमर्पकत्वेन स्वेच्छया पश्वेकत्वाधिकारणन्यायाश्रयणानोचित्येन च ग्रहकत्वाधिकारणन्यायेन संख्याया अविवक्षाया एवोचितत्वात् । तत्राप्यविवक्षायामनुदात्तविशेषणत्वमप्रयोजकमित्यन्यदेतत् । आग्निवेश इति । यञन्तत्वादाद्युदात्तत्वे

'एकैकश्रुत्यविप्रतिपेधात् प्रकृतेर्देवकसंयोगात्' इति भीमांशामूत्रे १०. २. ४३ अयमर्थः प्रतिपादितः ।

'द्व्येकयोरपि' इत्यस्यानन्तरं चकारोऽपिचः — ऋ.

'घात्विति — अ, ऋ, ऋ.

'पा. सू. ६. १. १६२.

'पा. सू. ३. १. ४.

'द्व्येकेति — अ, ऋ, ऋ.

* तत्रान्तर — अ, ऋ.

* ऐकश्रुत्यस्य विधानादिति विग्रहः ।

* पा. सू. १. १. ६७.

* एकश्रियया — अ.

* प्रभृतिनिर्देश एवेति — अ, ऋ, ऋ.

* चेति — न.

* ऋ. सं. १०. ७५ — ५.

* 'अनुवाद्यविशेषणत्वम्' इत्युक्तं नाति ।

अपृक्तः एकाल् प्रत्ययः १. २. ४१.

[२, ५९-६२]

(उद्घोतनम्) ननु हल्ङ्यादिसूत्रे हल्ग्रहणामावे 'विभेदः' इत्यत्र णलोऽपि लोपः स्यात्, अत आह — विभेदेति । अपृक्तेति । हल् एवापृक्तसंज्ञाविधानादित्यर्थः । पदद्वयेति । 'अण्यक्षत्रिय' इति सूत्रे 'अणिजोः' इति त्यक्त्वा 'अपृक्तस्य' इति लाघवार्थं वक्तव्यमित्यर्थः । अण एवेति । 'प्राग्दीर्घप्रतीकण एव' । तस्य णस्ये । 'पैलादिपाठादिति । तत्र पाठे फक् एव लुग् भविष्यतीति तदपवादत्वेन णं विवाय तस्य लुग्वचने गौरवमिति भावः । भाष्ये एतावत् 'फञ्जिनवृत्तिमात्रम्' । प्रत्ययेन विशेष्यमाणे दर्विरित्यादौ नातिप्रसङ्गः, अत आह — प्रत्ययस्येति । ननु 'वेरपृक्तस्य' इत्यत्रानुनासिकः परोऽन्यवो यस्मिन् तस्य वेरपृक्तस्य लोप इति वक्ष्यति । दर्विरित्यादौ नानुनासिकपरो 'विः' अत एवेकारस्येत्यसंज्ञा नास्ति । ततश्च तस्यापृक्तसंज्ञायामपि न दोषः, अत आह — इदं त्विति । भाष्ये 'अल् यः केवलालात्मकः । अन्यश्च 'अल्समुदायात्मकः । नन्वल्सस्येति केवलाल्ग्रावृत्त्यर्थं स्यात्, अत आह — केवलस्येति । नन्विति । हला प्रत्ययविशेषणादिति भावः । नैष इति । प्रदेशवाक्यपर्यालोचनया संज्ञावाक्यार्थोऽभ्युपेयः । तत्र 'सांप्रतिकसंभवे भूतपूर्वानाश्रयणादस्यैव ग्रहणे' 'गुणेः त्वन्याय्यकल्पना' इति न्यायादत्र हल्ग्रहणो नावयवावयविनोरभेदोपचारेण हत्वान् गृह्यत इत्यर्थः । हल् इति । हल् प्रत्यय इत्यसमस्तम्, हल् एव प्राधान्यं विवक्षितमिति भावः । यथोद्देशपक्षे प्रदेशवाक्यमनपेक्ष्यैव संज्ञावाक्यार्थनिश्चयसंभवात् हल्शब्देन हल् एव ग्रहणम्, न तद्वतः, 'तत्र लक्षणाप्रसङ्गात् । कार्यकालपक्षेऽपि संज्ञावाक्यार्थज्ञानसापेक्षत्वात् प्रदेशवाक्यार्थज्ञानस्य, पूर्वं तन्निश्चयो वाच्यः । तदानीं विरोधास्फूर्तंहल् एव ग्रहणम्, न तद्वतः । तथा च 'वेरपृक्तस्य' इत्यत्र सांप्रतिकामावात् भूतपूर्वगत्याश्रयणं युक्तमित्यभिप्रेत्याह — क्विबादिष्विति । कल्पद्वयेऽपि गौणग्रहणावश्यकत्वे उक्तरीत्या भूतपूर्वगतिरेव युक्तेति भावः । अत्र हल्शब्देन हल्वतो ग्रहणात् क्विबादिव्यावृत्तेः प्रयोजनत्वात् कथमानर्थक्यम्, अत आह — 'क्विबादयोऽपीति । व्यपदेशिवद्भावेन तेषामपि हल्बत्त्वादिति भावः । अनेन हल्ग्रहणेन तिलोप इति । एकग्रहणामावे हलन्तस्य 'यात्' इत्यस्मापृक्तत्वात् समुदायस्य लोपः स्यात्, 'हल्ङ्यादिसूत्रे तिशब्देन सागमस्यापि ग्रहणसंभवात् । अलोऽन्यपरिमापया वा तकार-

१ पा. सू. २. ४. ५८.

१ वातिके 'पैलादिपु वचनात् सिद्धम्' इत्यत्र 'पैलादिपाठात् सिद्धम्' इत्यत्रानट्टपाठः स्यादिति नाति ।

१ फञ्जिनवृत्ति — ऋ.

१ पा. सू. ६. १. ६७.

१ इत्यत्रानुनासिकः परावयवः — अ; इत्यत्रानुनासिकपरोऽन्यवयवः — ऋ.

१ 'तस्य' इति नास्ति — अ.

१ 'पुद्गलां विन्' इत्योणादिको विन्प्रत्ययोऽयम् ।

१ भाष्ये 'साङ्ग' इत्यन्यान्वयप्रमत्तमुत्प

प्रतीकग्रहणम् ।

१ केवलालात्मकः — अ.

१ अयं समुदायात्मकः — अ.

१ विशेषणत्वादिति — ऋ.

१ सांप्रतिकसंभवे भूतपूर्वाश्रयणात् — अ.

१ लो. न्या. साहस्री. पृष्ठम् २८७.

१ 'तत्र' इति नास्ति — अ.

१ पा. सू. ६. १. ६७.

१ प्रदीपे 'क्विबादयो हि' इत्यत्र 'क्विबादयोऽपि' इति निर्णयमात्रमुद्दिष्टे पाठः ।

१ पा. सू. ६. १. ६८.

मात्रस्य लोपः स्यादिति तन्निवृत्तये एकग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । न कर्तव्यमिति । अन्तत इति वा, 'अलन्तस्येति वा व्यावर्त्यमावेन विशेषणत्वायोगादलात्मकः प्रत्यय एव ग्रहीष्यत इत्यर्थः । हल्ग्रहणेनेति । संज्ञाकरणं प्रदेशेष्वपृक्तग्रहणं च 'गुरुकरमिति भावः । व्यवस्थापितमिति । 'पूर्वोक्तः संज्ञी' इति भाष्योक्तं 'नियमस्यात्र व्यभिचारपरिहारायास्य परिभाषात्वं स्वयं तत्रोक्तमित्यर्थः । पारार्थ्येति । परिभाषैवेयम्, संज्ञाव्यवहारा भाक्त इत्यर्थः ॥

[२, ५९-६२]

(रत्नप्रकाशः) लाघवार्थमत्र हल्ग्रहणमेव कर्तुमुचितम्, न त्वल्ग्रहणम्, हल्ङ्यादिसूत्रे हल्ग्रहणस्य कर्तव्यतापत्त्या सार्धमात्रागौरवप्रसङ्गादित्याशयेनाह वातिककारः — अपृक्तसंज्ञायामिति । अपृक्तस्येत्येव सिद्धमिति । तत्र हल्ग्रहणप्रयोजनं विभेदेत्यादौ णलो 'निवृत्तिरूपमिति शेषः । अत्राल्ग्रहणे सति "व्यक्षत्रियावर्जितो यूनि लुगणिजोः" इति सूत्रेऽपृक्तग्रहणेनैव सिद्धेऽणिजोर्द्वयोः ग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवमिति मन्यमानाह — अणिजोरिति । णवचनसामर्थ्यादिति । अण एव लुकि सिद्धे णविधानं लुगपवादो भविष्यतीति भावः । फगतो मा भूदिति । "यजिजोश्च" इति विहित इति शेषः । तथा च णस्य लुक् स्यादेवेति भावः । परिहरति — पैलादिष्विति । तदेवं णस्य लुगभावं प्रसाध्य प्रकृतसूत्रेऽल्ग्रहणेऽपि हल्ग्रहण इव त्रीष्वेव पदानि संपद्यन्त इति पक्षद्वयस्य साम्यमेवेत्याह — तानीति । मात्रागणनायां त्वल्ग्रहणपक्षे दश मात्राः, हल्ग्रहणपक्षे तु सार्धसंज्ञेति वैषम्यमेव । कस्मान्न भवतीति । "वेरपृक्तस्य" इति विलोप इति शेषः । प्रत्ययस्याला विशेषणात् प्राप्तिरिति भावः । अलेवेति । विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् प्रत्ययेनैवाल् विशेष्यत इति भावः । अल्ग्रहणसामर्थ्यादिति । "संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत्" इति न्यायेन प्रत्ययस्यालन्तत्वाव्यभिचारात् प्रत्ययेनैवाल् विशेष्यते, तेन च तदन्तविध्यसंभवादभेद एव संसर्ग इष्यत इति भावः । उक्तन्यायो हल्ग्रहणपक्षेऽपि सम इत्याह — हल्ग्रहणेऽपीति । "इह कस्मादिति । "गुरोश्च हलः" इत्यत्र गुरुशब्दस्येवात्र हल्शब्दस्य तद्वल्लक्षकत्वादिति मन्यते । हलेवेति । मत्वर्थलक्षणयां मानामावात् साक्षादेव सामानाधिकरण्यमाश्रीयत इति भावः । हल्ग्रहणसामर्थ्यादिति । अल्ग्रहणसामर्थ्यादिवेति मन्यते । हलन्तस्येति । तथा चैकग्रहणस्य हल्ग्रहणपक्षे आवश्यकत्वादभिमतज्ञापकता न संभवति । पक्षान्तरे तु तत् संभवतीति चमत्कार इति भावः । वातिककारस्य तु "निपात एकाजनाड" इत्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितत्वात् तज्ज्ञापनं व्यर्थमेवेति तत्पक्षे एकग्रहणानर्थक्यमपि दोष एवेति भावः ॥

^१ 'वा' इति नास्ति — अ.

^२ हलन्तस्येति — अ; हलन्तस्येति — ऋ, ॠ.

^३ गुरुशब्दो भावप्रधानः, गौरवकरमित्यर्थः ।

^४ महाभाष्यम् १. १. १.

^५ नियमसूत्रव्यभिचार — अ, ॠ, ॡ.

^६ न त्वज्ग्रहणम् — म.

^७ लोपव्यावृत्तिरूपमित्यर्थः ।

^८ पा. सू. २. ४. ५८.

^९ पा. सू. ४. १. १०१.

^{१०} पा. सू. ६. १. ६७.

^{११} लो. न्या. साहस्री. पृष्ठम् ७९.

^{१२} भाष्ये 'कस्मान्न भवति' इत्यत्र 'इह कस्मान्न भवति' इति पाठोऽभिमत इति भाति ।

^{१३} पा. सू. ३. ३. १०३.

^{१४} पा. सू. १. १. १४.

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः. १. २. ४२.

[२, ६२ - ६३]

(उद्घोतनम्) पर्यायव्यावृत्तये — 'भिन्नेति । गौरव इत्यादिव्यावृत्तये — एकस्मिन्निति । एक एवेति । समुदायनिवेशिनी तत्पुरुषसंज्ञेति भावः । तत्पुरुषत्वं तत्पुरुषसंज्ञा । एकविभक्ति-
त्वेनैकपद्यलाभात् तद्वैयर्थ्यं निराह — पदशब्देनेति । पद्यते गम्यते इति व्युत्पत्त्येत्यर्थः । एक-
विभक्तिव्यस्य वैयर्थ्यं निराह — एककारकत्वमिति । विभज्यते शब्दोऽनयेति व्युत्पत्त्येत्यर्थः ।
'त्रिकस्य विभक्तिसंज्ञत्वात्' तत्पुरुषस्यैकदैकविभक्तित्वं 'न संभवतीत्यत आह — एककारकत्वमिति ।
[इति] केचित् । तच्चिन्त्यम्, त्रिकस्य प्रत्येकमेव, विभक्तिसंज्ञकत्वात् । तत्पुरुषस्य विभक्तौ
परतः पदत्वं क्वाचित्कम् । विभक्त्यन्तस्य पदत्वेऽपि समासस्यैव तत्पुरुषसंज्ञा, न विभक्त्यन्तस्यै-
त्यव्यापकमेतदिति । पूर्वव्याख्यानमेव सम्यगित्याहुः । नन्विति । 'मुख्यतत्पुरुषस्यैव ग्रहणसंभवे
'गौणतद्ग्रहणमयुक्तमित्यर्थः । नैव इति । अर्थनिबन्धनं सामानाधिकरण्यमर्थप्रत्यायनाङ्गभूत-
शब्दमात्रनिबन्धनात् 'तत्पुरुषत्वात् प्रबलम् । तथा च सामानाधिकरण्याश्रितान्तरङ्गन्यायस्तत्-
पुरुषाश्रिताव गौणमुख्यन्यायात् प्रबल इत्याशयः । नन्वेवं तत्पुरुषावयवानां प्रत्येकं कर्मधारयसंज्ञा
स्यात्, अत आह — समुदाये चेति । समाप्त्या समाप्त्याश्रयणेन । ननु समासप्रकरण एव
समासविशेषसंज्ञा युक्ता, अत आह — तत्पुरुषेति । एकेति । कर्मधारयसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञाया
बाधो ना भूदित्यर्थः । अत्र 'पूर्वकालैक' इत्यादिसमानाधिकरणप्रकरणान्ते 'कर्मधारयः' इत्ये-
तावत् सूत्रं कर्तव्यम् — योज्यं सामानाधिकरणस्तत्पुरुषो विहितः स कर्मधारय इति । ततश्चैतद्
गुरुसूत्रं न कर्तव्यम् । तत्पुरुषसंज्ञासमावेशार्थं 'द्विगुदच' इति सूत्रं 'द्विगुकर्मधारयो च' इति कर्तव्य-
मिति लाघवसंभवे तथा तु न कृतमित्येव समाधानम् ॥

[२, ६२ - ६३]

(रत्नप्रकाशः) सामानाधिकरण्यस्यानेकाश्रयत्वात् तत्पुरुषातिरिक्तस्य च तन्निरूपकस्यानिर्दे-
शादयुक्तमिदं सूत्रमिति शङ्कते — तत्पुरुष इति । समासकार्यत्वादिति । समासार्थस्यैकस्यैव
निर्दिष्टत्वात् सामानाधिकरण्यस्य चानेकाश्रितत्वादिति भावः । सामानाधिकरणपद इति ।
सामानाधिकरणे पदे अवयवो यस्य स इत्यर्थः । ऐक्यमिति । एकं पदमेकपदम्, 'एकपदस्य
भाव ऐक्यम् । ऐक्यस्यैवमिति । एकः स्वर उदात्तः स्वरितो वा यस्मिन् तस्य भाव इत्यर्थः ।
आष्टमिकस्वरितस्यासिद्धत्वात् तदुपपत्तिः । तदपि प्रायोऽभिप्रायेण । एवं च क्वचित् सपाद-
मत्ताप्यापीत्यमूत्रेण कृते स्वरद्वये विद्यमानेऽपि न दोषः । एकविभक्तित्वं चेति । एका

'भिन्नेति' इत्यादि 'व्यावृत्तये' इत्यन्तं नास्ति

— अ.

'गजित्वात्' — अ.

'न' इति नास्ति — अ.

'मुन्दे' तत्पुरुषस्यैव — अ.

'गौणत्वे' तद्ग्रहण — अ.

'प्रत्यायनाङ्गभूत' — अ.

'तत्पुरुषात्' — अ.

'पा. मू. २. १. ४९.

'प्रकरणान्तरे' — अ.

'पा. मू. २. १. २३.

'तस्य भावः' — फ.

विभक्तिर्यस्मिन् तस्य भाव इत्यर्थः । इदमपि प्रायिकम् । तथा च क्वचित् तदन्तर्गतविभक्तेर-
लुप्यनेकविभक्तित्वेऽपि न दोषः । एतेन 'एककारकत्वमित्यर्थः' इति कैयटो निरस्तः । अत्र
कथंचिद्विभक्तिशब्दस्य कारकलक्षकत्वमाश्रित्य व्याख्यानेऽप्यैकस्वर्यमित्यत्र तथा व्याख्यानासंभवेन
तच्छाययैवास्यापि व्याख्यानीचित्यात् । 'तस्यैतद् ग्रहणमिति । शक्त्या तत्परस्य मत्वर्थलक्षणयाव-
यविपरत्वमिति भावः ॥

प्रथमानिदिष्टं समास उपसर्जनम् १. २. ४३.

[२, ६३ — ६७]

(उद्घोतनम्) समासानन्तरं वा प्रथमया निदिष्टम्, ततः पूर्वं वा । नाद्य इत्याह —
समास इति । किं पदम्, न किमपीत्यर्थः । 'अनिर्देशात् प्रथमायाः' इत्येतद् व्याचष्टे — यस्मा-
दिति । अवयवभूताच्छब्दादित्यर्थः । तत्र हेतुः — 'समासे' हीति । तत एव समासादेव ।
तथा च समासः प्रथमानिदिष्टः, न तु समासे प्रथमानिदिष्टमित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह —
अन्तर्बान्तित्येति । ननु भास्तु कष्टशब्दस्योपसर्जनसंज्ञा, अत आह — निदिष्टेति । 'प्रथमा' इत्ये-
वोक्तौ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तर्विध्यमावात् तदन्तलाभाय 'अन्तम्' इत्युक्तम् । मुख्येति ।
निदिष्टग्रहणोपवृत्तसमासग्रहणस्य मुख्यार्थसंभवादित्यर्थः । ननु यस्मिन् समासे यत् 'प्रथमानिदिष्टं
तस्मिन् समासे तदुपसर्जनमित्यर्थे' नातिप्रसङ्गः, अत आह — निर्देशेति । 'समासे' इत्यनेन तावा-
नर्थो न लभ्यते । असमासशास्त्रव्यावृत्त्यर्थं समासग्रहणं स्यादित्यर्थः । ह्रस्वः 'गोस्त्रियोः'
इत्यनेन । 'पूर्वेति । कुमारीराजश्रित इत्यपि प्रसङ्गादित्यर्थः । श्रितादेर्विध्यमावात् तं प्रतीत्य-
युक्तम्, अत आह — यस्येति । अग्रधानमुपसर्जनमिति क्व प्रसिद्धम्, अत आह — लोक इति ।
पूर्वकाय इत्यादौ 'पूर्वापर' इत्यादिना, 'अर्वं नपुंसकम्' 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इत्यादिना समासः ।
समासत्रयेऽपि पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यम् । स्वत्यादीनामिति । तेषां कर्मप्रतिपादकत्वाभावेनान्वय-
संज्ञाविरहादित्यर्थः । ननु 'अथ' इति प्रश्नोऽनुपपन्नः, अन्वयत्वेनैव विनिगमनसंभवात्, अत आह —
परिहारान्तरेति । सद्भावात् तत्कथनार्थमिति शेषः । पूर्वनिपातेति । 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति
सूत्र इति यावत् । न वेति । नित्येषु शब्देषु 'प्रयोगासंकरे स्थिते शाब्दादिनिवृत्त्यर्थं शास्त्र-
मारब्धम् । इह तु राजपुरुष इत्यर्थे पुरुषराज इति प्रयोगो न दृश्यते, येन तन्निवृत्त्ये पूर्वनिपातो
विवेयः स्यादित्यर्थः । अयेति । मन्दबुद्धचनुग्रहार्थमित्यर्थः । 'अयामेदात्' इत्येतद् व्याचष्टे
— तथा हीति । वस्तुतः प्रधानस्यापि राज्ञो विवक्षयात्रोपसर्जनत्वम्, अन्वयसंज्ञया राज एवो-
पसर्जनत्वम्, न तु पष्ठीनिदिष्टस्यापि पुरुषस्येति न तस्य पूर्वनिपात इति 'वातिकतात्पर्यार्थः ।
यद्यपि राज्ञः पुरुष इति वाक्येऽपि राज्ञ उपसर्जनत्वमेव, तथापि वाक्यापेक्षया समासेऽभिन्नात्यन्तम-

१ 'माप्ये' 'तस्यैवं ग्रहणम्' इत्यत्र 'तस्यैतद्
ग्रहणम्' इति पाठोऽभिमतः

२ समासेऽपीति — ऋ.

३ प्रथमानिदिष्टं — अ.

४ 'न' इति नास्ति — अ.

५ पा. सू. १. २. ४८.

६ पा. सू. २. २. १.

७ पा. सू. २. २. २.

८ पा. सू. २. १. ५६.

९ पा. सू. २. २. ३०.

१० प्रयोगसंकरे — अ, ऋ, ऋ.

११ वातिकार्यः — ऋ.

विक्रमिति स्वरूपकथनार्थमभेदेवितः । अत एवाह — एवं हीति । प्रधानस्योपसर्जनोपेक्षया व्यतिरेके सतीत्यर्थः । शब्दशब्दार्थाविति । लिङ्गशब्दे लिङ्गाभिधायी प्रत्ययोऽर्थश्च तन्वे-
णोच्यते । भाष्ये औपदेशिकस्य समासात् पूर्वमाविस्त्रीप्रत्ययस्य । भाष्ये आतिदेशिकस्य
समासानन्तरमतिदिष्टस्त्रीप्रत्ययस्य । तस्य समासावयवत्वेनोपसर्जनत्वाभावादित्यर्थः । तत्र पर-
वल्लिङ्गसूत्रे । द्वाविति । परमथुवतिशब्दात् शब्दातिदेशाङ्गीकारे समासादन्यः स्त्रीप्रत्ययः
स्यात् । भत्वाभावाद् 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवद्भावामावेन द्वितीयतिशब्दस्य निवृत्य-
योगादित्यर्थः । एवं तर्हीति । अन्वयसंज्ञाङ्गीकाराद्यथा । पुरुषशब्दस्य नोपसर्जनत्वं तथा
प्रधानवाचिकुमारीशब्दस्यापीत्यर्थः ॥

[२, ६३-६७]

(रत्नप्रकाशः) समासशब्दस्याव्ययीभावादिषु लब्धत्वेन तत्र प्रथमानिदिष्टस्योपसर्जनसंज्ञायां
क्रियमाणायाम् नीलमुत्पलमित्यादौ कर्मधारये, पीतमम्बरं यस्य स इत्यादौ बहुव्रीहौ, घटश्च पटश्च-
त्यादौ द्वन्द्वे चेष्टसिद्धावपि पठ्योतत्पुरुषादाविष्टं न सिध्यतीत्याशयेन शङ्कते — प्रथमेति । समास-
शब्दः समासविचिलक्षक इत्याशयेन समाधत्ते — सिद्धं त्विति । तमाशयमविद्वान् पृच्छति —
तत्तर्हीति । स्वाशयमाविष्कर्तुमाह — नेति । किञ्चित् प्रत्युपसर्जनं भवतीत्यनुक्तत्वात् समास-
शास्त्रनिदिष्टत्वमात्रेण कृतोपसर्जनसंज्ञा सर्वदास्तीति समासान्तरेऽपि पूर्वनिपातप्रसङ्ग इति शङ्कते —
यस्येति । विधाविति । क्वचित् समासविधाविति भावः । अन्यत्र समासान्तरे । राजकुमारी
श्रित इति । सत्युपसर्जनत्वे 'पूर्वनिपातानियमः' । उपसर्जनह्रस्वस्तु न भवति, राजकुमारीति
प्रातिपदिकार्थं प्रति कुमारीशब्दार्थस्य लौकिकोपसर्जनत्वाभावात् । अन्यथा 'राजकुमारीपुत्रः'
इत्यादि तत्प्रसङ्गात् । एतेनात्र 'ह्रस्वोऽपि स्यात्' इति निरस्तम् । यस्य विधौ तं प्रतीतिः ।
येन सह समासविधौ यत् प्रथमानिदिष्टं तत् तं प्रत्युपसर्जनं स्यादिति व्याख्येयमिति भावः ।
यचनाविति । व्याख्यानादित्यर्थः । अन्वयसंज्ञेति । लोके यत् प्रवृत्तिनिमित्तं तदेवात्राप्युपसर्जन-
शब्दस्याश्रीयते, महत्याः संज्ञायाः करणादिति भावः । लोके किं तस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यत आह
— अप्रधानमिति । भवत्वन्वयसंज्ञा, किं तत इत्यत आह — संबन्धिशब्दावेताविति । अत्रे-
दमवधेयम् — शब्दयोः प्रधानोपसर्जनभाव उपर्यधोभावप्रयुक्तोऽयं ज्ञेयः । एवं च प्रथमानिदिष्ट-
स्याधोवृत्तित्वादुपसर्जनत्वं युज्यते । अन्यस्य तूपरि वर्तमानतया प्रधानत्वापरपर्यायमनुपसर्जनत्वम् ।
पूर्वत्र वर्तमानः शब्दोऽप्यस्ताद्वर्तते, उत्तरत्र वर्तमान उपरि वर्तते इति लोकव्यवहारसिद्धम् । उपरि

^१ युवतीशब्दात् — अ.

^१ व्यतिरेक इति छेदः ।

^१ का. वा. ६. ३. ३५ — ११.

^१ प्रत्ययार्थश्च — ऋ.

^१ द्वितीयशब्दस्य — अ.

^१ समासानन्तरमतिदिष्टास्त्रीप्रत्ययस्य — ऋ.

^१ पुरुषपदस्य — अ, ऋ.

^१ समासानन्तरमनिदिष्टस्त्रीप्रत्ययस्य — ऋ.

^१ कुमारीपदस्यापीत्यर्थः — अ, ऋ.

^१ 'तस्य' इति नास्ति — अ, ऋ.

^१ पूर्वनिपातनियमः — न.

वर्तमानः 'प्रधानः, अवस्ताद्वर्तमानोऽप्रधान इति च लोकसिद्धमेव ।' एवं च पूर्वकायोऽवकाय इत्यादावपि पूर्वादिशब्दानामुपसर्जनत्वं सिद्धं भवतीति । एतेन पूर्वकायादौ पूर्वादिशब्दानां लोकसिद्ध-प्रवृत्तिनिमित्तनैरपेक्ष्येणैवोपसर्जनसंज्ञा भवतीति निरस्तम् । तस्यान्यत्राप्युपसर्जनसंज्ञायां सत्यां 'ग्रामपूर्वः, नगरपूर्वः' इत्यादौ पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । कस्मात् तत्रेति । प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषात् प्रसक्तिरिति भावः । उक्तमिति । 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति सूत्रे वक्ष्यमाणस्यापि वार्तिकस्य प्राक् सिद्धत्वाभिप्रायेण भूतनिर्देशः । अर्थभेदादिति । शब्दार्थयोरभेदोपचाराश्रयणात् शब्दयोः प्रधानोपसर्जनभावसंदेहेऽर्थागतं 'तच्छब्दे आश्रित्य संदेहः परिहर्तव्य इति भावः । एतेन 'परिहारान्तर-सद्भावादितदुच्यते । अन्वयाश्रयणे होतदपि सिध्यति' इति निरस्तम् । अन्वयसंज्ञायामपि तत्र दोषः इत्याशङ्क्यान्वयसंज्ञायाश्रित्यैव परिहृतत्वेन परिहारान्तराप्रसिद्धेः । यदपि 'अर्थभेदात्' इत्यस्य हेतुपरस्य शब्दस्य वाक्यसमासार्थक्यपरतया व्याख्यानं कृतं तदप्ययुक्तम्, पूर्वनिपातमात्रेण वाक्यार्थात् समासार्थस्य भेदाभावात् । बहुवा 'वाक्यार्थात् समासार्थस्य भेद एवेति समर्थसूत्रे भाष्यवार्तिककाराभ्यां व्यवस्थापितत्वाच्च । वार्तिकगतमपूर्वनिपातशब्दं श्रुत्वोपसर्जनत्वं प्रयुक्तं पूर्वनिपातत्वमेव परिहृतम्, न तु ह्रस्वत्वमिति मन्यमानः शङ्कते — यद्यपीति । राजकुमार्या इति । अत्र कुमारीशब्दस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वात् सत्युपसर्जनत्वे ह्रस्वः स्यादिति मन्यते । प्रागुक्तरीत्या-त्रोपसर्जनत्वस्याप्रसक्तत्वेऽपि 'तुष्यतु दुर्जनः' इति न्यायेन समाधानान्तरमाह — उक्तं वेति । 'परबल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुष्पयोः' इति सूत्र इति शेषः । शब्दशब्दार्थाविति । तत्र लिङ्गशब्देन स्त्रीत्वाविकं तद्बोधकः प्रत्ययश्च निर्दिष्टावित्याश्रित्य 'कुक्कुटमयूरी' इत्यत्र 'गोस्त्रियोः' इत्युप-सर्जनह्रस्वेऽप्यातिदेशिके ङीप् सतीष्टं सिध्यतीति वक्ष्यति । तद्वदत्रापि कुमारीशब्दस्य ह्रस्वेऽप्यातिदेशिकेन ङीपेष्टं सिध्यतीति भावः । यद्यपि तत्र शब्दशब्दार्थावितिदिश्यते इति द्वयपिष्यते, तथापि समाधानस्यास्य 'तुष्यतुन्यायेन प्रवृत्तत्वान्न दोषः ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते १. २. ४४.

[२, ६७-६८]

(उद्घोतनम्) 'द्वितीयादीनाम्' इति वार्तिकसंगत्यर्थं सूत्रार्थं तावदाह — समास इति ।

'प्रधानशब्दस्य 'महामात्राः प्रधानानि' इत्यमरकोशात् 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृती परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीवमेकत्वे तूतमे सदा ॥' इति भेदिनीकोशाच्च यद्यपि नपुंसकत्वम्, तथापि क्वचित् पुल्लिङ्गत्वमप्यस्ति । तथा चोक्तममरमुपायाम् — पुल्लिङ्गोऽपि, 'महामात्रः प्रधानः स्यात्' इति पुंस्काण्डे वोपालितात्, इति । एवमुद्घोतेऽपि पुल्लिङ्गतया प्रयोगः क्वचिद् दृश्यते ।

पा. सू. २. २. ३०.

प्रधानोपसर्जनत्वमित्यर्थः ।

इतः प्रभृति प्रथमाध्यायचतुर्युपादान्तिमभागपर्यन्तं ग्रन्थपातः 'ब' कोशे ।

'प्रयुक्तम्' इत्यादि 'अत्रोपसर्जनत्वं' इत्यन्तं नास्ति — म.

ली. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ३५.

पा. सू. २. ४. २६.

पा. सू. १. २. ४८.

ली. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ३५.

अत्र 'द्वितीयादीनां प्रतिषेधः' इति वार्तिक-स्वरूपमर्थनष्टानिमित्तं स्यादिति भाति ।

मुख्य इति । पूर्वसूत्रवन्न समासशास्त्रपरमित्यर्थः । 'विघातव्ये' इत्यध्याहारमसहमान आह — समासार्थमिति । यद्यपि 'निमित्तसप्तम्याध्याहारं' विनापि सोऽर्थो लभ्यते, तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तादर्थ्यात् ताच्छब्दं युक्तमित्यर्थः । सर्वस्यापि शब्दस्य युगपदनेकविभक्तित्वाभावादव्यावर्तकत्व-
शङ्का^१ निराह — सर्वस्येति । उक्तनियममुदाहरणे योजयति — यथेति । निष्क्रमणेति । निश्श-
ब्दस्य निष्क्रमणक्रियाद्योक्तस्य समासाङ्गीकारादित्यर्थः । न हीति । निष्क्रमणक्रियापेक्षकार-
कत्वविवक्षाकाल इति भावः । श्रितादिविशेषणत्वादिति । श्रयणस्य सकर्मकत्वेन तत्र कर्मत्वे-
नैवान्वयो विवक्षितः, न कारकान्तरेणेति भावः । वार्तिके 'द्वितीयादीनाम्' इत्यादिना 'तृतीयादि-
ग्रहः । 'नन्वेकविभक्तेः सामान्येन पूर्वनिपातनिषेधे पूर्वसूत्रं निर्विषयं स्यात्, अत आह — पूर्व्वेति ।
नीलेति । तत्र नीलमुत्पलं, नीलेनोत्पलेनेत्यादिसर्वविभक्त्यन्तविग्रहसंभवेनैकविभक्तित्वाभावात्त्रायं
निषेधस्तत्र प्रवर्तते इति भावः । भाष्ये यदन्यदिति । ह्रस्वादीत्यर्थः । प्रतिषेधमपि स्थापयति —
भाष्ये 'अप्राप्तेवेति । विरोधामावे कथं बाध्यबाधकभावः, अत आह — प्रतिषेधेति । अपवा-
देति । विवेः प्रतिषेधः अपवादः । तथा च प्रतिषेधविषये 'द्वितीयोपसर्जनत्वस्याप्रवृत्तेन' तेन
प्रथमस्य बाध इत्यर्थः । भाष्ये एकविभक्ताविति । अषष्ठ्यन्तवचनम् अषष्ठ्यन्तवचनमित्यर्थः ।
तेन पञ्चानां षट्त्वानां समाहारः 'पञ्चषट्त्वोत्पन्न पञ्चीबहुवचनान्तस्योपसर्जनत्वेन' ह्रस्वत्वे 'द्विगोः'
इति ङीप् सिध्यति । भाष्ये शब्दशब्दार्थाविति । एतद्वार्तिकस्य परमयुक्तिरित्यत्र 'द्वितीयतिसाब्द-
श्रवणप्रसङ्गेन निरस्तत्वात् पूर्वसमाधान एव तात्पर्यम् । यद्वा, 'विभाषा छन्दसि' इत्यतो विभाषे-
त्यनुवर्तते । सा च व्यवस्थिता । तेनार्घपिप्पलीत्यादौ नोपसर्जनत्वम्, पञ्चषट्त्वोत्पन्नादौ
'तदिति सर्वेष्टसिद्धिः । भाष्ये वचनं व्याख्यानं विवक्षितमित्याहुः । भाष्ये पञ्चगुरिति ।
पञ्चभिर्गोभिः 'ऋतः पञ्चगुः, तद्विधायं द्विगुः । 'तेन ऋतम्' इति 'विहितस्य ठकः 'अध्ययं'
इति लुक् । प्राप्तजीविक इत्यादौ परबल्लिङ्गता न कुतः, अत आह — द्विग्विति । 'पञ्च-
कपालः' इति द्विगूदाहरणम् । 'पञ्चगुः' इत्यत्र गोशब्दस्य स्त्रीत्वमुत्त्वयो रूपे विशेषामादेन
परबल्लिङ्गत्वेऽप्यक्षतेरिति ज्ञेयम् ॥

इति भाष्यप्रदीपोद्घोतने प्रथमस्याध्यायस्य
द्वितीयपादे प्रथममार्हिकम् ॥

[२, ६७-६८]

(रत्नप्रकाशः) समास इति वर्तते, स च वृत्त्यर्थबोधकविग्रहपरः । तथा च विग्रहे यन्नि-
यतविभक्तिकं तदुपसर्जनं स्यात्, न तु तस्य पूर्वनिपात इति सूत्रार्थः । यद्यपि प्रथमान्तेन विग्रह

^१ निमित्तसप्तम्याध्याहारं — अ.

^२ अध्यायार्तकसाङ्गां — अ.

^३ नन्वेकविभक्तिसामान्येन — अ.

^४ विभक्त्यन्तत्वाभावात् — अ.

^५ द्वितीयोपसर्जनस्याप्रवृत्तेः — अ.

^६ वचनान्तमित्यर्थः — अ.

^७ पञ्चगुरोत्यत्र — अ.

^८ पा. सू. ४. १. २१.

^९ द्वितीयश्रवण — अ; द्वितीयशब्दश्रवण — अ.

^{१०} पा. सू. १. २. २६.

^{११} उपसर्जनत्वमित्यर्थः ।

^{१२} ऋतम् इति तद्विधायं — अ.

^{१३} पा. सू. ५. १. ३७.

^{१४} 'विहितस्य' इति नास्ति — अ.

^{१५} पा. सू. ५. १. २८.

इति पक्षे सर्वस्यैकविभक्तित्वमित्ययुक्तमिदमिति प्रसक्तं [च], तथापि परिनिष्ठितविभक्त्या विग्रह इति पक्षस्य न्याय्यत्वादितत्सूत्रोपद्वलितत्वाच्च न दोषः । एतेन 'समासार्थं वाक्यं समासो गृह्यते । सर्वस्य च शब्दस्य तत्रैकविभक्तित्वमिति विशेषणोपादानसामर्थ्यात् पर्यायेणापि यस्य न सर्वविभक्तित्वं तदुपसर्जनसंज्ञम्, यथा निष्कौशाश्विरित्यत्र कौशाश्वीशब्दो निष्क्रमणक्रियापादानशक्तिसंबन्धात् पञ्चम्यन्त एव । न ह्यस्य क्रियान्तरापेक्षः शक्त्यन्तराविर्भावः' इति निरस्तम् । पञ्चमिर्गोमिः 'ऋतः पञ्चगुरित्यादौ तद्धितवृत्तिविग्रहे' नियतविभक्तिकस्य गोशब्दस्योपसर्जनत्वाभावे ह्रस्वामावप्रसङ्गेन समासशब्दस्य समासार्थवाक्यमात्रपरत्वाश्रयणानीचित्यात् । तत्सूत्रानुगुणपरिनिष्ठितविभक्तिविग्रहानुपन्यासेन न्यूनत्वाच्च । ननु पञ्चमिर्गोमिः ऋत इति विग्रहः समासस्यापि भवतीति तत्रापि गोशब्दस्योपसर्जनसंज्ञा भविष्यतीति चेन्न, उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थताया भगवत्तैवोक्तत्वेन तद्धितापेक्षयैव तस्योपसर्जनताया वक्तव्यत्वे तद्धितार्थबोधकवाक्यस्यत्वमादायैवोपसर्जनतायास्तत्र धत्तुमुचितत्वात् । द्वितीयादीनामपीति । परत्वादिति भावः । पूर्वसूत्रस्य तु नीलोत्पलादिरवकाशः । एतेन 'प्रतिषेधयुक्तत्वायुक्तत्वाभ्यां विरोधात् परत्वादिति [मां.]' इति निरस्तम् । 'प्रतिषेधयोगस्य सिद्धान्ते परस्या वाचकत्वाभावे हेतुत्वेनोपात्ततया तस्यैवाशङ्कोपयोगितया 'स्वीकरणानीचित्यात् । एकेन संज्ञायां सत्यामन्येन पुनस्तद्विधानासंभवेनैव विरोधस्य सिद्धत्वाच्च । नोत्सहत् इति । प्रवर्तमानेनैव वाधनसंभवात् प्रतिषिद्धस्य चाप्रवर्तमानत्वात् । एतेन 'अपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गस्य प्रवर्तनात्' इति निरस्तम् । निषेधस्यापवादत्वे मानाभावात् । स्वेच्छया तथा व्यवहारस्य कर्तुमयुक्तत्वाच्च । अपष्ठञन्तेति । पञ्चानां खट्वानां समाहारः पञ्चखट्वम्, दिशयोर्मध्यमपदिशमित्यत्र तु खट्वादिशायोरुपसर्जनत्वाभावेऽपि 'स नपुंसकम्' 'अव्ययीभावश्च' इति नपुंसकत्वे सति 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इत्येव ह्रस्वत्वं सिध्यतीति भावः । पञ्च खट्वाः समाहृता इति विग्रहे हि सैव गतिः । नपुंसकह्रस्वत्वे सत्येव 'वावन्तः' इत्यनेन पाक्षिकं स्वीत्वं बोध्यत इति 'पञ्चखट्वी' इत्यपि सिध्यति । 'ङ्याव्यग्रहणेऽदीर्घः' इत्युक्तत्वेन ह्रस्वस्याव्यग्रहणेनाग्रहणेऽपि 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वं वाच्यम्' इति खट्वशब्दस्यावन्तत्वेन ग्रहणसंभवात् । न चैवं ङ्याव्यग्रहणेऽदीर्घवचनानर्थक्यं शङ्क्यम्, ङ्यापोः शब्दयोः स्वातन्त्र्येणान्याविशेषणतया [यत्र] निर्देशस्तत्र स्थानिवद्भावेन तदादेशस्य प्राप्ताया ङ्यापसंज्ञाया वारणेन तस्य चारितार्थ्यात् । न चैवमेकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वस्याष्टनः पट्संज्ञा स्यादिति 'प्लान्ता पट्' इति सूत्रगतं नुडर्थतापरं वार्तिकं तद्भाष्यं चासंगतं स्यादिति वाच्यम्, तत्रैवैतच्छङ्कापरिहारस्यास्माभिः कृतत्वात् । उक्तं वेति । प्रौढिमात्रमेतत्, तत्रास्य निराकरिष्यमाणत्वात् । पञ्च-

इति प्रसक्तम्, तथापि — प, फ.

विग्रहानुपपत्त्या हेतुन्यूनत्वाच्च — प.

वक्तव्यत्वेन तद्धितार्थ — प.

प्रदीपे 'प्रतिषेधयुक्तत्वायुक्तत्वेन' इत्यस्यार्थानुवाद इति भाति ।

'प्रतिषेधवियोगस्य — न.

'परस्य वाचकत्वाभावे — प, फ.

'स्वीकारानीचित्यात् — प, फ.

'पुनस्तद्विधानसंभवेनैव — म

'पा. सू. २. ४. १७.

'पा. सू. २. ४. १८.

'पा. सू. १. २. ४७.

'का. वा. २. ४. ३० — ५.

'का. वा. १. १. ५६ — २०.

'का. वा. १. १. ५६ — १०.

'पा. सू. १. १. २४.

गुरिति । पञ्चमिर्गोमिः क्रीत इत्यर्थः । यत्तु कैयटेनोक्तम् “ ‘द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः’ इति वचनात् परवल्लिङ्गं न भवति” इति, तत्त्वयुक्तम्; परवल्लिङ्गतानिषेधेऽपि^१ तत्र प्रकृतसूत्रप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । ‘शब्दशब्दाथौ’ इति पक्षस्य तत्र दूषयिष्यमाणत्वात् । स्वयमप्यन्यत्र तयैवोक्तत्वाच्च । अलंकुमारिरिति । “पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे” इति समासः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यहरिहरेन्द्रभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशिवरामेन्द्र-
सरस्वतीविरचिते महाभाष्यसिद्धान्तरत्नप्रकाशे प्रथमस्याध्यायस्य

द्वितीये पादे प्रथममाल्लिकम् ॥

‘परवल्लिङ्गमिति सूत्रे ‘प्राप्तापन्नालंपूर्वगति-
समासेषु प्रतिषेधः’ इति निषेधः । अपयं
ननुनर्तमिति सूत्रे ‘द्विगुप्त्वं’ इति धातिकेन
ननुनर्तयिष्यतात् तत्रापि परवल्लिङ्गतानि-
षेधोऽर्थनिश्चय इत्यनिप्रायेण ‘द्विगुप्राप्तापन्न’

इत्याकारकं वचनं काशिकायां पठितम् ।

‘अनिषेधेऽपीति छेदो बोध्यः ॥ परवल्लिङ्ग-
तातिदेनेऽपि — प, फ; परवल्लिङ्गता-
निर्देशेऽपि — न.

‘२. २. १८. सूत्रे महाभाष्ये पठितं गीताग-
थातिकम् ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम्

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् १. २. ४५.

[२, ६९-७१]

(उद्घोषितम्) अर्थशब्दस्यानेकार्थत्वेऽपि न प्रयोजनवचनत्वम्, सर्वस्यापि शब्दस्य सप्रयोजनत्वेनाव्यावर्तकत्वात् । घनादिवचनत्वस्य च प्रकृतेऽसंभवात् पारिशिष्यादमिषेयवचनत्वमित्याशयेनाह — अभिषेयेति । पदार्थोक्तेर्भाष्यावतरणं प्रयोजनमिति सूचयन्नवतारयति — तत्रैति । अर्थशब्दस्यामिषेयपरत्वे सतीत्यर्थः । अर्थवत् इति । अर्थवत्त्वेनैव सादृश्यमाश्रयिष्यत इति भावः । 'इत्याह' इत्यत आह । कस्य व्यपदेशाय, अत आह — संज्ञिन इति । शङ्कां निराह — पर्युदासेति । केनेति । धातुप्रत्ययसादृश्यं तदवयवकसमुदायस्यास्तीति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यैव संज्ञा स्यात्, अव्युत्पन्नप्रातिपदिकानां न स्यात् । 'अवीते, यावकः' इत्यादौ धातुप्रत्यययोरर्थवत्त्वाभावाच्चेत्यर्थः । शब्दत्वेन तु सादृश्यं न गृह्यते, शब्दानुशासनत्वेनैव लामेनाव्यावर्तकत्वात् । व्यपदेशार्थस्य न प्रयोजनं वाच्यम्, अत आह — विशिष्टेति । मा भूदिति दर्शयतीत्यन्वयः । संख्येति । 'द्वयेकोयो' इत्यादेः स्वादिविव्येकवाक्यत्वेनेति भावः । प्रतिवर्णमिति । क्रियावाचित्वाभावादित्यर्थः । प्रश्नाशयं निराह — अयमिति । अविशेषेण अर्थनैरपेक्षेण । एकवाक्यता नाङ्गीक्रियत इति भावः । अर्थनियमः एकत्वे-एकवचनमेवेत्यादिः । प्रत्ययनियमपक्षेऽपि न दोष इत्याह — प्रकृतेति । एकत्वाद्वा चेत् स्वादयो भवन्ति तदा एकत्व 'एवैकवचनम्, न द्वित्वादाविति नियमः । तत्र संख्यारहितादपि स्वादयो न निर्वर्तन्ते । 'एकत्वाद्यभावेऽपि प्रत्ययोत्पत्तिरवश्याभ्युपेयेत्याह — अव्ययादिति । ननु वर्णानां प्रत्येकं सुबनुत्पत्तेः प्रत्याहाराह्निके उक्तत्वात् कयमत्र वर्णात् तदुत्पत्तिरुच्यते, अत आह — यत्त्विति । 'हयवरद्' इति सूत्रे वर्णाः किमर्थवन्त उतानर्थका इति विचारप्रस्तावेऽर्थवत्त्वपक्षे वर्णात् सुवभावोऽनेनोच्यते । तद्व्याचष्टे — तत्र हीति । एकमेवेति । समुदायावयवप्रतिपाद्यार्थस्यैकत्वादित्यर्थः । न भविष्यतीति । विनिगमनाभावेनानेकसुबुत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । 'समुदायादिवेति । यद्यपि समुदायस्यार्थवत्त्वात् प्रकाशयितव्यमस्ति, तथाप्यवयवानां प्रातिपदिकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् प्रकाशयितव्याभावेऽप्यव्यायादिव सुबुत्पद्येतेत्यर्थः ।

'प्रदीपे 'नार्थोऽर्थवद्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह' इत्यत्र 'नार्थोऽर्थवद्ग्रहणेनेत्याह' इत्यत्रमट्टपाठः ।

'संज्ञात्वादव्युत्पन्न — अ'.

'प्रत्यययोरनर्थकत्वाभावाच्चेत्यर्थः — ऋ'.

'पा. सू. १. ४. २२.

'एवकारो नास्ति — ऋ'.

'एकत्वभावेऽपि — ऋ'.

'प्रदीपे 'यदुक्तम्' इत्यत्र 'यत्तूक्तम्' इति पाठोऽभिमतः । अयं पाठान्तरत्वेन निर्णय-

सागरमुद्रितेऽपि निदिष्टः ।

'माहेश्वरसूत्रम् ५.

'इत्यर्थः' इत्यस्यानन्तरं 'प्राप्नोति प्रातिपदिकसंज्ञाप्रतिषेध इति भावः' इति पाठः 'अ' कोशे, 'प्राप्नोति, प्रातिपदिकसंज्ञाप्रतिषेध इति शेषः' इति, 'ऋ, ऋ' कोशयो-श्चोपलभ्यते । तस्यात्र साङ्गत्यानावान्

त्यनतं तद्वगमम् ।

'समुदायादेवेति — ऋ'.

समुदायस्येति । अवयववत् समुदायेऽपि संज्ञाप्रवृत्तः, कृदन्तत्वाद्देत्यर्थः । लुक्: 'सुपो धातु' इत्यनेन । 'जश्वादीनामिति । 'बोध इत्यादौ । ननु परत्वात् सुपा लङो बाधात् कथमङागमः, अत आह — विशेषेति । ननु 'अधातुः' इति प्रतिषेधादसहितस्याधातुत्वान्न प्राप्नोति^१, अत आह — अङागमस्येति । प्रातिपदिकेति । निषेधभावे सतीत्यर्थः । ननु 'अहन्' इत्यस्य तिबन्तत्वात् प्रत्ययलक्षणेन 'अप्रत्ययः' इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधः स्यात्, अत आह — न चेति । न डीति । 'संबुद्धेलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणेन 'अप्रत्ययः' इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादेव नलोपाप्राप्तेः प्रतिषेधोऽनर्थकः । सन् प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधामात्रं ज्ञापयतीत्यर्थः । पुत्रीयतीति । अत्र सुब्लुगयं धातुग्रहणम्, धातोरपि प्रातिपदिकत्वे तदवयवत्वेनैव सुपो लुक्सिद्धेर्धातुग्रहणं व्यर्थं सद्भातोः प्रातिपदिकसंज्ञामात्रं ज्ञापयतीत्यर्थः । प्रतिषेधमाह — अत्रेति । पुत्रीयतीत्यादावपि प्रतिषेधो ज्ञेयः । कृद्ग्रहणस्य नियमार्थत्वं निराह — तद्धितेति । भाष्ये तद्धितान्तस्यैवेति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिरिति प्रतिषेधः, अयं तु नियमो न विधिरिति प्रत्ययान्तग्रहणोपपत्तिरिति भावः । न च कृद्ग्रहणस्य प्रतिपिद्धार्थत्वे तद्धितान्तस्यैवेति नियमात् कारक इत्यादौ कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम्, उभयवाचकत्वोपपत्तेः । तथा हि — कृत्प्रातिपदिकसंज्ञा 'मध्येषवादन्यायेन 'अधातुः' इति प्रतिषेधं बाधते । तत्र 'येन नाप्राप्तिन्यायो नास्ति, 'अधातुः' इति प्रतिषेधस्य सर्वकृदन्तेऽप्रवृत्तेः । तद्धितनियमस्य तु सर्वकृदन्ते प्रवृत्त्या 'येन नाप्राप्तिन्यायः संभवति । तत्र न्यायद्वयस्याप्यन्यतरत्यागेनान्यतरग्रहे नियामकभावेनोभयव्यागेन वाच्यमात्रापेक्षया 'अधातुः' इति प्रतिषेधस्य तद्धितनियमस्य च कृत्संज्ञापवादो विज्ञायते । 'प्रतिपिद्धार्थम्' इत्यत्र प्रतिपिद्धार्थमपीत्यर्थः ॥

[२: ६९-७१]

(रत्नप्रकाशः) ननु धातुप्रत्ययान्तपर्युदासनेनैवार्थवती ग्रहणे सिद्धे किमर्थवद्ग्रहणेनेति चेत्, तत्त्वम्, पर्युदासलभ्यार्थस्यैव स्पष्टप्रतिपत्तये निर्देशोऽर्थवच्छब्देनोत्तरार्थेनेत्याशयेनाह — अर्थवदिति ध्यपदेशायेति । संज्ञिनिर्देशायेति भावः । पर्युदासाश्रयेणाभिमतलामस्य व्याख्यानसापेक्षत्वेन व्याख्यानस्य चागतिकगतित्वेनावयवकमेवात्रार्थवद्ग्रहणमित्याह — वर्णानां चेति । एतेनैतत्प्रतीके वक्तव्यं 'पर्युदासाश्रयणे केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयत इत्यप्रतिपत्तिः स्यादिति भावः' इति पूर्वप्रतीके वदन् निरस्तः । तस्य तदभिप्रायत्वे 'अर्थवदिति वर्णव्यावृत्त्यर्थम्' इत्येव वक्तव्यतापत्तेः । एवं चैतत्प्रतीकगतमपि 'विशिष्टसंज्ञिव्यपदेशस्य कलं दर्शयति' इत्यपि तद्वचः प्रत्युक्तम् । यदप्युक्तम् 'नवाचिद्वर्णां' चेति पाठः । तत्र चशब्देन पदसमुदायोऽनर्थको दश दाडिमानतीत्यादिः समुच्चोयते' इति । तदपि न, अनर्थकपदसमुदायस्य प्रयोगानहंस्य प्रयुक्तान्वाख्यानरूपेत्तच्छास्त्रविषयत्वकथनानोचितत्वात् । किं च स्यादिति । वर्णानां प्रातिपदिकत्वे सतीति शेषः । वनं घनमिति ।

^१ 'संबुद्धिलोपेऽपि — अः

^२ 'पा. मू. २. ४. ७१.

^३ 'सन्' इति नास्ति — अ.

^४ 'जशादीनामिति — अ. प्र.

^५ 'परिभाषा ६१.

^६ 'बाध इत्यादौ — अ.

^७ 'प्रतिषेधम्' इत्यादि 'वाच्यमात्रापेक्षया अवा-
तुरिति' इत्यन्तं नास्ति — अ.

^८ 'अपलोपिति — अ. प्र. अ.

^९ 'परिभाषा ५८.

^{१०} 'अधातुग्रहणेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञानिषेध इति
शेषः ।

^{११} 'परिभाषा ५८.

अत्रेति शेषः । नलोपः प्रसज्येतेति । ननु प्रातिपदिकसंज्ञामात्रेण कथं नलोपः स्यात्, प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्यैव नस्य लोपविधानात् । अनर्थकवर्णाच्चैकत्वादेषु विधीयमानानां स्वादीनामुत्पत्तिर्नेति तस्य पदत्वामावादिति चेन्न, एकत्वे एकवचनमेवेत्याद्यर्थनियमाश्रयणेन, एकस्मिन्नेकवचनं न द्वयोर्न बहुष्वित्यादिप्रकृताथपिप्रत्ययनियमाश्रयणेन वाच्येभ्योऽसंख्येभ्यः स्वाद्युत्पत्तेः साधितत्वेन तद्वद्वा 'एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते' इति 'भगवदुक्तप्रकारेण वा वर्णाद्व्युत्पत्त्येकात् स्वाद्युत्पत्तिसंभवेन तत्र पदत्वस्यापि संभवात् । 'समुदायस्यैकाध्यात् सुवभावो वर्णात्' इति प्रत्याहाराह्निके पूर्वपक्षिणा मूलैर्लोकोक्तमिति तद्विरोधोऽकिञ्चित्कर एव । समुदायविभक्त्या ह्यवयवानां पदसंज्ञामावे तत्प्रयुक्तजश्वादिकार्याप्रसक्त्या तत्रैकाज्जिह्वचनन्यायो न प्रवर्तते । प्रधानाप्रधानन्यायोऽपि तत्र न प्रवर्तते । अवयवानामपि समुदायस्येव तदर्थवाचकत्वाविशेषात् । यत्तूक्तम् 'विभक्तेः श्रवणं न भवति' इति, तत् प्रत्याहाराह्निके 'दूषितमेव । अहमिति । परत्वान्नित्यत्वाच्चाडागमे कृते ततो विकरण इत्यटो घातुभक्तत्वात् तद्विशिष्टस्य पर्युदासः सिध्यति । घातुग्रहणं करोतीति । पुत्रीयतीत्यादौ प्रातिपदिकत्वादेव सुब्लुकः सिद्धौ तद्वच्यं संज्ञातोः प्रातिपदिकत्वाभावं ज्ञापयतीति भावः । प्रतिषिद्धार्यमिति । अप्रत्यय इत्यनेनेति शेषः । कृत्तद्धितग्रहणमिति । प्रत्ययलक्षणेनापि प्रत्ययान्तस्यानेन नियमेन वारणं भवतीत्यघातुग्रहणमपि व्यर्थमिति भावः । न हि 'हन्ति' इत्यादौ तिङ्प्रकृतेर्हन्त्यादेः प्रातिपदिकसंज्ञायां किञ्चिद् दूषणमस्ति । न चैवं राजेत्यादौ नलोपो न स्यादिति वाच्यम्, 'न डिंसंबुद्धयोः' इति निषेधेन 'लोपे कर्तव्ये' प्रतिषेधमात्रज्ञापनात् । न च तेन ज्ञापकेन प्रत्ययलक्षणप्रयुक्तप्रत्ययान्तपर्युदासमात्र एव ज्ञापनीय इति वाच्यम्, ज्ञापकस्य सजातीयपक्षत्वेन नलोपे कर्तव्ये सुबन्तस्यैव प्रत्ययलक्षणेन 'अप्रत्ययः' इति पर्युदासो नेति ज्ञापनीयत्वात् । एतेन "तद्धितग्रहणमत्र नियमार्थम्, कृद्ग्रहणं तु प्रतिषिद्धार्यम् — मिद् छिद् इति । अत्र हि 'अधातुः' इति प्रतिषेधप्रसङ्गः" इति निरस्तम् । अघातुग्रहणानर्थक्यस्यापि भगवतवोक्तत्वात् । नान्यस्येति । प्रत्ययान्तस्येत्यनुषज्यते ॥

[२, ७१-७७]

(उद्घोतनम्) 'अनेकपदशब्दो बहुव्रीहिरित्याह — अनेकमिति । बहुव्रीहिनिरायाह — समुदितस्येति । नन्वेतद्भाष्यानुरोवाद् वातिकेऽनेकपदशब्दे कर्मधारय एवास्तु, किमिति 'बहुव्रीह्याश्रयणमित्याशङ्क्य 'कर्मधारये वाचकमाह — प्रतिपदं त्विति । समुदायस्य त्वप्रत्यय इति निषेधो नास्तीत्याह — समुदायस्येति । 'अप्रत्ययः' इत्यस्य निषेधत्वेन संज्ञाविधित्वाभावात् तदन्तग्रहणनिषेधो नास्तीति भावः । ननु 'बहुव्रीहिणा समुदायस्यापि व्यावृत्तिः स्यात्, अत आह — न विद्यत इति । बहुपदशब्दस्य प्रातिपदिकत्वाभावे को दोषः, अत आह — स्वर इति । भाष्येऽनुपदमेवैतद्वचनीमविष्यति । पदार्थानामिति । गामानयेत्यादौ पदार्थान्वयस्यैव वाक्यार्थत्वदर्शनादिति भावः । नन्ववयवार्थो न समुदायस्य, अत आह — अवयवेति । पटो दग्ध इत्यादावित्यर्थः । समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेऽनिष्टमाह — सतीति । मुख्यस्यैवार्थवतो ग्रहणं, न गौणस्येत्यभिप्रेत्याह —

^१ भगवदुक्तप्रकारेण — म.

^२ वग. वा. माहेश्वरनूतनम् ५ — १२.

^३ अर्थानुवादोज्ञ बोध्यः ।

^४ दक्षितमेव — न.

^५ पा. सू. ८. २. ८.

^६ नलोपे कर्तव्ये — प, फ.

^७ कर्मधारयवाचकमाह — अ.

^८ इति निषेधत्वेन — अ.

^९ अप्रत्ययपद इति भावः ।

भाष्ये यथा लोक इत्युच्यत इत्यादि । 'एपेया' इति न वीप्सेत्याह — एषेति । ततश्चेति । पटो दग्ध इत्यादौ तथा व्यपदेशेऽपि प्रकृते 'गौणग्रहणं न संभवति, अत एव वक्ष्यति 'इह त्विति' इति भावः । ननु तस्मिन् सूत्रे 'अतः' इत्यनुवृत्तेर्गोमच्छब्दान्न ठञ्, अत आह — अत इति चेति । भाष्ये तथा वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । गौत्रिकेति । 'इतिनिकट्यचश्च' इति समूहे अत्रत्ययः । तदेवाह — गवामिति । ननु वृत्तिकारैरेकाविंशतिरस्यास्तीत्येकाविंशतिशब्दाट्ठञ् निवृत्त्यर्थम् 'अतः' इत्यनुवृत्तिरङ्गीकृता । किं च "एकगोपूर्वात्" इत्यत्रोत्तरं पदमेव गृह्यते, न प्रत्ययः, गौरस्यास्तीत्यत्रापि प्रसङ्गात् । भाष्यकृद्वचनाल्लोपस्यापि जघन्यत्वाच्च, अत आह — अयवेति । "एकसूत्रे भगवन्मतमेव सम्यगिति" मिताक्षरायां प्रपञ्चितमस्माभिः । इदानीमिति । पूर्वं निरर्थकवाक्येऽतिप्रसङ्गो निरस्तः । इदानीमर्थवद्वाक्य इति न पौनरुक्त्यमित्यर्थः । नन्वन्वितोऽर्थः पदार्थविरक्तो वाक्य उपलभ्यते, अत आह — पदानीति । पदार्था एवेति । एवेन पदानां 'संसर्गबोधने व्यापारो निरस्तः । प्रतीत्यर्थवसानम् आकाङ्क्षा । अव्यवधानेन पदार्थोपस्थितिः संतिष्ठति । अर्थावाधः योष्यतां । संसृष्टाः संसृष्टतया 'प्रतीयमानाः वाक्यार्थ इत्युच्यन्ते, न पदारिक्तं वाक्यं, पदार्थातिरिक्तो वा वाक्यार्थः पदबोध्य इत्यर्थः । पदार्थादन्त्यस्य संसर्गस्थोपलब्धिवर्णके नैव भवति, वाक्यस्यैवाम्भावात् । भावेऽप्यर्थस्य एव 'संसर्गबोधादिति भाष्यार्थः । वाक्यं वाक्यस्फोटरूपम् । अनेन पदमित्रं वाक्यमस्तीत्युक्तम् । पदार्थानामेव संसर्गबोधकत्वे वापकमाह — अन्यथेति । न च शब्दबोध्यपदार्थबोध्यत्वात् संसर्गस्य शाब्दत्वमिति वाच्यम्, गौरवात् । प्रत्यक्षबोध्यधूमबोध्यवह्नेरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाच्चेति भावः । क्रियाविशेषे कर्तुपस्थितौ क्रियापदवैयर्थ्यप्रसङ्गादाह — संबोधनेति । कर्तृत्वादीनामपि 'किञ्चिदपेक्षया विशेषणत्वात् पदार्थापेक्षया 'वैलक्षण्यसिद्धिमाशङ्क्याह — पदार्थेति । अत एव यतः सर्वेषु व्यवहारेषु वाक्यस्यैव प्रयोगो न पदमात्रस्य, अत एवेत्यर्थः । तर्हि पदपदार्थविभागोच्छेदः, अत आह — सावृत्त्यादिति । गामानय, गां वधान, गां पश्येत्यादौ गोशब्दतदर्थप्रतीतिदर्शनात् पदपदार्थौ 'पृथक् कल्पितौ प्रकृतिप्रत्ययतदर्थभेदकल्पनवदिति भावः । लाघवायमित्येतदेवाह — प्रतिवाक्यमिति । ननु बहुचोर्जन्यकत्वेनार्थवत्समुदायत्वाभावाद्भियमेन 'न तद्वाच्यं', अत आह — द्योत्येनेति । एषदसमाप्तिरक्षणेत्यर्थः । नाप्यकजिति । आश्रीयत इत्यनुपङ्गः । 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति सूत्रे "अकचूनमवतः सर्वनामाव्ययधातुविधौ" इति वार्तिकेनाकचसहितस्याप्यव्ययसंशयायाम् "अव्ययात्" इत्येव सुपो लुक्संभवात् समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावेऽपि न कश्चिदपि इति भावः । दोषमेवाह — "तदा हीति । अनाश्रयणे हीत्यर्थः । "अन्मयासिद्धमिति । तन्मध्यपतितन्यायाश्रयणेनेत्यर्थः । इतर इति । तत्र तन्मध्यपतितन्यायासंभवादित्यर्थः । भाष्ये यथासाविति । इप-

'गौणग्रहणम् — अ, ऋ.

'अत एव' इत्यादि 'इह त्विति' इत्यन्तं नास्ति — अ, ऋ.

'पा. मू. ४. २. ५१.

'पा. मू. ५. २. ११८.

'पा. मू. ५. २. ११८.

'संसर्गवापने — अ.

'प्रतीयमाना याचनायाः — ऋ.

'संसर्गवापादिति भाष्याशयः — अ.

'किञ्चिदपेक्षविशेषणत्वात् — ऋ.

'वैलक्षण्यसिद्धि — अ.

'न' इति नास्ति — अ.

'पा. मू. १. १. ७२.

'का. या. १. १. ७२ — ५.

'पा. मू. २. ४. ८२.

'तथा हीति — अ, ऋ, ऋ.

'प्रदीपे 'उच्चर्करित्याचन्यया सिध्यति' इत्यत्र 'उच्चर्करित्याचन्यया सिद्धम्' इत्यत्रमट्टपाठः ।

दूनाः पटवो बहुपटव इत्यवान्तर्वर्तिविभक्तेरेव लुगभावेन श्रवणसंभवात् तस्या लुका जसन्तरो-
त्पत्त्या च न किञ्चित् प्रयोजनमित्यर्थः। वकारेति। पूर्वविभक्तेः श्रवणाङ्गीकारे तस्याः प्रकृत्य-
वयवत्वेन 'चित् सप्रकृतेः' इति जसोऽकार उदात्तः स्यात्। समुदायस्य च प्रातिपदिकत्वेऽन्तर्वर्ति-
विभक्तेर्लुकि समुदायाज्जसुत्पत्ती तस्य प्रकृत्यवयवत्वाभावेन टकारोकारस्योदात्तत्वे गुणावादेशयोः
कृतयोः स्थानिस्वरेण टकाराकारस्योदात्तत्वं सिध्यतीत्यर्थः। न हीति। समुदायादुत्पन्नतया न
प्रकृत्येकदेशत्वमित्यर्थः। 'प्राप्नोतीति।' बहुव्रीह्याश्रयणेनेत्यर्थः। संज्ञाविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधः,
न तु प्रतिषेध इत्याह — संज्ञेति। नन्वीषदूनाः पटव इति जसन्तत्वेन प्रत्ययान्तत्वात् 'अप्रत्ययः'
इति निषेधः स्यात्, अत आह — पटुशब्दादिति। बहुपटव इति। एतत्प्रकृतिभूतो बहुपटु-
शब्दोऽप्रत्ययान्तः एवेत्यर्थः। यथाश्रुतरूपं तु समुदायादुत्पन्नजसा प्रत्ययान्तमेव। बहुव्रीहि-
निरासाय पुनरवतारयति — अथवेति। इत्याह इत्यत आह। तत्पुरुषः ननु तत्पुरुषः। अत्रापि
प्रत्ययान्तग्रहणात् तदन्तस्यैव निषेधसिद्धिः। बहुव्रीहौ पदद्वयस्यापि स्वार्थत्यागात् तदपेक्षया
तत्पुरुषस्यान्तरङ्गत्वम्। निषेधस्य प्रापकत्वं विरुद्धम्, अत आह — प्रतिषेधेति। सामान्येन प्रयो-
जनमात्रं निषेधशङ्कां निराह — ज्ञापनेति। एतच्चेति। सुबन्तत्वमित्यर्थः। उपलक्ष्यमाह —
भवेति। परस्परमर्थभेदे सति तत्संसर्गो द्वारं यस्य विशिष्टकार्यरूपवाक्यार्थस्य तद्भुक्तानां तत्प्रति-
पादनयोग्यानाम्। भेदसंसर्गयोर्मतभेदेन वाक्यार्थत्वद्योतनाय वा भेदोक्तिः। सुबन्तत्वयोग्याना-
मिति तु फलितोऽर्थः। व्याख्यानवीजमाह — यस्मादिति। अश्वक्रीतीति। अश्वेन क्रीतेत्यर्थे
'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति सुवुत्पत्तेः पूर्वमेव कृदन्तेन समासे 'क्रीतात् करणपूर्वात्' इति डीप्।
अत्र सुबन्तस्यैव समासाङ्गीकारेऽन्तरङ्गतया सुवुत्पत्तेः पूर्वमेव लिङ्गस्य विवक्षणीयतयास्य सूत्रस्य
समासात् पूर्वमप्रवृत्त्या टापि सत्यदन्तत्वाभावान्डीब् न स्यात्। अस्मिन् सूत्रेऽत इत्यनुवर्तना-
दित्याहुः। केवलसुबन्तसमुदायवाक्याभावात् सुप्तिङ्समुदायव्यावृत्तिः स्यादिति शङ्कां निरस्यन्नाह
— देवदत्त इति। 'जहि कर्मणा' इत्यादि मयूरव्यंसकादिपु पठ्यते। जहीत्येतत् कर्मवाचिना
समस्यते कर्तर्यभिधेये आभीक्ष्ये गम्ये। जहि स्तम्बमिति यो वदति स जहिस्तम्बः। अन्तो-
दात्तार्था न प्रातिपदिकत्वायाः। नैष इति। समासत्वेन प्राप्तप्रातिपदिकत्वस्य निरासाभावादिति
भावः। तत्तुल्य[जातीय]तेति। सुबन्तसमासतुल्यजातीयतेत्यर्थः। तिङ्समुदायमुदाहरति —
पश्येति। यद्यपि मृग इति सुबन्तम्, तथापि 'धावति पश्य' इत्येवोदाहरणम्। दर्शनकर्म
धावनं वस्तुतो मृगकर्तृकमिति वक्तुं 'मृगः' इत्युक्तम्। यद्वा, क्रियाकर्मभावोऽत्र वाक्यार्थः।
कर्मत्वं चाख्यातार्थस्यैवेति तिङन्तसमुदाय एवात्र वाक्यमित्यर्थः। प्रातिपदिकत्वेऽनिष्टमाह —
ततश्चेति। प्रातिपदिकेति। 'फिपः' इति सूत्रेण। भाष्ये आख्यातमिति। अस्तीति पिबतेति
यस्यां क्रियायां सा अस्तीतिपिबता ॥

१ ग्रहणसंभवात् — ऋ.

२ तस्य लुका — अ.

३ का. वा. ६. १. १६३ — १.

४ संज्ञाप्रतिषेध इत्यर्थः।

५ जसुप्रत्ययान्तमेव — अ, ऋ.

६ 'निषेध' इति नास्ति — अ.

७ ज्ञापनेति — अ, ऋ.

८ पा. सू. २. १. ३२.

९ पा. सू. ४. १. ५०.

१० मयूरव्यंसकादिगणसूत्रम्।

११ प्रदीपे 'पश्य धावतीत्येवमादेः' इत्यत्र 'पश्य
मृगो धावतीत्येवमादेः' इति पाठोऽन्यत्रा-
निमत इति नास्ति।

१२ फिट्सूत्रम् १

[२, ७१ - ७७]

(रत्नप्रकाशः) अनेकस्यापि पदस्येति । अनेकपदसमुदायस्येत्यर्थः । पदसमुदायस्य तु प्रत्ययान्तत्वं नास्ति; तदादिनियमात् । 'अप्रत्ययः' इति प्रत्याख्यातमेवेति न विद्यते प्रत्ययो यस्मिन्निति बहुव्रीहिमाश्रित्यापि निषेधः कर्तुं न शक्यते । तस्मिन् विद्यमानेऽपि तस्य बहुव्रीहिवत्त्वाश्रयितुं न युज्यते, 'बहुपटवः' इत्यादेरपि निषेधापत्तेः । समुदायोऽज्ञानार्थक इति । पदार्थानां तत्र समन्वयाभावादिति भावः । अवयवार्थवत्त्वादिति । अवयवानामर्थवत्त्वेन समुदायार्थवत्त्वमनुमीयत इति भावः । दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं दोषमाह — यथेति । एषेति । एषा वाचोयुक्तिः एषा वक्ष्यमाणप्रकारेणोपपन्ना ज्ञेयेति भावः । मत्वन्तान्मत्वर्थीय इति । 'एकगोपूर्वाद्ठञ् नित्यम्' इति विहितस्य ठञो भाष्यकारवचनाल्लुक् । मत्वन्तान्मत्वन् भवति, 'सल्लपप्रत्ययो नेष्टः' इत्युक्तेः । गोत्राशब्दादपि ठञ्-इष्टत्वेन 'एकगोपूर्वात्' इत्यत्र 'अतः' इति निवृत्तम् । मत्वन्तस्य 'मत्वन्तरार्थकत्वाभिप्रायेण वा तदभाष्यं व्याख्येयम् । अर्थवद्भवेति । पदार्थानामत्र समन्वयाद् विशिष्टार्थेनार्थवत्त्वमिति भावः । विशिष्टस्यानतिरिक्तवादी कश्चिद्वाच्यार्थं दर्शयिष्य आह — न वा इति । पदातिरिक्तवाक्यवत् पदार्थातिरिक्तो वाक्यार्थो नैति मन्यते । पदार्थाभिसंबन्धस्येति । यस्मात् पदार्थानां परस्परं संबन्धेन विशिष्टोऽर्थो लभ्यतेऽतः 'पदार्थातिरिक्तो वाक्यार्थस्तद्वोधकं च पदातिरिक्तं वाक्यमकामेनाप्यङ्गीकार्यमिति भावः । कर्ता निर्दिष्ट इति । मध्यमपुरुषप्रयोगे संबोध्यस्यैव कर्तृत्वं पर्यवस्यतीत्याशयेनैवमुक्तम्, न तु संबोधनप्रथमायाः कर्तृवाचकत्वमित्याशयेन । हे देवदत्त, अहं गच्छामीत्यादौ देवदत्तादेः कर्तृत्वाप्रतीतिः । सामान्ये वर्तमानानामिति । सामान्यरूपेण प्रतीतानामित्यर्थः । यद्विशेषेऽवस्थानमिति । विशिष्टात्मकत्वेनावस्थानं यदित्यर्थः । न वाक्यार्थ इति । तथा च तस्य विशिष्टस्यार्थस्य वाचकं वाक्यमपि पदातिरिक्तं सिध्यतीति भावः । 'संबन्धिज्ञानात् संबन्ध्यन्तरस्मरणमिति न्यायेन हि शब्दादर्थज्ञानं जायते । तथा च विशिष्टार्थज्ञानस्याकस्मिकत्वव्यावृत्त्यर्थं पदातिरिक्तं विशिष्टार्थस्मारकं वाक्यमङ्गीकर्तव्यं भवति । एतेन पदातिरिक्तं वाक्यमनङ्गीकुर्वन्तः पामरा निरस्ताः । अर्थवत्समुदायानामिति । 'अर्थवतां ये समुदायास्तेयामित्यर्थः । मतुपोऽत्र प्रशस्तार्थकत्वात् प्रत्ययस्य चार्थवत्त्वाभावात् तद्वदितसमुदायस्य नियमशरीरानुप्रवेशाभावेन 'बहुपटवः, गोमान्' इत्यादौ न नियमकृतव्यावृत्तिः । नित्ययोगे मतुपमाश्रित्य नियमस्यातिप्रसङ्गं शङ्कते — यदीति । बहुपटव इति । ईषदसमाप्तिपरत्वेन बहुजन्यवानिति भावः । उच्चर्करिति । अज्ञातद्यर्थाकजयवान् । 'स्वरे हि दोष इति । 'चितः' इति सप्रकृतेर्जायमानमन्तोदात्तत्वं विभक्तेः स्यात्, इष्यते तु विभक्तौर्लुकि सति पटुशब्दोकारस्य । तच्च समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञां विना न सिध्यतीति भावः । 'एवं स्वरः प्रसज्येतेति । अन्तोदात्तत्वमिति शेषः । इष्यत इति । उपोत्तमोदात्तत्वमिति शेषः । प्रकृत्य-

१ पा. सू. ५. २. ११८.

२ महाभाष्यम् ३. १. ७.

३ पा. सू. ५. २. ११८.

४ मत्वयान्तररक्षकत्वाभिप्रायेण वा — प; फ.

५ पदार्थातिरिक्तः — फ.

६ लो. न्या. तृतीयमागे पृष्ठम् २९.

७ ज्ञानेन हि — प.

८ अर्थवन्तो ये — प.

९ भाष्ये 'स्वरे दोषः' इत्यत्र 'स्वरे हि दोषः' इति पाठः पूनामुद्रिते दृश्यते । सोऽत्राभिमतः ।

१० पा. सू. ६. १. १६३.

११ भाष्ये 'एवं स्वरः स्यात्' इत्यत्र 'एवं स्वरः प्रसज्येत' इति पूनामुद्रिते पाठः ।

नेकदेशत्वादिति । तदेकदेशत्वबोधकमानाभावादिति भावः । प्रत्ययस्यार्थवत्त्वमप्रत्ययग्रहणं चाभ्युपगम्य समाधत्ते — एवं तर्हीति । प्रतिषेधं शास्तीति । यदि प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात् तर्हि स प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति भावः । ननु न विद्यते प्रत्ययो यस्मिन् सोऽप्रत्यय इत्यर्थार्थ्यणाद् 'बहुपटवः' इत्यापि तेन प्रातिपदिकत्वनिषेधः स्यादित्यत आह — स चेति । 'प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याः' इति तदन्तपरेण प्रत्ययशब्देन नञ्प्रत्ययस्यैवाश्रयितुमुचितत्वादिति भावः । स तर्हि ज्ञापकार्थ इति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवतीत्येतत्ज्ञापनार्थ इत्यर्थः । प्राप्त्यर्थोऽपीति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा 'चेन्न स्यात् तर्हि प्रत्ययान्तस्यैव नान्यस्येति निषेधप्राप्त्यर्थमपीत्यर्थः । अपिशब्दसमुच्चये तु 'बहुपटवः' इत्यादी प्रातिपदिकत्वम् । तादृशनियमाश्रयेण हि तदुभयं सिद्धं भवति । नार्थः प्राप्त्यर्थेनेति । कृतद्वितप्रहणकृतनियमेनैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधस्य सिद्धत्वेन समासकृतनियमेन 'बहुपटवः' इत्यादी प्रातिपदिकत्वामावे प्रसक्ते तत्र प्रातिपदिकसंज्ञा प्रापणार्थमेवाप्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । तथा च स्पष्टप्रतिपत्तये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः प्रातिपदिकसंज्ञक इत्येव वक्तुमुचितं भवतीति भावः । उभयमिति । अप्रत्यय इति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः प्रातिपदिकमिति चेत्यर्थः । सुवन्तानामिति । 'प्रशस्तार्थकानाम्' इति प्रागस्मदुक्त एवामिप्रायः । प्रशस्तार्थका हि सुप्तिङ्कृतन्यातावौ भवन्ति । तेषां हि प्रयोगार्हत्वेन कोशघातुपाठादौ कथितार्थकत्वेन च प्रशस्तार्थकत्वं युज्यते, न तु प्रत्ययस्य, तस्य तद्विधानान्यत्र कथितार्थकत्वामावात् । प्रकृतिनैरपेक्षेण प्रयोगानर्हत्वाच्च । 'सुवन्तानाम्' इति यथाश्रुतग्राही राजपुरुष इत्यादौ सुवन्तयोरेव समासोऽपीति मन्यमानः शङ्कते — सुप्तिङ्समुदायस्येति । 'देवदत्तो ग्रामं गतः' इत्यादिसुवन्तसमुदायस्यैव समासकृतनियमेन वारणं स्यादिति मन्यते । शङ्कितवृद्धिमनुसृत्यैव समाधत्ते — सुप्तिङ्समुदायस्यापीति । प्रातिपदिकसंज्ञारभ्यत इति । प्रातिपदिकसंज्ञानुगुणा समाससंज्ञारभ्यत इत्यर्थः । तथा च समासकृतनियमः सुप्तिङ्समुदायस्यापि भवतीत्याशयेनाह — एतन्नियमार्थमिति । एतदंशे प्रवर्तमानं समासग्रहणं नियमार्थं भविष्यतीति भावः । एतस्यैव सुप्तिङ्समुदायस्येति । इदं नियमान्तरमिति न भ्रमितव्यम्, प्रागुक्तनियमेनैवेदमपि सिद्धमित्यत्रैव तात्पर्यात् । न हि समासग्रहणमावर्त्यनिकनियमवाक्यपरत्वाश्रयेण बीजमस्ति । एकेनैव वाक्येनोपपत्तौ नानावाक्याश्रयणानीचित्यात् । पुनरपि यथाश्रुतग्राह्युक्ताशयानभिज्ञः शङ्कते — तिङ्समुदायस्येति । तिङन्तसमुदायस्य 'पश्य धावति, पचति' भवति' इत्यादेरित्यर्थः । सत्यां हि प्रातिपदिकसंज्ञायां 'फिपोज्ज उदात्तः' इत्यन्तोदात्तता स्यात्, सुबुत्पत्तिश्च । न चोत्पन्नस्य सुपो निवृत्तावुपायोऽस्ति, अव्ययेभ्य इव सर्वासां विभक्तीनां ततः प्रसक्तत्वात् । तुष्यतुल्यायेन तत्रापि समाधानमाह — तिङ्समुदायस्यापीति । प्रागुक्तरीत्यैवास्यापि प्रघट्टकस्थार्थो ज्ञेयः ॥

इत्यन्तं नास्ति — म.

१ का. वा. १. १. ७२ — २८.

२ अत्रशस्तार्थकानां — प, फ, म.

३ 'संज्ञा' इत्यस्यानन्तरं 'न' इत्यधिकम् — प, फ.

३ 'तस्य' इति नास्ति — म.

४ प्रापणार्थमेव प्रत्ययग्रहणं — म.

४ समासग्रहणकृतैत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ।

५ 'प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः' इत्यादि 'अप्रत्यय इति'

५ फिट्सूत्रम् १.

६ ली. न्या. द्वितीयमाणे पृष्ठम् ३५.

[२, ७७ - ८५]

(उद्घोतनम्) वृद्धव्यवहारगम्यार्थवत्त्वं प्रयोगानर्हस्य केवलप्रातिपदिकस्य न संभवतीत्याह — अर्थवत्तेति । वर्णवदानर्थक्यप्रयुक्तः^१ प्रातिपदिकस्य न भवतीत्याह — अन्यथेति । न केव-
लेति । 'परश्च' इति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थत्वादिति भावः । तर्हि कथमर्थवत्त्वनिश्चयः, अत
आह — अन्यथेति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदस्योक्तत्वात् 'विषमः' इत्यादिना
किमुच्यते, अत आह — यदीति । एतत् अयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इत्येतत् । यथेति ।
'स्वमोर्नपुंसकात्' 'ह्रलङ्घ्याभ्यः' इति^२ सुलोपे प्रकृतेरेवैकत्वादिकमर्थं इत्यर्थः । क्वचित् वृक्ष
इत्यादौ, दवनीत्यादौ वा । इयानिति । 'किमिदंभ्यां वो घः' इति वतुप् वस्य च घादेशः ।
घस्येय्, 'इदंकिमोः' इतीदम् ईशादेशः, तस्य 'यस्य' इति लोपे प्रत्ययमात्रस्य परिमाणार्थत्वम् ।
इदमः सप्तम्यन्तादधुनाप्रत्ययः काले वाच्ये । इदम् 'ईशादेशो तस्य' 'यस्य' इति लोपे 'अधुना'
इति प्रत्ययमात्रमस्मिन् काल इत्यर्थे वर्तते । 'साहायकं सहायत्वम्, सहकारमात्रमिति यावत् ।
प्रकृतेः सर्वार्थत्वे इष्टसिद्धिरिति 'अतः किम्' इत्यादेस्तात्पर्यमाह — प्रकृतिरिति । प्रकृतिप्रत्यययो-
रक्षादिवैषम्यप्रतिपादनाय 'सामान्यशब्दाः' इत्यादि भाष्यम् । तस्य तात्पर्यमाह — प्रकृतिश्चेदिति ।
सर्वान् प्रत्ययार्थत्वेनाभिमतान् एकत्वद्वित्वादीन् सर्वेति । यद्यपि प्रत्ययस्य द्योतकत्वान्नायं
दोषः, तथापि 'अन्यायश्चानेकार्थत्वम्' इति न्यायेन प्रकृतिप्रत्यययोरेव 'तावर्थावित्यर्थः' । सर्वस्य
प्लक्षादिप्रातिपदिकस्यार्थावित्यर्थः । अक्षादिवैषम्यं स्पष्टयति — प्रकरणादिनेति । गुणिन इत्यस्या-
वयविन इत्यर्थमाह — अवयवीति । अर्थस्य प्रयोजनस्य भावः उत्पत्तिरित्याह — प्रयोजनेति ।
'विहृतानि' इत्यस्य विशेषेण संनिहितानीत्यर्थमत्र वारयति — विक्षिप्तानीति । द्योत्यः धात्व-
यपिक्षयाधिकः । ननु 'समानवाक्ये निधातयुष्मदस्मदादिशाः' इति वक्ष्यते । एकवाक्यत्वं चैकार्य-
प्रतिपादनसामर्थ्यं सतीति प्रातिपदिकत्वेऽपि कथमत्र निधातः, अत आह — अर्थवदिति । 'अर्थ-
कत्वात्' इति जैमिनिसूत्रोक्तमेकवाक्यत्वमत्र न गृह्यते, येन सामर्थ्यपेक्षा स्यात् । किं तु
पारिभाषिकं सामर्थ्यापेक्षमिति भतान्तरमाह — समानेति । 'उत्पन्नानां नियमः' इत्यर्थार्थ-
नियमो विवक्षित इत्याह — नियमश्चेति । 'अथवा' इत्यत्र प्रत्ययनियमोऽभिप्रेत इत्याह —
प्रत्ययेति । ज्ञापकत्वमुपपादयति — क्रियेति । प्राप्तिरेव गत्युपसर्गसंज्ञयोरित्यनुपपन्नः । तथा च
तदपवादत्वेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानं तत्प्राप्ति द्योतयत् सामान्येनार्थवत्कृत्यं भवतीति ज्ञापयती-

^१ केवलवाक्यस्य न — अ.^२ अप्रयोग इति शेषः ।^१ पा. सू. ३. १. २.^२ यदिति — अ, ऋ, ॠ.^३ पा. सू. ७. १. २३.^४ पा. सू. ६. १. ६८.^५ सुपो लोपे — ऋ.^६ पा. सू. ५. २. ४०.^७ पा. सू. ६. ३. ९०.^८ पा. सू. ६. ४. १४८.^९ ईशादेशो तस्य — अ; ईशादेशस्य — ऋ.^{१०} पा. सू. ६. ४. १४८.^{११} प्रदीपे 'साहायकमात्रम्' इत्यत्र 'साहायकम्'
इत्यत्रमदृष्टाठ इति भाति ।^{१२} 'अन्यायश्चानेकार्थवत्त्वम्' इति मीमांसासूत्रे
(१. ३. २६.) - शावरभाष्ये 'अन्यायश्चा-
नेकार्थत्वम्' इत्युहित्वा पठितम् ।^{१३} तादर्थ्यादित्यर्थः — अ.^{१४} का. वा. ८. १. १८ — ५.^{१५} मीमांसासूत्रम् २. १. ४६.

त्यर्थः। न त्विति। घात्वर्थस्यैवाधिपरिम्यां 'द्योत्यत्वादित्यर्थः। तिबादेशत्वाभावात् 'काण्डे' इत्युदाहरणमनुपपन्नम्, अत आह — तिप इति। 'तिपूतस्' इति सूत्रस्यादित्यर्थः। सुपः सप्तमी-बहुवचनस्य। पूर्वकार्येऽन्तवत्त्वमिति पूर्वकार्यं दर्शयति — पूर्वस्येति। 'पराश्रितकार्ये' आदि-वत्त्वमिति परकार्यमाह — परेति। भाष्ये नोडिति। अनयोऽदत्तस्याने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात् परा नदी, असर्वनामस्थानमजादिविभक्तिश्चोदात्ता न स्यादिति सूत्रार्थः। ऊङन्तात् स्वाद्युत्पत्ति प्रकारान्तरेणाह — अयवेति। भाष्ये अवयवस्य ऊङप्रकृतेः। समुदायस्य ऊङन्तस्य। तनु परत्वात् पूर्वमूडि 'अप्रत्ययः' इति निषेधः संज्ञाद्वयस्यापि स्यात्, अत आह — अन्तरङ्गत्वादिति। प्रत्ययोत्पत्तेः ऊङप्रत्ययोत्पत्तेः। अप्रातिपदिकत्वेऽनिष्टमाह — तत्रेति। पूर्वसमाधानमत्रापि योजयति — अत्रेति। समासेति। तत्र 'अप्रत्ययः' इति प्रतिषेधाभावादित्यर्थः। 'अप्रत्ययः' इति समासप्रातिपदिकत्वस्यापि प्रतिषेधोऽस्तु, अत आह — न चेति। उत्तर 'कृतद्धित' सूत्र। वर्तते प्रवर्तते। मध्येऽपवाद'न्यायानङ्गीकारेण बाध्यमात्रापेक्षया समासप्रातिपदिकत्वस्यापि निषेध इत्यर्थः। यद्वा, वर्तते अनुवर्तते। तथा च 'हे सुराजन्' इत्यत्रापि प्रत्ययलक्षणेन 'अप्रत्ययः' इति निषेधात् 'न डिसंबुद्धयोः' इत्यस्य ज्ञापकत्वं सिद्धमिति भावः। समासप्रातिपदिकत्वस्य 'अप्रत्ययः' इति निषेधानङ्गीकारे बाधकमाह — अन्यथेति। समासप्रातिपदिकत्वस्य 'अप्रत्ययः' इति निषेधाभावे 'न डिसंबुद्धयोः' इत्यस्य प्रत्ययलक्षणेन 'अप्रत्ययः' इति प्रतिषेधाप्रवृत्तिज्ञापकत्वाभावात् सुराजेत्यादीं प्रत्ययलक्षणेनार्थवत्सूत्रप्राप्तप्रातिपदिकत्वस्य निषेधात् समासग्रहणं तत्र विध्यर्थमेव स्यात्। प्रतिषेधानुवृत्ती तु 'न डिसंबुद्धयोः' इत्यस्य ज्ञापकत्वात् सुराजेत्यादी प्रत्ययलक्षणेन 'अप्रत्ययः' इति निषेधाभावेन 'अर्थवत्' इत्येव प्रातिपदिकत्वे सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थं भवतीति भावः। भाष्ये अवयवस्य काण्डप्रातिपदिकस्य। समुदायस्य 'काण्डे' इति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य। तत्रान्तरङ्गत्वाद्विभक्त्युपजीव्यत्वाच्च प्रकृतेः प्रातिपदिकसंज्ञायामेकादेशस्य पूर्वान्तग्रहणेन ग्रहणात् प्रतिषेधपक्षेऽपि ह्रस्वत्वं स्यादेवेत्यर्थः। भाष्ये यन्नपुंसके वर्तते तस्य ह्रस्वो भवतीत्युभान्यां वक्तव्यमित्युक्तम्। तेन प्रत्ययान्तस्य कथं ह्रस्वाभावः, अत आह — विभक्त्यन्तं चेति। तयोः शक्तिसंख्ययोः। नन्वर्थस्यानतिदेशेऽपि प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकग्रहणेन ग्रहणे तस्य नपुंसकत्वाद्-ध्रस्वत्वं स्यादेव, अत आह — अयवेति। नपुंसकग्रहणेनैव प्रातिपदिकत्वे लब्धे मुख्यप्रातिपदिक-ग्रहणार्थं 'प्रातिपदिकस्य' इत्युक्तमिति गौणप्रातिपदिकस्य प्रत्ययान्तस्य ह्रस्वो न भवतीत्यर्थः। अस्य सूत्रस्य प्रयोजनमाह — अत्रेति। उणादीनां सर्वेषां व्युत्पन्नत्वादव्युत्पन्नमेव नास्ति, अत आह — अव्युत्पत्तीति। 'उणादीन्यव्युत्पन्नानि' इत्यस्य पक्षस्येत्यर्थः। न चानुकरणाद्यमिदं सूत्रम्, तत्राप्यसत्यप्रकृतिप्रत्ययकल्पनेन व्युत्पत्तिसंभवादित्याहुः॥

^१ द्योतितत्वादित्यर्थः — ऋ.

^२ पा. सू. ३. ४. ७८.

^३ तदाश्रितकार्ये — अ.

^४ प्रतिषेधः — ऋ.

^५ अपिषाद्व्यो नान्ति — अ.

^६ पा. सू. १. २. ४६.

^{*} न्यायानङ्गीकारेण — अ.

^७ पा. सू. ८. २. ८.

^८ पा. सू. ८. २. ८.

^९ पा. सू. ८. २. ८.

^{१०} प्रातिपदिके लब्धे — अ.

^{११} परिनामा २२.

[२, ७७-८५]

(रत्नप्रकाशः) विचारान्तरमारभते — अर्थवत्तेति । नोपपद्यत इति । वृक्षादिशब्दस्य प्रकृतसूत्रे संज्ञित्वेनामिमतस्येति शेषः । 'केवलेनेति । प्रत्ययेनेवेति दृष्टान्तोऽत्र ज्ञेयः । 'शङ्कि-
 त्राशयानभिज्ञः कश्चित् पण्डितमन्यः समाधत्ते — न वेति । नित्यसंबन्धादिति । 'न केवला
 प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः' प्रत्ययः' इत्यभियुक्तस्मरणादिति भावः । तन्मन्दसमाधानमपनुदति —
 अन्यद् भवानिति । चोदित इति । आक्षिप्त इत्यर्थः । इदानीं भाष्यकारः समाधत्ते — सिद्धं
 त्विति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । शब्दसत्त्वेऽर्थसत्त्वमन्वयः, तदभावे तदभावो व्यतिरेकः ।
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधितमर्थवत्त्वमभ्युपगम्य घातुपसर्गन्यायेन वाचकत्वमेकस्य, अपरस्य तु
 द्योतकत्वमित्यपि संभवात् 'यः शब्दो ह्रीयते तस्यासावर्थो योऽर्थो ह्रीयते, यः शब्द उपजायते तस्या-
 सावर्थो योऽर्थ उपजायते' इत्यवधारणं न युज्यत इति शङ्कते — विषम इति । 'एकस्त्विति ।
 तुद्वार्थः । एकश्चेत्यर्थः । शङ्कितुराशयं तद्वचसा ज्ञातुं पृच्छति — अतः किमिति । एकस्यार्थ-
 स्थानेकशब्दकत्वस्यानेकस्यार्थस्यैकशब्दकत्वस्य च कथनात् किं साधितं त्वयेति भावः । इतरः
 स्वामिप्रायमाह — 'न ब्रूम इति । प्रकृतिरेवेति । प्रत्ययस्तदा द्योतक इति भावः । प्रत्यय
 एव वेति । प्रकृतिस्तदा द्योतिकेति भावः । तथा च वृक्षादेः 'प्रकृतेः प्रशस्तार्थकत्वाभावात्
 प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात् । प्रत्ययस्यैव प्रकृतेरिव प्रातिपदिकसंज्ञा स्यादित्युभयतस्मादा रज्जुरिति
 भावः । परिहरति — सामान्यशब्दा इति । ये सामान्यशब्दास्त एत एव त्वत्कृतविकल्पविषयाः
 स्युः । सामान्यशब्दाः कीदृशा इत्यत आह — सामान्यशब्दाश्चेति । 'ह्यर्थे चः । विशेषमिति ।
 सामर्थ्यमित्यर्थः । एतेऽपि सामान्यशब्दा एव भवन्तु नामेत्यत आह — यतस्तु खल्विति । नियो-
 गत इति । प्रकरणादिकं विनेति शेषः । एतेषां सामान्यशब्दत्वाभावे किं सिद्धमित्यत आह — न
 चेदिति । वर्णानां प्रातिपदिकसंज्ञा मा भूदित्येतदर्थमर्थवद्ग्रहणमित्युक्तम् । तत्र वर्णानामानर्थ-
 यम् द्रवीकर्तुं प्रश्नमुत्थापयति — किं पुनरिति । अस्मिन् विचारे प्रत्याहाराद्विके यदुक्तं तदे-
 यात्र स्मारयति — वर्णस्येति । अतदर्थेनेति । अतत्प्रयोजनेनेत्यर्थः । गुणेन अवयवेन । गुणिनः
 अवयविनः । अर्थभाव इति । तदर्थसाधकत्वमित्यर्थः । बल्बजः तृणविशेषः । यां च यावती-
 चेति । काचदित्यर्थः । विहृतानीति । विक्षिप्तानि, असंयोजितानीति यावत् । अनर्थकस्येति ।
 ये निपाता द्योतका अर्थस्य, तेषां प्रत्ययानामिव प्रशस्तार्थकत्वाभावादनर्थकत्वम्, येषां तु वाच्यो-
 र्योऽस्ति तेषां प्रशस्तार्थकत्वसत्त्वात् सूत्रेणैव संज्ञा सिद्धा । एतेन सर्वे निपाता द्योतका एवेति
 वदन्तो निरस्ताः । प्रकृतवार्तिकगतानर्थकशब्दविरोधात् । यदि सर्वे निपाता द्योतका एव स्यु-
 स्तर्हि 'सर्वेऽनर्थका एव प्रशस्तार्थकत्वाभावादिति व्यर्थमेवानर्थकग्रहणं स्यात् । एतेन 'यस्य तु
 द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थं वचनम् । 'अन्येषां तु द्योत्यार्थनार्थवत्त्वात् सूत्रेणैव प्रातिपदिकसंज्ञा
 सिद्धा' इति कैयटो निरस्तः । द्योत्यार्थशून्यनिपातसदभावे मानाभावात् । 'निरञ्जित, प्रलम्बते'
 इति प्रकृतोदाहरणयोनिपातो द्योतकवित्पत्र संदेहमावाच्य । "अधिपरी अनर्थको" इत्यत्र त्व-

१ महाभाष्यम् १. २. ६४.

२ 'आक्षिप्तः' इत्यतः प्राग् 'सः' इत्यधिकं
 दृश्यते — न.

३ नाप्ये 'एतस्य पदो ब्रूमः' इत्यत्र 'एक-
 न्' पदो ब्रूमः' इति पाठोऽभिमतः ।

४ 'नेति ब्रूम इति — प, क.

५ 'प्रकृतेः' इति नास्ति — न.

६ सूत्रेऽनर्थका एव — न.

७ अर्थं प्रदीपार्पणुवादः ।

८ पा. म. १. ४. १३.

नर्थकशब्दोऽनर्थकप्रायपरः, न तु द्योत्यार्थशून्यतापरः। 'कुतोऽध्यागच्छति, कुतः पयगच्छति' इत्यावाह इवाधेरप्याभिमुख्यद्योतकत्वाङ्गीकारे बाधिकाभावात्। अधिशब्दमन्तरणाप्याहा सोऽर्थो द्योतयितुं शक्यत इत्येतावन्मात्रेण तत्रानर्थकप्रायत्वादधेरनर्थकशब्दसार्थक्याच्च। 'द्वावपुषावानय' इत्यादावपि ह्येवं द्विशब्दोऽनर्थकप्राय इत्येव वक्तुं युज्यते न त्वनर्थक एवेति। निघातो यथा स्यादिति। निघातस्य पदविधित्वेऽपि निपातस्य धात्वर्थद्योतकत्वे सामर्थ्यसत्त्वाद् अत एवैकवाक्यत्वाच्च स्यादेव निघातः। एतेन "संज्ञाविधानसामर्थ्यादिनर्थकत्वेनासमर्थादपि निपातात् परस्य तिङन्तस्य निघातो भवति। "आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम्" इति परिभाषणाद्वा समानवाक्यतानिमित्तोः निघात इत्यपरे" इति कैयटो निरस्तः। 'निपातस्यानर्थक्यादसामर्थ्याश्रयणे मानाभावात्। वाक्यान्तरगतवाक्येन सहैकवाक्यतापत्त्यानर्थकवाक्येन सहैकवाक्यत्वाश्रयणानीचि-
त्याच्च। 'एकत्वादिष्विति। "कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्" इति "द्वयेकयोः" "बहुषु" इति परि-
भाषयोः स्वादिविधिनैकवाक्यत्वादिति भावः। यथोद्देशपक्षाश्रयेण परिहरति — अविशेषेणेति। उत्पन्नानामिति। उत्पन्नेषु प्रत्ययेष्वर्थनियमः क्रियत इति भावः। प्रत्ययनियमेऽपि न दोष इत्याह —
अथवेति। अस्मिन् मतद्वयेऽसंख्येभ्योऽव्ययेभ्यो वचनत्रयं भवति। "एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते" इति भगवतो मते त्वेकवचनमेव। 'निपातस्यानर्थकस्य' इति वचनं विनैव निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा सिध्य-
तीत्याह — अथवेति। गत्युपसर्गसंज्ञाबाधिकामिति। क्रियायोगे सति गत्युपसर्गसंज्ञे प्राप्नुतः। क्रियायोगश्च क्रियोद्योतकत्वेन। तथा चार्थवत्त्वं सिद्धम्। सति च तस्मिन् प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धे-
रिति भावः। ननु निपातस्य प्रशस्तार्थकत्वं नास्तीत्युक्तमिति चेन्न, वार्तिककारमिप्रायस्य तथा वर्णितत्वेऽपि कोशादौ निपातार्थानां दर्शितत्वेन प्रशस्तार्थकत्वानपायात्। यद्यपि 'अप्रत्ययः' इति प्रत्याख्यातम्, तथापि सूत्रकाराशयः 'कयमुपपद्यत इति विचारयति — 'किं पुनरिति।' अप्रत्यय इति। पर्युदास इति शेषः। तिवेकादेश इति। तत्र 'तिप्' इति तिपस्तिशब्दस्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः। एवं च 'तिवन्तं पदम्' इत्येव लाघवात् सूत्रयितुमुचितमिति सूचितम्। प्रतिषेध इति। तिवेकादेशान्तं प्रातिपदिकं नेति वाच्यमित्यर्थः। प्रातिपदिकसंज्ञा तत्र कुतः प्रात्येत्यत आह — अन्तवत्त्वादिति। अस्त्यन्यत्तिप इति कृत्वेति। तथा च प्रत्ययभिन्नत्वात् तिवेकादेशान्त-
स्य प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्। सति च प्रातिपदिकत्वे पुनर्ह्रस्वः स्वाद्युत्पत्तिश्च स्यादिति दोषं मन्यते। ऊङ्केकादेशे प्रतिषेध इति। अप्रत्यय इति प्रतिषेध "ऊङ्केकादेशान्तस्य नेति वा, ऊङ्केकादेशान्तं प्रातिपदिकमिति वा वाच्यमित्यर्थः। अप्रत्यय इति प्रतिषेधः कुतः प्रसक्त इत्यत आह — आविवत्त्वादिति। प्रत्ययो नेति। प्रत्ययान्तो नेत्यर्थः। "तुष्यतुष्यायेन समाधत्ते — आचार्य-
प्रवृत्तिरिति। "न्याय्यं समाधानमाह — अथवेति। अवयवस्य येति। यामाश्रित्योऽज्जातः सैत्यर्थः। तयेति। एतेन " "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्" इति स्वादय उत्पद्यन्ते" इति कैयटो निरस्तः। प्रातिपदिकसंज्ञाशून्यस्थल एव 'गौरी, श्वश्रूः' इत्यादौ तत्परिभाषासंचारस्यो-

^१ एतद्वाक्यमर्वाणुवादरूपम्।

^२ का. वा. २. १. १ — १.

^३ निपातस्यानर्थक्यासामर्थ्याश्रयणे — प, फ.

^४ परिभाषा ३.

^५ पा. सू. १. ४. २२.

^६ पा. सू. १. ४. २१.

^७ महानाथ्यम् १. १. ३८.

^८ सिद्धेति भावः — प, फ.

^९ जयेति — प, फ, म.

^{१०} ऊङ्केकादेशस्य नेति — म.

^{११} ली. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ३५.

^{१२} 'न्याय्यम्' इत्यस्यानन्तरं 'यत्' इत्यधिकम्

— म.

^{१३} परिभाषा ७२.

चित्त्वात् । राजेति । हल्ङ्यादिलोपोत्तरं प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधे सति उपवादीर्वप्रवृत्तावपि नलोपो न स्यात् । तस्य प्रातिपदिकसंज्ञासापेक्षत्वादिति भावः । एतेन 'अत्राप्यन्तरङ्गत्वात् पूर्वं प्रवृत्ता प्रातिपदिकसंज्ञा बहिरङ्गेण प्रतिषेधेन न शक्यते निवर्तयितुमिति परिहारोऽस्ति' इति कैयटो निरस्तः । प्रवृत्ताया एव संज्ञायाः सुल्लोपोत्तरं प्रतिषेधस्यापादितत्वेन प्रतिषेधानुगुणसंज्ञान्तरङ्गताकथनस्याकिञ्चित्करत्वात् । यदि संज्ञा बहिरङ्गा कथञ्चित् स्यात् तदा तस्या असिद्धत्वान्निषेधो नेति वक्तुं शक्यते । तत्त्वत्र न युज्यते । निषेधस्य निरवकाशत्वादित्यन्यदेतत् । ननु 'प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधः' शक्यते 'कर्तुम्' इति 'किङिति च' इति सूत्रे भगवतैवोक्तत्वात् कथमत्र प्रवृत्तायाः संज्ञायाः प्रतिषेधः शक्यते कर्तुमिति चेन्न, उक्तभाष्यस्य संज्ञातिरिक्तशास्त्रीयकार्यपरत्वेन 'न क्त्वा सेट्' इतिवत् प्रवृत्ताया अपि संज्ञायाः प्रतिषेद्धुं शक्यत्वात् । न डिंसंबुद्धोः इति । प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधे नलोपनिषेधो व्यर्थः सन् तन्निषेधामात्रं ज्ञापयतीति भावः । ननु 'सुराजा, अतिराजा' इत्यादौ समासत्वात् प्रातिपदिकत्वे सति तत्र नलोपवारणेन सार्थकं 'न डिंसंबुद्धोः' इति सूत्रं कथमुक्तमर्थं ज्ञापयेदिति चेन्न, तत्रापि समासस्यार्थवत्त्वादप्रत्ययान्तत्वाच्चानेनैव प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां सुल्लुकि समुदायात् पुनः सुपि तस्य हल्ङ्यादिलोपे 'अप्रत्ययः' इति निषेधस्य प्रसक्तत्वेन तत्रापि नलोपाप्रसक्त्या 'न डिंसंबुद्धोः' इत्यनेनोक्तमर्थं ज्ञापयितुं शक्यत्वात् । एतेनोत्तरसूत्रेऽप्रत्ययग्रहणमनुवर्त्य समासविशेषणत्वमाश्रित्य तस्य नियमार्थतामुपपादयन् कैयटो निरस्तः । 'न डिंसंबुद्धोः' इति ज्ञापकेनैव 'सुराजा' इत्यादावप्रत्यय इति निषेधामात्रस्य ज्ञापयितुं शक्यत्वेन व्यर्थस्य समासग्रहणस्य नियमार्थतायाः स्पष्टत्वात् । एतदभिप्रायेणैवाप्रत्ययग्रहणस्य भगवता प्रत्याख्यातत्वाच्च । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपीति । 'काण्डे, कुट्टये' इति समुदाये पुनः प्रसक्तायाः संज्ञाया अप्रत्ययग्रहणेन निषेधेऽपि प्रागकारान्ते प्रवृत्ताया 'एकदेशविकृतन्यायेन तत्समुदाये प्रवर्तनं निषेधयितुं न शक्यते, 'अनन्तरस्य' इति न्यायादिति भावः । यक्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थः । नपुंसके यत्तस्येति । नपुंसके वर्तमानं यत् प्रातिपदिकं तस्य ह्रस्व इति व्याख्याने कृते 'काण्डे' इत्यादेर्विभक्त्यर्थप्रधानत्वेनावयववत् नपुंसकत्वाभावेन ह्रस्वो न भविष्यतीति भावः । सकृत्प्रवृत्तत्वादपि पुनर्ह्रस्वो नेति समाधानं संभवति । अत एव पुनः सुवृत्पत्तिर्न भवति । अन्यथाव्ययादिव संख्यान्वयाभावेऽपि विभक्तिः स्यात् । अत्र 'सप्तम्यधिकारणे च' इति निर्देशो ज्ञापक इत्यपि समाधानान्तरं बोध्यम् । नपुंसकं यस्य गुण इति । तस्येति शेषः । गुणो विशेषणम् ॥

कृत्तद्धितसमासादय १. २. ४६.

[२, ८५]

(रत्नप्रकाशः) अयं यत्समुदायानामिति । प्रसस्तार्थकसमुदायानामित्यर्थः । यत्र संपाते पूर्णो भागः पदमुनरस्तन तस्माद्विहितः प्रत्ययो न, स चेत् प्रातिपदिकगणस्तर्हि समास एव नान्य

^१ महानाप्सम् १. १. ५.

^२ पा. मू. १. १. ५.

^३ पा. मू. १. २. १८.

^४ पा. मू. ८. २. ८.

^५ पा. मू. ८. २. ८.

^६ पा. मू. ८. २. ८.

^७ वा. या. १. १. ५६ — १०.

^८ परिभाषा ६२.

^९ पा. मू. २. ३. ३६.

इत्यपि नियमः सुवचः । प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसमुदायश्चेत् प्रातिपदिकसंज्ञस्तर्हि समास एवेति च नियमः सुवचः ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य १. २. ४७.

[२, ८५-८८]

(उद्घोतनम्) 'प्रातिपदिकस्य' इति सुबन्ततिङन्तव्यावृत्त्यर्थम् । तयोर्नपुंसक इत्यनेनैव व्यावृत्तिरित्याह — नपुंसकेति । द्वयोरिति । प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्येकामिधाधित्वे समुदायस्य शक्तिसंख्याविशिष्टद्रव्यप्रतिपादकत्वाल्लिङ्गवृत्तित्वं संभवतीत्यर्थः । 'रमते' इत्यस्य लिङ्गसंबन्धमाह — यथेति । यथोपवर्णतेति । यथा 'रमते' इत्यस्य साधनलिङ्गसंबन्धस्तथाव्ययानामपि विशेष्यलिङ्गग्राहित्वमित्यर्थः । नन्वधिकरणशक्तिप्रधानयोर्दोषादिवाशब्दयोः कथं सामानाधिकरण्येन कुलविशेषणत्वम्, येन तल्लिङ्गयोगः स्यात्, अत आह — दोषासहचरितत्वादिति । वैयधिकरण्येनैव कुलविशेषणत्वं न सामानाधिकरण्येनेति लिङ्गयोगो न संभवतीत्याह — दोषाशब्द इति । कारकाणां क्रियान्वयित्वनियमात् कथमधिकरणशक्तिप्रधानस्याव्ययस्य कुलेन द्रव्येणः संबन्धः, अत आह — ब्राह्मणेति । ब्राह्मणकुलं साधनं कर्त्रादिकारकं यासां क्रियाणामिति विग्रहः । 'कुलसाधनक्रियां दर्शयति — दृश्यत इति । अत्र कुलस्य कर्मत्वम्, 'चरति, अधीते वा' इत्यत्र कर्तृत्वमिति विवेकः । ननु क्रियायाः साक्षादेव कालोऽधिकरणमस्तु, किं कुलस्याधेयत्वकल्पनया, अत आह — आधेयेति । अकाण्डं काण्डं संपन्नं काण्डीमूतमित्यत्रेकारस्य ह्रस्वप्रसङ्गमुपपादयति । प्रकृतीति । ह्रस्वानन्तरं दीर्घं शङ्कते — कृत इति । दीर्घस्य दीर्घविधिरनर्थक इति ह्रस्वस्य स वाच्यः, तस्मिन् कर्तव्ये सोऽसिद्ध इति दीर्घप्रसङ्ग इत्याह — 'ह्रस्वत्वस्येति । बहिरिति । नपुंसकरूपार्थसापेक्षत्वात् प्रातिपदिकत्वस्याप्यर्थसापेक्षत्वादित्यर्थः । एवमिति । टेरेत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गह्रस्वस्यासिद्धत्वादेवेत्यर्थः । आख्यातस्य साधनगतसंख्योपादानवल्लिङ्गोपादानमुक्तं निराह — आख्यातस्येति । ननु 'काण्डे' इति सप्तम्यन्तस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वेऽपि प्रथमाद्विवचनान्तस्य द्रव्यप्रधानत्वाल्लिङ्गयोगो भविष्यति, अत आह — काण्डे इति । भाष्ये न चैतयोः क्रियाविभक्त्यर्थयोः । नन्ववयवस्य प्रातिपदिकत्वं मुख्यम्, समुदायस्य गौणमिति प्रत्ययान्तस्य 'ह्रस्वाप्रसङ्गात् 'अवश्यम्' इत्ययुक्तम्, अत आह — यदीति । अवयवबध्मणेन प्रकृतिप्रातिपदिकत्वेन, प्रकृतिलिङ्गेन वा । अवयवद्वारा समुदायस्यापि लिङ्गयोगोऽस्ति, अत आह — साक्षादिति । तस्यैव ह्रस्वमाजः । यस्य प्रत्ययान्तस्य । अनुपजातेति । संख्यादिप्रतिपादकविभक्तिरहितस्येत्यर्थः । 'प्रातिपदिकस्य' इत्यस्य प्रयोजनमाह — सूत्रेति । 'नपुंसके' इत्येव 'प्रातिपदिकत्वे लब्धे प्रातिपदिकग्रहणमतिरिच्यमानं मुख्यप्रातिपदिकग्रहणार्थं संपद्यत इत्याह — प्रातिपदिकस्येति । गौणमुख्यन्यायेनापि मुख्यप्रातिपदिकस्यैव ग्रहणं ज्ञेयम् । तेनेति । तथा च 'यत्तस्य' इति न वक्तव्यमिति भावः । यन्मादौ सुपि परे यो दीर्घः, एकारादेशरूपश्च यो दीर्घः, एत्वं च तेज्विति यजे-

^१ कुलसाधनेति बहुव्रीहिः ।

^२ प्रदीपे 'ह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वात्' इत्यत्र 'ह्रस्वत्वस्य बहिरङ्गत्वात्' इत्यन्नमट्टपाठ इति प्रतीयते ।

^३ इत्यस्याधिकरण — अ.

^४ ह्रस्वप्रसङ्गात् — अ.

^५ इत्येतस्य — अ.

^६ प्रातिपदिके लब्धे — अ.

कादेशदीर्घत्वेष्वित्यस्य विग्रहः । 'युगवरं त्रायत इति 'जातोऽनुपसर्गे कः' 'युगवरत्रम् । ननु ह्रस्वे कृते पुनर्दीर्घसंभवाच्चानिष्टम्, अत आह — दीर्घ इति । 'सुप्, च' इत्यनेन । चक्रकेति । पुनःपुनः प्रवृत्तिरूपेत्यादिः । 'वरत्राय' इत्यत्रैव चक्रकप्रसङ्गः । 'वरत्रार्थम्, वरत्रेभ्यः' इत्यत्र ह्रस्वे कृते न दीर्घप्रसङ्ग इत्यनिष्टं ज्ञेयम् ॥

[२, ८५ - ८८]

(रत्नप्रकाशः) प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थमिति । प्रातिपदिकमिति प्रथमान्तस्यानुवृत्तस्य पठ्यन्तत्वेन विपरिणामसंभवादिति भावः । एतेन 'नपुंसकलिङ्गं द्वयस्यैव संभवति । द्वयवाचित्वं च प्रातिपदिकस्यैव, न तु सुबन्तस्य, शक्तिप्रधानत्वात् । नापि तिङन्तस्य, क्रियाप्रधानत्वादिति प्रश्नः' इति कैयटो निरस्तः । एतस्या 'भगवदभिमतसिद्धान्तयुक्तित्वेनास्याः' परिहारासंभवेनानया प्रश्नोपपादनानौचित्यात् । तद्व्रीत्या प्रातिपदिकग्रहणस्यानर्थक्यस्यैवौचित्याच्च । तिङ्निवृत्त्यर्थमिति । विभक्त्यन्तनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । पुनः प्रातिपदिकग्रहणान्मुख्यमेव प्रातिपदिकं गृह्यते, न त्वन्तवद्भावसंप्रतिमिति भावः । विभक्त्यन्तस्य नपुंसकत्वमभ्युपगम्याप्यनेन समाधातुं शक्यत इत्येतावन्मात्रमनेनोक्तम्, न तु विभक्त्यन्तस्य नपुंसकवृत्तित्वमस्त्येवेति । वस्तुतस्तु पुनः प्रातिपदिकग्रहणस्यैतादृशार्थकत्वे आश्रीयमाणे स्मृतः उः शम्भुर्येन तत् 'स्मृतु ब्राह्मणकुलम्' इत्यादावेकदेशविकृतन्यायलब्धप्रातिपदिकत्वस्य ह्रस्वो न स्यादिति स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेव प्रातिपदिकग्रहणम् । एतेन 'द्वयोरपि शक्तिशक्तिमतोरभिधानादस्ति नपुंसकार्थवृत्तित्वं सुबन्तस्थापीति भावः' इति निरस्तम् । तस्य नपुंसकवृत्तित्वे मानामावात् । तदङ्गीकारेण प्रकृतप्रातिपदिकग्रहणेन समाधाने' क्रियमाणे 'स्मृतु' इत्यादावग्याप्तिप्रसङ्गाच्च । रमते ब्राह्मणकुलमिति । आख्यातार्थविशेष्यकः शाब्दबोध इति सिद्धान्तात् 'रमणीयं कुलम्' इत्यत्र रमणीयशब्दस्यैव नपुंसकत्वं स्यादिति मन्दबुद्ध्याशयानुसारेणैवेदमपि ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु 'काण्डे, कुड्ये' इत्यादाविवशात्त्वार्थकत्वेन लिङ्गयोगाभावादेव ह्रस्वाप्रसक्तिः । एतेन 'ययैव साधनाश्रयां संख्यामाख्यातमुपादत्ते तथा तल्लिङ्गमपि' इति निरस्तम् । साधनगतसंख्यायाः साधन एव भासमानत्वेन तां क्रियोपादत्त इत्यत्रैव मानामावेन तददृष्टान्तेन लिङ्गोपादानसाधनस्यासंबद्धप्रलापत्वात् । 'प्रियवारी' इत्यादावुत्तरपदार्थस्य समासार्थविशेषणस्य नपुंसकत्वेऽपि तदन्तस्य समासस्य नपुंसकत्वाभावेन 'ह्रस्वाभाववत् 'रमते' इत्यत्राप्याख्यातार्थस्य नपुंसकत्वेऽपि तदन्तस्य क्रियाप्राधान्यपक्षे नपुंसकत्वाभावेन ह्रस्वाभावसिद्धेरेतदुदाहरणस्यासंगतत्वापत्तेश्च । अयमेवेति । पूर्ववत् कुलशब्दसामानाधिकारण्यान्नपुंसकत्वभ्रमः, तदनुसारेण वचनम् । वस्तुतस्तवत्त्वार्थकस्याव्ययस्यालिङ्गत्वाद् वचनमनर्थकमेव । बोधा ब्राह्मणकुलमिति ।

'युगपदं — अ; युगपरं — ऋ, ॠ.

'पा. सू. ३. २. ३.

'युगपदयम् — अ; युगपरयम् — ऋ, ॠ.

'पा. सू. ७. ३. १०२.

'परत्राय — अ, ॠ.

'परत्रायं परत्रेभ्यः — अ, ॠ.

'एतस्याभ्युपगम्यमिदम् ।

'स्मृतु गु उ म् इत्यस्यां दशायां समास-

त्वाज्जातप्रातिपदिकसंज्ञायाः सुबुद्धिः सति

'स्मृतो' इत्यत्रैकदेशविकृतन्यायेनानयनम् ।

लब्धं प्रातिपदिकत्वं यस्य तस्येति बहुव्रीहि-
बोध्यः ।

'प्रातिपदिकग्रहणेन मुख्यस्यैव ग्रहणमित्या-
श्रित्यात्र समाधान इत्यर्थः ।

"प्रियं वारि यस्याः मति विग्रहे 'कुटिकाराद-
कित्तनः' इति छिपन्तमभिप्रेतमिति भाति ।

"ह्रस्वाभावात् — प, फ, भ.

रात्रिपरस्य दोषेत्यव्ययस्य सादृश्यलक्षणया ब्राह्मणकुलसामानाधिकरण्यं मन्यते । सादृश्याप्रसिद्ध्या तत्र लक्षणायां मानामावादावारत्वेनैव दोषार्थस्य कुलेनान्वयान्नपुंसकत्वं न प्रसक्तमेवेति समाधत्ते — नात्रेति । अधिकरणमिति । नपुंसकब्राह्मणकुलद्वारा तन्निष्ठक्रियाधिकरणत्वात् तदधिकरणत्वोपपत्तिः । क्रियां प्रत्येव हि कर्तृत्वकर्मत्वादिवदधिकरणत्वमपि युज्यते । काण्डीभूतमिति । अकाण्डं काण्डं भूतं संपन्नमित्यर्थे त्विप्रत्ययस्य जातत्वेन भूतशब्दसामानाधिकरण्यसत्त्वेन नपुंसकत्वाद्भ्रस्वत्वं स्यादिति मन्यते । प्रागस्मदुक्ताभिप्रायेण वचनं निराकरोति — न वेति । तिवन्तस्यापीति । उक्तोऽभिप्रायः । अवश्यं चैतदेवमिति । एतत् तिवन्तम्, एवम् अलिङ्गमित्यवश्यमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । क्रियमाणेऽपि हीति । प्रागस्मदुक्तरात्र्यैकदेशविकृतन्यायलव्यप्रातिपदिकसंज्ञाध्यावर्तकत्वासंभवेन प्रातिपदिकग्रहणस्य स्पष्टार्थतामात्रस्यैव वक्तव्यत्वेन नपुंसकत्वाभावहेतुर्न एव तत्र ह्रस्वाभावो युक्त इति भावः । एतेन 'सूत्रकारेण तु प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थं कृतम्, प्रातिपदिकस्यैव नपुंसके वृत्तिसंभवात् । तेनान्तवद्भावातिदिष्टप्रातिपदिकत्वस्य' ह्रस्वाभावः' इति निरस्तम् । प्रागेवास्य मतस्य दूषितत्वात् । प्रकृतमाप्यविरोधात् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्याच्च । यजेकादेशदीर्घत्वेऽपि । यजेकादेशयोर्दीर्घौ चैत्वं च तेषु कृतेषु नपुंसकवृत्तित्वानपायादेकदेशविकृतन्यायेन कृतेऽपि दीर्घे प्रातिपदिकसंज्ञायाः सत्त्वेन ह्रस्वः स्यादिति मन्यते । एवमुत्तरत्राप्येकदेशविकृतन्यायेनैकादेशदीर्घत्वान्तस्य प्रातिपदिकत्वाद्भ्रस्वापादनं ज्ञेयम् । बहिरङ्गा एते विधय इति । प्रत्ययोत्तरपदसापेक्षत्वात् । सकृत्प्रवृत्तत्वादपि पुनर्ह्रस्वो न भवति । अत एव भवतु ह्रस्वः, पुनर्दीर्घो भविष्यतीति नोक्तम् ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य १. २. ४८.

[२, ८८-९४]

(उद्घोचोत्तरम्) 'धातुस्त्रियाः' इति भाष्यस्योद्घातिकात्वशङ्कां वारयति — धात्विति । केवलस्य धातोः प्रत्ययस्य वा प्रयोगामावेन कृदन्तस्यैव स्त्रियां प्रयोगादिति भावः । ननु स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वेऽप्यनुवृत्तिः स्यात्, न तु स्त्र्यधिकारविहितप्रत्ययलामः, अत आह — अनेकधेति । ननु स्त्र्यधिकारविहितप्रत्ययग्रहणे क्तिन्नादीनामपि ग्रहणं स्यात्, अत आह — स्त्रियामिति । ह्रस्वविधौ दीर्घाणामेव ग्रहणम् । तत्रैव ह्रस्वविधेः साफल्यादिति भावः । अतिकारीपेति । कारीपगन्व्यामतिक्रान्तोऽतिकारीपगन्व्यः, तस्य पुत्र इति विग्रहः । अनुपसर्जनेति । तथा च परमकारीपगन्वीपतिरिति संप्रसारणं भवत्येव । अतिकारीपगन्व्यपुत्र इत्यत्र तूपसर्जनत्वात् तदादिनियमप्रवृत्तेरतिकारीपगन्व्यशब्दात् प्यडोऽविहितत्वेन तदन्तत्वाभावात् संप्रसारणाप्रसङ्ग इत्यर्थः । इह अतिराजकुमारीस्तियादौ । नियमेनेति । तथा च कुमारीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वेऽपि राजकुमारीशब्दस्य तदन्तत्वाभावाद्भ्रस्वो न स्यादित्यर्थः । उपसर्जनत्वेऽपि क्वचित् तदादिनियमो नास्तीति परिहरति — नैप इति । तस्य नापकत्वमुपपादयति — अन्यथेति । उपसर्जने सर्वत्र तदादिनियमाङ्गीकार इत्यर्थः । तद्भावात्कौशाम्बीशब्दयोरेव टाड्डीवन्तत्वेनातिशब्दनिष्कौशाम्बीशब्दयोस्तदन्तत्वाभावेन मुलोपाभावाद् 'दीर्घात्' इति व्यर्थं स्यात् । उपसर्जने तदादिनियमानावेत्यत्र मुलोपाभावाय 'दीर्घात्' इति सार्थकमित्यर्थः । प्रधाने तदादिनियमानावेऽपि दीर्घं दृष्टुं — कथ-

पूर्वधत् ।

१ अतिदिष्टप्रातिपदिकत्वमेति बहुव्रीहिः

१ तदादिविधिनियमाङ्गीकारः — अ.

मिति । 'अनुपसर्जनात्' इति सूत्रं प्रधानेन तदन्तविधिज्ञापनार्थम् । तथा च कुम्भकारशब्दान्जीपि ढकि 'कौम्भकारेयः' इति सिध्यति । अन्यथा कारशब्दादेव जीपि ढकि च तस्यैव वृद्धिस्वरौ^१ स्यातामित्युक्तम् । तत् तदादिनियमाभावादेव सिध्यतीति 'अनुपसर्जनात्' इति सूत्रं व्यर्थं स्यादिति शङ्काभिप्रायः । नैष इति । नियमाभावे कदाचित् कारीशब्दादपि ढकि 'वृद्धिस्वरौ तस्यैव स्याताम् । तन्निवृत्त्यर्थं प्रधानेन तदन्तविधिज्ञापनाय तत्सूत्रमावश्यकमिति भावः । पुंवद्भावे स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः स्यात्, अत आह — यथेति । पर इति । ईकारो ह्रस्वत्वं न प्रतिपद्यत इत्यनुपङ्गः । ह्रस्वत्वप्रतिषेधो वक्तव्य इति तु 'वार्तिकार्थ' इति भावः । गोशब्दस्योपसर्जनत्वं केन, अत आह — प्रथमेति । ह्रस्वत्वनिमित्तप्रातिपदिकत्वसंपादनाय समासग्रहणमित्यभिप्रेत्याह — समासप्रातिपदिकमिति । तदेव प्रत्युदाहरणेन व्यनक्ति — इह त्विति । भाष्ये खट्वा पाद इति । खट्वाशब्दे टापा सहेकादेशः पूर्वान्तत्वात् प्रातिपदिकग्रहणेन गृह्यते, परादित्वात् स्त्रीप्रत्ययग्रहणेनेति ह्रस्वत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । एकादेशस्य युगपदुभयरूपत्वं न संभवतीत्याह — यदीति । प्रातिपदिकत्वाभावः 'एकादेशान्तरस्येत्यादिः । पश्चादिति । उपसर्जनभूतगोशब्दान्तमुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तं च यत् प्रातिपदिकं तस्य ह्रस्व इति सूत्रार्थं इत्यर्थः । 'ग्रहणवता' इति तदन्तविधिप्रतिषेधोऽत्र नास्तीत्याह — ग्रहणवतेति । 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्च' इति 'प्रत्ययविधौ तस्याः परिभाषाया' 'ज्ञापितत्वात् प्रत्ययविधावेव स निषेधो न सर्वत्रेति ज्ञायत इति भावः । उक्तं वार्तिककृता । 'न सूत्रस्येति । तथा च 'तत्र वार्तिककृता 'येन विधि'सूत्रस्य प्रयोजनतया यावदुदाहृतं तत्र सर्वत्र 'तस्य च' इति प्रवर्तते । 'गोस्त्रियोः' इत्यस्य वार्तिककृता तत्रानुदाहरणात् 'तस्य च' इति न प्रवर्तत इत्यर्थः । भाष्ये यं प्रतीति । राजकुमारीपुत्र इत्यत्र पुत्रं प्रति राजकुमारीशब्द उपसर्जनम्, पुत्रशब्दस्य न कुमारीशब्दोऽन्त इति 'ह्रस्वाप्रसङ्ग' इत्यर्थः । अगोपुत्र इति । गोशब्दस्य नब्समासं पुत्रेण पठ्यसमासः । 'नञास्तत्पुरुषात्' इति टजभावः । नब्समासस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वाग्रन्थं प्रति गोनोपसर्जनत्वम् । पुत्रं प्रत्युपसर्जनत्वेऽपि न तस्य गोशब्दान्तत्वमिति 'ह्रस्वाप्रसङ्ग' इत्यर्थः । एतदेवाह — अत्रेति । पूर्वपदस्य प्रतिषेधः, पञ्चकुमारीशब्दश्च न पूर्वपदमिति ह्रस्वप्रसङ्ग इत्याह — त्रिपद इति । द्विग्विति । उत्तरपद इत्यादिः । पञ्चकुशब्दस्य प्रधानत्वे कुमारीशब्दस्य तदुपसर्जनत्वे 'यं प्रति' इत्युक्तेऽपि ह्रस्वः स्यात्, अत आह — त्रिपद इति । यद्यपि समाहारे द्विगुं कृत्वा 'बहुव्रीहौ पञ्चकुमारीशब्दस्य पूर्वपदत्वं संभवति, तथापि तत्रोपसर्जनह्रस्वत्वनिषेधेऽपि नपुंसकह्रस्वत्वावश्यकत्वात् त्रिपदबहुव्रीह्याश्रयणमिति ज्ञेयम् ।

^१ पा. सू. ४. १. १४.

^२ स्वरः, कित इत्यनेनान्तोदात्तस्वरः ।

^३ पा. सू. ४. १. १४.

^४ वृद्धिस्वरौ तस्यैव स्याताम् — ऋ.

^५ यावदर्थ इति — ऋ.

^६ एकादेशान्तरस्येत्यादिः — अ, ऋ.

^७ स्त्रीप्रत्ययान्तं च — अ.

^८ परिभाषा ३१.

^९ पा. सू. ५. २. ८६.

^{१०} पा. सू. ५. २. ८७.

^{११} प्रत्ययविधायाः — अ.

^{१२} ज्ञापकत्वात् — अ.

^{१३} प्रदीपे 'न तु सूत्रस्य' इत्यत्र तुशब्दरहितोऽग्रन्टपठ इति माति ।

^{१४} 'तत्र' इति नास्ति — अ.

^{१५} पा. सू. १. १. ७२.

^{१६} का. वा. १. १. ७२ — १५.

^{१७} का. वा. १. १. ७२ — १५.

^{१८} ह्रस्वप्रसङ्ग इत्यर्थः — ऋ.

^{१९} पा. सू. ५. ४. ७१.

^{२०} ह्रस्वप्रसङ्ग इत्यर्थः — ऋ.

^{२१} कृत इति दोषः । अतः कृत्वाप्रत्ययोपपत्तिः ।

'केऽणः' इति 'ह्रस्वत्वस्य' 'न कपि' इति निषेधेऽप्युपसर्जनह्रस्वत्वनिषेधार्थं 'कपि च' इति वार्तिकम् । तत्र 'न कपि' इति 'ह्रस्वमात्रनिषेधसंभवादेतद्वातिकवैयर्थ्यशङ्कां' निराह — अन्तरङ्गत्वादिति । उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययसामान्यापेक्षत्वात् 'ह्रस्वत्वमन्तरङ्गम्', नदीबहुव्रीहिरूपविशेषापेक्षत्वात् कप् बहिरङ्ग इति भावः । कपः पूर्वं प्राप्नुवन् 'ह्रस्वः 'कपि च' इति प्रतिषेधेन कथं निवर्त्यः, अत आह — कपोति चेति । ननु द्वन्द्वे उभयपदार्थप्राधान्यात् कथं मयूरीशब्दस्योपसर्जनत्वम्, अत आह — समासार्थ इति । तथा चान्वर्थसंज्ञयोपसर्जनत्वमित्यर्थः । प्रावान्याङ्गीकारेऽप्याह — अनेकमित्यस्येति । अनुवृत्त्या चार्थसूत्र इत्यादिः । भाष्ये प्रियप्रामणिक इति । नपुंसकह्रस्वत्वस्यापि प्रतिषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः । 'बहुकुमारीकः' इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् 'ह्रस्वत्वमित्युक्तमुपपादयति — समासान्त इति । बह्विति । यवागूशब्दो न स्त्रीप्रत्ययान्त इति भावः । मात्रापेक्षत्वादिति । मात्रशब्दः सामान्यवचनः । ननु 'ह्रस्वत्वस्यान्तरङ्गत्वानङ्गीकारात्' 'तदपेक्षस्तरव्युक्तः, अत आह — परेति । 'ह्रस्वत्वमन्तरङ्गमिति' परास्युपगमपेक्षया कवन्तरङ्ग इत्यस्युपगम एव युक्ततर इत्यर्थः । भाष्ये नन्विति । समासस्य बहुपदत्वात् तत्सापेक्षः कप् बहिरङ्ग इति भावः । 'शब्दशब्दायो' इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षे त्वाह — परिहारान्तरमिति । द्वन्द्वसूत्रे 'अनेकम्' इति नानुवर्तनीयमिति भावः ॥

[२, ८८-९४]

(रत्नप्रकाशः) 'पूर्वसूत्रगतमनन्तरसिद्धान्तवार्तिकार्थातिदेशपरं' वार्तिकं विभज्य तत्रत्यशङ्कातिदेशपरतया व्याचष्टे — उपसर्जनह्रस्वत्वे चेति । स्त्रीशब्दः स्त्रीवाचकशब्दपर इत्यतिप्रसङ्गः स्यात्, अतः प्रकारान्तरमत्राश्रयितुं युक्तमित्याशयेनाह — गोटाङ्गग्रहणमिति । 'गोटाङ्गोपसर्जनस्य' इति वक्तुमुचितमिति भावः । कृत्रिवृत्त्यर्थमिति । कृदन्तस्य स्त्रीवाचकस्य ह्रस्वो मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः । कृच्छब्देन कृत्प्रत्ययस्तदभावश्च गृह्यते इति द्वैविध्येन व्याचष्टे — कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियादचेति । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यत इति । चतुर्थाध्यायस्त्वग्रे व्याख्येयो वर्तत इति भविष्यन्निर्देशः । पाणिनिना तु तत् पूर्वमेव 'स्त्रियाम्' इति सूत्रं स्वरितयुक्तमेव कृतम् । यद्यपि "स्त्रियां क्तिन्" इत्यधिकारेऽपि स्त्रीग्रहणं स्वरितयुक्तम्, तथापि तदधिकारविहितानां न ग्रहणम्, तत्र कस्यापि प्रत्ययस्य ह्रस्वाहस्य दीर्घान्तस्याभावात् । स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति । 'स्वरितेनाधिकारः' इति सूत्रमेतदर्थकतयापि व्याख्यास्यत इति तदभिप्रायेणैवमुक्तम् । उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदुत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्व इति सूत्रार्थं मन्यमानः शङ्कते — यद्येवमिति । अतिराजकुमारिरिति । अत्रोत्तरपदं राजकुमारीशब्दः, स तु स्त्रीप्रत्ययान्तो न भवति । यः स्त्रीप्रत्ययान्तः कुमारिशब्दः स तूत्तरपदं नेति दोष इति मन्यते । "तुप्यतु दुर्जनः" इति न्यायेन समा-

^१ पा. सू. ७. ४. १३.

^२ ह्रस्वत्वे — अ.

^३ पा. सू. ७. ४. १४.

^४ पा. सू. ७. ४. १४.

^५ तदपेक्षस्तरव्युक्तः — अ.

^६ यद्यपि हस्याणादिषु मुद्रितेषु नाप्यपुस्तकेषु

'उपसर्जनह्रस्वत्वे च' इति अस्मिन् गोस्त्रियादिति सूत्र एवोपपन्नमिति । तथापि निर्णयसागरमुद्रिते पूर्वसूत्रान्त एवोपपन्नमिति ।

^७ पा. सू. ४. १. ३.

^८ पा. नू. ३. ३. ९४.

^९ पा. नू. १. ३. ११.

^{१०} न्यो. न्या. द्वितीयानागे षष्ठम् ३१.

घत्ते — अस्त्रीप्रत्ययेनेति । वस्तुतस्तु 'स्त्रीप्रत्यये नानुपसर्जनं' इति तत्रानुपसर्जनविशेषणोपादानात् प्रकृते स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वेन तदादिनियमसत्त्वेनेदं समाधानं न युज्यते । किं तूपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्व इत्येव सूत्रार्थः । 'तदुत्तरपदस्य' इत्याश्रयणे मानाभावात् । 'अतिराजकुमारिः' इत्यत्र तु कुमारीशब्दस्योपसर्जनत्वं तदन्तत्वं च प्रातिपदिकस्यास्तीति ह्रस्वप्रवृत्ती न काप्यनुपपत्तिरिति समाधानं युज्यते । एतेन, 'क्वचिदुपसर्जनेऽपि तदादिनियमो न भवति, 'हल्ङ्याब्ज्यः' इत्यत्र दीर्घग्रहणात् । अन्यथा 'निष्कौशाम्बिः, अतिखट्वः' इत्यादावुपसर्जनत्वादङ्यावन्तत्वात् सुलोपो न भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन' इति निरस्तम् । हल्ङ्यादिभूत्रे विहितविशेषणाश्रयणे मानाभावेन 'निष्कौशाम्बिः, अतिखट्वः' इत्यादावपि ह्रस्वस्य 'स्थानिवद्भावाल्ङ्याप्संज्ञकत्वेन समुदायस्य ङ्यावन्तत्वाभावेऽपि कौशाम्बिखट्वशब्दयोर्ङ्यावन्तत्वानपायेन ततः परस्य सोर्लोपप्रसक्तौ तद्वारणेन दीर्घग्रहणस्य चारितार्थ्येन तदभिमतज्ञापकत्वासंभवात् । ननु कुम्भकार इत्यत्र कारशब्दाङ्गीपि कृते कुम्भकारीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् तस्मादङ्गं न स्यात् । किं तु तदवयवात् कारीशब्दादेव स्यात् । तथा च तस्यैवावयवस्य वृद्धिस्वरी स्यातामित्येवंपरम् 'अनुपसर्जनात्' इति भाष्यं कथं युज्यते, स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन कारशब्दाङ्गीपि कृतेऽपि कुम्भकारीशब्दस्य ङीवन्तत्वानपायादिति चेत्, सत्यम्, तत्राप्येवमेव मन्दबुद्धिं प्रति 'तुष्यतुं' न्यायेन तत्रोक्तत्वात्, तस्य ग्रन्थस्यान्यवक्तृत्वसंभवाच्च । अनेकेषां वक्तॄणां वचनानि हि मिलित्वा भाष्यं भवति । तत्र निर्दुष्टस्यैव युक्तियुक्तस्य भाष्यकृद्बचनत्वेनावधारणमाश्रयितुं युक्तम्, अन्यस्य तु ययाकचिदुपपादनं कर्तव्यम् । यदि सर्वमेतादृशं भाष्यकृद्बचनमेव स्यात् तर्हि व्याकरणशास्त्रमपि न्यायशास्त्रवदसंबद्धप्रलापात्मकं स्यात् । एतेन 'कदाचित् कारीशब्दादपि ङक् स्यादित्येवंपरतया तद्भाष्यमुपपादयन् निरस्तः । अवयवस्य सापेक्षत्वेन सुवन्तत्वाभावेन च तस्मादङ्गकप्रत्ययापादनस्यासंबद्धप्रलापत्वात् । ईयसो बहुव्रीहविति । बहुव्रीहवीथ्यसन्तप्रकृतिकस्त्रीप्रत्ययान्तस्य पुंसि वर्तमानेकारान्तवद्रूपं स्यादिति वाच्यमित्यर्थः । 'ह्रस्यो न' इति वक्तव्ये पुंवद्वचनोक्त्या नपुंसकह्रस्वनुमौ च वार्यते । इदमेव सूचयितुं बह्वचः श्रेयस्यो 'यस्येज्येतावन्मात्र एव पुनपुंसकसाधारणविग्रहप्रतीको दधितो भगवता । पूर्वपदस्य च प्रतिषेध इति । उपसर्जनह्रस्वस्येति शेषः । गोसमासनिवृत्त्यर्थमिति । नपुंसकह्रस्वस्यानेनापि निषेध इति भ्रमबुदासायेदम् । समासग्रहणं स्त्रीप्रत्ययान्तान्तरं ज्ञेयम् । 'गोस्त्रीनिवृत्त्यर्थम्' इत्येव तु वक्तुं युक्तम् । 'गोकुलम्' इत्यत्र गोशब्दस्य व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वं लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वं चाश्रित्य ह्रस्वापादनसंभवात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषामविद्वान् समासग्रहणं व्यर्थं 'गोस्त्रीनिवृत्त्यर्थम्' इत्येव तु वक्तुं युक्तमिति मन्यमानः शङ्कते — किमुच्यत इति । पूर्वपदमिति । स्थान्तमिति शेषः । गत्यम्, अयुक्तमेव समासग्रहणम्, 'गोस्त्रीनिवृत्त्यर्थम्' इत्येव तु नपुंसकह्रस्वनिषेधभ्रमबुदासाय कर्तुं युक्तमित्याशयेनोत्तरमाह — ननु चेदमिति । गद्याशब्दस्य प्रातिपदिकत्वानावात् कथं ह्रस्वः स्यादिति 'तदीयां घङ्गां निरस्तिमुमाह — एकादेश इति । अन्ताविवद्भावाविति । आदिबद्भावाकारस्य स्त्रीप्रत्ययस्येति सति गद्याशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमन्तवद्भावेन तु प्रातिपदिकत्वं चेति प्राप्त एव ह्रस्व

* तद्वारणे दीर्घ — न

* महानाष्यम् ६. १. १३. अर्वाणुनाशेऽन्ये
घोष्य ।

* पा. सू. ४. १. १४.

* लो. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ३५.

* पा. सू. ६. १. ६८.

* 'अस्य' इति नाप्ये दृश्यते ।

* स्थानिनाभावेन ङ्यावन्तत्वेन — ५, ५८.

* गदीयानङ्गा — ५.

इति भावः । इतरः 'उभयत आश्रये नान्तादिवत्' इत्यस्यार्थमजानन् तेन तत्रान्तादिवद्भावः निर-
स्यति — उभयत इति । 'एकत्रोभयाश्रयणेनान्तादिवद्भावो नेति मन्यते । वस्तुतस्तु पौर्वापर्येणो-
भयोरुभयाश्रयणेऽन्तादिवन्नेति तदर्थः । तथा च पौर्वापर्येण प्रकृते [न] उभयाश्रयणमिति 'भवत्ये-
वान्तादिवद्भावः । एतेन 'प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययस्येहाश्रीयते । तत्र यदि प्रातिपदिकस्यान्तवत्
तदा स्त्रीप्रत्ययः परो नास्ति । अथ स्त्रीप्रत्ययस्यादिवत् तदा प्रातिपदिकत्वाभावः' इति निरस्तम् ।
'विदिगतकार्यद्वयविषये युगपत्त्वामिद्वयप्रेरितभृत्यन्यायेन' भगवतान्तादिवद्भावनिषेधस्य साधित-
त्वेन 'तस्माच्छसो नः पुंसि' 'एङ्हस्वात् संवद्धेः' इत्यादाविवाविरोधे सत्युभयत आश्रयणेऽप्यन्त-
[आदि] वद्भावप्रवृत्तिसंभवात् । 'अभीयात्' इत्यादौ 'एतेलिङि' इत्यादेरुपसर्गात् परस्येणोऽणो
ह्रस्वः 'स्यादित्याद्यर्थकत्वेन पौर्वापर्येणोभयाश्रयवतो विषये तस्य निषेधस्य प्रवृत्त्यौचित्याच्च ।
न हि प्रकृते 'पौर्वापर्येणोभयत आश्रयणमस्ति, येन स निषेधोऽत्र स्यात् । अविरोद्धस्थलेऽप्युभयत
आश्रयेऽन्तादिवद्भावनिषेधे 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इत्यादेरयुक्तत्वापत्तेश्च । तत्र हि पूर्वसवर्ण-
दीर्घात् परो यः शस् तस्य यः सकारस्तस्य नः स्यादित्यादिपौर्वापर्येणोभयत आश्रयणेऽन्तवद्भाव-
निषेधमस्युपगम्य 'पूर्वसवर्णदीर्घात् परो यः शस्कारस्तस्य नः स्यात् पुंसि' इत्याद्यविरोद्धोभया-
श्रयेण नत्वादिकमुपादितम् । न चेत्तद् गौन्तमिति । येनविधिसूत्रे स्वग्रहणं नानुवर्तत इति
केवलस्य गोशब्दस्य ग्रहणं नेति भावः । व्यपदेशिवद्भावेनेति । 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति
सूत्रेण बोधितेनेति भावः । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति । एतेनेयं परिभाषा प्रत्ययविधि-
विषयेति वदन्तः प्रत्युक्ताः । प्रकृतभाष्यविरोधात् । अत्र प्रातिपदिकग्रहणेन लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषया टावाद्यन्तस्यापि ग्रहणमिति 'खट्वापादः', कुमारीपुत्रः' इत्यादावपि ह्रस्ववारणं ज्ञेयम् ।
इदानीं सर्वसाधारण्येन व्यापकं समाधानमाह — समासनिवृत्त्यर्थेनेत्यादिना । प्रतिषेधवातिकस्या-
व्यापकत्वादुक्तमेव समाधानमादत्तव्यमित्याह — अवश्यं चेति । पञ्चकुमारीप्रिय इति । त्रि-
पदेऽत्र बहुव्रीही पञ्चशब्द एव पूर्वपदम्, न तु पञ्चकुमारीशब्दः इति सत्यपि वार्तिके ह्रस्वः स्या-
देवेति भावः । पूर्वपदशब्दस्य समासाद्यवयवे रुढिमाश्रित्यैवमुक्तम् । यदा तु यदयपेक्षया गोस्त्री-
प्रत्ययान्तयोऽपसर्जनत्वं तदपेक्षया पूर्वपदग्रहणे तु वार्तिकेनापि परिहारो भवत्येव । किं तु न्याय-
सिद्धेर्ज्ये वचनस्यानर्थक्यमित्याशयो ज्ञेयः । कपि चेति । कपि विवक्षिते "ह्रस्वस्य प्रतिषेधो
वक्तव्य इत्यर्थः । अन्यथान्तरङ्गत्वाद्भ्रस्वे कृते ततः कप् स्यादिति मन्यते । ह्रस्वे चेति ।
विशिष्टे समासार्येऽवयवार्थो विशेषणत्वादुपसर्जनम्, तद्वाचकस्य समासविधौ प्रथमानिदिष्टत्वं चास्ती-
ति ह्रस्वः स्यादिति मन्यते । उक्तं वेति । उक्तप्रायत्वादिवमुक्तम् । न कपीति । कपि परे
सति ह्रस्व आपादित इति मन्यमानस्योत्तरमिदम् । तद् दूषयति — नैतदस्तीति । युक्तमिति शेषः ।
प्रियग्रामणिक इति । कप्प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेवान्तरङ्गत्वाद्भ्रस्वो मयापादितः, अन्येन तु मदनप्राय-
मत्तात्वा 'केऽणः' इति निषेध उक्त इति तं प्रत्युक्तम् — उभयत्राप्यन्तरङ्गो ह्रस्वस्तेन निषिध्येत ।

* पा. मू. ७. ४. २४.

* स्यादित्यर्थेन — प, फ, न.

* पा. मू. ६. १. १०३.

* पा. मू. १. १. २१.

* "ह्रस्वस्य" इत्यस्यान्तरम् अणिग्योऽपि।—

न.

* पा. मू. ७. ४. १३.

* एकत्रोभयाश्रयणेऽन्तादि — प, फ.

* भवत्येवान्तवद्भावः — प, फ, न.

* विदिदिगतेत्यर्थः ।

* १. ४. २ सूत्रे महामात्रेऽन्ये न्याय उक्तः ।

* पा. मू. ६. १. १०३.

* पा. मू. ६. १. ६९.

अत्र चेत्तेन न निषेधः कर्तुं शक्यते तर्हि तत्रापि न शक्येतेति भावः। अनन्त्यत्वादिति। परत्वा-
दन्तरङ्गत्वाच्च समासान्ते कृते प्रातिपदिकस्य स्त्रीप्रत्ययान्तान्तत्वाभावादिति भावः। परत्वादिति।
'बहुवचनगूकः' इत्यादौ कपः सावकाशत्वादिति भावः। अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वमिति। उपसर्जनस्त्री-
प्रत्ययान्तान्तप्रातिपदिकमात्राश्रयणादिति मन्यते। अन्तरङ्गतर इति। स्वार्थेऽत्र तरप्, उभयो-
रन्तरङ्गत्वस्यासंभवात्, कवेवान्तरङ्ग इत्याशयाच्च। अन्वर्थोपसर्जनत्वाश्रयेण प्रवृत्तत्वाद्भ्रस्वो
बहिरङ्गः, 'नद्युत्तरपदबहुव्रीहिमात्राश्रयणात् कवन्तरङ्ग इति भावः। अस्तु वा ह्रस्वस्यान्तरङ्ग-
त्वम्, तथापि न दोषः। 'अन्तरङ्गानपि विधींस्तन्निमित्तो बहिरङ्गो विधिर्वाधते' इति कपां
तस्य बाधसंभवात्। नद्यन्तोत्तरपदसर्वपदोपसर्जनबहुव्रीह्याश्रयणात् कवेव बहिरङ्ग इत्याशयेन शङ्कते-
नन्विति। 'तुष्यतु दुर्जनः' इति न्यायेन समाधत्ते — तादर्थ्यादिति। समासान्त इत्यत्र समासशब्दः
समासावयवोत्तरपदलक्षक इति भावः। न तावत् तेषामन्यदिति। सति समासे 'सुपो घातु-
प्रातिपदिकयोः' इति सुलुकि ततः प्रवर्तमानस्य समासात् 'पूर्वमेव प्रवर्तमानेन कपा तुल्यकाल-
त्वासंभवादिति भावः। द्वन्द्वेऽप्युक्तमिति। इदमपि 'तुष्यतु दुर्जनः' इति न्यायेनैव बोध्यम्।
द्वन्द्वस्य सर्वपदार्थप्राधान्येनोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तत्वाभावादेव ह्रस्वस्याप्रसक्तेः॥

लुक् तद्धितलुकि १. २. ४९.

[२, ९५-९६]

(उद्घोतनम्) प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य प्राप्तिमाह — अवन्तीत्यत्रेति। अवन्तिकुन्ति-
शब्दाभ्यां 'वृद्धेत्कोसल' इत्यपत्ये व्यङ्ग्यं। कुरुशब्दात् 'कुरुनादिभ्यः' इति ण्यः। तयोः 'स्त्रि-
यामवन्ति' इति लुक्। पदचाज्जातिलक्षणो 'डीप्'। 'तत्र तद्धितार्थविशेषणत्वात् प्रकृत्यर्थस्योप-
सर्जनत्वम्। यद्यपि स्त्रीप्रत्ययस्य नोपसर्जनत्वम्, तथाप्युपसर्जनसंबन्धित्वमात्रमस्ति। तद्धितस्य
च लुगस्ति। तद्धितलुकीति च 'सतिसप्तमी। तथा च स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् प्राप्नोतीत्यर्थः।
यत्रेति। वदयीः फलं वदरमित्यत्र 'फले लुक्' इति विकारावयवप्रत्ययस्य लुक्प्रत्ययस्य
लुगित्यर्थः। नीरूपत्वात् अमारूपत्वात्। वार्तिकमपि समर्थयते — सुद्धीति। प्रतियोगिनः
परत्वेन तल्लुकोऽपि परत्वबुद्धिः संभवतीत्यर्थः। ननूपसर्जनसंबन्धित्वं स्त्रीप्रत्ययस्यास्तीति प्राप्ति-
रुक्ता, अत आह — उपसर्जनेति। अन्यथा तदनुवृत्तिवैयर्थ्यादिति भावः। असंभवादिति।
प्रथमानिर्देशकविभक्तित्वयोरभावादित्यर्थः। अपत्येति। 'गोत्रं च चरणः सह' इति वचनादिति

१ न ह्युत्तरपद — म.

१ 'न बहुव्रीहौ' इति सूत्रभाष्येऽत्र न्यायः 'प्रत्य-
योत्तरपदयोः' इत्यनेन शापित इत्युक्तम्।
तदनुरोपेनेदम्।

१ लो. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ३५.

१ पा. सू. २. ४. ७१.

१ पूर्वमेव प्रवर्तमानेन — न.

१ लो. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ३५.

१ पा. सू. ४. १. १७१.

१ पा. सू. ४. १. १७२.

१ पा. सू. ४. १. १७६.

१ ऊटोऽप्युपलक्षणमिदम्।

१ अत्र — अ.

१ 'नति' इति नास्ति — अ.

१ पा. सू. ४. ३. १६३.

१ महाभाष्यम् ४. १. ६३.

भावः । तथा च 'इतो मनुष्यजातेः' 'ऊङुतः' इति 'च डीबूडावित्यर्थः । अप्रातिपदिकत्वाच्चेति । 'प्रातिपदिकस्य' इत्यप्यत्रानुवर्तते । तथा च प्रातिपदिकान्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य 'लुक्' । 'अवन्ती' इत्यादी स्त्रीप्रत्ययान्तस्य न प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः । तद्धामलक्याः 'फलमामलकमित्यत्र कयं लुक्, अत आह — 'आमलकमिति ।' आमलकीशब्दाद् वृद्धलक्षणे मयटि 'फले लुक्' इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन तद्धितान्तत्वात् स्त्रीप्रत्ययस्य प्रातिपदिकान्तत्वाल्लुगित्यर्थः । ननु 'प्रातिपदिकग्रहणपरिभाषया 'अवन्ती' इत्यत्र प्रातिपदिकान्तस्यापि स्त्रीप्रत्ययस्य कस्मान्न लुक्, अत आह — लिङ्गेति । स्त्रीप्रत्ययान्तस्यैव प्रातिपदिकस्येह ग्रहणात् । अन्यथोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तत्वेन प्रातिपदिकस्य विशेषणं व्यर्थं स्यादिति भावः । 'कुरुः' इत्यत्राप्यप्रातिपदिकान्तत्वमाह — कुरुरिति ॥

[२, ९५-९६]

(रत्नप्रकाशः) तद्धितलुकि सत्युपसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य लुगिति सूत्रार्थः । 'लुक्' च 'प्रत्ययस्यैव' भवतीत्याशयेनाह — अवन्त्यादीनां प्रतिषेध इति । अवन्तीति । "स्त्रियामवन्तिकुन्ति-कुरुभ्यः" इति तत्राजस्य लुक् । ततः "इतो मनुष्यजातेः" इति डीप् । ततः सवर्णदीर्घोऽन्तवद्भावेनोपसर्जनत्वमादिवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययान्तत्वं चास्तीति तदवयवस्य डीषो लुक् स्यादिति मन्यते । इयमत्यन्तमन्दबुद्धेराशङ्का, यस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् कर्तव्यस्तदाश्रयैकादेशस्य "अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो लुग् बाधते" इति बाधादेकादेशाभावे स्त्रीप्रत्ययान्तस्योपसर्जनत्वाभावात्, 'अवन्ती, कुन्ती' इत्युदाहरणे "यस्य" इति लोपेन सवर्णदीर्घबाधाच्च । समाधत्ते — तद्धितेति । अलुक्परत्वादिति । लुकि सति डीषो जातत्वेन डीषेव लुक् परो भवति, न तु डीषः परो लुगिति भावः । इतरो भावाभावयोः पीर्वापर्यं न घटत इति शङ्कते — लुकीति नषेति । परसप्तमीति । "तस्मिन्" इति परिभाषाप्रवृत्त्या सत्सप्तम्येव परसप्तमी संप्रत्ययेवमुक्तम् । सत्सप्तमीति । "तस्मिन्" इति परिभाषाया अप्रवृत्त्या सामान्यरूपेणैव निर्देशः कृतः । 'अभावेनापि बुद्धिपरिकल्पित-पीर्वापर्यं संभवत्यपि "तुप्यतु दुर्जनः" इति न्यायेन समाधानान्तरं प्रागस्माभिर्दशितमेवाह — एवं तर्हीति । न च जातिरुपसर्जनमिति । लुप्ततद्धितस्यार्थे गौरुरूपजातौ वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे डीप् ऊङश्च विधानान्न तत्र स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वमिति भावः । यत्तु कैयटेनोक्तम् 'अप्रधानमिहोपसर्जनं गृह्यते, न शास्त्रीयम्, असंभवात्' इति । तत्र, तद्धितविग्रहे एकविमक्तित्वेन शास्त्रीयस्यापि तस्य संभवात् । यदप्युक्तं तेनैव 'अवन्त्यादेरप्रातिपदिकत्वाच्चात्र ह्रस्वाभावः' इति । तदपि न, अत्र प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्ती मानप्रयोजनयोरभावात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकशब्देन टावाद्यन्तस्यापि ग्रहणसंभवाच्च । यदप्युक्तं तेनैव 'लिङ्गविशिष्टस्यैवोपादाना-

* परिभाषा ७२.

† पा. मू. ४. १. ६५.

* प्रत्ययस्यापि — प.

† पा. मू. ४. १. ६६.

* पा. मू. ४. १. १७६.

† चकारो नास्ति — अ.

* पा. मू. ४. १. ६५.

† प्रदीपे 'अप्रातिपदिकत्वाच्चात्र ह्रस्वाभावः'

* परिभाषा ५२.

इत्यत्र 'अप्रातिपदिकत्वाच्चात्र लुगभावः' इति पाठोऽभिमत इति भाति । अयं च पाठः स्पष्ट उद्गोते ।

† पा. मू. ६. ४. १४८.

† पा. मू. १. १. ६६.

† पा. मू. १. १. ६६.

† पा. मू. ४. ३. १६३.

† लो. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ३५.

लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया उपस्थानाभावः' इति । तदपि न, लिङ्गविशिष्टस्यैवोपादानेऽपि विशेषणतया विशेष्यतया वा तेन प्रातिपदिकस्याप्याश्रितत्वेन 'आमलकम्' इत्य [स्य] प्रातिपदिकत्व-संपादनाय 'कृतद्वितसमासाश्च' इति सूत्रस्येव 'अवन्ती' इत्यादौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः प्रवृत्तौ बाधकाभावात् । यदप्युक्तं तेनैव, "कुरुस्तित्रापि 'उभयत आश्रये नान्तादिवत्' इति" तदपि न, एतादृशस्थले तन्निषेधाप्रवृत्तेरुक्तत्वात् ॥

इद् गोण्याः १. २. ५०.

[२, ९६-९८]

(उद्घोतनम्) भाष्ये पञ्चगोणिरिति । पञ्चमिर्गोणीमिः क्रीत इति ठकः 'अव्यर्थपूर्व' इति लुक् । सप्तमीति । इदित्यस्य सप्तमी । वचन इति । कर्मणि ल्युङ्गत्म् 'इति' इत्य-नेन समानाधिकरणम् । तदाह — इच्छब्द इति । गौरवेति । 'न, इत्' इत्यनयोः सार्धमात्रत्वा-विशेषादित्यर्थः । वार्तिके तावच्छब्देन गौरवामावाद्यथाश्रुतेऽपि न दोषः इत्युक्तम् । विनि-गमकमाह — भाष्ये मात्रेति । 'गोणीमात्रम्' इत्येतदन्यथा व्याख्यातम् । यथाश्रुतेऽनुपपत्तिमाह — 'यदेति । लुगिति । 'प्रमाणे लः' इत्यनेन । प्रतिपिद्धे 'गोण्या न' इति न्यासान्तरेण । ह्रस्व-त्वम् उपसर्जनह्रस्वत्वम् । एवकारेण 'इत्' इति न वक्तव्यमिति द्योतितम् । अर्थान्तरमाह — तस्मादिति । उक्तार्थस्य प्रकृतानुपयोगादित्यर्थः । तद्वितं विनापि गोणीशब्दस्य मात्रार्थवृत्तित्वं गोणीमात्रमित्यनेन 'विवक्षितमिति वक्तुं तद्भाष्यकारसंमतमित्याह — प्रथमेति । 'तदापीति । तदा 'प्रातिपदिकार्थमात्रे' इति प्रथमा न प्राप्नोतीति परिमाणग्रहणमर्थवदिति भावः । तद्वितं विना परिमेयवृत्तित्वे' फलितमाह — एवं चेति । अनुपसर्जनत्वात् गोणीशब्दस्य प्राधान्येन परि-मेयवृत्तित्वादित्यर्थः । अनुपसर्जनत्वादप्राप्त इत्यन्वयः । 'तत्रामेदेति हेतुः । अनुपसर्जनस्येत्व-विधाने आवपनार्थस्यापीत्वं स्यादिति शङ्कते — सर्वत्रेति । आवपनाद्यर्थोऽपीत्यर्थः । न त्विति । तदनुवृत्तौ 'परिमेयवृत्तेर्गोणिरिति ह्रस्वो न स्यात् । अनुपसर्जनत्वादित्युक्तं निराह — तेनेति । गोणीपरिमितं गोण्यस्योपसर्जनत्वमिति त्वसिद्धिरित्यर्थः । उपसर्जनत्वे ह्रस्वत्वेनैवेष्टसिद्धिः, अत आह — ह्रस्वत्वं त्विति । प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः, गोणीत्येतच्च प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकमित्यर्थः । 'गोण्याः' इति वार्तिकोपेण प्रकारान्तरेणाद्योपसमाधाने कृते । तद्वाच्ये — भाष्ये अपर आहेति । ननु लुका व्यवधानाद् 'गोण्याः' इत्यत्र ह्रस्वानुवृत्तिर्न गमवति, अत आह — गोस्त्रियोरिति । मूलप्रयोजनमाह — लुगिति । इष्यत इति । तच्च न प्राप्नोतीति शेषः । 'इद् गोण्याः' इत्युक्तौ कथं पञ्चमगूपादिसिद्धिः, अत आह — योगेति । 'इत्' इत्येको योगो मृगपयादयेन ह्रस्वविधा-नापः । 'गोण्याः' इति द्वितीयेन पूर्वयोगस्यासार्वात्मिकत्वशापनाप्रातिप्रसङ्ग एति भावः । ननु मृगपयादयं चिदित्यं विधीयते तदा परिमेयवृत्तिर्गोणीशब्दस्येत्वं न स्यात् । तत्र तद्वितमृगभावेन

'विवक्षितमिति' इति नास्ति — अ.

^१ पा. नू. १. २. ४६.

^२ तथामिति — अ, ऋ, ऋ.

^३ पा. नू. ५. १. २८.

^४ वृत्तित्वात्तस्मात् — अ.

^५ अपिपद्यो नास्ति — ऋ.

^६ तत्र मेदेति हेतुः — अ, ऋ, तत्र मेदे हेतुः — ऋ.

^७ मदिति — ऋ; सर्वेति — ऋ.

^८ परिमेयवृत्तिगोण्याः गोणिरिति — ऋ.

^९ न्यासान्तरेण ५. २. ३०.

तदपवादेत्वाप्राप्तेः, अत आह — गोणिरिति । मात्रचो लोपेन 'प्रमाणे लः' इति मात्रचो लुके-
त्यर्थः । तर्हामेदोपचारेण परिमेयवृत्तौ 'गोणिः' इति न सिध्येदिति चेत् तदा 'गोणी' इत्येव
भविताव्यमिति केचित् । 'गोणीमात्रं गोणिः' इति परिमेयवृत्तेरपीत्वं यदि भगवदभिप्रेतं तदा
तद्वचनादेव तत्रापीत्वमित्यर्थः ॥

[२, ९६-९८]

(रत्नप्रकाशः) 'इति वा वचन इति । 'इति' इति सप्तम्यन्तम्, इच्छब्द उच्यमानेऽपि
न दोषः, नशब्दवदिच्छब्दस्यापि सार्धमात्रात्मकत्वसाम्यादिति भावः । मात्रार्थं वेति । मात्रचः
'प्रमाणे लः' इति लुकि कृते गोणीशब्दस्योपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तत्वेऽप्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तत्वा-
भावाद्भ्रस्वाप्रवृत्तौ गोणिरिति न स्यादिति तत्सिद्धये इद्ग्रहणमेव कर्तव्यमिति भावः । एतेन
'यदा मात्रचो लुक् क्रियते तदा लुकि प्रतिषिद्धे सिध्यत्येव ह्रस्वत्वम्' इति कैयटो निरस्तः ।
'कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणः कुमारी' इत्यादावपि लुक्प्रसङ्गात् । यदप्युक्तं तेनैव
'यदा लक्षणया गोणीशब्दः प्रमेये वर्तते [तदा] उपसर्जनत्वाभावाद्भ्रस्वो न प्राप्त इति इत्वं विधी-
यते' इति । तदपि तुच्छम्, 'गोणीयं गौः' इत्यादाविव 'गोणी व्रीहिः' इत्यादेरेवेष्टत्वात् । प्रकृत-
वातिकस्यान्यथोपपन्नत्वेन तत्र ह्रस्वाङ्गीकारे मानाभावाच्च । मतान्तरमाह — अपर इति । ह्रस्व
इति वर्तते इति । तथा च 'गोण्याः' इत्येव कर्तव्य इद्ग्रहणमन्यतो विधानार्थम् । तेन पञ्चमिः
सूचीमिः क्रीतः पञ्चसूचिरित्यादावपीत्वं सिद्धयतीति भावः । तथा च गोणिः पञ्चसूचिरित्यादि-
सिद्धयर्थमिद्ग्रहणमिति फलितम् । ननु सूच्या इति । सूच्या इत्वमिष्यते खल्वित्यर्थः ॥

लुपि युक्तबद्धवक्तवचने १. २. ५१.

[२, ९८-१०२]

(उद्घोतनम्) पदार्थज्ञानं विना व्यावर्त्याज्ञानात् तदुक्तिपूर्वकं सूत्रार्थमाह — प्रकृतीति ।
प्रत्ययार्थयुक्तः प्रकृत्यर्थो युक्तः । व्यक्तिः लिङ्गम्, वचनं संख्या, पूर्वाचार्यव्यवहारात् । तदीय-
मेवेदं सूत्रम्, अत एव 'तदशिष्यम्' इति वक्ष्यतीति भावः । वरणेति । 'अदूरभवश्च' इति
विहितस्याणः 'वरणादिभ्यश्च' इति लुपित्यर्थः । नन्वतिदेशाभावेऽपि कुतो न णत्वम्, अत
आह — ग्रामेति । ननु प्रकृतेरपि वनस्पतित्वाभावादेव णत्वाप्राप्तेस्तन्निवृत्तये व्यक्तिवचनग्रहणं

१ तदपवादेत्वाप्राप्तेः — अ; तदपवादेनेत्वा-
प्राप्तेः — ऋ.

२ श्लोकवार्तिकम् ५. २. ३७.

३ लुगित्यर्थः — अ, ऋ; लुकीत्यर्थः — ऋ.

४ 'इद् गोण्याः' इति सूत्रव्याख्यानं न दृश्यते —
भ.

५ श्लोकवार्तिकम् ५. २. ३७.

६ अर्थानुवादोऽयम् ।

७ भाष्ये 'न तु सूच्याः' इत्यत्र 'ननु सूच्याः'
इति पाठान्तरं कैयटेनोक्तम् ।

८ पा. सू. १. २. ५३.

९ पा. सू. ४. २. ७०.

१० पा. सू. ४. २. ८२.

११ णत्वाप्राप्तिः — अ; ऋ.

व्यर्थम्, अत आह — फलीति । ननु ग्रामसंबन्धाश्रया 'वदर्याः' इति पण्ठी युक्ता, ग्रामस्य स्व-
संबन्धामावात् कथं पण्ठी, अत आह — प्रकृतीति । व्यतिरेकस्य प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकस्य, भेद-
गर्भसंबन्धस्येति यावत् । वचनशब्देनैकत्वादिकमुच्यते, न पण्ठी, अत आह — वचनेति । एक-
वचनादिसंज्ञासु वचनशब्दानुगमादिति भावः । पण्ठ्या एव प्रसङ्गे हेतुमाह — तत्रेति । ननु
प्रत्ययस्य 'वचनसंज्ञाविधानामावात् 'पारिभाषिकस्य' इत्ययुक्तम्, अत आह — एकेति । अन्विति ।
यद्यपि वचनशब्दः पृथङ् नास्ति, तथापि समासान्निष्कृष्टस्य वचनशब्दस्य त्रितयसामान्यसंज्ञात्व-
मपि विवक्षितमिति भावः । षष्ठ्यपीति । वाक्ये दर्शनं पण्ठ्या एवातिदेशे 'निमित्तमुक्तमेवेति
भावः । संख्यातिदेशे 'पण्ठ्यप्युच्यते' इत्ययुक्तम्, अत आह — षष्ठीशब्देनेति । यथाश्रुतमेवा-
ध्याहारेण संगमयति — अथवेति । लुपोऽभावस्य कथं संख्याभिधायित्वम्, अत आह — लुप्-
सहचरितेनेति । पण्ठ्या अभावे कथं प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकप्रतीतिः, अत आह — अभिहित इति ।
तथा च पण्ठ्यस्य प्रत्ययेनैवाभिधानात् 'शिरीषाः' इति प्रथमैव भवति, न पण्ठीत्यर्थः । पारि-
भाषिकस्य नातिदेश इत्युक्तेः 'आतिदेशिको' इत्ययुक्तम्, अत आह — संख्यायामिति । पण्ठीनियम-
मुक्तं स्मारयति — वाक्य इति । कोट्यन्तरानुपादानात् 'कामचारः' इत्यस्यानन्वयं परिहरति —
चशब्द इति । विनिगमकमाह — प्रत्यासत्त्येति । प्रकृत्यर्थो वाक्ये पृथग् भासते, वृत्तौ प्रत्यया-
र्थेनैकीभूत इति प्रत्यासन्नत्वम् । वृत्तावुपसर्जनार्थस्य संख्याविशेषानवगमात् कथमतिदेशः, अत
आह — वृत्ताविति । तथेति । 'शिरीषा 'ग्रामः' इति बहुत्वावगमादित्यर्थः । अन्यत्र दृष्टस्य
'तत्संबन्धिन्यन्यत्रानुमाने दृष्टान्तमाह — यथेति । संख्यातिदेशे 'तत्प्रतिपादकपण्ठी कुतो न स्यात्,
अत आह — वृत्ताविति । व्यतिरेकेति । प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थादित्यादिः । 'संबन्धसहित' इत्यनेन
व्यतिरेकशब्दः संबन्धपर इति सूचितम् । अभेदमिति । विशेषणविशेष्यगतयोरित्यर्थः । वाचकेति ।
विशेषणविशेष्येत्यादिः । भेदेति । विशेषणविशेष्यगतलिङ्गसंख्याभेदेत्यर्थः । वार्तिके अभिधेयशब्देन
विशेष्यमुक्तम् । भाष्ये लवणेन संसृष्टो लवणः, 'संसृष्टे' इत्यनेन विहितस्य ठकः 'लवणाल्लुक्' इति
लुक् । अभिधानस्य न साक्षाल्लिङ्गयोगः, अत आह — अभिधानशब्देनेति । उपसर्जनं विशेषणम् ।
'मयुरा च पञ्चालाश्च 'मयुरापञ्चालाः । नियमार्थत्वमुपपादयति — वर्तीति । सिद्धे युक्त-
वद्भाव इत्यादिः । अत एवेति । यत उत्तरपदस्यैवेति नियमः, न तूत्तरपदस्य बहुवचनस्य-
वेति विपरीतनियमः, अत एवेत्यर्थः । न त्विति । बहुवचनस्यैवेति 'विपरीतनियमे द्विवचनस्य
गोदावित्यस्य 'युक्तवद्भावाभावाद् यास्तवैकत्वमादाय 'मयुरागोदो' इति स्यात् । तादृशनियमा-
नङ्गीकाराद्युक्तवत्त्वे सति 'मयुरागोदो' इति बहुवचनान्तत्वेमेव भवतीत्यर्थः । ननु द्वयोर्द्विवचन-
मेव, कथं बहुवचनम्, अत आह — द्वन्द्वेऽपीति । अतिदिष्टद्वित्वस्य तदाप्यनपायादिति भावः ।
न चैवं वार्तिके 'बहुवचनस्य' इति व्यर्थमिति वाच्यम्, अवहुवचनस्य 'लुबन्तपूर्वपदस्य नियम-

१ वचनसंज्ञा विधानामावात् — अ.

२ निमित्तमुक्तमिति — अ.

३ शिरीष इति — अ, क, क.

४ ग्रामा इति — अ.

५ तत्संबन्धिन्यन्यत्रानुमाने — अ.

६ पा. मू. ४. ४. २२.

७ पा. मू. ४. ४. २४.

८ 'अनिगमनस्य' इत्यादि 'अत आह' इत्यन्तं

नास्ति — अ.

९ मयुरा च — अ.

१० मयुरा — अ.

११ 'विपरीत' इति नास्ति — अ, क.

१२ युक्तवद्भावात् — अ.

१३ मयुरा — अ.

१४ मयुरा — अ.

१५ लुबन्तस्य पूर्वपदस्य — अ.

निरासार्थत्वात् । तेन 'गोदमधुराः' इति भवति, न तु 'गोदमधुरे' इति । बहुवचनलुबन्तपूर्व-
पदस्य तु 'पञ्चालमधुरे' इत्येव भवतीत्याहुः ॥

[२, ९८-१०२]

(रत्नप्रकाशः) 'शिरीषा इति । "वरणादिभ्यश्च" इति चातुर्यिकस्याणो लुप् । ग्राम-
वाचित्वात्तस्य तस्मात् परस्य वनशब्दनकारस्य णत्वं न भवति । णत्वं प्रसज्येतेति । "वानस्पत्यः
फलैः पुष्पात् तैरपुष्पाद्वनस्पतिः" इत्यमरस्तु प्रकृतमाप्यविस्मयः । पुष्पाद्धि शिरीषस्य फलानि
भवन्ति । एतेन 'फली वनस्पतिर्ज्ञेय इत्यर्थ' भेदो णत्वविधौ नाश्रित इति फलामावेऽपि शिरीष-
स्यास्ति वनस्पतित्वम्' इति कैयटो निरस्तः । फली वनस्पतिरित्यत्र मानामावात् । कथञ्चित्
तत्र मानसत्वेऽपि शिरीषस्याफलत्वे मानामावाच्च । षष्ठीति । प्रकृत्यर्थगतस्य पष्ठचर्थस्य
संबन्धस्यापि लिङ्गसंख्ययोरिवातिदेशात् षष्ठी स्यादिति भावः । वचनशब्देन संख्यावदेकवचनादि-
कमपि गृह्यत इत्याशयेन शङ्कते — अथेति । षष्ठ्यपीति । तथा च प्रकृतेः परत्वेन दृष्टायाः
षष्ठ्या अतिदेशः स्यादिति भावः । नैवं पारिभाषिकस्येति । पारिभाषिकैकवचनादिशब्दावय-
वस्य वचनशब्दस्य ग्रहणं नेत्यर्थः । अन्वर्थग्रहणमिति । संख्यावचनो योगरूढो वचनशब्दो गृह्यत
इति भावः । उच्यते यत् तद्वचनमिति योगमात्रमाश्रित्य शङ्कते — एवमपीति । षष्ठ्यपि
ह्युच्यते इति । अत्र वचिरुच्चारणक्रियः । यदा वचनशब्दः संख्यापरस्तदाभिधानवचन इति भावः ।
एतेन 'संख्यातिदेशे तद्वचनेन शब्देन प्रवर्तितव्यम् । षष्ठ्यपि संख्यायाः प्रतिपादिकेति भावः ।
षष्ठीशब्देन षष्ठ्यर्थः 'संख्यालक्षणोऽभिधीयते' इति कैयटो निरस्तः । 'षष्ठ्या एवातिदेशः' इति
स्वपूर्वग्रन्थेन यथाश्रुतभाष्येण च विरोधात् । एतदस्वरसेनैव तेनापि 'अथवा षष्ठ्यप्युच्यते
संख्याप्रतिपादनार्थम्' इत्युक्तत्वात् । प्रथमयापि संख्यायाः प्रतिपादनसंभवेन तत्प्रतिपादनार्थं षष्ठ्य-
तिदेश इत्यस्याप्युक्तत्वाच्च । लुपेति । लुबन्तेनेत्यर्थः । लुपा ह्यभावेन 'नार्थाभिधानं
संभवति । यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति च सकलवैयाकरणसमतम् । 'तस्याभिसंबन्ध-
स्येति । तस्य षष्ठ्यर्थरूपस्य संबन्धस्येत्यर्थः । षष्ठ्यर्थोऽपि हि लुबन्तार्थेऽन्तर्भवति ।
द्वितीयस्येति । तत्संबन्धामिधायकस्येति शेषः । आतिदेशिकी तर्हीति । "उक्तार्थानामप्रयोगः"
इति न्यायेन 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रेणोपदेशरूपेण तत्र षष्ठी मा भून्नाम, अतिदेशेन तु
तन्त्यायवाचकेन लिङ्गसंख्ययोरिव षष्ठ्या अप्यतिदेशः स्यादेवेति भावः । एतेन 'संख्या-
यामतिदिष्टायां तद्वन्ची शब्दः प्रयोक्तव्यः । वाक्ये च षष्ठी दृश्यत इति तस्या एव
प्रसङ्गः' इति कैयटो निरस्तः । प्रथमयापि संख्याया अभिधानसंभवात् । वाक्ये विशेष-
णवाचकाद् दृष्टाया विभक्तेः समासात् प्रवृत्तेरनावश्यकत्वेन वाक्ये तद्दर्शनस्याकिञ्चित्कर-
त्वाच्च । तदेवं वचनशब्दस्य केवलयौगिकत्वमाश्रित्य मन्दबुद्धिकृतां शङ्कां "तुप्यतु दुर्जनः"

१ गोदमधुरे — अ.

२ पञ्चालमधुरे — अ.

३ 'शिरीषा इति' इत्याभ्य 'इत्यस्याप्ययुक्त-
त्वाच्च' इत्यन्तं न दृश्यते — म.

४ पा. सू. ४. २. ८२.

५ अमरकोशे वनोपधिवर्गे श्लो. ६.

६ अर्थाभिधानं न संभवति — प, फ.

७ भाष्ये 'तस्यार्थस्य' इत्यत्र 'तस्याभिसंबन्धस्य'
इति पाठोऽभिमतः ।

८ महाभाष्यम् १. १. ४४.

९ पा. सू. २. ३. ५०.

१० लौ. न्या. द्वितीयमार्गे पृष्ठम् ३५.

इति न्यायेन परिहरति — एवं तर्हीति । प्रागपि वृत्तेर्युक्तमिति । वृत्तेः तद्धितवृत्तेः प्राक् अलौकिकविग्रहवाक्ये प्रकृतिवाच्यं वस्तु प्रत्ययवाच्यत्वेन निर्दिष्टेन युक्तं संबद्धमित्यर्थः । वृत्तं चापीति । वृत्तं वृत्तिः । चोऽन्वर्थे । वृत्तिमनु वृत्तेः पश्चादपि यावता येन कारणेन तद्वस्तु तेन युक्तमित्यर्थः । वक्तुश्चेति । अतिदेशवाक्यप्रयोक्तुरिति भावः । कामचार इति । अतिदेष्टुमिति शेषः । अस्य कर्म 'लिङ्गसंख्ये' इति । प्राग्वृत्तेरिति । वृत्तं चापीत्यनुपज्यते । वृत्तस्य ये इति । तथा च वृत्ती सत्यां परत्वात् 'सुपो घातुप्रातिपदिकयोः' इति पठ्या लुप्यतिदेशकालेऽप्रकृतिसंबद्धायाः पठ्या अतिदेशो न भविष्यति । 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थमिवायी' इति न्यायेन लिङ्गसंख्ययोस्तु तदानीमपि तत्प्रकृत्यर्थगतत्वेन भावादतिदेशो भविष्यतीति भावः । एतेन 'प्रत्यासत्त्येति भावः' इति कैयटो निरस्तः । वृत्ती लिङ्गसंख्याप्रतीतेः प्राक्प्रतीतिपूर्वकत्वेन 'तद्वेतोरेव तद्वेतुत्वमस्तु' इति न्यायेन प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये तयोरेवातिदेष्टुमुचितत्वेन प्रत्यासत्तिहेतोरकिञ्चित्करत्वात् । 'एतदभिप्रायेणैव 'वक्तुश्च कामचारः' इति हेतोरुपादानाच्च' । यदप्युक्तं तेनैव 'वृत्तावुपसर्जनस्यापि संख्याविशेषस्यावगतिर्भवति, यथा 'तावकीनः, मामकीनः' इत्यादेशात् संख्यामेदावगमः, तथेह प्रत्ययार्थेऽतिदिष्टसंख्यावगमात् प्रकृत्यर्थे तदवसायः' इति । तदपि तुच्छम्, एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकादेशविधानेन 'तावकीनः' इत्यादौ विषये उपसर्जनगतैकत्वप्रतीतावपि प्रकृते संख्याविशेषविशिष्टवाचकात् परत्वमाश्रित्य लुपो विहितत्वेनोपसर्जनगतसंख्यासूचकामावे तत्प्रतीती मानामावेन दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोर्वैपम्यात् । प्रत्ययार्थे संख्यातिदेशे सति प्रकृत्यर्थे तदवगतिः, प्रकृत्यर्थे तदवगती प्रत्ययार्थेऽतिदेश इत्यन्योन्याश्रयाच्च । यदप्युक्तं तेनैव 'यथा 'वादेशेऽप्रथमासमानाधिकरण्यदर्शनाल्लटि तदवगमः' इति । तदपि न, 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति सूत्रेण लकाराणां कर्तृकर्मभावार्थकत्वस्य बोधितत्वेन वाक्यसंस्कारपक्षस्य व्यापकत्वेन 'पच् ल चैत्र अम् दृश् ल' इति प्रक्रियावाक्यं स्थापयित्वा क्षत्रादेर्विधाने साक्षादेव लटोऽप्रथमासमानाधिकरण्यसत्त्वेन तदादेशनिष्ठसमानाधिकरण्यस्यान्योन्याश्रयग्रस्तस्याश्रयणे मानप्रयोजनयोरभावात् । इदानीं व्यक्तिशब्दस्य 'रूढ्या लिङ्गपरत्वमिव वचनशब्दस्य संख्यापरत्वमाश्रित्य युक्तिसहं समाधानमाह — 'अयमेति । अस्मिन्नेव पक्षे श्लोकवार्तिकगतं 'लिङ्गसंख्ये' इति पदं युज्यतेतराम् । पक्षान्तरे तु पठ्यसाधारणस्य वचनशब्दस्य पठ्या अभावात् संख्यापर्यवसानमिति कल्पनया हि तद्युज्यते । वचनशब्दं संख्यापठ्यसाधारणमेवाश्रित्येदमपि समाधानमुक्तमिति मन्यमानः पृच्छति — पठ्यो कस्मादिति । तदनुरोधेनोत्तरमाह — सामान्यातिदेश इति । रूढया योगेन च सदा वचनशब्दसंबद्धं सामान्यम्, योगमात्रेण कदाचित् तत्संबद्धो विशेषः । पठ्या सह प्रकृतेः पौर्वापर्यसंबन्धो वृत्तेः पूर्वं कदाचिदिति पठ्यो विशेषः, संख्यया सह तु वाच्य-

१ पा. सू. २. ४. ७१.

२ प्रोङ्गमनोरमायां स्वरूपसूत्रव्याख्यानेऽयं न्याय उपतः ।

३ लो. न्या. शास्त्री पृष्ठम् २२.

४ तदभिप्रायेणैव — म.

५ मूलतान्यायेन तत्प्रतीती — प.

६ दूरगमानेषु प्रदीपेषु वागव्यो न दृश्यते । वा-
गव्यपठितः पाठोऽस्मिन्मन इति नाति ।

७ पा. सू. २. ४. ६९.

८ भावार्थकत्वबोधकत्वे — म.

९ पञ्चतं चैत्रं पश्येत्यस्य प्रक्रियावाक्यमिदम् ।

१० 'रूढ्या' इत्यादि 'श्लोकवार्तिकगतम्' इत्यन्तं नास्ति — प, फ.

११ भाष्ये 'न प्राग्वृत्तेर्ये' इत्यन्यन्तरम् 'अथवा प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदेश्येते । पठ्यो कस्मात् न भवति ? सामान्यातिदेशेन विनोप-
नतिदेन इति' इति पाठोऽस्मिन्मनः । अयं च पाठः कैयटे स्पष्टः ।

वाचकभावः सदा वृत्तावपीति संख्या सामान्यम्, इति वा तयोः सामान्यविशेषभावः। एतेन 'न च व्यतिरेकसहिता' संख्यातिदिश्यते। संख्यामात्रातिदेशे संवन्धसहितसंख्यातिदेशाभावात्^१ इति कैयटो निरस्तः। षष्ठ्या एव युक्तवद्भावेनापादितत्वेन विशेषणविशेष्ययोर्व्यतिरेकस्य स्वभावसिद्धत्वेन च व्यतिरेकसहितसंख्यातिदेशनिराकरणस्यानुक्तोपालम्भत्वात्। तदेवमतिप्रसङ्ग-वारकं श्लोकवार्तिकं व्याख्यायेदानीं प्रयोजनवार्तिकमवतारयति — किमर्थमिति। एतेन "अन्तरेणाप्यतिदेशः लिङ्गसंख्ये सिद्धे, यथा 'आपः, दाराः' इत्यादाविति प्रश्नः" इति कैयटो निरस्तः।^२ अनेन प्रकारेण समस्तव्याकरणस्यैवानर्थक्यापत्तेः। तदाशयस्य समाधानकालेनिराकरणाच्च। अन्यत्रेति। लुकि सतीत्यर्थः। अभिधेयस्येति। विशेष्यस्येत्यर्थः।^३ लिङ्गवचनेति। लुप्त-पठ्ठीद्विवचनान्तमिदम्। विशिष्टे लुगन्तार्थः इति शेषः। भावात् अन्वयात्। तदेतत् सर्व-मभिप्रेत्य भगवान् व्याचष्टे — अन्यत्रेति। अभिधेयवदिति। विशेष्याद्विशिष्टं भिन्नमिति कृत्व-वमुक्तम्। वार्तिककारेण तु तयोरभेदोपचार आश्रितः। अभिधानवदिति। विशेषणवदित्यर्थः।^४ लुप इति। लुप्शब्दस्येत्यर्थः। अदर्शनसंज्ञित्वादिति। अदर्शनमुच्चारणाभावः संज्ञी यस्य तत्त्वा-दित्यर्थः। अदर्शनस्येति। लुवर्योऽदर्शन इत्यर्थः। यद्यप्यभावेऽपि लिङ्गसंख्यान्वयो दृश्यते, तथापि तस्य प्रकृतिसंबन्धाभावात् तत्र प्रकृत्यर्थगतलिङ्गसंख्यान्वयो न युज्यत इति भावः। लुप्शब्देन लुवर्यस्य यः स्थानी प्रत्ययस्तदर्थो लक्ष्यते। तथा च लुप्संज्ञया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थो वर्तमाने ये लिङ्गसंख्ये ते तत्प्रकृत्यर्थगतलिङ्गसंख्ये इव व्यवहर्तव्ये इति व्यपदेशातिदेशान्न काप्यनुपपत्ति-रित्याशयेन समाधत्ते — न वेति। अशक्यत्वादिति।^५ पूर्वपक्षिणैवाशक्यत्वमुक्तमिति 'स एवात्र सिद्धान्तनाश्रित इति न दोषः। सिद्धान्ती समीचीनमेव पूर्वपक्षानुगुणं लक्षणावीजमाह — योगा-भावाच्चेति। अन्यस्येति। प्रकृत्यर्थस्येत्यर्थः। अदर्शनसहचरित इति। स्थानिद्वारादर्शन-संबन्धे, 'लुप्शब्दलक्ष्य इत्यर्थः। बहुवचनस्येति। बहुत्वसंख्याया इत्यर्थः। लुप इति। लुप्-शब्दस्य लक्ष्येऽर्थ इत्यर्थः।^६ मयुरापञ्चाला इति। मयुरा च पञ्चालाश्चेत्यर्थः। तत्रोत्तर-पदार्थे युक्तवद्भावात् समुदायाद्बहुवचनलाभः। पञ्चालमयुरेति। अत्र पूर्वपदार्थे युक्तवद्भावा-भावे स एक एवेति समुदायाद्बहुवचनाभावः॥

विशेषणानां चाजातेः १. २. ५२.

[२, १०२-१०५]

(उद्घोतनम्) एकवचनबहुवचनान्तयोः सामानाधिकरण्यासंभवात् "जातिर्यद्विशेषणमिति भाष्या-योगमाशङ्क्यमाह — किमिति। सामानाधिकरण्येन संवन्धमेवाह — जातिस्त्विति। वाच्यमेदोऽ-ङ्गीक्रियते, 'विशेषणानाम्' इति चकवचनान्ततया विपरिणतस्य जातिरित्यनेन सामानाधिकरण्येना-

^१ संख्या निदिश्यते — न.

^२ अन्तेन प्रकारेण — न.

^३ वार्तिके 'व्यक्तिपचन' इत्यत्र 'लिङ्गवचन' इति पाठः स्वीकृत इति नाति।

^४ 'लुप इति' इत्यादि 'तत्त्वादित्यर्थः' इत्यन्तं गच्छति — न.

^५ पूर्वपक्षिणैव शक्यत्वमुक्तमिति — न.

^६ अर्थ इति विशेष्यमध्याहार्यम्।

^७ अदर्शनेति छेदः।

^८ लुप्तशब्द — न.

^९ 'मयुरा' इति नाव्यपुन्यत्वात् इत्यनेन। मय-मुत्तरपक्षिणि।

^{१०} जातिर्यद्विशेषणमिति — न.

नव्य इत्यर्थः। ननु कल्पद्वयेऽपि नवो भवतिना संबन्धात् कथम् 'अजातेः' इति समासः, अत आह — असंमर्थेति। नवोऽभावे कथमूर्ध्वमपि निषेधलाभ इत्याशङ्क्य 'आडं तल्लभ्यत इत्याह — तत्रेति। न भवतीति। लुबन्तव्यतिरेकस्य विशेषणस्य जातेर्वैत्यर्थः। जातेनियतलिङ्गत्वे मधुरादीनां व्यक्तिवचनयोः किं नियामकम्, अत आह — मधुरादीनामिति। यदा यद्विशेषणत्वं विवक्षितं तदा 'तद्विशेष्यलिङ्गसंख्यायोगित्वम्। तथा च 'मधुरा वदरी वृक्षः, मधुरः सूक्ष्मकण्टको वृक्षो वदरी' इति प्रयोगद्वयं 'साध्वित्यर्थः। एतेन 'रम्याः पञ्चाला जनपदः, पञ्चाला जनपदो रम्यः' इति प्रयोगद्वयस्यापि साधुत्वमनुमतमिति ज्ञेयम्। सर्वत्र सर्वलिङ्गसद्भावस्य "स्त्रियाम्" इति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् 'कथमाविष्टलिङ्गत्वम्, अत आह — सर्वत्रेति। शब्दविशेषेति। 'वृक्षो वदरी' इत्याद्युपपत्तेरिति भावः। तटः, तटी, तटम्, इत्यादेरपि प्रयोगभेदेन साधुत्वं ज्ञेयम्। वाचनिकत्वयैवाह — पद इति। लिङ्गसंख्ये विना कथं 'पदसंस्कारः, अत आह — नपुंसकमिति। सर्वेषु नामसु नपुंसकं सामान्येन प्राप्तम्, 'द्वित्वबहुत्ववदर्थान्तरनिरपेक्षत्वादेकत्वमपि सामान्येन संनिहितं प्राप्तमित्यर्थः। 'पटा इति। 'पट इत्यपि ज्ञेयम्। अनेन कथं तन्नियमः, अत आह — भाविन इति। आश्रयस्य विशेष्यस्य। तात्पर्यमुक्त्वा तत्र सूत्रं योजयति — विशेषणानामिति। 'अजातेरित्यस्यार्थमाह — यदा तु जातिरिति। 'गुणवचनानाम्' इत्यनेनैवाजातेरिति सिद्धे 'अजातेः' इत्यनुवादः। नियमार्थमिति। व्यक्तिरेव युक्तवत्, न संख्येत्येवंरूपेत्यर्थः। मनुष्यलुपि युक्तवद्भावनिषेधे कथं 'चञ्चा' इत्युदाहृतम्, अत आह — विशेषणानामिति। 'वधिका खरकुटीत्याहुः ॥

[२, १०२-१०५]

(रत्नप्रकाशः) 'अजातेः' इति प्रसज्यप्रतिषेधं निश्चित्य जातिरूपस्य वा विशेषणस्य प्रतिषेधः क्रियते उत जातेर्यद् विशेषणं तस्येति पृच्छति — कथमिति। 'अजातिप्रयोगादिति। सूत्रे 'अजातेः' इति पठ्यो प्रयोगव्यतिरेकनिवन्धना, 'प्रयोगस्य नञर्थविशेषणत्वम्, नञर्थस्य चाभि-विधित्वमाहा द्योत्यते। तथा च विशेषणत्वेन न जातेः प्रयोगाभावो यावत् तावत् लुबर्धविशेषणानां युक्तवद्भावः स्यादिति सूत्रार्थ इति भावः। प्रयोजनवातिकमवतारयति — किमर्थमिति। समानापिपरणत्वादिति। समानाधिकरणविशेषणानां विशेष्यलिङ्गवचनानुविधायित्वं लोकसिद्ध-

नञर्थ — ऋ.

'प्रदीपे 'अत्रायमर्थः' इत्यत्र 'तत्रायमर्थः' इत्यग्र-
नट्टपाठ इति प्रतीकम्।

'तादृशविशेष्यत्वार्थः।

'स्यादित्यर्थः — ऋ.

'पा. सू. ४. १. ३.

'कथमाविष्टलिङ्गत्वम् — ऋ, ऋ.

'पट' इति नाम्नि — अ.

'द्वित्वं बहुत्वम् — ऋ, ऋ.

'पट इति — ऋ, ऋ.

"पट इत्यपि ज्ञेयम्" इति नास्ति — अ; पटा
इत्यपि ज्ञेयम् — ऋ, ऋ.

"चाजतेः — अ.

"वधिका — ऋ. नाप्ये 'वधिका' इत्येव पाठो
दृश्यते। वासिकायां 'वधिका' इति मरेकः
पाठः।

"नाप्ये 'आ जातिप्रयोगात्' इत्यत्र 'आ अजाति-
प्रयोगात्' इति रत्नप्रकाशकृदभिमतः पाठ इति
भाति। एवं च सूत्रेऽपि 'आ अजातेः' इति
छेदोऽस्मिन्मनो योप्यः)

"प्रतियोगस्य — न.

मिति 'तदर्थं वचनं' नारम्भणीयमिति भावः । विशेषणानां युक्तवद्भाववज्जातेर्युक्तवद्भावस्यापि लोकसिद्धत्वाद्वचनमेवेदं सूत्रमित्याह — यद्येवमिति । वृक्ष इति । सूक्ष्मकण्टकामचुरयोर्वदरीविशेषणयोरजात्योर्युक्तवद्भावेऽपि वृक्षस्य जातिर्वदरीविशेषणत्वेऽपि युक्तवद्भावो न जात इति तद्वत् 'पञ्चाला जनपदः' इत्यादिपि युक्तवद्भावो न भविष्यतीति भावः । उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशादिति । जातिव्यक्त्योरत्यन्तभेदाभावादुत्पत्तिविनाशी जातेरपि तदंशे भवत इति भावः । वक्तव्यश्चेति । लोकव्यवहारस्यैतन्मूलकत्वसंभवात् तद्व्यवहाराश्रयेणास्य प्रत्याख्यानमनुचितमिति भावः । समानाधिकरणविशेषणजातेर्युक्तवद्भावनिवेधेन हि तादृशविशेषणानां युक्तवद्भावो भवतीति ज्ञाप्यते । तत्फलं च जातिव्यतिरिक्तस्थले भवति । तदिदमाह — गुणवचनानामिति । यत्तु कैयटेनोक्तं "पदसंस्कारपक्षे वाचनिकमेतत् । पदे हि पदान्तरनिरपेक्षे संस्क्रियमाणे नपुंसकं लिङ्गसर्वनामप्राप्तमेकत्वं च वस्त्वन्तरनिरपेक्षत्वात् सनिहितमिति 'शुक्लं पटाः' इति प्राप्ते भाविनो वहिरङ्गस्याश्रयस्य संवन्विन्यो लिङ्गसंख्ये अनेन प्रतिपाद्येते । विशेषणानां गुणवचनानामित्यर्थः" इति । तत्र, शास्त्रस्य नियमार्थत्वेन लोके यादृशः प्रयोगो दृष्टस्तादृशस्यैव वचनेन साधनीयत्वेन लोके च 'वेदाः प्रमाणम्, दृढं भक्तिः' इत्यादौ विशेषणस्य भिन्नलिङ्गताया दृष्टत्वे तस्यापि साधनीयत्वेन तत्र च सामान्यविवक्षाया एवाश्रयणीयत्वेन वाक्यसंस्कारपक्षस्य व्यापकत्वेन निर्दुष्टत्वेन च तत्रैव प्रकृतवचनस्योपपन्नत्वेन च पदसंस्कारपक्षस्य 'मनः, रथः, वाक्, अत्र' इत्याद्यर्थनिष्ठप्रयोगसंपादकस्याश्रयेण प्रकृतसूत्रोपपादनस्यानौचित्यात् । एतेन 'यदा तु वाक्यसंस्कारपक्षस्तदायमनुवाद एव, आश्रयविशेषस्य पूर्वमेव प्रक्रमे विशेषणानामपि तन्निष्ठत्वात् तद्गतयोलिङ्गसंख्ययोः सिद्धत्वात्' इति कैयटो निरस्तः । लोकव्यवहारस्य शास्त्रमूलकत्वौचित्येन तद्व्यवहारेण शास्त्रस्यानुवादकत्वकल्पनानौचित्यात् । एवं च 'समस्तशास्त्रस्यैवानुवादात्मकत्वापत्त्या' विशिष्याद्वैतत्वनानौचित्याच्च । हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति । नियमार्थमिदम् । तेन वचनं युक्तवन्न भवतीति 'हरीतक्यः' इति बहुवचनं भवति । खलतिकादिष्विति । इदमपि नियमार्थम् । तेन 'व्यक्तेर्युक्तवद्भावामावात्' 'खलतिकम्' इति नपुंसकत्वं सिद्धम् । खलतिकस्य पर्वतस्येति । तथा च खलतिकशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात् 'प्रकृते' नियमाभावे 'खलतिका वनानि' इति स्यादिति भावः । मनुष्यलुपि प्रतिषेध इति । विशेषणानां जाजातेरित्यस्येति शेषः । तेन 'अभिरूपः' इत्यत्र पुंस्त्वमेव स्यितम् । चञ्चेति । 'चञ्चत्' तृणमयः पुमान् । तत्तदृश इत्यर्थे 'संज्ञायाम्' इति विहितस्य कतः 'लुम्भनुष्ये' इति लुप् ॥

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् १. २. ५३.

[२, १०५-१०६]

(उद्घोषोत्तमम्) 'संज्ञाष्टिधुनादिगंशा उक्ता इति प्रश्नस्याभिप्रायमाह — प्रत्यासत्तेरिति । 'न' इत्यस्य तात्पर्यमाह — प्रत्यासत्तेरिति । गतिव्यपेक्षया लिङ्गं बलवदित्यर्थः । संज्ञानामनामर्थे

^१ तदर्थं वचनं — न.

^२ नारम्भणीयमिति — न.

^३ समवेन तदप्य — य; समवे तदप्य — य.

^४ निमित्तत्वादेव तदप्यनौचित्याच्च — न.

^५ वस्तुनैर्युक्तवद्भावान् — न.

^६ प्रकृतिनियमामा नै — न.

^७ पा. नु. १. २. १. ३.

^८ पा. म. १. ३. १. ८.

^९ 'संज्ञा' इत्यस्यानन्तरं 'न' इत्यनित्यम् — न.

तावदाह — न हीति । संवन्धेति । 'काकस्य काष्ण्याद्विबलः प्रासादः' इतिवदिति भावः । संप्रत्यय इति । लोकव्यवहारावीनप्रत्ययः प्रमाणं यस्य तत्त्वादिति हेत्वर्थ इत्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेनाह — तत्रेति । संज्ञाप्रामाण्यमवश्याभ्युपेयमिति भावः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो रूढत्व-योगिकत्वाभ्यां वैषम्यमाशङ्क्याह — न चेति । 'कथं तर्हि ततस्तद्धितस्तस्य लुप् च सूत्रितः, अत आह — तत इति । पञ्चालादिशब्देभ्य इत्यर्थः । नियतलिङ्गत्वे पूर्वोक्तं स्मारयति — तत्रेति । संख्याप्रत्ययस्याप्यालम्बनमाह — बहुत्वमपीति । अवयवेति । 'पाशान्' इत्यादिवदित्यर्थः । शक्तीति । 'अग्निष्ठकर्मत्वादिनानाकारकशक्तिगतमित्यर्थः । अन्यत्र अवयविनि, शक्तिमति वा । पूर्व 'सिकताः' इति बहुवचनान्तमुदाहृतम् । 'इदानीमेकवचनान्तस्यापि साधुत्वमाह — एकेति ॥

[२, १०५-१०६]

(रत्नप्रकाशः) कश्चिदुपहसति सूत्रकारम् — किं या एता इति । समाधत्ते भगवान् — नेत्याहेति । किं तर्हीत्यत आह — संज्ञानमिति । लोकव्यवहारसिद्धस्य निर्णयस्य संज्ञाशब्देन निर्देशः कृत इति भावः । तथा च लोके ये^१ नित्यं बहुवचनान्ता द्विवचनान्ता वा देशविशेषे रूढास्ते प्रत्ययतल्लुव्युक्तवद्भावेन व्युत्पादनीयाः, लोकत एव 'आपः, दाराः, वर्षाः, सिकताः' इत्यादेरिव तेषां सिद्धत्वादिति भावः । अयं निषेधः पञ्चालादिप्रसिद्धशब्दविषयको ज्ञेयः । इतरस्यले प्रत्ययविधितल्लुव्युक्तवद्भावेर्व्युत्पादनं युक्तमेव । 'वस्तुगत्या' तत्रापि तथा व्युत्पादनं युक्तमेव । 'तद-शिष्यम्' इत्यादिपञ्चसूत्री त्वन्येषां मतस्यानुवादमात्रपरा । अन्यथा स्वकृतप्रत्ययतल्लुव्युक्तवद्भावानां स्वयमेव दूषणे पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तेः । न च प्रत्ययतल्लुव्युक्तवद्भावा एवान्यमतानुवादोऽस्तु, इयं पञ्चसूत्र्येव पाणिनेरस्त्विति वाच्यम्, एवं च सत्येतत्पञ्चसूत्र्या इतरसमस्ताप्टा-ध्यायीर्बलदाण्येनैतावत एव पाणिनीयत्वापत्तेः ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् १. २. ५८.

[२, १०६-१०८]

(उद्घोषोक्तम्) 'बहुवन्तेऽर्थाः' इति भाष्ये गंगमयति — जातिरिति । भाष्ये 'एकस्मिन् बहुवचनम्' इति त्यक्त्वा 'बहुव्येकवचनम्' इति वक्तव्यमित्युक्त्या 'जात्याख्यायाम्' इत्येतदङ्गी-कृतम् । तस्मादयमाह — अत्रेति । 'जात्याख्यायामेकस्मिन्' इति 'यदेकार्थं' तद्युक्तम्, कुतः, गमान्यामिषानादिति धातिकयोजना । गार्ग्यत्वमेकव्यक्तितनिष्ठं कथं जातिः, अत आह — गोत्र-स्येति । नन्येकगार्ग्यगतं गार्ग्यत्वं जातिरस्तु ग्रीहत्यादिवत्, अत आह — बहुव्यति । गण-

यतंत । उपरि रुढशब्दस्य विद्यमानत्वाद-

^१ प्रदीपे 'अतो योगानवगमात्' इत्यत्र 'ततो योगा-नवगमात्' इति निषेधमात्मरमुदिने पाठः ।

दमधिकमिति वक्तव्यम् ।

^२ अग्निष्ठकर्मत्वादि — अ; अग्निष्ठकर्मत्वादि — अ, अ.

^३ वस्तुतस्तु तत्रापि — प.

^४ प्रसिद्धपञ्चानादिगणशब्दस्येत्यर्थः ।

^५ तत्रेति — रु.

^६ 'ये रुद्रा निरुदम्' इति 'प, य, न' मानूकम्

^७ यदेकार्थं — अ.

ष्विति । 'यशोश्च' इति यशो लुकि रूपम् । अभिन्नस्येति । गार्ग्यशब्दाद् गगपित्यत्वं प्रतीयते, न तु ब्रीहित्वादिवदनुगता 'काचित्' जातिः प्रत्यक्षगम्यास्तीति भावः । जातिशब्दत्वेऽपि देवदत्तादिशब्दा इह न गृह्यन्त इत्याह — एकस्मिन्स्त्विति । सामर्थ्यमेवाह — जातिपदार्थेति । सर्वं इति । शुक्लादिशब्दानामपि गुणगतशुक्लत्वादिजातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । अमेदोपचाराच्च शुक्लादिशब्दानां द्रव्ये प्रयोगः । पाचकादिष्वपि पाकत्वादिजातिरेव परम्परासंबन्धेन कर्तृगता प्रवृत्तिनिमित्तमिति सर्वे शब्दा जात्यभिधायिन इति भावः । भिन्नेति । लोकप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । देवदत्तादिषु परिमाणमेवेऽपि द्रव्यमेदो नास्तीति मते तन्मात्रवृत्तिजातिरेभावाच्चेति भावः । एकवचनस्य स्थाने 'बहुवचनस्याङ्गीकारे दोषमाह — भाष्ये ब्रीहिभ्य इति । उच्यते वचनमिति कर्मव्युत्पत्त्या संख्या लब्धा, बहूनामित्यनेन च बहुत्वलाभ इत्याह — बहूनामिति । 'तिष्ठपुनर्वसोः' इत्यत्र बहुवचनस्थाने 'द्विवचनदेशाङ्गीकारे 'जसि च' इति गुणः स्यात् । तन्निरासायाह — एवमिति । प्रसक्तमाह — एकस्यैवेति । उभय जातिर्द्रव्यं चैत्युभय । तत्रेति । विवक्षामेदेनापि 'लोके प्रयोगद्वयोपपत्तौ जातिप्राधान्य एव प्रयोगद्वयं संभवतीत्यमानकमिति भावः ॥

[२, १०६-१०८]

(रत्नप्रकाशः) इदमयुक्तमिति । जातेः प्रकारत्वेन भानात् लिङ्गवचनव्यवहारस्य व्यक्त्याश्रयत्वाद् व्यक्तीनां च बहुत्वाद्वहुवचनं न्याय्यमेव, यत्नसाध्यं तु तत्रैकवचनमेवेति भावः । इति नामेति । इति खल्वित्यर्थः । 'जात्याख्यायामिति । जातिरेव पदार्थ इति मताश्रयेण दमुक्तमिति भावः । गार्ग्यं गार्ग्यत्वमिति । 'गोत्रं च चरणैः सह' इति गोत्रस्य जातित्वमुक्तमिति तद्वलेन तत्र ब्रीहित्वादिवज्जातिरभ्युपेयेत्याशयेनैवमुक्तम् । एतेन 'बहुषु गर्भेषु गार्ग्यत्वस्याभिन्नस्याभावात् कथंचिदिव भाष्यं योजनीयमित्येवंपरः कैयटो निरस्तः । ब्राह्मणत्वादिजातिरेव गार्ग्यत्वादिजातिराश्रयेण बाधकामावात् । यदप्युक्तं तेनैव 'एकपिण्डगता दित्यत्वादिका जातिर्न गृह्यते जात्याख्यायामिति वचनसामर्थ्यात्' इति । तदपि न, 'दीक्षिताः समागताः, राममट्टाः समागताः, देवदत्ताः समागताः, विष्णुमित्राः समागताः' इति व्यवहारदर्शनेन तस्या अपि जातिग्रहणे बाधकामावात् । पक्षे 'ब्राह्मणः पूज्यः, ब्राह्मणी पूज्यौ' इत्यादिवत् पक्षे 'दीक्षितः, राममट्टः, यज्ञदत्तः, देवदत्तः' इत्यादिप्रयोगसंभवात् । सामान्यवत् क्रियागुणयोरप्येकत्वस्यैवोचितत्वेन 'जात्याख्यायाम्' इति वचनबलेन गुणक्रियाशब्दयोरेव व्यावृत्तेः संभवेनैकव्यक्तिजातिव्यावृत्त्ययोगाच्च । यदप्युक्तं तेनैव 'जातिपदार्थावधिमते हि सर्वे शब्दा जात्यर्थाभिधायिनः' इति । तदपि न, तन्मतेऽपि गुणक्रियाशब्दाङ्गीकारे बाधकामावात् । शब्दार्थविवक्षयापनायावस्थानेनैवमादाय दित्यत्वादिजातिस्तेनान्युपगमेऽपि गुणक्रियागतजात्यङ्गीकारे भानामावात् । 'आकृतिग्रहणा जातिः' इत्यादिव्याकरणपरमपित-जातिलक्षणस्य गुणक्रियागतधर्मप्रवर्तनाच्च । ननु 'नीलाति रूपाणि, पीताति रूपाणि' इत्याद्य-

^१ पा. सू. २. ४. ६४.

^२ गार्ग्यजातिः — ऋ.

^३ बहुवचनस्यादेशाङ्गीकारे — अ, ऋ.

^४ पा. सू. १. २. ६३.

^५ द्विवचनाङ्गीकारे — ऋ.

^६ पा. सू. ३. ३. १०९.

^७ 'लोके' इति नास्ति — ऋ.

^८ 'प्रयोगद्वयं संभवतीति — अ, ऋ.

^९ 'जात्याख्यायामिति' इत्यादि 'व्याकानामावात्'

इत्यन्तं नास्ति — न.

^{१०} महानाम्यम् ४. १. ६३.

^{११} महानाम्यम् ४. १. ६३.

नुगतप्रतीतिबलाद् गुणादिगता जातिः सिध्यतीति चेन्न, औपाधिकत्वेन तत्र व्यक्तिभेदस्य तन्निष्ठ-
जातिकल्पनाया असिद्धेः । 'एकस्मिन्' इत्यनेनैकत्वबोधकैकवचनं लक्ष्यते । तेनैकवचनस्य बहु-
वचनमादेशो भवतीत्यर्थो लभ्यत इति मन्यमानोऽर्धाङ्गीकारेणाह — अस्ति प्रयोजनमिति । उक्त-
मिति । स्थानिवत्सूत्रे । अर्थातिदेशोऽयमिति । एकस्मिन्नर्थे बहुवचनं भवति, एकं बहु-
वच्यवहर्तव्यमिति व्यपदेशातिदेशः क्रियत इति भावः । वस्तुतस्त्वेकस्मिन्नर्थे बहुवचनं भवतीति
सूत्रार्थान्न काप्यनुपपत्तिः । संख्याप्रयोग इति । एकस्मिन्नेवार्थे बहुवचनस्य विधानादेकशब्दप्रयोगेऽ-
पि बहुवचनं स्यादिति भावः । अस्मदो नामयुवेति । उत्तरसूत्रविषयमिदं वचनम् । इदानीं
जातिशब्दानां केवलजातिपरत्वमयुक्तम्, किं तु जातिविशिष्टद्रव्यपरत्वमेव । प्रायेण त्रिशिष्ट-
विषयस्यैव व्यवहारस्य जायमानत्वात् । तथा च व्यक्तिभेदविवक्षायां बहुवचनम्, तदविवक्षाया-
मेकवचनं च भविष्यतीति व्यर्थमिदं सूत्रमित्याह — अशिष्यं वेति । जातिरपीति । जातिविशिष्ट-
द्रव्यस्याभिधानादिति भावः ॥

अस्मदो द्वयोश्च १. २. ५९.

[२, १०९-११०]

(उद्घोतनम्) ननु स्वातन्त्र्यविवक्षायामपि कर्तुरेकत्वात् कथं बहुवचनम्, अत आह —
एकेति । सर्वेन्द्रियाणां युगपद्व्यापारानङ्गीकारेणैकेन्द्रियव्यापारदशायामितरेषामौदासीन्येन 'तत्कर्तृ-
त्वानुमन्तृत्वात् सर्वेषां कर्तृत्वविवक्षा युक्तैत्यर्थः । इन्द्रियेष्वस्मच्छब्दप्रयोगः कथम्, अत आह
— शरीर इवेति । 'गौरोऽहम्' इतिवत् 'काणोऽहम्' इत्यादिप्रतीतिदर्शनात्, इन्द्रियात्मवादे तेषा-
मेवाहंप्रत्ययविषयत्वाच्चेति भावः । 'आवां ब्रूवः' इति द्विवचनं न वचनसाध्यमित्याह — युष्म-
दस्मदोरिति । 'त्वं मे गुरुः, यूयं मे गुरवः' इति प्रयोगद्वयमपि वृद्धव्यवहारादेव सिध्यतीत्याह
— संप्रत्ययेति । युष्मदि गुरो गुरुविषये युष्मच्छब्दे ॥

[२, १०९-११०]

(रत्नप्रकाशः) तद्यदा 'स्वातन्त्र्यविवक्षेति । एकेन्द्रियप्रवृत्तावन्यानीन्द्रियाणि तदनुभोदन्त
इति सर्वेषामिन्द्रियाणामेकैकविषयत्वसंभवादिति भावः ॥

फल्गुनोप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे १. २. ६०.

[२, ११०]

(उद्घोतनम्) 'तदापीति । यदा चन्द्रस्य फल्गुन्यादियोगस्तदेव बहुवचनम्, 'अन्यदा

^१ 'तत्कर्तृत्वानुमन्तृत्वात्' — अ.

^२ 'न' इति नास्ति — अ.

^३ 'नाप्ये' 'स्वातन्त्र्येण विवक्षा' इत्यत्र 'स्वातन्त्र्य-

विवक्षा' इति पाठोऽस्मिन्नत इति नाति ।

^४ 'तदापीति' — अ.

^५ 'अन्यदा' — अ.

द्विवचनमेवेति ज्ञेयम् । ननु चन्द्रस्य फल्गुन्यादिशब्दवाच्यत्वाभावात् 'तत्सहितेषु कथं 'फल्गुन्यः' इत्यादिप्रयोगः, अत आह — अर्घर्चा इति । यथार्चशब्दस्य तद्रूपारोपेण गोमयादिषु वृत्त्या बहुवचनम्, छत्विशब्दस्याप्यच्छत्विषु, एवं प्रकृतेऽपीत्यर्थः । शास्त्रे लोके च प्रसिद्धार्थमुदाहरण-
द्वयम् । सर्वत्राजहल्लक्षणया बहुवचनोपपत्तिः । विवक्षाभेदेन 'द्विवचनबहुवचनवदेकवचनमपि कदाचित् स्यात्, अत आह — एकस्यामिति । ननु द्वयोर्बहुवचनवर्तते, नैकस्यामित्यत्र 'किं मानम्, अत आह — सर्वत्रेति । अनवस्था अव्यवस्था ॥

[२. ११०]

(रत्नप्रकाशः) फल्गुनीसंज्ञके 'प्रोष्ठपदासंज्ञके च द्वे नक्षत्रे इति द्विवचने नित्यतया प्राप्ते पक्षे बहुवचनार्थं सूत्रम् । अयमपीति । तत्रनक्षत्रद्वयसमीपे सूक्ष्माणामन्येषामपि बहूनां नक्षत्राणां सत्त्वेन तेषामपि बोधनेऽभिमतं बहुवचनम्, नक्षत्रद्वयमात्रबोधने द्विवचनं [च] भविष्यतीति भावः ॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् १. २. ६१.

विशाखयोश्च १. २. ६२.

[२. ११०]

(जह्मोत्तनम्) भाष्ये सुपां सुलुगिति । 'तत्सूत्रविहितपूर्वसवर्णे पुनर्वसुरिति सिध्यतीत्यर्थः । छन्दसि सर्वविधीनां विकल्पात् पुनर्वसू इत्यपीति भावः ॥

[२. ११०]

(रत्नप्रकाशः) सुपां सुलुगिति । 'पुनर्वसुर्नक्षत्रम्, विशाखा नक्षत्रम्' इत्येकैकमेवोदाहरणं लभ्यते । तच्च द्विवचनस्य सावादेशे सत्येव सिद्धमिति भावः । यद्युदाहरणान्तरमपि लभ्येत तर्हि व्यत्ययेन तत्सिद्धमिति मन्तव्यम् ॥

१ तत्सहिते कथं — ऋ.

२ 'द्विवचन' इति नास्ति — ऋ.

३ किं नियामकम् — ऋ.

४ प्रोष्ठपदसंज्ञके च — प, फ, भ.

५ 'तत्सूत्रविहितपूर्वसवर्णे' इत्येव 'अ, ऋ, ॠ' कोशेषूपलभ्यते । 'पुनर्वसुरिति सिध्यतीत्यर्थः' इति 'अ' कोशे 'पुनर्वसु' इति सिध्यतीत्यर्थः' इति 'ऋ, ॠ' कोशयोश्च पाठो दृश्यते । सूया-
रम्भपक्षे 'पुनर्वसुः' इत्येकवचने सति रूपम्,

'विशाखा' इति च । प्रत्याख्यानोऽपि तादृश-
मेव हि रूपं सावयितुमुचितम् । पुनर्वसुशब्दात्
औप्रत्यये तस्य पूर्वसवर्णदेशे सति 'पुनर्वसु ऊ'
इति स्थिते सवर्णदीर्घे 'पुनर्वसू' इत्येव हि रूपं
स्यात् । तस्मादत्र ग्रन्थ एवं स्यादिति नास्ति ।
'तत्सूत्रविहिते सो पूर्वसवर्णे च पुनर्वसुरिति
विशाखेति च सिध्यतीत्यर्थः' इति । औप्रत्ययस्य
'नु' इत्यादेशे 'पुनर्वसुः' इति, 'विशाखा औ'
इत्यत्र औप्रत्ययस्य पूर्वसवर्णे सवर्णदीर्घे च
'विशाखा' इति च सिध्यतीत्याशयः ।

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् १. २. ६३.

[२, ११०-११३]

(उद्घोतनम्) तिष्येणेति । 'नक्षत्रेण युक्तः' इति विहितस्याणो 'लुवविशेषे' इति लुप् । तिष्य इति । तिष्ययुक्ते काले । 'सन्धिवेला' इत्यण्, तस्य 'श्रविष्ठाफलानु' इत्यनेन लुक् । नन्विति । ज्योतिर्वचनक्षत्रग्रहणस्य कालव्यावृत्तिः प्रयोजनम्, द्वितीयस्य माणवकव्यावृत्तिरिति भाष्ये उक्तम् । द्वयमप्येकेनैव सिध्यतीत्यर्थः । अन्तरङ्ग इति । साक्षान्नक्षत्रेण कालस्य योग इत्यन्तरङ्गत्वं कालस्य । नक्षत्रयुक्तकालेन माणवकस्य योग इति तस्य बहिरङ्गत्वम् । अकर्मक-श्रुत्या 'लः कर्मणि' इति सूत्रे 'अकर्मकेभ्यः' इत्यनेन । 'पूर्वं द्रव्यकर्मणान्वितक्रियायाः परिच्छेदका-काङ्क्षया कालसंबन्ध इति कालस्य बहिरङ्गत्वम् । अत्रास्वरसेन 'अयवा' इत्युच्यत इत्याह — नन्विति । अर्थादिति । अकर्मकग्रहणे नवा साक्षात् कर्मणि व्यावर्त्यमानेऽन्तरङ्गस्यैव व्यावृत्तिर्युक्ता । नक्षत्रग्रहणं तु स्वार्थं 'समर्पयदथादिन्यनिवर्तकमित्युभयनिवर्तकत्वोपपत्तिरिति भावः । इत्याह इत्यस्त्वेराह । देशान्तरस्यनियामकत्वमेकवाक्यत्वे न सिध्यति, अत आह — तिष्येति । पुष्यविशेषणार्थं तत्रावश्यं नक्षत्रग्रहणं कर्तव्यमेवेत्याशयेनाह — यलोप इति । स्वरूपग्रहण इति । तिष्यपुनर्वसुशब्दयोरित्यादिः । पुनरिति । तिष्यपुनर्वसुशब्दयोरभिधेये नक्षत्रे वर्तमानो यो 'नक्षत्रशब्दद्वन्द्वस्तत्रेति 'तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे' इत्यस्यार्थः । तथा च पर्यायिणामपि ग्रहणं सिध्यतीति भावः । अनपेक्षित उपात्तशब्दः तिष्यपुनर्वसु'शब्दो येन तिष्यपुनर्वसुशब्दार्थेन तस्यैव तत्प्रतिपादकशब्दमात्रस्यायं द्विवचनातिदेश इति विग्रहः । पुरुषा इति । तिष्यः पुनर्वसु येषां भ्रान्तानामिति विग्रहेणेत्यर्थः । नक्षत्रवृत्तेरिति । द्वितीयनक्षत्रानुवृत्त्या तथा व्याख्यानानित्यर्थः । अवयवेनेति । तिष्यः पुनर्वसु यस्य तिष्यपुनर्वसुसमुदायस्येति विग्रहः । उद्भूतावयवभेदसमुदायस्यान्यपदार्थत्वाद् बहुवचनोपपत्तिः । कथं तिष्यः पुनर्वसु, अत आह — 'विपर्यसिति । उन्मुग्धाः भ्रान्तिविपर्या इत्यर्थः । अस्तीति । समुदायसमुदायिनोरभेदान्नक्षत्रसमासः एवायमिति भावः । सर्वग्रहणेन प्राणिद्वन्द्वस्याप्येकवद्भावे 'अप्राणिनाम्' इति व्यर्थम्, अत आह — अप्राणीति । नेदं 'वाचनिकमित्याह — न्यायेति । 'अयं प्राणिद्वन्द्वो विकल्पेनैकवदित्ययम् । न्यायमेवाह — बहुवचनेति । बहुवचनस्येत्यनेनेत्यर्थः । सूचितप्रकारमाह — एकवद्भावेति । न त्विति । तथा सति 'चार्ये द्वन्द्वः' इति पृथक् समासविधानं व्यर्थं स्यादिति भावः । तत्प्रकरणेति । न च 'विभाषा वृक्ष' इत्यादिना विकल्पोऽपि नियत एवेति वाच्यम्, तस्य वृक्षविशेषाणां वृक्षविशेष-

^१ पा. सू. ४. २. ३.

^२ पा. सू. ४. २. ४.

^३ पा. सू. ४. ३. १६.

^४ पा. सू. ४. ३. ३४.

^५ पा. सू. ३. ४. ६९.

^६ 'पूर्वम्' इति नास्ति — ऋ.

^७ समर्पयदथादिस्य निवर्तकमिति — अ.

^८ एकवाक्ये न तिष्यति — ऋ.

^९ नक्षत्रशब्दानां द्वन्द्वः — अ, ऋ.

^{१०} शब्दयोरभिधेयेन तिष्य — ऋ.

^{११} तत्र विपर्यसिति — अ.

^{१२} नक्षत्रसमुदाय एवायमिति — ऋ.

^{१३} पा. सू. २. ४. ६.

^{१४} वाचनिकमित्यत आह — ऋ.

^{१५} प्रदीपे 'न्यायसिद्धद्वयार्थः' इत्यत्र 'न्यायसिद्ध-द्वयार्थः' इति पाठोऽन्येनानुमित इति भाति ।

^{१६} पा. सू. २. २. २९.

^{१७} पा. सू. २. ४. १२.

रेवोभयत्र द्वन्द्वः, अन्यस्त्वितरेतरयोग एव, 'गुडचूतावित्येवं' नियमार्थत्वादन्यत्र विकल्पसंभवादिति भावः। न हीति। 'अप्राणिनाम्' इत्यत्र लोकव्यवहारसिद्धप्राणिनामेव ग्रहणमिति 'तिष्यपुनर्वसु' इत्येकवद्भावो भवत्येवेत्यर्थः। ननु लोकसिद्धत्वाभावेऽपि शास्त्रसिद्धप्राणित्वसत्त्वात् 'प्राणा एव' इत्ययुक्तम्, अत आह — तदधीनेति। प्राणशब्देनाभेदोपचारात् प्राणिन एवोच्यन्त इत्यर्थः। 'अथवा' इति भाष्यस्य न लोकसिद्धाः प्राणिनः, किं तु शास्त्रगम्या इत्यर्थोऽनेनोक्तः। बहुवचन-ग्रहणस्य 'तिष्यपुनर्वसु' इत्येकवचननिवर्तकत्वेऽप्युक्तन्यायेन विकल्पसिद्धिरिति भावः॥

इति भाष्यप्रदीपोद्घोतने प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे
द्वितीयमाह्निकम् ॥

[२, ११० - ११३]

(रत्नप्रकाशः) नक्षत्र इति किमर्थमिति। तिष्यपुनर्वसुशब्दयोर्नक्षत्र एव प्रसिद्धत्वादिति भावः। उपसर्जननक्षत्रपरत्वे ग्रहणं मा मूदित्येवमर्थं तदित्याशयेनोत्तरमाह — तिष्यश्चेति। ननु माणवकं प्रतीव कालं प्रत्यपि नक्षत्रस्योपसर्जनत्वाविशेषादेकेनैव नक्षत्रग्रहणेनोभयव्यावृत्तिः सिद्धेत्यत आह — अथवेति। तिष्यपुनर्वस्वोरिति। द्वितीयनक्षत्रसंबन्धवैलायां पुनर्वसुशब्दः पुष्यशब्द-लक्षक इति भावः। नन्वत्र द्वितीयनक्षत्रग्रहणेनोक्तार्थसाधनमतिक्रिष्टमिति वार्तिकस्यमेव नक्षत्र-ग्रहणं युक्तम्, अत्रत्यमेव द्वितीयं दूरीकर्तव्यमित्यत आह — अथवेति। अर्थग्रहणार्थं द्वितीयं नक्षत्रग्रहणमिति भावः। द्वन्द्व इति किमर्थमिति। नक्षत्रसमास इत्येव कुतो नोक्तं, नक्षत्र-परयोस्तिष्यपुनर्वस्वोः समास इति उपालयानसंभवेन तिष्यपुनर्वसवो माणवका इत्यत्र वारणसंभवा-दिति भावः। तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धा इति। अत्रापि नक्षत्रवाचकयोरेव समासः, नान्यपरयो-रिति भावः। कथं चात्रैकवचनमिति। "द्विगुरेकवचनम्" इति प्रकरणे यत्रैकवद्भावो विहित-स्तत्रैव सं, नान्यवेति भावः। 'जातिद्वन्द्व' इति। तिष्यादिप्रसिद्धनक्षत्रसमीपवर्तिनामन्येषामपि तिष्यादिपदवाच्यत्वसंभवेनानेकव्यक्त्याश्रयजातिसंभव इति भावः। शापयत्याचार्य इति। तथा च "द्वन्द्वश्च प्राणित्युत्पत्तिनाङ्गानाम्" इत्यादिना तेषां द्वन्द्व एकवचनवदेवेति नियमो भवतीत्याश्रयणा-दन्यत्र द्विविधस्यापि द्वन्द्वस्य स्वीकारो भवतीति फलितम्। पूर्वं नक्षत्राणां प्राणित्वं स्वीकृत्य शापकेनात्र द्वन्द्वद्विविध्यं साधितम्। इदानीं तेषामप्राणित्वमेवेति "जातिरप्राणिनाम्" इत्येकवद्-भावः सिद्ध इत्याह — अथवेति ॥

इति महाभाष्यसिद्धान्तरत्नप्रकाशे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे
द्वितीयमाह्निकम् ॥

१ गुडचूतावित्येतन्नियमार्थत्वात् — यद्.

२ पा. सू. २. ४. ६.

३ कालवाचकयोरेव — प, फ.

४ नान्यपराणामिति — न.

५ पा. सू. २. ४. १.

६ माविद्वन्द्व इति — न.

७ पा. सू. २. ४. २.

८ पा. सू. २. ४. ६.

९ 'अध्यायस्य' इति नास्ति — प, फ.

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे तृतीयमाहिकम्

‘सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ १. २. ६४.

[२, ११४-११९]

(उद्घोतनम्) उपदेशः संकेतग्रहः । ‘समानानाम्’ इत्युक्ते ‘सरूपाणाम्’ इत्यतः को विशेषः, वर्णसाम्यात्, अत आह — प्रतिपत्तीति । ‘सर्वम्’ इत्यनेनार्थसाम्यमुक्तम् । तदुपपादयति — स्वं रूपमिति । भावसाधनं श्रुतिशब्दमभिप्रेत्याह — श्रोत्रेति । श्रोत्रजन्योपलब्धिः श्रुतिरित्यर्थः । करणसाधनमभिप्रेत्याह — अथवेति । ‘शेषणम्’ अवस्थितिः । स्थितेः कर्त्राङ्क्षायां प्राथम्यादेक एव स्थितिकर्ता प्राप्यत इत्यर्थः । द्विवहुशब्दयोः संख्येयपरत्वे द्विवचनानुपपत्तिः, भावप्रधानत्वे चानन्वयः, अत आह — द्वित्वेति । भावप्रधानो निर्देशः । तेन च तदाश्रयप्रतिपादकशब्दलक्षणेति भावः । संस्कार्यत्वादिति । ‘एकशेषसंस्कारेणेत्यादिः । आदेशत्वशङ्कां वारयति — साधुरिति । अव्याहारं वारयति — पठतीति । शेषपदं विहायाध्याहारोऽप्यमानकः एवेति भावः । अन्तरतम इति । रूपत इत्यादिः । ‘द्व्युदात्तशब्दयोर्वहुव्रीहौ’ तेनैव ‘गतार्थत्वान्मत्वर्थीयो’ न स्यात्, अत आह — द्वाविति । ‘अशूद्रुपि’ लटिकणिसटिविशिष्यः क्वन्’ इति क्वन्प्रत्ययान्तोऽवशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । ‘द्व्युदात्तवान्’ इत्येतदपि संगमयति — आदेशोऽपीति । लोपिनोऽलोपितेति छेदे नञोऽन्ययमाशङ्क्य कृत्यान्तो लोप्यशब्द इत्याह — लोपनीयस्येति । ‘लोपसंबन्ध इति । ‘तद्विदितान्ताद् भावप्रत्ययेन संबन्धामिधानादिति भावः । ‘यन् यो बहुषु’ इति प्रत्ययानामेकशेषं विना न संगमवति । ‘स चानेकप्रत्ययोत्पत्तौ । सा च न संगमवति, अनेकप्रत्ययानामेकप्रकृतिपरत्वासंगम्यात्, अत आह — यत्राकृतेरिति । आदेशपक्षे पाक्षिकोऽयं दोष इत्याह — तत्रेति । ‘समानानामिति । प्रत्ययत्रयस्यापि ‘प्रकृत्यर्थविशिष्टापत्यामिवानात् समानार्थत्वं शेषम् । सप्रकृतिक इति । प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः । विनिगमकामावेऽपि यदा सप्रकृतिक आदेशस्तदातिप्रसङ्गो बोध्यः । यचनेति । ‘यञञोश्च’ इति वचनसामर्थ्यात् । तयोश्च बहुषु वृत्त्यभावात् तदन्तग्रहणं तत्राङ्गीक्रियत इत्यर्थः । प्रतिकृतिप्रचयः प्रतिकृतिबहुत्वम् । अन्तान्तार्थव

‘विशेषणं — ऋ.

‘एकसंस्कारेणेत्यादिः — ऋ. ऋ.

‘अमान एवेति — ऋ.

‘उणादिमूलम् १५७.

‘लटिगटिकणि — ऋ.

‘अन्वयेनेति — अ.

‘लोपसंबन्ध इति — अ.

‘तद्विदितान्ताद् भाव — ऋ.

‘न’ इति नास्ति — अ.

‘न चानेक — अ, ऋ.

‘न’ इति नास्ति — ऋ.

‘सप्रकृतिक इति — अ, ऋ, ऋ.

‘प्रकृतिप्रत्ययविशिष्टापत्यामिवानात् — अ;

‘प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययानामिवानात् — ऋ.

‘पा. मू. २. ४. ६४.

बहुत्वे इष्टापत्तिः स्यादिति प्रतिकृतिपर्यन्तभावनम् । अग्रन्तश्चेति । काश्यपशब्दो विदाद्य-
वन्तः । लौकिकस्येति । 'यजोश्च' इत्यत्र 'यस्कादिभ्यः' इत्यतो गोत्र इत्यनुवर्तते ।
तत्रापत्यमात्रं लौकिकं गोत्रं गृह्यते । तत्र प्रतिकृतिवृत्तेः काश्यपशब्दस्यापत्यार्थत्वाभावादेव लुग-
न भविष्यतीत्यर्थः । भाष्ये पय इति । एकं प्रथमान्तम्, एकं द्वितीयान्तम् । 'भ्याम्' इति
तृतीयान्तमेकम्, चतुर्थ्यन्तमेकम् । जाती पदार्थे द्विवचनबहुवचने कथम्, अत आह — आश्रयेति ।
उपलक्षणमिति । अनेकव्यक्तिष्वेकोपाधिना शक्तिग्रहार्थं जातेरुपयोगः । न तत्र शक्तिः, आनय-
नादिव्यवहारे व्यक्तेरेवोपयोगादिति भावः । ननु व्यक्तिपक्षेऽप्यनेकशब्दाप्रसक्तेरेकशेषारम्भो
व्यर्थः, अत आह — यावन्तीति । सहविवक्षायामनेकशब्दप्रसक्तिरिति भावः । विषयतया
विशिष्टतया । दृष्टान्तमास्थायेत्यस्य तात्पर्यमाह — यदीति । विरूपानेकशेषे विनिगमकं वक्तुं
साम्यं तावदाह — प्रयोगादिति । 'सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे' इत्युक्तत्वात् 'प्रयोगादेव शक्तिग्रहो न
वचनादित्यर्थः । दृष्टादिबद्धिति । द्वित्र्यादिशब्द एकशेषं विनाप्येक एवानेकमर्थं प्रत्याययति,
तद्वदेकशेषं विनापि वृक्षावित्यादिशब्द इत्यर्थः । अन्यथा वृक्षावित्यादेर्व्यक्तिद्वयप्रतिपादनसामर्थ्याभावे ।
विद्यमानैव शक्तिरेकशेषेण ज्ञाप्यते, अत आह — मन्देति । लाघवायेति । 'सरूपाणामेकशेषः' इत्यतः
'विरूपाणामनेकशेषः' इत्यस्य नञर्थतया गौरवमित्यर्थः । अक्षराधिक्येऽपि प्रतिपत्तिलाघवमितरत्र
विनिगमकमित्याह — तन्नेति । तत्र विरूपानेकशेषे । प्रवृत्तिविषया विरूपाणामेकशेषो नेत्येवं-
रूपा । प्रवृत्तीति । एकः शिष्यत इति विविमुखेन प्रवृत्तिः, इतरन्निवर्तत इति निषेधमुखेनेति
'प्रतिपत्तिद्वयम् । 'वक्तव्या' इत्यस्य व्याख्येयेत्येवं व्याख्यानं हेतुमाह — शेषशब्दस्येति । 'सुकर-
मिति भाष्ये विरूपानेकशेषारम्भम् । तरवर्थमाह — एवं हीति । 'वृद्धो यूना' इत्यादौ विरूपाणा-
मेकशेष उच्यते । सरूपाणामप्येकशेषकयने प्रकरणमभिन्नं भवति । विरूपानेकशेषे तु प्रकरण-
विच्छेदः स्यात् । 'वृद्धो यूना' इत्यत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । शेषशब्दमात्रस्य स्वरितत्वेनानु-
वृत्तिव्याख्यानं गृह्यतरमिति भावः ॥

[२, ११४-११९]

(रत्नप्रकाशः) रूपग्रहणं किमिति । समत्वं रूपकृतमेव शब्दानां भविष्यति, तस्यैव सार्व-
जनीनत्वात् । अर्थकृतसमत्वं त्वर्थज्ञपुरुषविशेषेणैव ज्ञेयमिति सार्वजनीनं न भवतीति तन्नाश्रयिष्यते ।
प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धस्यैव ग्रहणादिति भावः । यत्रैव सर्वमिति । कस्यचित्सुखस्योभयकृत-
'साम्ये सत्येवैकशेष इति बुद्धिः स्यादिति तद्वारणाय रूपग्रहणमिति भावः । वस्तुतस्तु न्यायविदः
संदेहं वारयितुं विशेषणे आश्रीयमाणेऽतिप्रसङ्गो भवतीति रूपग्रहणसामर्थ्यादिकृतसाम्येनाप्येकशेषो

‘आख्येयेत्येवं — अ.

‘पा. सू. २. ४. ६४. यजोश्चेत्यत्र — ऋ.

‘पा. सू. २. ४. ६३.

‘एवकारो नास्ति — अ.

‘यावन्त इति — ऋ.

‘का. वा. १.

‘प्रयोगादेकशक्ति — अ.

‘प्रवृत्तिद्वयम् — ऋ.

‘इदं वाक्यमेवमेव ‘अ, ऋ, क’ कोशेषूपलभ्यते ।
'विरूपानेकशेषारम्भं सुकरं भत्वा एकशेषारम्भ-
स्य सुकरतरत्वं भाष्ये उक्तम्' इत्याशयः स्या-
दिति भाति । कोशान्तरं निरीक्ष्यम् ।

‘पा. सू. १. २. ६५.

‘पा. सू. १. २. ६५.

‘साम्यसत्ये चैकशेष इति — न.

भवतीति सिध्यति । वक्ष्यति चैतदाशयेनैव वार्तिककारः 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' इति । एतेन "रूपस्यान्तरङ्गत्वाद्देह्यत्वादुपदेशानपेक्षत्वाच्च तत्कृतमेव समानत्वं ग्रहीष्यते । प्रतिपत्तिलाघवं च 'समानानाम्' इत्युच्यमाने भवति; रूढशब्दत्वात् समानशब्दस्य तुल्यार्थत्वावगमात् । 'सरूपाणाम्' इति पुनरुच्यमाने पदद्वयार्थविगमपूर्वकान्यपदार्थविगमात् प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति प्रश्नः" इति, 'स्वं रूपम्' इत्यत्र रूपग्रहणेन जापितं व्याकरणे रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति । 'ततश्चार्यरूपाभ्यां समानत्वं गृह्येतेत्यर्थः" इति च निरस्तम् । 'प्रश्नः' इत्यन्तस्य 'स्वं रूपम्' इति सूत्रगतैतज्जातीयतदीयग्रन्थदूषणेनैव दूषितप्रायत्वात् । "स्वं रूपम्" इति सूत्रगतरूपग्रहणेन व्याकरणे रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत इत्येतादृशार्थ-जापने मानप्रयोजनयोरभावाच्च । रूपग्रहणे कृतेऽर्थसाम्यं कुतो न गृह्यत इत्यत आह — श्रुतौ च रूपग्रहणमिति । 'रूपग्रहणे तु श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यमेव सारूप्यमेकशेष आश्रीयते, न त्वर्थप्रयुक्तमपीति भावः । एकग्रहणं किमिति । सर्वेषां प्रयोगे प्राप्त शेषस्यारम्भादेकस्यैव शेषो भविष्यति, न त्वनेकस्येति मन्यते । एतेन 'शेषणं शेष इति भावसाधनपक्षे प्रायम्यादेकस्यैव शेषो भविष्यति । क्षिप्यत इति कर्मसाधनपक्षेऽप्येकत्वंसंख्याया विवक्षितत्वादेक एवावशिष्यत इति 'प्रश्नः' इति निरस्तम् । 'प्रथमातिक्रमे कारणाभावः' इति न्यायस्य "अविरोधवरे" इति सूत्रे रीश्वरग्रहणं कुर्वतः पाणिनेस्तत्त्वापयतो भाष्यकृतज्ञानमिमतत्त्वान्निर्मूलत्वात्, कर्मसाधनत्वेकत्वविवक्षाकल्पनायां मानप्रयोजनयोरभावाच्च । द्विबह्वोरिति । द्वित्वबहुत्वाश्रयाणामित्यर्थः । सर्वेषां सर्वदा प्रयोगो भावः, कदाचिदेकस्य, कदाचिद् द्वयोः कदाचिद्बहूनां भवत्वित्येवमर्थत्वेन वचनस्यार्थवत्त्वादिति भावः । एतेन "भावसाधनपक्षे व्याप्तिन्यायाश्रयणानेकस्यापि शेषः स्यात् । कर्मसाधनपक्षेऽपि संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात् संख्याया अविवक्षा स्यात् । यथा 'ग्रहं संमाष्टि' इति भावः" इति निरस्तम् । व्याप्तिन्यायाश्रयणे संस्कार्यत्वेन प्राधान्याश्रयणे च सर्वेषां सरूपाणां शेषरूपस्य संस्कारस्य न्यायप्राप्तत्वेन वचनस्यानर्थक्यपत्तेः । वचनबलादेवैकस्यानेकस्य चैकशेषे प्राप्ते तु व्याप्तिन्यायप्राधान्याश्रयणानर्थक्यमाह । शेषग्रहणमिति । वाक्यस्य सापेक्षत्वादन्यत्रेवात्रावशिष्यत इति क्रियाध्याहारदिष्टसिद्धिर्भविष्यतीति भावः । एतेन 'सरूपाणामेकः साधुर्मवतीति वाक्यशेषोऽप्यवह्रियत इति भावः' इति निरस्तम् । एकक्रियापदाव्याहारेणोपपत्तौ द्वितीयपदाध्याहारे मानाभावात् । आदेशोऽयमिति । "पट्टी स्थानयोगा" इति परिभाषितत्वादिति भावः । [तत्र] को बोध इति । अन्तरतमर्थवादंगत्वमिति पट्टसिद्धिरिति मन्यते । द्व्युदात्तयत इति । अर्थः क्वचि निष्पन्नोऽवशब्द आधुदात्तः, द्वयोश्चाव्यवशब्दयोर्द्व्युदात्तौ स्त इति तयोजयिमान आदेशो द्व्युदात्तः स्यादिति भावः । लोप्यलोपिता चेति । लोपनीयस्य लोपित्वं लोपसंबन्धो न सिध्यतीत्यर्थः । गर्गा इति । गार्ग्यगार्ग्यगार्ग्येति गार्ग्यशब्दत्रयस्यैकरिभन् गार्ग्यशब्दे आदेशे कृते आदेशावयवस्य यदाव्यस्य यज्ञत्वयद्वयैकत्वयोरनाथेन न्युन् न स्यान् । एकशेषपक्षे तु प्रकृत्यावृत्तेः प्रत्ययावृत्तिप्रयुक्तत्वेन 'यः क्षिप्यते स न्युपमानार्थनिर्भाषी' इति न्यायेन यत्रैव बहुषु वतंत इत्याश्रयणाल्लुक् सिध्यतीति भावः । एतेन "प्रकृतिरर्थनिर्देशकैव । यत्रप्रत्ययास्तु बहुवः । यत्राश्रयेनैव व्यवधानानावादा-

^१ पा. गू. १. १. ६८.

^१ अस्मिन्नेव सूत्रे उच्यते ।

^२ रूपग्रहणान् श्रोत्रेन्द्रिय — ५, क.

^३ 'अदेह्यत्वात्' इति हस्याचामुद्रिने प्रदीपे न दृश्यते । निरस्तमपरादिमुद्रिने उपलब्धम् एव ।

^४ पा. गू. १. ४. १७.

^५ पा. गू. १. १. ६८.

^६ पा. गू. १. १. ४९.

^७ पा. गू. १. १. ६८.

^८ अयं न्यायः प्रोक्तोऽस्माकं मन्त्रप्रवृत्त्यागन्तव्यं प्रसिद्धः ।

नेकस्यापि प्रत्ययस्य परत्वं न विरुध्यते । तत्र 'गर्गं य य य' इति स्थिते यदा गर्गशब्दं मुक्त्वा प्रत्ययानामेवैको यशब्द आदेशः क्रियते तदा 'तस्य बह्वर्थत्वात्लुक् सिध्यति । यदा तु विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषवदेक आदेशः सप्रकृतिकः क्रियते तदा 'गर्गय' इत्यस्यान्ययोश्च यशब्दयोर्गर्गयशब्द आदेशः । तत्र यशब्दान्तस्य बहुषु वृत्तिर्न तु प्रत्ययमात्रस्येति भावः" इति निरस्तम् । एकस्याः प्रकृतेर्यञ्जन्यमिति पक्षस्य "सुबन्तात् तद्धितः" इति मुख्यमते यञन्तस्य सुबन्तत्वाभावेनासंभवात् । मतान्तरे यञन्तस्य प्रातिपदिकत्वेन कथंचिदनेकस्य यञः संनिधानेऽपि सरूपाणामेक आदेश इति सूत्रार्थमाश्रित्य विरूपाणमेक आदेश इत्यादेशान्तराश्रयेण दोषापादनासंभवात् । वस्तुतो यञत्वस्यैकत्वेऽपि व्यक्तिमेवस्य सत्त्वेनानेकेषां यञामेकप्रकृतिकत्वासंभवाच्च । यञन्तं यद्वृष्ट्विति । जायमान आदेशोऽपि यञन्त एवेत्याश्रयितुं शक्यत्वेन यञन्तस्य च बहुषु वर्तमानत्वेन लुक्संभव इति भावः । काश्यपा इति । काश्यपशब्दो विदाद्यञन्तः, तस्मात् "इवे प्रति-कृतौ" इति विहितस्य कनः "जीविकार्ये चापण्ये" इति लुप् । तत एकशेषेऽञन्तं बहुषु वर्तत इति तत्रात्रो लुक् स्यादिति भावः । वस्तुतस्तु गोत्रगतबहुत्वे लुको विधानादत्रो लुप् न प्राप्त एवेति 'गर्गः, वत्साः' इत्याद्यसिद्धिरेव दूषणम् । न हि तत्रादेशावयवस्य यञत्वेऽञत्वे वा किञ्चिन्मानसस्ति । वर्णसाम्यमात्रेण तत्त्वावसाये ण्यप्रत्ययादेरपि यञत्वाद्यापत्तेः । 'एकाचो द्वे' इत्यादावादेशपक्षदूषणपरमाध्यविरोधान्च । पयः पय इति । एकत्र प्रथमैकवचनम्, अन्यत्र तु द्वितीयैकवचनमिति नैकशेष इति भावः । सहविवक्षायामेकशेषस्येष्टत्वेनात्र सहविवक्षाया अभावादपि नैकशेष इत्येकविभक्तिग्रहणस्यासाधारणमुदाहरणं 'मातृमातारौ' इति बोध्यम् । किमर्थमिति । जातिगुणक्रियाणामेकैकरूपत्वेन तद्वाचकस्य प्रातिपदिकस्य धातोश्चैकस्यैव प्रयोगो भविष्यति । जात्याद्याश्रयगतसंख्याद्योतनाय त्वैकवचनद्विवचनबहुवचनानि भविष्यन्तीति भावः । प्रत्यर्थमिति । जातिगुणशब्दानां जातिगुणविशिष्टद्रव्यपरत्वस्यापि दृष्टत्वेन यदैकैकं द्रव्यमेकैकेन प्रातिपदिकेन विवक्षितं तदा 'वृक्षवृक्षौ तिष्ठतः' इत्यादिपाक्षिकानिष्टवारणायैकशेष आरभ्यत इति भावः । किमिदमिति । 'घटः पटश्च तिष्ठतः' इत्यादी प्रत्यर्थं शब्दनिवेशो दृष्ट इति सरूपैकशेष आरभ्यते यदि तर्हि 'घटौ तिष्ठतः' इत्यादावप्रत्यर्थं शब्दनिवेशो दृष्ट इति विरूपस्येष्टेऽपि तत्प्रसक्तौ तत्रानेकशेषोऽप्यारम्भणीयः स्यात् । नो चेदुभयं नारम्भणीयमिति मन्यते । लघीयसौ सरूपनिवृत्तिरिति । सरूपस्यैकस्य प्रतिपत्तावरस्य सरूपस्य झटिति प्रतिपत्तिसंभवादिति भावः । लघीयसौ विरूपप्रतिपत्तिरिति । विरूपाः सर्वे प्रयोक्तव्या इत्येकरूपेण बोधनादिति मन्यते । अवरतो द्वयोरिति । तथा चैकशेषस्येतरनिवृत्तेश्च बोधनं गौरवमिति मन्यते । "सुकरतरं चेति । विरूपानेकशेषपक्षेऽपि 'सर्वे विरूपाः सह न प्रयोक्तव्याः, किं तु केचित्सह प्रयोक्तव्याः, एक इतरार्थपरतयेति द्वैविध्यबोधनस्यावश्यकत्वादुभयत्र साम्येऽपि विरूपैकशेषस्योत्तरसूत्रेण क्रियमाणस्यावश्यकत्वेन तदैकरूपतासिद्ध्या सरूपैकशेष एवान सुकरतर इति भावः ॥

१ 'तस्य बह्वर्थत्वात्' इत्यादि 'सप्रकृतिकः क्रियते तदा' इत्यन्तं नास्ति — प, फ.

२ महामाष्ये ४. ३. २४. सूत्रेऽयं पक्षः प्रतिपादितः ।

३ इत्यर्थान्तराश्रयण — प, फ.

४ पा. सू. ५. ३. ९६.

५ पा. सू. ५. ३. ९९.

६ पा. सू. ६. १. १.

७ माष्ये 'सुकरतरं च' इत्ययं 'सुकरतरं च' इति पाठोऽभिमत इति भाति ।

८ सर्वे विरूपाः सह प्रयोक्तव्या न त्वेक इतरार्थपरतयेति — प, फ.

[२, ११९-१२७]

(उद्घोतनम्) 'एकविभक्तौ' इति श्रवणे किमत्र 'प्रष्टव्यम्' अत आह — किमिति । प्रातिपदिकसमुदायात् स्वादयः कुतो न भवन्ति, अत आह — इच्छाविति । एकवचनान्तानामित्यत्र हेतुः — वर्तीति । 'शब्दानुशासनम्' इत्यादौ संख्याभेदे प्रमाणसद्भावेऽपि न सर्वत्र तदित्यभिप्रेत्य 'सर्वत्र' इत्युक्तम् । 'गुण' इति । प्रत्ययविधौ प्रातिपदिकादेर्गुणत्वादित्यर्थः । क्वचिद् गुणेऽपि संख्या न विवक्ष्यत इत्याह — यत्र त्विति । नान्तरीयकमिति । संख्यां विना शब्दप्रयोगाभावात् प्रायम्यादेकत्वोपादानम्, न तु विवक्षितम् । लक्ष्येति । पौरुषेयवाक्यस्य विवक्षाधीनत्वात् 'संप्रदायानुसारेण विवक्षाविवक्षे व्यवस्थिते' इति भावः । प्रातिपदिकसमुदायस्य कथमर्थवत्त्वम्, अत आह — अवयवेति । परस्परैति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिव 'प्रातिपदिकार्थानामपि परस्परकाङ्क्षा युक्ता, अवयवार्थानामेव परस्परसंसृष्टानां द्वन्द्वार्थत्वात् प्रातिपदिकसमुदायार्थत्वमपि युक्तमिति भावः । समुदायार्थोपजनात् अवयवार्थानामेव 'समुदायार्थत्वसंपत्तेरित्यर्थः । ननु सजातीयानां सुबन्तसमुदायानामेव व्यावृत्तिः समासग्रहणेन, न प्रातिपदिकसमुदायानाम्, अत आह — अविशेषेणेति । ननु 'एकविभक्तौ' इत्युक्तेरनेकविभक्तिपराणां कथमेकशेषः, अत आह — इदानीमिति । पृथग्विभक्त्युपलब्धिव्युपपादयति — वृक्षसिति । विभक्ताविति । तुल्येत्यादिः । एतेन 'विभक्तिपराणाम्' इत्यत्र परशब्दस्यावयववाचित्वं निरस्तम् । वार्तिके तच्छब्दो विभक्तिपरः । आश्रयशब्देन बहुव्रीहिः, एकशेषोऽन्यपदार्थ इत्यभिप्रेत्याह — विभक्तीति । पृथक्त्वं प्रकृतिराहित्यम्, उपलब्धिः तद्धेतुप्रयोगोऽभिप्रेत इत्याह — केवलानामिति । भाष्ये समयः नियमः । भाष्ये अग्निर्चिविति । हल्ङ्यादिलोपः प्रकृतिनिमित्तः । भाष्ये अधुना कालार्थादिदंशब्दात् सप्तम्यन्तादधुनाप्रत्यये इदम इन्, 'तस्य 'यस्य' इति लोपः । इदं परिमाणमस्येति "'किमिदंभ्यां वो घः' इति वतुप्, तस्य च वो घः, घस्येय्, "'इदंकिमोः' इतीन्, तस्य "'यस्य' इति लोपः, एयान् । नन्विति । 'गंयोगान्तस्य' इति बहुव्रीहिः, अन्तशब्दोऽवयववाची, पदं चात्यपदार्थः । तथा च यत् पदम्, न तत् गंयोगान्तम् । यत् गंयोगान्तम्, न तत् पदम् । किं तु पदसमुदाय इति गंयोगान्तलोपो न प्राप्नोतीत्यर्थः । पदान्तत्वाङ्गीकारेऽपि गंयोगादिङ्गोपेन भाष्यम्, न गंयोगान्तलोपेनेत्याह — संयोगान्तेति । "'पूर्वप्रासिद्धम्' इति हल्ङ्यादिलोपे कर्तव्ये द्वयोरप्यसिद्धत्वात् ननेनापि भाष्यमित्याह — पूर्वप्रेति । "अप्रापीति । पदान्तो यः गंयोगस्तदाद्योऽङ्गोप इति विवक्षितत्वादित्यर्थः । द्वितीयकारे गंयोगादिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तमाह — संयोगश्चेति । "'सू वृक्षस्' इति । आद्यपौरुषस्य हल्ङ्यादिलोपादित्यर्थः । "अवरतः' इत्युक्त्या कदाचित् प्रयाणां श्रवणापादनशङ्कां

१ प्रष्टव्यम् — अ, ऋ, ऋ.

१ महानामम् पञ्चमार्थाकारम्ने ।

१ गुणेऽपि — अ, ऋ, ऋ.

१ संप्रदायानुसारेण — ऋ.

१ प्रातिपदिकानामपि — अ.

१ समुदायार्थोपजनादेः — ऋ.

१ शब्दे बहुव्रीहिः — ऋ.

१ यस्य — अ.

१ पा. मू. ६. ४. १४८.

१ पा. मू. ५. २. ४०.

१ पा. मू. ६. ३. ९०.

१ पा. मू. ६. ४. १४८.

१ पा. मू. ८. २. १.

१ तत्रापि — अ.

१ 'सू' इति नाम्नि — अ, ऋ, ऋ.

१ प्राणा. — ऋ.

वारयति — दुष्टत्वेति । ननु सर्वत्रैकवचनान्तानामेवैकशेषः, न द्विवचनाद्यन्तानाम्, अत आह — ये स्वभावत इति । श्रवणेति । तत्र हल्ङच्चादिलोपासंभवादित्यर्थः । स्वभावतोऽनियत-
संख्येष्वप्याह — कृतेति । वृक्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ, वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षा इत्यादावित्यर्थः ।
'कश्चित्' इत्यनेन दोषान्तरपरिहृतमित्याभाति । तच्च नास्ति, अत आह — यस्त्वयेति । न
तिङागमिति । पचति [च] पचति [च] पचत इत्यापि तुल्यन्यायतयैकशेषो वाच्यः । तत्र
समासाभावात् तिङो लुम्बिवायकाभावाच्च 'तिङद्वयश्रवणप्रसङ्गोपरिहृत इत्यर्थः । अश्वशब्द-
स्येति । ववन्प्रत्ययान्तोऽश्वशब्द आद्युदात्त इष्यत इति भावः । बाधको भवति अपवादत्वेने-
त्यादिः । विरोधेति । विरोधोऽपि बाधकत्वे तन्त्रमिति भावः । समासान्ते 'सत्यप्यन्तर्वति-
विभक्तौ सारूप्यसत्त्वाभावात् दोषः, अत आह — अन्तर्वतिन्या इति । लुका 'सुपो घातु' इत्य-
नेन । प्रत्ययलक्षणेति । 'न लुमता तस्मिन्' इत्यनेनेत्यर्थः । समासान्ते कृतेऽपि सारूप्यं शङ्कते
— समासान्त इति । 'एवं तर्हीति । विभक्तौ परतः सारूप्यं वाच्यम् । समासान्तेन व्यवधानात्
'तत्परत्वमिति भावः । नन्वेवमपि 'समासान्ते कृतेऽसारूप्यात्' इति भाष्यमसमर्थितम्, अत आह —
समासेति । समासान्तः समासस्थोत्तरपदस्यावयवः, न समासस्येति भगवन्मतमित्यर्थः । भाष्ये
ऋक् च ऋक् च ऋचौ, समासान्ते कृत इति । अथ 'टच्' न भवति, समाहाराभावात् । किं तु
'ऋक्पू' इति सामान्यविहितोऽकारप्रत्ययः समासान्त इत्याहुः । किमर्थमिति । एकवचनान्त-
योरपि समासे कृते समासादेकशेषनिमित्तविभक्तौ परतः परत्वाद् गुणदीर्घयोः 'कृतयोर्वैरूप्यादेकशेषो
न प्राप्नोतीति वक्तुं शक्यत्वाद् द्विवचनोदाहरणं किमर्थमिति भावः । सर्वथेति । अन्तर्वतिविभक्ति-
परत्वे समासविभक्तिपरत्वे चेत्यर्थः । वचनेति । एकविभक्तावेकशेषवचनसामर्थ्यादित्यर्थः ।
अत्र द्विवचनान्ते । द्वयोरेकवचनान्तत्वे गुणदीर्घयोरप्रसङ्गात्तत्र वैरूप्यम् । यद्यपि वचनसामर्थ्यात्
प्रत्ययलक्षणेनैकशेषः स्यात्, न गुणदीर्घः । पूर्वं जातावपि निमित्ताभावान्नवर्तते । तथा चान्तर्व-
तिन्यां विभक्तौ सारूप्यं संभवति । तथापि वचनसामर्थ्यादन्तर्वतिविभक्तेर्लुङः प्रागेव तामाश्रि-
त्यैकशेषे क्रियमाणे वैरूप्यमिति भावः, इति केचित् । वस्तुतो निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्य-
भाव इति लक्ष्यानुसारेण 'क्वचिदेवाश्रीयते, न सर्वत्र । 'अभविद्वम्' इत्यादी तिङो लोपेऽपीदः
सत्त्वात् । तथा च पूर्वप्रवृत्तयोर्गुणदीर्घयोरेवस्थानाल्लुकि प्रत्ययलक्षणेनैकशेषे क्रियमाणेऽसारूप्यमिति
प्रत्ययलक्षणमाश्रीयत इति प्रदीपाशय इति नवीनाः । अयापीति । अत्रापि वचनसामर्थ्याद्विच-
वहितपरत्वमाश्रीयत इति भावः । समास इति । पचति [च] पचति [च] पचत इत्येत-
त्सिद्धये तिङां समासस्तत्र चैकशेष इति वक्तव्यमित्यर्थः । विनापीति । सुवन्तानां समासस्य
सिद्धत्वादयथात् संनिधानाद्वा तिङन्तसमास एव ग्रहीष्यत इत्यर्थः । तिङन्तसमासो वक्तव्य इत्यस्य

'तत्परमिति — अ, ऋ.

'द्वन्द्वाच्चुदपहान्तात् समाहारे' इति सूत्रेणेति
भावः ।

'पा. सू. ५. ४. ७४.

'विहिताकारप्रत्ययः — अ.

'कृतयोः' इत्यादि 'एकवचनान्तत्वे गुणदीर्घयोः'
इत्यन्त नास्ति — अ.

'क्वचिदाश्रीयते — अ.

'अनुभवायत्वे सकर्मकत्वेन कर्मणि कृटि
मध्यमपुरुषवद्वचनं बोध्यम् ।

'वचनानामेकशेषः — ऋ.

'युगपदधिकरणवचनतामिप्रायेणेदम् ।

'तिङ्ग — अ, ऋ.

'सत्यन्तर्वति — अ, ऋ.

'पा. सू. २. ४. ७१.

'का. वा. १. १. ६३ — १३.

'प्रदीपे 'नोत्तरपदस्येति चेत् तर्हि तेनैव' इति
पाठो दृश्यते । अत्र 'इति चेत् एवं तर्हि'
इत्यन्तमट्टपाठ इति भाति ।

व्याख्या — द्वन्द्वश्चेति । तिशब्दः 'प्रतिषेध्य' इति भाष्ये । 'सुपो घातु' इति सुप एव लुग्वि-
हितो न तिङ इत्यर्थः । भाष्ये 'तश्च' इति विधेयः व्याख्येयः, तिलोपे एकशेषे द्विवचनानां
द्विवचनस्यावश्यकत्वात् । पूर्वं निरस्तस्य पुनरुपन्यासे प्रयोजनमाह — दोषान्तरेति । दोषान्तरं
'द्विवचन' इत्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणम् । पूर्वदोषस्याप्यत्र निरासमाशङ्क्य गौरवमुच्यत इत्याह —
पूर्वमिति । तत्प्रतिविधानाय विभक्तिश्रवणनिरासाय । वचने विभक्तिलोपवचने । द्विवचनादि-
विधिद्वन्द्वप्रतिषेधो विभक्तिलोपश्च वक्तव्य इति गौरवमित्यर्थः । यद्यपि पञ्चादिक्रियायाः स्व-
रूपमेवोद्दिष्टं, तथापि क्रियैक्यपक्षेऽप्येकशेषे आवश्यक इत्याह — कारकेति । एकशेषस्य साव-
काशत्वे को दोषः, अत आह — ततश्चेति । द्वन्द्वानन्तरमेकशेषं वारयति — सकृद्गताविति ।
पुनःप्रसङ्गेनैतदोपपरिहारेऽपि समास इति चेदित्युक्तदोषो दुरुद्धर इत्याह — पुनःप्रसङ्गेति ।
'विभक्त्यावित्युक्ते' 'विभक्त्यन्तानाम्' इति कथं 'लभ्यम्, अत आह — सप्तमीति । सप्तम्यां दोष-
दर्शनात् 'विभक्तीनाम्' इति निर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः । 'कश्चित्' इत्यनेन सूचितं दोषमाह —
क्षिप्यमाणस्येति । तथा च द्विवचनादिविधिरपरिहृत इत्यर्थः । प्रत्ययग्रहणपरिमाणयैव
'विभक्त्यन्तग्रहणसिद्धेः सप्तमीं विहाय पष्ठीबहुवचनमात्रं विवक्षितमित्याह — सप्तमीति । 'न वा'
इत्यनेनैकग्रहणमात्रं प्रत्याख्यायत इति भ्रमं वारयति — एकेति । पष्ठीनिर्देशस्य विभक्ति-
लोपः प्रयोजनमित्युक्तेः कथं प्रयोजनाभावः, अत आह — ततश्चेति । द्विवचनेति । केवलप्रत्यय-
श्रवणं द्वन्द्वश्च न प्रसज्यत एवेत्यर्थः । 'अनेकार्थाश्रयश्च' इति भाष्यतात्पर्यमाह — पश्चेति ।
'विभक्त्यन्तानाम्' इत्युच्यमाने वचनलोपः परिहृत एवेति 'कश्चिद्वचनलोपः' इत्युक्तम्, अत आह
— प्रत्युतेति । न केवलं 'प्रयोजनाभावः, प्रत्युत दोषोऽपीत्यर्थः ॥

[२, ११९-१२७]

(रत्नप्रकाशः) किं पुनरिति । एकशेषविषयाणां सरूपाणां यः समुदायस्तस्मादेकस्यां विभ-
क्तौ परत एकशेषः प्रियते वेति प्रश्नः । प्रष्टुराशयं विज्ञातुमाहेतरः — एवमिति । एतेन 'किम-
यमेकशेषः संख्यायाची तुल्यायाची वेति प्रश्नः' इति निरस्तम् । प्रश्नस्यैककोटिकतायाः स्फुट-
त्वात् । द्विकोटिकत्वे 'एवं भवितुमर्हति' इति प्रत्युत्तरविरोधाच्च । न हि कश्चिदविशिष्टः
'श्रावणोऽस्ति, किं धात्रियः' इति पृष्टे 'एवं भवितुमर्हति' इति वदति । अत एव 'एवं भवितु-
मर्हतीति । मत्स्यावाचित्वेनैकशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वादिति नावः' इत्यपि निरस्तम् । 'एवं भवितु-
मर्हति' इत्यस्य प्रश्नाङ्गीकारमात्रपरत्वेन तादृशविरोधपरत्वकल्पनानीचितात् । प्रष्टा म्यादाय-
माह — एकविभक्त्यामिति चेदिति । नाभाष्याद्विभक्तेरिति । विभक्त्यन्तानां समुदायस्याप्राति-
पदिकत्वादिति यथ्यमाणो हेतुः । एतेन " 'उपाप्रातिपदिकान्' इत्यर्थैक्यवचनान्तानामेव द्वन्द्वः

^१ प्रतिषेध्य इति — अ, ऋ, ऋ.

^२ पा. मू. २. ४. ७१.

^३ सप्तमीति भाष्ये 'तिशब्दः प्रतिषेध्यः' इत्ये-
तदोपपत्त्या पूर्वमिति मतं. पूर्वमेव व्याख्यातु-
मुचितम्, तथापि तस्य पूर्वं व्याख्यानं न
निस्तार्यते गिद्धे मति एतदन्ताप्यस्य 'तिशब्द-'
पदस्य व्याख्यानमात्रं न भुक्त्वमिदं व्याख्यानं

क्रमवन्तरीत्येन व्याख्यानमिति धोष्यम् ।

^४ एकविभक्त्यावित्युक्ते — ऋ; विभक्त्यावित्यु-
क्ते — ऋ.

^५ लभ्यम् इत्याह — ऋ.

^६ एवविभक्तिनामिति — ऋ, ऋ.

^७ विभक्त्यन्तग्रहण — अ.

^८ प्रयोजनाभावः — अ.

^९ पा. मू. ४. १. १.

क्रियते, वर्तिपदार्थानां सर्वत्र संख्याभेदावगमे मानाभावात् । गुणे च संख्या विवक्ष्यते, यथा 'पशुना यजेत' इति । एवं चैकस्मात् प्रातिपदिकात् स्वादिभिरुत्पत्तव्यम्, न तु समुदायात्' इति निरस्तम् । इद्याप्रातिपदिकानां केवलानां प्रयोगासंभवेन प्रयोगसिद्धये तेषां प्रत्ययसंस्कार्यत्वेन 'ग्रहक-त्वाधिकरणन्यायेन तत्रैकत्वस्याविवक्षाया एवौचित्यात् । अन्यथैकस्मादेव उच्यन्तादावन्तात् प्रातिपदिकाच्च स्वाद्युत्पत्तिः स्यात्, न द्वितीयादिभ्यः । न ह्येकेन पशुनेष्ट्वा पुनः पश्वन्तरेण कश्चिद्व्यजते । एवं च 'इद्याप्रातिपदिकात्' इत्यत्र बहुवचनान्तानां समासेऽपि न दोषः, 'ब्राह्मणा भोज्यन्ताम्' इत्यत्रेव 'प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिः' इति न्यायेन प्रातिपदिकत्वाधिकरणेभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्येकं विभक्त्युत्पत्तिसिद्धेः । यदप्युक्तम् "यत्र क्वचिद् गुणेऽपि संख्या न विवक्ष्यते, यथा "कर्तुरीप्सित-तमं कर्म" इति द्वयोर्बहूनां 'वेप्सिततमत्वे' कर्मसंज्ञा प्रवर्तते, तत्र नान्तरीयकं संख्याया उपादान-मिति लक्ष्यसिद्धयर्थमाश्रीयते" इति । तदप्युक्तमेव, संज्ञाविधौ संज्ञिन एव प्राधान्येन तत्रापि 'ग्रहकत्वाधिकरणन्यायेनैव संख्याया अविवक्षेति वक्तुं युक्तत्वात् । संख्याया अविवक्षायां लक्ष्य-सिद्धेरेव सर्वत्र हेतुत्वसंभवे क्वचिन्मीमांसाप्रसिद्धन्यायोपन्यासरूपाधर्जतीयाश्रयणानौचित्याच्च । ननु चार्थवदिति । द्वन्द्वरूपस्य समुदायस्येव 'इद्याप्रातिपदिकसंरूपसमुदायस्यापि सहविवक्षायां विशिष्टैकार्थत्वसंभवादिति भावः । अर्थवत्समुदायानामिति । सरूपाणां इद्याप्रातिपदिकानां प्रशस्तार्थकत्वाविशेषादिति भावः । एकविभक्त्याविति प्रत्येकं सरूपविशेषणमित्याश्रित्य पक्षान्तर-माह — यदि पुनरिति । एतेन 'इदानीं तुल्यपर्यायमेकशब्दमाश्रित्याह — यदि पुनरिति ।' इति निरस्तम् । प्रथमाद्वितीयाद्विवचनान्तानां तृतीयाचतुर्थीपञ्चमीद्विवचनान्तानां चतुर्थीपञ्चमीबहु-वचनान्तानां षष्ठीसप्तमीद्विवचनान्तानां जश्शस्डसिडसन्तानां चैकशेषापत्तेः । न च सहविवक्षाया अभावेन तत्रैकशेषो न भविष्यतीति वाच्यम्, सहविवक्षापदस्यानुपादानात् । एकशब्दस्य संख्या-परत्वाश्रयेणैवाविभक्तसिद्धौ तस्य तुल्यपर्यायत्वाश्रयणे मानाभावाच्च । एकशब्दस्य संख्यापरत्वे हि प्रथमान्तानामेव वा द्वितीयान्तानामेव वा तृतीयान्तानामेव वैकविभक्त्यन्तानामेवैकशेषः सिध्यति, न त्वनेकविभक्त्यन्तानामित्यभिमतसिद्धिर्भवति । पृथग्विभक्त्युपलब्धिरिति । एकशेषे एकविभक्ते-निमित्तत्वेनाश्रयणात् निवर्तमानेष्वपि तस्या निमित्तत्वान्निवृत्तप्रकृतिकविभक्तेः श्रवणं प्रसज्येतेति भावः । संयोगान्तलोपेनेति । प्रथमान्तेन विग्रहः, तत्राप्येकवचनान्तेनैव, 'प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः' इति मते एकशेषारम्भात् । तथा च "संयोगान्तस्य लोपः" इत्यनेन संयोगान्तस्य पदान्तस्य लोप इत्यर्थकेन चरमाद्वितीयान्तानां क्रमेण लोपे सतीष्टं सिध्यतीति मन्यते । परयोरिति । तदा वृक्षस् स् स् इति स्थिते संयोगान्तलोपसंभव इति भावः । पूर्वयोरिति । उपलक्षणमिदं पूर्व-परयोरित्यस्य । संयोगादिलोपेनेति । सकारद्वयस्य प्रत्येकं संयोगत्वात् पदान्ते वर्तमानत्वाद्वय-पदेशिवद्भावेन संयोगादित्वाच्चेति मन्यते । न सिध्यतीति । प्रत्येकं संयोगसंज्ञापक्षस्य दुष्ट-त्वात् संयोगयोर्मध्ये य आदिस्तस्य लोप इत्याश्रयणाच्चैकस्यैव सकारस्यादिलोपः स्यादिति भावः ।

१ मीमांसा ३. १. ७. अधिकरणेऽयं न्यायः
प्रतिपादितः ।

२ पुनःपुनः पश्वन्तरेण — प, फ.

३ पा. सू. ४. १. १.

४ लो. न्या. साहस्री. पृष्ठम् २९१.

५ पा. नू. १. ४. ४९.

६ वेप्सिततमत्वे — म.

७ मीमांसा ३. १. ७. अधिकरणेऽयं न्यायः
प्रतिपादितः ।

८ इद्याप्रातिपदिकस्यरूप — म.

९ पर्यायत्वाश्रये मानानावाच्च — प, फ.

१० 'विभक्त्यन्त' इत्यनन्तरं 'तन्मतस्य' इत्यन्तं
नास्ति — म.

११ पा. नू. ८. २. २३.

द्वयोरिति । पूर्वपरयोरिति भावः । अयं दोषः पूर्वपरयोर्निवृत्तावपि तुल्यः, परयोः सकारयोरेकस्यैव संयोगान्तलोपेन लोपात् । एवं च पक्षत्रयेऽप्येकस्य परस्य वा द्वयोः पूर्वपरयोर्वा सकार-
[योः] श्रवणमनिष्टमेव, तत्र जस एवेष्टत्वात् । द्वेषणान्तरमप्याह — यत्र चेति । द्विवचनबहु-
वचनयोरिति । वृक्षवृक्षौ तिष्ठत इत्यादि 'निवृत्त्यर्थत्वस्येव' वृक्षवृक्षास्तिष्ठन्तीत्यादिविवचनबहु-
वचनान्तावयवकद्वन्द्वनिवृत्त्यर्थाया अप्येकशेषस्य वक्तुं शक्यत्वे च द्वयोर्वहूनां चौकारजसां श्रवणं स्या-
दिति भावः । एवं विभक्त्यन्तरेऽपि द्वेषणानुत्त्रेयानि । एतेन 'ये च स्वभावतः एव द्विवचन-
बहुवचनान्ताः' प्रयुज्यन्ते 'गोदी, -दाराः, सिकताः' इत्यादयस्तत्र द्विवचनबहुवचनेषु परत एकशेषे-
सति द्विवचनबहुवचनानां श्रवणप्रसङ्गः" इति कैयटो निरस्तः । गोदादीनां द्वित्र्यादिशब्दानामिव
नियतसंख्याविशिष्टवाचकत्वेनैव शेषशब्दत्वायोगात् । अत एवास्वरसात् तेनापि 'कृतैकशेषाणां
वा पुनः' इत्यादिनोदाहरणान्तरमाश्रितम् । तत्र 'कृतैकशेषाणां पुनरेकशेषः' इत्युक्तम्, सङ्घट्टक-
शेषेणैव सिद्धे पुनरेकशेषे मानामावात् । प्रथमैकशेषेण द्विवचनबहुवचनान्तताया असिद्धेऽस्तत्त्वा-
च्चेत्यन्यदेतत् । यदि पुनः समास इति । पूर्वसूत्राद् द्वन्द्व इत्यनुवर्त्य द्वन्द्वे सरूपाणामेकशेष
इति व्याख्यायते चेत् किं स्यादिति भावः । वचनलोप इति । उपलक्षणमिदमभिमतद्विवचन-
बहुवचनोत्पत्तेः । अश्वश्चाश्वश्चेति । अनेन भाष्येण ज्ञायते एकशेषो द्वन्द्वस्वैवापवादो न तु
व्यस्तप्रयोगस्य । तेन घटश्च घटश्च तिष्ठत इत्यादिप्रयोगः साधुरेवेति । अन्तोदात्तत्वे कृत
इति । तथा चान्तोदात्तः सर्वानुदात्तो वावशिष्येत । उभयथापि दोषः, आद्युदात्तस्यैवेष्टत्वादिति
भावः । परत्वादिति । नाप्राप्ते समासान्तोदात्तत्वे एकशेषस्यास्ममाणत्वेऽपि 'असति संभवे
वाघनं भवति' इति मुख्यापवादत्वभावादुक्तमिदम् । असारूप्यादिति । विभक्तौ परतः पूर्वयोः
ऋचृश्चशब्दयोः सारूप्याभावादिति भावः । न चान्तर्वर्तिन्यां विभक्तौ पूर्वयोश्चकारान्तयोस्तत्र
सारूप्यादेकशेषः स्यादिति वाच्यम्, 'न लुमताङ्गस्य' इति तन्निषेधात् । न च तत्रोभयोः
सहितयोरङ्गमंशाभावात् स निषेधो न प्रवर्तत इति वाच्यम्, एकस्य शेषोऽपरस्य निवृत्तिश्चेत्यु-
भयस्य विधेयत्वेनोत्तरस्याङ्गत्वमादायैव तन्निषेधस्य तत्र प्रवृत्तिसंभवात् । एतेन 'समासस्योत्तर-
पदस्यान्तः समासान्त इत्यपि भाष्यकारस्य मतमिति श्रुगृह्यशब्दयोर्वैरूप्यमाश्रित्य भाष्यकृता दोष
उद्भावितः' इति कैयटो निरस्तः । तन्मतस्य भाष्यकारसंसमतत्वे मानामावात् । अङ्गान्धये
चेति । प्रत्यये परतः प्रकृतिर्यत् कार्यं तस्मिन् सतीत्यर्थः । एतेन 'चक्षुर्वादनङ्गाश्रयेऽपि । यथा
नीच नायी चेति' इति कैयटो निरस्तः । आवादेशस्याप्यङ्गाश्रयत्वात् । अङ्गाश्रयशब्दस्याङ्गा-
धिकारविहितकार्यलक्षकत्वे मानामावाच्च । स्वसा च स्वसारी चेति । गुणोपधा[दीर्घ]रूपा-
ङ्गाश्रयकार्ययोः सतीर्वैषम्यमिति सूचनाय तत्कार्यविशिष्टतया द्वितीयं पदं द्विवचनान्तं निदर्शितम् ।
एतेन 'सर्वया वैरूप्यप्रतिपादनाय द्वितीयं द्विवचनान्तं निदर्शितम् । तथा हि — यद्यन्तर्वर्तिन्यां
विभक्तौ लुप्तापामपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणमाश्रियते तदात्र वैरूप्यम् । अपापि 'समास-
विभक्त्येवविभक्त्यपरत्वं, तथापि वैरूप्यम्' इति कैयटो निरस्तः । प्रथमान्तेन विग्रहे दर्शितेऽपि
वैरूप्यस्य निष्ठत्वात्, वचनस्य विभक्त्यभावात् चरितार्थत्वेनान्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयकार्यप्रवृत्त्या वैरू-
प्यापादनस्यात्यन्तमीर्ष्यायुक्तत्वाच्च । तिष्ठसमासे तिष्ठसमासवचनमिति । तिष्ठन्तसमासे तिष्ठन्तक-
पोपशिद्धये तिष्ठन्तानां द्वन्द्वो यतश्च इति मन्यते । यस्तुतस्तु तिष्ठन्तानां द्वन्द्वप्रसङ्गेरभावेन मह-

^१ निवृत्त्यर्थत्वमित्यर्थः — प, फ.

^२ मातामाप्यम् ६. १. २.

^३ पा. गू. १. १. ६३.

^४ प्रदीपे 'समासविभक्त्येव विभक्त्यपरत्वम्'
इत्यत्र 'समासविभक्त्येवविभक्त्यपरत्वम्' इति
योग्यान्तामुद्रिने पाठः ।

विवक्षाया अप्यभावेनैकशेषस्याप्यनपेक्षणात् कस्यचिन्मन्दबुद्धेर्वचनमेतत् । तत्र कश्चिच्छङ्कते —
 एकं तिङ्प्रहणमिति । भगवान् समाधत्ते — नानर्थकमिति । प्रकृत इति । 'आख्यातमाख्या-
 तेन क्रियासातत्ये' इत्यत्र 'द्वन्द्वश्च सख्याणम्' इति वक्तव्यमिति भावः । 'तिङ्बोधिरिति । समास-
 स्य तस्याधातुत्वात् तदप्राप्तिरिति भावः । प्रतिषेधश्चेति । कर्मण्यत्र धृज् । 'सुपो धातु-
 प्रातिपदिकयोः' इत्यत्र सुव्यहणात् तिङो लुग् न प्राप्त इति भावः । असमासपक्षे दोषान्तराभि-
 धानाय तं पक्षं पुनस्तथापयति — यदि पुनरिति । वचनलोपदोषः प्रागापादित एवेति पुनस्तदा-
 पादनं न घटत इति मत्वाह — ननु चेति । उत्पत्ततेति । दोषाभिधानायोपक्रममाणेनेत्यर्थः ।
 चोदिता इति । 'प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इति कर्तृभूतकर्मणि क्तः । अपादिताः स्म इत्यर्थः ।
 अपादनस्य ज्ञापनत्वेन बुद्धयर्थत्वात्पदेस्तत्कर्तृस्तत्र कर्मत्वात् । द्व्यणान्तरं समुच्चेतुमुक्तस्यानुवादो
 गुज्यत इति समाधत्ते — द्विवचनेति । विधेयानीति । स्थितेन शब्देनैक एवार्थोऽभिधीयत इति
 द्विवचनं बहुवचनं च तस्मात् प्राप्नोतीति मन्यते । 'द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति । द्वन्द्वस्य वैकल्पिकत्वात्
 तदभावेऽस्य सार्थक्यात् परत्वाद् द्वन्द्वः प्राप्नोतीति मन्यते । अनवकाश एकशेष इति । सहविवक्षा-
 यां द्वन्द्वस्य नित्यत्वादिति भावः । विशेषणविशेष्यभावानापन्नस्यानेकस्यैकेन पदेन युगपदपरपदार्थ-
 संबन्धबोधनेच्छा हि सहविवक्षा । एकपक्षं च सत्येव द्वन्द्वे भवतीति न्यायसिद्धाः तस्य नित्यता ।
 तिङन्ताभ्यवकाश इति । कारकभेदोपाधिकक्रियामेदस्य संभवेनानेकसरूपतिङन्तप्रयोगवारणार्थक-
 शेषः संभवति तत्रेति मन्यते । वस्तुतस्तत्वाख्यातेन सख्याविशेषविशिष्टस्यैव कारकस्याभिधानाद्
 धात्ववृत्तिमन्तरेणैवोपाधिकक्रियामेदो गम्यत इति तत्रैकशेषो न प्रसक्त एवेति निरवकाशेनैकशेषेण
 द्वन्द्वो बाध्यत इत्येव सारम् । विभक्त्यन्तानामिति । एकविभक्तताविति छान्दसो विभक्तिव्यत्यय
 इति भावः । कश्चिद्वचनलोप इति । स्थिताद् द्विवचनं बहुवचनोत्पत्त्यभावरूपदोषः स्थित एवे-
 ति भावः । कथं वचनलोपः परिहृत इत्यत आह — विभक्त्यन्तानामिति । तत्र तुशब्दो
 ह्यर्थः । एकपदस्य द्वितीयस्य प्रयोजनमाह — एकविभक्त्यन्तानामिति । न वार्थविप्रतिषेधादिति ।
 द्वन्द्वे इत्यनुवर्त्य तस्मिन् प्रसक्ते एकशेषविधानाद् विरुद्धार्थकानां द्वन्द्व एव न प्रसक्त इत्येकशेषोऽ-
 पि न भविष्यतीति धर्म्यमेवास्मिन् पक्षे एकशब्द इति भावः । एतेन 'एकविभक्त्यन्तानामिति न
 वक्तव्यमेव, प्रयोजनाभावात् । ततश्चानुत्पन्नायामेव विभक्तौ प्रातिपदिकानामेवैकशेषे कृते शिष्य-
 माणस्य निवर्तमानार्थाभिधायित्वाद् द्विवचनबहुवचनसिद्धिः' इति कैयटो निरस्तः । 'यदि पुनः'
 इति प्रातिपदिकैकशेषपक्षस्य विचारयिष्यमाणत्वेन तदाश्रयणैकपदप्रयोजनस्य विभक्त्यन्तैकशेषपक्षे
 स्थितस्य निराकरणाणीचित्यात् । तस्मिन् पक्षे एव 'मातृमातारौ' इत्यादावितिप्रसङ्गवारणार्थक-
 शब्दस्य तस्यापेक्षितत्वाच्च । विप्रतिषिद्धाविति । संप्रदानत्वेन कर्तृत्वेन च बोधनेच्छयां तद्वि-
 शेषपदयवोद्यकैकविभक्त्यभावादिक्रियायां युगपदन्वयायोगाच्च तयोविरोधः, न तु तयोरेकधर्मविच्छि-
 द्तयोरेकस्मिन् वाक्ये निर्देशासंभव इति कृत्वा, भगवतैवैकस्मिन् वाक्ये पदभेदेन तयोर्निर्दिष्टतत्वात् ।
 युगपद्विद्वेष्टमिति । एकेन पदेन युगपदपरपदार्थसंबन्धितया बोधयितुमशक्यमिति भावः । तथा
 चैकपदत्वयोगपदार्थ्यां घटितं सहविवक्षालक्षणं भगवदभिमतम् । तच्च प्रागेव दर्शितम् । युग-
 पद्वचनं न भविष्यतीति । सहविवक्षैव न भविष्यतीति कुतस्तत्रैकशेषप्रसङ्ग इति भावः । तदे-

^१ मयूरव्यंशकादिगणमूवम् ।

^२ यातिके 'तिङ्बोधिविप्रतिषेधश्च' इत्यत्र 'तिङ्-
 विधिः प्रतिषेधश्च' इति निर्णयसागरमुद्रिते
 पाठः ।

^३ पा. नू. २. ४. ७१.

^४ महानाप्यम् १. ४. ५१.

^५ 'द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति' इत्यादि 'प्राप्नोतीति
 मन्यते' इत्यन्तं नास्ति — भ.

^६ बहुवचनान्त्वानाव — प, फ, न.

वाह — अनेकेति । अनेकमर्थमिति । एकेन पदेन युगपदपरपदार्थसंबन्धितयैवेति शेषः । तथा च सहविवक्षालक्षणमपि स्फुटं भवति । नैकशब्दत्वमिति । एकशब्दत्वम् एकशेषो न प्रसक्त इति भावः । तर्ह्यसमासपक्षे ये दोषा उक्तास्त एवात्रापीत्याह — अयं तर्हीति । वचनलोप इति । एकवचनस्य द्विवचनस्य च लोपो विधेय इत्यर्थः । द्विवचनबहुवचनविधिरिति । अवशिष्टस्यैकार्थत्वात् प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्ततयाप्रातिपदिकत्वाच्च^१ तत्र तै अभ्राप्ते इति भावः । द्वन्द्वप्रतिषेधश्चेति । एकवचनद्विवचनान्तयोर्द्विवचनबहुवचनान्तयोर्बहुवचनैकवचनान्तयोश्च सारूप्याभावादेकशेषाप्रसक्तेर्द्वन्द्वः प्राप्तः, स प्रतिषेध्यः, एकशेषश्च तत्र विधेय इति भावः । अयं दोषोऽसमासपक्षेऽप्युन्नेयः, वचनविशेषे परे रूपविशेषस्य क्वचित् संभवात् ॥

[२, १२७-१३३]

(उद्घोतनम्) प्रातिपदिकैकशेषे 'एकविभक्तौ' इत्यनन्वितं स्यात्, प्रातिपदिकग्रहणं च कर्तव्यम्, अत आह — एकविभक्ताविति । तिङन्तेष्वप्येकशेषं प्रश्नपूर्वकमाह — तिङन्तेष्विति । प्रातिपदिकत्वामावादिति प्रश्नः । लावस्यायामिति । 'प्रातिपदिकस्य' इत्यनुवृत्तिबलादित्यर्थः । कथमिति । 'अक्षाः' इतिवद् भिन्नार्थानामपि^१ सारूपाणामेकशेषस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । विवक्षितार्थलाभायैकशेषो न कृत इत्याह — एकशेषे सतीति । तदभावः एकशेषाभावः । भाविप्रतिषेधमिष्टप्रयोगैकशेषोऽयं न कृत इत्यप्याहुः । 'न वार्यविप्रतिषेधात्' इत्युक्तन्यायेन विभक्त्यन्तानामप्येकशेषेण न भाव्यम्, अम्युपगम्यवादमात्रमेतदित्याह — अर्थेति । विभक्त्यर्थविरोधवत् प्रातिपदिकविरोधेऽप्येकशेषो न भवतीत्यर्थः । ननु 'अक्षाम्याम्' इत्यत्रैवैकशेषः स्यात्, अत आह — कृतेऽपीति । 'यद्यपि 'अवलः स्यापुंसः' इत्यनुप्रयोगे द्वावावगतिः संभवति, तथापि 'प्रतिषेधस्यावश्यकत्वाद् विभक्त्यन्तानां सारूप्येऽप्येकशेषेण न भवितव्यमित्यत्र तात्पर्यम् । विभक्त्यन्तवादिना' प्रातिपदिकपक्षे 'गौरवमापाद्यत इत्याह — एषामिति । डीया 'पुंयोगादाख्यायाम्' इत्यनेन । हरतीति । 'वर्णानुदात्तात्' इति डीप्संज्ञियोगेन विहितस्य नस्य तत्राभावादित्यर्थः । सा च स्योति । स्वरूपकथनमात्रं तदित्यर्थः । ननु प्रातिपदिकानां प्रयोगाभावेऽपि प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्त्या तेषामवैकशेषः स्वादिवद्विधीयताम्, अत आह — प्रातिपदिकेति । विच्छिन्नत्वाविति । 'लुगाद्यनेकासंयद्धैव्यवधानाद् 'व्यवायान्नानुपज्यते' इति न्यायादिति भावः । प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तौ वाचकगमिधानार्थं 'हपं च' इति भाष्यं व्याचष्टे — सारूप्यं चेति । ननु लोके प्रयोगाभावेऽपि 'वास्त्रे प्रयोगोऽस्ति । अन्यथा प्रातिपदिकात् कथं प्रत्ययविधिः, अत आह — शास्त्रेऽपीति ।

^१ 'अप्रातिपदिकत्वाच्चेति छेदः ।

^२ द्विवचनबहुवचने इत्यर्थः ।

^३ 'अपिराद्यो नास्ति — अ.

^४ 'अयं' इति नास्ति — अ.

^५ इत्याहुः — ऋ, ऋ.

^६ इत्यत्र नैकशेषः — अ; इत्यत्र वैकशेषः — ऋ.

^७ 'यद्यपि तं स्यापुंसः' — अ; ऋ.

^८ 'इत्युक्तोऽनुप्रयोगे' — ऋ.

^९ 'प्रतिषेधस्यानामस्यत्वात्' — ऋ.

^{१०} 'वादिनां — अ.

^{११} 'गौरवमापाद्यते — अ.

^{१२} 'पा. मू. ४. १. ४८.

^{१३} 'पा. मू. ४. १. ३९.

^{१४} 'हस्यो नपुंसक इत्यत इति भावः ।

^{१५} 'लुक्' तद्धितलुक् इत्यादि लुगाद्यनेकासंयद्धैरिति भावः ॥ लुगाद्यनेकासंयद्धैः — अ; लुगाद्यनेकासंयद्धैः — ऋ.

^{१६} 'ग्रहणानुवृत्तौ — अ.

^{१७} 'शास्त्रप्रयोगः — अ.

प्रकृत्यादिविभागस्य कल्पितत्वाच्छास्त्रेऽपि न तेषामर्थप्रतीत्यर्थं प्रयोग इत्यर्थः । प्रयोगे साहचर्याश्रयणेनोक्तदोषद्वयं परिहृतमित्याह — तेनेति । भाष्ये सारूपाण्यतेनीत्युपलक्षणमिति भावः । पक्षेति । प्रातिपदिकैकशेषपक्षेत्यर्थः । असंभवेति । न तु संभवमङ्गीकृत्य दोषमात्रं प्रतिपादनार्थमित्यर्थः । दूषितपक्षस्य पुनरुपन्यासे प्रयोजनमाह — इदानीमिति । सारूप्येणाश्रीयते अपेक्ष्यत इत्यभिसंधाय तात्पर्यमाह — किं तर्हीति । प्रातिपदिकानां सारूपाणामेकशेष उच्यमाने हरित-हरिणादीनां न प्राप्नोति, अत आह — भाष्य इति । एकविभक्तौ यानि सारूपाणि प्रातिपदिकान्यप्रातिपदिकानि वा तेषामेकशेष इति विवक्षितमित्यर्थः । 'मतान्तरदूषणाय स्वाभिमतमाह — स्वरैति । डीवन्तस्येति । हरितशब्दात् 'वर्णादनुदात्तात्' इति डीप् तस्य नञ्च । हरिणशब्दाज्जातिलक्षणो डीप्, तस्य 'आद्युदात्तश्च' इति पूर्वः स्वरविधिः । डीपः 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्युत्तरः । ये त्विति । स्त्रीप्रत्ययान्तानां विभक्तौ सारूप्यात् स्त्रीप्रत्ययात् पूर्वमेवैकशेषः । तत्र हरितशब्दस्य शेषे वर्णलक्षणो डीप् । हरिणशब्दस्य शेषे जातिलक्षणो डीपित्युभययापि 'हरिण्यौ' इति 'रूपसिद्धिरित्यर्थः । तेषामिति । डीपोऽनुदात्तत्वात् डीष उदात्तत्वात् स्वरभेदप्रसङ्गः । ऐकस्वर्यभेदेभ्यत इति भावः । मातृमात्रोरपि नातिप्रसङ्ग इत्याह — मात्रिति । यद्यप्यक्षादिवदर्थविरोधेऽप्येकशेषः संभवति, तथापि तत्रैकस्यैव शब्दस्य नानार्थमिधानसमर्थत्वान्नार्थविरोधः । 'अत्र त्वेकैकस्यैककमात्रार्थकत्वेन शिष्यमाणस्यार्थद्वयामिधानसामर्थ्याभावान्नैकशेष इति भावः । 'भाष्ये ष्व कस्मिन् परत इति प्रश्नः । 'यत्र वा' इत्यनेन कस्मिन् परत इत्युच्यत इत्याह — अनेनेति । सप्तम्या कथं 'विभक्त्यन्तानाम्' इति लभ्यमिति पृच्छति — भाष्ये कथमिति । कर्मादिति । करणग्रुप्यत्पत्येत्यर्थः । तदेवाह — तेनेति । अस्मिन् पक्षे एकविभक्त्यन्तानामित्यर्थलभ्यमित्याह — तत्रेति । वृक्षस् इत्यस्य शेषे 'सकारस्य लोपे' उक्ते द्विवचननादिकं प्रातिपदिकत्वादेव भविष्यतीति तत्र वक्तव्यम्, अत आह — तस्मिन्नपीति । एकार्यत्वादिति । एकार्यानां त्रयाणां मध्ये द्वयोर्निवृत्तावपि शिष्यमाणस्यैकार्यत्वमेवेत्यर्थः । अवस्थितस्य वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिरश्चेति द्वयमप्यनेन परिहृतमित्याह — एवं चेति । नित्येनेति । तर्हि 'वृक्षौ' इत्येव 'स्यान्न तु वृक्षश्च वृक्षश्चेति वाक्यमिति भाष्यार्थः । मिश्रार्थत्वमेवाह — प्रत्येकमिति । अन्योन्यनिरपेक्षाणां क्रियागुणेन वा संबन्धाविवक्षायां वाक्ये, एकशेषे तु सहविवक्षेति मिश्रार्थत्वमित्यर्थः । एकशेषार्थबोधकप्रक्रियावाक्यं विना बालस्य कथं बोध इति शङ्कानिरासाय 'अथापि' इति भाष्यमित्याह — 'बाल इति । भाष्ये सामर्थ्यपदद्वयं 'प्रयोजनार्थकम् । क्रियाया वस्तुतो भेदेऽपि प्रातीतिकमेकत्वमित्याह — आख्यातेति । निवृत्तभेदा अत्रतीतभेदा, भेदाविशिष्टेति यावत् । ननु 'पचति-

^१ प्रतिविधानार्थमित्यर्थः — अ.

^२ 'विवक्षितमित्यर्थः' इत्यस्यानन्तरं 'सप्तम्या कथं विभक्त्यन्तानामिति लभ्यमिति पृच्छति - भाष्ये कथमिति ।' इति ग्रन्थः 'अ, ऋ, ॠ' कोशोपप्लव्यते । तस्य प्रकृते सांगत्याभावादुपरि तदुचितप्रदेशे निवेशितम् ।

^३ पा. सू. ४. १. ३९.

^४ पा. सू. ३. १. ३.

^५ पा. सू. ३. १. ४.

^६ इत्युत्तरस्वरः — ऋ.

^७ रूपसिद्धावित्यर्थः — ऋ.

^८ भाष्ये कृत इति । 'कस्मिन्' — ऋ.

^९ यत्र चेत्यनेन — अ, ऋ, ॠ.

^{१०} इत्यत आहत्यर्थः ।

^{११} सकारलोपे — ऋ.

^{१२} प्रदीपे 'बालास्तु प्रक्रियावाक्येनैव व्युत्पाद्यन्ते' इत्यत्र 'बालास्तु ... व्युत्पाद्यन्ते' इत्यन्तं नटुपाठ इति भाति, एकवचनान्तप्रतीकग्रहणात्, अवतारिकायामप्येकवचनान्ततया प्रयोगाच्च ।

^{१३} प्रयोजनान्तरकम् — ऋ.

तराम्' 'पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते' इत्यादी क्रियाभेदोऽपि प्रतीयते, अत आह — प्रकर्षेति । 'आश्रयाभ्यावृत्तीति । क्रियाश्रयाभ्यावृत्तीत्यर्थः । एकस्यैवानुवाकस्यावृत्त्याध्ययनवदेकैव क्रिया आवर्तते, न तु क्रियाभेदः । 'प्रकर्षाप्रकर्षावपि क्रियायाः साधननिबन्धनो, न वास्तवाविति भावः । कर्त्रिति । 'एकवचनमुत्सर्गः' इति 'आस्यते भवद्भिः' इत्येकवचनोपपत्तिः । नन्विति । कर्तृकर्मणोर्द्रव्यत्वेनैकैकव्यक्तिप्रतिपादनायानेकलकारोत्पत्तिप्रसङ्ग इति तस्यैकशेषो वक्तव्य इत्यर्थः । अभ्युपेत्यैव समावर्ते — भवत्विति । अनेकेषां प्रकृतिपरत्वं कथम्, अत आह — लकारजातेरिति । अनेकलकारस्थानेऽनेकैकवचनादेशप्रसङ्गः, अत आह — 'लस्येति । तर्ह्येकवचनमेव स्यात्, अत आह — अर्थत इति । ननु समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेऽप्यवयवस्यापि तत्त्वात् प्रत्येकावयवादपि सुबुत्पत्तिप्रसङ्गः । न चेष्टापत्तिः, तस्य प्रातिपदिकावयवत्वाभावेन 'सुपो धातु' इति लुगभावेन श्रवणप्रसङ्गात्, अत आह — अवयवानामिति । तन्त्रत्वात् उपसर्जनत्वात् । अवयवसंख्यामिधानाय तस्मादपि विभक्तिः स्यात्, अत आह — समुदायेति । अवयवार्थगतसंख्याव्यतिरिक्तसंख्यायाः समुदायार्थेऽभावात् समुदायविभक्त्यैवावयवसंख्यावगतेन पृथगवयवाद्विभक्त्युत्पत्तिरित्यर्थः । नन्वेवं 'धवखदिरावित्यत्राप्यवयवाद्विभक्तिर्न स्यात् । तथा च समासो न स्यात्, अत आह — विरूपेति । 'सह सुपा' इति वचनेन न्यायबाध इत्यर्थः । पूर्वपदस्य सुबन्तत्वाभावेऽनिष्टमाह — अन्यथेति । कर्मकार इत्यादौ नलोपः, 'द्वपत्कार इत्यादौ चत्वंम्' । समुदायाद्विभक्तावेकशेषे क्वचिदव्याप्तिं शङ्कते — इहेति । अस्मिन् पक्ष इत्यर्थः । दीर्घात् पूर्वमेकैकशेष इति समाधानान्तरमाह — अन्तरङ्गत्वाद्देति । 'विभक्तिविशेषम्' इत्यस्य व्याख्या — 'असंबुद्धिमित्यादि ॥

[२, १२७-१३३]

(रत्नप्रकाशः) यदि पुनरिति । एकस्यां प्रथमायां विभक्तौ यानि सख्याणि दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यत इति व्याख्यानसंभवादसमासपक्षादन्य एवायं पक्ष इति भावः । एतेन 'एकविभक्ताविति न क्रियते । 'ह्रस्वो नपुंसके' इत्यतः प्रातिपदिकस्थेत्यनुवर्त्यनित्यप्रायामेव विभक्तौ सख्याणां प्रातिपदिकानामेकशेषः क्रियते । 'तिङन्तस्थले तु लावस्थायामेव पञ्च ल् पञ्च ल् इति

'आश्रयावृत्तीति । क्रियावृत्तीत्यर्थः — अ.

'प्रकर्षाप्रकर्षो' प्रकर्षावधिक्रियायाः — अ.

'महाभाष्यम् १. १. ३८. एकवचनमुत्सर्गत इति — ऋ, ऋ.

'द्रव्यत्वेनैकव्यक्ति — अ.

'स्थानेऽनेकैकवचनादेश — अ.

'अस्येति — अ.

'पा. गू. २. ४. ७१.

'विभक्तिरित्यर्थः — ऋ.

'धवखदिरावित्यत्र व्यवयात् — अ; धवखदिरावित्यत्रावयवत्वात् — ऋ.

'पा. गू. २. १. ४.

'द्वपत्कार इत्यादौ चत्वंम् इत्येष पाठः 'अ,

ऋ, ऋ' कोशेषूपलभ्यते । न हि चत्वं पदान्तकार्यम्, तत्र पदान्तानुवृत्त्यभावात् । तथा सति 'इष्टु' इत्यपदान्ते चत्वाभावप्रसङ्गात् । तस्मादिदं चिन्तनीयम्, पाठान्तरं वाच्येष्टव्यम् ।

'प्रदीपे 'असंबुद्धिसर्वनामस्यानमपेक्षते' इत्यत्र 'असंबुद्धि सर्वनामस्यानमपेक्षते' इत्यन्तमटुपाठ इति भाति ।

'एकान्वयस्य प्रथमार्थत्वमनिसंहितमत्र । तयोचोक्तम् — एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे गमानेऽप्ये गम्यायां च प्रयुज्यते, इति मनोरमायाम् ।

'पा. गू. १. २. ४३.

'अत्रानुवादः ।

स्थिते कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे सत्येकशेषः" इति कैयटो निरस्तः। सूत्रगतपदव्यागेन विच्छिन्नाविकारविप्रकृष्टपदानुवृत्त्या पक्षान्तरोद्भावने मोर्ध्यस्यैवापत्तेः। मनुक्तप्रकारेणैवास्य पक्षस्य भगवता समर्थयिष्यमाणत्वात्। तिङन्तस्थले^१ एकशेषस्य भगवतैव निराकरिष्यमाणत्वाच्च। वचनलोपः परिहृत इति। द्विवचनबहुवचनविधिवस्तु कर्तव्य एवेति मन्यते। मातृमात्रोरिति। 'प्रवृत्तिवदनुकरणम्' इति न्यायेन प्रमातृवाचिमातृशब्दे गुणोपवादीर्वसंभवाद्वैरूप्यमित्यत्रैकशेषो न कृतः। एतेन "विवक्षितार्थस्यानवगमादत्रैकशेषो न भवति" इति वदन् कैयटो निरस्तः। जननीपरिच्छेत्तृवाचिनोर्मात्रोः प्रतिषेध इति वक्तुं शक्यत्वेन तदर्थमपशब्दप्रयोगस्वीकारानीचित्यात्। सरूपाणि ह्येतानीति। एकशब्दः संख्यापरः। तथा चैकस्यां तृतीयाद्यन्यतमविभक्तौ परतः सरूपाण्येतानि दृष्टानीति मन्यते। एतत्पक्षवादी विभक्त्यन्तैकशेषवादिमतेऽप्ययं दोष इत्याह — किमुच्यत इति। अथ मतमेतदिति। किं तवैतदविमतमित्युपहासपरम्। एवं च कृत्वा चोद्यत इति। 'तत्त्वयुक्तम्, स्वपक्षस्यापनायालक्ष्यस्य लक्ष्यत्वेनाभ्युपगमानौचित्यात्' इति शेषः। 'प्रातिपदिकग्रहणं लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्', तत एव च स्वीजसो भवन्तीत्याशयेन तत्र प्रातिपदिकग्रहणं कृतमित्यविदित्वा कुतश्चित् प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्य तथा व्याख्यातमिति मन्यमान आह — हरितहरिणेति। इतरः स्वामिप्रायमाविष्करोति — न वेति। एतानीति। हरिणीश्येनीरोहिणी-प्रनृतीनि द्विविधानीत्यर्थः। अपर इति। कश्चिन्मन्दबुद्धिरिति शेषः। तदुभयं श्रुत्वा मध्यस्थः कश्चिद् भाष्यकारं पृच्छति — अथेति। अर्थः स्यादिति। अभिमत एकशेषः सिध्यति वेति भावः। भगवानाह — वाढमिति। सम्यक् सिध्यतीति भावः। यत्र वा तत्र वेति। यत्र कुत्रचित् प्रयोगे सारूप्यं ज्ञेयम्, न त्वैकशेषकाले, प्रथमोत्पत्तेः पूर्वमेवैकशेषप्रवृत्तेरिति भावः। एवं च मातृमात्रोरौजसोर्वैरूप्यादेकशेषो न भवत्येव। स एव मध्यस्थः पृच्छति — अथेति। भगवानाह — वाढमिति। विभागो विभक्तिरिति। विभज्यते येन स विभागः, बाहुलकात् करणे ध्व। स्त्रीत्वपुंस्त्वादिना हि विभज्यते। तथा च मातृमात्रोर्मिन्नलिङ्गयोनैकशेष इति भावः। एतेन 'कर्मादिकारकमिह विभक्तिशब्देनोच्यते। तेन हि प्रातिपदिकार्थो विभज्यते। तत्रैकस्मिन् कारके विवक्षिते तन्निमित्ताया विभक्त्या भाव्यमित्येकविभक्त्यन्तानां सरूपाणामेकशेषः सिध्यति' इति कैयटो निरस्तः। 'द्वन्द्वे' इत्यनुवर्त्य तस्मिन् प्रसक्ते एकशेषविधानादेव मिन्नकारकव्यावृत्तिसिद्धेः मातृमात्रोरेकशेषस्यानिराकरणाच्च। सहविवक्षायामिति। एवं चैकैकस्येतरार्थभिधायकत्वाद् द्विवचनबहुवचनान्तामेवैकशेष इति वचनलोपो^२ द्विवचनबहुवचने च न विधेये इति भावः। न तर्हीदानीमिति। एकवचनान्तेनैकशेषविग्रहवाक्यं लौकिकं न भवति किमिति प्रश्नः। न भवत्येवेत्युत्तरम्। तर्हि तत्र विग्रहो न भवत्येव किमित्यत आह — अथापीति। यदीत्यर्थः। अनवकाश इति। द्विवचनबहुवचनान्तामेकशेषाश्रयणादिति भावः। न तिङन्तानीति। व्याख्यातं प्राक्। यथाजातीयकानामिति। सुवन्तानामित्यर्थः। एतेन 'द्रव्यवाचिनामित्यर्थः' इति कैयटो निरस्तः। 'रूपाणि, गुणाः' इत्यादावेकशेषानापत्तेः। सत्त्ववाचिनामित्येवंपरतया तद्योजनीयम्। एका हि क्रियेति। उपाधिविवक्षाख्यातेनैवोपाधिगतसंख्याया उक्तत्वेनौपाधिकभेदप्रत्यायनार्थमपि धातोरावृत्तिर्न प्रसक्ता। अत एव 'त्वया मयान्यैश्च शय्यते' इत्यादौ भावे लकारेऽप्येकवचनमेव भवति। क्रियागतभेदविवक्षायां तु "उप्रासिका आस्यन्ते" इत्यादौ वचनान्तरमपि

^१ एवं चैकस्योत्तरार्थभिधायकत्वात् — प, फ,

म.

^२ 'न विधेयः' इति विपरिणामेनानकर्षः।

^३ महाभाष्यम् ३. १. ६७:

^१ स्थले तु लावस्यायामेकशेषस्य — प.

^२ परिभाषा — ३६.

^३ परिभाषा ७२.

भगवतैवाङ्गीकृतम् । एवं च वस्तुगत्या द्वन्द्वे प्रसक्ते एकशेषस्थारभ्यमाणत्वेन तिङन्तानां द्वन्द्व एव न प्रसक्त इति तिङन्तेष्वेकशेषप्रसक्तिरेव नास्तीत्येव समाधानं युक्तम् । 'देवदत्तः पचति, यज्ञदत्तः पचति' इति सारूपानेकतिङन्तप्रयोगस्त्वष्ट एव । साधनापेक्षाणीति । कर्तृकर्मापेक्षाणीत्यर्थः । भावस्थलेऽपि परम्परया तदपेक्षैव वचनान्तरम् । प्रातिपदिकसमुदायादेकविभक्त्या-वेकशेष इति पक्षं स्थापयितुमाह — अथवेति । सुबन्तानामिति । विभक्त्यन्तानां विभक्त्यन्तानां चेत्यर्थः । एकशेषस्यान्तरङ्गत्वात् तस्मिन् सति पश्चादाङ्गं कार्यं भविष्यतीति तत्प्रयुक्तवैरूप्यमपि नास्तीति भावः ॥

[२, १३३-१३९]

(उद्घोतनम्) 'सर्वपक्षेषु' इत्येतत्सुखग्रहणार्थमाह — षट् पक्षा इति । 'अपत्यादिषु' इत्यादिशब्दग्राह्यस्योदाहरणम् — भक्षमिति । तत्राङ्गीकृतपक्षत्रये आद्यपक्षे एकशेषाभावमुपादयति — भिक्षेति । 'भिक्षादिम्योऽण्' इत्यणन्तस्य प्रातिपदिकत्वात् पूर्वं पठ्या 'लुकि विभक्ति-परत्वाभावः । न लुमतेति । 'वृक्षादित्यादावेकशेषवचनस्य सावकाशत्वान्न तद्वलात् प्रत्यय-लक्षणाङ्गीकार इति भावः । द्वितीयेऽपि तदभावमाह — प्रातिपदिकेति । प्रातिपदिकैकशेषे सुबन्तात् तद्धितविधानात् सुवृत्तः 'प्रागेवैकशेषः, पश्चात् सुप्, पश्चात् तद्धित इति वैरूप्या-भावाद्गोपसंख्यानं कर्तव्यम्, अत आह — इच्छाप्रतिपदिकमिति । एतेन सुबन्तात् तद्धितोत्पत्ति-पक्षे नायं दोष इति सूचितम् । तृतीयपक्षे नानुपपत्तिरित्याह — यदेति । सुबन्तादिति । 'धकाकृतनेपु' इति घे परतः सप्तम्या अलुग्विधानादयं पक्षो ज्ञापितः । अन्यथा 'प्राह्लेतराम्' इत्यादी सप्तम्येव नास्ति, किं तस्यालुग्विधानेन । एवमपि सुबन्तसमुदायात् तद्धितोत्पत्तौ परत्वा-दादिवृद्धावसारूप्यं स्यात्, अत आह — सुबन्तेति । सुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वादित्यर्थः । 'सर्वत्र' इत्ययुक्तम्, प्रातिपदिकैकशेषपक्षे उपसंख्यानानुपयोगादिति 'प्रातिपदिकानाम्' इति भाष्येणोक्तम् । तदुपपादयति — अनैमित्तिकत्वादिति । अनैमित्तिकत्वमन्तरङ्गत्वे हेतुः । अयंसापेक्षप्रत्ययात् तन्निरपेक्षकशेषोऽन्तरङ्ग इत्याशयेनाह — अथवेति । सर्वत्र पक्षे उपसंख्यानं 'समर्थयितुम्' अपत्यादि-ष्वित्युच्यते' इति भाष्यम् । बहुत्वे हेतुः — प्रत्ययमिति । यथाकृतेरेकत्वान्न परत्वविरोध इति भावः । 'तत एकेति । समुदायविभक्त्येवावयवार्थगतं' संख्याविधानान्न प्रत्येकं तदुत्पत्ति-रिति भावः । विभक्त्यतीति । प्रकृत्ययंविशिष्टप्रत्ययार्थगतं' संख्याविधानार्थं विभक्त्युत्पत्तौ प्रकृतिरप्युपयुक्तैत्यर्थः । परत्वेन 'विभक्त्येव लक्षितं यत् सारूप्यं तदाश्रय इति विग्रहः ।

* पा. मू. ६. ३. १७.

१ विभक्त्यन्ताविभक्त्यन्तानां चेत्यर्थः — प, फ.

२ भाष्ये 'सर्वेषु पक्षेषु' इत्यस्य समस्ततयाप्रा-
नुवादः ।

३ पा. मू. ४. २. ३८.

४ लुका — अ, क.

५ पक्षा इत्यादी — अ, क.

६ प्रागेवैकशेषः — अ.

७ 'प्राह्लेतेरे' इति सप्तम्यन्ततयोदाहरणं कागि-
कायां गोमुखां च दृश्यते ।

८ 'भगवत्यितुम्' इति नास्ति — अ.

९ तत एवेति — अ, क, ग.

१० संख्याविधानम् — क.

११ संख्याविधानार्थविभक्त्युत्पत्तौ — अ.

१२ विभक्त्योत्पत्तिरिति — अ.

‘स्वनिमित्तप्रकृतेः स्वनिमित्तकार्ये’ त्यागो न युक्त इति भावः । ‘किं च प्रकृतिप्रत्ययसमुदायादेव समुदायप्रातिपदिकत्वाश्रयविभक्त्युत्पत्तेस्तस्यां परतोऽवयवानां सारूप्यनिरूपणं प्रकृतित्यागेन न संभवतीत्याह — न चेति । विभक्त्यन्तैकशेषपक्षेऽपि वैरूप्यमाह — यदापीति । सहविवक्षायां बहुवचनान्तानामेकशेष इति ‘अस्’ इत्युक्तम् । प्रकृतीति । उक्तरीत्या प्रकृतित्यागो न संभवतीति भावः । एकस्या एव प्रकृतेः प्रत्ययोत्पत्तिसंभवात् प्रकृतिभेदे किं मानम्, अत आह — एकैकस्येति । ननु ‘यञञोश्च’ इत्यत्र ‘तेनैव’ इति प्रत्ययविशेषणमनुवर्तते । तस्य कथमत्रान्वयः, अत आह — तेनैवेति । अञि कृते विदादित्वात् । एतेनाञो बहुषु वृत्तिर्नास्तीत्युक्तम् । अनन्तरापत्यविहितस्याञो लुगर्थं ‘लौकिकस्य’ इत्युक्तम् । तद्वयाचष्टे — अपत्यस्येति । प्रति-कृतीति । अग्रन्तस्यापत्यवाचिनो बहुषु वर्तमानस्याञो लुगिवधीयत इति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । गुणवृत्तित्यागं निराह — तेन चेति । प्रकृतिसहितप्रत्ययस्य तदसहितप्रत्ययद्वयस्य च समानार्थत्वमाह — सत्यपीति । ननु ‘सर्वत्रापत्यादिषु’ इति वा वक्तव्यम्, ‘समानार्थानाम्’ इति वा, को विशेषः, अत आह — द्वन्द्वेति । पूर्वकल्पे तदपि न वक्तव्यमित्याह — यदेति । अविकेति । अवे-रिदमिति वाक्यमेव, अविकशब्दात् प्रत्ययः ‘आविकम्’ इति, तथात्रापि स्वभावादेव न द्वन्द्वः, किं तु वाक्यमेव । वक्रदण्डी कुटिलदण्डाविति तु सरूपैकशेष एवेति भावः । यद्यपि पूर्वस्मिन् कल्पेऽप्येतन्न वक्तव्यम्, तथापि ‘गंगाः’ इत्यत्रापि ‘विरूपैकशेषसिद्धिप्रथमम्युपगम्यवादेन’ ‘सिद्धं तु’ इत्युक्तमिति ज्ञेयम् । बहुव्रीहौ ‘मिन्नस्वराणाम्’ इति वाच्यम्, अत आह — स्वरेणेति । न तु रूपेणेत्यर्थः । अन्तोदात्तः प्रत्ययस्वरेण । द्वितीयस्त्विति । ‘अक्षू व्याप्तौ’ इत्यस्माद् घञित्यर्थः । तस्यैव आद्युदात्तस्यैव । “ञित्यादिः” इति विधेः “आद्युदात्तश्च” इत्यस्मात् परत्वात् । मध्येति । “लिति” इत्यनेन प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तविधानात् मकाराकार उदात्तः । तस्य आद्युदात्तस्य । “लिति” इत्यतः “ञित्यादिः” इत्यस्य परत्वात् । असह्यायादिरित्यादिना अन्यादिग्रहः । संख्याया अनेकशेष इति वातिकेऽन्वयः । अन्यस्य पदस्यार्थत्वादिति विग्रहं सूचयन्नाह — असे-दिग्बेनेति । पदान्तरेण द्वावित्यादिना । ‘एको’ इत्युक्तेऽसह्यायाद्यनेकार्थसंभवान्न द्वित्वसंख्या-मात्रप्रतीतिरित्यर्थः । तर्ह्येकशेषानन्तरमपि कथमर्थविशेषनिश्चयः, अत आह — उत्तरकालमिति । गार्गावित्येतस्मात् ‘एकश्च’ इत्यादेर्वैषम्यं शङ्कते — नन्विति । अस्य सरूपसूत्रस्य । निःसंदेहेति । वृक्षावित्यादीत्यर्थः । विभक्तिभेदात् कथमेकहेतुत्वम्, अत आह — अर्थेति । “त्यब्लोपे” पञ्च-म्याश्रयेणैतदर्थलाभ इत्यर्थः । भाष्ये इमे द्वादिशब्दाः । समुदायप्रचयेति । वृक्षसमुदायरूप-वनबहुत्वापेक्षायामित्यर्थः । एकवचनं शब्दात् परं भवति, नार्थसमुदायात्, अत आह — समुदाय-वाचिन इति । ‘सन्तु’ इति भाष्यम् । एकश्चैकश्चेत्यर्थं द्वाविति प्रवर्तत इत्यर्थः । “अनेनैक-शब्दद्विशब्दयोः सारूप्यं नोच्यते, किं तु द्विशब्दस्यैकशेष उच्यत इत्याह — परस्परेति । एकश्चैक-

^१ स्वनिमित्तेति पण्डीतत्पुरुषो बोध्यः ।

^२ स्वनिमित्तेति बहुव्रीहिवर्तोच्यः ।

^३ कार्यत्यागः — ऋ.

^४ किं तु प्रकृति — ऋ.

^५ पा. सू. २. ४. ६४.

^६ अपिशब्दो नास्ति — अ.

^७ अन्युपगमवादिना — अ.

^८ पा. सू. ६. १. १९७.

^९ पा. सू. ३. १. ३.

^{१०} पा. सू. ६. १. १९३.

^{११} पा. सू. ६. १. १९३.

^{१२} पा. सू. ६. १. १९७.

^{१३} अर्थसंप्रत्ययं प्राप्येत्यर्थ इति भावः ।

^{१४} पञ्चम्याश्रयेणैव तदर्थ — अ.

^{१५} अनेनैकद्विशब्दयोः — अ.

श्चेत्यत्र न द्वन्द्वः, नाप्येकशेषः, अनभिधानादिति भावः। परस्परापेक्षया द्वयादिशब्दप्रवृत्तावुक्तं शब्दप्रवृत्तावितरापेक्षत्वं न दृष्टमिति पृच्छति — भाष्ये सन्ति पुनरिति। दृष्टान्तवैषम्यं 'विषमः' इति भाष्योक्तमाह — पुत्रेति। ननु 'अन्यत्' इत्ययुक्तम्, दृष्टान्तवैषम्यस्य प्रकृतसंगतस्यैवामिधानात्, अत आह — अवश्यमिति। अवश्यं भाष्यमित्यन्वयः। तत्र दृष्टान्ते। न कश्चिदिति। बह्व्यादी धूमादिरपि न हेतुः स्यात्, व्यञ्जनवत्त्वादिवैषम्येण महानसादेरपि दृष्टान्तत्वासंभवात्। साध्यसाधनवक्त्या साधर्म्यं चेत् 'तत्रापीतरापेक्षया प्रवृत्तिलक्षणसाधर्म्यमस्तीत्यर्थः। सुहृद्भावेन पृच्छन्तं प्रत्याह — मात्रादयश्चेति। एकस्मिन् आश्रये एकस्मिन्नर्थे। आश्रयसंनिधानात् वाच्यार्थसंनिधानात्। 'एतदिति। परस्परापेक्षकार्यमेकापायेऽपि भवतीत्येतदित्यर्थः। भाष्ये शक्नोतीति। यत् तत्र कथमित्यन्वयः। 'कथं तत्र' इत्यस्यैव विवरणम् — भाष्ये एकैक इत्यादि। 'कारणम्' इत्यादि 'सव्यपेक्षास्तु' इत्यन्तं भाष्यं प्रश्नस्योत्तरम्। 'तदनन्तरं 'तत्तुल्यम्' इति संनिवेशः साधुः। 'क्वचित्तु' 'तस्मात्' इत्यादेः पूर्वं 'तत्तुल्यम्' इति पठ्यते। तत्राप्यार्थक्रमेण 'सव्यपेक्षास्तु' इत्यनन्तरं ज्ञेयम्। कर्तृत्वे उद्यमनमकारणमिति तत्प्रतीतावित्युक्तम्। तस्य प्रकृतोपयोगमाह — कार्येति॥

[२, १३३-१३९]

(रत्नप्रकाशः) सर्वत्रेति। विभक्तिनिमित्तैकशेषपक्ष इति शेषः। सर्वेष्विति। बहुवचनं लक्ष्यबहुत्वामिप्रायकम्। यथा 'हृल्लोऽनन्तराः' इत्यत्र। द्वावेव हि विभक्तौ परत एकशेष इति पक्षाविधानीं व्यवस्थापितौ। समासे सत्येकशेष इति पक्षस्तु दूषित एव न पुनरुज्जीवितः। एतेन 'पट् पक्षा इहोपक्षिप्ताः — पृथग्विभक्तौ परत एकशेषः, एकवचनान्तानां वा, समासाद्वैकस्यां विभक्तौ परतः, सरूपसमुदायाद्वा विहितायामेकविभक्तौ परतः, प्रातिपदिकानां वा, सहविवक्षायां वा प्रत्येकं द्विवहुवचनान्तानामिति। तत्र पश्चिमं पक्षत्रयमुज्जीकृतम्' इति कयटो निरस्तः। पक्षचतुष्टयमेव ह्युपक्षिप्य दूषयित्वा ततः पक्षत्रयमुज्जीवितम्। एकवचनान्तानामेकशेष इति पक्षः पृथग्विभक्तौ परत इति पक्षादतिरिक्तत्वेनोद्धृत्तोऽपि न भवति। तस्माद्यत्किंचिदेतदिति। भिक्षाणां समूह इति। 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् वाधते' इति न्यायेनादावेकशेषा-प्रवृत्तौ तद्धिते सति विभक्तेः 'मुपो घातुप्रातिपदिकयोः' इति लुकि कृते विभक्त्यभावाद्विभक्ति-निमित्त एकशेषो न स्यादिति भावः। इदं च दूषणं समुदायादेकविभक्त्येकशेष इति पक्षे ज्ञेयम्। पृथग्विभक्ताविति पक्षे विभक्त्यन्तसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वमुद्वन्तत्वयोरभावेनैव ततस्तद्धितानुत्पत्ते-विभक्तिरुगभावे एकशेषः सिध्यति। कथंचिद्विभक्तिरुक्कयपि प्रत्ययलक्षणेन विभक्त्यन्तस्य लुक् स्यादेव, तस्य प्रत्यये परतोऽङ्गकार्यत्वाभावात्। तदेतदभिप्रेत्याह — सर्वत्रेति। तथा च सर्वत्र-

प्रवृत्तावुक्ते शब्द — अ, ऋ, ॠ.

वाच्यमित्यन्वयः — अ, ऋ, ॠ.

तत्रापि तदपेक्षया — अ.

एत इति — ऋ, ॠ.

अनाश्रितदृश्यः कोनेष्वेवमुपलभ्यते। भाष्य-
श्लोके कथमयं पाठभेदो यस्तुं शक्यत इति
परालोचनेऽपि धन्याऽयुक्त इत्येव नाति।

कयटोक्तयोजनादये द्वितीययोजनामेवाग्रमन्त्रो
बहुमन्यत इति वक्तव्यं नाति। 'क्वचित्तु'
इति यदि न स्यात् तदान्वयप्रमप्रतिपादक-
त्वेनायं ग्रन्थः कथंनित् मुयोजः स्यात्।

पा. मू. १. १. ७.

परिभाषा ५२.

पा. मू. २. ४. ७१.

शब्दः समुदायविभक्तिपक्षपर एव संपन्न इति भावः। प्रातिपदिकानामिति । उपलक्षणमिदं पृथग्विभक्त्यन्तानामिति पक्षस्य । 'अचत्यादिषु' इत्यत्रादिशब्दार्थो दक्षित इत्यपत्यार्थे तद्वित्तमुदा-
हर्तुमाह — अपत्यादिष्विति । बहुवचनं यञ् इति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाद्बहुवचन्येषु बहुवो यञ् उत्पाद्याः, यञ्त्वजतिरेकत्वात् सर्वेषां प्रकृतिपरत्वाविधातः, तत्राद्यो यञ् प्रकृतिसंवलिततयेतरविरूप इत्येकशेषो न स्यादिति मन्यते । एवमिति । अपत्यबहुत्वविवक्षायां प्रत्ययबहुत्वे आवश्यकं सत्ये-
कस्याः प्रकृतेरनेकप्रत्ययोत्पत्त्यसंभवेन प्रकृतेरावृत्तिरेष्टव्येति भावः । न च जातेरैक्यादनेक-
प्रत्ययोत्पत्त्युपपत्तिः, जातिरमूर्तत्वेन व्यक्तिद्वारकस्यैव प्रकृतिपरत्वस्याङ्गीकर्तव्यत्वेनैकया व्यक्त्या प्रकृतेरवरोधे सति व्यक्त्यन्तरस्य तत्परत्वासंभवात् । एतेन 'प्रत्ययस्य प्रधानस्यावृत्तौ प्रकृते-
र्गुणस्यावृत्तिः' इति कैयटो निरस्तः । प्रकृतिप्रत्ययविभागादिना प्रयुक्तशब्दानां 'तस्य कर्तव्यतया प्रकृतिवत्प्रत्ययस्याप्युपसर्जनत्वात् । नैवमिति । प्रत्ययावृत्तौ प्रकृत्यावृत्त्याभ्रयणं कर्तुं न शक्यत इति भावः । यञ् यो बहुष्विति । 'यः शिष्यते स लुप्तार्थाभिवायी' इति न्यायेन यञान्तस्य बहुषु वर्तमानत्वेऽपि यञास्तत्रावर्तमानत्वात् लुग् न स्यादिति मन्यते । काश्यपा इति । अञान्त-
त्वं बहुषु वर्तमानत्वं चास्तीति तत्राद्यो लुक् स्यादिति मन्यते । लौकिकस्य तत्रेति । तथा च प्रतिष्ठितैर्लीं किकापत्यरूपगोत्रत्वाभावेन 'तद्गतबहुत्वाभिवायित्वेऽप्यञान्तस्यापत्यगतबहुत्वाभिवायित्वा-
भावेन लुग् न भविष्यतीति भावः । एतदिति । प्रतिकृतिरूपमित्यर्थः । 'तुष्यतु दुर्जनः' इति न्यायेनाह — अयवेति । समानार्थानामिति । सर्वेषां गगर्धपत्यत्वरूपैकार्थ्याभिवायित्वसद्भावा-
दिति भावः । वक्तव्यमिति । वक्रदण्डो कुटिलदण्डादित्यादिसिद्धयेऽवश्यमिदं वचनमभ्युपेयमिति भावः । 'सरूपाणाम्' इत्यादिप्रकृतसूत्रस्थाने इदं वचनमाश्रितमिति मन्यमान इतर आह — यदीति ।
तथापि न दोष इत्याह भगवान् — नानार्थानामपीति । अपिशब्दादेकार्थानां संग्रहः । पूर्ववचनेन हि विरूपाणामेवैकशेष उक्तः । एकार्थानामपीति । अपिशब्दो भिन्नक्रमः, विरूपाणामित्यस्या-
नन्तरं ज्ञेयः । तेन भिन्नार्थानां च विरूपाणामिति बुद्धिर्वारिता । अत्रेदमवधेयम् — प्रातिपदिका-
नामनैमित्तिक एकशेष इति पक्ष उत्तमः । विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षो मध्यमः । तत्र हि किलट्युगपदधिकरणवचनताङ्गीकर्तव्या, विभक्तिशब्दश्च स्त्रीत्वादिपरः समुदायादेकविभक्ता-
विति पक्षस्त्वधमः, सूत्रारम्भद्वलेन 'अन्तरङ्गानपि' इति न्यायं बाधित्वा टावन्तैकशेषे कृते मैक्ष-
मिति सिद्धावपि मातृमात्रोरेकशेषस्य दुर्वारत्वात् । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चावादेशादौ कृते वैरू-
प्यान्नावाधसिद्ध्यापत्तेश्च । यत्तु कैयटेनोक्तम् 'अव्ययिकन्यायेन वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति वाक्य-
भेद भवति, न तु द्वन्द्व इति न वक्तव्यो विरूपैकशेषः' इति । तत्र, एवमेवान्यत्रैकशेषो वाक्यं च भविष्यति, न तु द्वन्द्व इति द्वन्द्वनिवृत्तिफलक एकशेषः सर्व एवानर्थक इत्यापत्तेः । स्वरभिन्नाना-
मिति । स्वरेण भिन्नानां सरूपाणामित्यर्थः । अक्षश्चेति । एकोऽक्षशब्दः "अशेदेवने" इति सप्रत्ययेनान्तोदात्तः, द्वितीयस्तु 'घञान्त आद्युदात्तः, तस्य शेषो भवति । मीमांसकशब्द एको ष्वलन्तो मध्योदात्तः, अपरस्तु 'मीमांसामधीते' इति क्रमादिवृजान्त आद्युदात्तः, तस्य शेषः । एकश्चैकश्चेति । एकत्वस्यैक्येऽपि तद्वतो द्रव्यस्यानेकत्वादेकशब्दप्रसङ्गाद् द्वन्द्वनिवृत्त्येऽत्राप्ये-
कशेषः कुतो न । एवं द्वयादिशब्देष्वपीति मन्यते । संख्याया इति । संख्यावाचकानाम् अनेक-

* परिभाषा ५२-

१ प्रत्ययस्थेत्यर्थः स्यादिति भाति ।

* नौश्च नावौ चेत्यादाविदं बोध्यम् ।

२ प्रौढमनोरमायामस्मिन् सुत्रेऽयं न्याय उक्तः ।

* महामाष्ये ४. १. ८८. सुत्रेऽयं न्याय उक्तः ।

३ प्रतिकृतिगतेत्यर्थः ।

* उणादिसूत्रम् ३५२-

* लौ. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ३५-

* अक्षघातोऽरित्यादिः ।

शेषः एकशेषो न भवति, कुतः, अर्थसंप्रत्ययात् 'एकद्वयादिशब्दैर्द्विचतुराद्यर्थस्याप्रतीतेः।' 'द्वित्व-
चतुष्ट्वादेरर्थस्यैकद्वयाद्यन्यद्विचतुरशब्दादिवाच्यत्वाच्चेत्यर्थः। अर्थसंप्रत्ययेऽपि हीति। गार्ग्य-
शब्दस्य गोत्रवाचकस्य युवामिधायकत्वाभावेऽप्येकशेषो दृष्ट इति तद्वदेकशब्दस्य द्वित्वाद्यभिधान-
सामर्थ्याभावेऽप्येकशेषः स्यादिति मन्यते। वस्तुतस्तु 'वृद्धो यूना' इति वचनसामर्थ्याद् वृद्धयुवार्थ-
योः स्वतो भेदाच्च तत्रैकशेषेऽप्येकत्वादेरेकत्वाद्विशेषवचनाभावाच्च नैकशेषः। विंशती इति।
विंशत्यादिशब्दानां संख्यासंख्येयोभयपरत्वेन संख्योपलक्षितसमुदायपरत्वाद्विंशतिशब्दस्यैकशेषो युज्यते।
ब्राह्मणानां विंशती, विंशतिसंख्यापरिच्छिन्नी द्वौ समुदायावित्यर्थप्रतीतेः। यदा तु विंशत्यादेः
संख्येयपरत्वं तदैकशेषो न प्रवर्तते। विंशती ब्राह्मणा इत्युक्ते चत्वारिंशद् ब्राह्मणा इत्यप्रतीतेः।
एवं चैकादिशब्दानां संख्येयमात्रपराणामेकशेषो न भविष्यत्येवेति शङ्केयं मन्दबुद्धेरुक्तविवेकान-
भिज्ञस्य ज्ञेया। 'तुष्यतु दुर्जनः' इति न्यायेन भगवानाह — एवं तर्हीति। एकपरिहार इति।
एकादीनां द्वयाद्यर्थद्वित्वानभिधायकत्वादित्येक एव हेतुरित्यर्थः। 'गार्ग्यशब्देन' कस्याप्यर्थो न भवति,
यो गोत्रयुवसमुदायस्तदभिधानाश्रयेणैकशेषो भवति। विंशतिशब्देनापि संख्यापरचत्वारिंशच्छब्दा-
र्थमिधाने सामर्थ्यसद्भावादिकशेषो भविष्यति। तदुभयविलक्षणत्वादेकादिशब्दानां स न भविष्यतीति
भावः। इदानीं भाष्यकारो द्वयादिशब्दानामेकशेषशब्दत्वं व्यवस्थापयितुं शक्यत इत्याह — अथ-
वेति। इम इति। द्वयादय इत्यर्थः। एकशेषशब्देभ्य एव द्विवचनबहुवचने भवत इति मन्य-
मान आह — यदीति। एकार्था हि समुदाया इति। समुदायानामेकैकात्मकत्वादिति भावः।
एकशेषशब्दा इति। एकश्चैकश्चेति विग्रहे द्विशब्दस्य शेषः, एकश्च द्वौ चेति विग्रहे त्रिशब्दस्य
शेषः, द्वौ च द्वौ चेति विग्रहे चतुरशब्दस्य शेष इत्यादिसंभवादिति भावः। किंकृतं सारूप्यमिति।
एकादिशब्दैः सह द्वयादिशब्दानामिति शेषः। अन्योन्यकृतमिति। एकश्चैकश्चेति वाक्येन सह
द्विशब्दस्यार्थद्वारकं सारूप्यमिति भावः। तथा च 'विरूपाणमपि समानार्थानाम्' इत्यनेनैकशेषो
द्विशब्दस्य भवति। एवमन्यत्राप्युन्नेयमिति भावः। एतेन 'परस्परपेक्षया द्वित्वोत्पत्तौ सत्यां प्रक्रि-
यायाक्यमिदं भवति, द्वौ च द्वौ चेति। तत्रैको द्विशब्दः शिष्यते' इति कैयटो निरस्तः। 'द्वौ
च द्वौ चेत्यस्य चत्वारोऽर्थः' इति प्राचीनभाष्यविरोधेन द्वौ च द्वौ चेति विग्रहवाक्यसंभवात्।
उक्तं भावमजानन् पृच्छति — सन्ति पुनरिति। 'तुष्यतु न्यायेनोत्तरमाह — सन्तीति। माता-
पितेति। सुतजन्मनः प्रागल्भ्यमातृत्वपितृत्वे तज्जन्मनः पश्चाल्लभेते, स च सुतस्तत्पुत्रत्वम्, एवं
संत्यायाचकानामन्योन्यकृतो भावो भविष्यतीति भावः। अपायेष्वपीति। पुत्रयिनागेऽपि पितृत्व-
मातृत्वव्यवहारस्य जायमानत्वादिति भावः। एकैनापीति। चतुष्ट्वसंख्याश्रयेणेति शेषः। त्व-
त्प्रश्नानुरोधेन मयोत्तरं दत्ते प्रकृतानुपपत्तौ वैषम्यं त्वयोक्तमित्याशयेन भगवानाह — अन्यदिवानी-
मिति। घातमिति। अयुक्तमित्यर्थः। दृष्टान्तो हि क्वचिदने, न तु सर्वाने, व्यापातात्।
तथा गोक्षतवैषम्यमभिहितकरमिति भावः। इदानीं वैषम्यहीनं दृष्टान्तमाह भगवान् — एकैक
इति। यत् परमात् कारणान्, कारणमुत्पन्नैर्जनैर्न स क्षनोति, तस्मात् तत्र भारोद्यमने एकैको
या गर्ता न्यान्, नवो या मिलित्या कर्तारः स्युः, किं तत्र न्याय्यमिति गंगायमुत्पादनम्।
कारणमुद्यमनं चेदिति। उद्यमनं समुदायरय मनुष्ये कारणम् अनुमापकमिति चेदित्यर्थः।
परिहरति — नोच्छ्रतीति। द्विनाणां समुदाये नत्यप्येकेन विना न समुदायस्तं नारं

^१ 'नैकशेषो न भवति' इत्यादिः।

^२ 'द्वित्वचतुष्ट्वादेः' — न.

^३ 'मा. म. १. २. ६५.

^४ 'लो. न्या. द्वितीयमार्गे पृष्ठम् ३५.

^५ 'उच्यमान इति शेषः।

^६ 'लो. न्या. द्वितीयमार्गे पृष्ठम् ३५.

नोद्यच्छति, तेन सहितस्त्वद्यच्छतीत्युद्यमनेनानुद्यमनं तुल्यम् । एवं च प्रत्येकमन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वं संव्यपेक्षं युक्तमिति भावः । तदेव न्याय्यमिति स्पष्टमाह — तस्मादिति । यस्मादुक्तप्रकारेण प्रत्येकमन्वयव्यतिरेको वर्तते तस्मादित्यर्थः । तदेवं द्व्यादीनां भगवता व्यवस्थापितमेकशेषशब्दत्वम् । सूत्रं च निर्दुष्टतया व्यवस्थापितम् ॥

[२, १३९-१४४]

(उद्घोषोत्तनम्) मध्यमादिग्रहणस्य प्रयोजनमाह — एकस्मिन्निति । पुरुषे प्रथमे मध्यमे उत्तमे वा । 'पचतः, पचन्ति' इति तु क्रियैक्येनैकशेषामावेऽपि कर्तृसंख्याभिव्यानाय द्विवचनबहुवचने इति भावः । 'पुरुषभेदे प्रथममध्यमादिभेदे । 'पचथः' इत्युक्ते 'प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषार्थ-द्वयप्रतीतिः कथम्, अत आह — कृते चेति । यदा त्विति । त्यदादीनां मिथः सहोक्तावेकशेष-विद्यानादेतत्पक्ष-सिद्धिः । ननु पुरुषभेदे क्रियामेवादिकशेषो वक्तव्य एव, अत आह — तत्रापीति । पुरुषैक्य इव पुरुषभेदेऽपि कर्तृभेद एव, न क्रियामेद इति भावः । ननु शिष्यमाणस्य द्विवचनार्थ-त्वाद् द्विवचनादिसिद्धिः स्यात्, अत आह — प्रत्ययमिति । सर्वेषु अम्युपगतेषु त्रिष्वपि पक्षेषु । तदेवाह — प्रातिपदिकेति । विभक्त्यन्तानां द्विवचनबहुवचनान्तानाम् । विभक्तौ सारूपसमुदाया-दुत्पन्नविभक्ती । अर्थाभावादिति । शिष्यमाणस्यैकार्थत्वादित्यर्थः । 'नन्वेकार्थाभिधानशक्तिर्न वचनसाध्या, अत आह — यद्यपीति । सर्वम् एकद्वयादिवाचकत्वम् । तथापीति । 'वृक्षशब्द-स्यैकद्वयाद्यभिव्यानसामर्थ्यस्य स्वाभाविकत्वेऽप्येकशेषस्य एव द्व्याद्यभिधायकत्वमिति मन्वद्वि-बोधनाय वचनमपेक्षितमित्यर्थः । वृक्षवित्यत्र द्वयर्थे प्रयोगः, 'वृक्ष इत्यत्र तद्विरुद्धैकत्वे प्रयोगः, द्वित्वे प्रयोगाभावो वा विप्रयोगः । लाघवार्थमाह — अनेकार्थश्चेति । सामर्थ्यमेवाह — एकेन हीति । अभिधानाय अभिधानप्रतिपत्त्ये । एकार्थाभिधाने एकशेषस्य लेऽप्येकशब्देनैक एवार्थोऽभिधीयत इत्यङ्गीकारे । द्व्यादिप्रतिपत्त्यर्थं शब्दद्वयशब्दत्रयप्रयोगस्यावश्यकत्वादिकशेषो व्यर्थः स्यादित्यर्थः । द्व्यादि 'वाचकत्वस्य कृतत्वासंभवादाह — प्रतिपादितमिति । माष्ये 'न हि' इत्यादि प्रष्टुर्वाक्यम् । 'पद्यामः' इति समाधातुः । माष्ये अग्निचिदिति । विषयो लोपेऽपि कर्तृप्रतीतिः । 'प्रागुक्तं सामर्थ्यं निराह — वचनादिति । अनेकार्थकार्यं द्विवचनबहुवचने । 'कार्याणि' इति प्रयोगमेवामिप्रायम् । अश्वधर्मेति । 'सिंहो गौः' इत्यादिवदित्यर्थः । 'यदि' इत्युक्त्या 'उच्येत' इत्यादेरन्यवक्तृकत्वशङ्कां वारयति — 'उच्येत तर्हीति । द्व्याद्यभिधानेऽपि प्रत्यर्थं शब्दनिवेशो न त्यक्त इत्याह — अर्थो हीति । 'यावताम्' इति शङ्कातात्पर्यमाह — वृक्षश्चेति । द्विवचनबहुवचनोपपत्त्यर्थमाह — उद्भूतेति । प्रादुर्भावात् तात्पर्यात् । अनुक्तत्वमनुभवमानकमित्याह —

^१ इति तुल्यक्रियेनैकशेषामावेऽपि — अ.

^२ प्रदीपे 'पुरुषभेदेन तु' इत्यत्र 'पुरुषभेदे तु' इत्यन्तमट्टपाठ इति भाति ।

^३ पचत इत्युक्ते — अ, ऋ, ऋ.

^४ प्रथमपुरुषेऽप्यर्थद्वय — अ.

^५ सिद्धेः — अ.

^६ प्रदीपे 'अत्रापि च निवृत्त' इत्यत्र 'तत्रापि च निवृत्त' इत्यन्तमट्टपाठ इति भाति ।

^७ नन्वेकार्थाभिधान — अ.

^८ वृक्षशब्दस्यैकद्वयाभिव्यान — अ.

^९ 'वृक्ष इत्यत्र' इत्यादि 'एकत्वे प्रयोगः' इत्यन्तं नास्ति — अ.

^{१०} वाचकस्य — ऋ.

^{११} प्रागुक्तसामर्थ्यं — ऋ, ऋ.

^{१२} उच्येत इत्यादेः — अ, ऋ, ऋ.

^{१३} उच्यते तर्हीति — अ, ऋ, ऋ.

प्लक्षावित्युक्त इति । 'अभिधानं स्वाभाविकम्' इत्यत्रोभयदर्शनादिति हेतुः । तद्व्याचष्टे — सरूपस्येति । द्यावापृथिव्योरिति । 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः । ततः परस्य द्योशब्दात् परस्य । ओकारान्तेति । 'गोतो गित्' इति तपरत्वसामर्थ्यात्, 'द्योशब्दादपि सर्वनामस्थानं वृद्धिनिमित्तम्' इति भगवद्वचनाच्च । 'किं पुनः' इत्यनेनातिशयः सूच्यते । तमाह — प्रकरणादिति । ननु द्रव्याभिधानपक्षे 'वृक्षश्च वृक्षश्च' इत्यत्र द्वन्द्वनिरासायैकशेषो वक्तव्यः, अत आह — अनेकार्थेति । 'उपक्रमः विवक्षा ॥

[२, १३९-१४४]

(रत्नप्रकाशः) इदानीं कुतर्कोपहतधियां प्रत्याख्यानप्रकारान् दर्शयति — प्रथमेति । 'एकशेष इति । वक्तव्य इति शेषः । सूत्रेण कुतो न भवत्येकशेष इत्यत आह — असरूपत्वादिति । वक्तव्य इति । प्रथमेन मध्यमः, प्रथममध्यमाभ्यामुत्तम इति वक्तव्यमिति भावः । पचय इति । 'त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते' इत्यस्यावश्यकत्वेनात्र युष्मच्छब्दस्यैव प्रयुज्यमानत्वं 'वाप्रयुज्यमानत्वं वा भवतीति मध्यमपुरुषद्विवचनमेव भविष्यतीति तदर्थमेकशेषो नारम्भणीय एव । 'पचावः, पचामः' इत्यत्रास्मच्छब्दस्यैव तत् संभवतीत्युत्तमैकशेषफलं सिद्धमिति तदर्थमप्येकशेषो नारम्भणीयः । एवं स्थितेऽनेकशेषो वक्तव्य इति वचनं भूखस्यैव कस्यचिदिति स्पष्टम् । स च भवाद्वाहं चेत्यत्र तु 'पूर्वशेषोऽपि दृश्यते' इति भाष्यकारवचनादस्मच्छब्द एव शिष्यत इति 'पचामः' इत्युत्तमपुरुष एव तत्रापि भविष्यति । तदेतत् सर्वमभिप्रेत्य 'विद्वद्दण्डनमभाषणम्' इति न्यायेन तस्य वचनस्य विवरणमात्रं कृत्वोपेक्षितं भगवता, न तु समाधानमुक्तम् । स एव तार्किको दूषणान्तरमाह — द्विवचनेति । 'वृक्षी, वृक्षाः' इत्यादी द्विवचनबहुवचने न सिध्यत इति मन्यते । 'तदर्थेन' इत्यत्र तच्छब्दार्थं पृच्छति — किमर्थेनेति । यदर्थं एक इति । शिष्यमाणस्य योऽर्थः स एव तत्र तच्छब्देन परामृष्ट इत्यर्थः । शिष्यमाणेन लुप्तार्थाभिधायित्वं सिद्धान्तिमतेऽस्तीति शिष्यमाणार्थेन तेन भवितव्यमित्युक्ते न किञ्चिद् दूषणं स्यादिति पुनस्तं पृच्छति — किमर्थंश्चेक इति । इतरः स्वाभिमतदूषणानुगुणं स्पष्टमाह — एक एकार्थ इति । भगवानाह — नैकार्थ्यमिति । द्वयर्थो बहुवचनेति । यः शिष्यते स लुप्तार्थाभिधायीत्याश्रयणादिति भावः । द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थ एवमेव इति रहस्यमविद्वान् स पण्डितमन्य आह — नैकार्थ्यमिति चेदिति । स एव विकल्पयति — वाचनिको चेति । यद्यपि सर्वमेव स्वाभाविकम्, तथापि स्वाभाविकमेव किञ्चित्लोकोक्तोऽवगम्यते, किञ्चिद्व्याकरणेन । तत्र व्याकरणेन यदवगम्यते तदत्र वाचनिकशब्देनाभिमतम्, अन्यत् स्वाभाविकशब्देन । एवं सत्येकमेवद्वन्द्वार्थवत्त्वमपि व्याकरणेनैव बोधनीयमिति मन्यते । द्वयर्थो... बहुवचनेतीति । एकानिवृत्तौ द्वयर्थः, अनेकानिवृत्तौ बहुवचनं इति वक्तव्यमिति भावः । एतेन

^१ पा. मू. ६. ३. २९.

^२ पा. मू. ७. १. ९०.

^३ महाभाष्यम् ६. १. ९३. अर्थानुवादोऽयम् ।

^४ षोडश मयनामस्थाने वृद्धिविधेयेति तत्र भगवद्वचनवत्याम् ।

^५ वृक्षश्चेत्यत्र — क. क.

^६ 'अनेकार्थप्रक्रमे' इति प्रदीपस्थाने 'अनेकार्थोपक्रमे' इति पाठोऽन्यत्र दृश्येति प्रतीयते ।

^७ वा, अप्रयुज्यमानत्वमिति छेदः ॥ 'वा' इति नास्ति — प, क.

^८ महाभाष्यम् १. २. ७२.

^९ चेति — प, न.

‘संरूपाणामेकशेषोऽनेकार्थश्चैकविभक्त्याविति वक्तव्यमित्यर्थः’ इति कैयटो निरस्तः। अनेकार्थत्व-
मात्रबोधने द्विवचनबहुवचनव्यवस्थाया असिद्धेः। सिद्धमिति। एकस्थानेकार्थविधानासामर्थ्ये
तस्य शेषं बोधयद्वचनमयुक्तं स्यात्। अतस्तत्सामर्थ्याद् यः शिष्यते स लुप्तार्थाभिधायीति ज्ञायत
इति तदर्थमपूर्ववचनं न कर्तव्यमिति भावः। ननु लुप्तार्थबोधाय विरूपः कश्चन प्रयोक्तव्य इत्यत्र
तात्पर्यं कल्पनीयमेकशेषविधेरिति चेन्नेत्याह — पश्यामश्चेति। ‘वृक्षौ, वृक्षाः’ इत्यादाविति भावः।
तथा चानुभवाविरोधेन यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीत्याशयेनैवैकशेष आरब्ध इति कल्पनमेव
न्याय्यमिति फलितम्। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन द्रढयति — अग्निचिदिति। लोपकृतमिति। ‘देर-
पूतस्य’ इति लोपेन यथा घातोलुप्तप्रत्ययार्थकर्तृबोवकता सूचिता तथैकशेषेण शिष्यमाणस्य लुप्ता-
र्थाभिधायकत्वं सूच्यत इति भावः। लोकतो ज्ञापकतश्च सिध्यन्तमर्थमपुरस्कृत्य वचने क्रियमाणे
तद्वचनमनर्थकमेव स्यादित्याह — उच्येत तर्हीति। कुतो न गम्यत इत्यपेक्षायां दृष्टान्तेनैवोत्तरमाह
— यो हि गामिति। संप्रत्यय इति। अश्वत्वेन गोत्वेन च तावजानतस्तेन शब्देन भ्रमज्ञानमेव
स्यात्, न यथार्थज्ञानमिति भावः। पुनः पण्डितमन्य आह — यदि तर्हीति। भगवानाह —
अयं किमर्थमिति। अन्य आह — प्रत्ययलक्षणमिति। न किञ्चित्प्रयोजनमिति। द्वन्द्वनिवृत्ति-
प्रयोजनं न जानाति सः। तदेव मनसि निधायप्रकटतया भगवानाह — ननु चेति। न प्रत्ययं
शब्दनिवेशः कृतः स्यादिति। वृक्षश्च वृक्षश्चेति व्यस्तप्रयोगो न स्यादिति भावः। इतरामित-
मनुवदति भगवान् — एकेनेति। अप्रत्ययमिति। अर्थमर्थं प्रतीत्येकवचनान्तेन विग्रहः प्राग्
दर्शित इति कृत्वायं दोष इति मन्यते। कथं तदपि प्रत्ययमित्यत आह — यदपि हीति। द्वि-
वचनान्तेन बहुवचनान्तेन च प्रत्ययमित्यस्य विग्रहसंभवाशोक्तदोष इति भावः। उपपादितं स्व-
मतमुपसंहरति भगवान् — यावतामिति। तदेवं भगवता तावतां प्रयोगस्य न्याय्यत्वेऽभिहिते
इतर एकेनानेकाभिधानमपि न्याय्यमिति प्रतिपादयति — यावतामिति। एकेनापीति। ‘वृक्षौ,
वृक्षाः’ इत्यादौ दर्शनादिति भावः। इतरस्य बुद्धिपरीक्षार्थं भगवानाह — यदि तर्हीति। एके-
नोक्तत्वादिति। एकेनानेकाभिधानहेतुभूतसहविवक्षायाः सत्त्वेनेति भावः। इतरः सहविवक्षा-
मात्रमेकस्थानेकाभिधाने कारणं न भवति, किं तु संरूपसंबन्धिनीत्याशयेनाह — एकेनेति। तत्र
कारणं पृच्छति भगवान् — कथमिति। तत्र स्वाभाविकत्वातिरिक्तं न किञ्चित् कारणमित्या-
हेतरः — संरूपाणामिति। स्वाभाविकत्व आश्रीयमाणे विरूपाणामप्येकेनानेकाभिधानदर्शनात्
सहविवक्षामात्रमेव तत्र कारणं वक्तव्यम्, न तु संरूपसंबन्धिनीत्याशयेन भगवानाह — उभयदर्शना-
च्चेति। ‘द्यावाक्षामेति। द्वन्द्वोऽयं प्लक्षन्त्यग्नौवसमकक्षताख्यापनाय दर्शितः। प्रकृतोपयुक्त-
माह — द्यावेति। द्योशब्देन द्यावापृथिव्योरभिधानं ततः परस्योडः “सुपां सुलुक्” इत्याकार इति
भावः। एवं पृथिवी इत्यत्र पृथिवीशब्देन दिवस्पृथिव्योरभिधानम्, ओडः पूर्वसर्वणश्च बोध्यः।
इतरोऽस्तु नाम सहविवक्षामात्रमेवैकेनानेकाभिधाने कारणम्, तावत्तैवैकशेषानर्थक्यापादनं युज्यत
इत्याशयेनाह — विरूपाणां किलेति। अत्र द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमेकशेष इति वक्तव्यं सत् स्पष्टत्वाद्

(१०. १२. १) उपलभ्यते। तैत्तिरीय-

संहितायां ४. १. १० ‘द्यावाक्षामाश्चमः’ इति
मन्त्रो दृश्यते। महाभाष्ये ‘द्यावाक्षामा’ इति
पाठमसिंधाय तत्र तैत्तिरीयसंहितामन्त्र एवो-
द्धत इति रत्नप्रकाशकृदाशय इति भाति।

पा. सू. ७. १. ३९.

१ पा. सू. ६. १. ६७.

२ एकेनानेकाभिधानमपि — भ.

३ किमिति — प, फ, भ.

४ ‘द्यावा ह क्षामा’ इति पाठो दृश्यमानेषु भाष्य-
पुस्तकेषूपलभ्यते। इयं च ऋक् ऋक्संहितायाम्

भगवता नोक्तम् । द्वावाशब्दस्य पृथिवीशब्दस्य चैकैकस्योभयपरप्रयोग एकत्र लाक्षणिकत्वाभ्युप-
गमेन ज्ञेयः, यथा 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यत्र प्रथमाशब्दस्य द्वितीयापरत्वम् ॥

[२, १४४-१४८]

(उद्घोतनम्) अभिधीयत इति । 'नागृहीतविशेषणान्यायेनेत्यर्थः । ऐक्यम् एकप्रकारत्वम्,
एकत्वमिति यावत् । द्रव्यस्य तु नैकत्वमित्याह — गुणेति । स्वयमनुगतप्रत्यक्षपरतया प्रख्या-
विशेषं व्याख्याय 'न हि' इति भाष्यमेकत्वसाधनपरतया व्याचष्टे — 'गौरित्यनेनेति । 'नागृ-
हीतविशेषणान्यायेन लाघवेन च जातावेव शक्तौ कल्पितायां बाह्यादिक्रिया व्यक्तिद्वारा जाताव-
प्युपपद्यत इत्याह — जातौ चेति । गौः शुक्लेति सामानाधिकरथं कथम्, अत आह — जाति-
तद्वत्तिरिति । अद्य एकत्वसाधक एव, न त्वमिधानसाधक इत्याह — अनभिधीयमानेति ।
अनेकव्यक्तिपु 'शक्तिग्रहार्थमुपलक्षणत्वेनोपयोगसंभवान्न तत्र शक्तिरूपत्वमिति भावः । संनिधि-
मात्रेण मानान्तरसिद्धाया उपस्थितत्वमात्रेण । यद्वा जातिपक्षे व्यक्त्युपस्थितिबद्धं व्यक्तिशक्ति-
पक्षेऽपि शक्ति विनैव शब्दाज्जात्युपस्थितिरेव संनिधिः । प्रख्याविशेषः सर्वव्यक्तिष्वभेदप्रत्ययः ।
द्वितीयस्त्वमिधानसाधकः, न त्वैकत्वसाधक इत्याह — तथेति । अविशेषः विशेषणालम्बनत्वम् ।
एवं च यथा वनशब्दस्यैकत्वावच्छिन्नवृक्षा एव प्रतीतिबलाद्वाच्या अङ्गीक्रियन्ते, तथा गौरित्युक्ते
विशेषनिर्मुक्तसामान्यस्यैव 'प्रतीतेस्तस्यैवामिधेयत्वम् । वस्तुतो 'नागृहीतन्यायो 'जातिरभिधेयत्वे
मानम् । गामानयेत्यत्रानुपस्थितजातिरूपलक्षणत्वासंभवाच्छब्दातिरिक्तोपस्थापकस्य तत्रामावादिति
भावः । कर्मणि निष्ठाभङ्गीकृत्य व्याचष्टे — एकस्मिन्निति । नपुंसकत्वनिर्वाहाय 'वस्तु' इत्यु-
क्तम्, इत्याद्यर्थः, इत्यर्थ इति यावत् । भावे निष्ठामङ्गीकृत्याह — अथवेति । सर्वत्रेति । वस्तु
गोत्वादि हेत्यर्थः । 'एकोपदिष्टम्' इत्यनेनापि प्रख्याविशेषस्यैवोक्तेः 'उपोद्बलकम्' इत्युक्तम्,
अत आह — उद्गततेति । उद्गतमधिकमुपजीव्यत्वरूपं बलं यस्येति विग्रहः । उपजीव्यत्वमेवाह
— तत्पूर्वकत्वादिति । ततः तत्र । देशेति । अन्तरशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, देशान्तरादा-
वित्यर्थः । भाष्ये 'अन्यस्यां च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वघोतनाय पिण्डग्रहणम् । अनुप-
पत्त्या अर्थापत्त्या, अनुमीयते ज्ञायत इत्यन्वयः । यद्वा, अनेकेषु 'पिण्डेषु गौर्गौरिति प्रत्ययोऽ-
भिन्नविषयोऽजाधितैकाकारप्रत्ययत्वात्, एकस्मिन् तादृशप्रत्ययवदित्यनुमानमभिप्रेतम् । अनुपपत्त्या
व्याप्त्येत्यर्थः । 'अनियम्यस्य नायुक्तिः' इति न्यायात् । लोकप्रसिद्धार्थनिर्वाहायाह — अथवेति ।
तच्चानुमानमेवेति भावः । अनुगत'प्रतीतेर्भ्रान्तिवत्वाङ्गानिरासार्थत्वेनैतद्व्याचष्टे — अनेनेति ।
सादृश्येति । सादृश्यं नैकम्, तथा सति जातेर्मानान्तरत्वापत्तेः । किं त्वनुगतमेव विषयः ।
अत एव भ्रान्तिरूपमुक्तम् । अविर्णीतः प्रमाणभावो यस्य स्मृतस्य स्मरणस्य 'तेनोपनिबद्धानि

* लौ. न्या. साहस्री पृष्ठम् १६३.

* पा. सू. ६. १. १०२.

* लौ. न्या. साहस्री. पृष्ठम् १६३.

* प्रदीपे 'गौरित्यनेन शब्देनोक्ते' इत्यत्र 'गौरित्य-
नेन शब्देनोक्ते' इत्यत्रमदृष्टाष्ट इति नाति ।

* लौ. न्या. साहस्री पृष्ठम् १६३.

* शक्तिग्रहणार्थम् — ऋ, ऋ.

* प्रतीतिः — ऋ.

* प्रदीपे 'उद्गतं बलम्' इत्यत्र 'उद्गतबलम्'
इत्यत्रमदृष्टाष्ट इति नाति ।

* पिण्डेषु गौरिति — अ.

* न्यायकुमुदाञ्जलिः ३. १९.

* प्रतीतेर्भ्रान्तिरूपम् — ऋ.

* 'तेनोपनिबद्धानि' इत्यन्यन्तरम् 'एव' इत्य-
धिकम् — अ.

वचनानि येषामिति विग्रहः । यद्वा, अविगीतप्रमाणभावाच्च ते स्मृतोपनिबद्धवचनाश्चेति विग्रहः । अत्रोपोद्बलकत्वं भ्रान्तित्वनिरासकत्वमित्याह — अव्यपवर्गेति । जातिरनेकवृत्तित्वमाक्षिपति — नन्विति । 'इत्याह शङ्किता । अवयवी कुतो न दृष्टान्तितः, अत आह — अवयवोति । वीद्वै-
रवयविनोऽङ्गीकारात् । विषय आश्रय इत्यभिप्रेत्य पूरयति — एकस्यापीति । शब्दप्रादुर्भाव इति । 'अवयवं विभक्ति' इत्यादिना । सर्वेष्विति । 'इन्द्रागच्छ' इतीन्द्रशब्दोच्चारणे एकस्यै-
वेन्द्रस्य यथानेकेषु यागेष्वङ्गाङ्गिभावसंबन्धेन विद्यमानत्वं तथा जातेरपि समवायेनानेकाश्रयत्वं युक्तमित्यर्थः । एकस्यानेकाधिकरणत्वाभावे कथमेकशब्दस्थानेकामिधायित्वाभावः, अत आह —
यदीति । एकस्यानेकसंबन्धे सति योग्यतया क्वचिदधिकरणत्वं क्वचिदभिधायकत्वमिति विशेषो
लभ्यत इत्यनधिकरणत्ववादिना संबन्धो नाम्युपेयत इत्यर्थः । 'आकृतिमेवेति । अभिधेयामिति
शेषः । जातिरभिधीयत इत्युक्तमेवोपपादयितुमिति यावत् ॥

[२, १४४-१४८]

(रत्नप्रकाशः) तदेवं व्यक्त्यभिप्रायेण सूत्रे समर्थिते आकृतिपदार्थवादी वाजप्यायनः स्वमते
सूत्रमिदं व्यर्थमित्याशयेनाह — आकृत्यभिधानादिति । न्याय्यं मन्यत इति । तथा चैकशेषो व्यर्थ
इति भावः । अनेकव्यक्तिगतैकाकृतिरस्तीत्यत्र मानं पृच्छत्यन्यः — कथमिति । उत्तरम् —
प्रख्याविशेषादिति । प्रख्याया अविशेषात्, एकाकारबुद्धेरित्यर्थः । अनेकेषु गोपिण्डेषु गीर्णैरित्ये-
काकारबुद्धिर्जायमानैकं विषयमन्तरेणानुपपन्ना सती जातिमवलम्बत इति भावः । बुद्धेरविशेष-
मेवोपपादयति — न हीति । विशेषः प्रख्यायत इति । विशेषप्रख्याने एको विषयो न सिध्य-
तीति भावः । भवत्वनुगतकारप्रत्यक्षस्याकृतिविषयः, सैव गवादिशब्दैरभिधीयत इत्यत्र किं मान-
मिति पृच्छति — यद्यपीति । यथा प्रत्यक्षस्यैकाकारत्वसिद्धये आकृतिविषय इत्यभ्युपगतं तथा
गवादिपदैरपि नीलादिविशेषस्मरणाभावाद् गीर्णैरित्येकाकारस्यैव स्मरणस्य जायमानत्वाच्च जाते-
रेव वाच्यत्वं न्याय्यमित्याशयेनाह — अव्यपवर्गगतेरिति । व्यपवर्गः विशेषः । तदेवमनेक-
व्यक्तिगतैकाकारप्रतीत्या जाति साधयित्वा देशकालोपाधिभेदभिन्नैकव्यक्तिगतप्रत्यभिज्ञाया तां
साधयति — ज्ञायते चेति । एकोपदिष्टमिति । एकवारमुपदिष्टं, सकृदुपदिष्टमित्यर्थः । एतेन
"एकस्मिन्नुपदिष्टं गौरयं त्वया पदा न स्पष्टव्यः" इत्यादि वस्तु । अथवा — एकमुपदिष्टं यस्य
तदेकोपदिष्टं सकृदुपदिष्टं गीत्वादि सर्वत्र ज्ञायत इत्यर्थः" इति कैयटो निरस्तः । प्रत्यभिज्ञा-
परतयोपपन्नस्यास्य ग्रन्थस्य प्रख्याविशेषादिति हेतुपरंतया व्याख्याने मानप्रयोजनयोरभावात् ।
'अवाधितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययोदयात्' इति 'स्वपरग्रन्थविरोवाच्च । कः पुनरिति । प्रत्यभिज्ञाया
अविशेष इदानीं हेतुत्वेनोक्तः, प्रख्याया अविशेषस्तु प्राक् । प्रत्यभिज्ञा च प्रख्यातो नातिरिच्यत
इति पीनरक्त्यमेवैतदिति मन्यते । उत्तरमाह — तस्यैवेति । उपोद्बलकमिति । सहकारित्यर्थः ।
एतेन "उद्गतं बलं प्रत्यक्षं, तत्पूर्वकत्वादनुमानस्य । उद्बलस्य समीपमनुमानमित्यर्थः । 'प्रख्या-

प्रदीपे 'मथुरायां सुध्ने च भवतीत्यत आह'
इत्यत्र 'मथुरायां सुध्ने च भवतीत्याह' इत्यन्त्र-
मट्टपाठ इति भाति ।

पा. सू. २. १. ६.

प्रदीपे 'उक्तमेवार्थं समर्थयितुम्' इत्यत्र 'आकृति-

मेव समर्थयितुम्' इति पाठोऽभिसंहितः स्यादिति
भाति ।

* स्मारणस्य — म.

* स्वस्य यः परग्रन्थस्तस्य विरोवादित्यर्थः ।

अत्रैवोत्तरत्र प्रदीपेऽयं ग्रन्थः ।

विशेषात्' इत्यनेन प्रत्यक्षं 'जात्यालम्बनं प्रमाणमुपन्यस्तम् । ततो विप्रतिपन्नवृद्धिं प्रति प्रतिपादनायानुमानं जातिसद्भावे ज्ञायते 'चैकोपदिष्टम्' इत्यनेनोक्तम् । देशकालावस्थापिण्डान्तरेष्वबाधितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययोदयान्यथानुपपत्त्या सामान्यसदभावोऽनुमीयत इत्यर्थः' इति कैयटो निरस्तः । प्रख्याविशेषस्यापि जात्यनुमाने हेतुत्वेनैव निर्दिष्टत्वात् । 'प्रख्याया अनुगतकारत्वान्यथानुपपत्त्या हि तदुपपादकतया जातिरेका कल्प्यते । उक्तास्वरसेनैव च तेनापि 'अथवा वलमुद्दीपयतीत्युपोद्धलमुपवृंहकमुच्यते' इत्युक्तम् । प्रख्याविशेषस्य सहकारिणमुक्त्वा 'अव्यपवर्गगतेः' इत्यस्य हेतोः सहकारिणमाह — धर्मशास्त्रं चेति । तथेति । 'प्रख्याविशेषवदाकृत्यवलम्बनमित्यर्थः । एकं ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणमित्यनेनैकस्यैव द्रव्यस्याभिधानादिति मन्यते । नन्वेकस्य युगपदनेकाधिकरणस्यत्वासंभवात् कथमनेकव्यक्तिगतैकजातिसिद्धिरित्यत आह — अस्ति चेति । नैको द्रष्टेति । जातिं त्वेकोऽपि द्रष्टानेकाधिकरणस्यां युगपत् पश्यतीति वैपम्यमिति भावः । इतीन्द्रवदिति । इतीन्द्रेति शब्दप्रादुर्भावेऽव्ययीभावः, तस्मादर्थप्रकाशालक्षकात् "तेन तुल्यम्" इति वतिः । सर्वत्रेति । एकस्मिन् पर्वणि नानादेशे क्रियमाणेषु क्रतुष्वित्यर्थः । पुराणादिप्रसिद्धमिदम् — देवता सर्वत्र क्रतुषु संनिहितेति । एकशेषवादिनापि जातिरवस्थाभ्युपेयेत्याशयेनाह — अवश्यमिति । नैको वृक्षशब्द इति । 'प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः' इति न्यायेऽपि युगपदेकेनानेकाभिधानमशक्यमित्येव मूलमिति मन्यते । धर्मशास्त्रं च तथेति यदुक्तं तस्य निषेधवाक्यमेवोदाहरणं दर्शितम् । इदानीं विधिवाक्यमुदाहरणं दर्शयितुमाह — द्रव्याभिधाने हीति । असर्वद्रव्यगतिरिति । एकस्यैव द्रव्यस्यावगतिः स्यादित्यर्थः । एकः शास्त्रोक्तमिति । शास्त्रेणैकस्यैव द्रव्यस्य यागसाधनतावोधनादिति भावः । विगुणमिति । अविहितानुष्ठानस्यापूर्वासाधकत्वाद्वैगुण्यमिति भावः । तदेव स्पष्टयति — फलानवाप्तिरिति ॥

[२, १४८-१५२]

(उद्घोतनम्) सर्वविषयेति । व्यासज्यवृत्तिर्जातिरित्यङ्गीकार इत्यर्थः । कर्म क्रियते 'कर्म चोद्यते । आकृतेरभिधेयत्वमङ्गीकृत्यैकद्रव्यविषये चोदनाङ्गीकारे आकृतेः प्रत्येकपरिसमाप्तिर्वाच्या, तत्र 'युगपदेकस्यानेकपरिसमाप्तिवृत्तिकत्वायोगादाकृतेरैक्यं मध्येतेति 'एकाकृतिरिति च' इति भाष्यम् । तत्र समुच्चयाभावाच्चस्त्वर्थ इत्याह — चेति । वक्ष्यमाणेति । 'स चेदानीम्' इति वक्ष्यमाणेत्यर्थः । आश्रयभेदेऽपि न जातेभेदः, मानामावादित्याह — सर्वाभिरिति । प्रत्येकपरिसमाप्तत्वं साधयति — सर्वत्रेति । एकस्मिन्नपि गवि गौरिति प्रत्ययदर्शनादित्यर्थः । एकस्यानेकत्र सर्वात्मनोऽपलब्ध्यौ दृष्टान्तं व्याचष्टे — प्रतिदेशमिति । ननु द्रव्यस्यानेकत्वात् कथमनवयवेनाभेदेन' चोदना, अत आह — द्रव्येऽपीति । द्रव्यस्यानेकेषु प्रत्येकपरिसमाप्त्यभावादाह — शास्त्रमिति । जातिरिति वाच्याहार इत्याह — अप्येति । द्वित्वेति । यस्तुतोऽभिधेयगतत्वाग्नवात् तदाश्रयव्यक्तिगतयोरभेदोपचारेण जातिवृत्तित्वमङ्गीकृत्य द्विवचनादिकमुपपादनीय-

'जात्यालम्बनप्रमाणम् — न.

'विप्रतिपन्नप्रतिपादनाय' इति प्रदीपे दृश्यते ।

'चैकोपदिष्टम् — न.

'सदभावो ज्ञायत इत्यर्थः — न.

'पा. सू. ५. १. ११५.

'कर्म चोद्यते — अ.

'विषयचोदनाङ्गीकारे — क.

'युगपदेकस्यानेकत्र परिसमाप्ति — अ.

'न चेदानीमिति — अ, प्र, प्र.

'अनवयवेनेत्यस्य व्याख्या — अभेदेनेति ।

मित्यर्थः। 'चोदनायां च' इत्यनेन साम्यपरिहारो नोक्त इत्यसंगतिमाशङ्क्याह — एवमिति। भाष्यकारेण साम्यमुक्तम्, न वार्तिककृता। तेन तु 'द्रव्यामिवाने ह्याकृत्यसंप्रत्ययः' इति द्रव्य-पक्षे वाचकमुक्त्वा जात्यभिधाने साधकान्तरमुच्यत इति नासंगतिरित्यर्थः। चकारस्योक्तसमुच्च-यार्थत्वमाह — समुच्चयेनेति। 'एकस्य' इत्यस्योपाधिविशेषणत्वे समास(योगाद्विच्छिद्य व्याचष्टे — सामान्यस्येति। 'एकमनेकानुगतं सामान्यम्' इति लक्षणांनुसारादेकं सामान्यमित्यर्थः। तदपि विशेषपरमित्याह — आग्नेयादेरिति। भावप्रधानम्। चोदनायामाग्नेयत्वादिसामान्य-स्यैव प्रतिपाद्यत्वादित्यध्याहारेण वाक्यं पूरणीयम्। प्रवृत्तिः प्रतीतिः। अष्टाकपालादिष्वित्यादिः। वार्तिके 'प्रवृत्तेरिति पञ्चमी'। चोदनायामुपाधेः सामान्यस्य प्रतिपादनादित्येव वाच्ये एकस्ये-त्यस्योपाधिप्रवृत्ती हेतुत्वेनोपयोगमाह — एतदुक्तमिति। युज्यते विवक्षितम्। जातिनाशेन सा-मान्यमात्राभिधानादुपाधिरूपसामान्यस्याप्यभिधेयत्वाविरोधः। प्रायश्चित्ताग्नेयादिपदेन द्रव्यविवक्षा-यामष्टाकपालोऽपि द्रव्यविवक्षैव स्यादिति भावः। उभयत्र द्रव्यविवक्षायां 'यदि च' इति भाष्यम्। तद्व्याचष्टे — द्रव्ये त्विति। एकेनैवेत्यस्य व्यावर्त्य 'नान्येन' इति, 'सकृदेव' इत्यस्य व्यावर्त्य 'नान्यदा' इति। 'गौरानुबन्धः' इति त्यक्त्वाष्टाकपालोदाहरणस्य प्रयोजनमाह — निर्बुद्ध इति। भेदेति। प्रत्यक्षेणेत्यादिः। सादृश्येनान्यथासिद्धि निराह — सादृश्येति। जातिः अभिधेयेति शेषः। वृत्तिर्विकल्पेति। 'व्यक्तिसर्वगता जातिः सर्वसर्वगता वेति विकल्पः। तत्राद्ये सर्वव्यक्तिषु 'विच्छिद्यवृत्तेर्वाच्यतयानेकत्वसिद्धिः, 'न याति' इति वक्ष्यमाणदोषाश्च। द्वितीयेऽश्वादावपि गोत्वा-दिवृत्तौ 'सर्वसंकरप्रसङ्ग' इति दूषणादभावं मन्यमान इत्यर्थः। 'आकृतौ' इत्यनेनाकृतिपक्षे किमप्य-निष्ठं नोक्तम्, अत आह — अयुक्तं चेति। विरुद्धानुवादेनायुक्तत्वं सूचितमित्यर्थः। आदित्यो दृष्टान्त उक्तः, अत आह — 'न हीति। 'विपर्ययस्य अनेकवृत्तित्वाभावस्य। द्वित्वादिवद् यावदाश्रयव्यङ्ग्यत्वं जातेरङ्गीकृत्यैवं दूषणमित्याह — अभिव्यञ्जकेति। एकस्मिन्नपि गोत्वप्रती-तेर्न व्यासज्ज्यवृत्तित्वं जातेः, अत आह — यद्वेति। यत्किंचिदवयवनाशेऽप्यवयविनाशवत्^१ किंचिदाश्रयनाशेऽपि जातिनाशप्रसङ्गः। अनित्यवृत्तित्वस्यैव लाघवेनानित्यत्वप्रयोजकतया जाते-नित्यत्वासंभवात्। अवयवव्यक्तेरनेकवृत्तित्वेन^२ जातिसाम्यात्। जातेनेति। एकेनैव सर्व-व्यक्तिगतजात्यभिगच्छती सर्वव्यक्तिप्रत्यक्षमेव क्रमेण स्यात्, नार्थान्तरप्रत्यक्षमित्यर्थः। ननु गोत्वेन रूपेण सर्वव्यक्तिप्रत्यक्षापादने इष्टापत्तिः।^३ तत्तद्व्यक्तिविशेष^४ निष्ठत्वेन प्रतीतिश्चेत् तत्तद्व्यक्ति-

^१ तर्कसंग्रहे.

^२ लक्षणाङ्गीकारात् — ऋ, ऋ.

^३ वृत्तेरिति पञ्चमीत्यर्थः।

^४ नान्ययेति — अ, ऋ.

^५ इत्युक्त्वा — अ, ऋ.

^६ विकल्पेनेति — अ, ऋ, ऋ.

^७ 'व्यक्तिसर्वगता' इत्यनेन गोत्वाश्रयत्वेनाभि-मतसर्वव्यक्तिगतित्यर्थः, 'सर्वसर्वगता' इत्यनेन सर्वजात्याश्रयसर्वव्यक्तिगतित्यर्थो विवक्षितः स्यादिति भाति। इदं परामर्शनीयम्।

^८ विभिद्य — ऋ.

^९ गोत्वादिव्यावृत्तौ — ऋ.

^{१०} सर्वजातिसंकरेत्यर्थः।

^{११} प्रदीपे 'न च हेतुरहितेन' इत्यत्र 'न हि हेतुरहितेन' इत्यत्रमदृष्टादिति भाति।

^{१२} प्रदीपे 'विपर्ययस्यापि साधनात्' इत्यत्र 'विपर्यय-सस्यापि साधनात्' इति पाठोऽत्रमदृष्ट्येति ज्ञायते।

^{१३} 'अवयविनाशवत् किंचिदाश्रयनाशेऽपि' इति नास्ति — ऋ.

^{१४} जातिसाम्याय — अ, ऋ, ऋ.

^{१५} 'तत्तद्व्यक्ति' इत्यादि 'प्रतीतिश्चेत्' इत्यन्तं नास्ति — अ; तत्र व्यक्ति — ऋ.

^{१६} निष्ठत्वे प्रतीतिश्चेत् — ऋ, ऋ.

संनिकर्षाभावात् भवतीति नोक्तदोषः । यदभिव्यञ्जकं तद्गतत्वेनैव जातिप्रतीतिः, अत आह — अयवेति । 'सर्वसर्वगता जातिरित्यङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ।' अन्यथा व्यक्ति सर्वगतत्वे । 'नेति । गवि नीयमाने गोत्वं न याति,^१ क्रियाराहित्यात् । गमनाभावे तत्रैवास्ताम्, अत आह — न चेति । तत्र गोरहितस्थले । गोत्वं गोः पूर्वं नास्तीति गोर्गमनानन्तरं पश्चादपि नास्तीति तत्र प्रत्ययात्, पश्चात् गोरगमनानन्तरमस्तीति वा । न यातीत्यत्र हेतुः — न चांशवदिति । न मूर्तमित्यर्थः । यद्वा, जहातीति । गवि नीयमाने तं विहाय तत्रैव गोत्वं न तिष्ठति, क्रियाराहित्येनाधारत्यागायोगात् । व्यसनं केनापि प्रकारेण निर्वक्तुमशक्यत्वम् । एवं सर्वगतत्वं जातिवादिनाङ्गीकार्यमित्यापाद्य तत्र दोषाभिधानार्थं सर्वं गोभूतमिति भाष्यं व्याख्यातुमाह — 'इति दोषापत्तिरिति । श्लोके 'अमेदात्' इति छेदः । 'अस्ति च वैरूप्यम्' इत्यनेन किमुच्यते, अत आह — तस्मादिति । 'खण्डत्वादिभेदस्य द्रव्य एवं संभवादित्यर्थः ।' न हीति । एकस्य सामान्यस्याभिन्नस्य भेदासंभवाद् भेदाधिष्ठानं द्रव्यमवश्यं स्वीकार्यमित्यर्थः । 'गौर्गौ' रित्यभेदप्रत्ययात् सामान्यमपि स्वीकार्यम्, अत आह — एकार्येति । एवं च कृत्वेति भाष्यम् । द्रव्यं पदार्थ इति कृत्वा । विग्रहः एकशेषार्थबोधकवाक्यम्, लौकिकव्यवहारगतं वा । जाती तावन्न संभवतीत्याह — भेदेति । 'भेदस्याधिष्ठानं' यस्येति विग्रहः । सामान्यस्याभिधेयत्वेऽपि नानात्वे तत्रैव समुच्चयोपपत्तिः । एकस्याप्यनभिधेयत्वे द्रव्ये 'तदुपपत्तिरित्युभयमुपात्तम् । वातिके व्यर्थेषु भिन्नार्थेषु, मुक्तसंशयभेकशेषो बन्तव्य इत्यर्थः । तस्यानिष्टपर्यवसायित्वमाह — यदर्थ इति । एकशेषावचनार्थ इत्यर्थः ॥

[२, १४८-१५२]

(रत्नप्रकाशः) द्रव्यपदार्थवादीतरं प्रत्याह — ननु चेति । अनवयवेनेति । व्यक्त्यैक्यनिरूपेणेत्यर्थः । न चानुष्यत इति । भूतभविष्यद्वर्तमानानां व्यक्तीनां साकल्येनानुबन्धमशक्यत्वादिति नायः । यदि प्रतिद्रव्यमाकृतिः परिसमाप्यत इत्येकद्रव्यानुबन्धेऽप्याकृतिरनुबन्धयेति न कर्मरूपमुपमित्युच्येत तर्हि यावन्ति द्रव्याणि तावत्प आकृतयः संपन्ना इत्येकशक्तिरिति प्रतिज्ञा हीयेतत्याह — एकेति । आकृतेरनेकत्वं एकशेषोऽप्याश्रयणीय इत्याह — यच्चास्येति । 'इदानीमाकृतिवादी आकृतेः प्रत्येकं परिसमाप्तावप्यादित्यग्येवैकत्वं भविष्यतीत्याह — एवं तर्हीति । यथादित्य इति । नानाशेषेषु साकल्येनोपलभ्यते, एक एव च स्वयं भवतीति' तद्वदाकृतिरपीति नायः । 'इदानीं द्रव्यादी ममाप्याकृतेविशेषणत्वेनाश्रयणादनवयवेन विधानं प्रत्येकं परिसमाप्तिरिति गुणेत्याह — ननु चेति । आकृतिवादाह — 'एकशेषस्त्ययेति । व्यक्तित्वादाह — त्ययापीति । एवं संतापता सन्धेनाकृतिवादिना यदत् स्वपदानुगुणं परपक्षप्रतिबन्धतयोक्तं तत्तस्य परस्याप्यनुबन्धेन मरद्भम्, मनाप्याकृतेर्द्रव्यविशेषणत्वेनानुपगमम् । 'इदानीमाकृतिवादी 'परमंशास्त्रं च तया'

^१ गविनीयमाना — गृ.

^२ भेदेति — अ, गृ.

^३ 'प्रतिद्रव्यमाकृतिः' 'ममापि' इत्यत्र 'न मापि' इत्यत्रमाकृतिः ।

^४ 'इदानीं' इति शेषादिति, 'ममापि' इत्यत्र 'इति' शेषादिति' इत्यत्रमाकृतिः इति भाति ।

^५ 'खण्डत्वादिभेदस्य' — अ, गृ, कृ.

^६ 'अधिष्ठानमप्याधिष्ठानमित्यर्थः ।

^७ 'तदुपपत्तिरित्युभयम्' — गृ, गृ.

^८ 'अनेकित्वेनाश्रयणीयं भाति ।

^९ 'परिसमाप्तिरित्यानुबन्धे' — अ.

^{१०} 'एकशेषस्त्ययेति' — गृ.

‘इत्यस्योदाहरणान्तरं दर्शयति — चोदनायां चेति । एकस्योपाधिवृत्तेरिति । एकस्यैव वस्तुन उपाधिनाष्टाकपालत्वादिना वृत्तेः संबन्धात् तद्वस्तुनो द्रव्यत्वे एकेनैव सकृदेव निरुप्तं शास्त्रीयं स्यात्, नान्येन, न पुनश्च । आकृतित्वे तु सर्वेनिरुप्तं पुनर्निरुप्तं च शास्त्रीयं स्यादिति भावः । एतथेति । ‘गौरनुबन्धोऽजोऽग्नीषोमीयः’ इत्यस्य ‘अग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्’ इत्यस्य चेत्यर्थः । एका निर्वृत्तेनेति । निष्पन्नो हि पशुर्यागायोपादीयते । अपरा निर्वर्त्येनेति । अष्टाकपालादिकं हि सद्यो निष्पाद्य तेन यागः क्रियते । एतेन ‘तत्र निर्वृत्ते भेदाग्रहणाद् द्रव्यान्तरेऽपि प्रवृत्तिः स्यात्, न तु निर्वर्त्ये, सदृश्याग्रहणादित्यवस्थाश्रयणीया जातिः’ इति कैयटो निरस्तः । नानाविध-पक्वान्नादीनां निर्वर्त्यानां सादृश्याग्रहणपूर्वकं लोके क्रियमाणत्वेनानुभवविषद्वत्त्वात् । तदेवमाकृति-पक्षं बाजप्यायनोभिमतं व्युत्पाद्येदानीं व्याड्यभिमतं द्रव्यपक्षं व्युत्पादयितुमुपक्रमते — द्रव्याभिधानं व्याडिरिति । लिङ्गवचनसिद्धिरिति । जातेरमूर्ताया एकस्यास्तदसंभवात् तदुपपत्तये द्रव्यमेवा-भिधेयमित्याश्रयितुं युक्तमिति भावः । द्रव्यपदार्थपक्षे विध्यनुष्ठानयोः समानविषयता सिध्यति । आकृतिपदार्थपक्षे तु विधेराकृतिविषयत्वम्, अनुष्ठानस्य तु द्रव्यविषयत्वमित्यविहितानुष्ठानापत्तिश्च दोष इत्याह — आकृताविति । इदानीमनेकद्रव्यगतैकाकृतिरभ्युपगन्तुमेव न शक्यत इत्याशयेनाह — न चैकमिति । एकस्मिन्नेव प्रदेशे वर्तमान आदित्यो नानादेशस्यैर्युगपद् दृश्यत इति दृष्टान्ते-नाकृतिसाधनस्य प्रागेव निराकृतत्वात्, इन्द्रादीनां चेतनानां तपोमहिम्नानेकशरीराण्यास्थाय युग-पन्नानाधिकरणस्थत्वसंभवेऽप्यचेतनाया आकृतेस्तदसंभवाच्चेति भावः । आकृतेरेकत्वे द्रव्यतादात्म्ये चाभ्युपगम्यमाने एकस्य द्रव्यस्योत्पत्तौ विनाशे च तद्गताकृतेरप्युत्पत्तिविनाशयोरापत्त्या तदुत्तरं ‘गौरुत्पन्नः, गीर्णष्टः’ इति व्यवहार उच्छिद्येत । जायते च स व्यवहारः । तथा च तद्व्यवहा-रानुरोधेन जातेरनुज्ञीकार एवोचित इत्याशयेनाह — विनाशे प्रादुर्भावे चेति । सर्वं तथा स्या-दिति । आकृतेरेकत्वादाकृतिशून्यव्यक्तेस्तेनानभ्युपगमादाकृतेरच नष्टत्वादिति भावः । न प्रचरे-दिति । इवा मृतः, श्वोत्पन्नः, इवा गच्छति, इत्यादिरूपेण न व्यवहियेतेति भावः । गौर्जाति इति । एकस्मिन् गवि जाते गोजातीयं सर्वं प्रादुःप्यादिति तदनन्तं निरवकाशमाधारशून्यं स्यात् । न ह्यसंख्येयानां गवां पृथिवी समस्ताप्याधारो भवितुमलम् । दृश्यते च पुनःपुनर्गवादिद्रव्यो-त्पत्तिः । तस्मात् सकलव्यवहारविषद्वमाकृतिकल्पनमिति भावः । एतेन ‘अनवकाशमिति । पदार्थान्तरप्रत्ययस्यावकाशाभावात्’ इति कैयटो निरस्तः । ‘गोमण्डलस्य सावकाशत्वमभ्युपगम्य न विद्यतेऽवकाशो यस्मादिति पञ्चम्यर्थगमितबहुव्रीह्याश्रयणेनेतरवस्तुनोऽनवकाशत्वकथनानौचित्यात् । अनवकाशशब्दो हि प्रायेण षष्ठ्यर्थगमितबहुव्रीहिरेवात्र शास्त्रे आश्रितः । नैव तस्यास्मिन्स्थले आश्रयणे किञ्चिदनुपपन्नं भवति । यदप्युक्तं तेनैव “अथवा सर्ववस्तुव्यापि गोत्वमेष्टव्यम्, अन्यथा नापाति न च तत्रासीदस्ति पश्चात्तत्रांशवत् । जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसंततिः” इति दोषा-पत्तिः । ततश्च “व्यक्त्यैवैकत्र सा व्यक्ताभेदात्” सर्वत्रगा यदि । जातिर्दृश्येत सर्वत्र इति सर्वेषु पदार्थेषु गोप्रत्ययप्रसङ्गः” इति । तदपि न, सर्वद्रव्यवृत्तेर्महात्मानस्य सत्ताख्यस्यावयवसंस्थान-विशेषाभिध्यक्त्युपाधिभेदेन गोत्वादिव्यवहारविषयत्वसंभवेन गोत्वादेः सर्ववस्तुगामित्वापादनस्य व्यर्थ-विकल्पनानां ज्ञानवकाशत्वात् । आकृतिमन्तरेण सर्वव्यवहारनिर्वाहमावेनोत्तराकृतिस्वीकारपर-माख्यविरोधेन चाकृतेः सर्वात्मना निराकरणानौचित्याच्च । अस्ति च वैरूप्यमिति । चकारात् सारूप्यपरिग्रहः । तथा चाकृतिमादाय सारूप्यं व्यक्त्यमादाय वैरूप्यं चोपपन्नमिति भावः । एतेन ‘तस्माद् द्रव्यमेवास्तु, न तु सामान्यम् । न ह्येकस्य भेदाभेदावुपपद्येते इत्यर्थः’ इति कैयटो

१ गोबुन्दस्यास्य सावकाशत्वं — भ.

१ इति तस्योदाहरणान्तरं — प, फ, म.

२ अमेवादिति छेदः ।

निरस्तः। आकृत्यभ्युपगमेनैव प्रकृतग्रन्थस्यार्जवेनोपपन्नत्वात्। सारूप्यं तावद्दर्शयति — गौश्च गौश्चेति। वैरूप्यं दर्शयति — खण्डो मुण्ड इति। एवं च कृत्वेति। सारूप्यवैरूप्योभयाश्रयणं 'कृत्वेत्यर्थः। विग्रहोऽभ्युपपन्न इति। अपिशब्दादेकशेषः। एवं च सहविवक्षायामेकपदत्वघटितताश्रयणादेकशेषस्य नित्यत्वेऽपि विग्रहस्यानेकपदात्मकस्याश्रयणे न काप्यनुपपत्तिः। गौश्च गौश्चेति। व्यक्तिमेदेनैवेदमुपपन्नमिति भावः। आकृतिपदार्थवादिनापि विजातीयानेकार्थपराणामक्षादिसरूपशब्दानामेकशेष आरम्भणीयः। अन्यथा 'अक्षाक्षाक्षाः' इत्यादिद्वन्द्वापत्तेरित्याशयेनाह — व्यर्थेष्विति। विजातीयानेकार्थेषु सरूपेष्विति भावः। मुक्तसंशयमिति। एकशेषाङ्गीकरणमिति शेषः। आवश्यकं तदिति भावः। तदेव स्फुटयति — आकृतावपीति ॥

[२, १५३-१६०]

(उद्घोतनम्) आकृतिमप्रसाध्य तत्र 'दोषोद्धारो न संगतः, अत आह — आकृतिसद्भाव इति। ननु वृत्तिविकल्पो न परिहृतः, अत आह — सर्वेति। सर्वसर्वगतत्वमेवाङ्गीक्रियते इति भावः। न तु सर्वमिति। सास्नादिमद्वयक्तिरेव गोत्वव्यञ्जिका, नैकशफादिव्यक्तिरिति न सर्वत्र गौरिति प्रत्यय इत्यर्थः। गुणशब्दो न शुक्लादिपर इत्याह — गुणाश्चेति। एकत्वस्य स्वत एव जाती संभवात् 'द्वित्व' इत्युक्तम्। 'त्रित्वादय इत्यादिना लिङ्गग्रहः। तेषामाकृतिसंबन्धः कथम्, अत आह — तैश्चेति। ननु व्यक्त्याश्रितानां गुणानां तत्सत्त्वकाले कथमनित्यत्वमित्याशङ्क्य तेषां जातिसंबन्धमानं कादाचित्कमिति विवक्षितमित्याह — कदाचित्ति। यदा यद्गुणयुक्तेनामिव्यज्यते जातिस्तदा तद्गुणयुक्ततया प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। प्रकरणादिति। लिङ्गवचनपरिहारस्य प्रकृतत्वादित्यर्थः। लिङ्गपरिहारस्योपपत्तिं वचनपरिहारस्यानुपपत्तिं च विशदयति — लिङ्गेति। तत्तल्लिङ्गसंबन्धे तत्तल्लिङ्गशब्दप्रयोगस्येष्टत्वादिति भावः। विवक्षोपादाने प्रागुक्तदोषो नास्तीत्याह — स्वत इति। अन्यत्र 'ते कथं भवतः, अत आह — आश्रयेति। यवेति। जातेः सायिसत्त्वान्न दृष्टान्तासिद्धिः। विरुणद्धीति। यद्यपि विवक्षातः परिहार उक्तः, तथापि द्रव्यपक्षे मुख्यत्वसंभवे जाती चीपचारिकत्वमयुक्तम्। तथापि मुख्यत्वाङ्गीकारेऽभ्युपगमविरोध इति भावः। आविष्टलिङ्गान् नियतलिङ्गा। स्वतो जातिलिङ्गाभावात् कथमाविष्टलिङ्गत्यम्, अत आह — ततश्चेति। अन्यास्तु ग्राम्यपशुभिन्नजातयः। लिङ्गान्तरेणेति। 'परिग्रहकर्मत्वादित्यर्थः। कृतान्तः सिद्धान्त इत्याह — सिद्धान्तेति। भाष्ये सूतेः सविति। घातुसकारस्य पकारः, ऊवारस्य ह्रस्वः, 'मसुनृप्रत्ययदर्शनादिक इति "'स्त्रियाम्' इति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वाद्न नोक्तम्। भाष्ये संस्थानं संघातः। भूतयः पदार्थाः। स्थानमुपपादयति — भाष्ये शब्देति। भाष्ये त्रय इति। वाय्वाकाशयोरप्यनुद्भूतरूपम्, आकाशेऽपि स्पर्श, शब्दस्य पञ्च-

* द्विवचनबहुवचने इत्यर्थः।

'उत्तमाश्रयणेनेत्यर्थः।

'एकशेषस्यानित्यत्वेऽपि — न.

'दोषोद्धारोऽंगतः — ऋ.

'न तु सर्वेति — अ, ऋ, ऋ.

'प्रदीपे 'द्वित्वग्रीत्यादयः' इत्यत्र 'द्वित्वनित्वा-दयः' इति पाठोऽनन्तरास्वेति नाति।

'पदार्थो नास्ति — ऋ.

'द्वयं स्त्री तस्य परिग्रहः' इति परिग्रहकर्मत्वविबक्षायां लिङ्गान्तरसंबन्धो भवति, स न स्यादित्यर्थः।

'स्त्रियाम्' इति सूत्रे प्रदीपे मसुनृप्रत्यय इत्येवोपलभ्यते। पुंशोऽनुद्भूत इति सूत्रीयनेनारे तु मसुनृप्रत्यय इति दृश्यते।

* पा. सू. ४. १. ३.

भूतवृत्तित्वं 'चाम्युपेत्यैतदुक्तम् । तात्किमते न शब्दादीनां परिणामादिः, अत आह — गुणानामिति । 'हासादि' इत्यादिना परिणामादिभावविकारचतुष्टयग्रहणम् । सर्वत्र लिङ्गत्रयसत्त्वे सर्वशब्देषु सर्वलिङ्गत्वप्रसङ्गः, अत आह — शब्दकेति । यथाप्रयोगं नियतशब्दप्रतिपाद्या इत्यर्थः । परिगृह्यन्ते शास्त्र इत्यादिः । आत्मनोऽपरिणामित्वात् कथमुक्तलिङ्गसंभवः, अत आह — आत्मनस्त्विति । अन्येति । प्रकृतिपरिणामस्य सर्वस्यात्मसंबन्धाचीनत्वात् तत्रोपचारिकं लिङ्गमिति भावः । प्रवृत्तिः स्त्यानस्याप्युपलक्षणम् । द्रव्यवादिनो वाचनिकत्वं कथम्, अत आह — संकीर्णैति । 'एकस्मिन्नपि पञ्चाला इति बहुवचनं गोदाविति द्विवचनं दृश्यते । तत्र 'द्व्येकयोः' इत्यादिनियमे सति युक्तवद्भावादत्र वचनव्यत्ययोपपत्तिरिति द्रव्यवादिनापि वाच्यमिति भावः । नन्वाकृतिवादिना 'द्व्येकयोः' इत्यादि कथं व्याख्येयम्, अत आह — स हीति । आकृतिवादी । आकृतेः विवक्षायामित्यन्वयः । नन्वेकत्वं स्वगतमेवास्ति, किं तत्राश्रयापेक्षया, अत आह — यथेति । तथा सत्यनेकोपादानेऽप्येकवचनाविरोधात् 'पश्चेकत्वन्यायमङ्गप्रसङ्गादिति भावः । इत्याह इत्यत्राह । ननु प्रधानगतसंख्यं द्रव्यवादिनो वाच्या । जातिवादिनस्तुपसर्जनस्येति वैषम्यमाशङ्क्याह — तत्र यथेति । गुणगुणिनोरभेदोपचारात् तथात्वं चेदत्रापि तथेत्याह — जाति-तद्वतोरिति । द्रव्यस्यापि कस्यचिद् द्रव्यान्तरद्वारकः 'क्रियासंबन्धोऽन्यथानुपपत्त्या गम्यते, तद्वज्जातेरपीत्याह — यथेति । सर्व एवेति । दर्शनादिक्रियायोगोऽपि, 'आनयनादिक्रियायोगोऽपि वा । अनाश्रितत्वम् आश्रयाधीनस्थितिकत्वाभावः, अतो न स्वरूपासिद्धिरित्याशयेनाह — यथेति । नैवमिति । आकृतेरित्युक्तत्वात् द्रव्याधीनस्थितिकत्वमित्यर्थः । नित्यत्वमेवाह — 'अन्यत्रेति । अनुगतप्रतीत्यं कत्वसिद्धेरनेकाशने तन्नाशेऽन्यत्र प्रत्ययप्रयोगी न स्यातामिति नित्यत्वमप्युपेयमित्यर्थः । अनैकात्म्यं गुणादी व्यभिचारि, अत आह — पूर्वोक्त एवेति । तर्हि पुनरुक्तिः, अत आह — विशिष्येति । विशेषमेवाह — नित्येति । यद् यदधीनोत्पत्तिस्थिति तत् तन्नाशे नश्यति, जातिस्तु नैवमिति विशेषोक्तिरिति । वृक्षविनाशः शुष्कत्वरूपः, छेदरूपो वा । गुणवदुत्तरक्षण एव नाशाभावसूचनाय 'अनु' इत्युक्तम् । 'भेदाधिष्ठानः समुच्चयः' इत्येतत् प्रत्याह — तत्र द्रव्यगतेति । क्रियासामान्यं साधयति — भिन्नास्त्विति । पाकगमनादिषु । पाकः क्रिया, गमनं क्रियेत्यभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तं क्रियात्वसामान्यमित्यर्थः । कारकभेदेन क्रियाभेदपक्षे पाकत्वादिकमेव जातिः, अत एव 'पाचकाः' इत्युक्तम् । क्रियागतसामान्यस्य द्रव्यगतत्वेन भानमाह — आश्रयान्तरैति । द्रव्य उपकरोतीति । तद्गतत्वेन भातं सदेकशेषारम्भनिमित्तं भवतीत्यर्थः । 'समवेतसमवायात् संयुक्तसमवायात् । अस्मिन् कल्पे एतदर्थप्रसिद्धौ कथं प्रयोगः, अत आह —

^१ चाम्युपेत्यैतत् — अ.

^२ प्रदीपे 'वृद्धिहासमव्यवस्थावस्थाः' इत्यत्र 'वृद्धि-हासाद्यवस्थाः' इत्यत्रंभट्टपाठः स्यादिति भाति ।

^३ अत्रादिना सत्ता, उत्पत्तिः, नाशश्च विवक्षिताः ।

^४ पा. सु. १. ४. २२.

^५ पा. सु. १. ४. २२.

^६ पश्चेकत्वनयमङ्ग — अ.

^७ द्रव्यवादिना वाच्या — अ.

^८ क्रियासंबन्धान्यानुपपत्त्या — अ.

^९ 'आनयनादिक्रियायोगोऽपि' इति नास्ति — अ.

^{१०} 'यथेति' इति नास्ति — अ; यदेति — अ.

^{११} प्रदीपे 'अन्यथापि' इत्यत्र 'अन्यथापि' इत्यत्रंभट्टपाठः । इदं च पाठान्तरमिति स्पष्टमुद्घोते ।

^{१२} स्वेत्युक्तम् — अ.

^{१३} प्रदीपे 'पाचकाः' इत्यत्र 'पाचकाः' इत्यत्रंभट्टपाठ इति भाति । एकशेषोदाहरणत्वाय बहुवचनप्रयोग इत्याशयः ।

^{१४} प्रदीपे 'लौहित्यं संयुक्तसमवायात्' इत्युपलभ्यते । पूर्ववाक्यवदस्मिन्नपि वाक्ये 'समवेतसमवायात्' इत्यत्रंभट्टपाठ इति प्रतीयते ।

संप्रतीति । ननु तत्र पलं 'पोडशो भागः', न माषः, अत आह — तत्रेति । मापशब्दश्च इत्य-
त्रेत्यर्थः । प्रसिद्ध इति । तत्र पल एव मापशब्दः प्रसिद्धः, तदादायैव नानार्थत्वमिति भावः ।
मापशब्द इति । मापशब्द एवेदं समाधानं नाक्षादिष्विति भावः । एकशब्दत्वमिति । तथा च
नैकशेषेण प्रयोजनमित्यर्थः । संख्यैवेति । अनेन द्वित्वादिसंख्यापि नित्या, अपेक्षाबुद्धिव्यङ्ग्येति
सूचितम् । तार्किकनये पोडशत्वादेरपि सामान्यत्वात् तत्र सामान्यपदप्रयोगनिमित्तमुक्तम् —
अभिन्नेति । पोडशे पोडशसंख्यापूरणे । 'नन्वेति । अनेकेषु देवदत्तशब्दवाच्येषु देवदत्तत्वजातेर-
भावात् कयमेकशब्दत्वमित्यर्थः । उच्यते इति । अनेकद्वित्यशब्दगतं द्वित्यशब्दत्वसामान्यं पर-
म्परासंख्येन 'संज्ञिनिष्ठं' द्वित्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्येकशब्दत्वमिति समुदायार्थः । सोऽयं द्वित्यो-
ज्यम्, संज्ञात्वेनाव्यस्तः संकेतितो द्वित्यशब्दो येष्विति विग्रहः । 'स्वसंबन्धिद्वित्यशब्दस्य संज्ञिना
'संबन्धादिति भावः । अनेकेषु द्वित्योऽयं द्वित्योऽयमित्यनुगतप्रतीतिशब्दामिलापयोनिमित्तं द्वित्य-
शब्दत्वमित्यन्वयः । सर्वनामस्वर्ग्येकशब्दत्वमाह — तथेति । सर्वनाम्नां बुद्धिस्यवाचकत्वाद् यादृश-
बुद्धिः प्रवृत्तिनिमित्तं तद्विषयतावच्छेदकमेव तत्र सामान्यमित्यर्थः । सामान्ये सामान्यान्तर्ङ्गीकारात्
कयं 'सामान्ये' इत्ययैकशब्दत्वम्, अत आह — गोत्वेति । स्वमते सामान्येष्वपि सामान्यत्वं
पदार्थान्तरमस्तीत्याह — अथेति । तेषां वैयाकरणानाम् । निरुपाख्यत्वम् अभावत्वम्, सामा-
न्यम् अल्लङ्घ्योपाधिरूपम् । सैन्धवादिष्विदं सैन्धवमिदं सैन्धवमित्यनुगतप्रत्ययामिधाननिमित्तं सैन्धव-
शब्दत्वमेव द्वित्यशब्दत्ववद्वक्तव्यमित्येकशब्दत्वमुपपादनीयमित्यभिप्रेत्योपसंहरति — तदेवमिति ॥

[२, १५३-१६०]

(रत्नप्रकाशः) इदानीं पक्षद्वयसाम्यमुपपादयितुमाकृतिपक्षे आपादितान् दोषानुद्धरति — लिङ्ग-
यचनसिद्धिरिति । 'गुणस्यानित्यत्वात्' इति सामान्यत एकवचनं विशेषाश्रयेण व्याचष्टे — अनित्या
इति । शुक्लादय इति । नैयायिकाभिमतशुक्लादय एवाभिमतः किमिति भावः । उत्तरमाह —
नेत्याहेति । तादृशावधारणं नाश्रितमिति भावः । किं तर्हीत्यत आह — स्म्रीति । सन्तु तेऽ-
नित्याः, किं तत इत्यत आह — कदाचिदिति । द्रव्यपदार्थवाद्याह — भवेदिति । प्रतिज्ञाहानि-
मात्रं न दोषः, किं तु यदयमाकृतिपक्ष आश्रितस्तदसिद्धिरपीत्याह — यच्चेति । इदानीं "गुण-
स्यानित्यत्वात्" इत्यत्र गुणशब्दो गुणविवक्षालक्षक इत्याशयेनाह — एवं तर्हीति । इतरस्तथापि
स दोषस्तदवस्य इत्याह — भवेदिति । प्रतिज्ञा हीयेतेति । विवक्षामात्रेणार्थविशेषासिद्धेः ।
अन्यथा विवक्षया गम्यद्वयशब्दः, अद्वयेऽपि गोशब्दः प्रयोक्तव्यः स्यात् । अत आकृतिमेदमन्तरेण
यचनोपपादनार्थभावात् प्रतिज्ञाहान्यादिकं तदवस्यमिति भावः । सम्यग्विचार्यमाणे लिङ्गपरिहारोऽ-
पि नोपपद्यत इत्याह — लिङ्गपरिहारश्चेति । आविष्टलिङ्गत्वं नाम किमित्यत आह — यत्लिङ्ग-
मिति । 'आविष्टलिङ्गा जातिः' इति द्रव्यपदार्थपादिनाप्याश्रयणीयमेव, चूडाशब्दप्रगृतेः सर्वथा

१ 'पोडशभागः' — अ.

२ 'तार्किकनये' — अ.

३ 'प्रदीपे' 'अप' इत्या इति इत्यत्र 'ननु' इत्या
इति इत्यत्र नट्टपाठ इति भाति ।

४ 'संज्ञाविष्टा' — अ, ग, क.

५ 'स' इति पदसंज्ञायां सामान्यम्, परम्परासंबन्ध-

विवरणमिदम् ॥ 'स्वसंबन्धि' इत्यादि 'इति
भावः' इत्यन्तं नास्ति — अ.

६ 'संबन्धादिति' विग्रहः — अ, ग.

७ 'प्रयमाद्विषयचनमिदम् ।

८ 'गुणस्य' नित्यत्वादित्यत्र — न.

९ 'विवक्षितावधारणः' — ग.

पुंलिङ्गाद्यनुपपत्तेः । तथा चोभाम्यामेव किञ्चित्लोकसिद्धलिङ्गविलक्षणं लिङ्गमास्थेयमित्याह — तस्मादिति । लौकिकमिति । स्तनकेशादिरूपमित्यर्थः । स्वकृतान्तः स्वसिद्धान्तः । संस्थान-प्रसवाविति । वृद्धिप्रवृत्ती इत्यर्थः । तत्र वृद्धिः स्त्रीत्वम्, प्रवृत्तिः पुंसत्वम्, तयोः समुदायो नपुंसकत्वमिति भावः । धातुनामनेकार्थत्वात् स्तयैसुवोवृद्धिप्रवृत्तिता^१ युज्यत इति भावः । लिङ्गमिति । सामान्यत एकवचनम् । आस्थेयाविति । अस्थुपेयावित्यर्थः । किमिदमिति । संस्थान-प्रसवपदवाच्यं किमित्यर्थः । इतरः प्रकृतिप्रत्ययनिवर्धनद्वारा तदाह — संस्थान इति । संस्थाने वृद्धौ वर्तमानात् स्थायतेर्डटि ततो ङीषि च स्त्रीशब्दो निष्पन्न इति भावः । सूतेरिति । प्रसवे प्रवृत्तौ वर्तमानात् सूतेर्डुम्मुनि सकारस्य पकारे च पुंसशब्दो निष्पन्न इति भावः । अन्यो नैतद्ब्रुत्युत्पत्त्या लौकिकलिङ्गविलक्षणं लिङ्गं सिद्धमित्याह — ननु चेति । इतर आह — अधिकरणेति । भावसाधनमिति । बाहुलकत्वाद्गुणादीनामिति भावः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामिति । तन्मात्राणामिति शेषः । तासां गुणत्वं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकाहङ्कारपरिणामात्मकत्वात् । मूर्तय इति । आकृतिमन्तः पदार्था इत्यर्थः । 'एवमात्मिकाः' इत्यस्य विवरणं 'संस्थानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः' इति । अथवा एवमात्मिकाः शब्दतन्मात्राद्यात्मिकाः । अत एव संस्थानप्रसवगुणाः शब्दादिमत्योपीत्यर्थः । तेजोरूपेष्वाकृतिमत्सु रसगन्धौ न स्त इति मतमाश्रित्याह — यत्रेति । अल्पीयांस इति । अल्पे इत्यर्थः । स्वार्थे ईयसुन् । अथवा, आप्येष्वाकृतिमत्सु पार्थिवपेक्षया गन्धहीनत्वेनाल्पे गुणाः, ततोऽप्यल्पे तैजसेष्विति प्रकर्ष एवेयसुन् । प्रवृत्तिः खल्वपीति । अपिशब्दाद् वृद्धिः । वृद्धिशब्दः प्राचीनो भाष्यगतो ह्यासंभारनामकापेक्षयोपलक्षकः । तथा च गुणानां प्रवृत्तिर्वृद्धिह्यासौ च नित्यावित्यर्थः । गुणाः सर्वदा प्रवर्तन्ते, तत्प्रवृत्त्या च द्रव्याणां स वृद्धिह्यासान्यतरयोग इत्युभयोनित्यता । नेति । अस्यावतिष्ठत इत्यनेनान्वयः । अवतिष्ठत इति । किं तु प्रवर्तत एवेति शेषः । वर्धत इति । गुणप्रवृत्त्युत्तरमिति शेषः । वर्धनमपेक्षयोपलक्षणम् । तदुभयं स्त्रीत्वेनामिममिति मित्याशयेनाह — यावदिति । यस्मादित्यर्थः । युज्यत इति । अत इति शेषः । तच्चोभयमिति । तदुभयं चेत्यर्थः । सर्वत्र सदा सर्वस्मिन्नाकृतिमिति चेत्यर्थः । यदुभयमिति । स्थानप्रसवौ यदि सर्वत्र स्यातां तर्हि कुतो व्यवस्येति भावः । उभयोरप्य विवक्षायामिति । अनास्ययैवमुक्तम्, उभयविवक्षायामेव नपुंसकत्वस्य युक्तत्वात् । लोकेऽपि हि नपुंसके स्त्रीपुंसोभयधर्मोपलम्भो भवति । उभयोरुभयं पदार्थ इति । द्रव्याकृति-पदार्थवादिनोः उभयोः उभयं द्रव्यमाकृतिश्च पदार्थः वाच्यमेवेत्यर्थः । तर्हि मतभेदः कथमित्यत आह — कस्यचिदिति । एवं चोभाम्यां द्रव्यगतसंख्याविधायं वचनव्यवस्थाङ्गीकर्तव्येति भावः । आकृतिपक्षे प्रकारान्तरेण वचनपरिहारमाह — गुणवचनवदेति । एवमिहापीति । यया गुणवाचकानां शब्दानां गुणिगतसंख्यापरत्वं तथाकृतिवाचिनामिति भावः । आकृतौ चोदितायां द्रव्यारम्भणादिकरणमज्ञास्त्रीयमिति द्वेषं दत्तम्, तत्परिहरति — अधिकरणगतिरिति । साहचर्यादिति । आकृतिव्यक्त्योरत्यन्तभेदाभावाद् व्यक्तौ कृतमाकृतावेव कृतमिति न तस्याशास्त्रीयतेति भावः । एकस्या आकृतेर्युगपदनेकाधिकरणस्यत्वासंभवं परिहर्तुमनुवदति — न चेति । एवमाकृतिरिति । यथेन्द्रस्य सर्वत्रुपु युगपत्समवधानेन तादृशं सामर्थ्यं तस्यास्तीति कल्प्यते, एवमाकृतेरप्यनुगताकारप्रतीतिसिद्ध्यायास्तादृशसामर्थ्यमस्तीति कल्प्यमिति भावः । अवाधितव्यवहारस्यावश्यसाधनीयत्वादाकृतिलण्डनव्यसनं न शोभते विदुषाम् । विनाशे प्रादुर्भावे च सर्वं तथा

^१ वृद्धयर्थप्रतिपादकस्थानशब्द इत्यर्थः ।

^१ वृद्धिप्रवृत्त्यर्थेतेत्यर्थः ।

^२ सिद्धमिति — न.

^३ आस्थेयाविति — न.

^४ सिद्धं वाच्यमेवेत्यर्थः — प, फ, न.

स्यात्' इति दोषं परिहरति — अविनाश इति । अनाश्रितत्वादिति । कर्णशङ्कुल्यामनवस्थितस्याप्याकाशस्य कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नत्वेन श्रोत्रत्ववद् गवादिद्रव्यमनाश्रितस्यापि महासामान्यस्य गवादिद्रव्यपरिच्छिन्नत्वेन गोत्वादिरूपता भविष्यतीति नोक्तदोष इति भावः । उक्तमभिप्रायमजानन् पृच्छति — किमुच्यत इति । आश्रितत्वेऽपि सामान्यस्य द्रव्यतादात्म्यस्थारोपितत्वेन कर्णशङ्कुलीनाशेऽप्याकाशनाशमाववद् द्रव्यनाशेऽप्याकृतिनाशो न भविष्यतीत्याशयेनाह — एवमिति । अवतानः लता । वैरूप्यविग्रहावुपपादयति — वैरूप्येति । व्यर्थेष्वपि नारम्मणीय एकशेष इत्याह — व्यर्थेष्विति । सामान्यादिति । अक्षादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनैकस्य सामान्यस्य विभिन्नेष्वपि कल्पनीयत्वेन विनैकशेषमेकशब्दत्वं सिध्यतीति भावः । प्रकृतिप्रत्ययभेदादक्षादयः शब्दा 'अनेकरूपा भवन्तीति तेषामेकप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षैव नास्तीत्यत आह — अन्तेतेरिति । तथा चाक्षादिशब्दानामेकरूपत्वादेकप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षायां तत्कल्पनमुचितमिति भावः । क्रियासामान्यादिति । पाचकादिशब्दवदक्षादिशब्दानां क्रियाशब्दत्वमाश्रित्य व्याप्त्यादिक्रियारूपं सामान्यं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यपि शक्यत इति भावः । एतेन पाचकादिशब्दस्य पाकक्रियागतं सामान्यमभ्युपेत्य तद्वृष्टान्तेन प्रकृतभाष्यं व्याचक्षाणः कैयटो निरस्तः । क्रियाणामेकैकात्मकतायां भाष्यकृत्प्रमुखैः सर्वैरङ्गीकृतत्वेन पाकत्वादिसामान्यकल्पनानौचित्यात् । 'उष्ट्रासिका आस्यन्ते' इति भाष्यस्याश्रयभेदोपाधिकभेदमादायोपपत्त्या तदनुरोधेनापि तदसिद्धेश्च । मापशब्दस्य कश्चित् संख्याप्रवृत्तिनिमित्त[त्वं]माचष्ट इत्याह — अपर इति । पुराकल्प इति । यद्यप्यस्मिन् कल्पेऽपि पोडशमापं कार्यापणमिति व्यवहारोऽस्ति, तथापि पोडश पला मापशम्बदीति व्यवहारोऽयं कल्पे नास्तीति तदपेक्षयेदं ज्ञेयम् । शम्बदीशब्दार्थत्वेऽलिङ्गभाषया गिञ्जिति व्यवहियते । तथा च तद्भाषायां मापशम्बदीत्यस्य मित्यगिञ्जैत्यर्थः । एवं बुद्धिमद्भिः स्वस्वभाषायां तदर्थं उन्नेयः । संख्यासामान्यादिति । कार्यापणस्य पोडशो भागो मापः स्वर्णादिरूपः, पोडशपलसंज्ञका माया यस्य 'मापस्य स्वर्णविशेषस्य सोऽपि पोडशमागात्मक इत्युभयत्र पोडशत्वसंख्या प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । एवं च इत्यादित्यादावनुगताकारप्रतीतिमन्तरेणापि इत्यादिपदप्रवृत्तिनिमित्ततया इत्यत्वादि सामान्यं कल्पनीयमिति सर्वत्रैकशेषं विनैकशब्दत्वं सिद्धमिति द्वन्द्वनिवृत्तिमात्रफलकमिदं प्रकरणमिति रहस्यं विज्ञेयम् । एतेन इत्यादिशब्दगतइत्यत्वादिसामान्याभ्यासेन इत्या इत्याद्येकशेषमुपपादयन् कैयटो निरस्तः । सर्वत्र शब्दगतसामान्यस्यार्थे आरोपादेवानुगताकारप्रतीत्यादेशपत्तौ द्रव्यगतब्राह्मणत्वादिसामान्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, सकलशास्त्रविरोधात् । एवं चाभावसमवायजातिसामान्यादिशब्दानामपि किञ्चिद् वाच्यगतमेवैवाधिकरूपमखण्डमाश्रित्यैकशेषफलं साधनीयमिति सर्वमन्वयम् ॥

यूदो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः १. २. ६५.

[२, १६०]

(उद्घोषोत्तमम्) ननु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन 'यूना' इति युवप्रत्ययान्तग्रहणात् 'तत्साहचर्यादि

१ 'अनेकः नयन्तीति — फ.

२ 'प्रवृत्ति' इत्यादि 'एकशेषफलम्' इत्यन्तं नास्ति

— न.

३ 'मापस्याश्रयविशेषस्य' इत्येव दृश्यते 'प, फ' मातृकयोः ।

४ 'सर्वविजाति — प, फ.

५ 'तत्' इति नास्ति — अ.

वृद्धो गोत्रं गृह्यत इत्यजवर्करादौ नातिप्रसङ्गः, अत आह — उभयगतिरिति । 'कर्मणि द्वितीया' 'कर्मव्यतिहारे' इत्यादावित्यर्थः । उपक्रमन्यायेन विपरीतं साहचर्यनियामाकत्वमित्याह — अथ-
वेति । 'वृद्धिर्यस्यांचाम्' इति यद्यपि वृद्धसंज्ञा कृता, तथाप्यत्र तस्यानुपयोगाल्लौकिकार्थ एव
ग्राह्य इत्यभिप्रेत्याह — अपत्यविशेष इति । जातिवाचिनामपि ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनावस्था-
परत्वोपपत्तिरित्याह — अजेति । अन्यथा वृद्धावस्थामिधायित्वाभावे । द्वन्द्वः अजवर्करावि-
त्यादिः । तत्र हेतुः — सामान्येति । समुच्चयेति । भेदाधिष्ठानत्वात् समुच्चयस्येत्यर्थः ।
'वक्ष्यमाणमिति । 'भ्रातृपुत्री' इति सूत्रे 'यत्रोर्ध्वं प्रकृतेः' इत्यादिनेत्यर्थः । उक्तेऽर्थे शङ्का-
नुत्थानादाह — इतर इति । माथ्ये समानायामिति । अजत्वस्य वर्करेऽपि सत्त्वात् समानाया-
माकृतौ शब्दभेदः । उत्तरत्र 'भ्रातृपुत्री' इत्यत्र ॥

[२, १६०]

(रत्नप्रकाशः) अस्मिन् शास्त्रे वृद्धसंज्ञाया अकृतत्वेन वृद्धशब्दसाहचर्येण युवशब्दोऽपि लौकिक
एव गृह्यत इति मत्वा पृच्छति — इह कस्मादिति । अजश्चेति । वर्करशब्देनाजत्वजातीयो युवा
निदिष्ट इति वृद्धपरोऽजशब्दः । एवमुद्गशब्दः । वृद्धशब्दः प्राज्ञैर्वैयाकरणैः पौत्रप्रभृत्यपत्ये परि-
भाषितः, युवशब्दस्तु पाणिनिनैव परिभाषित इति पारिभाषिकावेवोभौ गृह्यते इत्याशयेन समा-
धत्ते — तल्लक्षणश्चेदेवेति । 'इतरो गूढमिप्राय आह — तल्लक्षण एवेति । समानायामाकृता-
विति । अजत्वादिजातिरेकावे सति वृद्धयुवत्वप्रयुक्तमेव 'शब्दवैपम्यमिति भावः । तथा चाजत्व-
सामान्यामिप्रायेण वृद्धयुवोभयविषयकतया यथा 'अजौ' इति प्रयोक्तुं शक्यते, एवमपत्यसामान्या-
मिप्रायेण गोत्रयुवार्थविषयकतया 'गात्र्यौ' इत्यादिगोत्रप्रत्ययान्तप्रयोगः कर्तुं शक्यत इत्यत्राप्येक-
शेषो द्वन्द्वनिवृत्तिमात्रफलक एवेति सूचितम् ॥

स्त्री पुंवच्च १. २. ६६.

[२, १६१]

(उद्घोतनम्) ननु शब्दस्यार्थस्य वा संहितित्वाद् ग्रहणं युक्तम्, असंहितित्वप्रत्ययस्य कथं
ग्रहणम्, अत आह — यदीति । 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यस्य यत्र यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते
तदधिकारविहितप्रत्ययस्य तत्र ग्रहणमित्यपि व्याख्यानमिति प्रागेवोक्तं 'न विस्मर्तव्यम् । पुंव-
त्त्वातिरेकेण 'यशब्दः' इत्यादिद्वपणमलम्नकम्, अत आह — ततश्चेति । अभावेति । विवक्षा-
धीनत्वादतिदेशस्येत्यर्थः । शब्दग्रहणपक्षेऽपि भाष्योक्तं द्वपणं 'गर्गा इति न सिध्येत्' इति योज्यम् ।

१ पा. सू. २. ३. २.

२ पा. सू. १. ३. १४.

३ पा. सू. १. १. ७३.

४ वक्ष्यमाणेति — अ, क, क.

५ पा. सू. १. २. ६८.

६ पा. सू. १. २. ६८.

७ इतरो गूढमिप्रायः — प, फ, म.

८ शब्दवैपम्यमिति — न.

९ प्रदीपे 'यदा स्त्रीशब्दस्य' इत्यत्र 'यदि स्त्री-
शब्दस्य' इति निर्णयज्ञानरमुद्रिते पाठः ।

१० पा. सू. १. ३. ११.

११ न प्रस्मर्तव्यम् — अ, क.

स्वयं दोषान्तरमाह — तत्रेति । पुंशब्दस्येवेति । अत्रामावातिदेशस्याप्रयोजकत्वादिति भावः । कार्याणां यलोपनत्वादीनाम् । समाधानतात्पर्यमाह — तत्रेति । प्राधान्यादिति । अर्थप्रतीत्यर्थ-
त्वाच्छब्दस्येत्यर्थः । सूत्रमार्थं सर्वं तात्पर्यतो व्याख्याय क्वचिद्विशेषमाह — यदेति । ननु शिष्य-
माणस्य 'लुप्यमानार्थाभिधायित्वात् नत्वं स्यात्, अत आह — स्त्रीत्वस्येति । पुं बहुत्व इति ।
'पुंसि' इति संनिधानाच्छसुत्पत्तिनिमित्तं बहुत्वं, 'तद्गतमेव ग्राह्यमिति भावः ॥

[२, १६१]

(रत्नप्रकाशः) स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति पक्षस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् 'स्वं रूपम्' इति परिभाषितस्याप्यत्रैव क्वचित्लौकिकार्थपरत्वस्य तद्वाचकशब्दलक्षकत्वस्य चाश्रयणात् संदेहः संभव-
तीति विचार उपक्रम्यते — इदमिति । सर्वेण्विति । इतः प्रभृतिष्विति शेषः । तेन "गोस्त्रि-
योरुपसर्जनस्य" इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तग्रहणेऽपि न दोषः । केन यशब्दो 'न श्रूयते' इति । स्त्री-
प्रत्ययान्तस्य वा स्थयार्थाभिधायिनो वा ग्रहणे हि पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिमात्रं सिध्यति, न
तु यवो निवृत्तिः, सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात् । 'पुंसामान्ये हि स्त्रीप्रत्ययामावो दृश्यते,
न तु यवभावः, गार्ग्यः, गार्ग्याः, गार्ग्येण, गार्ग्याभ्यामित्यादौ यञ एव श्रवणात् । अस्त्रियामिति
हीति । स्त्रीवृत्तिमिन्नयोर्यवोः 'क्रियमाणो लुक् स्त्रीवृत्तैर्यवो न स्यादिति भावः । एतेन
'प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेऽयं दोषः, पर्युदासे तु शिष्यमाणः शब्दो निवर्तमानामिधायीत्यस्ति स्त्रीसदृशोऽयं
इति लुक् सिध्यति' इति कैयटो निरस्तः । स्त्रीलिङ्गस्य शेषे सति तेन लुप्तार्थोऽपि स्त्रीत्वेनैवा-
भिधेय इति तत्र यन्प्रत्ययस्य वा तदन्तस्य वा स्त्रीमिन्नवृत्तित्वाभावात् । अन्यथा 'अर्थविप्रति-
षेधात् मातृमात्रोरेकशेषो न भवति । कृतेऽप्येकशेषे तामिरित्यनुप्रयोगे पुमर्थो न प्रतीयते, तैरिति
चोक्ते स्थयार्थनिवृत्तिः । 'अभ्युपगम्यवादेन त्वेतदुच्यते' इति सरूपसूत्रगतस्वग्रन्थविरोधान्च ।
गार्ग्यं पश्येति । यञ्जिनवृत्तेर्नत्वप्रवृत्तेश्चामावेन 'गार्ग्याः पश्य' इति रूपं स्यादिति भावः ।
एतेन 'स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाभावं पुं बहुत्वे शसुत्पन्न इति नत्वं न सिध्यति' इति कैयटो निरस्तः ।
पुंसि वर्तमानात् पूर्वसवर्णदीर्घान्तात् परस्य शस्सकारस्य नः स्यादिति तत्सूत्रार्थस्योचितत्वेन स्व-
मील्यपरिकल्पितसदोषपुंदासपक्षानुगुण्येन तत्सूत्रार्थस्यान्यथावर्णनानीचित्वात् । 'इह कस्मात्'
इत्यादिमार्थं पूर्वसूत्र एव व्याख्यातम् ॥

१ पुमर्थाभिधायित्वात् — अ, ऋ.

२ पा. सू. ६. १. १०३.

३ पुंमात्रगतमेवेत्यर्थः ।

४ पा. सू. १. १. ६८.

५ पा. सू. १. २. ४८.

६ भाष्ये 'न श्रूयते' इत्यत्र 'न श्रूयते' इति निर्णय-
सागरमुद्रिते पाठः ।

७ पुंसामान्येन हि — म.

८ क्रियमाणयोरुक् — प, फ.

पुमान् स्त्रिया १. २. ६७.

आतृपुत्री स्वसृद्धितृभ्याम् १. २. ६८.

[२, १६२-१६५]

(उद्भूतनम्) अजादाविव भ्रात्रादी समानाकृतित्वं नास्तीति शङ्कायोगः परिहरति — एकेति । प्रत्ययप्रकृतिः मूलप्रकृतिः । गार्ग्यस्य गार्ग्यायणस्य च मूलप्रकृतिरेका, प्रत्ययकृतं च वैरूप्यम् : वर्जयित्वेति । तत्रानन्वयादित्यर्थः । तर्हि 'आतृपुत्री' इत्यस्य ज्ञापकत्वाश्रयणं व्यर्थम्, अत आह — अत्रैवेति । सरूपाणामित्यनुवृत्तावेव । एतत्सूत्रं 'आतृपुत्री' इति सूत्रम् । 'तल्लक्षणश्चेत्' इत्यस्य स्त्रीपुंस्त्वविशेषः प्रत्ययकृतो यत्र तत्रैकशेष इत्यङ्गीकारेऽव्याप्तेः प्रत्ययेन पदान्तरेण वा विशेषावगमे एकशेषो विवक्षणीय इत्याह — पदान्तरेति । न च सरूपैकशेषेणैव तत्सिद्धिः, 'एते गावी चरतः' इति स्त्रिया अपि शेषप्रसङ्गादिति भावः । भाष्ये पूर्वयोर्योगयोः 'वृद्धो यूना' 'स्त्री पुंवन्च' इति योगयोः । पूर्वपदं पूर्वाचार्यपरम्, सूत्रपदं व्याकरणपरमित्याह — पूर्वैति । अन्तर्हितम् एकव्यवहितम् । शास्त्रान्तरसिद्धकृत्रिमस्य ग्रहणे साहचर्यं नियामकमित्याह — वृद्धो यूनेति । उपक्रमस्य कृत्रिमाकृत्रिमसंदेहान्नोपक्रमन्यायस्यात्र प्रवृत्तिरिति भावः । गार्ग्यावित्युक्ते गोत्रयुवविशेषप्रतीत्यर्थमेकशेष इति शङ्कां निराह — आरभ्यमाणेऽपीति । द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थं तल्लेख-
शेषो वक्तव्यः, अत आह — द्वन्द्वोऽपीति । गार्ग्यायणशब्दस्यापत्यविशेषवाचित्वाद् गार्ग्याविति-
वद् गार्ग्यायणावित्यपि गोत्रयूनोः प्रयोगः स्यादिति 'तन्निवृत्तय एकशेष इत्यपि न संभवतीति' भावः ।
'पुमान् स्त्रिया' इत्यपि न वक्तव्यमित्याह — स्त्रीपुंसयोरपीति । मृगेति । यथा मृग्याः क्षीरं
मृगक्षीरमिति पुंवद्भावं विनापि जातिमात्रविवक्षया रूपसिद्धिस्तद्वदेकशेषं विनापि ब्राह्मणाविति
स्त्रीपुंसयोः प्रयोगोपपत्तिरित्यर्थः । प्रसङ्गं तावदाह — अस्त्यत्रेति । ब्राह्मणब्राह्मणीशब्दयोर्वत्सा-
वत्साशब्दयोश्च स्त्रीत्वपुंस्त्वकृतविशेषव्यतिरिक्तविशेषापामावादित्यर्थः । अथापि लिङ्गं विभक्ति-
परमेव विशेषवाचकं नान्यसाधेयमिति दोषानुद्धारमाशङ्क्याह — एकविभक्ताविति । इह त्विति ।
वत्सावत्साशब्दयोरेकशेषनिमित्तविभक्ती परतः, ब्राह्मणब्राह्मणीशब्दयोस्तत्तत्समासार्थविभक्तौ परत
इत्येकशेषापामाव इत्यर्थः । 'इत्वमिति । इत्वमपीत्यर्थः । विशेषस्य स्त्रीत्वरूपस्य । वाचकं
ज्ञापकम् । नन्वयस्त्रीपक्षे एकविभक्तौ परत इत्यस्य कथमन्वयः, अत आह — अयंस्त्रिया इति ।
'कारकौ' इत्यत्र सिद्धिमुपपादयति — शब्दस्त्रियेति । 'अयंकृतेन टापा कृतस्याप्ययंकृतत्वमाश-
ङ्क्याह — यद्यपीति । साक्षात् स्त्रीकृतत्वं विवक्षितम्, आत्मात्रमित्वे उपयुज्यते, न तु स्त्रीत्वमपी-
त्यर्थः । कश्चित् इत्वरूपः । ईकारस्य डीपः । लक्षणवाक्ये 'इको यणचि' इत्यत्र । न चात्रा-
न्त्वं स्त्रीप्रत्ययाश्रितमित्येतावता तन्निमित्तत्वमित्याह — न चेति । शब्दार्थयोरी गपद्यविवदाया-

* तन्निवृत्त्येकशेष इत्यपि — अ.

* पा. सू. १. २. ६७.

* दोषानुत्थानमाशङ्क्याह — अ, ऋ, ३.

* प्रदीपे 'इत्वमप्यस्य विशेषस्य' इति दृश्यते ।

अपि शब्दरहितपाठोऽत्र नट्टित्येति शापने ।

* अयंकृते टापा — ऋ.

* पा. सू. ६. १. ७३.

* अयोगमिति छेदः ।

* विशेषोपगमे — अ.

* पा. सू. १. २. ६५.

* पा. सू. १. २. ६६.

* न्यायप्रवृत्तिरिति — अ.

* प्रतिपादो नास्ति — ऋ, ३.

मुक्तदोषपरिहारादाह — 'नात्रेति । एवमपि पद्वीत्यत्र दोषो नोद्धृतः, अत आह — पद्वीत्यत्रेति । सामान्ये व्यभिचारेऽपि विशेषनियमान्निमित्तत्वं संभवतीत्याह — अस्मिन्निति । नन्वनुवृत्तिलभ्यस्य कथं न व्यपदेशः, अत आह — विस्पष्टमिति । अनुवर्तत इति भाष्ये । 'वृद्धो यूना' इत्यतः । अस्य तात्पर्यमाह — सूत्रेति । 'पुमान् स्त्रिया' इति सूत्रेत्यर्थः । एतत्सूत्रोपात्तत्वेवाह — 'सहेति । यत्र ब्राह्मणी च ब्राह्मणश्च ब्राह्मणावित्यत्र । इह ब्राह्मणवत्सेत्यत्र । अप्रधानेति । ब्राह्मणब्राह्मणीशब्दयोरपीत्यर्थः ॥

[२, १६२-१६५]

(रत्नप्रकाशः) 'इह' इत्यादि प्रागेव व्याख्यातम् । 'समानायामाकृताविति । 'समानोद-
रत्वरूपायामिति भावः । ऊर्ध्वं प्रकृतेरिति । यत्र स्त्रीपुंसयोरन्यतरपरा या सुपः प्रकृतिस्तद-
पेक्षयोर्ध्वभागो' यः स्त्रीपुंसान्यतरप्रयुक्तस्तत्प्रयुक्तवैरूप्यमेव विशेषस्तत्रैव पूर्वसूत्रेणैकशेषो भवतीति
ज्ञाप्यत इत्यर्थः । एवं च, 'एडविडश्च इडविट् च 'एडविडो' इत्यादावप्येकशेषः सिध्यति । पूर्व-
योरिति । 'पुमांस्त्रिया' इत्यत इति शेषः । थावद् ब्रूयादिति । यद्वस्तु गोत्रमिति वक्तुमर्हति
कश्चित्, तद्वस्तु स वृद्ध इति वक्तुमर्हतीति भावः । तत्कुत इत्यत आह — पूर्वसूत्र इति ।
पूर्वाचार्यकृते व्याकरण इत्यर्थः । 'वृद्धो यूना' इत्यादिप्रिसूत्री न कर्तव्येत्याह — असरूपाणामिति ।
युवस्यविरस्त्रीपुंसानामिति । युववृद्धयोः स्त्रीपुंसयोश्चेत्यर्थः । 'स्त्री पुंवच्च' इति सूत्रं 'वृद्धो
यूना' इति सूत्रशेषभूतमिति तस्मिन् प्रत्याख्याते तदपि प्रत्याख्यातमेवेति तन्नोटुङ्कितम् । अथवा
'पुंवाचकस्यैव शेष इत्यत्र नियामकामावात् स्त्रीवाचकशेषपक्षे तस्य पुंवाचकातिदेशाय तत्सूत्रम-
पेक्षितमेवेति वा तन्नोटुङ्कितम् । विशेषस्येति । प्रकृतेरूर्ध्वस्येत्यर्थः । सामान्यस्येति । प्रकृत्यं-
दास्येत्यर्थः । तथा च तत्र प्रकृत्यंशसारूप्यमादायैकशेषः प्रथमसूत्रेणैव सिद्ध इति भावः ।
'पुमांस्त्रिया' इति सूत्रे विद्यमानेऽतिप्रसङ्गो भवतीत्याह — पुमांस्त्रियेति । ब्राह्मणवत्सेति ।
'यथोर्ध्वं प्रकृतेः' इत्यादिमाध्यायमजानत इदं दूषणं शैयम् । अत एव तदर्थप्रकटनेनो-
त्तरमुपपन्नम् । एतेन 'अस्त्यत्र प्रकृतेरूर्ध्वं तल्लक्षणो विशेषः । न चात्र कश्चित्
स्त्रीपुंसयोर्विशेषो उपातः' इति कैयटो निरस्तः । तल्लक्षण एव विशेष इत्यवघा-
रणस्य तत्र कृतत्वेन प्रकृत्यंशे वैरूप्यसत्त्वेन च 'यथोर्ध्वं प्रकृतेः' इत्यादिमाध्यायार्थज्ञानयू-
न्यत्येयमाशङ्क्येव च यक्तुं युक्तत्वात् । ब्राह्मणवत्साराह्मणीवत्सयोरित्येति । ब्राह्मण-
वत्साराह्मणीवत्सद्व्यसमुदाधान्तगतस्य लिङ्गवोधकस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः । 'टापं व्यावर्तयितुमाह —
अधिभक्तिपरस्येति । लुगविषयविभक्तिपरमिदमस्येत्यर्थः । एवं च टापः परस्य सोर्हृलङ्घादि-

१ तत्रेति — अ, प्र, प्र.

२ पा. सू. १. २. ६५.

३ पा. सू. १. २. ६७.

४ स हेति — प्र, प्र.

५ समानोदरत्वरूपायामिति — न.

६ नायः — प, प.

७ एडविडश्च — न.

८ एडविडो — न.

१ पा. सू. १. २. ६७.

२ पा. सू. १. २. ६५.

३ पा. सू. १. २. ६६.

४ पा. सू. १. २. ६५.

५ पुंवाचकस्यैकशेषो ह्यत्र — प.

६ पा. सू. १. २. ६७.

७ 'टापम्' इत्यादि 'निभ्रम्येत्यर्थः' इत्यन्तं नाम्नि
— न.

लोपेऽपि न दोषः । विशेषवाचकत्वादिति । वैरूप्यसंपादकत्वादित्यर्थः । घातूनामनेकार्थत्वाद्वहेः संपादनार्थकता । तथा च प्रकृत्यंशस्य डीन्प्रयुक्तवैषम्यसत्त्वात् तत्रैकशेषो नेति फलितम् । एतेन 'अविभक्तिपरस्य' इति नञ्पूर्वपाठमविदित्वा 'विभक्तिपरस्य' इति प्रतीकमुपादाय 'एकविभक्ता- वित्यनुवर्तते । तेनैकशेषनिमित्ते विभक्तौ परतो यत्र स्त्रीपुंसकृतौ विशेषस्तत्रैकशेषः, इह तु तस्यां चान्तर्वर्तिन्यां च विभक्तावित्येकशेषाभावः' इति वदन् कैयटो निरस्तः । एकशेषस्य द्वन्द्व- मात्रनिवृत्तिफलकत्वेन द्वन्द्वस्य च सुवन्तविषयकत्वेन यद्विभक्त्यन्तयोर्द्वन्द्वः प्राप्तस्तद्विभक्तिमादायैव 'यत्रोर्ध्वं प्रकृतेः' इति भाष्यस्याप्युपपन्नत्वेन तदर्थविवरणपरत्वेनैव प्रकृतभाष्यस्य प्रवृत्तत्वेन प्राति- पदिकैकशेषपक्षस्यैव प्राधान्येन तत्र व्यवस्थापिततया मातृमात्रोरेकशेषव्यावृत्तिमात्रफलकस्यैक- विभक्तावित्यस्योत्तरसूत्रेष्वनुवृत्तेर्व्यर्थत्वेन नञ्रहितभाष्यप्रतीकग्रहणे प्रकृतभाष्यस्य समन्वयो नेति शानामावमूलकत्वेन च व्याख्येयभाष्यान्नुगुणत्वात् । उक्तभाष्याशयानमिश्रो मन्दबुद्धिराह — इहेति । 'इत्वमपि विभक्तिपरमिति । टाविवेत्वमपि' स्त्रीत्वामिव्यञ्जकमिति मन्यते । तदुत्तरो- पयोगिनं विचारान्तरमुपक्रमते — कथं पुनरिति । शब्दो या स्त्रीति । स्त्रीति पुंस उपलक्षणम् । 'तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः' इत्यनुवर्तमानान्तर्गतेन तच्छब्देन शब्दरूपी वा स्त्रीपुंसी गृह्यते अर्थरूपो वेति प्रश्नः । तेन 'ऐडविडौ' इत्येकशेषः सिध्यति । अत्र हि पुंसकृतौ विशेषः । यत्तु 'अर्थ- स्त्रियाः शब्दद्वारकं विभक्तिपरत्वम्' इति कैयटेनोक्तम्, तन्न, तच्छब्देन विभक्तिपरपरामर्शो माना- भावात् । कारिका चेति । शब्दस्त्रियं टापमाश्रित्येत्वं कृतमिति तल्लक्षण एव विशेष इति भावः । गोमती चेति । अत्र शब्दस्त्रियकारेण कोऽपि विशेषसंपादक आदेश आगमो वा न कृत इति शब्द- स्त्रीपरामर्शोऽत्रैकशेषो न स्यादिति भावः । अर्थस्त्रीपरामर्शो त्वर्थप्रयुक्त एव डीयूपो विशेष इत्येक- शेषः सिध्यति । कारिका चेति । इत्वमर्थस्त्रीकृतं नेत्यप्राप्तिरेकशेषस्येति भावः । पट्वी चेति । अत्र यणादेशोऽज्जनिमित्तो न तु स्त्रीनिमित्त इति मन्यते । वस्तुतस्त्वच्चेन रूपेण निमित्तमेव डीप् यणादेशं प्रतीत्यर्थस्त्रीपरामर्श एवायं दोषः । वस्तुतो विचार्यमाणे पक्षद्वये न कुत्रापि दोषः । शब्दस्त्रियोऽर्थस्त्रीप्रयुक्तत्वे परम्परया 'शब्दस्त्रीप्रयुक्तस्याप्यर्थस्त्रीप्रयुक्तत्वसत्त्वात् । कारिकेत्य- त्रेत्वस्य लिङ्गत्वमेवाप्रसिद्धम्, तस्यार्थवत्त्वस्यैवामावेन स्वार्थकत्वस्य दूरापास्तत्वात् । तथा च कारिकावित्यपि पक्षद्वये सिद्धमेव । भगवता तु सर्वे उपायाः प्रदर्शनीया एवेत्यभ्युपगमवादेनो- पायान्तरं दक्षितमिति तद्विरोधोऽपि न भवति । शब्दार्थाविति । अन्यतरा या स्त्रीति भावः । समुदायविवक्षायां ह्ययमिति कस्य कस्याप्यभावेनासंगत एव ह्ययं पक्षः स्यात् । लव्यावकाशः प्राङ्निराकृतौऽपि मन्दबुद्धिः प्रत्यवलिष्ठते — एवं च कृतेति । एवं चेदित्यर्थः । ब्राह्मणवत्तेति । अत्र शब्दार्थस्त्रीकृत एव विशेषो न त्वन्यकृत इत्येकशेषः स्यादिति मन्यते । प्रागेवास्य दोषस्य निराकृतत्वेऽपि प्रकारान्तरेणापि समाघातुं शक्यत इत्याह — एवं तर्हीति । यज्जातीयस्त्रीपुंसयोर्व- र्तमानयोरेकशेषस्तत्स्त्रीपुंसमात्रकृतविशेषे एकशेषो न्यायः । प्रकृते तु चतुष्पाज्जातिविशेषपरयो- रेकशेषः कर्तव्य इति तन्मात्रकृतो न भवति, किं तु तद्विशेषणीमूतब्राह्मणजातीयस्त्रीपुंसकृतौऽपीति

'प्रदीपे 'विभक्तिपरस्येति' इति प्रतीकग्रहणं स्तनप्रकाराकृतस्त्रीकृतपाठ इति प्रतीयते । उप- लभ्यमानेन प्रदीपपुस्तकेन 'अविभक्तिपरस्येति' इत्येव प्रतीको दृश्यते ।

'इत्वमपि' इत्यन्तमेव भाष्य उक्तमन्यते । विभक्तिपरमिति पूर्ववाक्यादनुभवत इति

वक्तव्यमुपलभ्यमानभाष्यपाठेऽस्मिन् । स्तन- प्रकाशकृतस्य 'इत्वमपि विभक्तिपरम्' इति भाष्यपाठ इति प्रतीयते ।

'शब्दस्त्रीप्रयुक्तस्यापि परम्परयाऽर्थस्त्रीप्रयुक्त- त्वसत्त्वादित्यन्यतः ।

'विशेषः' इति विदित्वाप्याहोर्ध्वं बाध्यः ।

नैकशेष इति भावः। इन्द्रेन्द्राण्यावित्यादावपि नैकशेषः। 'पुंयोगकृतस्यापि विशेषस्य सत्त्वात्। अत एव 'गोगोपगोपीजनमध्यसंस्थम्' इत्यत्र गोपगोपीशब्दयोर्नैकशेषः। न च तत्र गोगोपशब्दयोर्द्वन्द्वं कृत्वा ततो गोपीशब्देन सह क्रियत इति तत्र नैकशेषप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तादृशकल्पनायां मानाम्नात्। न चैकशेषाभाव एव मानमिति वाच्यम्, एकशेषाप्रसक्तेरुक्तत्वात् ॥

नपुंसकमनपुंसकैकवच्चास्यान्यतरस्याम् १. २. ६९.

[२, १६६-१६७]

(जह्चोतनम्) प्रत्याख्यानोपयोगितया सूत्रप्रयोजनं तावदाह — शुक्ला चेति। समुदायादुत्पन्नैकविभक्तौ परतो विभक्त्यन्तानां चैकशेष इति पक्षद्वयोऽपि वैरूप्यमित्यर्थः। शुक्लश्च शुक्लं चेत्यत्र समुदायादुत्पन्नैकविभक्तौ सारूप्यसंभवाच्चैतत्सूत्रविषयत्वं तस्य, अत आह — एकविभक्तौ त्विति। साधारणं प्रयोजनमाह — एकेति। नन्वेतत्सूत्रप्रत्याख्यानात् किं कार्यं प्रधाने स्यात्, अत आह — शब्देनेति। लोकप्रसिद्धप्राधान्यासंभवात् प्रश्न इत्याह — यथेति। अत्र वैवक्षिकं प्राधान्यमित्याह — व्यापित्वादिति। नपुंसकस्य लिङ्गत्रयग्यापकत्वादित्यर्थः। तदेवाह — स्थितिरिति। संस्त्यानप्रसवमिन्ना स्थित्यवस्था नपुंसकत्वमित्यर्थः। सर्वथा अज्ञाते शब्दप्रयोग एव नास्तीति किंप्रयोगः। तस्याभिप्रायमाह — सामान्येति। शुक्लादिसंदेहे नपुंसकप्रयोगाम्नावादाह — स्त्रीत्वादय इति। यद्यपीति। तथा च नपुंसकस्यापि जन्मसंदेहान्नपुंसकप्रयोगोऽपि न संभवतीति शङ्काशयः। प्रजनन अपत्यजनन। इह शास्त्रे। वैवक्षिकमेव लिङ्गमित्यत्रोपोद्बलकमाह — तथेति। भाष्ये लौकिकलिङ्गामिप्रायेण द्वयमित्युक्तम्। तच्च प्रजननासमर्थस्याप्युपलक्षणम्। 'किं जातम्' इत्यत्र स्थितिलक्षणनपुंसकत्वमादाय त्रिविधं प्रश्न इति भावः। रूपशब्दो न शुक्लादिरूपपर इत्याह — संस्थानेति। महिषीब्राह्मणीग्रहणं तदुभयकोटिकसंशयाभिप्रायं न भवति, किं सुदाहरणद्वयामिप्रायमित्याशयेनाह — यथेति। संभावनारूपः उत्कटकोटिकः। संशयानिवर्तकः कोटिकनिश्चयोऽप्यनवधारणात्मकत्वात् संदेह इत्यर्थः। तत्र संदेहस्थले। एकस्येति। तेन भाष्ये कोटिद्वयावलम्बित्वं न विवक्षितमिति सूचितम्। 'स्यात्' इत्यनेन संभावनाद्योतनम्। निश्चयो नास्तीत्यस्य व्यावर्त्यमाह — यथेति। योगारम्भपक्षे कंचिद्विशेषमाह — सतीति। एवकारेति। 'वृद्धो यूना' इत्यतः। तथा च लिङ्गविशेषवृत्त एव विशेषे एकशेष इति सूत्रार्थ इत्यर्थः। महत्त्वस्येति। अत एव प्रत्याख्यानपक्षेऽपि नारण्यशब्दमात्रप्रयोगापत्तिः, तेन महत्त्वस्याप्रतीतेरिति शेषम् ॥

[२, १६६-१६७]

(रत्नप्रकाशः) लिङ्गमेदेनैकविभक्तौ वैरूप्यं दृष्टमिति प्रथमसूत्रेणाप्राप्तौ वचनम्। प्रधानं

१ 'पुंयोग' इत्यादि 'नैकशेषः' इत्यन्तं नास्ति — म.

२ 'परतः' इति नास्ति — ऋ, ऋ.

३ 'नैकशेष' इति — अ.

४ 'इत्यत्रापत्यजनन' — अ.

५ 'ग्रहणं चेदुभय' — अ; ग्रहणं च तदुभय — ऋ.

६ 'द्वयावलम्बित्वेन विवक्षितं' — ऋ, ऋ.

७ 'युतीति' — अ.

८ 'पा. सू. १. २. ६५.

कार्यसंप्रत्ययादिति । 'प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः' इति लोकसिद्ध्यन्यायादिति भावः । अनिज्ञाति इति । निज्ञातिष्वै स्त्रीलिङ्गपुंलिङ्गयोरपि प्रयोगो भवति । अनिज्ञाति तु नपुंसक-
लिङ्गस्यैव । तथा च सर्ववस्त्वभिधानसामर्थ्येन नपुंसकं प्रधानमिति भावः । गुणसंदेह इति ।
आश्रयस्यानिज्ञातत्वादेव गुणेषु स्त्रीत्वादिषु संदेहो भवति । कथं प्रयुज्यत इत्यत आह — किं जात-
मित्युच्यत इति । द्वयं चैव हीति । स्थानं प्रसवश्चेत्यर्थः । तथा चैतादृशेऽवधारणे विद्यमानेऽ-
पि नपुंसकलिङ्गस्यैव प्रयोगात् तस्य प्राधान्यमिति भावः । उदाहरणान्तरं दर्शयितुमाह — तथेति ।
महिषी रूपमिति । रूपशब्दोऽवयवसंस्थानविशेषपरः । उक्तमुपसंहरति — प्रधान इति । द्वन्द्व-
स्त्वनभिधानान्न भवतीति मन्यते । वस्तुतस्तवनभिधानाश्रयणस्यागतिकगतित्वाद् द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थ-
मेकशेषप्रकरणमावश्यकमेवेति ज्ञेयम् । अरण्यारण्यान्यावित्यत्र तु द्वन्द्वो भवत्येव, महत्त्वप्रयुक्तविशेष-
स्यापि तत्र सत्त्वात् । 'तल्लक्षण एव विशेषः' इत्यस्यानुवृत्तिः ॥

आतृपुत्रौ स्वसुदुहितृभ्याम् १. २. ६८.

पिता मात्रा १. २. ७०. इवशुरः इवश्र्वा १. २. ७१.

[२, १६८-१६९]

(उद्द्योतनम्) वक्ष्यमाणाभिप्रायमाह — वृत्तिरिति । एकशेषेत्यादिः । कारणं प्रवृत्तिनिमित्त-
मित्याह — भिन्नमिति । सोदरत्वविशिष्टं पुंस्त्वं तद्विशिष्टस्त्रीत्वं चेति प्रवृत्तिनिमित्तमेव ।
'द्वन्द्वनिरासार्थमेकशेषविधानमाशङ्क्याह — अनभिधानादिति । अत एव चैकशेषे' स्वसुदुहितृ-
शब्दयोर्न आतृपुत्रवाचकत्वमिति न तयोः 'शेषप्रसङ्ग इति भावः । इष्यत एव अभिधाना-
दित्यर्थः ॥

[२, १६८-१६९]

(रत्नप्रकाशः) 'न सरूपाणामित्येवेति । तत्र "विरूपाणामपि समानार्थानाम्" इत्याश्रित-
त्वादिति भावः । कारणादिति । 'पुंसहोदरत्वपुमपत्यत्वजनकपुंस्त्वजायाजनकपुंस्त्वरूपात् प्रवृत्ति-
निमित्तादित्यर्थः । तथा च समानार्थत्वाभावात् तेनैकशेषो न भवतीति भावः । तुल्यकारणत्वा-
दिति । अवशिष्टस्य लुप्तार्थाभिधायकत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वेन आश्रयविशेषानां पुंस्त्वापदितमेव
प्रवृत्तिनिमित्तमभ्युपेयम् । तथा चाद्यसूत्रेणैकशेषः सिद्ध इति भावः । एकशेषविषयमिति । द्वि-

१ लो. न्या. साहस्री. पृष्ठम् ३६.

२ एवकारो नास्ति — प, फ.

३ द्वन्द्वनिरासार्थमेकशेषमाशङ्क्याह — अ.

४ 'एकशेषे' इत्यस्मादनन्तरं 'ययोः' इत्यधिकम्
— ऋ.

५ 'शेषप्रसङ्ग इति — अ, ऋ, ऋ.

६ इष्यत एव — अ, ऋ, ऋ.

७ भाष्ये 'न पुमान्स्त्रियेत्येव सिद्धम्' इत्यस्य स्थाने
'न सरूपाणामित्येव सिद्धम्' इति रत्नप्रकाश-
कृदभिमतः पाठ इति मतिः ।

८ का. वा. १. २. ६४ — २२. अत्राश्रयानुवादो
बोध्यः ।

९ आतृपुत्रपितृश्वशुरशब्दानां क्रमेणैतानि प्रवृत्ति-
निमित्तानीति बोध्यम् ।

वचनबहुवचनपरत्वे भ्रात्रादयः स्त्रीपुंससाधारणप्रवृत्तिनिमित्तकाः । एकवचनपरत्वे तु पुमसाधारण-
प्रवृत्तिनिमित्तका इति भावः । अनभिधानात् स्वसादीनां न शेषो नापि भ्रात्रादिभिः सह द्वन्द्व
इति मन्यते । 'मातापितरौ' इति द्वन्द्वो भवत्येव, 'मातरपितरावुदीचाम्' इति द्वन्द्वे पूर्वपदस्या-
रडादेशनिपातनात् । 'उदीचाम्' इत्युक्तेश्च । 'पितामातरौ' इति तु न भवति, 'अभ्यहितं पूर्वम्'
इति मातृशब्दस्यैव पूर्वनिपातौचित्यात् । वेदे तु 'पितरामातरा च च्छन्दसि' इति निपातनात्
पूर्वनिपातः । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वाच्च । 'इवश्रूश्वश्रू' इत्यपरे । मूलं मृग्यम् ॥

त्यदादीनि सर्वेनित्यम् १. २. ७२.

[२, १६९-१७१]

(उद्घोषोत्तनम्) त्यदादितः त्यदादेः । तत्र तसिमाह — षष्ठ्या इति । नानापक्षसंश्रयो
व्याश्रयः, तस्मिन् गम्ये षष्ठ्यन्तात् तसिर्वेति सूत्रार्थः । 'यथा देवा अर्जुनतोऽभवन्, आदित्याः
कर्णतः । अर्जुनस्य पक्षे, कर्णस्य पक्षे चेत्यर्थः । 'अत्रापि त्यदादेः शेषपक्ष इत्यर्थः । नन्वत्र
व्याश्रयानवगतैर्न तेन तसिः, अत आह — आद्यादौति । तस्याकृतिगणत्वादिति भावः । स्त्रीत्व
इति । शिष्यमाणस्य यल्लिङ्गं तस्यैव युक्तत्वादित्यर्थः । शिष्यमाणस्योभयलिङ्गत्वात् पक्षे
स्त्रीत्वे प्राप्ते वा । नन्वेवं पुनपुंसकयोः शेषेऽनियमः स्यात्, अत आह — पुनपुंसकयोरिति ।
शब्दपरिति । 'त्यदादितः शेषे 'पुनपुंसकतः' इत्यत्र नपुंसकस्य परत्वादित्यर्थः । भाष्ये सा च
अर्धपिप्पली च । सामान्यशब्दः कात्स्न्यवाची, न जातिपरः, सर्वनाम्नां सामान्यवाचकत्वाभावा-
दित्याह — घस्तुमात्रमिति । सतीति । 'त्यदादीनां मियः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते' इत्येतत्
शब्दपरिव्रतिपेक्षालम्ब्यं न वाचनिकमिति भावः । भाष्ये उभयवाचि परमिति । 'स पूर्वस्यापि ।
उभयवाचित्वमङ्गीकृत्याह — भाष्ये पूर्वशेषेति । अनेन 'किमापाद्यते, अत आह — सतीति ।
निषेध्यद्वन्द्वमभिनयति — त्विति । अभीराणां जात्यन्तरत्वे स्मृतिः प्रमाणमित्याह — ब्राह्मणादिति ।
उग्रकन्यायामिति कर्मधारयः । उग्रत्वमपि स्मृतिप्रसिद्धमित्याह — माहिष्येति । विडङ्गनायां
नृपाज्जातो माहिष्यः, दूद्राङ्गनायां नृपाज्जात उग्र इत्यन्वयः । स्मृतिः प्रमाणं जात्यन्तरत्व इति
शेषः । भाष्ये उत्कालितेति । उत्कालिताः पृथक्कृताः पुमांसः पुंगवाः याम्यस्ता इति विग्रहः ।
'गोबन्दीवदौ' इत्यत्र बन्दीवद्व्यतिरिक्तपरं गोपदम्, न सामान्यपरमित्याह — ततश्चेति । अत्र
'गोबन्दीवदौ' इत्यत्र । भाष्ये अपामिति । तया च तृणमिश्रवाचकमुल्लपदमित्यर्थः । व्याप्त-
त्वात् सामान्येनेत्यादिः । नास्तीति । समुच्चयस्य भेदाधिष्ठानत्वादित्यर्थः । सामान्येति । 'गार्ग्यं

१ पा. मू. ६. ३. ३२.

२ भा. या. २. २. ३४ — ४.

३ पा. मू. ६. ३. ३३.

४ 'यथा' इति नास्ति — ऋ. ऋ.

५ 'अत्रापि' इत्यादि 'इत्यर्थः' इत्यन्तं नास्ति
— अ.

६ पुनपुंसकयोरित्यत्र — ऋ.

७ सः एकशेषः पूर्वस्यापि भवति, पराशब्दत्वेष्ट-
वाचित्वादित्यर्थः, इत्याशयः स्यादिति भाति ॥
न पूर्वस्यापि — अ, ऋ.

८ किमापद्यते — अ.

९ भाष्ये 'गोबन्दीवदौ' इति समाहारद्वन्द्वप्रयोग
इतरतरयोर्गणद्वन्द्वस्याप्युपपन्नमिति त्रिरायेणा-
नोनरत्र च गोबन्दीवदौचित्युक्तम् ।

ब्राह्मणम्' इति तु प्रयोगो न भवति, विशेषोपक्रमादित्यर्थः । सामान्योपक्रमे विशेषाकाङ्क्षायां ब्राह्मणं गार्ह्यम्' इति प्रयोगो युक्तः । अन्यथा विशेषस्य नियमत आनयनासंभवात् । सामान्य-विशेषयोः समुच्चयामावात् कथं द्वन्द्वप्रसक्तिः, अतः 'येनैव' इत्ययुक्तम्, अत आह— ययेति । तस्मिन् 'सामान्यविशेषयोर्न द्वन्द्वः' इत्यस्मिन् । न वक्तव्यः द्वन्द्वनिरासार्थमित्यादिः ॥

[२, १६९-१७१]

(रत्नप्रकाशः) त्यदादित इति । त्यदादीनामित्यर्थः । आद्यादित्वात्तसि । पुनपुंसकतु इति । पुनपुंसकाम्यामित्यर्थः । तसि प्राग्वत् । लिङ्गवचनानीति । वचनग्रहणं व्यर्थम्, लिङ्गं तु वाच्यमेव । सर्वत्र लुप्तार्थानां शिष्यमाणार्थगतलिङ्गविशिष्टत्वेनैवाभिधानस्य जायमानत्वेन प्रकृतेः वचनमन्तरेणाभिमततासिद्धेः । पुनपुंसकयोस्तु सहोक्तौ नपुंसकं शिष्टं ज्ञेयम्, शब्दपर-विप्रतिषेधात्, प्रागुक्तरीत्या नपुंसकस्य प्राधान्याच्च । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति । लोक-सिद्धविशेष्यवल्लिङ्गतायाः 'त्यदादितः शेषे' इति वचनेन बाधादिदमपेक्षितम् । एतेन "न्याय-सिद्धमिदम्, 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात् तद्विशेषणस्यापि सर्व-नाम्नस्तल्लिङ्गस्य सिद्धत्वात्" इति कैयटो निरस्तः । लोकसिद्धस्य न्यायस्य वचनेन बाधात् । शेषो भविष्यतीति । तस्यैव सहविवक्षायां स्वाभिमतसर्वार्थपरतया प्रयोगो भविष्यतीति भावः । परस्य शेषमिति । सति सूत्रे 'त्यदादीनि' इति बहुव्रीहिणापि 'सर्वनामसंख्ययोः' इति द्वन्द्वेनैवानु-पूर्वीविशेषयुक्तानां निर्देशात् शब्दपरविप्रतिषेधेन त्यदादीनां मिथः 'सहोक्तौ परस्य शेषः सिध्यति । असति तु तस्मिन्नेकशेषस्य न्यायसिद्धत्वेन वाचनिकनिर्णायकस्य विप्रतिषेधसूत्रस्य तत्राप्रवृत्त्या 'स न सिध्यतीति भावः । उभयवाचि परमिति । तथा च तस्यैव शेषो वचनमन्तरेणैव भवि-ष्यतीति भावः । पूर्वशेषदर्शनादिति । तथा च सति सूत्रे पूर्वविप्रतिषेधः 'पठनीयः । पर-शब्दस्येष्टपरत्वाश्रयणेन वा पूर्वशेषः साधनीय इति भावः । स च यश्चेति । नेदं भगवता दत्तमुदाहरणम्, यच्छब्दनिर्दिष्टस्यैव तत्समभिध्याहृततच्छब्देन परामर्शस्य दृष्टत्वेन 'तयोरभिन्नार्थ-तया सहप्रयोगायोगात् । न हि 'देवदत्त आगतः, स च यश्च तिष्ठतः' इत्युक्ते यच्छब्दार्थः कश्चित् प्रतीयते । तत्रान्यशब्दार्थो वा यच्छब्दो द्रष्टव्यः, स चान्यश्च तिष्ठत इति बोधोपपत्तेः । पूर्व-शेषासाधारणोदाहरणं तु भवाश्चाहं चावां गच्छाव इति बोध्यम् । 'परशेषे हि भवन्तौ गच्छत इत्यनिष्टं तत्र स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनमिति । इदमयुक्तम्, स च 'देवदत्तश्चेति विग्रह-वाक्याभ्युपगमस्य द्वन्द्वानभ्युपगमस्य च 'हठमात्रत्वात्, अनभिधानस्य चागतिकगतित्वात् । द्वन्द्वा-भावादिति । इदमयुक्तम्, प्रमाणप्रमेये इत्यादौ सामान्यवाचकस्योपात्तविशेषातिरिक्तपरत्वा-श्रयेण द्वन्द्वदर्शनात् । आभीरो जात्यन्तराणीति । जातितद्वत्तामभेदविवक्षया 'अन्या जातयो जात्य-

'कयनीयः — प, फ.

'तयोभिन्नार्थतया — प, फ, भ.

'परशेषे हि' इत्यस्यानन्तरं 'न' इत्यधिक-मुपलभ्यते — प, फ, न' कोणेपु । तस्य प्रकृतेर्जयसांगत्यात् त्यागः कृतः ।

'हठमात्रत्वात्' इत्यनन्तरं 'विपरान्यां जेः' इति नृपशस्यानान्तौ ग्रन्थो नास्ति — प.

'पा. सू. २. ४. २६.

'वाभिमत — प, फ.

'का. वा. २. २. ३५ — १.

'सहोक्तः — भ.

'स न सिध्यतीति' इत्यादि 'तथा च' इत्यन्तं नास्ति — भ.

न्तराणि' इति मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । नपुंसकत्वं लोकात् । 'ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरो नाम जायते । माहिष्योग्रौ प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपात्' इति स्मृतिः । इदमप्ययुक्तम्, आभीराणां जात्यन्तरत्वेऽपि शूद्रशब्दवाच्यत्वानपायात् । 'चत्वारो वर्णाः' इति सर्वशास्त्रप्रसिद्ध-
भङ्गापत्तेः । 'शूद्राणामनिरवसितानाम्' इति पाणिनिस्मृत्यवरोधाच्च । उत्कालितपुंस्का इति । निस्सारितपुंस्का इत्यर्थः । किमर्थं पुमांसो निःसारिता इत्यत आह — बाह्यायेति । हलस्य गन्त्या वा बहनायेत्यर्थः । विक्रयाय चेति । प्रायेण बलीवर्दा एव विक्रीयन्ते । अन्यास्तु गावः संप-
विवृद्धये स्थाप्यन्ते । इदमप्ययुक्तम्, यत्र शतशो गावस्तत्रानेकेषां बलीवर्दानामपि दर्शनात् । तत्तर्हि वक्तव्यमिति । सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो नेतीति शेषः । सामान्येनेति । सामान्य-
वाचिनेत्यर्थः । विशेषस्य विशेषवाचकस्य । तस्मात् सामान्यविशेषेति । इदमप्ययुक्तम्, ब्राह्मणं गार्ग्यमित्यत्र सामान्यविशेषयोरभेदस्य विवक्षितत्वेन चार्थवृत्तित्वाभावेन द्वन्द्वस्यैवाप्रसक्तेः ।
यत्र सामान्यविशेषयोर्भेदविवक्षा तत्र 'गोबलीवर्दम्' इत्यादेर्द्वन्द्वस्येष्टत्वाच्च । तस्मात् द्वन्द्वनिवृत्तये कर्तव्यमेव सूत्रम् ॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतर्गणेषु स्त्री १. २. ७३.

[२, १७२]

(उद्घोषोत्तनम्) प्रत्याख्यानप्रकारज्ञानार्थं सूत्रप्रयोजनमाह — स्त्रीपुंसात्मकस्येति । उभयात्म-
कत्वं संघातस्येत्यादिः । भाष्ये गाव इति । गावः स्त्रिय एवावशिष्यन्ते संध इत्यन्वयः । तत्र
हेतुः — उत्कालितेति भाष्ये । संघाद् हलवहनविक्रयाद्यर्थमुत्कालिताः पुंगवा याम्यस्ता गावः स्त्रिय
एव सन्तीति नैकशेषेण प्रयोजनमित्यर्थः । सूत्रानारम्भेऽग्राम्यादियु कस्य शेषः, अत आह —
अग्राम्यादिविवृति । मिश्रत्वात् स्त्रीपुंसाभ्यामित्यादिः । उद्घाणां ग्राम्यपशुत्वात् स्त्रीशेषः स्यात्
सूत्रारम्भपक्षे, अत आह — उद्घाणामिति । 'पुमान् स्त्रिया' इत्यस्यापि प्रत्याख्यानात् कथमत्र
पुंसः शेषः, अत आह — 'अत्रानेनेति । गाव उत्कालितपुंस्काः, ब्राह्मणादयो न तथेत्यनेन प्रका-
रेणेत्यर्थः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायाद्वैतविद्याचार्यराघवसोमयाजिकुलावतंसश्रीतिरुमलार्यवर्यस्य

सूनोरक्षमदृष्टस्य श्रुती भाष्यप्रदीपोद्घोषोत्तने प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे

तृतीयमाह्निकम् ॥

इति द्वितीयः पादः

^१ 'द्वं स्मृतियचनं यंयटे उद्धृतम् ।

^२ पा. सू. २. ४. १०.

^३ 'सन्निवृत्ताया इत्यर्थः ।

^४ पा. सू. १. २. ६७.

^५ 'प्रदीपे 'तत्रानेन' इत्यत्र 'अत्रानेन' इत्यत्र-
नदृष्टा इति नाति ।

[२, १७२]

(रत्नप्रकाशः) अयमपीति । प्रागुक्तरीत्येतदपि^१ कस्यचिदेव प्रत्याख्यानम् । सरूपकशेष-
प्रयुक्तानियमस्य 'पुमास्त्रिया' इत्यस्य च वाचनार्थं सूत्रमिदमावश्यकमेव । कः पुनरर्हतीति ।
न कोऽप्यर्हतीत्यर्थः । तथा च तत्र स्त्रीवाचकस्य प्रयोगो न प्राप्त एवेति तद्व्यावृत्त्यर्थमिदं न कर्त-
व्यमिति मन्यते । एवमुत्तरश्रोत्रम् । अनेकशफेष्टिविति । सूत्रस्य स्थितत्वाद्वक्तव्यमेवेदम् । उष्णानां
त्वारण्यकत्वान्न स्त्रीशेषः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यहरिहरेन्द्रभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशिवरामेन्द्र-
सरस्वतीविरचिते महामाण्यसिद्धान्तरत्नप्रकाशे प्रथमस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥
॥ चरणश्च समाप्तः ॥

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाहिकम्

भूवादयो घातवः १. ३. १.

[२, १७३-१७८]

(उद्घोतनम्) कुत इति निमित्तप्रश्न इत्याह — लक्षणेति । 'संहितैकपदे नित्या नित्या घातुपसंगयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥' एवंपरमिति । न तु 'भूवादयः' इति प्रयोगस्य साधुत्वपरम् । वकारस्य भूवादिवाचकत्वाभावात् संबन्धान्तराभावाच्च 'भूवादीनां वकारः' इत्ययुक्तम्, अत आह — सूत्रेति । विवक्षितमर्थमुक्त्वा तत्राक्षराणि संगमयति — तत्रेति । भूवादिशब्दो बहुव्रीहिणा भूवादिवाचकः । तत्संबन्धी वकारस्तद्वाच्यभूवादिसंबन्धितया व्यपदिष्ट इत्यर्थः । अप्रस्तुतम् असङ्गतम् । कथनात् सूचनात्, कथितप्रायत्वात् । निमित्तमाह — अत एवेति । लोकाप्रसिद्धस्य कथं निपातनम्, अत आह — न चेति । 'निकाये' इत्यनेनानादित्वमुक्तम् । स्वमात्रप्रसिद्धनिपातनस्य प्रयोजनमाह — तस्य चेति । ओंकाराद्यशब्दादिवद् वकारस्य मङ्गलार्थत्वमप्रसिद्धम्, अत आह — यमेति । दम्बादेर्नापूर्वतया मङ्गलत्वम्, अन्यस्यापि तथात्वापत्तेः । 'किं तु स्मृत्याचारप्रसिद्ध्या । वकारस्य तु न तथा प्रसिद्धिः, अत आह — अथवेति । अविकृतमहाव्याहृतिस्मरणरूपमङ्गलसंपादकत्वात् मङ्गलार्थत्वमित्यर्थः । साधुशब्दप्रयोगाद्यो धर्मो जायते स एव मङ्गलमिति तु न सम्यक्, वकारं विनापि तल्लभात् । ननु पठितानामेव "ज्यादयः" इतिवदादिग्रहणं युक्तमिति 'नार्थः' इति कथम्, अत आह — भूवादीनि । सूत्रेष्वेव पठित्वेत्यर्थः । "ज्यादयः" इत्यापि 'ते तद्राजाः' इत्येव वक्तव्यमिति भावः । असति त्वसंबन्धविति । संनिवेशाभावादित्यर्थः । तत्त्वमेवाह — अत एवेति । अतश्शब्दार्थमेवाह — संबन्धेति । सिद्धेरनुक्तत्वात् 'सिद्धे सति' इत्ययुक्तम्, अत आह — सूत्रेणिविति । पदद्वयस्य प्रयोजनमाह — अनेनेति । नोपलक्षणेति । तथा सति आणवयत्यादेरव्यावृत्तिरित्यर्थः । पाठेन घातुसंज्ञायाः प्रयोजनमाह — तत्रेति । यदीति । पाठेन 'संज्ञां विहाय 'क्रियावचनो घातुः' इत्युक्त इत्यर्थः । 'भूवादीन् पठित्वा' इत्युक्तं निराह — अथेति । पाठेन घातुसंज्ञायां सौत्रादीनामसंग्रहः, अत आह — सूत्रेति । "श्रुतेरीयद्" इत्यादिना घात्वधिकारे प्रत्ययविधानात् तेषामपि घातुत्वं तद्वचन-
प्रामाण्यादेवाङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । समानः शब्दो वाचको येषामित्यस्य प्रकृतसंगतेराह — समान-

'हरिणोस्तोयं श्लोक इति बालमनोरमायां भूधातुप्रक्रियान्त उक्तम् । पूनामुद्रिते वाक्य-
पदीये तु नोपलभ्यते ।
'समासोऽपि तथा वाक्ये सा — अ.
'तत्संबन्धियकारः — अ.
'प्रदीपं यथाशब्दो न दृश्यते । 'यथा अपूर्वस्य
हि ज्ञानः' इत्यनेनदृष्टाह इति नाति ।

'किं तु' इति नास्ति — ऋ.
'तदा — ऋ.
'संबादकत्वात् — अ.
'पा. सू. ५. ३. ११९.
'पा. सू. ५. ३. ११९.
'संज्ञादि विहाय — अ.
'पा. सू. ३. १. २१.
'प्रामाण्यादेवाङ्गीकर्तव्य — ऋ.

श्रुतीनामिति । 'श्रुतिः साम्यं न त्वर्थत इत्यर्थः' । एवं सति 'इणिङिगादीनामपि निरासः स्यात्, अत आह — इष्टेति । तस्यैव विवरणम् — अक्रियेति । ननु कर्मणि तव्यदादयः । स्वस्य न कर्म, अक्रियात्वात्, स्वयं च न कर्मति कथं तव्यदादयः, अत आह — यथेति । यथा घात्वर्थे भावे प्रत्ययस्तथा घात्वर्थमूले क्रियान्तरकर्मणीत्यर्थः । क्रियान्तरकर्मत्वं 'प्रातिपदिकार्यस्याप्युक्तम्, अत आह — अन्तरङ्गत्वादिति । यस्माद्घातोः प्रत्ययस्तद्घातुवाच्यक्रियाकर्मवान्तरङ्गमित्यर्थः । 'ननु साधननिरपेक्षो भावाधिकारविहितप्रत्ययः प्रातिपदिकादपि स्यात्, अत आह — योज्येति । स्वार्थिकः स्वार्थे घात्वर्थे भावे विहितः । ननु यच्छब्दस्य घातुत्वे 'अघातुः' इति प्रातिपदिकसंज्ञाभावेन विभक्त्यनुत्पादाद् भसंज्ञाभावादेवातो लोपो न भविष्यति, अत आह — यच्छब्द इति । 'आपि सति घातुसंज्ञा, 'विभक्त्यधीनात्वनिबन्धनश्च' टादिति लोपः प्रसज्येतैवेत्यर्थः । भाष्ये अनाप इति । क्तवः, झः' इत्यादिसिद्धये 'घातोरिति त्यक्त्वा 'अनापः' इति पठनीयमिति 'तत्-सूत्रवातिकम् । स्वयं तु योगविभागेन साधयिष्यति । नन्विति । "असिगृध्रपि क्षिपेः क्तुः' क्तुप्रत्ययः, 'णु स्तुतौ' इति घातुरिति समानशब्दत्वाभावाच्च प्रत्ययस्य घातुसंज्ञेत्यर्थः । 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति कनोरुबद्ध न भविष्यति, अत आह — यद्यपीति । उपदेश-साम्यं परिभाषां चाभ्युपेत्याह — अथेति । स्थाणू इति । 'निरनुबन्धकः, उपदेशेन समत्व-त्यर्थः । भाष्ये दिवः साविति । "दिव औत्' इत्यनेन । अक्षद्वारित्यत्र 'अघातुः' इति प्रति-पेक्षस्याप्रसङ्ग इत्याह — अत्रेति । अनिष्टं घातोरपि स्वाद्युत्पत्तिरीत्वप्रसङ्गश्च । इष्टं प्राति-पदिकस्यैवौत्वमितीष्टम्, 'तस्याप्रातिपदिकत्वात् । भाष्ये एतस्य घातोः । तस्याभिप्रायमाह — घातुरिति । प्रातिपदिकस्यैव निरनुबन्धकत्वात् 'एवमपि' इत्युक्तम्, अत आह — अघातुरिति । 'सौरभाव इति । तस्माद्विधानसामर्थ्यात् 'अक्षद्वार' इत्यत्रैवौत्वं स्यादिति समानशब्दप्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्यर्थः । उभयसंभवे सानुबन्धकनिरनुबन्धकोभयसंभवे । अस्याः निरनुबन्धकपरि-भाषायाः । नान्यथा न 'निरनुबन्धकासंभवेऽपि । "अवधिरियान्' इत्युक्तौ न तस्य घातुसंज्ञा, अत आह — अवधिसानिति । ननु 'भू सत्तायाम्' 'एष वृद्धी' इत्यर्थवशादवधिपरिच्छेदो भविष्यति, अत आह — न चेति । तस्मेति । पाणिनिनार्थानभिधानात्, आधुनिकैस्तु भाष्यदर्शनेन कल्प-

^१ श्रुतिसाम्यम् — अ.

^२ इण् गती, इङ् अध्ययने, इक् स्मरणे, इत्येतेषामप्यनुबन्धलोपे सति समानश्रुतित्वादित्यर्थः ।

^३ प्रातिपदिकस्याप्युक्तम् — अ.

^४ ननु स्वार्थनिरपेक्षः — अ.

^५ 'आपि सति' इत्यादि 'प्रसज्येतैवेत्यर्थः' इत्यन्तमेतद्वाक्यम् उपरि 'न प्रत्ययस्य घातुसंज्ञेत्यर्थः' इत्यस्यानन्तरं दृश्यते 'अ, ऋ' मातृ-कयोः । तत्र सांगत्याभावादत्रैवौचित्यान्नि-वेशितम् ।

^६ विभक्तिनिबन्धनात् — ऋ.

^७ आतो घातोरिति सूत्रेत्यर्थः ।

^८ पा. सू. ३. २ १४०.

^९ परिभाषा ८२.

^{१०} 'स्यो णुः' इत्युणादिसूत्रेण स्थाघातोरुप्रत्यय-विधानात् 'अजिवृरीस्यो निच्च' इत्यनन्त-रेण 'अज' घातोरुप्रत्यये बीभावाच्च 'स्थाणु-वेणुशब्दनिष्पत्तिः । तदानीं 'णु स्तुतौ' इत्यु-पदेशेन समत्वम्, 'उणादीनामप्युत्पन्नत्वात् णकारस्य नेत्संज्ञकत्वं चेति भावः ।

^{११} पा. सू. ७. १. ८४.

^{१२} दिव्शब्दस्य घातुत्वे सत्यप्रातिपदिकत्वादित्यर्थः ।

^{१३} प्रदीपे 'सौरसंभवः' इत्यत्र 'सौरभावः' इत्यत्र-मदृष्टा इति भाति ।

^{१४} निरनुबन्धकासंभवेऽपि — अ, ऋ.

^{१५} 'अवधिसानित्यादौ न तस्या घातु' इत्येवो-पलभ्यते — अ, ऋ.

तत्वात् । उपलक्षणत्वे हेतुः — अनेकेति । 'संघतेर्गतौ' इत्यत्र निषेधार्थस्य पत्वमिष्यते । तच्च 'पिघु गत्याम्' इत्यस्योपलक्षणत्वं विना न संभवतीत्यर्थः ॥

[२, १७३-१७८]

(रत्नप्रकाशः) अलाक्षणिकवकारोच्चारणप्रयोजनवार्तिकमवतारयति — कुतोऽयमिति । अयासंहितयेति । अम्युपगमवादेनेदम्, समासे संहिताया नित्यत्वात् । तदुक्तं हरिणा — 'संहितकपदे नित्या नित्या घातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥' इति । 'वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते' इत्यस्यापवादतयोक्तम् 'नित्या घातूपसर्गयोः' इति, 'नित्या समासे' इति च । अनेकपदात्मकं हि तत्र वाक्यमभिमतम् । भूवादीनामिति । वाच्यगतं बहुत्वं वाचके आरोप्य बहुवचनेन निर्देशः कृतः । 'भूवादिस्वकारोऽयम्' इति तु युक्तम् । एतेन 'वाचक-संबन्धी भूवादीनां भूवादिशब्दवाच्यानां वकार इति व्यपदिश्यते' इति निरस्तम् । वकारस्यार्थ-संबन्धितया व्याख्याने मानाभावात् । मङ्गलार्थ इति । वकारस्यामृतबीजात्मत्वात् तदुच्चारणं दधिदशनवन्मङ्गलं भवतीति भावः । नन्वलक्षणिकवकारोच्चारणेनापशब्दत्वमेवास्य संपन्नमिति तदुच्चारणेनामङ्गलमेव भवति, न तु मङ्गलमिति चेन्न, 'साम आकम्' 'इर्यो रे' इतिवद् भावि-वुगागमविशिष्टानुकरणत्वेन तस्य साधुत्वस्यापि संभवात् । तत्र दृष्टान्ते सागमनिर्देशो भावि-सुडिटोनिवृत्त्यर्थः, दाष्टान्तिके तु मङ्गलार्थ इति स्पष्टम् । एवं च संहितायामेवायं वकारो व्यवस्थापितो भवति । एतेन 'ननु निमित्ते षष्ठे प्रयोजनकथनमप्रस्तुतम् । नैप दोषः, प्रयोजनक-थनेन निमित्तस्यापि कथनात् । अत एव निपातनादागमरूपो वकारः कृतः । न चायमसाधुः, वैयाकरणनिकाये प्रसिद्धत्वात् । तस्य च मङ्गलं प्रयोजनमित्यनेन प्रतिपादितं भवति । अपूर्वस्य हि दध्यादेर्लामो लोके मङ्गलं सूचयति । तथेहाप्यागमो वकारो मङ्गलार्थः संपद्यते । अथवा सति वकारेऽधिकृते भूशब्दे उच्चार्यमाणे महाव्याहृतिस्मरणं मङ्गलं भवतीति पारम्पर्येण वकारो मङ्गलार्थः संपद्यते' इति कैयटो निरस्तः । प्रयोजनकथनेन निमित्तस्य कथनमिति व्यर्थप्रलापत्वात् । निपातनाङ्गीकारे 'निपातनात्' इत्येव 'कुतोऽयम्' इति प्रश्नोत्तरस्यौचित्येन मङ्गलार्थताकथनस्या-नौचित्यापत्तेः । अत एव भवादय इत्यस्यैव प्रकृतेऽयं साधुत्वस्य भाष्यकारादिसंमतत्वेन तत्र भूवा-दय इत्यस्यासाधुत्वेनैवावतारिकाया भाष्याल्लङ्घ्या उपपादनीयत्वेन वैयाकरणनिकाये तस्य साधु-त्वोक्तमेतर्गहृतत्वात् । वकारस्य स्वरूपेणैव दध्यादिवन्मङ्गलत्वप्रयोजकत्वेन तस्यागमत्वे तथात्व-कथनस्यानौचित्यात् । मूरिति रेफान्तस्य तत्र महाव्याहृतिरूपस्योचितत्वेन वकारे सत्यपि तत्स्व-रूपाधिकृतेरसंभवेन पारम्पर्येण मङ्गलार्थत्वोक्तेरप्ययुक्तत्वाच्च । तदेवमियता भाष्येण 'भू सत्ता-याम्' 'उदात्तः परस्मैभाषः' इत्यादिरूपं गणपाठमादौ कृत्वा 'भ्वादयो घातवः' इति तत्र पठितानां पातुसंज्ञा कृता । वकारस्तु मङ्गलार्थं निर्दिष्ट इत्युक्तं भवति । इदानीं 'भ्येषस्पधं' इत्यादि-रूपं गणपाठमाश्रित्य प्रकृतयूयं प्रवृत्तमिति मन्यमानस्य 'पाठेन घातुसंज्ञायाम्' इत्यादिवचनमव-

१ पा. मू. ८. ३. ११३.

२ 'पिघु गत्याम्' इति पाठः कोमुघां दृश्यते । मापवीमपातुवृत्तौ ध्वमेव पठितवान्यः कंदिवदु-दित्यमस्याङ्गीक्रियत इति प्रतिपाद्य तस्य

वृत्तित्यासपदमञ्जरीविरोधादुपेक्ष्यत्वं चोक्तम् ।

३ वाक्यप्रदीपे भूनामुद्रिते नोपलभ्यते ।

४ पा. मू. ७. १. ३३.

५ पा. मू. ६. ४. ७६.

६ घातुपाठ्यादिः ।

तारयति — अयेति । यदि तावत् पठन्त इति । प्रकृतसूत्र इति शेषः । यद्यपि प्रत्यक्षे-
णैव प्रकृतसूत्रे भूमिज्ञानां पाठाभावो निर्णीयते, तथाप्यादिशब्दोपादानस्यापि तत्पाठमात्रे लिङ्गत्वं
युज्यत इति सूचयितुमेवमुक्तम् । अथ न पठन्त इति । एतत्सूत्रादन्यत्रेति शेषः । न तरा-
मिति । प्रकृतसूत्रे भ्वादिपाठेऽपठितानां केपाचित् संग्रहार्थमादिग्रहणं कथञ्चित् संभवति । एत-
त्सूत्रादहिस्तत्पाठमात्रे त्वादिशब्दस्यात्यन्तानर्थक्यमिति सूचयितुं तत् प्रयुक्तः । वस्तुतस्तु प्रकारवा-
चिनोऽप्यादिशब्दस्य सत्त्वेनादिशब्देन गणपाठसत्त्वानुमानमयुक्तमेव । व्यवस्थावाच्येवादिशब्द इति
मन्यमानस्योक्तिरियम्, स्वार्थे तरन्ति वा योज्यम् । एतेन 'सति पाठे गतार्थत्वाच्च कर्तव्यम् ।
असति त्वसंवन्धादित्यर्थः । अत एव प्रतिषेधप्रकर्षः संवन्मात्रेऽप्यन्तमेवाकरणमित्यस्यार्थस्य
प्रतिपत्तये द्रष्टव्यः' इति निरस्तम् । उभयथाप्यादिशब्दस्यानुपपन्नत्वोपपन्नतयोः समत्वेन प्रकृत-
ग्रन्थेन सहैव प्रकर्षस्य निराकरणात् । एवं तर्हीति । एवमानर्थक्ये सिद्धे सतीत्यर्थः । एतेन
"सूत्रेषु ये पठन्ते मृदमृदादयस्तान् समाप्य 'ते घातवः' इति वचनेन 'सिद्धे सतीत्यर्थः" इति
'निरस्तः । मृदादिभ्योऽनन्तरं 'ते घातवः' इत्युक्ते यावतां घातुसंज्ञेऽपि तावतां तदसिद्धेः ।
प्रकृतमाप्यगतस्य 'सिद्धे सति' शब्दस्य तत्पूर्वग्रन्थप्रतिपादितानर्थक्यपरत्वेनैवोपपन्नत्वात् । अन्यथा
ज्ञापनफलमात्रेण प्रकृतमाप्यासंगतेश्च । अस्ति च पाठ इति । अनेन 'न तरामर्थे' आदिग्रहणेन
इति निराकृतम् । 'बाह्यश्च सूत्रात्' इत्यनेन तु 'नार्थ' आदिग्रहणेन 'इति' । किमेतत्स्थेति ।
सर्वत्र ज्ञापनफलं साक्षात् परम्परया वा लक्ष्यविक्षेपसिद्धिरेव भवतीति किमेनेन लक्ष्यं सिध्यतीति
प्रश्नः । नेदं ज्ञापकवर्णनं लक्ष्यसिद्धयर्थं कृतम्, किं तु 'पाठेन घातुसंज्ञायाम्' इति वचनैकदेशोपप-
त्त्यर्थमित्याशयेनोत्तरमाह — पाठेनेति । तथा चेयान् ग्रन्थः 'अर्थ' इत्यादिः 'पाठेन' इत्यादि-
वचनस्यावतारिकारूप इति स्फुटमेव सुचियाम् । पाठेनेति । भवेवस्वर्वाङ्घ्रौ इत्यादिरूपेणेति
शेषः । एतेन "ये घातुपाठे पठितास्तेषामेव घातुसंज्ञा । तेषां च पाठो नोपलक्षणार्थः, अपि
त्वियत्ताप्रतिपादनार्थः । तत्र यदि 'क्रियावाची घातुः' इति लक्षणं क्रियेत तदा 'आणवयति'
इत्यादीनामपि घातुसंज्ञा स्यात् । अथ सूत्रपठितानामनन्तरं 'ते घातवः' इत्युच्येत, तदा
तत्रापठितानां न स्यात् । तस्माद् 'भूवादयः' इत्युक्तम् । सूत्रवार्तिकमाप्यगणेषु ये
पठन्ते तेषां सूत्रकारादिप्रामाण्याद्घातुत्वेनाश्रयणीयाः" इति कैयटो निरस्तः । पाठेनेति
प्रतीकेन सह तस्य संवन्मात्रात् । कथञ्चित् संवन्नेऽपि तेषामेव घातुसंज्ञेत्यवधारणस्य
भ्वादेराकृतिगणत्वमित्यादिसांप्रदायिकव्यवहारविरोधात् । "सूत्रपठितानामनन्तरं 'ते घातवः'
इत्युच्येत" इति स्वमील्यमात्रपरिकल्पितत्वेन तन्निराकरणस्यापि तन्मूलकत्वात् । चुराद्यन्ते
'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इत्युक्त्वा 'ते घातवः' इति वा, "सनाद्यन्ता घातवः" इत्यस्यानन्तरं
वा 'भूवादयः' इति वक्तुं शक्यत्वेनाष्टाध्यायीवहिर्भूतं 'बृह्दाडौडादिसंज्ञामिरप्यष्टाध्याय्यां व्यवहार-
दर्शनेन च प्रकृतसूत्रस्य स्थापनाशक्तेश्च । समानेति । स्वरूपेणैव साम्यं विवक्षितम्, नत्वर्थतः ।
तव्यवादीनामिति । तद्विधौ घातोरित्येतावन्मात्रस्यानुवृत्तेरिति भावः । एतेन 'यथैव दिवं पश्येति
बाह्यक्रियापेक्षे कर्मणि द्वितीया भवति, एवं तव्यवाद्योऽपि स्थुरित्यर्थः' इति निरस्तम् । प्रत्य-
यानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमेन दिवं पश्येत्यादौ प्रकृत्यर्थान्वितकर्मपरत्वसंभवेन द्विती-

१ कैयट इत्यादिः ।

२ निराकृतमित्यनुकर्षः ।

३ चुरादिगणसूत्रम् ।

४ पा. सू. ३. १. ३२.

"बृह्दो यूनेत्यादौ बृहदशब्दस्य प्राचीनवैयाकरण-
संज्ञया गौत्रप्रत्ययान्तबोधकत्वम्, 'आडो नास्त्रि-
याम्' इत्यादौ आड इति टासंज्ञा प्राचामिति
तद्वोचकत्वम्, 'ओड आपः' इत्यादौ ओडित्यौ-
कारविभक्तेः संज्ञेति तद्वोचकत्वम् ।

योपपत्तावपि तव्यदादीनां क्रियाश्रयकर्मवोधने वा क्रियाभिन्नभाववोधने वा समर्थानामक्रिया-
भिन्नकर्मवोधनासामर्थ्येन तत्र तेषामप्रवृत्तेः । "अभिधानलक्षणाः कृतद्वितसमासाः" इति हि परि-
भाषितम् । साधन इति । क्रियाश्रये कर्मणि कर्तरि च क्रियाभिन्ने भावे चेत्यर्थः । साधनं
च क्रियाया इति । भेदाभेदसंसर्गसाधारण्येन पठ्यते । एतेन "अन्तरङ्गधातुवाच्यक्रियापेक्षे
साधने तव्यदादयः सावकाशा बाह्यक्रियापेक्षे नोत्पद्यन्त इत्यर्थः । योऽपि "शकवृष" इति
स्वाधिकस्तुमुन् सोऽप्यनभिधानान्न भविष्यति" इति निरस्तम् । तव्यदादीनामप्यनभिधाना-
देवाप्रवृत्तिरित्येव वक्तुं युक्तत्वात्, तथैव भाष्यस्वरसात्, तत्रान्तरङ्गबहिरङ्गभावकल्पनाया असं-
वद्धप्रलापत्वाच्च । स ह्यन्तरङ्गबहिरङ्गभावोऽपि "विचार्यमाणेऽनभिधान एवान्तर्भवति । याः
पश्येति । "यच्छब्दो न धातुरिति तस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ततः स्वाद्युत्पत्तौ त्यदाद्यत्वे टापि सवर्ण-
दीर्घे सति 'या' इति रूपे जाते तस्य धातुसंज्ञायां सत्यामातो लोपः स्यादिति भावः । अनाप
इत्येवं स इति । "आतो धातोः" इत्यत्र "आतोऽनाप इति वाच्यम्" इति वार्तिकवादिति भावः ।
ननु तत्र भगवता 'आतः' इति योगं विभज्य 'क्त्वः, 'इनः' इत्यादिप्रयोगं साधयित्वा तद्वार्तिकं
प्रत्याख्यातमिति चेन्न, योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थत्वेन 'आतः' इत्यंशेनावन्तमिन्नग्रहणस्यैवोचितत्वात् ।
एतेन हाहाशब्दस्य 'हाहान्' इत्यादिरूपाणि वदन्तः परास्ताः । "त्रसू" इति । धातुपाठेऽपि 'नु'
इत्येव पठ्यत इति मन्यते । अथवा प्रयोगे "एकदेशविकृतन्यायेन 'नुतम्' इत्यादौ नुशब्दस्य
धातुत्वमेष्टव्यमित्यत्रापि नुशब्दस्य धातुसंज्ञेति मन्यते । दिव्शब्दो 'यः प्रातिपदिकमिति । दिव्-
धावादेव तत्र क्विप्प्रत्ययस्य द्विधानादक्षशब्दविनिर्मुक्तस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञासत्त्वाद् दिविति
प्रातिपदिकस्योत्पत्त्यात् सावित्युक्तेऽपि न दोष इति भावः । "न चैवात्रेप्यत इति । तथा च
दिव्शब्दस्य धातुसंज्ञायां सत्यां प्रातिपदिकत्वाभावात् 'अक्षयूः' इत्यत्रोत्वं स्यादिति दोषः स्यादिति
भावः । एतदेव स्फुटयति — अनिष्टं चेति । एतेन "शिष्टप्रयोगाभावात् न चैवात्रेप्यते ।
तस्मात् "दिव औत्" इति ज्ञापकमेव" इति निरस्तम् । शिष्टप्रयोगानुसरणस्यागतिकगतमूत-
स्याश्रयणेन ज्ञापकत्वोपपादनानीचित्यात् । 'अनिष्टं च' इत्यनेन स्वामिप्रायस्य तेनैव प्रकटितत्वेन
तद्विरोधाच्च । अत एव 'इतरो ज्ञापकत्वं विधटयति — अनिष्टं चेति ।' इत्यपि तदुक्तिः प्रत्युक्ता,
तस्यैतरोक्तित्वाभावात् । न सानुबन्धकस्येति । अक्षयूरित्यत्र दिविः सानुबन्धक इति तत्र "दिव
औत्" इत्यस्य सावकाशता यत्तु न शक्यत इत्येतद्विधानं दिव्शब्दात् स्वाद्युत्पत्तौ ज्ञापकमेवेति
मन्यते । एवमपीति । सत्यामप्यननुबन्धकपरिभाषायामित्यर्थः । नास्त्येति कृत्वेति । उभय-
संभवे परिभाषाप्रवृत्तेर्न्याय्यत्वादिति भावः । एवं च दिवो धातुसंज्ञावारणाय समानशब्दप्रतिषेधः
कर्तव्य इति द्वयं न्यतम् । न च धातुपाठे उकारान्तो दिव्शब्दः स्थितः, अन्यस्तु यकारान्त
इति साम्याभावात्प्रोक्तदोष इति वाच्यम् ; उकारस्थानुबन्धत्वेन तद्विनिर्मुक्तत्वं तत्रापि धातुत्वा-
भ्युपगमात् । न च "तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य" इति परिभाषयोदित एव दिवैर्वातुगंज्ञा

का. वा. ६. ४. १४० - १.

अनिष्टेति छेदः ।

अनिष्टेति छेदः ।

मातृनाम्यम् ३. ३. १९.

अभिन्ने इति छेदः ।

पा. मू. ३. ४. ६५.

मातृमाने — फ.

पा. मू. ६. ४. १४०.

"दिव्गच्छो यत् प्रातिपदिकम्" इत्यत्र भाष्ये
"दिव्गच्छो यः प्रातिपदिकम्" इति निर्णय-
सागरमुद्रिते पाठः ।

"न वा अत्रेप्यते" इति भाष्ये दृश्यतेऽत्र ।

पा. मू. ७. १. ८४.

पा. मू. ७. १. ८४.

परिभाषा ८३.

स्यात्, न तु तदन्यस्य दिव इति वाच्यम्; धातुपाठातिरिक्तस्थले दिवः सानुबन्धकस्याप्रसिद्धत्वेन तत्र परिभाषासंचारायोगात् । 'अतदनुबन्धकस्य' इत्यस्य तदनुबन्धमिन्नानुबन्धकस्येत्यर्थो चित्येन दिवस्तदन्यानुबन्धकत्वाभावाच्च । इयानवधिरिति । अवधिमानवधिशब्देन लक्षितः । कुतो ह्येतदिति । 'भवेवस्पर्ध' इत्यादिरूपपाठज्ञानमस्य मूलमित्युक्तं न विस्मर्तव्यम् । 'भू सत्तायाम्, उदात्तः परस्मैभाषः' इत्यादिपाठे तु न कोऽपि दोषः । तदनुरोधेनैव 'भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते' इति वचनं प्रवृत्तम् । भवेवस्पर्धादिपाठे तु भूश्च वाश्च भूवी, आदिश्चादिश्चादी, भूवावादी येषां ते भूवादयः, भूप्रभृतयो वाप्रकारा धातुसंज्ञा इत्यर्थाश्रयणीचित्येन वकारग्रहणस्य मङ्गलार्थत्वोक्तिरयुक्तैव भवति । न पुनर्भेदशब्द इति । तथा च तस्माल्लडादयः स्युरिति मन्यन्ते । वस्तुतस्तस्यानर्थकत्वादेव लडादयो न भविष्यन्ति, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थदोषकत्वनियमात् तत्र च प्रकृतेरर्थाभावात् । एतेन 'ततश्च भवेवशब्दाल्लडादिप्रसङ्गः । न चार्थपाठः परिच्छेदकः, तस्यापाणिनीयत्वात्, अमियुक्तरूपलक्षणाधोपात्तत्वात्, अनेकार्थत्वदर्शनादर्थस्य नियामकत्वाभावात्' इति निरस्तम् । अर्थपाठस्य पाणिनीयतायाः प्रागेवास्माभिः प्रपञ्चितत्वात् । प्रकृतवचनं पाठस्वरूपमजानत इत्यपि वक्तुं शक्यत्वेनैतदनुरोधेनार्थपाठस्यापाणिनीयत्वकल्पनानौचित्यात् । अन्यथा 'पाठेन धातुसंज्ञायाम्' इत्येतदीयवचनावयवोपपत्तये आदिशब्देन लिङ्गेन सुधाद्वहिर्मूर्तो धातुपाठः साधित इत्यादिशब्दस्य प्रकारवाचिनोऽपि सत्त्वेन तदनुमानासंभवे पाणिनीयधातुपाठस्यैवासिद्धधापत्तेश्च । किं चार्थनिर्देशविशिष्टधातुपाठस्यापाणिनीयत्वे 'दाधा घु'सूत्रगतम् 'उदीचां माडो व्यतिहारे' इति सूत्रे माडग्रहणं 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' इत्यस्य ज्ञापकमित्येवंपरं भाष्यमप्ययुक्तं स्यादिति तत्रैव प्रपञ्चितम् । किं च धातुपाठप्रसिद्धार्थातिरिक्तार्थपरत्वेनोपसर्गाणां वक्ष्यमाणधातुत्वापादनमर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वेन धातुनामनेकार्थत्वमाश्रित्य तत्समाधानं चायुक्तं स्यात् । तथा 'जुस्ताम्भुसूचु' इत्यादिसूत्रे ग्लुचुलुञ्चोहमयोऽरूपादानं व्यर्थं स्यात्, एकोपादानेनैव 'अग्लुचत्, अग्लोचीत्, अग्लुञ्चीत्' इति रूपत्रयसिद्धेः । तथार्थभेदेन मन्थ्यादीनां पुनःपाठोऽप्यनर्थकः स्यात्, तत्र तत्र विद्यमानस्य यावन्तोऽर्था उपस्थितास्तावतां तत्र तत्रैव निर्देशस्योचितत्वात् । तथानुदात्तपरस्मैभाषापाठ्यनेभावसंज्ञाकरणमयुक्तं स्यात्, आवुनिकसंज्ञाभिः शास्त्रव्यवहारायोगात् । नन्वात्मने भाषपरस्मैभाषादिसंज्ञाः पाणिनेर्भवन्तु, अर्थविशिष्टपाठो मा भूदिति चेन्न, 'भू सत्तायाम्' इत्यस्यानन्तरम् 'उदात्तः परस्मैभाषः' इति पठ्यमानत्वेन सत्तायामित्यंशत्वागोऽपि 'उदात्तः परस्मैभाषः' इत्यस्याभ्युपगमापत्त्या भवेवशब्दस्य धातुत्वापादनग्रन्थस्योपपत्त्यभावात् । संग्रहश्च —

भूवादिलक्षणादस्य मङ्गलार्थत्वकीर्तनात् ।

उदीचां माड इत्युक्तेर्ज्ञापकत्वस्य वर्णनात् ॥

अधातुपाठमाशोकत्वा प्रादेर्धातुत्वशङ्कनात् ।

धातुष्वेव तदर्थत्वं व्यवस्थाप्य समाधितः ॥

१ धातुपाठारम्भोऽयम् ।

२ 'न भविष्यन्ति' इत्यस्यानन्तरम् इतिशब्दोऽधिकः — फ.

३ पा. सू. १. १. २०.

* पा. सू. ३. ४. १९.

५ परिभाषा ७.

६ पा. सू. ३. १. ५८.

७ धातुपाठारम्भः ।

८ धातुपाठारम्भे इदम् ।

ग्लुचुरलुञ्चोरुपादानादङ्गविधावर्थभेदतः ।
 घातुपाठेऽर्थभेदेन पुनर्मन्थ्यादिकीर्तनात् ॥
 अनुदात्तपरस्मैभापादिसंज्ञाकृतेरपि ।
 पाणिनेर्घातुपाठः स्यादर्थनिर्देशमिश्रितः ॥
 श्वेयस्पर्धादिपाठस्तु मन्दबुद्धिमिरादृतः ।
 पाठेन घातुसंज्ञायामतिव्याप्तिर्दिवादिषु ॥
 अवधेश्चापरिज्ञानमिति शङ्कोक्तिमूलकः ।
 तेषां मित्रानिद्वयोः स्यादव्यवस्था दुरुद्धरा ॥ इति ॥

[२, १७९-१८५]

(उद्घोतनम्) न वक्तव्य इति । समानशब्दानां क्रियावाचित्वाभावात् । न हीति । समुदायस्य क्रियायां प्रयोगाभावादिति भावः । सत्तामसंभावयतः तत्सद्भावे मानमपश्यतः । नन्वी-हेच्छा, चेष्टा शरीरव्यापारः, तयोर्न सर्वधात्वर्थत्वम्, तयोरेव परस्परव्यभिचारात्, अत आह — ईहेति । अन्यत्र लौकिकप्रयोगे । इह भाष्ये । तथा च पर्यायत्वमित्यर्थः । पर्यायोपादानस्य प्रयोजनमाह — कस्यचिदिति । जातशब्दस्य समूहवाचितां निराह — स्वरूपमिति । आख्यातेति । तन्मात्रेणैव क्रियास्वरूपं प्रतीयते । पूर्वेति । क्रमोत्पन्नानेकक्षणातिमकेत्यर्थः । 'तन्मात्रवाच्यत्वे हेतुः — साध्यमानेति । 'पचति' इत्युक्ते 'साध्यावस्था क्रिया प्रतीयते, न तु पाचकः पाक इति वीयते । तस्या अप्रत्यक्षत्वमाह — भूतेति । स्थाल्यधिश्रयणमारभ्य विविलित्तिपर्यन्तानामनेकेषां क्षणानामेकदा समुदायाभावात् तद्रूपा क्रिया न प्रत्यक्षेत्यर्थः । यद्यप्युपनीतप्रत्यक्षं संभवति, तथापि लौकिकमेव प्रत्यक्षं वस्तुनि प्रमाणम् । तच्च वर्तमानार्थमात्रग्राहकं प्रकृते न संभवतीत्याह — 'सदिति । विद्यमानेत्यर्थः । पिण्डीभावः एकदेशकालावच्छेदेन संधीभावः । परमाणव इति । 'तत्समूह एवावयवीति पक्षे । पिण्डीभावशब्देनावयविसमुदायान्तरविवक्षा वा । अथेति । 'निर्लुठितशब्दस्य गमंस्त्वत्वं ततो निगंतत्वं वार्यः । अद्ये साधर्म्यदृष्टान्तः, द्वितीये वैधर्म्येणेत्यर्थः । वैधर्म्यं घटादेरेव दृष्टान्तत्वसंभवादाद्यव्याख्यानमेव संभवदुक्तिकमित्याहुः । तच्छब्दस्य पूर्वोक्तक्रियास्वरूपपरामर्शित्वेनोपयोगमाह — येति । लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम् । 'वेदाः प्रमाणम्' इत्यादिदर्शनात् कारणेऽपि नियतनपुंसकलिङ्गत्वमनुसंधायाह — अथवेति । उपसर्गवशादर्थविशेषपरत्वस्योभयप्राविशेषादिति भावः । 'यस्मिन् संनिहिते' इति पाठं तावद्यद्वाचयते —

'व्याप्तिर्नुदादिषु — फ.

'तन्मात्रवाचित्वे — अ, ऋ.

'साध्या क्रिया — ऋ.

'समुच्चयभावात् — अ.

'नैपायिकरपनीतमानमिति व्यवहियते । तत्रोपनीतस्य शातस्य नानं विपर्यितेत्यर्थः । इदं च प्रत्यक्ष एव भवति । लौकिकानौकिकसंनिकर्षजन्यं ज्ञानमुपनीतमानं भवति । यथा 'मुरनि भन्दन' इत्यत्र प्रत्यक्षमुपनीतमानं भवति ।

तच्च चन्दनांशे लौकिकसंनिकर्षेण सौरम्यांशेऽलौकिकसंनिकर्षेण च जन्यत इति । तयात्र वर्तमानक्षणस्य लौकिकसंनिकर्षेण, अन्येषामलौकिकेन चेत्यर्थः ।

'सतीति — अ, ऋ.

'तत्समूहा एवावयवीति — ऋ.

'उद्घोते तु प्रथमव्याख्यायाम् 'अनिर्लुठितः' इति छेदं कृत्वा 'अतिदृष्टान्तः' इत्यर्थः कृतः । द्वितीयावस्थायां तु निर्लुठित इति छेदः कृतः ।

यस्मिन्निति । 'क्रियापदस्य स्त्रीलिङ्गशङ्कां वारयति — वस्तुनीति । साधने कर्तृरूपे । मृगेति । यद्यपि तत्र जलं प्रसिद्धमारोप्यते । 'अत्र क्रिया नान्यत्र प्रसिद्धा, तथापि क्रियासाधनत्वेनाभ्युप-
गतसामग्र्यैव पचतीति व्यवहारोपपत्ती नातिरिक्तक्रियासिद्धिरिति भावः । देशान्तरेति । देशान्तर-
संयोगोऽसाधारणकारणजन्यः कार्यत्वात् संभवत्, इत्यनुमानेन यद्देशान्तरप्राप्तिकारणं सिध्यति
सर्व क्रियेत्यर्थः । ननुक्तानुमानेन 'गम्यादिक्रिया सिध्यतु, पचत्यादेः क्रियावाचित्वं कथं सिध्यतीति
शङ्कते — नन्विति । प्रत्यक्षेति । 'पच्यादिक्रियाविशेषे' इत्यादिः । संबन्धः संकेतः । आवा-
पोद्वापान्यां प्रत्यक्ष एवार्थे गवादिशब्दानां 'संकेतग्रहादिति भावः । अनुमानं पचतीति पदं क्रिया-
विशेषस्य वाचकम्, असति वृत्त्यन्तरे वृद्धेस्तत्र प्रयुज्यमानत्वादित्यनुमानम् । क्रियाया अप्रत्यक्षत्वे
उक्तानुमानासंभवेन संबन्धाग्रहात् कथं तत्प्रतीत्यर्थं पचतीति प्रयोग इति शङ्कापर्यवसानम् ।
संबन्धशब्देन व्याप्यभिधाने देशान्तरप्राप्त्यनुमानाक्षेपः स्यात् । तत्र घातुवाच्यस्येत्युत्तरमात्रप्रश्नस्य
कोविदारोत्तरतुल्यं स्यात् । विशेषाप्रत्यक्षत्वेऽपि सामान्यव्याप्त्यानुमानसंभवात् । अन्ययातीन्द्रिय-
सिद्धिरनुमानात्र स्यादिति ज्ञेयम् । संकल्प्य संकेतं गृहीत्वा, पचतीति प्रयुज्यत इत्यर्थः ।
ननु समुदायस्य क्रियात्वे पचत्येव देवदत्ते 'अपाक्षीत्, पचति, पश्यति' इति प्रयोगत्रयं
कथम्, अत आह — 'यदेति । 'क्रियाकालेऽप्येकैकक्षणे समुदायारोपात् प्रयोगोपपत्तिरित्यर्थः ।
तदुक्तं हरिणा — 'समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु । समाप्यते ततो भेदे काल-
भेदस्य संभवः' । इति । प्रत्येकक्षणानामेव घातुवाच्यत्वमस्तु, किं समूहारोपेण, अत
आह — शब्देति । तथा सत्यविश्रयणानन्तरं प्रतिबन्धवशात् 'क्षणान्तरानुत्पत्तावपि 'अपाक्षीत्'
इति 'प्रयोगोपपत्तिरिति भावः । नीलोत्पलादी सामानाधिकरण्येऽपि नीलपदस्योत्पलवाचकत्व-
मुत्पलपदस्य नीलवाचकत्वं वा नास्तीति कथं सामानाधिकरण्येन क्रियावाचित्वनिश्चयः, अत
आह — सामान्येति । प्रश्नोत्तरयोः समानविषयत्वनियमात् 'सामान्येन विशेष एव प्रश्न-
विषय इति पचतीत्यादेः क्रियाविशेषवाचित्वसिद्धिरित्यर्थः । ननु 'न करोति, आस्ते' इत्यत्र
क्रियामात्रनिषेधात् 'आस्ते' इत्यस्य क्रियावाचित्वं न स्यात्, अत आह — यदेति । व्या-
पारमात्रस्य व्यापारसामान्यस्य । सुपुप्तावप्युच्छ्वासविध्यापारसत्त्वाच्चेतनस्य व्यापाररहित-
कालो नास्तीत्यर्थः । विशेषविषयः पाकादिविषयः । विशेषस्य पाकादेनिराकरणेनेति विग्रहः ।
प्रयोगगम्यार्थवत्त्वं संघातस्यैव, नाप्रयुक्तावयवानामित्याह — संघातस्यैवेति । संघातस्यैव प्रयोगेऽ-
पि 'तदागमन्यायेन घातोरेव क्रियावाचित्वं साधयति — भाष्ये प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेकविति ।
शप्तिप्समुदायस्य 'अति' इत्यस्याप्रत्ययत्वादाह — यद्यपीति । प्रत्ययसमुदाये गौणः प्रत्ययशब्द
इत्यर्थः । मुख्यत्वमेवाह — अथवेति । 'किं न साधीयः' इत्यनेन प्रकृतेः क्रियावाचित्वं
सिद्धमेवेति काकबोक्तम् । तदुपपादयति — यदेति । भाष्ये 'न ब्रूमः' इत्यादिना शङ्का,
'सामान्यशब्दाः' इत्यादिना समाधानम् । सामान्यशब्दाः अज्ञादयः । 'आसनमधितिष्ठति'

६ क्षणान्तरानुत्पत्तावपि — ऋ.

७ प्रयोगोपपत्तिरिति — अ.

८ सामान्यविशेष एव — ऋ.

९ 'शब्दवत्तूपलभ्यते तदागमे तद् दृश्यते तस्य ज्ञानं
हि यथान्वेषाम्' इति भीमांसासूत्रोक्तोऽयं
न्यायः । प्रथमसंपुटे १८५ पुटे विवृतोऽयं न्यायः ।

१० 'नापि ब्रूमः' इति भाष्ये दृश्यते । तत्र 'अपि'-
शब्दरहितस्यानुवाद इति भाति ।

१ क्रियारूपार्थबोधकस्य यच्छब्दस्येत्यर्थः ।

२ तत्र — ऋ.

३ गम्यादेः क्रिया — ऋ.

४ संकेतग्रहादिति — ऋ.

५ यदेति — अ, ऋ.

६ क्रियाकालेऽप्येकक्षणे — अ.

७ वाक्यपदीयम् ३. ८. ५.

इत्यादावासनोपरि तिष्ठतीति प्रतीतेरधेरुपरिभावोऽर्थः । तथा चेद्वादि 'धात्वर्थव्यतिरिक्तो-
थन्तिरे' प्रयोगदर्शनान्निपातानामनेकार्थद्योतकत्वात् 'अध्येति' इत्यत्राप्यथान्तरपरत्वमेवेति भाष्य-
तात्पर्यमिति मनसि निघायेडादेर्योगेऽधिना द्योत्यमर्थविशेषमाह — ततश्चेति । अधेरथान्तरप्रयो-
गसत्त्वादित्यर्थः । यद्वा, अधेरुपरिभावे वृत्तौ 'अधीते' इत्यत्र कोऽर्थः संपद्यते, अत आह
— ततश्चेति । अर्थस्योपरिभावो वा दर्मपवित्रपाणित्वादिविवेधेरुपरिभावो वाधिना द्योत्यत इत्यर्थः ।
भाष्ये 'दृष्टापचारः निषेधार्थमपहायार्थान्तरेऽपि वर्तत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह — अन्यत्रेति ।
आदिकर्मण्यपीत्यर्थः । स एवेति । क्रियाप्रारम्भ एवेत्यर्थः । इहापि प्रतिष्ठत इत्यत्रापि । तर्हि
गमनप्रतीतिः कथम्, अत आह — अनेकेति ॥

[२, १७९-१८५]

(रत्नप्रकाशः) "तुप्यतु दुर्जनः" इति न्यायेन शङ्कामस्युपेत्य पक्षान्तरं परिगृह्णाति — यदि
पुनरिति । क्रियावचन इति । तथा [च] समानशब्दप्रतिषेधः परिमाणप्रदर्शनं च [न] कर्तव्य-
मिति भावः । अर्थजातम् अर्थसामान्यम् । "जातिर्जातं च सामान्यम्" इत्यमरः । एतेन 'अर्थ-
स्वरूपमित्यर्थः' इति निरस्तम् । जातशब्दस्य स्वरूपार्थकत्वे मानाभावात् । अत्यन्तापरिदृष्टेति ।
द्रव्यातिरेकेणेति शेषः । व्यतिरेकदृष्टान्तमाह — यथेति । गर्भं इति । प्राण्यङ्कुरः ।
निरुद्धितः निःसृतः । तर्हि क्रिया केन प्रमाणेन ग्राह्येत्यत आह — साक्षादिति । कोऽसावनुमान
इति । किमनुमानमित्युक्ते 'धात्वर्थप्रश्नः संभाव्येतेति साधनप्रश्नस्फुटीकरणाय पुंलिङ्गनिर्देशः ।
कारणत्पुण्ड्रस्य हि सर्वलिङ्गता संभवति । सर्वेषु साधनेष्विति । जलतण्डुलपात्रेन्वनाग्निष्विति
भावः । यस्मिन् साधन इति । देवदत्तादिकर्तृरूपे कंचित्प्रकारमाश्रित इति शेषः । सा नूनं
क्रियेति । तदमिन्नैव क्रियेत्यर्थः । एतावता द्रव्यमेव क्रियेत्युक्तं भवति, न तु द्रव्यातिरिक्तेत्यतो
दृष्टान्तान्तरमाह — अन्येति । यथेति । सर्वेषु देवदत्तभिन्नेषु सत्सु देवदत्त एव कदाचित् पाटलि-
पुत्रे भवति येन वस्तुनां तद्वस्तु क्रियेति भावः । एतेन 'ननु प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ संबन्धाग्रहणात्' कथं
क्रियाविषयमस्यानुमानं प्रवर्तते । नैप दोषः, 'धातुवाच्यसमूहस्य युगपदसंनिधानादप्रत्यक्षत्वेऽप्ये-
कैकस्य तु क्षणस्य प्रत्यक्षत्वे बुद्ध्या तान् क्षणान् संकलय्य पचतीति प्रयुज्यते । यदैकस्मिन्
क्षणे पचतीति प्रयोगस्तदा तत्र समूहरूपारोपेण शब्दशक्तिस्वभावव्यात्वेकः क्षणो नैव धातुवाच्यः'
इति निरस्तम् । घटादिकार्यस्य दण्डचक्रादिकारणेन सह व्याप्तौ गृहीतायां कादाचित्कत्वेन देशा-
न्तरसंबन्धस्य कार्यत्वे निर्णीतं तस्य कार्यत्वेन हेतुना सकारणत्वेऽनुमिते पारिरोप्यात् क्रियाया एव
तत्कारणत्वसिद्ध्या शङ्कायास्तुच्छत्वात् । सर्वेषां घटानां युगपदसंनिधानमात्रेण घटानामिव क्रिया-
समूहस्य युगपदसंनिधानेऽपि प्रत्यक्षत्वोपपत्त्या व्याख्येयभाष्यविरोधापत्त्या च समाधानस्यापि तुच्छ-
त्वात् । एकैकस्य घटस्येवैकक्रियाव्यक्तेरप्यौपाधिक्या धातुवाच्यत्वे बाधकाभावात् । अथयद्ये
समुदायरूपारोपणे मानानावाच्च । कथमिति । केन प्रमाणेनेत्यर्थः । यदेवमिति । तेन

१ 'धात्वर्थ' इति नास्ति — अ.

२ अर्थान्तरप्रयोग — अ.

३ दृष्टोपचारः — अ, फ.

४ लो. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ३५.

५ अमरादेने प्रथमकाण्डे काण्डवर्गे दलो. ३१.

६ धात्वर्थः प्रश्नः — फ.

७ अर्थानुवादोऽयम् ।

८ 'अस्य' इति प्रदीपे न दृश्यते ।

९ 'धातुवाच्यस्य समूहस्य' इति व्यस्ततया दृश्यते
प्रदीपे ।

सामानाधिकरण्येन तेषां क्रियावाचित्वं निर्णयित इति भावः । किं करोतीति । क्रियाव्य-
कवर्तमानक्रियाश्रय इति प्रश्नः । पचतीति । विकलित्यनुकूलवर्तमानक्रियाश्रय इत्युत्तरम् । तथा च
प्रश्नप्रतिवचनयोरेकार्थकत्वस्योत्सर्गिकत्वेन करोतिसामानाधिकरण्यात् पच्यादीनां क्रियावचनत्वं
सिद्धम् । भ्वादिपाठनैरपेक्षयेण 'क्रियावचनो धातुः' इति लक्षणं कृतमिति मन्यमान आह — तत्रेति ।
संघातेन ह्यर्थो गम्यत इति । संघातरूप इति शेषः । तथा च तत्संघातघटकपच्यादेरिवोपसर्गस्य
शब्दादिप्रत्ययस्य च क्रियाविशेषपरत्वाद् धातुसंज्ञः स्यादिति मन्यते । एतेन 'संघातस्यैव प्रयोगा-
दर्थवत्त्वम्, केवलानां तु धातूनामप्रयोगादानर्थक्यम्' इति निरस्तम् । प्रत्ययोपसर्गयोरिति प्रसङ्ग-
साधकहेतोरवयवानर्थक्यकथनपरतया व्याख्यानानीचित्यात् । अतिव्याप्तिमुक्त्वाव्याप्तिमाह —
अस्तीति । निदर्शयत इति । निदर्शयितुं शक्यत इति भावः । कुत इत्यत आह — न हीति ।
भवतीति । अस्तीत्युत्तरं कर्तुं । कस्योत्तरमित्यत आह — किं करोतीति । इत्यस्येति शेषः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुप्रत्यययोरर्थविशेषे व्यवस्थितत्वाबोक्तातिव्याप्तिरित्याह — प्रत्ययार्थस्येति ।
अव्यतिरेकात् अभेदात् । प्रकृत्यन्तरेष्विति । मित्रार्थकेष्विति शेषः । धातुरेव क्रियामाहेति ।
धातुक्रिययोरेवावापोद्वापदर्शनादिति भावः । तदेवं धातोरावापोद्वापाभ्यां तस्य क्रियावाचकत्वं
साधयित्वा प्रत्ययावापोद्वापाभ्यामपि तस्य तत् साधयति — धातोश्चेति । पचति पक्तेति ।
अत्र प्रत्ययार्थः कर्ता । पचनमिति । अत्र प्रत्ययार्थोऽस्तत्त्वरूपभावः करणमधिकरणं च । पाक
इति । सत्त्वरूपो भावः । एवं प्रत्ययावापोद्वापाभ्यां कश्चिदरावापोद्वापी दृष्टी, पच्यर्थस्तु सर्वत्रा-
सत्त्वक्रियारूप एक एवेति स एव तस्यार्थ इति भावः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । अनुगमनिवृ-
त्तिभ्यामित्यर्थः । अतिशब्दश्च प्रत्यय इति । तिपः कर्तृवाचकत्वात् शपस्तद्धोतकत्वादेक-
प्रत्ययफलकत्वात् तत्समुदायस्य प्रत्ययत्वव्यपदेशः । एतेन 'प्रकृतिभागवबोधपरत्वात् प्रत्ययभाग-
पर्यालोचनेऽनादरात् प्रत्ययसमुदायः प्रत्यय इत्युक्तम्' इति निरस्तम् । 'अर्थोऽपि कश्चिद् गम्यते
विकलितः, कर्तृत्वमेकत्वं च' इति भागद्वयावबोधतात्पर्यकोत्तरभाष्यविरोधात् । यदप्युक्तम् 'अथवा
पूर्वाचार्यैः कैश्चिदतिः प्रत्ययत्वेन कल्पित इति तदपेक्षयैतदुक्तम्' इति । तदपि न, पूर्वाचार्याणां
मेतादृशगौरवप्रस्तुतकल्पनायामस्य तदनुवाद [त्व] कल्पनायां च मानाभावात् । विषम उप-
न्यास इति । इत्यादिः 'प्रत्ययः प्रत्ययार्थे' इत्यन्तो ग्रन्थोऽर्थवत्सूत्र एव व्याख्यातः । तदेवं
प्रत्ययेऽतिव्याप्तिं निराकृत्योपसर्गं तां निराकर्तुमाह — क्रियाविशेषक इति । प्रो विशिनष्टीति ।
पचत्कृष्टक्रियापरत्वं प्रो द्योतयतीति भावः । स इहापीति । 'अभ्येति, अधीते' इति धात्वर्थ-
स्यान्तःकरणमुखाधारकत्वेनोपरिभावावगमादिति भावः । एतेन 'अधिरूपरिभावे वर्तते' इत्युपादाय
'तत्तत्त्राधीत इत्यस्य विशिष्टार्थयुक्तानां शब्दानां पठनं विधिपूर्वकं करोतीत्यर्थः । अभ्येतीत्यत्र
विशिष्टस्मरणरूपं ज्ञानं वात्सर्यः' इति निरस्तम् । उपरिभावाप्रदर्शनेन व्यर्थप्रलापत्वात् ।
प्रोऽयं दृष्टापचार इति । 'प्रपचति, प्रस्विन्नः' इत्यादी. दर्शनादिति भावः । आदिकर्मणि वर्तत
इति । तथा च 'प्रतिष्ठते' इत्युक्ते गमनप्रारम्भरूपमादिकर्म प्रतीयत इति भावः । ननु प्रशब्दोऽ-
यं वात्वर्थस्य प्रारम्भं द्योतयति, स्थाधातुस्तु गत्यभाववाचक इति तत्र प्रशब्दार्थान्वयासंभवात् प्रश-
ब्दस्यैव क्रियावाचकत्वमित्यतिव्याप्तिरित्यत आह — न चेवं नास्तीति । बह्वर्थं अपीति । धातु-
पाठनिर्देशितार्थातिरिक्तार्थका अपीति भावः । प्रकिरणे दृष्ट इति । 'डुवप् बीजसंताने' इति
पठितत्वात् । बीजसन्तानं हि बीजप्रकिरणं क्षेत्रे भवति । स्तुतिचोदनायाच्चास्त्विति । यद्यपि

पचनम्' इति पाठो दृश्यते । रत्नप्रकाशकृत-

स्तु 'पचति पक्ता पचनम्' इति भाष्यपाठ इति

विज्ञायते ।

१ धातोः क्रियावाचकत्वमित्यर्थः ।

२ भाष्ये 'पक्तिः पचनम्' इत्यत्र पूनामुद्रिते 'पक्ता

पाणिनीये घातुपाठे 'ईड स्तुतौ' इत्येव पठितम्, तथापि घातुपाठान्तरेऽन्यावप्यर्थो निर्दिष्टाविति विज्ञाय भगवता त्रयोऽपि पाठा रूढतया निर्दिशिताः । वृष्टिमोदृ इति । वृष्टि प्रेरयतीत्यर्थः । अभूतप्रादुर्भाव इति । 'डुकृब् करणे' इति पठितम् । करणमुत्पादनम्, अप्रादुर्भूतस्य प्रादुर्भावं हि भवति । तिष्ठतिरेव ब्रजिक्रियामिति । तथा चोक्तातिप्रसङ्गो नैति भावः । अनेनापि शङ्कासमाधानभाष्येणार्थनिर्देशविशिष्ट एव पाणिनेर्घातुपाठ इति युक्तमित्युक्तं प्राक्, तदत्र निरीक्ष्यताम् । अतिव्याप्तिपरिहारमभ्युपेत्यास्त्यव्याप्तिदोष एवेत्याह — अयं तर्हीति ॥

[२, १८५-१९२]

(उद्द्योतनम्) ननु पचादीनां सत्तावाचित्वाभावाद्घातुत्वं न स्यात्, अत आह — 'क्रियेति । सामान्येत्यर्थः । भावरूप क्रियारूप । अभिधायित्वात् संज्ञा सिध्यतीत्यनुपपन्नः । आत्मभरणं सत्ता । 'पाकादिभिः पाकत्वादिभिः । ननु पाकत्वादिभिः सत्ताया एकार्थसमवायित्वेऽपि पचादीनां भाववाचित्वं कथम्, अत आह — यथेति । क्रियावाची भावशब्द इत्युक्तेः शङ्कानुत्थानमाशङ्क्याह — यदीति । पक्षेति । 'क्रियावचनो घातुः' इति पक्षात् 'भाववचनो घातुः' इति पक्षान्तरेत्यर्थः । अन्यः सत्तारूपः । अव्याप्तिः भेदादौ । 'स्वादीनां प्रयोजनमाह — स्वग्रहणमिति । विनाश इति । 'भेदच्छेदयोरर्थ उक्तः । घटस्य भेदः, रज्ज्वादेश्छेद इत्यन्वयः । विनाशस्वरूपेऽपि साधनभेदाद् भेदच्छेदयोर्भेदः । स च नाशः । 'न तथा' इत्येतदेव प्रतिपादयति — भाष्ये करोतिरिति । ननु मध्यमोत्तमयोः सामानाधिकरण्येन करोत्यनुवृत्त्यभावात् तत्र सर्वग्रहणमनर्थकम्, अत आह — किं करोषीति । वर्तमानकालं चैकत्वं ज्ञेयस्य व्यावर्त्यमाह — न हीति । 'कः संबन्ध इति । भवतिपचत्यर्थयोरित्यादिः । एपाद्वयस्यार्थमाह — येति । समचार्य क्रियाकारकमावलक्षणसंबन्धम् । औपाधिकभेदेन कर्तृक्रियाभावो न मुख्यः, साध्यसाधनभावस्तु सुतरां विरुद्धः, अत आह — स्वाभाविकमिति । 'वर्तमान' इत्यत्र हेतुः — तथाभूतेति । 'भेदादीनाम्' इत्येतद्विशदयति — भेदादयोऽपीति । ननु 'एतान्यपि' इत्युक्तम्, प्रातिपदिकानां भवनकर्तृत्वेऽपि 'स्वं' प्रति बाधकामावात्, अत आह — एतत्प्रतिपाद्यानीति । ननु घटादीनां साध्यत्वात् कथं सिद्धं द्रव्यम्, अत आह — शब्दशक्तीति । प्रातिपदिकेन घटादिशब्देन । शब्दान्तरे-

१ क्रमेति — ऋ.

२ प्रदीपे 'पाचकत्वादिभिरविरुद्धकार्यसमवायम्' इत्यत्र 'पाकत्वादिभिः' इति पाठश्चौलाम्बामुद्रिते दृश्यते । नागेशेन चार्थ पाठान्तरत्वेन निदिश्यते । तत्र 'पाकादिभिः' इत्यश्रमदृष्टपाठ इति भाति ।

३ भाववाचकत्वम् — ऋ.

४ स्वशब्दादीनामित्यर्थः ॥ 'स्वादीनाम्' इति नास्ति — अ.

५ भेदानेदयोः — ऋ.

६ प्रदीपे 'कथं संबन्ध इति प्रदनः' इत्यत्र 'कः संबन्ध इति प्रदनः' इत्यश्रमदृष्टपाठ इति भाति ।

७ यद्यपि भाष्येऽत्र 'भेदादीनाम्' इति नास्ति, तथापि 'विप्रतिपिधानाम्' इत्यनेन भेदादीनामभिसंहितत्वात् 'भेदादीनाम्' इत्युक्तम् । 'विप्रतिपिधानां भेदादीनाम्' इति बाधनमदृष्टपाठः ।

८ वृक्षादिप्रातिपदिकानां भवनकर्तृत्वेऽपि स्वं प्रति वृक्षादिप्रातिपदिकं प्रति न किञ्चिद् बाधकम्, यतो भवनकर्तृभूतार्थवाचकानामेव घातुसंज्ञेति प्रकृतेऽदोषादित्यभिप्रेत्यायस्यैव भवनकर्तृत्वं विवक्षितमिति प्रदीपे 'एतत्प्रतिपाद्यानि' इत्युक्तमित्याशयः ।

९ बाधकत्वान्मावात् — अ.

णेति । आख्यातेन, अमूद घटः, भवति, भविष्यतीति । तथा च वृक्षादीनां सिद्धार्थप्रतिपादकत्वान्ना-
तिव्याप्तिरित्यर्थः । मायादेर्माग्यापत्तवत्माह — मातृत्वमिति । 'क्रियावचनो घातुः' इति पक्षे
प्रातिपदिकातिव्याप्तिर्नास्तीति तद्व्यतिरिक्तपक्षग्रयामिप्रायेण सर्वथोक्तिरित्याह — पाठेति ।
समानशब्दनिरासायाह — 'क्रियावचनानामिति । ननु भाव्यमानस्यैव भवनकर्तृत्वात् कर्मसाधन-
त्यागेन कर्तृसाधनग्रहे को हेतुः, अत आह — भवतीति । मङ्गलार्थस्य वकारस्यावश्यकत्वात्
'नेदम्' इत्ययुक्तम्, अत आह — वृद्धीति । कर्तृसाधनपक्षे प्रातिपदिकातिव्याप्तिमुक्तां निरस्यति
— 'भवतिरत्रेति । 'नेदम्' इति भाष्येण 'भाववचनो घातुः' इति सूत्रारूढ एवायमर्थ इत्युक्तम् ।
नन्वशिति परतो विधीयमानमात्वं कथमत्र 'वायंते, अत आह — तद्धीति । तर्हि "लिटस्त-
प्तयोरेशिरेच्" इत्यात्वमेव लाघवाद्दिधीयेत, अत आह — एकारेति । कर्त्रिति । तत्र घातुसंज्ञाया
अभावात् 'चक्रे' इत्यादौ श्रवणार्थमित्यर्थः । पाठमनादृत्येयमाशङ्क्येत्याह — पाठस्त्विति । समु-
दायः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः । नेति । प्रकृतिभागस्यैव भाववचनत्वाद्घातुत्वम्, न समुदायस्येत्येवं
न व्यवस्थेत्यर्थः । व्यवस्थिता एवेति । पचतीत्युक्ते पाककर्ता प्रतीयते, तत्र व्युत्पत्त्यर्थः पच्
प्रकृतिः क्रियावाचिनीति प्रत्ययः कर्तृवाचीति विभागः काल्पनिक इत्यर्थः । भाववचनत्वमना-
श्रित्य 'घातोः' इति कथं प्रत्ययविधिः, अत आह — पारमार्थिकमिति । प्रकृत्यादिविभागस्तात्त्विक
एवास्तु, अत आह — तत्त्वतो हीति । प्रयुक्तानामन्वाख्यानमिदम्^१, प्रयोगस्तु समुदायानामेवेति
प्रकृत्यादिविभागः कल्पित एवेत्यर्थः ॥

[२, १८५-१९२]

(रत्नप्रकाशः) 'तुज्यतु दुर्जनः' इति न्यायेन पक्षान्तरं परिगृह्णति — यदि पुनरिति ।
भाववचना इति । भावो भवनं सत्ता, तद्वचना इत्यर्थः । एतेन 'भावशब्दः क्रियामात्रवाची,
यथा "यस्य च भावेन" इति, 'भावे, 'घञ्' इति च" इति निरस्तम् । लक्षणान्तरकरणेन 'भवते'
स्वपदार्थो भवनं भावः' इति तद्विवरणभाष्येण च विरोधात् । "भावे घञ्" ^{१३} "यस्य च भावेन"
इत्यत्र ^{१४} छत्रिन्यायेन भवनतत्सहचरितव्यापारान्तरलक्षकत्वेनेष्टसिद्धेश्च । सामानाधिकरण्यमिति ।
तेनेति शेषः । भवति पचतीति । पच्यर्थकदेशो भवनरूपो भवतिना विव्रियत इति तयोः सामा-
नाधिकरण्यम् । एतेन 'आत्मभरणवचनो भवतिः, तन्वात्मभरणं विरुद्धैकार्थसमवायैः "पाकत्वा-
दिभिरविरुद्धैकार्थसमवायम्, यथा शुक्लं रूपमिति शुक्ले गुणे शुक्लत्वं रूपत्वं चास्तीति शुक्लादयो
रूपवचनाः, एवं पचादयो भाववचना इत्यर्थः' इति निरस्तम् । भवतेरात्मभरणवाचित्वे माना-
भावात् । घटो भवतीत्युक्ते 'आत्मानं विभर्ति' इत्यप्रतीतेः । भूप्रभृतेर्घात्वर्थान्तिर्गतकर्मत्वे 'गङ्गा

^१ ली. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ३५.

^२ पा. सू. २. ३. ३७.

^३ पा. सू. ३. ३. १८.

^४ घनित्यनुवृत्तिलब्धम् ।

^५ पा. सू. ३. ३. १८. घनित्यनुवृत्तिलब्धम् ।

^६ पा. सू. २. ३. ३७.

^७ ली. न्या. प्रथमभागे पृष्ठम् २८.

^८ प्रदीपे 'पाचकत्वादिभिः' इत्यत्र 'पाकत्वादिभिः'

इति चौखाम्बामुद्रिते पाठः ।

^१ 'क्रियावचनानामिति' इत्येव 'ऋ' कोशेऽपि ।

^२ 'भाववचनानामिति' इत्युचितम् ।

^३ भवति तत्रेति — अ, ऋ.

^४ भाववचनो घातुः इत्ययमर्थो भूवादय इति सूत्रा-
रूढ इत्यर्थः ।

^५ प्राप्तेरेवामावादित्याशयः ।

^६ पा. सू. ३. ४. ८१.

^७ अन्वाख्यानमित्यम् — अ.

वहति' इत्यादेरप्यात्मानं देशान्तरं प्रापयतीत्याद्यर्थकत्वमेव युज्यत इति घातोरर्थान्तरे वृत्तावकर्म-
कत्वमिति पक्षस्य निरखलम्ब[न]त्वापत्तेः। आत्मभरणशब्दस्य भावप्रधानतासंभवेऽपि शुक्लादि-
गुणानां रूपविशेषत्ववत् पच्यादिक्रियाणां भातमभरणविशेषत्वे मानाभावात्, शुक्लं रूपमिति वत् पचनं
भवनमित्यनयोः सामानाधिकरण्यादर्शनात्। आत्मभरणशब्दस्य भावप्रधानतानाश्रयणे तु घटत्वादि-
विरुद्धैकार्थसमवायैरविरुद्धैकार्थसमवायवाचकसत्ताशब्दस्य घटादिशब्दैरेव पच्यादिभिर्भवतेः सामा-
नाधिकरण्यानुपपदानाच्च। स्वपदार्थः लक्ष्योऽपि पदार्थो भवति, यथा—'भावे घञ्' इत्यादौ, अतः
स्वशब्दो वाच्यार्थपरत्ववोधनायोभातः। विप्रतिपिद्धार्यानामिति। विरुद्धार्थानामित्यर्थः। स
विरुद्धोऽर्थः क इत्यपेक्षायामाह—भेदश्छेद इति। नन्वाभ्यां भावस्य विरोधः एव नास्तीत्यत
आह—अन्यो हीति। अत्यन्तं मित्रो विरुद्ध इत्यर्थः। ननु पचादीनामिव भवतिसामानाधि-
करण्याद् भिदिद्धिदिप्रमृतीनामपि घातुसंज्ञा भविष्यतीत्यत आह—'पचादीनां त्विति। यथा
तत्र 'किं करोति, पचति' 'किं करिष्यति, पक्ष्यति' 'किमकापीत्, अपाक्षीत्' इति समानकालपुरुष-
वचनयुक्तेन करोतिना सामानाधिकरण्यं दर्शितं, न तथाय दर्शितम्। अत्र हि 'भवति, पचति'
'भवति पक्ष्यति' 'भवत्यपाक्षीत्' इति वर्तमानकालवचनेनैव भवतिना सामानाधिकरण्यं दर्शितमिति
वैपम्यम्। एवं च पचादीनां भाववचनत्वाभावाद् घातुसंज्ञा न सिध्यतीति मन्यते। सर्वान्
पुरुषानिति। उक्तस्थले कालपुरुषवचनसाम्यदर्शनात् सर्वत्रैव भविष्यतीति भ्रमवशादेवमुक्तम्,
'किं करोषि, पचामि' 'किं कुर्याम्, पच' इति मित्रपुरुषेणापि हि सामानाधिकरण्यं भवति।
एतेन " 'किं करोषि, पचामि' 'किं करोमि, पच' इत्यादौ विपरीतापि पुरुषानुवृत्तिः सर्वग्रहणेन
विवक्षिता" इति निरस्तम्। अत्यन्तासंबद्धप्रलापत्वात्। 'सर्वान् पुरुषाननुवर्तते' इत्यनेन सर्वान्
पुरुषान् नानुवर्तत इत्यस्य संग्रहो भवतीति पशुप्रायेणाप्यवक्तव्यत्वाच्च। वर्तमानकालत्वं चैकत्वं
चेति। चात् प्रथमपुरुषम्। इदमपि पश्चिन्नकालश्चेदपि भवतिवर्तमानकाल एव दर्शित इति
कालवत् प्रथमपुरुष एकवचनं च तस्य नियतमिति भ्रममूलकम्, 'पचसि भवसि' 'पचथो भवथः'
'पचामि भवामि' 'पचावो भवावः' 'पक्ष्यति भविष्यति' 'अपाक्षीदमूत्' इति सर्वकालसर्ववचनानु-
गतेरपि दर्शनात्। सर्वपुरुषानुवर्तनाभावस्तु करोतेरपि तुल्य एव। एतेन 'न हि भवति—
भविष्यति पक्ष्यति, अभूदपाक्षीत्, भवतः पचतः, भवन्ति पचन्ति, इति' [इति] निरस्तम्। तेषां
प्रयोगाणां सर्वेषां 'भवति पचति' 'भवति पक्ष्यति' 'भवत्यपाक्षीत्' इति बहुपपन्नत्वादिष्टत्वाच्च। 'पचति
भवति' इत्यस्य हि वर्तमानविकिलित्यनुकूलव्यापाराश्रयाभिन्नो वर्तमानभवनाश्रय इत्यर्थः। 'भवति
पक्ष्यति' इत्यस्य तु भविष्यद्विकिलित्यनुकूलव्यापाराश्रयाभिन्नो वर्तमानभवनाश्रय इति। 'भवत्यपाक्षीत्'
इत्यस्य तु भूतविकिलित्यनुकूलव्यापाराश्रयाभिन्नो वर्तमानभवनाश्रय इति। 'भवतः पचतः' इत्यस्य तु
वर्तमानविकिलित्यनुकूलव्यापाराश्रयाभिन्नो वर्तमानभवनाश्रयाविति। 'भवन्ति पचन्ति' इत्यस्य तु वर्तमा-
नविकिलित्यनुकूलव्यापाराश्रयाभिन्ना वर्तमानभवनाश्रया इति। 'भवन्ति पक्ष्यन्ते तण्डुलाः' इत्यस्य तु
तण्डुला भविष्यद्विकिलित्याश्रयाभिन्ना वर्तमानभवनाश्रया इति। 'त्वया मयान्येश्च भूयते' इत्यस्य तु
त्वदाश्रयं मदाश्रयमन्याश्रयं च वर्तमानं भवनमिति। 'त्वया मयान्येश्च भूयते पच्यते' इत्यादेश्च
त्वदाश्रयं मदाश्रयमन्याश्रयं च यत् पचनादि तन्निष्ठं वर्तमानं भवनमिति। एवं च 'भाव-
प्रधानमाख्यातम्' इति यास्कवचनं मदुक्तानुगुणमिति स्पष्टमेव सुचियाम्। तत्र भावशब्देन

इति भाति।

^१ पा. सू. ३. ३. १८. धनित्यनुवृत्तिलब्धम्।

^२ भाष्ये 'विप्रतिपिद्धानाम्' इत्यत्र 'विप्रति-
पिद्धार्यानाम्' इति स्तनप्रकाशकृद्भिमतः पाठ

^३ भाष्ये 'पचादीनां च' इत्यत्र 'पचादीनां तु'
इति पाठोऽभिमत इति भाति।

^४ निरुक्तम् १. १.

भवनस्य तदाश्रयस्य च कर्मकर्त्रन्यतरस्य ग्रहणात् । भवतिप्रयोगाभावेऽपि 'पचति, पक्ष्यति, अपाक्षीत्' इत्यादिरपि तावानर्थो भवत्येव । यथा द्वावित्यस्य प्रयोगाभावेऽपि 'अपूपावानय' इत्युक्ते तावानर्थो गम्यते । 'द्वावपूपावानय' इति वदुक्तार्थानामपि प्रयोगमभ्युपेत्य 'भवति पचति' इत्यादिप्रयोगः क्रियते, नो चेत् पचतीत्यादिरिव । तदिदं वैयाकरणमतं भाष्यारूढमावधि केनाप्यज्ञातमाविष्कृतं मया भगवदनुगृहीतेन । अतो मात्सर्यमुत्सृज्य सम्यग्विभाव्येदं मतमितः प्रमृतिं स्वीक्रियताम् । घात्वर्थविशेष्यकः शाब्दबोध इति सकलवैयाकरणैराधुनिकैर्व्यवहित्यमाणमते हि 'पचति भवति' पक्ष्यति भवति' अपाक्षीद् भवति' इति भाष्यं न कथंचिदप्युपपद्यते । भूत-भविष्यत्पाकक्रियाकर्तृकस्य वर्तमानभवनस्यासंभवात् । का तर्हीयमिति । इयं वाचोयुक्तिः वाक्य-प्रयोगः, का कथमुपपन्नेति भावः । एषेवेति । एषा त्वया पृष्ठा वाचोयुक्तिः, एषा वक्ष्यमाण-प्रकारेणोपपन्ना ज्ञेयेति भावः । तमेव प्रकारमाह — पचादयः क्रिया इति । पचनं पचा । संपदादित्वाद् भावे निवप्, ततो भागुरिभते टाप् । तेन तदाश्रयौ कर्मकर्तारौ लक्ष्येते । तस्य पाकतदाश्रयपरस्यादिशब्देन बहुव्रीहिः । क्रियाशब्दोऽपि क्रियातदाश्रयकर्तृकर्मपरः । भवति-क्रियाया इति । भवनरूपक्रियाया इत्यर्थः । भवनं करोतेरप्यर्थ इति भवनपरेण क्रियाशब्देन भवतेः सामानाधिकरण्यम् । कर्त्र्यो भवन्तीति । यथैतत् तथोपपादितं प्राक् । एतेन साध्य-साधनभावः संबन्धः, न तु सामान्यविशेषभाव इत्यर्थः इति निरस्तम् । 'तच्चात्मभरणं विरुद्धै-कार्थसमवायैरविरुद्धैकार्थसमवायमित्यर्थः' इति स्वपूर्वग्रन्थविरोधात् । क्रियाकर्त्रोः सामान्यविशेष-भावस्य मूर्खेणाप्यसंभावनीयत्वेन तन्निराकरणस्यासंबद्धप्रलापत्वाच्च । यदप्युक्तं तेनैव 'ननु 'कण्डूवा-दिभ्यो यक्' इत्यत्रोक्तम् — तिङभिहितो भावः क्रियायां समवायं न गच्छति । न हि भवति-पचति पठतीति । ततश्च तेनैतद्विरुध्यते" इति । तदपि न, अत्रत्यभाष्यस्य पचादिधातुवाच्य-क्रियाया भूधात्वर्थं प्रति कर्तृत्वस्योक्तत्वेन स्थलान्तरे तिङ्वाच्यस्य कर्त्रदिङ्वाच्यकर्त्रादिरिव क्रियाविशेषणत्वं नेत्युक्तत्वेन तथोविरुद्धत्वोक्तेस्तदर्थज्ञानविजृम्भितत्वात् । भाष्यद्वयस्यास्मदभिमत-तिङर्थविशेष्यकशाब्दबोधपक्षे उपपन्नत्वाच्च । यदप्युक्तम् 'अत्राहुः — कर्मकर्तृभावेन क्रियाख्यात-वाच्यक्रियायां संबध्यत एव — भवति पचति, पश्य मृगो घावतीति । करणादिभावेन तु न संबध्यते, तथा प्रयोगादर्शनात्' इति । तदपि तुच्छम्, 'न हि भवति — पचति पठति' इत्यनेन पाककर्तुः पठनकर्तृत्वमात्रस्य निषिद्धत्वेन तद्वत् 'पचति भवति' इत्यादौ पाकादिकर्त्रभिन्नभवनकर्तुः पचतीत्यनेनैवोपस्थितस्य भवतीत्यनेन स्पष्टप्रतिपत्त्यै निर्देशः कृत इत्येतदर्थकत्वेनोपपत्तौ पच्यादि-क्रियाया भवनक्रियाकर्तृत्वाम्युपगमे मानाभावात् । 'पश्य मृगो घावति' इत्यादौ 'घटोऽस्ति, आनय' इत्यादाविव तमिति कर्माध्याहारसापेक्षताया एवाङ्गीकर्तृमुचितत्वेन क्रियाया अतीन्द्रिय-ताया भगवतैवोक्तत्वेन दर्शनकर्मत्वासंभवेन च कर्मत्वेनापि क्रियायाः क्रियान्वये मानाभावात् । अस्मन्मत एव 'यः पचति स भवति' 'तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते, य उ चैनमेवं वेद' इत्यादिलौकिकवैदिकवाक्यजातं संगच्छते । मतान्तरे तु 'यो राजपुरुषः' इत्यादौ विशेषणस्य राज इव विशेषणस्य कर्तृर्यच्छब्देन परामर्शो न स्यात् । एतच्छब्दते वक्तुमिति । क्रियान्तरकर्तृभवन-कर्तृत्वमिति शेषः । संवेति । एकस्मिन् घटे बोधनीये एक एव घटशब्दः प्रयुज्यते । यथैकस्यां क्रियायां बोधनीयायामेकस्यैव तिङन्तस्य प्रयोगः स्यात्, न तु द्वितीयस्य । दृश्यते त्रययोः । तत् कथमुपपद्यत इति भावः । अत्राप्यन्यत्वमस्तीति । क्रियाया इति शेषः । एकस्येति ।

^१ पा. सू. ३. १. २७. अन्यत्रोक्तमित्यस्यार्था-
नुवादाज्यम् । 'सावंधातुके यक्' इत्युचितम् ।

^२ स पठति — फ.

^३ तै. सं. ५. ३. १२.

आद्यस्येत्यर्थः । भवतिः साधनमिति । भवनमेव साधनं कर्तृरूपमित्यर्थः । शिवन्तस्य हि धात्वर्थमात्रपरत्वमप्यस्ति, 'यजतिषु ययजामहं करोति' इति यथा । ननु क्रियाश्रयः कर्ता, भवनं क्रियैव न तदाश्रय इति कथं तस्यैव तत्र कर्तृत्वमिति चेत्, सत्यम्, वस्तुविशेषे भवनाश्रयत्वस्य संदिग्धत्वादुपचारात् तद्वस्तु भवनमेवेत्याशयेनैवमुक्तमित्यदोषः । तस्य तदाश्रयत्वसंदेहादेव सर्वकालः प्रत्यय इति युज्यते । अपरस्येति । द्वितीयस्येत्यर्थः । बाह्यं साधनमिति । बाह्यं भवनाद्भिन्नमुक्तकैकौटिकसंशयरूपसंभावनाविषयत्वेन निश्चितभवनाश्रयत्वकं वस्त्वपिशब्दपरामृष्टं, साधनं कर्त्रित्यर्थः । वर्तमानकालश्च प्रत्यय इति । वर्तमानभवनाश्रयस्यैव तस्य वस्तुन इष्यमाणत्वात् कालसामान्ये विहितस्यापि लिङः कालविशेषपरत्वमिति भावः । 'भवेदपि भवेत्' इत्यादावपिशब्दः पूर्वान्वयी । अत एव तदर्थद्वारा तिङर्थस्य तिङर्थान्तरेणान्वय इति 'तिङ्मिहितो भावः क्रियया समवायं न गच्छति' इति भाष्येण न विरोधः । 'वुण्डनैना वुण्डनु' इति त्रैलङ्क्यभाषया 'भवेदपि भवेत्' स्यादपि स्यात् इत्यनयोरर्थः । तदेवं दोषेषु परिहृतेषु स्थितं 'भाववचनो धातुः' इति लक्षणमित्याशयेनाह — यावतेति । अत्राप्यन्यत्वमिति । किमु वक्तव्यमन्यत्र क्रियान्यत्वमस्तीति^१ भावः । किं तत इत्यत आह — पचादय इति । कर्त्र्या भवन्तीति । उपपन्नं भाववचनो धातुरिति शेषः । विप्रतिपिद्धार्थानां धातुसंज्ञा न प्राप्नोतीति द्रूपणं पचादीनां धातुसंज्ञोपपादनेन परिहृतमिति ज्ञात्वापि शङ्कित्रभिमततदपरिहारव्याजेन तल्लक्षणगतभावशब्दस्य कर्तृसाधनतामाश्रयति — अस्त्वयमिति । भवतीति भाव इति । बाहुलकात् कर्तरि घञ् । तदाशयं तद्वचनादेव विविदिषुः शङ्किता पृच्छति — किं कृतं भवतीति । भावशब्दस्य कर्तृसाधनत्वाश्रयेणेति शेषः । उत्तरमाह — विप्रतिपिद्धार्थानामिति । सिद्धा भवतीति । मेदछेदादयोऽपि हि भवन्ति उत्पद्यन्ते, इति तद्वचनानामपि धातुसंज्ञा सिद्धेति भावः । शङ्किता तदङ्गीकारपूर्वकमतिव्याप्तिमाह — भवेदिति । अत्र 'भवेदपि भवेत्' इत्यत्रैव 'स्याद् भवेत्' इत्यनयोर्गम्यमानापिशब्दार्थद्वारान्वयो ज्ञेयः । अतिव्याप्तिदोषसंभवेनोद्धृताप्यव्याप्तिरनुद्धृतप्रायेति सूचयितुं कालसाधनमेदाश्रयेणैवं निर्देश उपपन्नः । एतान्यपीति । एतत्प्रातिपदिकप्रतिपाद्यान्यपीत्यर्थः । पक्षान्तरमाश्रयति — एवं तर्हीति । 'क्रियैव हीति । तस्या एव कादाचित्कत्वादुत्पत्तिर्युज्यते, न तु द्रव्यस्य । तस्य कारणात्मनावस्थितत्वादिति भावः । स्वभावसिद्धमिति । भवत्यस्मादिति भावः कारणम्, स्वस्य भावः स्वभावः, तेन रूपेण सिद्धमित्यर्थः । भवेत् केषांचिन्न स्यादिति । अत्रापि क्रियाद्वयं पूर्ववद्योजनीयम् । संबन्धिशब्दा इति । संबन्ध्यन्तरज्ञानमन्तरेण यस्य ज्ञानं न भवति स संबन्धी, तस्य वाचकः शब्दः संबन्धिशब्दः । मातेत्युक्ते हि कस्येति नियमेनाकाङ्क्षा जायते संबन्ध्यन्तरस्य । सा च देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्येति वोक्ते शाम्यति । एवं पितेत्याद्युक्तावपीति मातृपित्रादयः शब्दाः संबन्धिशब्दा भवन्ति । 'क्रियावचनो धातुः' इत्यादिषु सर्वेषु पक्षेषु प्रातिपदिकेऽतिव्याप्तिः स्थितेति तत्पर्युदास आवश्यक एवेति समाधत्ते — सर्वथा वयमिति । आचार्य इति । वार्तिककार इत्यर्थः । भूवादिपाठ इति । भ्वेधस्पर्धादिरूप इति भावः । आणवयतीति । महाराष्ट्रभाषायामयं शब्दः किंचिद्वैकल्येनानयतीत्यर्थे प्रसिद्धः । भ्वादिपाठे आश्रीयमाणेऽनन्तरोपपादितं मतद्वयमपि सम्यगेव जातमित्युपसंहरति — यावत्ता पठिष्यतेति । येन कारणेन पठिष्यति तेन कारणेनेदमुपपन्नमिति भावः । भ्वादिपाठस्य प्रयोजनान्तराभावेन तत्र पठिता

^१ महाभाष्यम् ३. १. ६७.

^२ क्रियान्यत्वमस्तीत्यत्रेत्यर्थः ।

^३ भाष्ये 'विप्रतिपिद्धानाम्' इत्यत्र 'विप्रति-

पिद्धानाम्' इति पाठोऽभिमतः ।

^४ भाष्ये 'क्रिया चैव हि भाष्यते' इत्यत्र 'क्रियैव हि भाष्यते' इति पाठोऽभिमतः ।

एव क्रियावचना वा भाववचना वा मृह्यन्त इति प्रातिपदिकेष्वतिप्रसङ्गो न भवति । किं तदित्यत आह — पचादयश्चेति । यत्लक्षणोपपत्तये 'पचादयः क्रियाः' इत्याद्युक्तं तल्लक्षणमिति भावः । चकारेण 'क्रियावचनो धातुः' इति लक्षणं संगृहीतम् । एवं च सति 'भाववचनः' इति लक्षणे कर्तृसाधने कर्मसाधने च भावशब्दे आश्रीयमाणे न दोष इत्याशयेनाह — अस्तव्यमिति । भवतीति भाव इति । उपलक्षणमिदं भाव्यत इति भाव इत्यस्य । अत्र पक्षद्वयेऽपि द्रव्यस्यापि किंचिद्रूपेणोत्पत्तिमभ्युपेत्य प्रातिपदिकेषु भ्वादि'पाठेनैवातिप्रसङ्गो वार्य इति भावः । 'भूवादयो धातवः' इति सूत्रं विहाय 'क्रियावचनो धातुः' इति वा 'भाववचनो धातुः' इति वा लक्षणं वक्तव्यं किमिति पृच्छति — किं वक्तव्यमेतदिति । नेदमादिग्रहणमिति । इदं भूवादय इति वकारानन्तरं पठितमादिशब्दस्यार्थवतो ग्रहणं न भवतीत्यर्थः । किं तर्हीत्यत आह — वदेरयमिति । अयं वकारादिर्वादिशब्दो वदेरोणादिके इति कर्तृसाधन इत्यर्थः । भुवमिति । भवनं भूः, भवतीति वा भवनकर्ता भाव्यमानश्च भवतीति त्रेधापि 'भाववचनो धातुः' इति लक्षणं सूनाक्षरैरेव लब्धमिति भावः । एवं च गणपाठनिरपेक्षमिदं जातमित्युक्तातिव्याप्त्या सहान्यत्राप्यतिव्याप्तिरित्याह — भाववचन इति । तदर्थस्येति । सः भावोऽर्थो यस्य स तदर्थः, तस्येत्यर्थः । शिष्य इति । भावे लिट्, तस्य तः, तस्य एश् । स उपदेशे एजन्तो भवति धातुश्चेत्यात्वप्रसङ्गः । इतरेतराश्रयमिति । भावे लकारविधानसामर्थ्यात् तदुत्पत्तेः पूर्वं शीङादेर्भाववचनत्वाभावः, तदभावे च धातुत्वाभावः, तदभावे ततो लकाराभावः । सति च लकारे शीङादेर्भाववचनत्वे धातुत्वमित्यन्योन्याश्रय इति मन्यते । परमार्थतः 'शिष्ये 'देवदत्तेन' इत्यादिवाक्यरूपसमुदायस्यैवार्थवत्त्वेऽपि व्युत्पत्त्यर्थं कल्पितार्थमादाय शीङादीनां भाववचनत्वे सति धातुसंज्ञायां स्वार्थं लकारो विधीयत इति नोक्तान्योन्याश्रयदोष इत्याशयेन समाधत्ते — सिद्धं त्विति । नित्यशब्दत्वादिति । विशिष्टार्थबोधकवाक्यरूपाणामिति शेषः । अनाश्रित्य भाववचनत्वमिति । पारमार्थिकं शीङ्प्रमृतीनामिति शेषः । उत्पद्यत इति । उत्पाद्यत इत्यर्थः ॥

[२, १९२-१९८]

(उद्घोतनम्) 'प्रथम' इत्यस्य प्रयोजनमाह — तदर्थेति । 'सनाद्यन्ताः' इत्यनेनाभाववचनत्वेऽपि धातुसंज्ञा स्यात्, अत आह — प्रत्याख्यान इति । आद्य इति । द्वितीयत्वाभाव एवाद्यत्वमिच्छारूपभावस्य, प्रकृतेर्भावाभिधायित्वाभावेनेच्छाया द्वितीयत्वाभावात् । 'स एव तु' इति भाष्यमुपपादयति — शिष्य इति । अभिधानतः प्राथम्ये 'शिष्ये' इत्यादौ कथमतिव्याप्तिरित्याह — अत आह — अन्येनेति । अभिधानतः प्राथम्योक्तान्योन्यानामिहितत्वं कथं लब्धम्, अत आह — यथेति । व्युत्पत्तिः क्रियाविशेषयुक्तप्रथमशब्दस्यापूर्वार्थप्रतिपादकत्व इत्यर्थः । मध्यममिति । शब्दाश्रयस्यार्थविषयस्य चाभिधानस्य तयोर्मध्यमत्वादिति भावः । अस्मिन् पक्षे

१ 'पाठेनैव' इत्यस्यानन्तरं 'न' इत्यधिकम् — फ.

२ भावार्थो यस्य — फ.

३ लिटस्त इत्यात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनमादेश इत्यर्थः ।

४ देवदत्त इत्यादि — फ.

५ पा. सू. ३. १. ३२.

६ इत्यनेन भाववचनत्वेऽपि — अ, ऋ.

७ स एव खल्विति — ऋ.

८ वाभिधानस्य — ऋ.

९ शब्दार्थयोरित्यर्थः ।

चिकीर्षतीत्यत्र 'प्रकृत्यमिहितेऽपीच्छाविशेषणत्वेन प्रत्ययेनाभिधानात् 'सनाद्यन्ताः' इत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षे^१ धातुसंज्ञा न स्यात्, अत आह — चिकीर्षतीति । अन्यार्थं तत्सूत्रमावश्यकम्, तथा च चिकीर्षतीत्यत्रापि तेनैव सिद्धमित्याशयेनाह — अत्रेति । अभिधानतः प्राथम्यपक्ष इत्यर्थः । भाष्योक्तं दोषपरिहारसाम्यं विशदयति — तदर्थेति । 'भावग्रहणं च' इत्येतत् क्रियापक्षे कथं संगतम्, अत आह — केवलमिति । उपलक्षणमिदम् । भाववचनविवरणभाष्ये यत्र यत्र भावपदमस्ति तत्र तत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । भाष्ये तत्रेदमिति । क्रियावचनपक्ष इत्यर्थः । तदुपपादयति — किं करोतीति । पचत्यादेः क्रियात्वे यत् साधकान्तरमुक्तं तदप्यस्त्यादी नास्तीत्याह — यच्चेति । स्वयं वैधर्म्यान्तरमाह — यथेति । यत्तदोर्वैयर्थ्यं निराह — यदिति । किं विचित्रं कारकं क्रियेति मत्वा 'भवानाहेति भाष्यार्थोऽनेन सूचितः । विशेषशब्देन परस्परवैलक्षण्यमुक्तमित्याह — सर्वेति । कारकाणां प्रवृत्तिर्व्यापारः । 'अन्यथा 'च' इति भाष्यं चोद्यवादिन इत्यभिप्रेत्याह — यथा चेति । प्रवृत्त्यन्तरापेक्षया, 'अस्त्यादिभिन्नप्रवृत्त्वपेक्षया । आत्मभरणरूपा सत्तारूपा । अस्तीति प्रत्ययस्य सार्वदिकत्वं साधनसार्वदिकत्वाद्युक्तमित्याह — उत्पत्तीति । साधनेषु कर्त्रादिषु । यथा पचतितराम्, नैवमस्तितरामित्युक्तं निराह — प्रकर्वेति । अत्रैव अस्तेः क्रियात्वे । प्रकृतोपयोगितयागमं व्याचष्टे — भावस्येति । अथवेति । 'भू सत्तायाम्' इत्युक्तेर्भावः सत्तेत्यर्थः । साधनसंबन्धात् कारकविशेषसंबन्धात् । 'जन्मादि' इत्यादिनापक्षयपर्यन्ता गृह्यन्ते । नाशस्य सत्तात्यागरूपस्य तत्प्रकारत्वासंभवात् । नाशोत्पत्तिपूर्वक्षणे सत्तासत्त्वात् 'सोऽपि सत्ताप्रभेद एव, घटो नश्यतीति घटस्यैव कर्तृत्वावगतेरिति वाशयः । निपुणमिति । स्वरूपलामो जन्म, लब्धस्वरूपस्यार्थक्रियायोग्यत्वम् अस्तित्वम्, पूर्वरूपत्यागेन रूपान्तरप्राप्तिः विपरिणामः, अवयवोपचयो वृद्धिः, अवयवापचयः अपक्षयः, ध्वंसो विनाशः । 'बाह्यो हि' इति भाष्यतात्पर्यमाह — भावेति । परिसंख्यानं परिगणनम् । 'अव्यापकत्वात् स्थितावभावात् । अनुमानेनेति । यथा देवदत्तगृहे सुवर्णमस्ति धान्यं वेति पृष्टे, सुवर्णमस्तीत्युक्ते धान्यं नास्तीति गम्यते । किं देवदत्तः पठति पचति वेति पृष्टे, भुङ्कत इत्युक्ते न पठति न पचतीति गम्यते । तथा च सजातीयस्यैव सजातीयनिवर्तकत्वनियमात्, 'स्थितिः क्रिया क्रियान्तरनिवर्तकत्वात् संमतवत्' इत्यनुमानेनेत्यर्थः । 'अस्तिः क्रिया कालविशेषयुक्ततया प्रतिपाद्यमानत्वात् पच्यादिवत्' इत्यनुमानम् 'अथवा' इत्यनेनोच्यत इत्याह — क्रियान्तरेति । प्रातिपदिकार्थं व्यभिचारं निराह — घट इति । किं करोतीति पृष्टे 'अस्ति' इत्युत्तराभावो न क्रियात्वाभावसाधकः, अन्यथासिद्धत्वादिति 'अथवा' इत्यनेनोच्यत इत्याह — निर्जातायामिति । कदाचिदस्तावपि करोतिसामानाधिकरण्यमस्तीत्याह — यदेति । 'भाववचनः' इत्यत्र भावशब्दस्य कर्तृसाधनत्वे पीनरुक्त्यं नास्ति । भावसाधनत्वे तन्निराह — परिस्पन्देति । क्रिया 'परिस्पन्दः, अपरिस्पन्दः' साध्यावस्थो भावः । भवतेर्भाववाचित्वं वातेः क्रियावाचित्वमिति व्यवस्थां गृहीत्वा 'यदा तावत्' इत्यादि भाष्यम् ।

^१ प्रकृत्यमिहितेऽपि भावविशेषणत्वेन — अ.

^२ पा. सू. ३. १. ३२.

^३ 'पक्षे' इत्यस्यानन्तरम् 'अपि' शब्दोऽधिकः — ऋ.

^४ भगवानाहेति — ऋ.

^५ चकारो नास्ति — अ.

^६ तत्रैव — ऋ.

^७ नाशोऽपीत्यर्थः ।

^८ प्रदीपे 'परिसंख्यानस्याव्यापकत्वमित्यर्थः' इत्यत्र 'परिसंख्यानस्याव्यापकत्वादित्यर्थः' इत्यत्रमट्टपाठ इति भाति ।

^९ 'परिस्पन्दा' इति दृश्यते — अ, ऋ.

^{१०} साध्यावस्था भावः — ऋ.

भाष्ये भू इत्येवमादय इति । आणवयत्यादि^१व्यावृत्त्यर्थं पाठाश्रयणम् । वेत्येवंप्रकारा इति । क्रियावाचिन इत्यर्थः । तच्च प्रातिपदिकादिव्यावृत्तय उपादेयम् । यद्यपि वाप्रकारत्वमस्तिभव-
त्यादीनां नास्ति, तथापि साध्यावस्थवस्तुप्रतिपादकत्वमेव वाप्रकारो विवक्षित इति नाव्याप्तिरिति
भावः । वादय इत्युक्ते न सर्वधातुसंग्रहः, अत आह — अदादीनामिति । भाष्ये भू इत्येवंप्रकाराः
भाववचना इत्यर्थः । व्यवस्थावाच्यादिशब्दयुक्तस्य 'म्वादि' इत्यस्य 'वादि' इत्यस्य वा वैयर्थ्य-
मनेन शङ्क्यत इत्याह — क्रियावचन इति । ननु प्रातिपदिकानां क्रियावाचित्वाभावात् तन्नि-
वृत्त्यर्थः पाठ इत्युक्तम्, अत आह — यथेति । 'तुमुन्णुली क्रियायां क्रियार्यायाम्' इति विधीय-
मानस्तुमुन् पाठ इत्यस्य क्रियावाचित्वं विना न संभवतीत्यर्थः । शयितव्यमिति । भावे तव्य
इति क्रियावचनः । असौ धातुसंज्ञा । निःसन्दिग्धप्रातिपदिकं व्यावर्त्यमाह — हिरुगिति । भाष्ये
ये त्वेत इति । 'धातोः' इत्यन्तोदात्तविधानादुदात्तः पाठं विनापि ज्ञातुं शक्यते । न्याय्यं विधि-
रूपं कारणं येषामिति 'विग्रहः । नवचिद् 'विकरणाः' इति पाठः, तत्र 'विशेषकारणमिति योज्यम् ।
भूवादिपाठेनैवाणवयत्यादिनिवृत्तेश्चिद्वृत्त्यर्थस्तत्पाठो व्यर्थ इत्याशङ्क्य 'निवर्त्यत्वेनाणवयत्यादि-
निवृत्त्यर्थः पाठ इत्येतत्परं भाष्यमित्याह — तेषामपाठ इति । प्रयोगानुसरणे कथमाणवयत्यादि-
निरासः, अत आह — प्रयुक्तानामिति । प्रातिपदिकनिवृत्तिरपि न पाठप्रयोजनमित्याह — एते-
नैवेति । प्रथमभावग्रहणमपि न कर्तव्यम्, 'शिष्ये' इत्यादेरप्येतेनैव व्यावृत्तिरिति ज्ञेयम् । अत्र
'भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते' इत्येतावन्मात्रमेव वार्तिकं भाष्यप्रदीपयोर्दृश्यते । 'भुवो
वार्थं वदन्तीति भव्यां वा वादयः स्मृताः' इत्यवर्तिनरं वृत्तीं पठ्यते । तस्य चायमर्थः — भुवो
धातोर्लृथं वदन्तीति भूवादयः । तात्पर्यकथनमेतत् । व्युत्पत्तिस्तु भवनं भूः, क्रियासामान्यम् ।
संपदादित्वाद् भावे विवप् । भुवं वदन्तीति भूवादयः । वदेरीणादिक इवप्रत्ययः^५ । क्रिया-
सामान्यवचना इति यावत् । एतावताणवयत्यादयो न व्यावृत्ताः, ततः प्रकारान्तरमाह —
भव्यां वेति । वाधातुरादिर्येषां ते वादयः । 'वः आदयो वादयः भूप्रभृतयः । वादयश्च वादयश्च
वादयः । भुवो वादय इति वाच्यवाचकभावसंबन्धे शेषपष्ठथा समासः । अत्र पक्षे क्रिया-
वाचित्वं भवादित्वं च सूत्राक्षरैरेव लब्धमिति । एतद् यथाश्रुतभाष्यविरुद्धम्^{१२} । वृत्त्यन्तरदर्शनाद्
वृत्तिकारेण 'पठितमिति केचिदाहुः । 'वदेरीणादिक इव' इत्यनेन तृतीयचरणव्याख्यानम्,

^१ निवृत्त्यर्थ — ऋ.

^२ पा. सू. ३. ३. १०.

^३ पा. सू. ६. १. ६२.

^४ इत्याद्युदात्त — अ, ऋ.

^५ एवं विग्रहप्रदर्शनात् 'न्याय्यविधिकारणाः'
इति भाष्यपाठोऽत्र संमत इति भाति ।

^६ विशेषकारणमिति विकरणशब्दार्थः उक्तः ।

^७ उदात्तधातुनां पाठाभावे तेषामाणवयत्यादि-
त्वसंभावनया धातुसंज्ञानिवृत्तिः स्यात्, त-
द्व्यावृत्त्यर्थं पाठ इति प्रदीपार्थः । ततश्च
भाष्यस्य 'आणवयत्यादीनां निवृत्त्यर्थः पाठः'
इति नार्थः । उदात्तधातुनामाणवयत्यादित्व-
संभावनाप्रयुक्ता धातुसंज्ञानिवृत्तिः निवर्त्य-

त्वेनार्थः पाठस्येति भाष्यार्थ इत्याशयः ।

^८ 'अत्र 'पाठेनेति' इति प्रतीक उपलभ्यते
— अ, ऋ.

^९ 'वसिष्वपि' इत्याद्युणादिसूत्रेणेत्यर्थः । तत्र
ष्यन्तस्य निर्देशोऽप्यण्यन्तादपीवप्रत्यय इति
तत्त्वबोधिन्याम् ।

^{१०} वाधातोर्लृथ्यर्थः । 'वा' इत्यस्य षष्ठ्यन्त-
मिदम् ।

^{११} वादयो भूवादयः । भूवादय इति — अ.

^{१२} भाष्ये आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेक-
शेषं कृत्वा कृतद्वन्द्वयोर्भूवाशब्दयोर्यथासंख्यम-
न्वयेन बहुव्रीह्याश्रयेणैवेदृशार्थस्य साधितत्वा-
दिति भावः ।

^{१३} 'पठितमिति नवचिदेव' इत्युपलभ्यते — अ, ऋ.

‘प्रत्येकं चादिशब्दः परिसमाप्यते’ इत्यादिना चतुर्थे चरणव्याख्यानं भाष्ये कृतमेव। अन्येस्तु चतुर्थचरणः प्रकारान्तरेण व्याख्यायत इति संप्रदायः ॥

[२, १९२-१९८]

(रत्नप्रकाशः) तदेवमन्योन्याश्रयदोषं परिहृत्येदानीं भावार्थप्रत्ययेऽतिप्रसङ्गवारणायाह — प्रथमेति। ‘प्रथमं यो भावमाह’ इति विवरणवाक्यपर्यालोचनासमर्थः पृच्छति — कुत इति। यदि शब्दत इति। ‘प्रथमभाववचनो धातुः’ इति वाक्ये प्रथमशब्दस्य भाववचनशब्देन कर्मधारय-संभवादयं पक्षः। तथा च ‘शिश्वे’ इत्यत्र एश् द्वितीयो भाववचन इति तत्र नातिप्रसङ्ग इति सिद्धम्। तदभ्युपेत्याव्याप्तिमाह — सनादीनामिति। पुत्रादयः शब्दाः प्रथमाः, क्यजादयो द्वितीया इति तेषां भाववचनत्वेऽपि प्राथम्याभावाद् धातुत्वं न स्यादिति मन्यते। वस्तुतस्तु तत्र ‘सनाद्यन्ता धातवः’ इत्यनेन धातुसंज्ञा सिध्यत्येवेति तदविदुषो मूर्खस्योक्तिरियम्। अथार्थत इति। तत्र प्रथमशब्दस्य भावशब्देन कर्मधारयं कृत्वा तस्य वचनशब्देन पठ्ठीतत्पुरुषाश्रयणादयं पक्षः। सिद्धेति। क्यजादिभिरुच्यमानो भाव आख्यातेनोच्यमानभावापेक्षया प्रथम एवेति सनादीनां धातुसंज्ञा सिध्यति। किं तु ‘शिश्वे’ इत्यत्र धातुवाच्यभाव एव तिङ्नाप्युक्त इति तस्य प्राथम्याविधातादितिप्रसङ्ग इति भावः। अभिधानत इति। प्रथमं भाववचन इति क्रियाविशेषणस्य प्रथमशब्दस्य भाववचनशब्देन मयूरव्यंसकादित्वात् समासाश्रयणादेतत्पक्षलाभः। अयमर्थ आदावेव भगवता निदर्शितः ‘प्रथमं यो भावमाह’ इति। शब्दतः प्राथम्यं हि ‘प्रथमो यो भावमाह’ इत्युक्तं स्यात्। अर्थतः प्राथम्ये तु ‘यः प्रथमं भावमाह’ इति। सुमध्यमेऽभिधान इति। अभिधाने शब्दार्थयोः सुमध्यमे सति ‘प्रथमं यो भावमाह स धातुः’ इत्यभिधानत एव प्राथम्यमाश्रयितुं युक्तमिति भावः। अभिधानं हि स्मरणरूपमर्थकर्मकं शब्दप्रयोजकमित्युभयोर्मध्यमं भवति। एतेन ‘द्वौ शब्दार्थपक्षौ दुष्टत्वात् परित्यज्योपादीयमानमभिधानं मध्यममिति व्यपदिश्यते’ इति निरस्तम्। तथात्वे चरमत्वापत्त्या मध्यमत्वस्यासंभवात्। पूर्वमेव ‘प्रथमं यो भावमाह’ इति सम्यङ्निदर्शितमेवेत्यनादरेणाह — ‘यः प्रथममिति। एवं चास्मिन् पक्षे ‘शिश्वे’ इत्यादौ प्रथमं धातुनीकतं भावं पश्चात् तिङाहेति तस्य धातुसंज्ञा न भवति। चिकीर्षतीत्यादौ तु सनादिप्रत्ययस्य धातुसंज्ञा नेष्ट्वैव, तदन्तस्य तु ‘सनाद्यन्ताः’ इत्यनेन सिध्यति, प्रकृतसूत्रेणापि, चिकीर्षादिरूपस्य पूर्वं कृधातुनानभिधानात्। स्वार्थसन्त्यागच्छन्तस्य तु ‘तेनैव सूत्रेण सिध्यति, न तु प्रकृतसूत्रेण। तत्र गुणादिभिरुक्तस्यैव भावस्य सनाद्यन्तेनाभिधानात्। तदेवं ‘भाववचनो धातुः’ इति लक्षणं प्रथमशब्दयोजनेन संस्कृत्यैवं ‘प्रियायचनो धातुः’ इत्यपि लक्षणं संस्कृत्यमित्यतिदिशति — इहेति। शोषा इति। तदर्थ-प्रत्ययप्रतिषेधः, इतरेतराश्रयः, सनाद्यव्याप्तिरिव। न च क्रियावचनः प्रत्ययो नास्तीति वाच्यम्, एतन्नरस्य भावे विधीयमानस्य स्वभावतो नवनमात्रपरत्वेऽपि घञादीनां सिद्धरूपप्रकृत्ययंपरत्वेन प्रियायचनत्वमत्वात्। परिहारा इति। नित्यशब्दत्वेनान्योन्याश्रयपरिहारः, अभिधानतः प्राथम्याश्रयणेन तदर्थप्रत्ययमितिप्रसङ्गपरिहारः, ‘सनाद्यन्ता धातवः’ इति वचनाश्रयेण सनाद्यव्याप्ति-

‘चरणस्य व्याख्यानं — अ.

‘पा. नू. ३. १. ३२.

‘इत्येव प्राप्तम् — फ.

‘मानं भवति — फ.

‘यत् प्रथममिति — फ.

‘पा. नू. ३. १. ३२.

‘सनाद्यन्ता इत्यनेनैवेत्यर्थः।

‘पा. नू. ३. १. ३२.

परिहारः। शङ्किताह — तत्रेदमपरिहृतमिति। अव्याप्तिरूपं दूषणमिति शेषः। तदेव मनसि
निधाय तत्रत्यमव्याप्त्यापादकं वचनं पठति — अस्तीति। तस्य परिहार इति। उच्यत
इति शेषः। क्रियास्वरूपं शङ्कित्रैव वाचयितुं पृच्छति — 'कां पुनर्भवानिति। किं यत्तदिति।
क्रियाकारकतत्समुदायसाधारण्येन यत्तदी प्रयुक्ती। कारकमात्रपरतया तौ प्रयुक्ताविति मन्यमान
आह — न ब्रूम इति। किं तर्हीति। क्रियात्वेनाभिमतमिति शेषः। प्रवृत्तिविशेष इति।
यस्मिन् सति 'देवदत्तो भुङ्क्ते' इत्यादिव्यवहारो भवति स इत्यर्थः। स प्रवृत्तिविशेषः कथं ज्ञायत
इत्यत आह — अन्यथा चेति। ह्यर्थे चः। तथा च कारकगतकादाचित्कधर्मविशेषेण तन्मूल-
तया प्रवृत्तिविशेषोऽनुमेय इति भावः। यद्येवमिति। यद्येवं क्रियास्वरूपं जानासि तर्ह्यस्यादीनां
धातुसंज्ञा सिद्धेति कुतो न जानासीति भावः। तदभिमतं क्रियानुमानमस्त्यादावपि युज्यत इति
दर्शयति — अन्यथा हीति। जननादिक्रियामव्येज्जतेनिर्देशादप्यस्त्यादीनां धातुत्वं सेत्स्यतीत्याह —
षड्भावविकारा इति। भावानां जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जादिशरीराणां विकारा विकारहेतवः
क्रिया इत्यर्थः। सर्वथेति। भावविकारेष्वपठितत्वात् प्रवृत्तिविशेषत्वाभावाच्च गत्यभावस्येति
भावः। स्थितेरपि क्रियात्वं साधयति — एवं तर्हीति। क्रियायाः क्रिया निर्वतिकेति। क्रिया-
प्रश्नस्योत्तरं क्रियाविषयकमेव, द्रव्यप्रश्नस्य तु द्रव्यविषयमेवेति भावः। प्रश्नस्यानियतविशेष-
विषयत्वात् उत्तरस्य नियतविशेषविषयत्वाच्च विशेषान्तरनिवर्तकत्वं युक्तम्। कालविशेषाभिव्य-
ञ्जकप्रत्ययप्रकृतित्वेनाप्यस्त्यादीनां क्रियावचनत्वाद् धातुत्वं सिध्यतीत्याह — अथवेति। ननु
यद्यस्त्यादेः क्रियावचनत्वं तर्हि किं करोतीति पृष्टे 'अस्ति' इत्याद्युत्तरं कुतो न दीयत इत्यत
आह — अथवान्यदिति। सत्तां निश्चित्य तदितरक्रियाविशेषे पृष्टे 'अस्ति' इत्युत्तरं न युज्यत
इति भावः। यदा तु 'अस्ति वा मृतो वा' इति संदेहात् किं करोतीति प्रश्नस्तदा 'अस्ति' इत्यु-
त्तरं भवत्येव। तदेवं 'क्रियावचनो भाववचनो वा धातुः' इति लक्षणद्वयं व्यवस्थापितम्। पक्ष-
द्वयेऽप्युत्सृज्यत्वं शङ्कते — अथेति। एतेन 'परिस्पन्दापरिस्पन्दरूपतया क्रियाभावयोर्मदेनोपन्यासः'
इति निरस्तम्। प्रकृते भवनस्यैव भावशब्दार्थत्वेन भाष्यकृतोक्तत्वेन प्रदेशान्तरगतभावशब्दार्थो-
ल्लेखस्यात्रासंगतत्वात्। वा इत्येवंप्रकारा इति। वाप्रकारत्वं क्रियावाचकत्वेनेति भावः।
तथा च क्रियावाचिनो भवादयो धातुसंज्ञाः स्युरिति सूत्रार्थः फलितः। भू इत्येवंप्रकारा इति।
भूप्रकारत्वं भाववाचकत्वेन। तथा च भाववचना वादयो धातुसंज्ञाः स्युरिति सूत्रार्थः। अस्मिन्
पक्षेऽदादिगणस्यादौ वाधात् कृत्वा सोऽदादिगणो धातुपाठादौ कर्तव्य इति त्वपाणिनीयम्। प्रथम-
पक्षेऽपि भवेदस्पर्धादिरूपधातुपाठः कल्पनीय इत्यपाणिनीयतैव गणपाठस्य। तस्मात् 'भूवादीनां
वकारोऽयं सङ्गलार्थः प्रयुज्यते' इत्येतदनुरोधेव सूत्रार्थो धातुपाठश्चाश्रयणीय इत्येव सारम्।
अन्यत् मूर्धेशङ्कासमाधानप्रसक्तानुप्रसक्तमिति सुधियो विदाकुर्वन्तु। पाठाश्रयेणैवेदानीं लक्षण-
द्वये व्यवस्थापितेऽपि तदनभिज्ञो भन्दवुद्धिः कश्चित् पृच्छति — यदीति। वट्टति 'वड्ढतीति।
एतौ क्रमात् तडाकादिशेषोपज्ञादिपरिवेषणे च त्रैलिङ्गभाषायां प्रसिद्धौ, न तु गीवर्णिभाषायाम्।
स्वराणुबन्धज्ञापनाय चेति। 'उवातः परस्मैभाषः, एघादय उदात्ता अनुदात्ते आत्मनेभाषाः'
इत्यादिरूपेणोदात्तानुदात्तसंज्ञां परस्मैभाषात्मनेभाषसंज्ञामनुदात्तेत्वादिकं च ज्ञापयितुं, 'दुक्कृ करणे'
'शीङ् स्वने' इत्यादिरूपेण इवाद्यनुबन्धान् ज्ञापयितुं नेत्यर्थः। अनुक्तसमुच्चयार्थो हि तत्र

वड्ढतीति — प.

'भाष्ये 'कां पुनः क्रियां भवान्मत्वाह' इत्यत्र
'कां पुनर्भवान् क्रियां मत्वाह' इति पाठोऽ-
भिमत इति भाति।

'धातुपाठे 'भू सत्तायाम्' इत्यस्यानन्तरमिदम्।

'धातुपाठे 'कृत्य श्लाघायाम्' इत्यस्यानन्तर-
मिदम्।

चकारः। एतेन धातुपाठविरोधेनानुदात्तानाश्रयन्तो निरस्ताः। प्रकृतभाष्यविरोधात्। 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति सूत्रे तु धातुपाठे येऽनुदात्तत्वेन निर्दिशतास्त एव भगवता संगृहीता इति न तदनुरोधेनाप्यन्यथानुदात्ता ज्ञेयाः। न्याय्यविकरणा इति। 'परिहृत्यापवादविषयमुत्सर्गोऽस्मिन्निविशते' इति न्यायमनपेक्षो विकरणो येषां त इत्यर्थः। शब्दविकरणा इति यावत्। उदात्ता इति। भूप्रमृतीनामुदात्तसंज्ञाप्रयुक्तं कार्यं किमपि न दृश्यत इति भावः। 'नोदात्तोपदेशस्य भ्रान्तस्यानाचमे' इति भ्रान्तानां केषांचिदुदात्तसंज्ञाप्रयोजनमस्तीति ते पठनीया एव। एतेषामपीति। साकल्येन सर्वे धातवः पठिता इति मन्यमान आह — एतेषामपीति। न कर्तव्य इति। साकल्येन धातूनामपठितत्वादिति भावः। स चावश्यमिति। सत्यपि पाठे तेषां पाठशुद्ध्य इति भावः॥

उपदेशेऽननुनासिक इत् १. ३. २.

[२, १९८-२०२]

(उद्घोतनम्) ननुद्देशव्यावृत्त्यर्थमुपदेशग्रहणमिति व्यावर्त्यस्य स्पष्टत्वात् प्रश्नायोगः, अत आह — उद्देशेति। प्रक्रमत इति। 'प्रोषाम्यां समर्थाभ्याम्' इत्युक्तेस्तयोरेकार्थत्वम्। उपदेशग्रहणेन तद्व्यावृत्ति 'स्फुटयति — अयमिति। अभविष्यदिति। प्रत्यक्षमित्यादिवक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः। इन्द्रियेति। जिज्ञासुं प्रत्याख्यानसमय इत्यादिः। प्रसिद्धेति। अनुनासिकत्वादिघर्मेणेत्यर्थः। संनिहित उपमाने 'ईदृशः' इति भवति, नासंनिहिते, अत आह — एतैरिति। उद्देशोपदेशयोरेकदात्रोक्तप्रयोजनसिद्धिरिति वक्तुम् 'इत्संज्ञायाम्' इत्यादिभाष्यम्। 'गुणैः प्रापणम्' इत्युपक्रमानुरोधादाह — लक्ष्यत इति। 'अधीष्व' इत्यस्याख्यानकर्मत्वे 'अनुवाकं' न उपदिशतु इति प्रश्नानन्वयशङ्कां वारयति — पूर्वणेति। तमेवाह — स इति। उक्तार्थलभे हेतुमाह — 'स चेति। इपेत्वकशब्दः। गोपदशब्दोऽस्मिन्ननुवाकेऽस्तीति गोपदकः, इपेत्वकः, इत्यादि। इत्याह इत्यत आह। शंनोदेवीशब्दो यस्मिन्ननुवाकेऽस्ति स शंनोदेवीयः। "अध्यायानुवाकयोलुक्" इति छः। लुको विकल्पितत्वादभावः। लोपस्य 'कार्यत्वेऽपि तन्मात्रार्थं विधानमनर्थकमित्याह — यदीति। नन्वनुनासिकस्याङो धात्ववयवत्वाभावात् कथमादित्वमित्याशङ्क्य भाष्ये 'अनन्तर' इत्युक्तम्। तद्व्याचष्टे — यदेति। अनेकान्ताः अनवयवाः। आदिस्त्वात् आकारेकत्वात्। शास्त्र इति। सूत्रधातुपाठादावित्यर्थः। उत्सर्गपवादयोर्विप्रतिषेधाभावात् 'परत्वात्' इत्ययुक्तम्, अत आह — परत्वेनेति। दूतिहरिरिति। "हस्तेर्दूतिनाथयोः पशो" इतीनुप्रत्ययः। गार्गिकयेति। "गोत्रचरणाच्छ्लाघात्पाकारतद्वेतेषु" इति वुञ्। इनङः कथं 'तत्र विशेषणत्वम्, येन

^१ पा. सू. ७. २. १०.

^२ परिभाषा ६४. प्रकल्प्य चापवादविषयमिति परिभाषादानुवादः।

^३ पा. सू. ७. ३. ३४.

^४ पा. सू. १. ३. ४२.

^५ स्पष्टयति — ऋ.

^६ प्रदीपे 'स च' इति न दृश्यते। एवं प्रतीक-

ग्रहणात् 'स च गोपदादिभ्यो वुञ्जति वुन्प्रत्ययान्तः' इत्यङ्गमट्टाभिमतः पाठः स्यादिति भाति।

^७ इत्यादिः — अ.

^८ पा. सू. ५. २. ६०.

^९ कार्यत्वेऽपि — ऋ.

^{१०} पा. सू. ३. २. २५.

^{११} पा. सू. ५. १. १३४.

^{१२} 'तत्र' इति नास्ति — ऋ.

विकल्पस्य 'तत्रानन्वयः स्यात्, अत आह — प्रत्ययस्येति । उपाधित्वं विशेषणत्वम् । उक्तगुणत्वं निराह — अपूर्वेति । वाक्यतात्पर्यविषयत्वं प्रावान्यप्रयोजकमिति भावः । वाकिनादीनां फिग् कुगागमश्च, वाकिनकायनिः । 'पुत्रान्ताद्वा' इति फिग्, तस्य कुम्वा, गार्गीपुत्रकायणिः, गार्गीपुत्रायणिः । विशेषणस्य विशेषणान्तरानन्वयो न्यायसिद्ध इत्याह — गुणप्रधानेति । प्रधानस्य 'विशेषणार्थः प्रयोजनं भवतीत्यन्वयः । समानकर्तृकत्वं निर्वाहुं व्याचष्टे — एवं स्थित्वेति । निर्वाहमेवाह — तेनेति । न्यायवशात् प्रधानाप्रधानसंनिधावित्युक्तन्यायवशात् । धन् न कृत्यः, न वा ल्युट्, अत आह — बहुलेति ॥

[२, १९८-२०२]

(रत्नप्रकाशः) उपदिश्यतेऽज्ञातो ज्ञाप्यते यः स उपदेशः, कर्मणि धन् । तथा च 'अभ्र औ अपः' इत्यत्रापि प्रसज्यत इति व्यर्थमत्रोपदेशग्रहणमित्याशयेन पृच्छति — उपदेश इति किमर्थमिति । उपदिश्यते उच्चारणमात्रेणैव यस्य स्वरूपमज्ञातं ज्ञाप्यते स उपदेशः । तथा च 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि' इत्यत्रानुनासिकशब्दोच्चारणमात्रेणानुनासिको न ज्ञायते । किं तु 'मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः' इति सूत्रेणानुनासिकशब्दार्थे ज्ञाते तदुत्तरकालं ज्ञायत इति तत्रेत्संज्ञा न प्रवर्तत इत्याशयेनोत्तरमाह — अभ्र औ अप इति । 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' इति सूत्रार्थज्ञानं विना 'एष वृद्धौ' इत्यादावप्येधादिशब्दोच्चारणमात्रेण तद्वाच्यतत्सदृशज्ञानं न भवतीत्युद्देशोपदेशयोर्न कोऽपि भेद इत्याशयेन पृच्छति — कः पुनरिति । प्रष्टुराशयं तन्मुखादेवावधारयितुं स्वामिमत्तं तावत् प्रकटयति — प्रत्यक्षमिति । प्रष्टुदानीं स्वाशयं प्रकटयति — इत्संज्ञायामिति । यद्यपि वृष्टान्तवाष्पान्तिकयोर्वैषम्यमप्यस्ति, तथापि तदुपेक्ष्य वृष्टान्तेऽप्युद्देशोपदेशयोः संकरोऽस्तीति यत्किञ्चिदेतदित्याह — लक्षणोनापीति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणो गुणः, तेनाप्यज्ञातज्ञापनमुपदेशो भवत्येवेति भावः । उद्दिशत्विति । अध्यष्य इति शेषः । इषेत्वकमिति । 'इषेत्वा'शब्दो यस्मिन्ननुवाकेऽस्ति स इषेत्वकः, 'गोषदादिम्यो बुन्' । एतेन 'इषेत्वकमधीष्वेति । [इषेत्वकमित्येतत्] पूर्वेण संबध्यते — तस्माद्याचष्ट इषेत्वकमिति' इति, 'किमर्थमाचष्ट इत्याह — अधीष्वेति । अध्ययनार्थमाचष्ट इत्यर्थः' इति च निरस्तम् । किमाचष्ट इत्यपेक्षायामुत्तरत्वेन 'इषेत्वकमधीष्वेति' इतीतिशब्दनिर्दिशितस्वरूपस्यैव संबन्धात् । अध्येतुमित्येव प्रयोजनकथनपरस्योचितत्वेन 'अधीष्व'शब्दस्य तत्परत्वात्नौचित्याच्च । इत्कार्यभावादिति । इत्संज्ञाप्रयुक्तकार्याभावादित्यर्थः । लोप एवेत्कार्यमिति । इत्संज्ञकस्यैव 'तस्य लोपः' इत्यनेन लोप इति मन्यते । अकार्यं लोपः इत्संज्ञाया इति शेषः । इत्संज्ञां विनापि नुडाद्युकारस्यैव 'तस्य लोपः' इत्यनेनानुबन्धमात्रलोपपरेण लोपसंभवात्, सत्याम-

* ऋ. सं. ५. ४८. १.

१ तत्रान्वयः — अ.

५ पा. सू. ६. १. १२६.

३ पा. सू. ४. १. १५९. 'पुत्रान्तादन्यतरस्याम्' इति सूत्रस्यार्थानुवादः ।

५ पा. सू. १. १. ८.

५ पा. सू. १. १. ६८.

४ प्रदीपे 'प्रधानमर्थं विशेषणेन भवति' इत्येव पाठो दृश्यते । प्रधानं विशेषणेन अर्थप्रयोजनवद् भवतीत्यन्वयोऽत्र विवक्षित इति भाति । यद्वा, 'प्रधानस्यार्थो विशेषणेन भवति' इत्यन्तमट्टपाठ इति भाति ।

५ भाष्ये 'लक्षणेन ह्युपदेशः' इत्यत्र 'लक्षणोनापि ह्युपदेशः' इति निर्णयसागरमुद्रिते पाठः ।

५ पा. सू. ५. २. ६२.

५ पा. सू. १. ३. ९.

५ पा. सू. १. ३. ९.

पीत्यसंज्ञायामुपदेशसामर्थ्येन लोपाप्रवृत्तेश्चेति भावः। अनन्तरलक्षणापामिति। अनन्तरोऽव्यव-
हितो लक्षणं संज्ञिरूपो विषयो यस्यास्तस्यामित्यर्थः। सत्यामिति। आत् इत् यस्यानन्तरः स
'आदित्' इत्याश्रयणसंभवादिति शेषः। प्रसज्येतेति। अयुक्तमिदं दूषणम्, सिद्धान्तेऽनुबन्धानामा-
रोपितावयवत्वस्यानन्तरादिषु बहुव्रीह्यभावस्य च स्वीकारात्। प्रकृते आकारस्य अटधात्ववय-
वत्वारोपे मानाभावाच्च। 'तुप्यतु दुर्जनः' इति 'न्यायेनोक्तमित्संज्ञाप्रयोजनमभ्युपेत्य समावर्त्ते
— सिद्धं त्विति। शास्त्रमिति। शास्त्रान्तर्गतः अइउण्कुक्कुट्प्रभृतिः शब्दविशेषः शास्त्रशब्दे-
नोपचर्यते। परत्वादिति। नपुंसके करणे ल्युटः सावकाशत्वादिति भावः। ननु 'अकर्तरि च
कारके' इति सर्वलिङ्गसाधारण्येन करणे घञः प्राप्तत्वात् कथं नपुंसके करणे ल्युटः सावकाश-
तेति चेन्न, लिङ्गानुशासने 'पुमान्' इत्यधिकारे 'घञ्वन्तः' इत्युक्तत्वेन तस्य पुल्लिङ्गमात्रविषय-
त्वात्। एतेन 'परत्वेन वाघकत्वं लक्ष्यते। अनवकाशत्वाल्ल्युट् प्राप्नोतीत्यर्थः' इति निरस्तम्।
परशब्देन वाघकत्वलक्षणे मानाभावात्। हलश्चेति। परत्वादयं घञ् ल्युटं वाधत इति मन्यते।
तत्रापीति। त्वर्थेऽपि। तत्र त्वित्यर्थः। प्रायवचनादिति। संज्ञायामित्यस्य विशेषणं 'प्रायेण'
इति। तथा च संज्ञायां प्रायेण भवति, क्वचित्त्वसंज्ञायां भविष्यतीति मन्यते। संज्ञायामेवेति।
सर्वेषां कारकाणां क्रियायामेवान्वय इति सिद्धान्तात् प्रत्ययकर्तृकमवनक्रियायामेव 'प्रायेण' इत्यस्या-
न्वयः, न तु संज्ञायामित्यनेनेति भावः। एतेन 'प्रत्ययस्य विधेयतया प्राधान्यात् प्रायग्रहणं प्रत्य-
येनैव संबध्यते, न तु गुणेन संज्ञयेत्यर्थः' इति निरस्तम्। विधेयस्य प्राधान्यमित्यत्र गुणस्य विशेष-
णासंबन्धे च मानाभावात्। 'पशुना यजेत' इत्यादौ गुणस्यापि पुत्रस्य राजरूपविशेषणयोगाच्च। उपाधेरुपाधिरिति।
कारकस्य कारकं न भवतीत्यर्थः। विशेषणस्य वा विशेषणमिति। कारकान्यक्रियोपसर्जनं विशे-
षणम्, तस्य तेन संबन्धो नेति भावः। उपाधिविशेषणशब्दोर्व्यत्ययेनापि प्रयोगो दृश्यत इति
तदंशे आग्रहो न विधेयः। कैयटेन तु 'वाच्य उपाधिः, अवाच्यं विशेषणम्' इत्युक्तम्, तत्र
तारतम्यं वृद्धिमदमिहहम्। 'संबोधनान्तं कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमो वतिः। धातुसंबन्धाधि-
कारनिष्पन्नमसमस्तनम्। तथा यस्य च भावेन पठ्ठी चेत्युदितं द्वयम्। साधुत्वमष्टकस्यास्य
क्रिययैवावधार्यताम्'। अप्रधानमेव विशेषणमुपाधिश्च भवति। प्रधानं तु विधेयविशेष इति
मन्यमानः शङ्कते — यदीति। इनङ् विभाषा न प्राप्नोतीति। ढक् प्रकृतो विधीयते। त-
त्संनियोगेनेनङ्वाचयशिष्टोऽप्रधानमिति तत्र विभाषासंबन्धो न स्यात्। किं तु ढक्येव स्यादिति
मन्यते। शङ्कितवृद्धिमनुसूत्यैव समाधत्ते — इनङ्वात्रेति। वस्तुतस्त्विनङ्को ढकश्चोभयोर्विधेय-
त्वेनेनङ्को [ऽन्वाचयशिष्टत्वेऽपि] न विशेषणता, विधेयत्वाविशेषात्। तथा च शङ्का मन्देति
स्पष्टमेव। एवं च समाधानमपि तद्वृद्धचनुसारेणेत्येव वक्तुं युक्तम्। अन्यथा 'जङ्गलवेनु-
बलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्' "अर्थात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा" इत्यत्र पूर्वोत्तरपदयोः पृथग्-
वृद्धेविधेयत्वेनैकत्र विकल्पसंबन्धोऽपरत्र तदभावश्च न स्यात्। न हि तत्र सूत्रान्तरेण विहिता-
मेकां वृद्धिमाश्रित्य वृद्धचन्तरमेव विकल्प्यत इति वक्तुं शक्यम्, 'जङ्गल' इत्यादिसूत्रे तत्संभवेऽ-

१ लो. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ३५.

२ न्यायेनाभ्युपेत्येत्यन्वयः।

३ पा. सू. ३. ३. १९.

४ लिङ्गानुशासनम् ३५.

५ लिङ्गानुशासनम् ३६.

६ वैयाकरणभूषणसारे धात्वर्थनिर्णये श्लो. १६,
१७.

७ पा. सू. ७. ३. २५.

८ पा. सू. ७. ३. २६.

९ पा. सू. ७. ३. २५.

पि "अर्घात् परिमाणस्य" इत्यादिषु तदसंभवात् । विहितः प्रत्यय इति । "स्त्रीभ्यो ढक्" इत्यनेनेति शेषः । विहितः प्रत्यय इति । "उदीचां वृद्धादोगात्" इत्यनेनेति शेषः । न चेदमकृतमिति । आधितमेवेत्यर्थः । न च कश्चिदोष इति । इनडादिस्थले आपादितदोषस्य तुच्छत्वादिति भावः । एवं च कृत्वेति । इति कारणादित्यर्थः । एतेन 'एवं स्थित्वेत्यर्थः' इति निरस्तम् । असंबद्धप्रलापत्वात् । न ह्येवं स्थित्वा घञ् न प्राप्नोतीत्यर्थोऽभिमतस्तत्र । बहुलमित्येवेति । बहुलवचनात् परमपि ल्युटं वाधित्वा असंज्ञायामपि वा घञ् भवतीति भावः ॥

हलन्त्यम् १. ३. ३.

[२, २०२-२०७]

(उद्द्योतनम्) अन्तशब्दोऽत्रावसानवचनः, "न समीपवचनः, अतिप्रसङ्गात् । तस्माद् दिगादित्वाद्यदित्यभिप्रेत्याह — अन्त इति । सर्वस्येति । तत्तदुच्चारणानन्तरं तस्य तस्यावसानादन्तशब्दस्यावसानवचनत्वादित्यर्थः । अन्त्यग्रहणसामर्थ्यात् समुदायान्त्यं ग्रहीष्यते, अत आह — 'अन्त्यग्रहणं' चेति । अप्रसङ्गातिप्रसङ्गनिरासाय व्यवसितशब्दार्थमाह — व्यवसिता इति । समुदायतन्त्रत्वात् समुदायार्थत्वात् । आदिनिवृत्त्यर्थत्वमुक्तमाशङ्क्य निराकरोति — आदीति । काल्पनिकं वैवक्षिकम्, न तु स्वाभाविकम् । पूर्वस्माद्भेदेमाह — पूर्वमिति । भाष्ये सापेक्षोऽयमिति । अन्त्यशब्दस्य सापेक्षत्वात् । 'तमेवाह — शषसरिति । 'लकारश्च' इति पूर्वं वाच्यमित्याह — पूर्वमिति । "हल्" इति सूत्रस्थलकारस्येत्यर्थः । 'लकारश्च' इति पृथङ् निर्देशो न कार्यः, सूत्र एव लकारद्वयनिर्देश इत्याह — हल् च ल् चेति । द्विवचनाभावाथमाह — समाहारेति । सारूपैकशेषे द्विवचनमाशङ्क्याह — नपुंसकमिति । एकस्य तत्पुरुषस्य, प्रत्याहारस्य वा । 'गुणभूतस्य' इति भाष्यं विवृणोति — शषसरिति । लृकारस्य अञ्पस्य । 'प्रत्याहारद्वयस्याप्यन्योन्याश्रयं' शङ्कते — नन्विति । लृदित इति । "द्युताद्यलृदितः" इति यणा निर्देशादजेव तत्र विवक्षित इति भावः । स्वरिति । "लिति" इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तस्वरित्यर्थः । श्रवणार्थ एव लकारोऽस्तु, अत आह — श्रवणेति । तदेवाह — तत्रैति । हल्ङादिमुत्रे । न च लृटि तिवादेशस्य "ता" इत्यस्य "निवृत्त्यर्थं हल्ग्रहणमिति वाच्यम्, "सुतिस्पाक्षिप्तघातोः प्रातिपदिकाच्च परस्य

^१ पा. सू. ७. ३. २६.

^२ पा. सू. ४. १. १२०.

^३ पा. सू. ४. १. १५७.

^४ भाष्ये 'बहुलमित्येवमत्र घञ्' इत्यत्र 'बहुलमित्येवात्र घञ्' इति पाठोऽभिमतः ।

^५ न समीपपरः — ऋ.

^६ प्रदीपे 'अन्त्यग्रहणं त्वादिनिवृत्त्यर्थम्' इत्यत्र अन्त्यग्रहणं चादिनिवृत्त्यर्थम्' इत्यञ्जसमृपाठ इति भाति ।

^७ इतरेतराश्रयमेवाहेत्यर्थः ।

^८ माहेश्वरसूत्रम् १४.

^९ अचुल्लूपप्रत्याहारद्वयस्यापीत्यर्थः ।

^{१०} अन्योन्याश्रयमाशङ्क्याह — लृदित इति — ऋ.

^{११} पा. सू. ३. १. ५५.

^{१२} पा. सू. ६. १. १९३.

^{१३} 'डा' इत्यस्येति युवतं भ्रात्युद्द्योतदर्शने । अथवा ता इत्यस्येत्यस्य तकारात् परस्याकारस्येत्यर्थः ।

^{१४} हल्ङादिलोपनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः ।

^{१५} स्थतास्याक्षिप्त — ऋ.

विधीयमानलोपस्य 'तासः परस्यासंभवात् । 'प्रातिपदिकानामुपदेशाभावाच्चेत्संज्ञाप्राप्तिः, अत आह — 'यदा त्विति । मञ्जकस्य मञ्जक इत्यपभ्रंशः, तस्य साधुत्वनिरासाय प्रातिपदिकानामप्युपदेशः कर्तव्य इति पस्पशान्त उक्तम् । नन्वणो णकारस्य परत्वादित्संज्ञायां सत्यां 'पश्चात् 'कृत्तद्धित' इति प्रातिपदिकसंज्ञा । तदनन्तरं प्रातिपदिकप्रतिषेधः प्रवर्तमानो न पूर्वप्रवृत्तेत्संज्ञां बाधितुमलमिति 'अकृत्तद्धिते' इति न वक्तव्यम्, अत आह — अपवादेति । उदशिवदित्यादौ प्रत्ययतकार एवास्तु, अत आह — उदशिवदिति । इदर्थभावादेवेत्संज्ञा न भविष्यतीति शङ्कते — नन्विति । अवश्यमिति । तथैव प्रयोगात् । आमन्त्रितेति । आष्टमिकेत्यादिः । नन्वित्संज्ञायां लोपः स्यात्, स च निषिद्धः, अतो नेत्संज्ञा, नापि तन्निमित्तस्वरः, अत आह — न डीति । 'यथा प्रातिपदिकसंज्ञानिमित्तलोपनिषेधो न तत्संज्ञायास्तद्वदित्यर्थः । व्यपवर्गो भेदः, निति परतः पूर्वस्य स्वरः, न तु नित एव । ननु 'सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः' इति पक्षे निदन्तस्य स्वरः स्यात्, अत आह — 'यदेति । अयं राजा तक्षेति शब्दः । अत्र तु पक्षे 'सौवर्यः सप्तम्यः' इति पक्षे । वाक्यार्थे छन्दोऽधीत इति वाक्यार्थे । पदवचनं समुदायस्यैव निपातनम् । 'प्रत्ययश्च श्रोत्रिय इति निपात्यत इति शेषः । भाष्ये एष स्वरः उक्तस्वरः । स्वरितकरणमेवाह — न्यङस्वराविति । भाष्ये एतत्समाधानसत्त्वाद्भुत्तमत्वाभावो नोक्तः । प्रत्ययस्येति । अगस्त्यशब्दादृष्यणः 'कौण्डिन्यशब्दाद् गर्गादियञश्च लुक् । तत्संनियोगेन च तयोः क्रमादेतावादेशौ विधीयेते । निषेधः स्यात् 'प्रातिपदिकप्रतिषेधः' इत्यनेन । 'अकृत्तद्धिते' इति निषेधोऽत्र नास्तीत्याह — न चायमिति ॥

[२, २०२-२०७]

(रत्नप्रकाशः) अन्त्ये चरमभागे वर्तमानमन्त्यम्, तथा च तत्तत्समुदायापेक्षया सर्वस्य हलोऽन्त्यत्वसंभवादतिप्रसङ्ग इत्याह — हलन्त्य इति । अन्त्यग्रहणमादिनिवृत्त्यर्थं स्यादिति भावः । समाधत्ते — सिद्धं त्विति । व्यवसितो निश्चितो यः समुदायो धातुत्वादिना तदन्त्यं हलदित्यर्थः । वक्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थः । यथाश्रुतग्राह्यपूर्ववचनाश्रयणमन्त्रमादाह — सिध्यतीति । इतरः स्वाशयमाह — यथान्यासमिति । सर्वश्च हलिति । आदेरपि व्यपदेशिवद्भावेनान्त्यत्वादिति भावः । नन्वाक्षरसामान्याधिकानुबन्धानां धात्वाद्यन्तत्वाभावेनेत्संज्ञा न स्यादित्यत आह — अथवेति । व्यवसितान्येवापेक्षिष्यामह इति । 'उपदेशे' इत्यनुवर्त्यं उपदेशे शास्त्रगतशब्दविशेषेऽन्त्यं हलदिति व्याख्यानात् 'अङ्गुण' इत्याद्याक्षरसामान्याधिकशब्दविशेषैरप्यज्ञातक्रमविशेषा अनुबन्धा ज्ञाप्यन्त इति तेषामप्युपदेशत्वसत्त्वेनेष्टस्यल एवेत्संज्ञा सिध्यतीति भावः । अन्योन्याश्रयोपोपमाह — लकारस्येति । अनुबन्धाज्ञापितत्वादिति । अनुबन्धशब्दस्य भावप्रधानस्य तृतीयान्त-

^१ तासः — ऋ.

^२ प्रातिपदिकानामुपदेशात्त्वाभावात् — अ.

^३ प्रदीपे 'यदा मञ्जकादि' इत्यत्र 'यदा तु मञ्जकादि' इत्यन्तमट्टानिमितः पाठ इति भाति ।

^४ पदचान्नित्यलेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञा — ऋ.

^५ पा. मू. १. २. ४६.

^६ यदा — अ.

^७ महाभाष्यम् ६. १. १९२.

^८ यथेति — अ.

^९ महाभाष्यम् ६. १. १९२.

^{१०} प्रदीपे 'धञश्च प्रत्ययः' इत्यत्र 'घन् प्रत्ययश्च' इत्यन्तमट्टपाठ इति भाति ।

^{११} कौण्डिन्यशब्दावयवकुण्डिनशब्दादित्यर्थः ।

^{१२} माहेश्वरभूतम् १.

स्य अजापितशब्देन 'तृतीया' इति योगविभागाद्वा मयूरव्यंसकादित्वाद्वा समासे ततो भावप्रत्ययात् पञ्चमी । हल्ग्रहणाप्रसिद्धिरिति । लकारस्येत्संज्ञायां सत्यां हल्प्रत्याहारसिद्धिः, हल्प्रत्याहारसिद्धौ च लकारस्येत्संज्ञेत्यन्योन्याश्रयः । अन्योन्याश्रयं च कार्यं न प्रकल्पत इति भावः । समाधत्ते — सिद्धं त्विति । लकारनिर्देशादिति । सूत्रान्ते लकारस्य संयोगान्तलोपेन निर्देशात् 'उपदेशे' इत्यनुवर्त्य 'उपदेशेऽन्त्यं ल् इत्' इति व्याख्याय ततः 'आदिरन्त्येन' इति सूत्रं व्याख्याय ततः 'हलन्त्यम्' इत्यवशिष्टस्य व्याख्यानान्नोक्तान्योन्याश्रयदोष इति भावः । एकशेषनिर्देशाद्वेति । हलिति योगविभागाभिप्रायमिदम् । सहविवक्षासंभवेन ह्यत्रैकशेषनिर्देशो न युज्यते । एतेन 'लकारनिर्देशात्' इत्यत्र 'हल् च ल् च' इति समाहारद्वन्द्वम्, प्रकृते च यथाश्रुतमेकशेषमाश्रयन् निरस्तः । द्वन्द्वैकशेषयोः सहविवक्षायामेव प्रवृत्तेः । हल्प्रत्याहारार्थमजानतः प्रति तदर्थसाधारणसहविवक्षासंभवाच्च । उपायान्तरमाह — अथवेति । गुणभूतस्येति । स्थान्यादेशयोरभेदविवक्षया लकारस्य गुणभूतता । अक्षरसमान्नायान्ते प्रकृतसूत्रे च 'हल्' इत्यकारस्य लृकारेण सहैकादेशे गुणे सति जात इति लकारस्याच्चेन 'उपदेशेऽजनुनासिकः' इति सूत्रेणैत्संज्ञायां पूर्ववदन्योन्याश्रयपरिहार इति भावः । ननु हल्प्रत्याहारवदच्प्रत्याहारस्याप्यसिद्धत्वेन पूर्ववदनाप्यन्योन्याश्रय इति चेन्न, 'अनुनासिक इत्' इति विमज्यानुनासिकस्येत्संज्ञां विधाय ततः 'आदिरन्त्येन' इति सूत्रं 'हलन्त्यम्' इति सूत्रं च व्याख्याय ततः 'उपदेशेऽच्' इति भागस्योत्तरभागेन सहानुनासिक इत्संज्ञश्चेदुपदेशो योऽच् स एवेति नियमपरत्वाश्रयणादिष्टसिद्धिरित्यत्र भगवतस्तात्पर्यात् । एतेन 'लृदित इति ज्ञापकाद् लृकारस्येत्संज्ञा भविष्यतीति नास्तीतरेतराश्रयत्वमिति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः' इति निरस्तम् । 'हलन्त्यम्' 'उपदेशेऽजनुनासिकः' इति सूत्रार्थज्ञानशून्यस्य 'पुषादिद्युताद्यलृदितः परस्मैपदेषु' इति सूत्रार्थज्ञानं जातमित्यत्र मानामावेन भगवतस्तादृशशायकल्पनानौचित्यात् । तदेवं बालव्युत्पादनोपयोगितयान्योन्याश्रयपरिहारत्रयमुक्त्वा लक्ष्यदिशिनां त्वन्योन्याश्रयोऽप्रसक्त एवेत्याह — अथवेति । एतेन 'णलो लकारः स्वरार्थः कृतः । असत्यां चेत्संज्ञायां कृतः स्वरः । श्रवणार्थस्तु णलो न लकारः । 'हल्लृचाप्' इति सूत्रे हल्ग्रहणात् णल्व्यावृत्त्यर्थाज्ञापकात् । तत्र हि विभेदेति णल्व्यावृत्त्यर्थं हल्ग्रहणं कृतम् । लकारस्य च श्रवणेऽपृक्तत्वाभावाल्लोपस्याप्राप्तिरिति किं हल्ग्रहणेन' इति निरस्तम् । यं प्रत्युक्तोऽन्योन्याश्रयस्तं प्रत्यस्य परिहारस्यायोगात् । उपदेशग्रहणमत्रानुवर्तितमित्यविद्वान् व्यवसितशब्दस्य प्रातिपदिकादिकमर्थ इति मत्वा शङ्कते — 'प्रातिपदिकस्येति । अकृतद्धितान्तस्येति । अश्रूयमाणकृतद्धितान्तस्येत्यर्थः । कुम्भकार इति । कुम्भ कृ अण् इति स्थितेऽत्र श्रूयमाणकृदन्तत्वात् प्रकृतप्रतिषेधाप्रवृत्तौ णकारस्येत्संज्ञायां वृद्धौ चेष्टं सिध्यतीति भावः । एतेन 'अपवादविषयपरिहारेणैत्संज्ञायाः प्रवर्तनात् पूर्वं प्रातिपदिकसंज्ञेति प्रतिषेधे प्राप्तेऽकृतद्धित इति प्रतिषेधः क्रियते' इति निरस्तम् । सत्यां प्रातिपदिकसंज्ञायां निषेधस्वरूपलामः, सति च तस्मिन् अपवादविषयपरिहारेणैत्संज्ञाप्रवृत्तिः, सति च तत्परिहारे प्रातिपदिकसंज्ञेति चक्रकेतरेतराश्रयात् । निषेधस्यापवादत्वे मानामावाच्च । ननु परत्वात् पूर्वमित्संज्ञैव स्यादिति कुम्भकार इत्यादौ प्रातिपदिकसंज्ञाप्रयुक्तनिषेधो न भविष्यतीति व्यर्थमकृतद्धितग्रहण-

^१ पा. सू. २. १. ३०.

^२ पा. सू. १. १. ७१.

^३ असंभवाच्चेति छेदः ।

^४ पा. सू. १. ३. २.

^५ पा. सू. १. १. ७१.

^६ पा. सू. १. ३. २.

^७ पा. सू. ३. १. ५५.

^८ पा. सू. ६. १. ६८.

^९ वार्तिके 'प्रातिपदिकप्रतिषेधः' इत्यत्र 'प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधः' इति व्यस्तपाठोऽभिमत इति भाति ।

मिति चेन्न, नित्यत्वात् पूर्वमेव प्रातिपदिकसंज्ञाप्रवृत्तेः। प्रत्ययग्रहणमिति। उदशिवच्छकृच्छब्दौ तु न प्रत्ययाविति भावः। यद्यपि 'शकेर्ऋतिन्' इति शकृच्छब्दो व्युत्पाद्यते, तथापि तत्र ऋतिन्-प्रत्ययोपदेशान्त्यस्य नकारस्येत्संज्ञा कृतवैत्यवशिष्टस्योपदेशत्वाभावादेवेत्संज्ञा न भविष्यतीति न दोषः। राजा तक्षेति। यद्यपि 'कनिन्युवृषितक्षिराजिघन्विद्युप्रतिदिवः' इति कनिन्प्रत्ययान्तत्वमनयोरित्याद्युदात्तत्वमेवास्ति, तथाप्युणादीनामव्युत्पत्त्याश्रयेण 'फिषोऽन्त उदात्तः' इत्येवात्रेष्टमिति मन्यमानस्य दूषणोक्तिरियमिति न दोषः। एतेन 'आमन्त्रितनिघातप्रतिपेधार्थमाद्युदात्तत्वं स्यात्' इति निरस्तम्। अत्रत्यस्य शङ्कितुः राजेत्यादेराद्युदात्तत्वज्ञानाभ्युपगमेनाद्युदात्तत्वापादनस्यामन्त्रित-निघातप्रतिपेधपर्यन्तत्वकल्पने चातुर्याभावात्। ज्जित्यादिरिति। जिति निति च य आदिः स उदात्तो नित्यं भवतीति सूत्रार्थं मन्यते। ज्जितोत्युच्यत इति। जिति निति च परे पूर्वस्यादि-रुदात्तो नित्यमिति सूत्रार्थाश्रयणादेकस्मिन् पौर्वापर्यसंभवादिति भावः। व्यपवर्गाभावादिति। भेदाभावादित्यर्थः। सति हि भेदे पौर्वापर्यं संभवति। एवं च 'सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः' इति पक्षः 'ज्जित्यादिनित्यम्' इति सूत्रे तावन्नास्तीति सिद्धम्। तथा च 'श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते' इत्यत्र छन्दसः श्रोत्रभावो घञ् च प्रत्ययो निपातित इत्येवाभ्युपगन्तव्यम्। छन्दोऽधीत इत्यर्थे 'श्रोत्रियन्' इति समुदायनिपातने त्वाद्युदात्तत्वं न सिद्ध्येत्। न च नित्वसामर्थ्यात् तत्सिद्धिः, तत्र नकारस्येत्संज्ञायां मानाभावात्। इत्संज्ञासामर्थ्यात् प्रयोजनसिद्धिः, प्रयोजने सिद्धे हीत्संज्ञा-सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयाच्च। उपोत्तमं रित्तीति। सजातीयानामन्त्यमुत्तमम्, तत्समीपमुपोत्तमम्, अनन्त्यमिति यावत्। तथा च स्वरशब्दाकारोऽञ्चामचोर्बान्त्यो न भवतीति तदभिन्नत्वात् स्वरितत्वं स्यादिति मन्यते। शङ्कितमिमतमुत्तमशब्दार्थमभ्युपगम्यापि समाधातुं शक्यत इत्याशयेनाह — स्वरितकरणसामर्थ्यादिति। अन्तरिति। अत्रादिकारोऽन्त्यसमीपो भवति, सजातीयेनाव्यवहित-त्वात्। त्रिप्रभृतिष्विति। सजातीयेषु योऽन्त्यस्तत्रेति शेषः। करिष्यत इति। स्वरादिगण इति शेषः। तत्र हि स पठितः। तस्य प्रातिपदिकत्वादेवान्तोदात्तत्वे सिद्धेऽन्तोदात्तनिपातनात् रिक्त्वो वाध्यत इत्युपपन्नं भवति। एतच्चात्र युक्तमिति। एतदेवात्र युक्तम्, न तु प्राति-पदिकप्रतिपेध इति भावः। इत्कार्याभावादिति। रिप्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तमिति व्याख्यानात् सनुतश्शब्दस्य रिक्त्वं न भविष्यति, तत्रोक्तस्वराप्रसक्तेरिति भावः। ननु प्रातिपदिकप्रतिपेधे किं स्यादित्यत आह — 'यत्र हीति। भवतीति। दिहलीदीपन्यायेनोभयान्वयोऽस्य ज्ञेयः। कुण्डिनजिति। अस्य हि स्यानिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वेऽपि 'चितः' इत्यन्तोदात्तत्वं भवति। ननु प्रत्ययस्यैव चित्त्वमाश्रित्य प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तः क्रियते 'चितः' इत्यनेनैति कथ-मत्र चित्त्वरप्रवृत्तिरिति चेन्न, प्रकृतिप्रत्ययान्यतरस्य चित्त्वमादायैव चिदवयवकस्य प्रकृतिप्रत्यय-समुदायस्यान्तोदात्तायास्तेन विधानात्। मनुब्लुकमाश्रित्य हि तत्र चिद्वतोऽन्त उदात्त इति सूत्रार्था भगवता व्यवस्थापितः॥

^१ उणादिसूत्रम् ५०७.

^२ उणादिसूत्रम् १६२.

^३ फिट्सूत्रम् १.

^४ महाभाष्यम् ६. १. १९२

^५ पा. सू. ६. १. १९७.

^६ पा. सू. ५. २. ७४.

^७ भाष्ये 'यत्रेत्कार्यम्' इत्यत्र 'यत्र हीत्कार्यम्'

इति पाठो रत्नप्रकाशकृदभिमत इति ज्ञायते।

^८ एतेन 'यत्र हीत्कार्यं भवति तत्रेत्संज्ञा' इति भाष्ये पाठ इति सूच्यते। मुद्रितेषु भाष्यपुस्तकेषु 'यत्रेत्कार्यं भवति भवति तत्रेत्संज्ञा' इत्येव पाठो दृश्यते हरयाणापुनरामुद्रितयोः। 'यत्रेत्कार्यं, भविष्यति तत्रेत्संज्ञा' इति निर्णयसागर-चोरागम्यामुद्रितयोः।

^९ पा. सू. ६. १. १६३.

^{१०} पा. सू. ६. १. १६३.

न विभक्तौ तुस्माः १. ३. ४.

[२, २०७-२०९]

(उद्घोतनम्) भाष्ये ष्वेति । 'किमोऽत्' इति तकारस्येत्संज्ञानिपेधे श्रवणप्रसङ्गादित्यर्थः । इत्संज्ञास्थापनार्थमिति शङ्कां वारयति — इत्संज्ञाया इति । मकारस्येत्संज्ञानिरासार्थमिति यावत् । भाष्ये यद्येतज्ज्ञाप्यत इति । मकारस्येत्संज्ञा प्राप्नोतीत्यर्थः । 'इत्कार्याभावादनेत्संज्ञा न भव-
प्यति' इत्ययत्याशयार्थमाह — इदानीमित्यत्रेति । यथेष्टमिति । 'प्राग्दिशः' इत्यत्र दिग्छन्दे-
भ्य इत्यतः प्राङ्निर्दिष्टेष्वर्थेष्वित्यर्थ इति भावः । यकारान्तत्वे प्रयोजनमाह — यकार इति ।
प्राथम्याद्विकारान्त' इति वक्तव्ये प्रयत्नलाघवात् 'यकारान्तः' इत्युक्तम् ॥

[२, २०७-२०९]

(रत्नप्रकाशः) अतद्धित इति । तद्धितभिन्ना या विभक्तिस्तत्स्थास्तुस्मा नेत्संज्ञका इति वाच्यमित्यर्थः । इत्संज्ञापरित्राणार्थमिति । इत्संज्ञायाः परित्राणमिति "साधनं कृता" इति पञ्चमी-
तत्पुरुषः । ततस्तत्स्यार्थशब्देन चतुर्थीतत्पुरुषः । अनुबन्धं करोतीति । तस्मिन् कृते हि तद्धि-
शिष्ट एवोपदेशः संपद्यत इति तल्लोपोत्तरं मकारान्तस्योपदेशत्वाभावान्मस्येत्संज्ञा न भवति ।
अर्थेष्विति । प्राग्दिशीयेष्वर्थेष्विष्यभावे कृते ततो दानीम् भवतीति भावः । तदोऽप्ययमिति ।
'तदो दा च' इति चकारेणानुकर्षणादिति भावः । ननु चेति । विभक्तौ परतोऽवमित्यजानत
उक्तिरियम्, 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् वाधते' इति परिभाषामजानतो वा । न
प्राप्नोतीति । "अन्तरङ्गानपि" इत्युक्तपरिभाषयेति भावः । यकारान्त इति । तथा च यका-
रान्त एवोपदेश इति तस्य लोपोत्तरं मकारस्येत्वं न भविष्यतीति भावः । लुप्तनिर्दिष्ट इति ।
लोपेन साधनेन निर्दिष्ट इत्यर्थः । एतेन संयोगान्तलोपोत्तरं मकारान्त एव दानीम् संपन्न इती-
त्संज्ञा स्यादित्याशङ्क्य संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् सा नेति वदन् निरस्तः । प्रातिपदिकस्वरूप-
स्यैव शास्त्रगतस्योपदेशत्वकल्पनाया आवश्यकत्वेन साहितिकविकाराश्रयेण शङ्कायास्तदभ्युपगमेन
समाधानस्य चानौचित्यात् । अन्यथोत्तरसूत्रे चुञ्चुप्चणपोः "लोपो व्योः" इति लोपस्य सिद्ध-
त्वेन चकारस्येत्संज्ञादुर्वारता स्यात् ॥

चुट् १. ३. ७.

[२, २०९-२११]

(उद्घोतनम्) तर्हि 'निर्दिष्टलुप्तः' इति भाव्यम्, अत आह — राजेति । पूर्वकालस्येति ।

१ पा. सू. ५. ३. १२.

१ पा. सू. ५. ३. १९.

२ पा. सू. ५. ३. १.

१ परिभाषा ५२.

३ हकारान्त इति छेदः ।

१ परिभाषा ५२.

४ का. वा. २. १. ३३-२.

५ पा. सू. ६. १. ६६.

‘पूर्वकालैक’ इत्यत्र प्रथमानिर्दिष्टत्वेन तस्यैव पूर्वनिपातावश्यकत्वादिति भावः। पूर्व निर्देशः उच्चारणमित्यङ्गीकृत्य समाहितम्। इदानीं प्रतिज्ञेत्यङ्गीकृत्य यथाश्रुतमेव सम्यगित्याह — अथ वेति। इत्वस्य प्रयोजनं वदन्नुपसंख्यानस्य कर्तव्यतामाह — इरितो वेति। समुदायेति। अन्यथा ‘इदिद्रितः’ इति निर्देशः स्यादिति भावः। अप्राप्तेति। समुदायस्याङ्ग्रहणेन हल्यङ्ग्रहणेन चाङ्ग्रहणादित्यर्थः। इदित्त्वाभावादिति। इकारस्यानुनासिकत्वाभावाच्च प्रत्येकमित्संज्ञेति भावः। नन्ववयवस्येत्संज्ञाभावेऽनित्त्वादितः^१ स्वरितेत्त्वाभावात् ‘स्वरितेतः’ इत्यात्मनेपदं न स्यादिति शङ्कते — नन्विति। समुदायस्य संज्ञां विना ‘इरित्’ इति कथं निर्देशः, अत आह — इराविति। भाष्ये कुम्भीधान्यन्यायेनेति। इदेव इद्यस्य तद् इदित्, तस्य नुम्। रुधिर् इत्यत्र रेफस्यापीत्वान्न नुमित्यर्थः। निहितं संपादितम्। यद्यपीति। साक्षादित्यर्थः। तथापीति। तत्रेवात्राप्यवधारणमित्येवमुपयोगसंभवेऽपीत्यर्थः। भाष्ये इकार एवेति। ‘इदित्’ इति कर्मधारयो न बहुव्रीहिरित्यर्थः। कथं तर्हि रुधिरादिव्यावृत्तिर्घातुलामो वा, अत आह — भाष्ये इदिदन्तस्येति। तद्व्याचष्टे — इदितेति। ऋकारस्य घात्ववयवत्वाभावात् कथमित्त्वम्, अत आह — अनङ्गस्यापीति। निपातनमेवाह — भिदृशब्द इति। पूर्वमिति। तथा च स्थानिवद्भावात् ‘इर्’ इत्यस्यापीत्संज्ञेत्यर्थः। एवं च ‘भिदृ विदारणे’ ‘ऋदितो वा’ इत्येवं पठनीये वैचित्र्यार्थमित्त्वरपरत्वाभ्यां निर्देश इति भावः। इरितो नुमनङ्गीकारात् ‘नुमनुपक्तान्’ इत्ययुक्तम्, अत आह — नुमेति। स्वयं ज्ञापकान्तरमाह — न दृश इति॥

[२, २०९-२११]

(रत्नप्रकाशः) लुप्तनिर्दिष्ट इति। यत्तूक्तम् ‘पूर्व निर्दिष्टः पश्चाल्लुप्त इत्यर्थः। राज-
दन्तादेराकृतिगणत्वाद् भाष्यकृद्वचनाद्वा पूर्वकालस्य परनिपातः। अथवा लुप्तोऽयमिति प्रतिज्ञातो
लुप्तनिर्दिष्टः’ इति। तन्न, सूत्रोच्चारणेनैव तन्निर्देशस्य कर्तव्यत्वेन पूर्व निर्देशः पश्चाल्लोप इत्यु-
क्तेरसंबद्धप्रापत्वात्। एतदस्वरसेनैव तेनापि पक्षान्तरपरिग्रहात्। लोपस्य सत्यत्वेन ‘लुप्तोऽ-
यम्’ इति प्रतिज्ञाकरणस्याप्यसंगतत्वाच्च। ननु भवन्मते लोपेन निर्दिष्ट इति कथमुपपद्यत इति
चेत्, सूत्रेऽनुच्चारितस्यापि “लोपो व्योः” इति लोपेन तस्य लुप्तत्वं ज्ञातुं शक्यत इति यकाराद्येव
प्रातिपदिकस्वरूपमिति ज्ञानादिति गृहाण। अवयवग्रहणादिति। इरावितो यस्य स इरिदित्या-
श्रीयत इति भावः। दोषः स्यादिति। इरितामिदिद्विधिवारणरूपप्रयोजने सत्यपि दोषादेव तत्र
तन्न्यायानाश्रयणमिति भावः। एतेन ‘नुम्बिधावस्य न्यायस्य निमित्तं नास्ति, तथापि दोषेणै-
वैतन्न्यायानाश्रयणम्’ इति निरस्तम्। प्रयोजनस्य निमित्तरूपस्योक्तत्वात्। एवं तर्हीति।
‘इदितः’ इति बहुव्रीहेः पठ्ठी न भवति, किं तु कर्मधारयात्। तथा च रुधिरादीनामिरिदन्ता-
नामिदिदन्तत्वाभावात् चक्षिष्ठ इव नुम् न भविष्यतीति भावः। इत्वंभूतस्येति। अघंमात्रा-
[द्विफा]ल्लाघवेन ‘रितो वा’ इत्यङ्गविधाने ऋदितोऽपि प्रसङ्गेन ‘ऋदितो वा’ इति निर्देशेऽप्यन्त-
गौरवेण च ऋकारोऽनुबन्ध इरूप उच्चारणीयः संहितायामिति बुद्ध्या निपातितस्तथेति भावः।
एतेन “‘ऋत इद् घातोः’ इतीत्वे स्परत्वे च मिदिर् इत्यादिनिर्देशः। अनङ्गस्यापि निपात-

^१ पा. सू. २. १. ४९.

^२ इतोऽनित्त्वादित्यन्वयः। इकारस्येत्संज्ञाभावा-
दित्यर्थः।

^३ पा. सू. १. ३. ७२. स्वरितञित इति सूत्रार्था-
नुवादः।

^४ पा. सू. ६. १. ६६.

^५ पा. सू. ७. १. १००.

नादित्वम् । तत्र ‘मिद् दृशब्दस्य पूर्वमुकारस्येत्संज्ञा, तत् इत्वपरस्वये । “इरितो वा” इत्यत्रापि ऋ इत् अस्येति समासे कृते निपातनान्नादिवपरस्वयोः कृतयोः “इरितः” इति निर्देशः’ इति निरस्तम् । “ऋत् इद् घातोः” इत्यनेनेत्वं, निपातनादनङ्गस्यापीत्वमित्यनयोः परस्परविरोधात् । अस्मादादिभिरिदानीमुकारस्येत्संज्ञा ज्ञेयेति ‘पूर्वमित्संज्ञा, तत् इत्वपरस्वे’ इत्युक्तेरेष्यसंबद्धप्रलापत्वात् । धातुपाठेषु ननु नासिकस्य ऋकारस्येत्वनिपातनादेव “इरितो वा” इति निर्देशस्य साधुत्व-
विज्ञानसंभवेन तत्र पुर्ननिपातनाश्रयणानर्थक्यात् । अन्यथा “इरितो घातोश्च्लेरड वा स्यात्” इत्याद्युक्तिप्रयोगस्यासाधुत्वकल्पनापत्तेश्च । नुमनुपक्तानिति । तत्र “इदितो नुम् घातोः” इति नुम् कृतश्चेदपि तत्फललाम् इत्याशयेन नकारो नुम् शब्देनोपलक्षितः । इरितामिदित्त्वादेव नुमिमिदित्त्वे नुमनुपक्तपाठो व्यर्थः सन् तत्रैदित्वप्रयुक्तनुमभावं ज्ञापयतीति भावः । इदं व्यञ्जनपरस्य व्यञ्जनस्यैकस्थानैकस्य वा भेदो नास्तीति पक्षाश्रयेण ज्ञेयम् । तत्रापि भेदोऽस्तीति मतसाधारणेन तु “‘न दृशः’ इति निषेघस्तत्र ज्ञापको ज्ञेयः । अन्यथा दृशोरिटित्त्वान्नूमि सती गुपधत्वारूपेण तु “‘न दृशः’ इति निषेघस्तत्र ज्ञापको ज्ञेयः । अन्यथा दृशोरिटित्त्वान्नूमि सती गुपधत्वारूपाणां वृत्तावित्याश्रयादीरिशब्दस्येत्संज्ञा विना इह इत् यस्य सोऽग्रमिरिदिति निर्देशो नोपपद्यत इति हर इत्संज्ञासिद्धिरिति भावः । अस्मिन् वातिककृदभिमतपक्षे इरितां स्वरितेत्वासिद्धेस्तत् आत्म-
नेपदान्तो दोषः । एतेन “स्वरितत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्यादवयवगतं स्वरितत्वं समुदायश्चाश्रयिष्यते” इति निरस्तम् । एतादृशकष्टबलूप्याश्रयणे मानप्रयोजनयोरभावात् । तदेतदभिप्रेत्य प्रत्येकमिरो-
रित्संज्ञापक्ष एव ज्यायानिति तन्नैव नुमभावे उपायान्तरमाह—अन्त इति वर्तत इति । “गो-
पादान्ते” इत्यत इति शेषः । तथा चैरितामन्त्येदित्त्वाभावान्न नुमिति भावः । इदमपि बिलट्ट-
कल्पनमेव । ‘अन्ते’ इत्यस्य पदार्थस्य पदार्थकेदेशेऽज्झयाश्रयणात् । तस्मात् पृथगित्संज्ञा, ‘इदितः’
इति कर्मधारयात् षष्ठीति पक्ष एव युक्तः ॥

तस्य लोपः १. ३. ९.

[२, २११-२१७]

(उद्घोतनम्) 'लोपः' इत्युक्ते 'साकाङ्क्षमवोधकत्वादप्रमाणं स्यात्, अत आह — अभाव इति। भावोपाधिः भावप्रतियोगिकः, सप्रतियोगिक एवेति यावत्। ^{१०}इत्संज्ञकस्यैवेति। योग्यत्वादिति भावः। विपरिणामशब्दो भाक्त इत्याह — सादृश्यादिति। संनिधीयते कल्प्यते। विभक्तिमात्रस्य त्यागे विभक्त्यन्तरोपादाने च शब्दानित्यत्वप्रसङ्गादिति भावः। भाष्ये धेज्जे-काल इति। ^{११}निप्रभृतयः। नन्वित्संज्ञासत्त्वे कथं णिदग्रहणेन ग्रहणभावः, अत आह — तत्प्रति-बद्धमिति। ^{१२}'न विभक्तौ' इतीत्संज्ञानिषेधात् लोपाप्रसक्तेः प्रतिषेधानर्थक्यमिति शङ्कानिरासाय

७ अयमर्थः शब्दकौस्तुभे एतत्सूत्रव्याख्याने उक्तः ।

‘पा. सु. ७. १. ५७.

१ सूत्रमिति शेषः ।

१० प्रदीपे 'इत्संज्ञस्यैव' इत्यत्र 'इत्संज्ञकस्यैव' इति पाठोऽत्रामिमतः ।

११ आदिजिह्वुडव इति निर्दिष्टा इत्यर्थः ।

१२ पा. सु. १. ३. ४.

^१ पा. सू. ३. १. ५७.

^୨ ପା. ସୁ. ୭. ୧. ୧୦୦.

^१ पा. सू. ३. १. ५७.

^४ पा. सू. ७. १. ५८.

^५ पा. सू. ३. १. ४७.

^६ स्वरितत्वासिद्धेः — फ.

भाष्ये 'तत्र तुस्मानाम्' इत्युक्तम् । 'तत्र' 'तत्र'शब्दार्थमाह — यदीति । 'अप्रसिद्धिः' इत्यत्र सिद्धिः ज्ञानम्, प्रकृष्टसिद्धिः प्रमा, नञ्समासेन प्रामाण्याभावोऽभिप्रेत इत्याह — यथेति । 'अप-
वादन्वायेनेत्येतद्विवृणोति — यथेति । सर्वथा लोपावश्यकत्वात् कल्पद्वयस्य को भेदः, अत आह
— एकदेश इति । संशयेति । तत्रोपलभ्यमानस्य रूपद्वयदर्शनात् संशय इत्युक्तत्वात् ।
सामर्थ्यात् तत्रोपलब्धेहेतुत्वोक्तिसामर्थ्यात् । अनवयवः बलाकादिः । तत्रान्यत्र चोपलभ्यमानत्व-
मवयवस्याप्यस्तीति व्यभिचारं शङ्कते — नन्विति । समुदायविषयं समुदायस्यम् । "अइण्"
इति सूत्रे "आन्यभाष्यं तु कालशब्दव्यवायात्" इत्यत्रत्यं शकुनिभाष्यम् । सामर्थ्यादिति । तत्रै-
वोपयोगादन्यत्रानुपयोगादित्यर्थः । 'विकल्पेनेति । अपवादत्वस्य पाक्षिकत्वादित्यर्थः । यथेति ।
'ढौकृ गतौ' इत्यस्य । ननु पकारस्येत्संज्ञया लोपे सत्यात्वं स्यात्, अत आह — उपदेशेति ।
अन्यथा 'वेता' इत्यादावप्यात्वं स्यादित्यर्थः । कार्ष्णिंति । कार्यप्राप्तय इत्यर्थः । तेनोच्चारण-
प्रयोजनमुक्तम् । वृत्तिविशेषः बहुव्रीहिः । तदसिद्धौ हेतुः — अनेकेति । वचनसामर्थ्यादिति ।
अवयवावयविसंबन्धासंभवादित्यर्थः । 'व्यवच्छिन्नानां' किञ्चित्कालव्यवहितानाम् । असौ वृजिति
ञकारः । एकान्तत्वेऽपि संदेहनिरासाय व्यवसितपाठः कर्तव्य इति वातिककृतोक्ते 'संदेहमात्रम्'
इत्यादिभाष्येण तद् दूषयित्वानेकांतपक्ष एव व्यवसितपाठः कर्तव्य इति सूचितम् । तदाविष्क-
रोति — एकान्तपक्ष इति । पौनरुक्त्यं शङ्कते — नन्विति । शिष्यास्त्विति । तेषां तु 'लक्षणा-
देव प्रयोगज्ञानम्, अन्यथा लक्षणवैयर्थ्यादित्यर्थः । नन्वेवं वृत्ताद्व्याख्यानमिति वक्तव्यम्, अत आह
— तस्मिन्निति । हेतावुक्ते योग्यतया व्याख्यानस्य साध्यत्वमनुक्तमपि प्रत्येज्यत इत्यर्थः ।
अस्मिन् पक्षे व्याख्यानस्य निर्हेतुकत्वशङ्कानिरासार्थो वाकारः । वक्तृभेदेन पौनरुक्त्यं निराह —
'भाष्यकारेण वेति । तत् व्याख्यानम् । इदं प्रयोगहेतुकव्याख्यानम् । अस्मिन् पक्षे संदेहव्या-
वृत्त्यर्थो वाकारः । भाष्ये हेतुर्व्यपविष्टः तत्रोपलब्धिरूप इत्यादिः । भाष्ये वदातीति । "इया-
द्वच" इति वक्ष्यमाणेणप्रत्ययापवादः श्रुत्ययोगेन विधीयते । तत्रानुबन्धकृतासारूप्ये वासरूप-
विधिर्नैव विकल्पसिद्धेर्विभाषाग्रहणमनुबन्धकृतासारूप्याभावं ज्ञापयतीत्यर्थः । यद्यपीति । एकान्त-
त्वे 'उपदेशे एजन्तत्वाभावादात्वं न स्यात्, अत आह — अनेकान्तत्वमिति । इत्येवं व्याख्यातुं
युज्यत इत्यर्थः । 'युज्यते' इत्यनेनानेकान्तत्वपक्ष एव युक्त इति सूचितम् ॥

[२, २११-२१७]

(रत्नप्रकाशः) विभक्तिविपरिणाम इति । पठ्यन्तेन "विपरिणम्य 'इतो लोपः स्यात्'

१ भाष्य इत्यर्थः ।

२ 'अपवाद' इत्यादि 'यथेति' इत्यन्तं नास्ति —
अ.

३ माहेश्वरसूत्रम् १.

४ का. वा. माहेश्वरसूत्रम् १-११.

५ यद्यपि प्रदीपे 'विकल्पेन' इति पदं न दृश्यते ।
अथाप्येवं प्रतीकग्रहणात् 'एकान्तत्वे वैरू-
प्याद्विकल्पेन समावेशप्रसङ्गः' इत्यंशमट्टपाठ
इत्यनुमीयते ।

६ 'अजेर्वीभावे गुणे सति 'वे' इत्यस्याप्येजन्तत्वा-
दुपदेशपदामावे आत्वापत्तिरित्यर्थः ।

७ प्रदीपे 'विच्छिन्नानाम्' इत्यत्र 'व्यवच्छिन्नानाम्'
इत्यंशमट्टपाठ इति भाति ।

८ तल्लक्षणादेव प्रयोग — अ; लक्षणादेः प्रयोग
— ऋ.

९ भाष्यकारेण चेति — अ, ऋ.

१० पा. सु. ३. १. १४१.

११ विपरिणम्य — फ.

इति व्याख्यातुं शक्यत इति भावः। एतेन 'सादृश्यात्तत्त्वाध्यवसायाद्विपरिणामव्यवहारः। वाक्यान्तरे तु योग्यविभक्त्यन्तरान्तं परमार्थतः शब्दान्तरमेव संनिधीयते' इति कैयटो निरस्तः। यच्छब्दस्वरूपं स्वरितत्वयुक्तं निर्दिष्टं तदन्यूनानतिरिक्तमेवोत्तरसूत्रेष्वनुच्चारितमपि ज्ञेयमित्येतावन्मात्रस्य 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यनेन बोधितत्वेन तथोपस्थिततस्यैवाभिमतविभक्त्या विपरिणामस्योक्तत्वेन सादृश्यात् तत्त्वाध्यवसायाद्विपरिणामव्यवहारोक्तेरसंबद्धप्रलापत्वात्। सूत्रान्तरे योग्यविभक्त्यन्तरान्तशब्दान्तरसंनिधेः स्वेच्छामात्रेण कल्पने लौकिकदृष्टान्तेन विभक्तिविपरिणामसाधनपरमाख्यासंगतेश्च। 'तस्य ग्रहणसामर्थ्यादिति। 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति वाचित्वा 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य लोपे प्राप्ते पुनस्तस्येति निर्देशो बाधकवाधानार्थः संपद्यते। यथा "लक्षणेत्यंभूत" इत्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वे सिद्धे "अनुलक्षणे" इति पुनः कर्मप्रवचनीयत्वविधानात् कर्मप्रवचनीययोगद्वितीयया हेतुतृतीया बाध्यत इति भावः। वस्तुतस्त्वदमपि 'तस्य ग्रहणस्य प्रयोजनं न भवति, "नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे" इत्यनेनैव गतार्थत्वात्। महता यत्नेन तत्प्रत्याख्यानमाश्रित्यास्य स्थापनानीचित्याच्च। तस्मात् 'तस्य ग्रहणस्यान्यदेव प्रयोजनं वक्तुमुपक्रमते — इतो लोप इति। इत्संज्ञकस्यैव लोप इत्यर्थः। 'इत्प्रतिषेधादिति। इच्छब्दोऽत्र भावप्रधानः। ग्रहणप्रतिषेधादिति। 'भोतो णित्' "असंयोगाल्लिट् कित्" इत्यत्र णित्किच्छब्दौ तद्ग्रहणलक्षकौ भवत इति भावः। तदपि क्लिष्टकल्पनमेवेत्यस्वरसादाह — निर्दिष्टलोपाद्वेति। 'तस्य' इत्यनेनैत्संज्ञार्थं निर्दिष्टा येऽनुबन्धास्तेऽनुबन्धत्वेन परामृश्यन्ते, न त्वित्संज्ञकत्वेन। तथा चेत्संज्ञकानामनित्संज्ञकानां च सर्वेषामनुबन्धानां लोपः सिध्यतीति "णलुत्तमो वा" इत्यादिनैत्संज्ञाप्रतिषेधेऽपि न काप्यनुपपत्तिरिति भावः। उक्तमभिप्रायमविद्वानित्संज्ञाविधौ तत्प्रतिषेधे च ये निर्दिष्टास्तेषां लोपोऽनेन विधीयत इति मन्यमानः शङ्कते — तत्रेति। तुस्मानामिति। "न विभक्तौ तुस्माः" इति निषेधे निर्दिष्टत्वात् प्रसक्तिर्लोपस्येति मन्यते। तस्मात् तस्मिन्निति। तुग्रहणसामर्थ्याद् भाविविभक्तिसंज्ञामादाय निषेधसंभवादन्तरङ्गापीत्संज्ञादौ न प्रवर्तते। तत्र नकारादीनामनुबन्धत्वाभावादेवेत्संज्ञानिषेधनिर्देशोऽपि लोपाभावे सिद्धेऽपि "तुव्यतुन्यायेन समाधानान्तरमाह — न वेति। उच्चारणसामर्थ्यादिति। "जशसोः" इत्यादौ जसादेरिव स्वरूपविशेषसंपादकताया अपि "सप्रयोजनाया अभावेन तत्र तुस्मानामुच्चारणं व्यर्थं स्यादिति भावः। 'टाडस्यसाम्' 'जशयोः शिः' इत्युक्तेऽपि हि स्वरूपविशेषग्रहणं सिध्यति। तुस्मादीनां त्वनुवाद एव नास्ति। भावाभावयोर्विरोधादिति। "प्रक्षालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरम्" इति लोकसिद्धन्यायविरुद्धमनुबन्धोच्चारणं तदनुच्चारणबोधनं चेति मन्यते। अप्रसिद्धिरिति। अप्रकटाभिप्रायमित्यर्थः। तदेवाह — केनेति। अपवादन्यायेनेति। यथा सामान्येन "कर्मण्यण्" इत्यादिनाणादि विधाय तस्य विशेषेण "आतोऽनुपसर्गे कः" इत्यादिना कादि विधीयते, तथोत्सर्गतः कार्यश्रवणसाधारण्ये-

^१ पा. सू. १. ३. ११.

^२ परिभाषा १२.

^३ पा. सू. १. १. ५२.

^४ पा. सू. १. ४. ९०.

^५ पा. सू. १. ४. ८४.

^६ परिभाषा १०५.

^७ पा. सू. ७. १. ९०.

^८ पा. सू. १. २. ५.

^९ पा. सू. ७. १. ९१.

^{१०} पा. सू. १. ३. ४.

^{११} ली. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ३५.

^{१२} पा. सू. ७. १. २०.

^{१३} सप्रयोजनाया अभावेन — फ.

^{१४} ली. न्या. साहस्री. पृष्ठम् १२२.

^{१५} पा. सू. ३. २. १.

^{१६} पा. सू. ३. २. ३.

नानुबन्धानुच्चार्यं श्रवणाभांवार्यं लोपो विधीयत इति नोक्तन्यायविरोधः इति भावः । किं पुनरिह तथेति । अपवादन्यायविषयभूतं वस्तु किमित्यर्थः । उत्तरमाह — उत्सर्गपिवादादिति । उक्त-
न्यायलब्धमर्थं दार्ष्टान्तिके निदर्शयति — भावो हीति । उच्चारणं हीत्यर्थः । अनन्यार्थ इति ।
कार्येतरश्रवणाभांवार्यं इत्यर्थः । किं तस्येति । स^१ इति शेषः । एकान्त इति । लम्बकर्णा-
दिवदवयव इत्यर्थः । अनेकान्त इति । 'काकवद्देवदत्तस्य गृहम्' इत्यादौ गृहादेः काकादिरिवा-
नवयवः सन्नुपलक्षणमित्यर्थः । तत्रोपलब्धेरिति । अनुबन्धविशिष्टादेव विभक्तिप्रयोगाद् विभक्ति-
प्रयोगामावेऽपि 'गवित्ययमाह' इतिवदनुबन्धविशिष्टस्यैवावयवित्वप्रतीतेश्च । तस्मिन्ननुबन्धघटिते
समुदायेऽनुबन्धो वर्तत इत्यनुभवादेकान्तत्वमेवानुबन्धानामुचितमिति भावः । एतेन "ननु यदेव
संशयनिमित्तं स कथं निश्चयहेतुः । उच्यते, सामर्थ्यादिवधारणमाश्रीयते 'तत्रैवोपलब्धेः'
इति । अवयवस्तत्रैवोपलभ्यते । अनवयवस्तु तत्र चान्यत्र च" इति निरस्तम् । तत्रोपलब्धे-
रेकान्तताकोटिमात्रहेतुत्वसंभवेन संशयहेतुत्वस्यासंभवादनुक्तेश्च शङ्काया निर्मूलत्वात् । तत्रोपलब्ध-
व्यक्तिविशेषस्यैव संशयविषयत्वेनानवयवत्वेऽपि तस्यान्यत्रासंभवेन समाधानस्याप्यसंगतत्वाच्च ।
तत्रेति । एकान्तत्वपक्ष इत्यर्थः । असंख्यसर्वदेशेति । लुप्तपठौकं पृथक्पदमिदं भावप्रधानम् ।
प्रतिषेधः कर्तव्य इति शेषः । अनुबन्धकृतासरूपत्वे 'वासंख्योऽस्त्रियाम्' इति न प्रवर्तते, अनु-
बन्धकृतानेकालत्वे "अनेकालं शिवं सर्वस्य" इति न प्रवर्तत इति वाच्यमिति भावः । भगवता तु
लुप्तसप्तमीकत्वं विधिपरत्वं चाश्रित्य दोषशब्दाध्याहारेण व्याख्यातम्, उपायस्योपायान्तरा-
दुपकत्वात्, फलतो भेदाभावाच्च । अनाकारान्तत्वादिति । दैप इति शेषः । आत्वे कृत इति ।
पकारस्य लोपोत्तरमिति भावः । अनेकान्तत्वादिति । उपदेश इति शेषः । उपदेशे हि दैप-
शब्दस्तत्रानुकरणासंबन्धेन वर्तमानोऽपि दैपशब्द एव भवति, न दैशब्दः, तस्यावयवत्वेन नान्तरिय-
कत्वादित्यात्वं न प्राप्नोतीति भावः । नन्वनुकरणशब्दस्योपदेशत्वे तत्र वर्तमानस्यानुकार्यस्या-
नुपदेशत्वेन तदन्त्यस्य हल इत्संज्ञा कथं सिध्यतीति चेत्, अनुकरणशब्देऽनुबन्धस्येत्संज्ञायां कृतं शित्वं
संज्ञिन्युपचर्यते । "अइउण्" इत्याद्यक्षरसामान्या त्वनुबन्धानां कृतेत्संज्ञा तत्रैवोपयुज्यते । "आदि-
रन्त्येन" इति सूत्रे इत्येदेन तत्सदृशलक्षणाश्रयणात् । अस्तु, तर्ह्यनेकान्त इति । संनिधिमित्रेणा-
वयवत्वबुद्धिर्भ्रम इति भावः । वृत्तिविशेष इति । बहुव्रीहिरित्यर्थः । किं तदसिद्धौ द्वूपण-
मित्यत आह — "किं णितीति । "विडति च" इत्यादिवहुव्रीहिप्रयुक्तानुबन्धकार्यासिद्धिद्वूपण-
मिति भावः । नन्वनुबन्धानामनेकान्तत्वे बहुव्रीहिः कुतो नेत्यत आह — किं हि स तस्येदिति ।
न किंचिदित्यर्थः । सत्येव संबन्धविशेषे बहुव्रीहिणा भवितव्यम् । आनन्तर्वादिषु तु संबन्धेषु
बहुव्रीहिर्न भवति, अनभिधानादिति भावः । उक्तमाशयमविद्वान् अनवयवत्वे संबन्धसामान्या-
भावादेव बहुव्रीह्यभाव उक्त इति मत्वा नवयवस्याप्यनन्तर्यसंबन्धसंभवाद्वहुव्रीहिर्भविष्यत्येवेत्या-
शयेनाह — एवं तर्ह्यनन्तर इति । लोकेऽनन्तरादिषु बहुव्रीह्यभावेऽपि शास्त्रे तदाश्रयणे वाचका-
भावात् तदभ्युपगम्य दोषान्तरमाह — अनन्तर इति चेदिति । व्यवसितपाठादिति । विच्छिन्न-
पाठादित्यर्थः । तथा च यस्याल्पकालव्यवहितोऽनुबन्धस्तस्यैव सोऽनन्तरो नान्यस्येति नोक्तदोष
इति भावः । व्याख्यात इति । यत्तुक्तम् 'एकान्तपक्षे एकोऽवयवो द्वयोर्न संबवतीति संदेहे

^१ एतेन 'किं तस्यैकान्तो भवति' इति भाष्यपाठ
इति सूच्यते । मुद्रितेषु तु भाष्यपुस्तकेषु
'किं स तस्यैकान्तो भवति' इत्येव दृश्यते ।

^२ पा. सू. ३. १. ९४.

^३ पा. सू. १. १. ५५.

^४ माहेश्वरसूत्रम् १.

^५ पा. सू. १. १. ७१.

^६ किं णितीति — फ.

^७ पा. सू. १. १. ५.

व्याख्यानाभिश्चयः । अनेकान्तत्वे त्वानन्तर्यस्योभयापेक्षस्य विरोधाभावाद्व्यवसितपाठ एव कर्तव्यः इति । तत्र, सति विरोधे द्विकोटिक एव संशयः, विरोधाभावे तु पूर्वस्यैव वा परस्यैव वोभयो-
वेति द्विकोटिकः संशय इति पक्षद्वयेऽपि व्याख्यानत एवावधारणसंभवात् । वृत्ताद्वेति । प्रयोगा-
द्वानुबन्धसंबन्धनिर्णय इति भावः । वृत्तज्ञो ह्याचार्य इति । तथा चाधुनिकानामस्मदादीनामनु-
बन्धनिमित्तकेनैव वृत्तेन भवितव्यमिति शिष्टव्याख्यानपरम्परयैवानुबन्धनिर्णय इति युक्तम् । एतेन
“पूर्वं हेतुरहितं व्याख्यानमुक्तम्, ‘वृत्ताद्वा’ इत्यनेन तु हेतुरुच्यते” इति निरस्तम् । वाशब्दस्या-
नन्वयात् । ऋषीणां व्याख्याननैरपेक्ष्येण प्रयोगेणैवानुबन्धनिर्णयसंभवेनास्मदादीनां केवलव्याख्या-
नेनैव तन्निर्णयौचित्येन च सहेतुकव्याख्यानस्य तन्निर्णयिकत्वायोगाच्च । अत एव ‘भाष्यकारेण
वा तदुक्तम्, इदं तु वातिकारेण’ इत्यपि तदुक्तं निराकृतम् । उभयोरेककर्तृकताया एव युक्त-
त्वात् । किमत्र न्याय्यमिति । यद्यप्येकान्तत्वपक्षे दोषा नोद्धृताः, अनेकान्तत्वपक्षे तूद्धृता इति
प्रश्नोऽयमनुपपन्न इति भाति, तथापि तत्रापि दोषोद्धारसंभवबुद्धयोपपन्न एव । हेतुर्व्यपदिष्ट इति ।
तत्रोपलब्धेरिति शेषः । तथा चावयवत्वेनानुभवबलादवयवत्वपक्ष एव समीचीन इति भावः । न
हि सार्वजनीनः सोऽनुभवो भ्रम इति वक्तुं युक्तम् । यच्च नाम सहेतुकं तन्त्याय्यमिति । हेतु-
मूलकवाच्यं सर्वं सहेतुकं चेदेव न्याय्यम्, न त्वहेतुकं हेत्वाभासमूलकं वेति भावः । तदुक्तं योग-
वासिष्ठे वाल्मीकिना ‘युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं वालकादपि । अन्यतृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पद्म-
योनिना’ इति । तत्र वचनशब्दो युक्तिमूलकवचनपरः । युक्तिः सर्वसाधारणव्यवहारोऽनुभव-
मूलः । एवं च तत्र तत्र भाष्ये हेतुरहितहेतुमूलवचनानि कथंचिदुपपादनीयानीति तदनुरोधेन
‘सिद्धान्तमङ्गो नाश्रयणीय इति भगवतैव सूचितम् । न त्वेकान्तपक्षे ‘न घातुलोप’सूत्रगतं ‘घातु-
ग्रहणं किम्, लूळं लविता पूळं पविता’ इति भाष्यं कथं युज्यत इति चेत्, शृणु, आरोपितमव-
यवत्वमनुबन्धानां वास्तवमनेकान्तत्वम् । तथा चैकान्तानेकान्तपक्ष एक एव । एतदभिप्रायकमेव
प्रकृतभाष्यमिति । ‘विभाषां शास्तीति । अनुबन्धकृतवैरूप्येणैव शः ‘इयाद्वच्य’ इति णं विकल्पेन
वाधिष्यत इति विभाषाग्रहणं व्यर्थं सदानुबन्धप्रयुक्तं वैरूप्यं ‘वासरूपोऽस्त्रियाम्’ इत्यत्र नाश्रीयत
इति ज्ञापयतीति भावः । शिस्तसर्वस्वेत्याहेति । व्याख्यातमिदम् ‘अनेकाल्शित् सर्वस्य’ इति सूत्रे ।
मेडः सानुबन्धकस्येति । व्याख्यातमिदं ‘दावा ध्वदाप्’सूत्रे ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् १. ३. १०.

[२, २१८-२२७]

(उद्घोतनम्) उदाहरणविचारस्य सूत्रार्थनिश्चयपूर्वकत्वादाह — संख्यानमिति । ‘संख्या’

‘योगवासिष्ठे’ मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे. सर्ग.

१८. बलो. ३.

३ पा. सू. १. १. ४.

१ महाभाष्यम् १. १. ४.

१ भाष्ये ‘विभाषां शं शास्ति’ इत्यत्र ‘विभाषां

शास्ति’ इति निर्णयसामरमुद्रिते पाठः ।

१ पा. सू. ३. १. १४१.

१ पा. सू. ३. १. ९४.

१ पा. सू. १. १. ५५.

१ पा. सू. १. १. २०.

इति 'स्त्रियाम्' इत्यधिकारे 'आतश्चोपसर्गे' इति कितन्नर्थेऽङ्प्रत्ययः । 'उच्चारणमिति । 'व्या प्रकथने' इत्युक्तेः । अनुदेशशब्दस्येति । विधानवचनोऽनुदेशशब्दः, किंचिदुद्दिश्य किंचिद्विधीयत इत्यनुदेश उद्देशिनं विना न संभवतीति स आक्षिप्त इत्यर्थः । 'वर्णचतुष्टयस्योच्चारणाभावात् कथं संख्यासाम्यम्, अत आह — इच्छन्नेति । सवर्णग्रहणेऽर्थतः साम्यं नास्ति, अत आह — पश्चादिति । प्रत्याहारग्रहणानन्तरम् । प्रथमतः प्रत्याहारश्रवणकाले । अर्थतोऽप्यान्तरतम्यं नास्तीत्याह — नेति । आदेशानां पृथक्प्रयोगाभावेनार्थवत्त्वाभावादित्यर्थः । नित्यानामिति । 'तदागमन्यायेन' कल्पितार्थवत्त्वस्य पूर्वमेव सिद्धत्वादित्यर्थः । पाठक्रमेणैवेति । 'क्रमश्च देशसामान्यात्' इति न्यायादिति भावः । ननु द्वन्द्वे पाठक्रमोऽस्तु, अत आह — लोक इति । उभयोरप्युभयघनत्वं प्रतीयत इत्यर्थः । तत्र समासावयवपदक्रमादन्वयोऽस्तु, अत आह — द्वन्द्व इति । अर्थोऽप्युद्भूतावयवभेदः समुदायः एक एव, वाचकशब्दोऽपि समस्तपदरूप एक एवेति क्रमासंभव इत्यर्थः । मसो म इति । 'तिपो णल्' इत्यादिक्रमेण 'मसो मः' इति वक्तव्यत्वादित्यर्थः । व्यवहितानामपि स्वरितत्वेनानुवृत्तिरस्तु, अत आह — व्यवहितानामिति । न्याय्यमिति । प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानग्रहणं न्याय्यमित्यर्थः । 'तथापीति । शब्दगतं द्विरेफत्वं तद्वाच्य आरोप्य द्विरेफ इति लक्षणया भ्रमरे प्रयोग इत्यर्थः । मांसास्थिशब्दोद्वर्चक्षरत्वात् 'तत्त्वरोपोऽर्थे । तस्मादिति । लोकेऽपि शब्दधर्मणोर्ये व्यवहारदर्शनादत्रापि शब्दधर्मपुरस्कारसंभवमात्रेण तदुपन्यास इत्यर्थः । नन्वर्थतः साम्यपक्षेऽपि परस्मैपदानां 'नवत्वा[भावा]त्तदसंग्रहस्तुल्यः, अत आह — परस्मैपदेति । 'तिप्तस्' इति नवानामेव प्रकृतानां 'तित आत्मनेपदानाम्' 'इत्यत्रेवात्रापि ग्रहणमित्यर्थः । यद्यपि संज्ञया संज्ञ्युपस्थितौ संनिधिरप्रयोजकः, तथाप्यतिप्रसङ्गनिरासाय संनिधेर्विशेषपरत्वनिश्चय इति भावः । ननु प्रथमशब्दार्थस्य 'पट्ट्वादर्थतोऽपि साम्यं नास्ति, अत आह — 'यदेति । साम्यसिद्धये एकशेषः कर्तव्य इति भावः । स्थान्यादेशलक्षणवाक्यार्थबोधकत्वात् कथमगमकत्वम्, अत आह — संख्येति । भाष्ये अरोहणादय इति । 'बुद्ध्यन्' सूत्रे । दोषमुद्धरति — 'यदेति । अग्रिमोदाहरणद्वयेऽप्युद्धरति — नन्वादिष्विति । नन्विति । 'तडानौ'

^१ पा. सू. ३. ३. ९४.

^२ पा. सू. ३. ३. १०६.

^३ प्रदीपे 'उच्चारणम्' इति पदं न दृश्यते । प्रतीक-ग्रहणाज्जायते 'संख्यानं गणनमुच्चारणमुच्यते' इत्यत्रमट्टपाठः स्यादिति ।

^४ वर्णचतुष्टयस्योच्चारणाभावात् — ऋ.

^५ 'शब्दवत्तूपलभ्यते, तदागमे हि तद् दृश्यते तस्य ज्ञानं हि यथान्येषाम्' इति ४. १. १५. मीमांसासूत्रेण प्रतिपादितोऽयं न्यायः ।

^६ विकल्पितार्थ — ऋ.

^७ मीमांसासूत्रम् ३. ३. १२.

^८ तदापीति — ऋ.

^९ द्वचक्षरत्वारोप इत्यर्थः ।

^{१०} 'लः परस्मैपदम्' इत्यनेन लादेशस्य हि परस्मैपदसंज्ञा क्रियते । तिवादीनां नवाना-

मिव 'लटः शतृशानचौ' इति विहितशतुः, 'क्व-सुश्च' इत्यनेन विहितिक्वसोश्च लादेशत्वेनैकानुदेशानां परस्मैपदसंज्ञकत्वादिति भावः ।

^{११} पा. सू. ३. ४. ७८.

^{१२} पा. सू. ३. ४. ७९.

^{१३} तित आत्मनेपदानामित्यात्मनेपदशब्देन संनिहित [पूर्वसूत्रनिदिष्ट] त, आताम्, इत्यादीनामेव ग्रहणम्, न तु शानजादेः, व्यवहितत्वात्, तद्वदिति भावः ।

^{१४} लुटः प्रथमस्येत्यत्र परस्मैपदात्मनेपदप्रत्ययानां पण्णां प्रथम[पुरुष]शब्दवाच्यत्वादित्यर्थः ।

^{१५} यथेति — अ.

^{१६} पा. सू. ४. २. ८०.

^{१७} 'यदेति' इत्यादि 'द्वयेऽप्युद्धरति' इत्यन्तं नास्ति — अ.

^{१८} पा. सू. १. ४. १००.

इत्यत्र नवानामात्मनेपदसंज्ञा, न तद्वशब्दस्येत्यर्थः । तद्वशब्देति । तद्वशब्दस्य स्वरूपं तद्वत्त्वम्, तस्य 'तादिष्वातोपितस्य तद्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादर्थव्यमित्यर्थः । द्विशब्दस्य सार्वधातुकविशेषणत्वे पूर्वनिपातप्रसङ्गो वैयर्थ्यं च, 'तिङ्क्षितोरेव सार्वधातुकत्वेनाव्यभिचारात्, अत आह — द्वाविति । समासः शिवभागवतवदित्यादिः । ननु तत्र सार्वधातुकग्रहणस्य प्रयोजनाभावात् कथं तत्र संख्यातानुदेशप्रसङ्गः, अत आह — सार्वधातुकमिति । 'श्नसोः' इत्यादिपूत्रत्रये सार्वधातुकानुवृत्तेः प्राचीनेष्वक्तत्वादित्यर्थः । सावर्ण्यार्थं विवृतत्वप्रतिज्ञानात् 'संवृत' इत्ययुक्तम्, अत आह — यद्यपीति । कण्ठतालव्यस्य 'कण्ठोष्ठ्यस्य च तादृशावेवादेशावित्ययवोरायावोश्च न संकरः । भाष्ये गकारोऽपीति । 'ग्लजिस्थश्च म्नुः' जिष्णुरित्यत्र गुणामावार्थम् । पृथक्पदत्वेऽनुपपदत्वं वक्ष्यमाणरीत्या स्यात्, तन्निरासायाह — इन्द्र इति । आगन्तुनेति । 'उच्चारणार्थेनेत्यर्थः । कर्मसाधनग्रहणशब्देन त्रिपदबहुव्रीहौ 'सर्वनामसंख्ययोः' इति त्रिशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात्, अतो भावसाधनेन पदद्वयस्य बहुव्रीहि तावदाह — त्रीणीति । द्वितीयबहुव्रीहौ विशेषणत्वस्य विवक्षाधीनत्वात् त्रिग्रहणशब्दस्य परनिपातः । ननु भवतेरकर्मकत्वात् संख्यातानुदेश एवात्र युक्तः, अत आह — भवतेरिति । भाष्ये कृन्वोरिति । 'स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कृन्वोः' इत्यत्र । सामान्यविशेषयोर्द्विधाभावं छन्दस्त्वस्य ब्राह्मणेऽपि संभवेन द्वित्वामावं वाशङ्क्याह — गोबलीवर्देति । इह शास्त्रे तन्त्यायाश्रयणे दृष्टान्तः — यथेति । एते शब्दरूपे छन्दसि बाधुदात्ते इति सूत्रार्थः । तत्र हेतुः — नित्यमिति । उत्तरसूत्र इत्यादिः । ब्राह्मणग्रहणस्य प्रयोजनमाह — छन्दोग्रहणेनेति । ब्राह्मणस्य विशेषः पुराणप्रोक्तत्वलक्षणः । याज्ञवल्कानीति । याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानीत्यर्थेऽपि कृते 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति' इति यलोपः । तद्विषयता अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयता । इह प्रोक्तप्रत्ययान्तस्यानेकप्रकारो दृश्यते — स्वातन्त्र्यम्, वाक्यम्, अध्येतृवेदित्रोः प्रत्ययश्च । स्वातन्त्र्यम् — पाणिनिना प्रोक्तं व्याकरणं पाणिनीयम् । वाक्यम् — पाणिनीयमधीयते । अध्येतृवेदित्रोः प्रत्ययः — पाणिनीयमधीयते वेद वा पाणिनीयः, 'प्रोक्तताल्लुक्' इत्यध्येतृवेदित्रोः रूपस्यस्याणो लुक् । छन्दोब्राह्मणवाचिनां तु प्रोक्तप्रत्ययान्तानामध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयत्वमेव 'न स्वातन्त्र्यमिति नियमार्थं 'छन्दोब्राह्मणानि' इति सूत्रम् । कठेन प्रोक्तं छन्दो ब्राह्मणं बाधीयते 'कठाः' इत्यादि । भाष्ये रोपधेतोः 'रोपधादीकारान्ताच्च प्रादेशवाचिनो ब्रुव् स्याच्छैषिकः । पाटलिपुत्रकः । ईदन्तात्, काकन्दकः । तत्र यदा ब्रुव् 'तद् गच्छति पथिदूतयोः' इत्यत्र भवति तदा संख्यातानुदेशप्रसङ्गो ज्ञेयः । भाष्ये घोषेति । संधाङ्गलक्षणघोषेऽपि वक्तव्यम् । वैदः संघः, अङ्कः, लक्षणम्, घोषो वा । भाष्ये वेश इति । प्रत्येकमेतदादेशं गाद्यल् स्यान्मत्वर्थेऽपि । वेशः बलम्, भगः कामः । वेशसो भगः कामो विद्यते यस्य स वेशोभग्यः । यशोभग्यः । 'ख च, वेशोभगीनः, यशोभगीनः । वक्ष्यामि न्यायसिद्धमिति व्याख्यास्य इत्यभिप्रायमाह — अनुदेश इति ।

^६ पा. सू. ३. ४. ६१.

^१ त, आताम्, इत्यादिषु नवस्वित्यर्थः ।

^९ पा. सू. ६. ४. १५१.

^२ तिङ्क्षितोरेव — अ; तिङ्क्षितोरेव — ऋ.

^{१०} पा. सू. ४. २. ६४.

^३ पा. सू. ६. ४. १११.

^{११} न स्वातन्त्र्यादिति नियमार्थ — अ, ऋ.

^४ कण्ठयोष्ठ्यस्य च — ऋ.

^{१२} पा. सू. ४. २. ६६.

^५ पा. सू. ३. २. १३९.

^{१३} पा. सू. ४. ३. ८५.

^६ उच्चारणेनेत्यर्थः — अ.

^{१४} 'ख च' इत्यादि 'यशोभगीनः' इत्यन्तं नास्ति

^७ का. वा. २. २. ३५—४.

— अ.

तर्हि 'विदो लटो वा' इत्यत्रोच्चारणाभावात् संख्यातानुदेशो न स्यात्, अत आह — 'विदो लटो वेत्यत्रेति। लब्धेति। 'परस्मैपदानाम्' इत्यत्र। 'युष्मदस्मदोः' इति मित्रसूत्रस्याभिप्रायमित्याह — बहुवचनस्येति। ष्वचिदिति। 'युष्मदस्मदादेशेष्वर्थत आन्तर्याद् यथासंख्यं विनापि व्यवस्था। 'नाडीमुष्टयोः, इनित्रकटचचः, अणवौ च' इत्यत्र 'अभिधानलक्षणाः कृतद्वितसमासाः' इति व्यवस्था। 'विदो लटो वा' इत्यत्र 'लब्ध' इति समाधानमुक्तमेवेति भावः॥

[२, २१८-२२७]

(रत्नप्रकाशः) अनुदेशः उपदेशः, विधिरिति यावत्। यथासंख्यमित्युक्त्या समानामित्येतत् समसंख्यानामित्यर्थपरम्। तथा चायं सूत्रार्थः — संख्यात्यादिभिः समानामादेशादीनां संबन्धो यो विधिः स यथासंख्यं संख्यामनतिक्रम्य स्यादिति। संख्यानतिक्रमणं नाम प्रथमेन प्रथमस्य द्वितीयेन द्वितीयस्येत्येवंप्रकारेण संबन्धबोधनम्। एतेन 'संख्या गणनमुच्यते। अनुदेशशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादुद्देश्याक्षिप्तः। तेनायमर्थः — समानां समसंख्यानां यथागणनमुद्देशिभिः सहानुदेशिनः संबध्यन्ते' इति कैयटो निरस्तः। तथा व्याख्याने उद्देश्यविधेयविषयकताया एवास्य सूत्रस्य प्रसक्तेः। इको यणचोति। 'आदिरन्त्येन' इति सूत्रस्य संज्ञापरत्वे परिभाषात्वे च शब्दतः साम्यम्, प्रत्याहारप्रत्यायितप्रत्यायकत्वान्युपगमात्। नैतदस्तीति। असाधारणमिति शेषः। इदं तर्हीति। लक्षणकचक्षुष्काणामस्मदादीनामर्थतोऽप्यान्तर्यज्ञानासंभवादिति भावः। प्रौढिमाश्रित्य लक्ष्यैकवक्षुष्कपरं परिहारमाह — ननु चैतदपीति। तस्य परिहारस्यायुक्ततां मनसि निधायापि 'तुप्यतुन्यायेनोदाहरणान्तरमाह — इदं तर्हीति। किमर्थमिति। 'इको यणचि' इत्यादिरूपेण सूत्रं न कर्तव्यम्। किं तु 'एयोञिच, ओर्वः, ऊ, रः, उल्लः' इत्यादिरूपेण कर्तव्यमिति भावः। एवं नावं 'किं पुनः कारणम्' इत्यादिना स्वयमेव प्रकटयिष्यति। एतेन 'पाठक्रमेणैव संबन्धो भविष्यतीति भावः' इति कैयटो निरस्तः। पाठक्रमेण संबन्धस्य लोकेऽप्रसिद्धेः। न हि 'देवदत्तो यज्ञदत्तश्च वलये कुण्डले च परिधायगतौ' इत्यादौ यथाक्रममन्वयो दृश्यते। संज्ञासमासनिर्देशादिति। लापवार्थमिति शेषः। एतेन 'संज्ञया युगपत्प्रत्याम्यन्त इति नास्ति पाठक्रमाद्वधवस्था। लोकेऽप्यजाविषनी देवदत्तयज्ञदत्ताविति समासनिर्देशे नास्ति क्रमनियमः। 'द्वन्द्वेनानेकावयवात्मकः समुदाय एका' 'एवैकेन शब्देन प्रत्याम्यत इति कुतः क्रमनियमः स्यात्' इति कैयटो निरस्तः। संज्ञा-

पा. सू. ३. ४. ८३.

'विदो लटो वेति। अत्र तु' इति प्रतीकतया मुदणं दृश्यते प्रदीपपुस्तके। 'विदो लटो वेत्यत्र तु' इति विधिष्टं कैयटग्रन्थतयाभिमतम्।

पा. सू. ३. ४. ८२.

'युष्मदस्मदादेशोऽपंतः — अ.

महाभाष्यम् ३. ३. १९.

'संख्यानां गणनमुच्यते' इति हस्यापानिर्णय-सागरमुद्रितयोः प्रदीपपुस्तकयोः पाठः। चो-साम्बामुद्रिते तु 'संख्या संख्यानां गणनमुच्यते' इति। 'संख्या गणनमुच्यते' इति प्रदीपे

रत्नप्रकाशकृत्पाठ इति प्रतीयते।

पा. सू. १. १. ७१.

'लो. व्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ३५.

पा. सू. ६. १. ७७.

'प्रदीपे 'द्वन्द्वेनानेकावयवात्मकः' इत्यत्र 'द्वन्द्वे-नानेकावयवात्मकः' इति पाठो निर्णयसागर-मुद्रितेऽपि निदिष्टः।

'एकः' इति पदं प्रदीपे न दृश्यते। अर्धमिद-मिदमिति नाति।

'समुदाय एवैकेन' इत्यत्र 'समुदाय एवैकेन' इति चोगाम्बामुद्रिते पाठः।

समासाभ्यां क्रमाप्रतीतौ प्रकृतसूत्रानर्थक्यापत्तेः । किं पुनरिति । प्रागेवास्याशय उक्तः । संज्ञा-
समासनिर्देशस्य लाघवातिरिक्तमपि प्रयोजनमाहं — प्रकरणे चेति । सर्वसंप्रत्ययार्थ इति ।
संज्ञया समासेन च निर्देशे सति तथैव तन्निष्ठानामुत्तरसूत्रेष्वनुवृत्तिर्भवति । तिपो णल्, तसोऽ-
तुस्, इत्यादिनिर्देशे तु 'विदो लटो वा' इत्यादौ संनिहितस्य 'मसो मः' इत्यादेरेवानुवृत्तिः स्या-
दिति भावः । व्यवहितानामपि स्वरितत्वप्रतिज्ञानादनुवृत्त्यङ्गीकारे त्वत्यन्तविलिप्तकल्पना स्यात् ।
किं पुनरिति । यत्तु कैयटेनोक्तम् 'यद्यप्यर्थे शब्दस्य गुणभावादर्थत एव साम्यं न्याय्यम्, तथापि
शब्दधर्मेणाप्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते । यथा अमरशब्दस्य द्विरेफत्वाद् द्विरेफो अमरः, तथा द्व्य-
क्षरं मांसम्, द्व्यक्षरमस्थि । तस्माच्छब्दतोऽपि साम्यमत्र शङ्कितम्' इति । तत्र, शब्दं प्रत्यर्थस्य
प्राधान्येऽप्यर्थानामिव तत्क्रमस्याप्यप्रत्यक्षत्वेनार्थतः क्रमज्ञानस्य शाब्दार्थज्ञानस्थलेऽसंभवेन पुराणादौ
प्रायेण शब्दत एवार्थक्रमस्य ज्ञेयत्वेन क्रमविषयेऽर्थस्य प्रावान्यकथनस्यासंबद्धप्रलापत्वात् । व्या-
करणेऽर्थानामपि शब्दरूपाणां क्रमनिर्देशनेन वाच्यशब्दतो वा वाचकशब्दतो बोध्यतो वेति संशय-
स्योचितत्वात् । अश्वकर्णादिशब्दवद् द्विरेफादिशब्दानामवयवार्थनैरपेक्ष्येण व्युत्पादनसंभवेन तत्र
शब्दगतप्रवृत्तिनिमित्तमादाय व्युत्पादनानौचित्येन दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोर्वैषम्याच्च । आहोस्विदर्थत
इति । एतावता 'उभयतः' इत्यपि कोटिनिर्दिशितप्रायैवेति पृथङ् नोदृङ्किता । णलादय इति ।
परस्मैपदशब्द एकः, णलतुसुस्थलथुसणल्वमा इति नव । तेन शब्दतः साम्याभावाद्दोषः । अर्थ-
तश्चेत्लिङादेशपरस्मैपदानि तिवादीन्यपि नव, णलाद्यनुकार्याण्यपि नवेति सिध्यतीष्टमिति भावः ।
एवमन्यत्रोह्यम् । लृलुटोरिति । लृ इत्यस्य लृङ्लृटौ द्वावर्थीविति दोषः । एवं नन्दरीहणादि-
गणपरशब्दानामनेके वाच्या इति दोषो ज्ञेयः । अस्मिन् पक्षेऽतिप्रसङ्गमप्याह — आत्मनेपदेति ।
द्वावर्थीविति । 'तडानी' इति द्विवचनेन निर्देशादिति मन्यते । वस्तुतस्तु तद्वदवाच्या बहव
इति नात्रातिप्रसङ्गः । अन्यथा प्रागुक्ताव्याप्तिरयुक्ता स्यात् । रदाभ्यामिति । अत्रातिप्रसङ्गो
युक्त एव । न चात्रापि रेफदकारव्यक्तीनां बाहुल्यान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तद्व्यक्तीनामत्यन्त-
साम्येनाभेदविवक्षासंभवात् । अन्यथार्थतो यथासंख्यं कुत्रापि न स्यादिति तस्य पक्षस्योदृङ्कन-
मेवायुक्तं स्यात् । सार्वधातुकद्विग्रहणेऽपि । यद्यपि द्विग्रहणपदस्य द्वन्वान्ते श्रूयमाणस्य प्रत्येक-
मात्मनेपदविधिशब्देन चान्वयो दर्शयितुमुचितः, तथापि सुबुद्धिभिः स्वयमेव ज्ञातुं शक्यत इति
भगवता न निर्दिशितः । द्वयोर्ग्रहणानि द्विग्रहणानि । आत्मनेपदविधिविष्ठासार्वधातुकानां द्वि-
ग्रहणानि तेऽपि हि तस्यार्थः । द्वावर्थीविति । 'तिङ्शित् सार्वधातुकम्' इति तिङ्शिक्षिच्छब्दाभ्यां
निर्दिष्टौ द्वाविति मन्यते । वस्तुतस्त्वत्रापि नातिप्रसङ्गः, तिङ्शिक्षिच्छब्दयोरनेकार्थत्वात् । इति-
ङ्सोऽश्चेति । अत्रातिप्रसङ्गो युक्त एव । स्थानेऽन्तरतम इति । इदं समाधानं णलादिविषये
प्रीढ्या बोध्यम् । लक्षणैकवक्षुष्काणामस्मदादीनां णलादिगतकार्यज्ञानासंभवात् । संवृतावर्णस्य
संवृतावर्ण इति । प्रातिशाख्यविशेषे आकारस्य ऐजपेक्षया विवृतत्वमतिशयितमिति दर्शितत्वादा-
दैजपेक्षया अदेङोविवृतयोरपि संवृतप्रायत्वात् संवृतत्वोक्तिः । एतेन 'यद्यपि शास्त्रेऽकारस्य विवृ-
तोपदेशः कृतः, तथापि लौकिकप्रयोगापेक्षयैतदुक्तम्' इति कैयटो निरस्तः । प्रयोगेऽकारस्य संवृत-
त्वेऽप्येङः संवृतत्वे मानाभावात् । पाणिनिर्निङोविवृततत्त्वमैचोविवृततमत्वं च प्रातिशाख्यान्तरगतं
स्वीकुर्वता तत्रत्यस्याकारविवृततमातिशयस्यापि स्वीकृतप्रायत्वेन तदनुसारेणैव प्रकृतमाप्यस्य व्या-

^१ पा. सू. ३. ४. ८३.

^२ पा. सू. १. ४. १००.

^३ पा. सू. ३. ४. ११३.

^४ एकार्थादिज्ञानासंभवादित्यर्थः ।

^५ 'स्वराणामुष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् ।
तेभ्योऽपि विवृतावेङो ताभ्यामैचो तथैव च ॥'
इति शिष्योक्तेरित्यागः ।

^६ विवृततमरूपातिशयस्यापीत्यर्थः ।

ख्यातुमुचितत्वाच्च । विडितौ द्वाविति । 'विडिति' इत्येकवचनं व्यत्ययेनेति भावः । उदि कूले इति । द्वे इमे सप्तम्यन्ते उपपदे इति मन्यते । एतेन 'द्वन्द्वोऽयमागन्तुता चेकारेण निर्देश इति चोद्यम्' इति कैयटो निरस्तः । तादृशक्लिष्टकल्पनां विनैव पृथक्पदत्वेऽप्यतिप्रसङ्गसंभवात् । न हि तत्र समासनिर्देशमन्तरेण यथासंख्यं न संभवतीत्यत्र किञ्चिन्मानमस्ति । विशेषणमिति । उद्यु-पसृष्टयो रुजिवहोः खश् भवति कूलशब्दे उपपद इति व्याख्यानादिति भावः । एवं सति फलितमाह — उत्पूर्वाभ्यामिति । एतेन 'उदीति पञ्चम्याः स्थाने सप्तमी कृता । उदः पराम्यां रुजिवहिभ्यामिति परिहारः' इति कैयटो निरस्तः । उदीति 'सप्तम्यन्तत्वेऽपि भाष्यस्योपपन्नत्वेन पञ्चम्याः प्रसङ्गे सप्तमीति क्लिष्टकल्पनाश्रयणानीचित्यात् । पञ्चम्याः स्थाने - या सप्तमी तदन्तस्योपपदत्वं नेत्यसूत्रितत्वाच्च । घातुनिग्रहणेऽपि । गृह्यान्त इति ग्रहणाः, बाहुलकात् कर्मणि ल्युट् । त्रयो ग्रहणा येषां ते त्रिग्रहणाः । अथवा गृह्यान्ते यैस्ते ग्रहणाः, त्रयाणां ग्रहणा-स्त्रिग्रहणाः । घातूनां त्रिग्रहणा घातुत्रिग्रहणाः, तेऽप्यित्यर्थः । एतेन 'त्रीणि ग्रहणानि येषां ते त्रिग्रहणाः, घातवस्त्रिग्रहणा येषु तच्छीलादिष्विति पुनर्वहुव्रीहिः' इति कैयटो निरस्तः । 'तथात्वे त्रिग्रहणशब्दस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपातापत्तेः । 'ताच्छीलिकेऽपि सप्तम्या वयधिकरणेनाप्युप-पत्तेश्च । द्विग्रहणेऽपि । द्वयोर्ग्रहणानि द्विग्रहणानि, तेऽप्यित्यर्थः । घञादिष्विति पूर्ववद्वय-धिकरणसप्तमी । कर्तृकर्मणोरिति । भवतेः प्राप्त्यर्थकस्यापि सत्त्वेनोभे उभयोरुपपदे इष्टे इति भावः । 'छन्दोब्राह्मणानि' इति छन्दोग्रहणेनैव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणमपि ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं कृतमिति दोष इति भावः । काश्चिदुक्तान् दोषान् परिहर्तुमाह — न वेति । वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । एतेन 'अनुदेश उच्चारणम् । योगान्तरे तु शब्दान्तरस्थानुमानम्, न तूच्चा-रणमिति न्यायप्राप्त एवायमर्थः' इति कैयटो निरस्तः । 'अनुदेशशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादुद्देश्या-क्षिप्तः' इति स्वपूर्वग्रन्थविरोधात् । तस्य न्यायसिद्धत्वे सिद्धान्तमङ्गापत्तेश्च । विदो लटो वेति । अत्रादेशविधौ स्थान्यादेशयोरनिर्देशाद् दोष इति भावः । एतेन 'अत्र तु लब्धयथासंख्ययोरनुमाना-ददोषः' इति कैयटो निरस्तः । यत्र विधौ समाः संबन्धिन उच्चारितास्तत्रैव यथासंख्यमिति प्रकृतमाप्येण विरोधात् । तस्मादिति । यस्मात् पक्षद्वयमपि दुष्टं तस्मादित्यर्थः । यस्मिन् पक्ष इति । तृतीयोऽनियतपक्षो ग्राह्यः । तेनेष्टस्यले हि सर्वत्र निर्वाहो भवति । इदमेव च दोषेषु प्रतिविधानम्, यत् तृतीयपक्षाश्रयणम् । व्यक्त्याकृतिपक्षवच्च लक्ष्यानुसारेण कुत्रचित् शब्दतः कुत्रचिदर्थतः साम्याश्रयणादिष्टसिद्धिरितिपरिहारश्च भवतीति भावः । एतेन 'शब्दतः साम्य-मेकयोगे चेत्येव पक्ष आश्रयितव्य इत्याहुः । दोषप्रतिविधानं तु क्वचिदान्तर्यात्, क्वचिदभिधा-नानभिधानान्याम्' इति कैयटो निरस्तः । अव्याप्यतिव्याप्तिरूपबहुदोषदुष्टतत्पक्षपरिग्रहेण कर्त्तृनिर्दोषपरिहारापेक्षयाव्याप्तिरन्यात्पक्षदोषदुष्टपक्षमाश्रित्यैव व्यक्त्याकृतिपक्षन्यायेनातिव्याप्तिमात्र-परिहारस्योचितत्वात् । अन्यथा 'यस्मिन् पक्षेऽप्योपासो दोषाः' इति भाष्यविरोधाच्च । शब्दत इति पक्षे हि बहूनि दूषणानि दत्तानि । तृतीयपक्षस्यैवोपोदलकतया युक्त्यन्तरमाह — अयमेवेति । एयमपीति । स्वरितत्वज्ञानमेव दुर्लभम्, तदपि शंदेऽनुष्टुपमिति नेष्टसाधनायालमिति भावः । व्याख्यानत इति । एवं च व्याख्यानपरिभाषयैवाकृत्यादिपक्षवद्वचस्योपपत्तौ स्वरिते-नेति नापत्रष्टव्यमत्रैत्येव युक्तम् ॥

^१ पा. मू. १. १. ५.

^२ ग्यानातिवगन्तव्यत्वेऽपीत्यर्थः ।

^३ तच्छीलादिष्विति विवक्षितं बोध्यम् ।

^४ पा. मू. ४. २. ६६.

स्वरितेनाधिकारः १. ३. ११.

[२, २२८-२३२]

(उद्ध्योतनम्) 'तदेवाह — स्वरितेनेति । लक्ष्यते ज्ञाप्यते । कार्यार्थं स्वरितत्वं प्रति-
 जायते, न तु प्रयोगार्थमित्याह — स्वरितत्वमिति । भावेति । अधिकृतिः अधिकारः, अधि-
 क्रियमाणो वा अधिकारः । भवतु व्युत्पत्तिद्वयम्, धात्वर्थः कः, अत आह — विनियोग इति ।
 कस्मिंश्चित् कार्ये । यत्र यस्य विनियोगस्तत्र तस्याधिकारः, तथात्र यस्य स्वरितत्वं तस्य कार्या-
 न्तरेऽन्वयरूपो विनियोग इति लौकिक एवायमर्थ इत्यर्थः । परिस्पन्देति । चेतनगतग्रामपरि-
 पालनरूपः । लोकेऽपि प्रकृतान्वये युक्तिमाह — संप्रदानेति । कारकस्य 'क्रियाविनाभावाद्योग्य-
 क्रिया कल्पनीया, तन्नानुपस्थितकल्पनादुपस्थितकल्पनं लघीय इत्यर्थः । कल्पनायाः इति पञ्चमी ।
 अनुष्विषये घञ्निवृत्तिरिष्टैव, अत आह — ततश्चेति । विपर्ययात् स्वरितत्वाभावात् । "द्वित्रि-
 पूर्वाभिष्कात् । अस्माद् द्विगोराह्यस्य वा लुक् । द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतं द्विनिष्कम् ।
 'आहात्' इति विहितस्य 'ठको लुक् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम्, त्रिनैष्किकम् । "विस्ताच्च'
 इत्यत्रानुवर्तते । द्विविस्तम्, द्विवैस्तिकम् त्रिविस्तम्, त्रिवैस्तिकम् । सर्वत्र "परिमाणान्तस्य'
 इत्युत्तरपदवृद्धिः । "विशतिकात् खः । द्विगुमात्रात् खः स्यात्, न तु द्वित्रिपूर्वादेव । पञ्च-
 मि'विशतिकैः क्रीतं पञ्चविशतिकीनम्, विधानसामर्थ्यान्न लुक् । यावद्विधः यावतां पूरणः ।
 अकारादिवर्णेष्वदित आरभ्यापेक्षितसंख्यापूरणो वर्णोऽधिकारद्व्योतकोऽनुपपद्यते । "सूत्रद्वयेऽनु-
 वृत्तिविवक्षायामिकारः, "सूत्रत्रयविवक्षायामुकार इत्येवंरूपेणेत्यर्थः । तदुदाहरति — द्वित्रीति ।
 'द्वित्रिपूर्वादि निष्कात्' इत्येवमित्यर्थः । "अङ्गस्य' इत्यधिकारः सप्तमाध्यायः "समाप्तिपर्यन्तमनुवर्तते ।
 तत्र सूत्राणां पञ्चशत्यधिकत्वादलं च पञ्चाशतो न्यूनत्वाद् वर्णो तदनुवृत्तिज्ञापनं न संभवतीति
 शङ्कते — माप्ये अयेति । कथमिति । अलामल्पत्वाद्योगानां बहुत्वादुभयोरेकधर्मयोगाभावात्^१
 प्रकर्षप्रत्ययो न संभवतीत्यर्थः । परमेति । आरोपिताल्पत्वेनाल्पे^२ योगाः, स्वतस्त्वलः । तत-
 श्चोभयेषामल्पत्वात् पारमार्थिकाल्पत्वेनान्यत्र प्रकर्षं विवक्षित्वातिशायनिकः । एवमल्पं बहुत्वा-
 रोपेण भूयांस इति साधनीयमिति भावः । 'द्वैरिति । "सर्वस्य द्वे' इत्यत्रत्यद्विशब्दात् प्रागङ्गा-
 धिकार इति वक्तव्यमित्यर्थः । 'प्रागमुतः' इति व्याख्यानान्न वक्तव्यद्वयनिरासमभिप्रेत्याह —
 यावद्विधोऽस्ति । संदेहे सति व्याख्यानापेक्षा, इत्थं एव निश्चये कथं व्याख्यानतो निर्णय इत्या-

^१ इतः प्राक् क्रियाश्चिद् ग्रन्थस्त्रुटितः स्यादिति
 भाति ।

^२ तदात्र — ऋ.

^३ क्रियया अविनाभावादित्यर्थः ।

^४ पा. सू. ५. १. ३०.

^५ 'लुक्' इत्यस्यानन्तरं 'स्यात्' इत्यधिकम् — ऋ.

^६ पा. सू. ५. १. १९.

^७ ठको लुक् — ऋ.

^८ पा. सू. ५. १. ३१.

^९ 'द्वित्रिपूर्वादिति' इति शेषः ।

^{१०} पा. सू. ७. ३. १७.

^{११} पा. सू. ५. १. ३२.

^{१२} सूत्रद्वयानुवृत्ति — अ.

^{१३} 'सूत्र' इत्यादि 'उकारः' इत्यन्तं नास्ति — अ.

^{१४} पा. सू. ६. ४. १.

^{१५} परिसमाप्ति — ऋ.

^{१६} एकधर्मयोगात् — ऋ.

^{१७} अल्पयोगाः — अ, ऋ.

^{१८} द्विरिति — अ, ऋ.

^{१९} पा. सू. ८. १. १.

शङ्कते — नन्विति । उच्यत इति । ध्वजोऽनुवृत्त्या तस्यापि प्रसङ्गसंभवात् संदेह इत्यर्थः । वस्तुतः संदेहामावेऽपीष्टसिद्धयर्थं व्याख्यानं प्रवर्तत एवेति मन्तव्यम् । योगे योग उपस्थानमधिकार इत्युक्तापेक्षयार्थान्तरमधिकारशब्दस्याह — भाष्ये अधिकं कार्यमिति । अपायः संयोगपूर्वको विभागः, स मुख्यः । भाष्योदाहरणे बुद्धिकल्पितापायोऽस्तीत्याह — बुद्धयेति । 'समाहितैकत्वः' अमिरूपत्वेनारोपितैकत्वाः । कृत्स्नशब्दार्थमाह — अवयवा इति । तीरे गङ्गात्वारोपेण गङ्गाशब्दप्रयोगे मुख्यमेवाधिकरणमिति न यत्नापेक्षा, अत आह — गङ्गाशब्द इति । 'स्वरितत्वयुक्तेन नित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधीनामपि बाधः स्यात्, अत आह — तुल्येति । 'विप्रतिपेधे परम्' इत्यनेन यस्य बाधकत्वमुक्तं तज्जातीयस्येत्यर्थः । 'अधिकारगत्यर्थमधिककार्यार्थं पूर्वविप्रतिपेधार्थं चेति सूत्रस्य प्रयोजनत्रयमुक्तं भाष्ये । तस्य संग्रहश्लोकः — अधिकारगतिरिति । स्व्यर्थेति प्रयोजनोक्तिः । विशेषाय गोणेऽप्यपादानत्वलाभाय । योऽधिकः कारः स पूर्वविप्रतिपेधार्थः ॥

इति भाष्यप्रदीपोद्घोतने प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥

[२, २२८-२३२]

(रत्नप्रकाशः) स्वरितेनेति सहयोगलक्षणा तृतीया, अधिकार इति कर्मध्वन्तः । तथा चायमर्थः — स्वरितेन वर्णधर्मेण युक्तो यः शब्दः सोऽधिकृतो ज्ञेय इति । एतेन 'स्वरितेनेतित्यंभूतलक्षणे तृतीया' इति प्रतिज्ञाय 'स्वरितेनाधिकारो लक्ष्यत इत्यर्थः' इति करणतृतीयया तदर्थं निदर्शयन् कैयटो निरस्तः । व्याघातात् । प्रकृतसूत्रप्रयोजनकथनवार्तिकमवतारयति — किमर्थमिति । किं गतमिति । एतावता सूत्रेण प्रतियोगं तस्योच्चारणं विना तदुपस्थितिः सिध्यति किमिति भावः । इतरः सिध्यतीत्याह — गतमिति । शब्देन चेति । कर्तरि तृतीया । उपस्थानादिति । तथा चाधिकृत इत्यनेन प्रतियोगमुपस्थितो ज्ञेय इत्युक्तं भवतीति भावः । तदेवं सूत्रप्रयोजनमुक्त्वा तस्यान्यथासिद्धिमाह — न वेति । निदिश्यमानाधिकृतत्वादिति । निदिश्यमानस्योच्चार्यमाणस्याधिकृतत्वादिति "तत्स्थैश्च गुणैः" इति पष्ठीतत्पुरुषः । लोकदृष्टान्तेनाभिमतसिद्धिर्नेत्याह — अन्यनिर्देशस्त्विति । तस्मादिति । यस्माल्लोकदृष्टान्तेऽधिकारविषये आश्रीयमाणे इनुण् घञनिवर्तकः प्रसज्यते तस्मात् स तन्निवर्तको मा भूदिति प्रकृतपरिमापा कर्तव्येति भावः । परिमापायां सत्यामपि स दोषोऽस्तीत्याह — अधिकारपरिमाणान्नानं त्विति । लोकसिद्धमेवाधिकारमाश्रित्य तत्परिमाणज्ञानार्थमेवेयं परिमापा कृतेत्याह — अधिकारेति । अधिकारो न भवतीतीति । ज्ञेयमिति शेषः । तेन 'स्वरितं दृष्ट्वा' इति समानकर्तृके पूर्वकाले क्त्वा युज्यते । यावत्तिय इति । या संख्या परिमाणं येषां ते यावन्तः, यावतां पूरणो यावत्तियः । "वतोरियुक्" इति डटोऽयुगागमः । एवं च "द्वित्रिपूर्वाभिप्रायात्" इत्यनेकारोऽनुबन्धः कर्तव्यः । तेन द्वयोर्योग्योः "द्वित्रिपूर्वात्" इत्यधिकृतमिति "विस्ताच्च" इत्युत्तरमूनेऽप्यनुवर्तते । एयमन्यत्राप्यहम् । अल्पीयांस इति । स्वार्थे ईम-

'प्रदीपे 'ममाहितैकत्वाः' इत्यत्र 'ममाहितैकत्वाः'

इत्यत्र नट्टपाठ इति नानि ।

'पा. मू. १. ४. २.

'अपिनायगः' इत्यर्थः — अ, ऋ.

'मा. वा. २. २. ८-२.

'पा. मू. ५. २. ५३.

'पा. मू. ५. १. ३०.

'पा. मू. ५. १. ३१.

मुनः। भूयसीति। अधिकारविषय इति शेषः। प्राग्वचनमिति। 'अङ्गस्य प्राग्हेः' इत्यादि कर्तव्यमिति भावः। तत्तर्हीति। बहु वक्तव्यमिति गौरवमपाणिनीयं च स्यादिति भावः। न वक्तव्यमिति। अवधिपरिज्ञानार्थमपूर्वं वचनं किमपि न कर्तव्यमिति भावः। इनुण् घञिति संदेह इति। आनन्तर्याद् 'इनुण् वा, अधिकृतत्वाद् घञ् वेति कोटिद्वयसंभवः। अधिकं कार्यमिति। अधिकारगत्या सहास्य 'यथा विज्ञायेत' इत्यनेन समुच्चयः। चकारेण विनापि 'अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम्' इत्यादाविव तत्संभवात्। नन्वधिकारशब्देनाधिकं कार्यमित्यर्थः कथं लभ्यत इत्यत आह — अधिक इति। वृत्तिविषयेऽघिशब्दस्याधिकशब्दार्थबोधकत्वं भवति, 'अध्यर्घम्' इत्याद्याह्वयार्थबोधकत्वमिव, कारशब्दश्च कर्मघञन्त इत्यभिमतलाभ इति भावः। तत्राधिकारगते-स्तावत् प्रयोजनत्वमुपपादयितुमाह — अधिकारगतिरिति। द्वितीयस्य तदुपपादयितुमाह — अधिकं कार्यमिति। साङ्गादर्थकेभ्य इति। अत्र संश्लेषविश्लेषौ बुद्धिपरिकल्पिताविति न्याय्यापादानत्वा-भावेऽपि प्रकृतपरिभाषया संग्रह इति भावः। कृत्स्न इति। सर्वेऽवयवा व्याप्ता इति भावः। गङ्गायामिति। गङ्गाशब्दोऽत्र प्रवाह एव वर्तते, न तु तत्समीपदेशे, 'तस्य मुख्याधारस्ताया एव संभवात्। नद्यास्तु तत्समीप्याद् गौणमाधारत्वमिति प्रकृतवचनसंग्राह्यं तद् भवति। अधिकः कार इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधा अपि सर्वे संगृहीता भवन्तीत्याशयेनाह — अधिकं कार्यमिति। न पठितव्या इति। स्वरितत्वयोगेनैव पूर्वस्य परबाधक[त्व]सिद्धिरिति भावः। उक्तं परिभाषाप्रयोजनमुप-संहरति — अधिकारगतिरिति। अधिकं कार्यमिति। गौणापादानादिसंग्रहायेति शेषः॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यहरिहरेन्द्रभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशिवरामेन्द्र-
सरस्वतीविरचिते महामाष्यसिद्धान्तरत्नप्रकाशे प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

१ महामाष्ये उदाहृतमिवम्. २. २. २९. सूत्रे।

१ गङ्गासमीपदेशस्येत्यर्थः।

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम्

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् १. ३. १२.

[२, २३३-२४४]

(उद्घोतनम्) ननु लादेशेषु कृतेषु विकरणाः, सार्वधातुकाश्रयत्वात् । लादेशावस्थायामेव नियमस्य 'प्रवृत्तत्वाद्विकरणानन्तरं पुनः प्रवृत्तिर्न भविष्यतीति विकरणप्रतिषेधो व्यर्थः, अत आह — लादेशेष्विति । कर्मधारयाश्रयणे हेतुमाह — अन्येति । अस्मिन् पक्षे धात्वधिकारविहितस्य लस्य तदादेशानां च 'ङादप्रसङ्गात् 'ङितः' इति नियमोऽनर्थकः स्यात्, अत आह — केवलान्चेति । उच्च-कुटिपतीति । 'गाङ्कुटादिभ्यः' इति सनो ङित्वात् सन्नन्तस्य धातुत्वाच्च । यथा ङिता धातौ विशेष्यमाणे यङन्तात् 'केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावात् तथा सन्नन्तादपि प्राप्नोतीत्यर्थः । नियम इति । 'तिप्तस्' इत्यादिना सामान्येन विहितानां लादेशानां परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञायां सत्यामनेन नियमः क्रियत इत्यर्थः । एकवाक्यतयेति । अनुदात्तङितः परस्य लस्य स्थाने तिवादयो भवन्ति, येषामात्मनेपदमिति संज्ञा भाविनीत्येवमेकवाक्यतयेत्यर्थः । 'भाविनीति । तथा च गौरवमित्यर्थः । सावकाशत्वे परत्वं नियामकमिति सावकाशत्वमाह — विकरणानामिति । भाष्ये सावकाश इति । तथा च विकरणस्थले नियमो न प्राप्नोतीत्यर्थः । परिभाषापक्षे पूर्वदोषो नास्तीत्याह — आत्मनेपदेति । प्रकरणं सर्वमेवात्मनेपदपरस्मैपदप्रकरणम् । महावाक्येन वाक्यैकवाक्यतयोक्तप्रकारेण । लादेशेषु आत्मनेपदपरस्मैपदरूपेषु । एवमग्रेऽपि । यदि लादेशेषु कृतेषु स्यादयस्तदा परत्वाच्छ-वादयः स्युः, अत आह — येनेति । ननु शपि येन नाप्राप्तिन्यायसंभवेऽपि इयन्नादिषु न संभवति, स्यादीनां लुक्श्लुविकरणेषु सावकाशतया शप्यपि तन्नचायो नास्ति, अत आह — शबादीति । ततश्च परत्वादपवादत्वाच्च इयन्नादीनां स्यादयो वाधका इति भावः । इतरेतराश्रयं व्यनक्ति — एकेति । 'नन्विति । परिभाषापक्षे नियमाभावादिति भावः । आत्मनेपदेति । धातुमात्रा-लस्य तिवादयः, अनुदात्तङितः परस्य लस्यात्मनेपदसंज्ञकास्तिवादय इति विशेषविधानेन परस्मैपद-संबन्धः सत्यपि संभवे तत्रकीणिङन्यन्यायेन वाध्यत इति भावः । आत्मनेपदबाधनार्थमिति । कर्तृ-मिप्रायेऽपि त्रियाफले परस्मैपदसिद्धयर्थमिति भावः । भाविनामप्यनुसंधानमात्रेण निमित्तत्वं स्यात्, अत आह — कृतेति । पूर्वं नियमाप्रवृत्तावमिनिवृत्तत्वं कथम्, अत आह — प्रागपीति । 'भाष्ये अभिनिवृत्तानि बुद्धधानुसंहितानीत्यर्थः । भाष्ये विभाषामिति । 'क्रमते, क्रामति' इत्यत्र विकरण-व्यवधानेन 'क्षेपात् कर्तरि' इति नियमाप्राप्ती विकल्पस्य स्वतः सिद्धत्वाद्विभाषावचनं व्यर्थं सत् नियमस्य पूर्वमात्रं शापयतीत्यर्थः । यत्र विकरणो नास्ति तत्र विकल्पस्य चरितार्थत्वादज्ञापकः

'प्रवृत्तत्वात् — अ, ऋ.

'ङानारादप्रसङ्गादिभ्यः ॥ ङादिप्रसङ्गात् — अ.

'पा गृ. १. ३. १.

'ङितो पालोऽप्यर्थः ।

'पा. सू. ३. ४. ७८.

'भावीति — अ, ऋ.

'नन्विति' इति नास्ति — अ.

'भाष्ये निवृत्तानि — ऋ.

'पा. गृ. १. ३. ७८.

मेतदित्याह — एतत्त्विति । कंतीष्टेति । 'स्तुक्रमोरनात्मनेपदनमित्ते' इत्युक्तेनेदं । स्ये विकल्पेति । न च स्ये यद्वाभयं तर्हि वृद्भ्य एवेति नियमार्थमेतदिति वाच्यम्, तथा सति सति विध्यर्थं स्ये नियमार्थमिति वैरूप्यप्रसङ्गेनोभयत्र विध्यर्थताया एव वाच्यतया ज्ञापकत्वमेवेति भावः । वाक्यभेदप्रसङ्गेनोभयनियमो नाशङ्कित इत्याह — उभयनियम इति । प्रत्ययानां विधेयत्वात् प्राधान्यम् । प्रधानोपरोधः प्रधानस्य संकोचः । नन्विति । यद्यपि पूर्वसूत्रेण प्रकृतिनियमो नार्थनियम इति द्वितीयस्यार्थनियमार्थत्वं संभवति, तथाप्युत्तरसूत्रमत्रैव किमर्थं विचार्यत इत्याशङ्का, प्रकरणं सर्वमेकवाक्यम्, 'भावकर्मणोः' इति सूत्रं प्रकरणोपलक्षणार्थमिति समाधानमिति ज्ञेयम् । भाष्ये शेषादेवेति । वाक्यभेदेन कर्तयैवेति नियमोऽपि वाच्यः । तथा च भावकर्मणोः परस्मैपदस्य निरास इति ज्ञेयम् । परस्मैपदाभावपक्षे आत्मनेपदाभावे विकल्पविधानस्य किं प्रयोजनम्, अत आह — लकारस्येति । भाष्ये उच्यते 'विकल्पः । न च प्राप्नोति आत्मनेपदम् । तद्वचनात् 'आत्मनेपदवचनादात्मनेपदं भविष्यतीत्यन्वयः । तत्र परस्मैपदविकल्पवचनमन्यार्थं भविष्यतीत्याशङ्क्य किं लकारश्रवणार्थं, किं वा केवलप्रकृतेः प्रयोगार्थम्, उत पक्षे क्यषत्तशब्दाप्रयोगार्थमिति विकल्पं मनसि निधाय नाद्य इत्याह — लकार इति । अनर्थकमिति । निवृत्तस्य लकारस्य श्रवणासंभवात् तदर्थं विकल्पवचनमनर्थकं स्यादित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह — केवलाया इति । 'न केवला प्रकृतिः' इति न्यायादर्थप्रतिपादनसामर्थ्याभावाच्चेति भावः । न तृतीय इत्याह — शब्दमन्तरेणेति । शब्दस्याप्रयोगे तदर्थप्रतीतेः प्रयोगविकल्पो न संभवतीत्यर्थः । तस्मादिति । परस्मैपदविकल्पस्य पक्षे आत्मनेपदविधानमेव प्रयोजनमिति पक्षे आत्मनेपदं भविष्यतीति न पृथग्वचनापेक्षेति भावः । स्नानीयमिति । स्नान्त्यनेनेति स्नानीयम्, दीयतेऽस्मै दानीयो विप्र इति 'कृत्यत्युटो बहुलम्' इति करणादौ कृत्यः । नन्विति । 'अनुवर्तमानस्य 'ते' इत्यस्य भावकर्मणोरिति विशेषणम् । तस्मिन् परतश्चेत्त्रिचपादेशो विधीयत इत्यर्थः । सहेति । चिण्सार्वधातुकाम्यां भावकर्मणी अभिधीयते । अत एव 'अकारि' इत्यत्र 'कर्मप्रत्यय इति भावः । घञापि वचनाद् भविष्यति, अत आह — अकर्तरीति । ननूपपदं तत्रेति वक्तव्यम्, 'न तु विशेषणमिति, उपपदान्तराभावात्, अत आह — सप्तमीस्थस्येति । सप्तमीनिर्दिष्टं कर्माधिकरणं चोपपदम्, कर्मणीति विशेषः । तत्रोपपदविशेष इत्यर्थं विशेषणमित्युक्तमित्यर्थः । अभिधेयान्तराभावात् 'अभिधेयविशेषणेन' इत्यप्यभिधेयविशेषणेति व्याख्येयमित्याह — एवमिति । कर्मकर्तरि परस्मैपदनिवृत्त्यर्थं 'क्षेपे कर्तरि' इति वक्तव्यमित्युक्तम् । तत् पाक्षिकमित्याह — यदेति । शृद्धौ कर्मकर्तृव्यतिरिक्तौ । परत्वादिति । 'कर्मवत्' इत्यत्रैवात्मनेपदस्य विधानादित्यर्थः । भाष्ये कर्तरस्मिन्निति । कर्मकर्तरि परस्मैपदप्रसङ्गदोषः, येन तन्निवृत्त्यर्थं द्वितीयशेषग्रहणमित्यर्थः । 'नार्थः कर्तृग्रहणेन' इत्येतदुपपादयति — भावकर्मणोरिति । प्रकृत्यर्थनियमपक्षे 'क्षेपात् कर्तरि' इत्यत्र

^१ पा. सू. ७. २. ३६.

^२ ज्ञापकमेवेति — अ.

^३ 'नन्विति' इति नास्ति — अ.

^४ 'विकल्पः' इति नास्ति — ऋ.

^५ 'परस्मैपदविकल्पवचनात्' इत्युचितं माति ।

^६ महाभाष्यम् १. २. ६४.

^७ पा. सू. ३. ३. ११३.

^८ चिण् ते पद इति सूत्रात् चिण् भावकर्मणोरित्य-

त्रानुवर्तमानस्येत्यर्थः । तथा सति भावकर्मवाचिनि तशब्दे पर इत्यर्थात् सार्वधातुकस्य भावकर्मार्थकत्वम् ।

^९ चिण्प्रत्ययमात्रात् कर्मप्रतीतिरित्यर्थः ।

^{१०} न तु विशेषणेति — अ.

^{११} अभिधेयविशेषणेत्यपि — अ.

^{१२} क्षेपकर्तरि — अ.

^{१३} पा. सू. ३. १. ८७.

^{१४} पा. सू. १. ३. ७८.

कर्तृग्रहणं न क्रियते चेत् तस्मिन् पक्षे द्वितीयशेषग्रहणं न कर्तव्यमिति कथं सिध्यति, अत आह — भाष्ये कर्तृग्रहणाच्चैव दोष इति । यदा कर्तृग्रहणं क्रियते तदा मित्रविषयत्वाद् 'भावकर्मणोः' इति परस्मैपदापवादो न भवतीति परत्वात् कर्मकर्तरि परस्मैपदं प्राप्नोति, तन्निवृत्त्ये 'शेषे कर्तरि' इति वक्तव्यम् । कर्तरीत्यनुक्तौ सामान्येन भावकर्मणोरपि परस्मैपदप्राप्ती येन नाप्राप्तिन्यायेनात्मनेपदेन बाधात् कर्मकर्तर्यपि परस्मैपदं न प्राप्नोतीति 'शेषग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । भाष्ये प्रत्ययनियमे तर्हीति । तस्मिन् पक्षे भावकर्मणोः परस्मैपदनिवृत्त्यर्थं 'शेषात् कर्तरि' इति वक्तव्यम् । तस्मिन्नुक्ते कर्मकर्तरि परत्वात् परस्मैपदं प्राप्नोति, तन्निवृत्त्यर्थं द्वितीयशेषग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । एतदपि योगविभागेन परिहरिष्यत इत्याह — 'परस्तादिति । प्रकृत्यर्थनियमपक्षे कर्तरीति न वक्तव्यमित्युक्तम् । शेषादित्यपि न वक्तव्यमित्याह — भाष्ये प्रकृत्यर्थति । सिद्ध इति । प्रकृत्यर्थयोरात्मनेपदेन नियतत्वात् शेषग्रहणं विनापि शेष एव परस्मैपदं नियमेन सिद्धमित्यर्थः । भाष्ये आनन्दो रोगश्च भावः कर्ता, 'रुजार्यानाम्' इति कर्मणि पठ्ठीविधानात् 'किञ्चित्' इत्यस्य कर्मत्वासंभवाद्विशेषणत्वमभिप्रेत्याह — पीडारूपमिति । 'कर्मकर्तर्यतिप्रसङ्गं शङ्कते — यदेति । एकधातुविषयम् एकधातुवर्थविषयम् । एकस्यैव क्रियायां 'कर्मत्वकर्तृत्वे विरुद्धे, अत आह — यस्येति । ननु योगविभागेन 'शेषात् कर्तरि' इत्यस्येव 'अनुपराभ्याम्' इत्यस्यापि बाधः किं न स्यात्, अत आह — एष हीति । व्यवधाने हेतुः — 'कक्ष्यान्तरेति । अत्र 'भावकर्मणोः' इति प्रथमा प्राप्तिः, परत्वात् 'शेषात् कर्तरि' इति द्वितीया, 'कर्तरि' इति योगविभागेन तृतीया । सा 'शेषात्' इति प्राप्तिमनन्तरां बाधते । 'शेषात्' इति प्रथमा, 'स्वरितभितः' इति द्वितीया, 'अनुपराभ्याम्' इति तृतीया । तां व्यवहितां योगविभागप्राप्तिर्न बाधत इत्यर्थः । अपवादत्वाच्चेति । बाध्यमात्रापेक्षायाम् 'अनुपराभ्याम्' इति परस्मैपदं योगविभागप्राप्तेरप्यपवाद इत्यर्थः । प्राप्तिमात्रं 'शेषात्' इति 'अनुपराभ्याम्' इति च । भाष्ये इयमिति । 'शेषात्' इति प्राप्तिरभिमतता । सा 'अनुपराभ्याम्' इति परां प्राप्तिं कथं बाधते, अत आह — पूर्वविप्रतिषेधेनेति । तमेवोपपादयति — शेषादित्यस्येति । शेषादिति । एकत्र समावेशे सति पूर्वविप्रतिषेधेनापि बाधः स्यात्, स एव नास्त्येत्यर्थः । 'पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यधिकवापमसहमानः शङ्कासमाधानयोरर्थान्तरमाह — अथवेति । अपवादत्वादिति । 'शेषात्' इति

^१ पा. सू. १. ३. १३.

^२ शेषकर्तरि — अ.

^३ विशेषग्रहणं — अ, ऋ.

^४ पा. सू. १. ३. ७८.

^५ पुरस्तादिति — अ, ऋ.

^६ पा. सू. २. ३. ५४.

^७ कर्मकर्तर्यप्यतिप्रसङ्गं — ऋ.

^८ यदेति — ऋ.

^९ कर्तृत्वकर्मत्वे — अ.

^{१०} पा. सू. १. ३. ७८.

^{११} पा. सू. १. ३. ७९.

^{१२} प्रदीपे 'कक्ष्यान्तप्राप्तत्वात्' इत्यत्र 'कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वात्' इति चीलाम्बामुद्रिते पाठः ।

^{१३} पा. सू. १. ३. १३.

^{१४} पा. सू. १. ३. ७८.

^{१५} पा. सू. १. ३. ७८.

^{१६} पा. सू. १. ३. ७८.

^{१७} पा. सू. १. ३. ७२.

^{१८} पा. सू. १. ३. ७९.

^{१९} पा. सू. १. ३. ७९.

^{२०} पा. सू. १. ३. ७८.

^{२१} पा. सू. १. ३. ७९.

^{२२} पा. सू. १. ३. ७८.

^{२३} पा. सू. १. ३. ७९.

^{२४} पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यधिकशब्दप्रक्षेपमित्यर्थः ।

^{२५} पा. सू. १. ३. ७८.

परस्मैपदापवादः 'स्वरितञितः' इत्यात्मनेपदम्, तस्य 'अनुपराभ्याम्' इत्यपवादः । आत्मनेपद-
मात्रापेक्षया योगविभागप्राप्तेरप्यपवाद इति भावः । 'अनुपराभ्याम्' इत्येतदर्थं शेषग्रहणं कर्तव्य-
मित्याशङ्क्याः समाधानम् — भाष्ये एवं तर्हि । न प्राप्नोति परस्मैपदम् । नैष इति ।
कर्तृत्वविवक्षादशायां न करणत्वविवक्षा । कर्मकर्तरि तु शास्त्रवशात् 'तदेव कर्मत्वविवक्षापीति
वैषम्यमित्यर्थः ॥

[२, २३३-२४४]

(रत्नप्रकाशः) विकरणेभ्य इति । लादेशेषु कृतेषु नियमात् पूर्वं परत्वाद्विकरणाः । तेषां
'शादीनां सार्वधातुक्त्वेन' डिच्वे सत्यनेनात्मनेपदनियमः प्राप्तः, तस्य प्रतिषेधो वाच्य इति भावः ।
'अनुदात्तङितः' इति कर्मधारयात् पञ्चमी, न तु बहुव्रीहेरित्यभिप्रेत्य समाधत्ते — नैष इति ।
ङकार इदिति । विकरणानां ङकारेत्कत्वे वाचनिके सत्यपि तत्र ङकारोऽनुबन्धः श्रुतपूर्वा नैति
तत्रास्य नियमस्य ङकारात्परत्वमाश्रयतः प्रसक्तिर्नैति भावः । एतेन 'अन्यपदाश्रयिण्याद् बहु-
रङ्गो बहुव्रीहिः', तत्पुरुषस्तु वर्तिपदार्थप्रधानत्वादनन्तरङ्ग इति स एवाश्रीयते । केवलाच्च 'ङकारा-
दित आत्मनेपदासम्भवात् सामर्थ्यात् तदन्तविधेर्वाच डिदन्त आश्रीयते । तेन डिदन्तादात्मनेपद-
मित्यर्थः' इति कैयटो निरस्तः । तत्पुरुषस्यान्तरङ्गत्वे आश्रीयमाणे बहुव्रीह्युच्छेदापत्तेः । अयं-
प्रकरणादेरेव तत्पुरुषाद्याश्रयणे हेतुत्वस्योचितत्वात् । समासे वृत्तिमाश्रयतां वैयाकरणानां मते
कर्मधारयस्यान्तरङ्गत्वे मानाभावात् । केवलाद् ङकारादितः परत्वमाश्रित्यात्मनेपदनियमे 'बाधका-
भावाच्च । उपदेश इति । तथा च शादीनामुपदेशे डिच्वाभावाच्च दोष इति भावः । सर्वथेति ।
उक्तपक्षश्चयेऽपीति भावः । धातोरिति वर्तत इति । तथा चानुदात्तङिदन्ताद्धातोर्लस्यात्मनेपदमिति
व्याख्यानात् चङङन्तस्य धातुत्वाभावात्तद्व्याप्तिः । यङङिदन्तस्य तु 'धातुत्वाङिदन्तत्वाच्च
तत आत्मनेपदं सिध्यतीति भावः । एतेनोपदेश इत्यनुवर्त्य 'उपदेशे यो डिच् तदन्ताद्धातोः'
इति व्याचक्षाणाः परास्ताः । भाष्यकृदभिमतस्य 'अनुदात्तङितः' इति कर्मधारयात्पञ्चमीति पक्ष-
स्याश्रयेण धातुग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे उपदेशपदानुवृत्तेः प्रयोजनाभावात् । एतेन 'अत्रापि पक्षे
'उच्चुकुटिषति' इत्यतिप्रसङ्गनिवारणाय 'सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशात्' इत्यप्याश्रयणीयम्' इति
कैयटो निरस्तः । तत्र सन्नन्तस्य धातुत्वेऽपीत्संज्ञकङकारान्तत्वाभावादेवातिप्रसङ्गवारणात् ।
'पूर्वस्य कार्यातिदेशः' इति पक्षस्य 'तत्रास्थितत्वाच्च । किमर्थमिति । 'तिप्तस्' इत्यादिनैव
सिद्धत्वादिति शेषः । प्रष्टुराशयमविद्वानन्यः कश्चित् पृच्छति — किमुच्यत इति । लविधाना-
दिति । लशब्दो लादेशलक्षकः । परत्वाद्विकरणा इति । विकरणानामवकाशोऽ'लादेशाश्चान-

५ ङकारात् इतः, इति व्यस्तं बोध्यम् ।

६ ङकारात् इतः, इति व्यस्तम् ।

७ वाचकाभावाच्च — फ.

८ सनाद्यन्ता इत्यनेनेति भावः ।

९ सिद्धान्तकौमुद्यामिदं व्याख्यातम् ।

१० का. वा. १. २. १ — ७.

११ तत्र स्थितत्वाच्च — फ.

१२ पा. सू. ३. ४. ७८.

१३ लकारादेशत्वरहिता इत्यर्थः ।

१ पा. सू. १. ३. ७२.

२ पा. सू. १. ३. ७९.

३ पा. सू. १. ३. ७९.

४ कर्तृत्वविवक्षायां — अ.

५ तयैव — अ, ऋ.

६ शकारादीनां श्नुशश्नम्भस्वरूपविकरणानामि-
त्यर्थः ।

७ सार्वधातुक्कर्मपदित्यनेनेति भावः ।

शादयः । नियमस्य तु लिङ्लिट्वावर्धधातुके । 'स्पर्धते' इत्यादावनुभयप्रसङ्गे परत्वाद्विकरणः । तेन व्यवहितत्वान्नियमाप्रसङ्ग इति भावः । अनवकाश इति । सर्वत्र विकरणव्यवधानं मन्यते । परिभाषेति । परिभाषात्वोक्तिविधिप्रदेशोपस्थितये । नियमविधित्वेऽस्य प्रकरणस्य लादेशविधिप्रदेशत्वासंभवादुक्तदोषः । परिभाषात्वे त्वेतत्प्रकरणस्य लादेशविधावुपस्थितौ तेन सह महावाक्याश्रयणादात्मनेपदपरस्मैपदव्यवस्थायां सत्यां ततो विकरणा इति नोक्तदोष इति भावः । एवमपीति । यद्यर्थेऽपि । यद्येवमित्यर्थः । परस्मैपदानुक्रमणमिति । 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' इत्यादिप्रकरणमित्यर्थः । न करिष्यत इति । आत्मनेपदविधेर्विशेषमुखेन प्रवर्तनादौत्सर्गिकस्य परस्मैपदविधेर्यात्मनेपदविध्यविषय एव प्रवर्तनादिति भावः । अवश्यमिति । आत्मनेपदवाचनार्थमिति भावः । आत्मनेपदानुक्रमण इति । तथा च तत्रात्मनेपदस्य निषेधादात्मनेपदाविषयत्वाविशेषेण परस्मैपदं सेत्स्यतीति भावः । 'ननु सार्वधातुकनिरपेक्षा ये विकरणाः स्यादयस्तेषां नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च पूर्वं प्रवृत्तौ तत्रात्मनेपदविध्यप्रवृत्तावौत्सर्गिकं परस्मैपदं स्यादित्यत आह — अथवेति । एतेन 'लमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गेषु लादेशेषु कृतेषु लकारविशेषापेक्षया बहिरङ्गाः स्यादयो भविष्यन्ति' इति कैयटो निरस्तः । लादेशसामान्याश्रितकायपेक्षया तत्र लादेशविशेषाश्रितस्यैवान्तरङ्गत्वात् । यदप्युक्तं तेनैव 'येन नाप्रातिन्यायेन शबादीन् बाधित्वा । शबादिविधानुवर्तनाद्वा स्याद्यप्रवृत्तिः' इति, तदपि तुच्छम्, अन्तरङ्गत्वादेव स्याद्विप्रवृत्तौ सिद्धायां पुनस्तत्र शबादेरप्रसङ्गे च सिद्धे सति शबादिविधौ स्यादीनामनुवृत्त्याश्रयणस्यायुक्तत्वात् । यदर्थं विकरणविधाविति । नियमेन व्यवस्थितानामेवात्मनेपदानां परस्मैपदानां च निमित्तत्वेनोपादानं युज्यत इति मन्यते । अभिनिवृत्तानि होति । तावतैव व्यवस्थितानामपि निमित्तत्वेनोपादानं युज्यत इति नोक्तज्ञापकता तेषामिति भावः । अनुपसर्गाद्वेति । इदमपि ज्ञापकं न युज्यते । पूर्वविप्रतिषेधेन 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' इति नित्यात्मनेपदस्येष्टत्वेऽपि ततोऽन्यत्र लिङ्लिटोः 'शेषात्कर्तरि' इति परस्मैपदे नित्यतया प्राप्ते तत्र पाक्षिकात्मनेपदविधानार्थत्वेनास्य सार्थक्यात् । किं तु 'बृद्धमघो लुङि' 'लुटि च क्लृपः' इति सूत्रे ज्ञापके । यदि विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् न स्यात् तर्हि परत्वान्नित्यत्वाच्च विकरणेषु सत्सु द्युतादिभ्यः परौ लुङ्लुटावप्रसिद्धाविति व्यर्थं ते सूत्रे स्याताम् । एवं 'म्रियतेर्लुङ्लिङ्लेदच' इति सूत्रमपि ज्ञापकं बोध्यम् । तेभ्यस्तस्य बलीयस्त्वे तु विकरणेभ्यः पूर्वमेव तेषां प्रवृत्तिरिति तान्युपपन्नानि । ननु विकरणव्यवधानेऽपि 'तयोः प्रवृत्तिः संभवतीति कथं ज्ञापकतेति चेन्न, 'तस्यापि यथाश्रुतवचनान्यथानुपपत्तिकल्प्यत्वेनेष्टसाकल्यसंपादकप्रकृतपरिभाषाज्ञापकताया एवाश्रयितुमुचितत्वात् । एतेन 'ज्ञापकं तु 'बृद्धमघः स्यसनो' इत्यत्र स्ये विकल्पविधानम्' इति कैयटो निरस्तः । 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः' इति बालकेनापि ज्ञातुं शक्यत्वेन तत्र कस्यापि नियमस्याप्रवृत्त्या पदद्वयस्य सिद्धत्वेन स्ये सति यत् पाक्षिकं परस्मैपदं तत् बृद्धमघः परस्मिन्नेव स्ये सति भवति, नान्यस्मिन्निति नियमोपपत्त्या च

^१ पा. सू. १. ३. ७८.

^२ आत्मनेपदानुक्रम इति — फ.

^३ बाधितुं — फ.

^४ पा. सू. १. ३. ३८.

^५ पा. सू. १. ३. ७८.

^६ पा. सू. १. ३. ९१.

^७ पा. सू. १. ३. ९३.

^८ पा. सू. १. ३. ६१.

^९ नियमविधायकानां तेषां सूत्राणामित्यर्थः ।

^{१०} परस्मैपदात्मनेपदयोरित्यर्थः ।

^{११} विकरणव्यवधानेऽपि नियमः प्रवर्तत इत्यर्थः स्यापीत्यर्थः ।

^{१२} पा. सू. १. ३. ९३.

ज्ञापकत्वासंभवात् । एतज्जातीयोऽपि हि नियमः शास्त्रे प्रसिद्धोऽस्ति । यथा 'विभाषा वृक्ष' इति, 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति च । अनुदात्तङित एवेति । यत्रैवकारस्ततोऽन्यत्र नियम इति प्रत्ययनियम एवं दर्शितो भवति । एतेन 'उभयनियमस्तावन्न संभवति, अनेकस्मिन्नर्थे वाक्यस्यैकस्य तात्पर्ययोगात् । तस्मादन्यतरनियमसंभवात् प्रश्नः' इति कैयटो निरस्तः । सिद्धे सत्यारम्भस्य नियमार्थत्वेनैवकारं विनैव वाक्यार्थं वर्णिते यावदस्मिन्नियमैरिष्टसिद्धिस्तावत्सु तस्य तात्पर्यसंभवात् । 'विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि' 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' इत्यादावेकेन वाक्येनानेकनियमस्याङ्गीकाराच्च । यदप्युक्तं तेनैव 'ननु प्राधान्यात् प्रत्ययानां तन्नियमो युक्तः । एवं तर्हि प्रधानोपरोधो मा भूदिति प्रकृत्यर्थनियमोऽपि संभवति' इति । तदपि तुच्छम्, प्रकृत्यर्थनिषेक्षया प्रत्ययस्य 'तन्मते विशेषणसमर्पकस्य प्राधान्यासंभवात् । क्वचित्त्वक्ष्यानसारेण प्रधानोपसर्जनन्यायनैरक्षेपेण नियमाभ्युपगमे बाधकाभावात् । प्रधानानुपरोधेनैव प्रकृत्यर्थनियमस्याश्रयणीयत्वेन प्रकृत्यर्थनियमस्य प्रधानानुपरोधार्थताकथनस्य प्रकृतानुपयोगादसंगतत्वाच्च । भावकर्मणोरेवेति । विनिगमनाविरहाश्रियमप्रकरणगतवाक्यानां सर्वेषां नियमार्थता । यथा 'इन्हन्पूर्वार्थम्णां शौ' 'सौ च' इति सूत्रयोः । यथा वा 'ब्रीहिर्मियंजेत' 'यवैर्यंजेत' इति वेदवाक्ययोरिति भावः । एतेन 'ननु पूर्वेण नियमात् 'भावकर्मणोः' इति सूत्रं विध्यर्थं न्याय्यम्, न तु नियमार्थम् । नैप दोषः, समस्तमात्मनेपदप्रकरणमेकं वाक्यमिति तदपेक्षयैवमुक्तम्' इति कैयटो निरस्तः । पूर्वसूत्रमेव नियमपरमित्यत्र, समस्तमात्मनेपदप्रकरणमेकवाक्यमित्यत्र च मानप्रयोजनयोरभावात् । प्रकृत्यर्थनियम इति । प्रकृत्यर्थयोनियम इत्यर्थः । क्यप् इति । 'वा क्यप्' इति पाक्षिके परस्मैपदे विहितेऽप्यन्यत्र नियतस्यात्मनेपदस्य तत्राप्रवृत्त्या लकारान्तस्य कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात् 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या' इति न्यायेन पाचकादिशब्दसाम्येन संख्याकर्माद्यन्वयसद्भावेनैव वा सुवृत्तौ तदन्तस्यैव प्रयोगः स्यात् । तत्परिहारायात्मनेपदप्रकरणमध्य एव 'वा क्यप्' इत्यादिचतुःसूत्री कर्तव्येति मन्यते । उच्यते चेति । चो ह्यर्थे । वाग्रहणसामर्थ्यात् पक्षे आत्मनेपदं भविष्यतीति भावः । न च प्राप्नोतीति । चोऽवधारणे । न प्राप्नोत्येवात्मनेपदम्, वाग्रहणस्य परस्मैपदपाक्षिकत्वबोधनेन चारितार्थादिति मन्यते । तद्वचनाद् भविष्यतीति । लादेशविधिनैव लकारस्य निवर्तितत्वाश्रियमप्रवृत्तिवेलायां वाग्रहणसमुच्चयेमात्मनेपदमेव भविष्यतीति पूर्वस्य नियमस्य परेण तेन विकल्पेन बाधः सिद्ध इति भावः । तव्यदादयोऽप्यनवकाशा इति । 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्याः' इत्युक्तत्वादिति भावः । एतेन 'स्तानीयं चूर्णमित्यादौ करणादीनि तव्यदादीनामवकाशः' इति कैयटो निरस्तः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति वचनान्तरेणान्यत्र कृत्यानां विधानेऽपि 'तयोरेव' इति विधीयमानानां तत्रैव प्रवृत्तिसंभवात् । चिण् तर्हीति । भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परतो विधीमानस्य चिणो भावकर्मार्थत्वं संभवति 'अनिदिष्टार्याः प्रत्ययाः

१ पा. सू. २. ४. १२.

१ पा. सू. ४. १. २८.

१ पा. सू. २. ४. १३.

१ पा. सू. ३. २. ८७.

१ तिङ्यपिप्तया घात्वर्थस्य प्राधान्याभ्युपगमादिति भावः ।

१ पा. सू. ६. ४. १२.

१ पा. सू. ६. ४. १३.

१ पा. सू. १. ३. १३.

१ पा. सू. १. ३. ९०.

१ महाभाष्यम् १. २. ६४.

१ पा. सू. १. ३. ९०.

१ पा. सू. ३. ४. ७०.

१ पा. सू. ३. ३. ११३.

१ पा. सू. ३. ४. ७०.

१ परिनाया १२२.

स्वार्थे भवन्ति' इति, स्वनिमित्तार्थकत्वात्तस्येति भावः । घञ् तर्हीति । अकर्तरि विधीयमानस्य तस्यापादानादिपु चारितार्थ्यादिति भावः । शेषवचनं चेति । चकारो भिन्नक्रमः । अस्मिन्नपि पक्षे शेषग्रहणं 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' इति पृथक्सूत्रत्वापादकं कर्तव्यमिति भावः । कर्तरि चेति । 'कर्मवत् कर्मणां तुल्यक्रियः' इति सूत्रेण व्यपदेशादिदेशे कृते 'भावकर्मणोः' इति नियमं बाधित्वा शेषात्कर्तरि परस्मैपदमेव प्रसक्तमिति तद्वारणाय द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम् । तथा च कर्मकर्तुः शेषत्वाभावात् तत्र परस्मैपदं न भविष्यतीति भावः । कर्तृग्रहणप्रयुक्तत्वात् कर्मकर्तरि परस्मैपदप्रसक्तेः कर्तृग्रहणमेव प्रकृत्यर्थनियमपक्षे न कर्तव्यमिति द्वितीयं शेषग्रहणं न कर्तव्यमेवेत्याशयेन पृच्छति — कतरस्मिन्निति । प्रष्टुराशयं तद्वचनादेवावगन्तुमाहान्यः — प्रकृत्यर्थनियम इति । प्रष्टा स्वाशयमाह — प्रकृत्यर्थनियमे तावदिति । तावच्छब्दः प्रत्ययनियमपक्षेऽपि स दोषो नेति वक्ष्यामीति सूचयितुम् । नार्थः कर्तृग्रहणेनेति । विनापि तेन शेषात् परस्मैपदमेवेति विधीयमानो नियमः कर्तुरेव भविष्यतीति भावः । ननु कर्तृग्रहणनिराकरणमात्रेणोक्तदोषनिराकरणं कथं जातमित्यत आह — कर्तृग्रहणाच्चैष दोष इति । ह्यर्थे चः । तथा च हेतोरभावात् तद्वतो दोषस्याप्यभावः सिद्ध इति भावः । प्रसङ्गात् प्रकृत्यर्थनियमपक्षे शेषाद्ग्रहणं च प्रत्याचिख्यासितमबुद्ध्या झटिति द्वितीय आह — प्रत्ययनियमे तर्हीति । इतरं 'सूचीकटाहत्यायेन शेषाद्ग्रहणमपि प्रकृत्यर्थनियमपक्षे प्रत्याख्याय ततः प्रत्ययनियमपक्षे द्वितीयं शेषग्रहणं न कर्तव्यमिति वक्ष्यामीत्याशयेनाह — प्रकृत्यर्थनियम इति । शेषग्रहणमिति । सूत्रगतं शेषाद्ग्रहणमित्यर्थः । तन्नियमार्थमिति । विनापि तेन परस्मैपदस्य सिद्धत्वादिति भावः । द्वितीयो लब्धावकाशः स्वाभिमतं दूषणं स्मारयति — तत्तर्हीति । कर्मणि कर्तरि भवतीति । आत्मनेपदमित्यनुपप्यते । एतीति । प्राप्नोतीत्यर्थः । प्राप्तेरस्या आनन्दरूपो भावः कर्तेति तत्रात्मनेपदप्रसङ्ग इति भावः । नास्येति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां 'रुजार्थानां भाववचनानाम्' इति पष्ठी । किंचिदुजतीति । पीडारूपं भावस्वभावं वस्त्वित्यर्थः । कर्मणीत्यनुवर्तत इति । हन्यमानो हन्तीत्यादौ नातिप्रसङ्गः, यद्धातुव्यक्त्यभिहितहननादिक्रियाव्यक्तिं प्रति कर्मत्वं तद्धातुव्यक्तेरात्मनेपदस्य कृतत्वाद् व्यक्त्यन्तराभिहितक्रियां प्रति तु तस्य कर्मत्वस्यैवाभावात् । आत्मत्वप्रत्यासत्त्या हि तादृशार्थलभो भवति । एवमपीति । उत्तरार्थमिति शेषः । अनन्तरा या प्राप्तिरिति । अपवाद्यान्तरेणाव्यवहिता या 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' इति प्राप्तिः सैव बाध्येति भावः । अनन्तरस्य विधिर्वेति । यद्यपीयं परिभाषा निषेधनियमोभयपरा, तथापि 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इत्येतत्परिभाषार्थोऽप्यत्रान्तर्भावयितुं शक्यत इत्याशयेनैवमुक्तम् । अथवा सर्वमिदं नियमप्रकरणमेवेति नियमविध्यपेक्षयैवमुक्तम् । अत एव 'परा प्राप्तिरप्रतिपिद्धा' इत्युक्तम् । नियमविधेर्हि प्रतिषेधमुखेनापि प्रवृत्तिरभ्युपगम्यते । ननु चेयमिति । 'शेषात् कर्तरि' इति या सेत्यर्थः । परामिति । 'अनुपराभ्याम्' इत्यादिकामित्यर्थः । बाधत इति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः । 'शेषात्' इत्यस्यावकाशः 'याति, वाति' इत्यादि । 'अनुपराभ्याम्' इत्यादेस्त्वक्षेपः कर्त्रभिप्रायादिः । नोत्सह्य इति । प्रवर्तमानस्यैव बाधकत्वोचित्यादिति

^१ पा. सू. १. ३. ७८.

^२ पा. सू. ३. १. ८७.

^३ पा. सू. १. ३. १३.

^४ ली. न्या. साहस्री. ८२.

^५ पा. सू. २. ३. ५४.

^६ पा. सू. १. ३. ७८.

^७ परिभाषा ६०.

^८ पा. सू. १. ३. ७८.

^९ पा. सू. १. ३. ७९.

^{१०} पा. सू. १. ३. ७८.

^{११} पा. सू. १. ३. ७९.

भावः। प्रत्याख्यायत इति। वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट्। कर्तव्य इति। यस्य व्यप-
देशान्तरं नास्ति तस्मिन्नित्यर्थः। 'असिश्छिनत्ति' इत्यादौ तु कर्तृत्वमेवास्यादेः, न तु करणत्व-
मिति नाव्याप्तिः। 'मिच्छते कुसूलः स्वयमेव' इत्यत्र त्वातिदेशिककर्मत्वेन सहैव कर्तृत्वमस्तीति
नातिप्रसङ्गः॥

कर्तरि कर्मव्यतिहारे १. ३. १४.

[२, २४४-२४६]

(उद्घोतनम्) क्रियाया अपि कर्मत्वात् तस्या ग्रहणं किं न स्यात्, अत आह — प्रत्या-
सन्नत्वादिति। 'शास्त्रे संनिधिः प्रत्यासत्तिः। साधनकर्मणः ईप्सिततमस्य। ननु व्यतिहृतार्थ-
वृत्तेर्वातोरात्मनेपदं वाच्यम्, तत् साधनव्यतिहारे न संभवति, अत आह — साधनेति। व्यति-
हृतकर्मविषयत्वात्तर्थावृत्तेरात्मनेपदमिति तदा सूत्रार्थ इत्यर्थः। नन्वन्त्यसंबन्धिनोऽन्येन स्वीकरणं
व्यतिहारः, सा क्रियाया [न] संभवतीति शङ्कते — क्रियाणामिति। साध्यसाधनव्यत्यासा-
भावेऽपि क्रियाव्यतिहारः क्वचिदस्तीत्याह — परस्पररेति। लौकिकाश्चेति। 'पशुः, अपत्यम्'
इत्यादौ। द्वयोरपीति। सिद्धं साधनतया साध्येन संबध्यते। साध्यद्वयस्य प्रवानतया न
परस्परसंबन्ध इत्यर्थः। तद्वाचिपदप्रयोगाभावे कथं तत्प्रतीतिः, अत आह — संदर्शनेति। तथा-
प्यशाब्दत्वात् कथं तदपेक्षया कर्मत्वम्, अत आह — प्रतीयमानेति। प्रविशेति। गृहं प्रविश,
पिण्डी भक्षयेत्यर्थः। उभयग्रहणं चेदिहामितं कर्मग्रहणं व्यर्थम्, उभयोरपि प्रवानतया विनि-
गमकाभावेन ग्रहणसंभवादित्याह — क्रियाया इति। 'वैपरीत्यं निराह — क्रियाया इति।
'तत्र'शब्दार्थमाह — कर्मव्यतिहार इति। भाष्ये न वानन्तरस्येति। कर्तृग्रहणे कृतेऽपि गत्या-
द्यर्थेभ्यः कर्मव्यतिहारे कर्तरि भावकर्मणोश्च नात्मनेपदमिति 'निषेधसंभवेन' 'अनन्तरस्य' इति
न्यायाश्रयणस्यावश्यकत्वादिति भावः। भाष्ये अनन्तरं यदिति। कर्तृग्रहणाभावेऽपि कर्म-
व्यतिहारे आत्मनेपदं कर्तर्येव, भावकर्मणोः पूर्वैर्नैव विधानात्। अतस्तस्यैव निषेध इत्यर्थः॥

[२, २४४-२४६]

(रत्नप्रकाशः) 'कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन कर्मशब्देन कृत्रिमस्यैव कर्मणो ग्रहणं प्राप्तम्, तत्तु
नेष्टमित्याशयेनाह — क्रियाव्यतिहार इति। देवदत्तस्य धान्यमिति। धान्यशब्देन तद्विशिष्ट-
तृणविशेषो लक्ष्यते। देवदत्तशब्दो व्यतिहारसूचनाय। अन्यस्य धान्यं ह्यन्यैर्लूयत इति कर्मणो
व्यतिहारो भवति। व्यतिलुप्त इति। अन्यस्य योर्थं लवनमन्ये कुर्वन्तीति प्रतीत्यात्र क्रिया-
व्यतिहारो भवति। [क्रियामिति]। अर्थप्रकरणयोरेव निर्णायकत्वेन कृत्रिमाकृत्रिमपरि-
भाषाप्रयोजिकेति भावः। तां परिभाषामभ्युपेत्यापि कर्मपदं क्रियापरं कर्तुं शक्यत इत्याह —

१ शास्त्रसंनिधिः — अ.

२ हस्तेर्दृष्टिनाययोः पशौ, 'तस्यापत्यम्' इत्यादा-
वित्यर्थः।

३ साधन (कारक) कर्मव्यतिहारमित्यर्थः।

* 'निषेध' इति नास्ति — अ.

५ परिभाषा. ६२.

६ महामाष्ये १. १. २३. सूत्रेऽयं न्याय उक्तः।

७ परिभाषा, अप्रयोजिका, इति छेदः।

क्रियापोति । कथं चेति । साध्यैकस्वभावाया धातुवाच्यक्रियायाः कथं कर्मत्वं युज्यत इति भावः । क्रियापोति । साध्यस्वभावाया अपि क्रियायाः क्रियाविशेषं प्रति कर्मत्वं युज्यत एव । अन्यथा तस्याः साध्यतैव भज्येतेति भावः । संप्रत्यतिक्रियेति । सामान्यतो ज्ञातेऽर्थे इच्छायां सत्यां ततस्तन्निर्वर्तनाध्यवसाये सति ततः पुरुषप्रवृत्तेरिति भावः । कृत्रिमयोरिति । सतोरिति शेषः । उभयगतिरिति । विनिगमनाविरहादिति भावः । न वक्तव्यमिति । उभयगतौ कृत्रिमकर्मग्रहणमेवानर्थकं स्यात्, कर्मातिरिक्तस्य व्यतिहारासंभवात् । तथा च कर्मग्रहणसामर्थ्याल्लौकिकं धात्वर्थरूपमेतद् गृह्यते इति भावः । तत्र प्रतिषेध इति । परत्वात् 'भावकर्मणोः' इत्यस्यापि विषये तत्प्रवृत्तौ तस्य प्रतिषेधे भावकर्मणोरात्मनेपदं न स्यादिति मन्यते । सुगममन्यत् ॥

न गतिर्हिंसार्येभ्यः १. ३. १५.

[२, २४७]

(उद्घोतनम्) संनिवेशाभावादादिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाभावादाह — हसीति । हसे-
रपि 'मुखध्वनिविशेषार्थकत्वाच्छब्दक्रियत्वमिति भावः । 'संप्रहरिष्यन्तौ' इति 'परस्मैपदप्रयोगः
कथम्, अत आह — तत इति । वहर्गन्त्यर्थत्वाभावात् निषेधप्रसक्तिरित्याह — भाष्ये न बहि-
रिति । तत्र हेतुः — भाष्ये देशान्तरेति । 'भारं वहति' इत्यत्र गतेरपि प्रतीतेस्तदयुक्तम्,
अत आह — भारमिति । प्राप्त्युपसर्जनं तत्फलकमिति यावत् । तत्रेति । गतिं विना प्रापणा-
संभवादविनाभावात् प्रतीयते, न तु शब्दत इत्यर्थः । 'न गतिर्हिंसयोः' इत्येव तदर्थकधातुलाभा-
दर्थग्रहणं व्यर्थम्, अत आह — अस्येवेति । यः शब्दात् साक्षात् प्रतीयते स एव ग्राह्य इत्यस्येत्यर्थः ।
अनुवादकमिति । यः शब्दान्तरं सामर्थ्यं च विना गतौ हिंसायां च वर्तते तस्यैवैह ग्रहणमित्येतदर्थमर्थ-
ग्रहणमित्युपसर्गवशेन हिंसार्यस्य हरतेरपि प्रतिषेधप्रतिषेधो न वक्तव्य इत्याहुः । 'संविबहन्ते गर्गः'
इत्यत्र तु नान्तरीयकतयापि गतिप्रतीतिर्नास्तीत्याह — गर्गाणामिति । प्रापणं परस्परसंबन्धरूपम् ॥

[२, २४७]

(रत्नप्रकाशः) हसादीनामिति । हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । हरिबहोरिति ।
हरतेहिंसार्यकत्वाद्बहर्गन्त्यर्थत्वात् प्राप्तिः । 'संप्रहरन्त इति । परस्परकरणरूपोऽत्र क्रियाव्यतिहारः ।
'ततः संप्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ' इत्यत्र तु व्यतिहारो न विवक्षितः, किं तु योत्स्य-
मानविक्रयेतावन्मात्रं विवक्षितम् । देशान्तरप्रापणक्रिय इति । तथा च तत्र नान्तरीयिका गतिर्व-
ह्यर्थो न भवतीति तन्निषेधो व्यर्थ इति मन्यते । वस्तुतस्तु देशान्तरप्रापणं नाम गतिरेव,
गतौऽप्यस्य प्रापणस्याप्रसिद्धेः । तथा चेदं भाष्यं 'गर्गः संविबहन्ते' इत्युदाहरणं बहिनपेधस्य न
भवति, विपूर्वस्य बहोविवाहार्थकत्वेन गत्यर्थकत्वाभावादित्येवंपरं बोध्यम् । तदुदाहरणं तु 'व्यति-
बहन्ते ग्राह्याः' इति श्रेयम् ॥

^१ पा. मू. १. ३. १३.

^२ मत्तज्जोऽर्थेहमित्यादिपदं बोध्यम् ।

^३ परस्मैपदप्रतिषेधः — अ, नृ.

^४ संप्रहरिष्यन्त इति — प.

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च १. ३. १६.

[२, २४८]

(उद्घोतनम्) नन्वात्मनेपदेनैव कर्मव्यतिहारद्योतनात् 'व्यति' इत्युपसर्गप्रयोगोऽधिकः । कथंचिद् घात्वर्थविशेषकत्वेन तत्प्रयोगेऽपीतरेतरादिशब्दप्रयोगस्य व्यर्थत्वेनाभावात् सूत्रमिदं व्यर्थम्, अत आह — लौकिक इति ॥

[२, २४८]

(रत्नप्रकाशः) लौकिके शब्दव्यवहारे लाघवानादरादितरेतरादिशब्दा उपसर्गाच्च कर्मव्यति-
हारद्योतनाय प्रयुज्यन्ते ॥

विपराभ्यां जे: १. ३. १९.

[२, २४८-२४९]

(उद्घोतनम्) विशब्दस्य पक्षिवाचकत्वेऽपि प्रकृते उपसर्गस्यैव 'ग्रहणमित्याह — पक्षीति । विभक्त्येति । 'विजयति' इत्यत्र । बहुवीति । बह्वो बयो यस्मिन्निति 'बहुव्रीहिः । नपुंस-
कत्वाद्विभक्तिव्यवधानाभावाः । अर्थवतो ग्रहणादग्रहणमित्यन्वयः । संबुद्धयन्तस्य विशब्दस्य
स्वार्थप्रधानस्यापि 'वि' इति रूपाभावादग्रहणमित्याह — संबुद्धीति । वि सु इति स्थिते गुण-
संबुद्धिलोपयोः 'वे' इति रूपमिति विभक्त्यन्तस्यैव विकारो न प्रकृतिमात्रस्येत्याह — विरित्यस्येति ।
विश्च विश्च वी जयतः । न चात्रेति । आत्मनेपदं वेः परस्य कार्यम्, न तु वेः । अत्र
द्वितीयशब्दप्रयोगाभावाद् दृष्टान्तवैषम्यमाशङ्क्याह — द्वितीयेति । द्वितीयशब्दस्य 'सममिव्या-
हृततुल्यपरत्वदर्शनादत्रापि सममिव्याहृतविशब्दतुल्यस्यैव 'ग्रहणे दृष्टान्ततोपपत्तिरित्यर्थः । तत्तु-
ल्येति । सजातीयत्वेन प्रत्यासन्नत्वादिति भावः । पक्षिवाचिन इति । संबुद्धौ सोलौपात्
प्रकृतेरेव 'वे' इति विकारो न विभक्त्यन्तस्येत्याशयः । परस्परेति । सहविवक्षायां द्वन्द्वविधा-
नादुपसर्गत्वलक्षणघर्मे चानयोः सहभावादुपसर्गयोरेव ग्रहणमिति भावः ॥

[२, २४८-२४९]

(रत्नप्रकाशः) अर्थं खलु विशब्द इति । विशब्दस्य पक्षिवाचिनः पुंल्लिङ्गत्वाद्विभक्त्या
व्यवधानमेव सर्वत्रेति भावः । यद्यपि 'बहुवि जयति वनम्' 'वे जय' इत्यत्र पक्षिवाचिनोऽपि

१ 'ग्रहणमत आह — ऋ.

१ पक्षिण इत्यर्थः ।

१ बहुव्रीहेर्नपुंसकत्वात् — ऋ.

१ एवकारो नास्ति — अ.

१ 'सममिव्याहृत' इत्यस्यानन्तरं 'गत' इत्य-
धिकम् — अ, ऋ.

१ 'ग्रहणदृष्टान्ततोपपत्तिः — अ, ऋ.

१ न विभक्त्यन्तरस्येत्याशयः — अ.

विशब्दात्परत्वं जयते: संभवति, तथापि परस्परसाहचर्येणोपसर्गयोरेव ग्रहणं भवतीति न दोषः । एतेन 'बहुवि जयतीत्यत्र जहत्स्वार्थायां वृत्तौ वेरानर्थक्यादिह चार्थवतो ग्रहणादजहत्स्वार्थायामपि तदर्थस्योपसर्जनत्वादग्रहणम्' इति 'निरस्तः । समासादिवृत्तौ पृथक्शक्तिमेवाश्रयतां वैयाकरणानां मते जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थपक्षयोर्नैयायिकाद्यमिततयोर्भाष्ये केनचिच्छङ्किता क्वचिदुदुङ्कितयोर्वैयाकरणमतप्रतिकूलयोराश्रयणानौचित्यात् । अन्यथा प्रियतिसेत्यादौ समासावयवस्य त्रिशब्दादेः स्व्यार्थाद्यभिधानामावेन तिस्रादेशादिकं न स्यात् । तत्र तत्तिद्धये 'कुशकाशावलम्बने तु 'स्वगृहे पायसं त्यक्त्वा मिक्षामटति दुर्मतिः' इति न्याय आपतेत् । यदप्युक्तम् 'संबुद्धयन्तं तु 'वे' इति रूपान्तरयुक्तत्वान्न गृह्यते" इति । तदपि न, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । यदप्युक्तम् "विरित्यस्य विभक्त्यन्तस्य 'वे' इति विकारः, न तु विशब्दस्येत्यदोषः" इति । तदपि न, 'एकदेशविकृतन्यायेन तस्य विभक्त्यन्तत्ववद् विशब्दत्वप्रातिपदिकत्वयोरपि सत्त्वात् । अन्यथा राजेत्यादौ नलोपाद्यभावापत्तेश्च । यदप्युक्तम् "'वी जयतः' इत्यत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद्द्विशब्दात्परो जयति: संभवति चेदपि पूर्वस्य कार्यं कर्तव्येऽन्तवद्भावः, न चात्र पूर्वस्य किञ्चित् कार्यमित्यदोषः" इति । तदपि तुच्छम्, पूर्वस्य कार्यं कर्तव्येऽन्तवदित्यत्र मानाभावात् । तथात्वे सर्वासामित्यादौ सुडाद्यभावप्रसङ्गाच्च । इदं तु तत्रोत्तरं युज्यते — पूर्वस्मात् परस्य कार्यं कर्तव्ये स्थानिवद्भावाद्विभक्त्या व्यवधानाद्देः परत्वं जयतेनेति । स्थानिभूतविभक्तिरूपाचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य हि वेतिमित्तत्वं परस्यात्मनेपदसंबन्धे बोधनीये । अस्य गोद्वितीयेनेति । तत्र यथा गोशब्दसमभिव्याहृतो द्वितीयशब्दो गोसहचरितं गामेवोपस्थापयति तथा वीत्युपसर्गवाचकसमभिव्याहृतः पराशब्दोपसर्गमेवोपस्थापयतीति भावः ॥

आडो दोज्ञात्यविहरणे १. ३. २०.

[२, २४९-२५०]

(उद्घोतनम्) घातोरास्ये वृत्त्यभावात् 'अनास्ये' इति प्रतिषेधोऽनर्थकः, अत आह — आस्यसमवायिन्यामिति । यथेति । "हृपेलोमसु" । लोमवृत्तेर्हृपेनिष्ठायां वेद्, हृपितानि, हृप्यानि वा लोमानीत्यत्रात्मगतेच्छाविशेषस्य सुखविशेषस्य [वा] वाचको हृपिर्विषयविषयिभावसंबन्धेन लोमसु वर्तत इत्यर्थः । 'दः' इति ददातेरेव ग्रहणम्, न दद्यादेरित्याह — ददातेरिति । हृपिवद्विषयविषयिभावेनास्यवृत्तिसंभवादित्यर्थः । 'विषयं संबन्धि । यद्यप्यास्यसमवेतैव क्रियेत्यनेन परिहृतम्, तथाप्यास्यसमवेतत्वमात्रविवक्षायामपि नोक्तदोष इत्याह — अनास्य इति । नन्यास्येन विशेषणे सजातीये कथं प्राप्तिः, अत आह — आस्यग्रहणमिति । विहरणविशेषः प्यादानलक्षणत्रियाविशेषः । तेनेति । 'व्यादत्ते पिपीलिका पतङ्गस्य सुखम्' इत्यत्र 'अद्रवम्' इति लाक्षणिकानङ्गत्वेऽपि न पिपीलिकाया अङ्गमिति निषेधामावः ॥

^१ कैयट इति विशेष्यमध्याहार्यम् ।

^२ गद्यां पतितस्य दृष्टालम्बनमलनमानस्य व्याकुलचित्तस्य दुर्बलानामपि मुखावगनादितृणपिनेपाणामवलम्बनं तदिति भावः । लो. न्या. माहारी. पृष्ठम् १६७.

^३ परिभाषा ३७.

^४ पा. गृ. ७. २. २९.

^५ प्रदीपे 'ग्राह्यग्रहीतृविषयः' इत्यत्र 'ग्राह्यग्रहीतृविषयम्' इति निर्णयसागरमुद्रिते पाठः ।

^६ महानाप्यम् ४. १. ५४.

[२, २४९-२५०]

(रत्नप्रकाशः) अव्यसनक्रियस्येति । व्यसनं विहरणमेव । तथा चास्यग्रहणं न कर्तव्यमिति फलितम् । एतेन 'व्यसनं विभागः, विकासनमित्यर्थः । केवलो[ऽपि] विहरणशब्द उपादीयमानः पादविहरणं गमयतीति सूत्रे आस्यग्रहणं कृतम् । केवलो व्यसनशब्दो दुःखादिषु वर्तत इति वार्तिके क्रियाग्रहणं कृतम्' इति कैयटो निरस्तः । व्यसनशब्दस्य विकासनार्थत्वे केवलविहरणव्यसनशब्दयोः पादविहरणदुःखादिमात्रपरत्वे च मानामावात्, उत्तरभाष्यविरोधाच्च । इयता सिद्धमिति । आस्यशब्दस्यास्यविहरणपरत्वसंभवादिति भावः । 'गडि वदनैकदेशे' इत्यादौ हि वदनैकदेशादयः शब्दाः क्रियालक्षकतया निदिष्टाः । आस्यविहरणे ददातिरेव वर्तत इति तत्पर्युदासादन्यार्थको ददातिरेवात्र गृह्यते । तेन 'आयच्छति, आद्यति' इत्यादौ नानेनात्मनेपदम् । स्वाङ्गकर्मकादिति । स्वमङ्गं स्वाङ्गम्, न तु परिमापितम् 'अद्रवम्' इत्यादिना । तस्य ग्रहणे हि पतङ्गमुखस्यापि तत्त्वेन तत्प्रत्युदाहरणं विरुध्यते ॥

क्रोडोऽनुसंपरिभ्यश्च १. ३. २१.

[२, २५१-२५३]

(जड्योत्तनम्) नैतद्वाचनिकमित्याह — एतदिति । समः कर्मप्रवचनीयत्वाभावेनोपसर्गस्यैव ग्रहणम्, तत्साहचर्यादनुपर्योपप्युपसर्गयोगग्रहणमित्यर्थः । वार्तिके 'आगमेः' इति ण्यन्तग्रहणम् । शक्तिः सन्नन्त इति । तस्य 'सनि सीमा' इत्यादिना 'शकाराकारस्येसि कृतेऽभ्यासलोपे 'स्कोः संयोगाद्योः' इति सलोपे सनः पत्वे 'इक्क्षितपां' इतीकप्रत्यये 'शिक्षेः' इति निर्देशोपपत्तिरित्यर्थः । विध्यर्थमिति । शकेः परस्मैपदित्वेन 'पूर्ववत् सनः' इति सन्नन्तादात्मनेपदस्याप्राप्तत्वात् । 'शिक्षते' इत्यस्य जिज्ञासाविषयत्वमुपपादयति — क्रियाविषय इति । न प्रयुज्यत इति । तथा च विद्यासु घटत इत्यर्थे सप्तम्युपपत्तिरित्यर्थः । नियमार्थमिति । तस्यात्मनेपदित्वेन जिज्ञासायामेव 'तत्, अन्यत्र परस्मैपदमिति नियमार्थमित्यर्थः । स्वामिमतमाह — 'सन्नेति । विषयत्वेन न तु वाच्यत्वेन । 'अपस्करते' इति सुटं साधयति — हर्षादिष्विति । 'पैतृकम्' इत्यत्र 'तत आगतः' इत्यर्थे 'ऋतुप्लव' इति ठञ्ममभिप्रेत्याह — पितुरागतमिति । भाष्यान्तरविरोधं परिहरति — मातुरिति । 'तुल्यार्थः' इति पञ्जी । आशिष्येवेति । 'आत्मनेपदित्वाभावात्तन्निव-

६ पा. सू. १. ३. ६२.

७ शिक्षित इत्यस्य — अ, ऋ.

८ आत्मनेपदमित्यर्थः ।

९ प्रदीपे 'विधेरेव तु ज्यायस्त्वात्' इत्यत्र 'तत्र विधेरेव ज्यायस्त्वात्' इति पाठोऽन्रमदृश्येति भाति ।

१० पा. सू. ४. ३. ७४.

११ पा. सू. ४. ३. ७८.

१२ पा. सू. २. ३. ७२.

१३ आत्मनेपदित्वाभावात्तन्निव-

१ दाण् घातुरयम्, तस्य पाष्ठाच्चेत्यादिना यच्छादेशः ।

२ दो अवखण्डन इति घातुरयम् । ओतः द्यनीति लोपे रूपम् ।

३ महाभाष्यम् ४. १. ५४.

४ पा. सू. ७. ४. ५४.

५ शकारस्येसि कृते — ऋ.

६ पा. सू. ८. २. २९.

७ वा. वा. ३. ३. १०८-२.

मार्थमिदम् । तथा च 'वटुं नाथति' इति याच्ञार्थे परस्मैपदमेवेत्यर्थः । सर्पिष इति । 'आशिपि नाथः' इति षष्ठी । यस्मा इति । जीप्स्यमानगतमन्यगतं वा श्लाघादि यस्मै ज्ञाप्यते स संप्रदानमित्यर्थः । य इति । जीप्स्यमानगतश्लाघादिकमेव 'थं' प्रति ज्ञाप्यते स संप्रदानमित्यर्थः ॥

[२, २५१-२५३]

(रत्नप्रकाशः) उपसर्गग्रहणमिति । समोपसर्गेण साहचर्यात् सिद्ध एवायमर्थो वातिककृता प्रकटितः । अनुक्रीडतीति । 'तृतीयाथे' इत्यनुः कर्मप्रवचनीयः । माणवकेन सह क्रीडतीत्यर्थः । आगमयस्व तावदिति । सहस्व कंचित् कालम्, मा त्वरिष्ठा इत्यागमने क्षमा गम्यते । शिक्षेरिति । शकेः सनि 'शकपत' इत्यादिना इत्यभ्यासस्य संयोगादेश्च सस्य लोपे षत्वे चेका निर्देशोऽयम् । विद्यासु शिक्षत इति । तत्र शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः । धनुषि शिक्षत इति । धनुर्विद्यायां शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः । 'भोजने शिक्षति, गमने शिक्षति' इत्यादौ तु जिज्ञासाया अगम्यमानत्वेन नात्मनेपदम् । एतेन 'केचिदाहुः — शकिः सन्नन्तो गृह्यत इति । विध्यर्थमिदम् । क्रियाविषयश्च शकिः प्रयुज्यते, भोक्तुं शक्नोति, शयितुं शक्नोतीति प्रयोगदर्शनात् । इह तु जिज्ञासाविषयः शकिर्गृह्यते । विद्यां जिज्ञासितुं घटत इत्यर्थः । आत्मनेपदेनैव जिज्ञासाया अवगमात् जिज्ञासितुमिति न प्रयुज्यते' इति कैयटो निरस्तः । 'विद्यासु शिक्षते' इति भाष्योदाहरणस्वारस्येन जिज्ञासाया अपि क्षमावत् प्रयोगोपाधिताया एव युक्तत्वात् । विद्यां जिज्ञासितुं घटत इत्यर्थेऽपि मते हि 'विद्याः शिक्षते' इत्येव वक्तुं युक्तम् । अत एव 'शिक्ष विद्योपादाने' इत्यस्यात्र ग्रहणं नियमार्थम्, इति वदन्तोऽपि परास्ताः । 'विद्यासु शिक्षते' इत्युदाहरणविरोधस्य तुल्यत्वात् । विधिनियमसंभवे विधेरैव ज्यायस्त्वाच्च । किरतेरिति । विक्षेपार्थः किरतिः । हर्षादियस्तु विषयतया निर्दिष्टाः । तेष्वेव 'अपाच्चतुष्पात्' इति सुडिण्टः, प्रकृतभाष्योदाहरणस्वारस्यात् । 'तथैव सुडिविधौ वातिकाच्च । गतताच्छीत्य इति । गतं प्रकारः, ताच्छीत्यं नाम संततपरिशीलनम्, तयोः षष्ठीतत्पुरुषः । पैतृकमिति । पितुरागतं प्रकारं संततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । 'तद्वितीयं' इत्यत्र 'मातुरनुहरति' इति भाष्ये आत्मनेपदं न कृतम्, प्रकारताच्छीत्यस्य तत्राविवक्षितत्वात् । 'आनुत इति । उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः । आपृच्छत इति । समन्तात् पृच्छतीत्यर्थः । आशिपि नाथ इति । नाथतेरनुदात्तेत्वान्नियमार्थमिदम् । सर्पिषो नाथत इति । सर्पिर्मे भूयादित्याशास्त इत्यर्थः । शप उपालम्भन इति । उपालम्भनं शापनम् । देववत्ताय शपत इति । 'श्लाघन्नुज्झयाशपां जीप्स्यमानः' इति देवदत्तोऽयं संप्रदानम् । तत्र जीप्स्यमानः शापनफलज्ञानाश्रयो ज्ञेयः । तज्ज्ञानकर्मति केचित् । तन्न, 'प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इत्युक्तत्वात् ॥

^१ पा. सू. २. ३. ५५.

^२ यस्मै ज्ञाप्यते — ऋ.

^३ पा. सू. १. ४. ८५.

^४ पा. सू. ७. ४. ५४.

^५ अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यनेनाभ्यासलोपः, स्कोः संयोगाद्योरिति संयोगादिलोपश्च बोध्यः ।

^६ पा. सू. ६. १. १४२.

^७ किरतेर्हर्षेत्येवंरूपाद्वातिकादित्यर्थः ।

^८ पा. सू. २. १. ५१.

^९ भाष्ये 'आडि नुप्रच्छधोः' इति वातिकानन्तरम् 'आशिपि नाथः' इति वातिकपाठः पूनामुद्रिते दृश्यते । स पाठोऽज्ञानमत्तः ।

^{१०} पा. सू. १. ४. ३४.

^{११} महाभाष्यम् १. ४. ५१.

समवप्रविभ्यः स्थः १. ३. २२.

[२, २५३]

(रत्नप्रकाशः) आतिष्ठत इति । प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥

उदोजूध्वकर्मणि १. ३. २४.

[२, २५३]

(उद्घोतनम्) ईहाशब्दार्थमाह — विशिष्टेति । तामेवाह — कायेति । ईहात्मकेऽनूध्व-
कर्मण्यात्मनेपदं भवति । जन्मनोऽनूध्वकर्मत्वेऽपि परिस्पन्दात्मकत्वाभावादात्मनेपदाभावः ॥

[२, २५३]

(रत्नप्रकाशः) ईहायामिति । स्पृहायामित्यर्थः । उत्तिष्ठति सेनेति । उत्पद्यते जायते
सेनेत्यर्थः ॥

उपान्मन्त्रकरणे १. ३. २५.

[२, २५४]

(उद्घोतनम्) ननु पूजाया 'मन्त्रकरणत्वादेव सिद्धमात्मनेपदम्, अत आह — अमन्त्रेति ।
आद्ये श्लोके पूजाभिप्रायेणात्मनेपदम्, द्वितीये चेष्टामात्राभिप्रायेण परस्मैपदमित्याह — देवेति ।
कापेयं कपिचेष्टामात्रम् । उपश्लेषः संनिधिविशेषः ॥

[२, २५४]

(रत्नप्रकाशः) मन्त्रकरण इति^१ । अत्रापि भवत्यात्मनेपदमित्याह — उपाद्देवपूजेति ।
यदकमुपतिष्ठत इति । एको वानर इति शेषः । तत्र देवपूजाभिप्रायेणात्मनेपदं प्रयुक्तम् ।
तद् दूषयत्यन्यः — भवं संस्था इति । उपतिष्ठतीति परस्मैपदमेव तत्र न्याय्यमिति
भावः । रथिकानुपतिष्ठत इति । संगतिकरणे तान्प्राप्नोतीत्यर्थः । मित्रकरणे तु तान् मित्रय-
तीत्यर्थः । सुगन्धमुपतिष्ठत इति । सुगन्धं प्रति गच्छतीत्यर्थः । एतेन 'सुगन्धं प्राप्नोतीत्यर्थः'^१ मन्त्रः करणं यस्य तत्त्वादेवेत्यर्थः ॥ मन्त्र-
प्रकरणत्वादेव — अ.^२ श्लोकपूजाभिप्रायेणात्मनेपदम् — अ.^३ प्रतीकग्रहणमात्रमेव दृश्यते । उपरि यातिक-स्यावतारिकैव — 'प, फ' कोरायोः ॥ अत
एतद्विचरणग्रन्थस्त्यक्तः स्यात् । अथवा
'मन्त्रकरणादन्यत्रापि' इति पाठः स्यादिति
भाति ।

इति कैयटो निरस्तः । संगतिकरणेन गतार्थत्वात् । न हि संगतिकरणं नाम प्राप्तिक्रियातोऽति-
रिच्यते । ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठत इति । लिप्सया तदनुगच्छतीत्यर्थः ॥

उद्भिभ्यां तपः १. ३. २७.

[२, २५५-२५६]

(उद्घोतनम्) तपेः सकर्मकत्वात् 'अकर्मकात्' इति विशेषणमयुक्तम्, अत आह — भासन
इति । किमयमिति । यदि कर्मकर्तारं विनापि तपिरकर्मकस्तदा कर्तार्यात्मनेपदमप्राप्तं विधीयते ।
यदि कर्मकर्तार्येवाकर्मकस्तदा आत्मनेपदस्य सिद्धत्वाद् यगादिनिवृत्त्यर्थत्वेनात्मनेपदं नियम्यत इत्यर्थः ।
'निष्पद्यते' इत्यत्र कर्मकर्तारि यक् प्रत्युदाहरणमित्याशयेनाह — उद्भिभ्यामिति । इत्याह इत्य-
मिप्रेत्याह । भाष्ये तपिरिति । अकर्मकादित्यधिकारात् सूत्रे तपिरकर्मक एव गृहीत इत्यर्थः ।
भाष्ये अकर्मकाश्चेति । उपसर्गान्तरयुक्तस्य तपेः सकर्मकत्वेन कर्मकर्तार्येवाकर्मकत्वं वाच्यम्, तत्र
'चात्मनेपदावश्यकत्वात् परस्मैपदं प्रत्युदाहरणं नास्तीत्यर्थः । नन्वकर्मकस्य धात्वर्थस्य कथं सकर्म-
कत्वम्, अत आह — अनेकार्थत्वादिति । अन्तर्भावितेति । प्रयोजकव्यापारवृत्तित्वादित्यर्थः ।
नियमार्थत्वमुपपादयति — ततश्चेति । पुनरिति । सकर्मकत्वायं विवक्षितस्यापि प्रयोजकव्या-
पारस्य कर्मणः कर्तृत्वार्थमविवक्षोपपत्तेरित्यर्थः^१ । 'अत्रापि 'निष्पद्यते' इत्यत्रापि । ननु नियम-
ार्थत्वाभावे सकर्मकस्य तपेः कर्मकर्तारि यक्विचणौ स्याताम्, अत आह — कर्मेति । प्रतिषेधे 'न
दुहस्तुनमां यक्विचणौ' इति प्रतिषेधसूत्रे । 'णिश्चान्यग्रन्थिब्रूवात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम्' इति
वातिककृद्बचनेनेत्यर्थः । 'यक्विचणोः प्रतिषेधे' इत्यारभ्य वातिकम् ॥

[२, २५५-२५६]

(रत्नप्रकाशः) पाणो इति । स्वीयावित्यर्थः । शीतादिप्रयुक्तपीडापरिहारायाग्निसमीपे
हृस्तौ स्यापयतीत्यर्थः । सकर्मकोदाहरणम् । अकर्मकोदाहरणे तु 'उत्तपते सूर्यः', प्रकाशत इत्यर्थः ।
उद्भिभ्यामिति पदस्य व्यावर्त्यं पृच्छति — अथेति । उत्तरमाह — निष्पद्यत इति । कर्मकर्त-
र्यप्राप्तनेपदम् । सूत्रोदाहरणाहंस्यात्मनेपदस्य प्रत्युदाहरणत्वमयुक्तम्, परस्मैपदस्यैव तदहंत्वादिति
पुनः पृच्छति प्रष्टा — किं पुनरिति । इतरः स्वाशयमाह — तपिरयमिति । केवल इति शेषः ।
अकर्मक इति । भासायंकत्वादिति भावः । सकर्मका इति । उपसर्गवशेन संतापनाद्यर्थान्तरप-
रत्वादिति भावः । न चान्तरेणेति । तथा च 'उत्तपते, वितपते' इत्युदाहणेऽपि कर्मकर्तार्येव,
सूर्यं तु यगादिनियमार्थम् । उद्भिभ्यां तप आत्मनेपदमेव भवति, न यगादीति । तथा च निष्प-
द्यत इति यक्विचिण्डं प्रत्युदाहरणं युक्तमेवेति भावः । इतरः केवल इव सोपसर्गश्च तपिः कर्म-
कर्तारमन्तरेणाकर्मको भवत्येवेत्यमिप्रेत्य सूत्रस्य परस्मैपदनिवृत्त्यर्थतैव युक्ता, न तु यगादिनिवृत्त्यर्थ-
त्वेत्यानयेनाह — पठ्यत इति । एतेन 'किमयं विधिः, अयं नियम इत्यमिप्रायेण प्रश्नः ।

^१ 'नारो नास्ति — अ.

^२ 'उपसर्गित्यर्थः — अ.

^३ 'प्रदीपे 'अन्वयाप्यात्मनेपदम्' इत्यत्र 'अप्राप्या-

त्मनेपदम्' इति पाठोऽनंमट्टानिमितः । पाठा-
न्तरं च स्पष्टमुद्घोते ।

^४ पा. सू. ३. १. ८९.

^५ ३. १. ८९ सूत्रभाष्ये मारुद्वाजवार्तिकम् ।

विधिनियमसंभवे विधिरेव बलीयानिति मत्वाह — किं पुनरिति । इदानीं विधिपक्षवाद्याह —
अन्तरेणापीति । इति कैयटो निरस्तः । विधिपक्षप्रसक्तरेवात्राभावात् ॥

आडो यमहनः १. ३. २७.

[२, २५६]

(रत्नप्रकाशः) आयच्छतीति । आकर्षतीत्यर्थः । आहन्तीति । ताडयतीत्यर्थः ॥

समो गम्युच्छिभ्याम् १. ३. २९.

[२, २५६-२५७]

(उद्घोतनम्) सूत्रोपात्तेषु वचनमनर्थकम्, अत आह — सम इति । 'दृशेस्तु वक्तव्यमेव ।
निर्पूर्वस्यतेः सकर्मकत्वात् कथमात्मनेपदम्, अत आह — अत्रेति । 'उपसर्गात्' इति वार्तिके ॥

[२, २५६-२५७]

(रत्नप्रकाशः) समो गमादिष्विति । उपसर्गेण सह पदत्रयमस्तीति बहुवचननिर्देशः । तेषु
पदेष्वन्यान्यपि कानिचित् पदानि पठनीयानीति भावः । एतेन 'समो गम्युच्छिभ्याम्' इत्येतावत्
सूत्रमिति वार्तिकमारब्धम् इति निरस्तम् । 'समो गम्युच्छिस्वरत्यतिश्रुविदिभ्यः' इति सूत्र-
पाठस्य^१ वेदभाष्ये तद्वृत्तिकारेण वार्तिकस्थपदमेलनेन कृततया तदनुरोधेनैवं वार्तिकावतरणानौ-
चित्यात् । उपसर्गादिति । अत्राप्यकर्मकादिति संबध्यते । एतेन 'अत्राकर्मकादिति न संबध्यते'
इति निरस्तम् । तत्र मानामावात् । 'अस्यतिवक्ति' इति सूत्रमाप्यविरोधाच्च ॥

आडः उद्गमने १. ३. ४०.

[२, २५७]

(उद्घोतनम्) उद्गमनमुदय इत्याहुः । उद्गमनमित्यस्य प्रत्युदाहरणमाह — इहेति ।
न तद्गमन इति । ततः सकर्मकत्वादपि नात्मनेपदमित्यर्थः ॥

[२, २५७]

(रत्नप्रकाशः) अतिप्रसङ्गवारणायह — ज्योतिषामिति । धूम इति । अयमपां विकारः,

'समो गम्युच्छिप्रच्छिस्वरत्यतिश्रुविदिभ्यः' इति
प्रच्छिदधिकः ।

^१ वृत्ती सूत्रानुपात्तत्वादिति भावः ।

^२ कानिकावामपि तथा सूत्रपाठः । परं तु

^३ पा. मू. ३. १. ५२.

न तु तेजसः । 'नमः समाक्रामति चण्डरश्मिः' इत्यत्र व्याप्त्यर्थकः क्रमिरिति नात्मनेपदम् ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे १. ३. ४८.

[२, २५७-२५८]

(उद्घोतनम्) 'सर्वे हि' इत्यनुपपन्नम्, पिपीलिकादेरतथात्वात्, अत आह — ये वदत्यर्थ-
स्येति । तमेवाह — वाचीति । स्वाभाविकं सर्ववर्णव्यक्तत्वं विवक्षितम्, अतो नातिप्रसङ्ग-
इत्याह — शुकैति ॥

[२, २५७-२५८]

(रत्नप्रकाशः) 'व्यक्तवागर्थकस्य वदेः पक्षिशब्देऽपि प्रयोगात् सर्वे व्यक्तवाच एव भवन्तीति
व्यक्तवाग्रहणं व्यर्थमिति पृच्छति — व्यक्तेति । अथवेति । विनापि प्रकर्षगत्या व्यधिकरण-
पदबहुव्रीह्याश्रयेण व्यक्तवाचो मनुष्या एव गृह्यन्त इति भावः । शुकादीनामेषां शिक्षावशेन व्यक्त-
वाक्त्वम् । मनुष्यवत् तेषां समुच्चारणेऽपि 'संप्रवदन्ते शुकाः' इति भवत्येवात्मनेपदम् । मनुष्या
अपि ये बाला अव्यक्ताकारादिवर्णास्तेषां 'समुच्चारणे 'संप्रवदन्ति बालाः' इति परस्मैपदमेव
भवति । एतेन 'शुकसारिकादीनां न सर्वविषयं स्वाभाविकं व्यक्तवाक्त्वम्, अपि तु पुरुषप्रयत्न-
वशेन कतिपयवर्णविषयमिति तत्रात्मनेपदाभावः' इति कैयटो निरस्तः । मनुष्याणामपि यत्न-
वशेनैव व्यक्तवाक्त्वस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् शुकादीनां दाक्षिणात्यशूद्रशिक्षितानामप्यदाक्षिणात्य-
पण्डितापेक्षया स्तनन्धयापेक्षया च वर्णोच्चारणेऽतिशयदर्शनाच्च ॥

अवाद् घः १. ३. ५१.

[२, २५८]

(उद्घोतनम्) नियतेति । प्रयोगस्य नियन्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥

[२, २५८]

(रत्नप्रकाशः) न चावपूर्वस्येति । 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' इति भगवतो वचनादि-
शेषान्तरावगतिः ॥

'भाष्ये 'गर्गं गृह्य हि' इत्यत्रैवकारं विनानुवाद
इति नास्ति ।

'यद व्यक्तायां वाचीत्युक्तत्वादिति भावः ।
'गम्' इति नास्ति — घ.

समस्तृतीयायुक्तात् १. ३. ५४.

[२, २५८-२५९]

(उद्द्योतनम्) तृतीयाशब्देन तृतीयार्थो विवक्षणीयः । स चाव्यभिचाराच्चरतेर्न विशेषण-
मित्याह — धातोरिति । तदर्थेन तृतीयार्थेन । 'स' चेति । गतेः करणसापेक्षत्वादित्यर्थः ।
यद्यपि क्रियामात्रे करणस्य न व्यभिचारः, तथापि प्रयोगविशेषेऽपि न व्यभिचार इत्याह — यथेति ।
तैक्ष्ण्यमात्मनेति । एकस्यापि कर्तृत्वकरणत्वभेदविवक्षया प्रयोगः । 'आत्मना' इत्यनुक्त्वा
'तैक्ष्ण्यं' 'छिनत्ति' इत्युक्तावपि करणसापेक्षत्वमस्तीत्याह — यत्रापीति । अन्तरङ्गेति । शब्दा-
च्छीघ्रप्रतीतेरित्यर्थः । बहिरङ्गेति । कल्पनासापेक्षतया विलम्बितप्रतीतिकत्वादित्यर्थः ॥

[२, २५८-२५९]

(रत्नप्रकाशः) तृतीयायुक्तत्वं नाम तृतीयान्तार्थान्वययोग्यार्थकत्वमिति मन्यमानः पृच्छति
— तृतीयेति । तृतीयायुक्तत्वं नाम तृतीयान्तपदयुक्तत्वमेव । तद्योगस्त्वर्थद्वारक इत्याशयेन
'तुष्यतु दुर्जनः' इति न्यायेन शङ्कितबुद्धिमनुसृत्यैव समाधत्ते — एवं तर्हीति । सर्वत्रेति ।
क्रियामात्रे साध्यस्वभावे करणान्वयसंभवादिति भावः । घटोऽस्तीत्यादावपि 'आत्मना' इति करणं
हि संभवति । अथवा सर्वत्र चरतिप्रयोगे, इति व्याख्येयम् । एवं च 'यत्र तृतीयायोगः' इति
प्रयोगविशेषपर'यत्र'शब्दप्रयोग उपपन्नो भवति । एतेन 'तत्र ह्यन्तरङ्गा करणप्रतिपत्तिः, अन्यत्र
करणस्य परिकल्प्यत्वाद् बहिरङ्गा' इति कैयटो निरस्तः । एवंजातीयके विषये भगवता
कुत्राप्यन्तरङ्गबहिरङ्गभावस्यानाश्रितत्वात् 'सूत्राक्षरैरेवोपलब्धे' स्वेच्छया यत्किञ्चिदन्तरङ्गबहि-
रङ्गभावकल्पनाया अध्येतृदुःखदाया आश्रयणे मानप्रयोजनयोरभावाच्च ॥

दाणश्च साचेच्चतुर्थ्यर्थे १. ३. ५५.

[२, २५९-२६०]

(उद्द्योतनम्) संकीर्णः श्रुत्यादिनिषिद्ध आचारो येषामिति विग्रहः । चेच्छब्दमिति । संपूर्वा-
हाणस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदम्, सा च तृतीया 'च' चतुर्थ्यर्थे भवतीत्यर्थः । अनेनैव सूत्रेणात्मनेपदं
चतुर्थ्यर्थे तृतीयेत्युभयं [सं] गृहीतमित्यन्वयः । अशिष्टव्यवहार इति त्वमियुक्तप्रयोगाल्लभ्य-
मित्याहुः । विश्राण्य दत्त्वा ॥

'भाष्ये 'साधीयो यत्र तृतीयया योगः' इत्यत्र
'साधीयो यत्र तृतीयायोगः' इति निर्णयसागर-
मुद्रिते पाठः ।

१ तृतीयार्थोऽपि लक्षणीयः — अ.

२ सा चेति — अ, ऋ.

३ मिनस्तीत्युक्तावपि — ऋ.

४ लो. न्या. द्वितीयमग्रे पृष्ठम् ३५.

५ सूत्राक्षरैरेवोपलब्धे — प.

६ चशब्दो नास्ति — अ.

[२, २५९-२६०]

(रत्नप्रकाशः) अशिष्टव्यवहार इति । संकीर्णचाराणां व्यवहार इत्यर्थः । तृतीया च विधीयत इति । चेच्छब्दस्य चार्थे वृत्तिसंभवात् 'तृतीयायुक्तादाण आत्मनेपदं भवति, सा च भवति चतुर्थ्यर्थे' इति विधानसंभवः । अथवा ज्ञायमानस्यापि विधीयमानतैव भवतीत्याशयेन 'विधीयते' इत्युक्तम् । चेच्छब्दस्तु तदा प्रसिद्धार्थक एव । सत्यपि सूत्रे चतुर्थ्यर्थमात्रे तृतीया सिध्यति, न त्वशिष्टव्यवहारे । असत्यपि सूत्रेऽभिमतप्रयोगः सिध्यतीत्याशयेनाह — सहयुक्त इति । तथा च 'दास्या संप्रयच्छते' इत्यस्य प्रयोगस्य 'प्रविश पिण्डीम्' इत्यस्येव 'दास्या सह युज्यते, तस्यै संप्रयच्छते च' इति पदान्तरसापेक्षतेति भावः । एतेन 'दास्यै विश्राण्य तथा सहोपमुङ्क्त इत्यर्थः' इति कैयटो निरस्तः । 'दास्या संप्रयच्छते' इत्यनेन तादृशप्रतीत्यनुदयात् । अन्यथा 'प्रविश, पिण्डीम्' इत्यादिप्रयोगाणामपि यत्किंचिद्विशिष्टार्थपरत्वकल्पेनासंभवेन "इत्यणः संप्रसारणम्" इति सूत्रगतं "वाक्येषु वाक्यैकदेशान् प्रयुज्जते — 'प्रविश, पिण्डीम्, प्रविश, तर्पणम्'" इत्येवंपरं माप्यनयुक्तं स्यात् ॥

उपाद्यमः स्वकरणे १. ३. ५६.

[२, २६०]

(उद्घोतनम्) अन्तरङ्गत्वादिति । निष्पन्नस्य ग्रहणादिकम् । निष्पत्तिश्च निष्पादनेनेति निष्पादनमन्तरङ्गम् । विकल्पेनेति । "बह्वल्पायति" इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरित्यर्थः । विकल्प-मसहमानानां मतमाह — प्रकृतेरिति । कार्यमात्रविवक्षायां 'विकृतिमात्रविवक्षायाम् । भगवता स्वीकरणमात्रे आत्मनेपदमुक्तम्, वृत्त्यादौ विवाह एवात्मनेपदमिधानमेतद्विरुद्धम् ॥

[२, २६०]

(रत्नप्रकाशः) करणं नाम क्रियाविशेषः । स्वस्य स्वीयस्य वस्तुनः करणं स्वकरणम् । तथा चातिप्रसङ्ग इत्याशयेन पृच्छति — इहेति । "सर्वे विषयदृष्टन्दसि विकल्प्यन्ते" इति "अस्य च्चो" इति 'दीर्घाप्रवृत्त्या पठ्यन्तस्य स्वशब्दस्य करणशब्देन "गतिसमासः स्वकरणशब्द इति नोक्ततातिप्रसङ्ग इत्याह — अस्वं यदेति । उक्तताशयानमिह आह — यद्येवमिति । ईत्याकरणे चिप्रत्यय उत्पन्नोऽन्यनुत्पन्नप्राय इति मनसि निधाय "पुष्ट्यु तु दुर्जनः" इति न्यायेन समाधत्ते — विधिप्रा इति । नातस्तद्विद उत्पद्यत इति । अनुत्पन्नप्रायत्वादिति भावः प्रागेव दक्षितः । यस्तुतस्तु स्वगच्छात् चिप्रत्ययः करोतियोगे भवत्येव, 'स्वीकरोति, स्वीकारः, स्वीकरणम्' इत्यादि-प्रयोगाणां बहुना दग्धनात् । अत एव सलु सर्वज्ञशिखामणिनामस्मत्प्रदायोपास्येन श्रीदक्षिणा-

* पा. मू. १. १. ४५.

* महानाप्यम् १. १. ४५.

* पा. मू. ५. ४. ४२.

* परिभाषा ३५.

* पा. मू. ७. ४. ३२.

* ईत्याप्रवृत्त्येत्याशयः ।

* चिप्रत्ययान्तत्वात् 'ऊर्पादिचिञ्छानन्दन' इति गतित्वम् ।

* श्री. व्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ३५.

मूर्तिनास्मत्परमगुरुपरमगुरवे उपेन्द्रसरस्वतीयोगीन्द्राय वरं ददता पठितम् 'स्वीकुरु मम वरमेनं व्याकुरु सर्वाणि वत्स तन्त्राणि । आकुरुदेशं विचरेर्मा कुरु परवादिनिर्जये शङ्काम्' इति । एतेनान्तरङ्गबहिरङ्गभावग्राह्यस्तस्य कैयटस्य 'अन्तरङ्गत्वान्निष्पादनलक्षणोऽत्र करोत्यर्थो गृह्यते । नात इति । च्वेविकल्पेन विधानादिति केचिदाहुः । प्रकृतेरविवक्षितत्वात् कार्यमात्रविवक्षायां नास्ति 'च्विरित्यपरे' इत्युक्तिः प्रत्युक्ता, इष्टमन्तरङ्गमनिष्टं बहिरङ्गमिति केनाप्यपरिमापितत्वात् । वृत्तिविषये च्विप्रत्ययस्य नित्यत्वात् 'अस्वं यदा स्वम्' इति वदता भगवता प्रकृतेरपि विवक्षास्तीति स्पष्टमुक्तत्वाच्च ॥

नानोक्तं: १. ३. ५८.

[२, २६०-२६१]

(उद्द्योतनम्) औषधस्येति । 'शोऽविदर्थस्य करणे' इति षष्ठी । तामुपपादयति — औषधेनेति । पूर्वेण 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इत्यनेन । सकर्मकादिति । अकर्मकात् 'अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदस्य सिद्धत्वेन 'पूर्ववत् सनः' इति सन्नन्तादपि तस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । भाष्ये प्रयोजनं नास्तीति । 'पूर्ववत् सनः' इत्यनेन सिद्धत्वादित्यर्थः ॥

[२, २६०-२६१]

(रत्नप्रकाशः) [औषधस्येति] औषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । न वेति । 'अकर्मकाच्च' इति सूत्रेणाकर्मकाज्जानातेरात्मनेपदे सिद्धे तत्प्रकृतिकात् सन्नन्तात् 'पूर्ववत् सनः' इत्युत्तरसूत्रेणात्मनेपदस्य सिद्धत्वात् 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इति पूर्वसूत्रे ज्ञावातोः सकर्मकस्यैव ग्रहणमिति तस्यैवायं निषेधः, 'अनन्तरस्य' इति न्यायादिति भावः ॥

शब्देः शितः १. ३. ६०.

[२, २६१-२६८]

(उद्द्योतनम्) विकरणेभ्यः पूर्वं नियम इत्यभिप्रायेण 'शब्देः शितः' इति वार्तिकम् । तत्र शितः परस्मैपदाश्रयत्वमुपपादयति — शिदिति । नानेन सूत्रेण निवर्तयितुमित्यन्वयः । सार्वधातुके परतः शितो विधानात् कथं परस्मैपदाश्रयत्वाभावात्, अत आह — सार्वधातुकेति । 'तस्य

^१ पा. सू. १. ३. ४५.

^१ पा. सू. २. ३. ५१.

^२ पा. सू. १. ३. ६२.

^३ पा. सू. १. ३. ५७.

^३ पा. सू. १. ३. ५७.

^४ पा. सू. १. ३. ४५.

^४ परिभाषा ६२.

^५ पा. सू. १. ३. ६२.

^५ सार्वधातुकत्वस्येत्यर्थः । तिङ्: सार्वधातु-
नत्वविधानादिति भावः ।

^६ पा. सू. १. ३. ६२.

पदद्वयसाधारणत्वादिति भावः। प्रकरणस्य सर्वस्यैकवाक्यत्वादेतत्पूत्रस्य प्रत्येकमव्यापारात् कथं 'यदीदम्' इत्युच्यते, अत आह — यद्यपीति। 'अनुदात्तङितः' इत्यस्य प्रत्ययनियमार्थत्वादेतस्य विध्यर्थत्वमित्यर्थः। ननु विधिपक्षेऽनारम्भे आत्मनेपदं न स्यात्, कथं परस्मैपदम्, अत आह — अनारम्भ इति। 'शेषात्' इत्यनेन परस्मैपदं स्यादित्यर्थः। आरम्भेऽपि तेन किं न स्यात्, अत आह — आरम्भ इति। ततः शेषपक्षात्। लङ्विध्यादिलङ्लोडलङां संनिवेशाभावादाह — आदिशब्द इति। शिदुत्पत्तेः प्राक् शित्प्रकृतित्वमपि कथम्, अत आह — योग्यतयेति। पूर्वस्मात् को भेदः, अत आह — शिद्विषयत्वादिति। अस्मिन् पक्षे 'शितः शितः' इति समानाधिकरणे पञ्चम्यौ, लङादिपरत्वेन शिद्विषयत्वं ज्ञेयम्। 'पूर्वं समाधानद्वयं विधिपक्षे, इदं तु नियमपक्ष इत्याह — प्रकरणमिति। शितः सार्वधातुकाश्रयत्वादनन्तरङ्गतया लादेशस्य पूर्वभावान्निवृत्तं परस्मैपदं कथमनेन निर्वर्तनीयम्, अत आह — तत्रेति। तथाप्यटा व्यवधानस्य कः परिहारः, अत आह — तत इति। शब्दान्तरप्राप्त्याडनित्यः। विकरणानामप्यङ्भावाभावयोः शब्दान्तरप्राप्तिस्तुल्या, अत आह — विकरणास्त्विति। शब्दान्तरस्य प्राप्त्युवन्नित्युच्यते, न तु शब्दान्तरादिति भावः। नन्वत्र लादेश आत्मनेपदम्, तस्याटि कृते कथं प्राप्तिः, तेन व्यवधानात्, अत आह — धात्विति। कृताकृतप्रसङ्गित्वादपि नित्यः, अत आह — अडागम इति। कृतेष्विति। नित्यत्वादटः पूर्वमित्यर्थः। विकरणापेक्षयाप्यनित्यत्वमाह — विकरणेष्विति। निमित्तपदस्यानर्थक्यं निराह — कृतेऽपीति। यदुक्तं 'विकरणेन प्रतिबध्यमानत्वादनित्यो लादेश प्रति' इति, तत्राप्याह — यद्यपीति। तथापीति। ययोः संप्रधारणं क्रियते तयोरेवैकेनेतरस्य निमित्तं विहृत्यते तद्विधातकं प्रत्यनित्यम्। न चात्र नियमरूपलादेशेनाटो निमित्तविधात इति नियमं प्रत्यट् नित्य एवेत्यर्थः। तत्र अटो नित्यत्वे सति। उभयोः लादेशाटोर्मध्ये। अडनन्तरमप्यात्मनेपदं शङ्कते — नन्विति। अन्तरङ्गत्वात् लकारमात्रापेक्षत्वेनेत्यादिः। लादेशेषु तिवादिषु 'तिपूतस्' इत्यनेन कृतेषु। नियमात् पूर्व नित्यत्वादडागमो भवन् विकरणेषु कृतेषु भवति। 'यद्वा, नियमात् पूर्व परत्वादडागमो भवन् नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु भवति, शब्दान्तरप्राप्त्या तान् प्रत्यटोऽनित्यत्वात्। तथा च विकरणान्तमक्तत्वाद् धातोर्व्यवधायकस्तद्ग्रहणेन न गृह्यत इत्यर्थः। यद्यपि विकरणेभ्यो नियमो बलीयान्, तथाप्यटा बलवता प्रतिबन्धादप्रतिबद्धेषु विकरणेषु पूर्व कृतेषु प्रवर्तमानोऽङ्ग व्यवधायक एवेति भावः। किं त्विति। एतत्प्रदीपानुरोधात् 'एवं तर्हीदमिह' इत्यादिमाप्ये सर्वत्र लादेशशब्दो नियमपरः, एतदजानानस्य 'अन्तरङ्गस्तर्हि' इति चोद्यभाष्यमित्याहुः। ज्ञापकात् 'पुपादि' ज्ञापकात्। यद्येवमिति। सामान्येन व्यवधानाभावो ज्ञाप्यते, तेनाटा व्यवधानेऽपि भविष्यतीत्यर्थः। नैतदिति। विकरणमात्रे तज्ज्ञापकम्, न त्वट्यपि। यद्यट् विकरणनियतः स्यात् तदा कथंचित् तत्रापि ज्ञापकत्वमुच्येत, तन्नास्तीति भावः। भाष्ये किं कारणमिति। प्रदुरयमाशयः — विकरणस्यापि 'शब्दान्तरात् प्राप्त्यानित्यत्वम्'। न च 'शब्दान्तरस्य' इति वाचनिकम्, येन

^१ पा. सू. १. ३. १२.

^२ पूर्वसमाधानद्वयं — ऋ.

^३ निर्वर्तनीयम् — ऋ.

^४ प्रसङ्गित्वादपि — अ, ऋ.

^५ प्रत्यङनित्य एवेत्यर्थः — अ; प्रत्यटि नित्य

एवेत्यर्थः — ऋ.

^६ पा. सू. ३. ४. ७८.

^७ 'यद्वा नियमात्' इत्यादि 'कृतेषु भवति' इत्यन्तं नास्ति — अ.

^८ विकरणान् प्रतीत्यर्थः।

^९ 'तथा च विकरणान्तमक्तत्वात्' इति नास्ति — अ.

^{१०} ज्ञापकत्वमुच्यते — अ.

^{११} शब्दान्तरप्राप्त्या — अ.

^{१२} अनित्यत्वमिति छेदः।

शब्दान्तरात् प्राप्नुवन् नित्यः स्यात् । किं तु न्यायोऽयम् । स च शब्दान्तरात् प्राप्नुवन् विकरणस्यापि तुल्यः, यद्व्यक्तिसंबन्धितया पूर्वं प्राप्नोति 'पश्चात् तद्व्यक्तिसंबन्धेनाप्राप्त्या कृत् कृतप्रसङ्गित्वाभावस्योभयत्र तुल्यत्वात् । तस्मात् पूर्वं परत्वादङगमे कृते पश्चाद् विकरणान्न विकरणात् पूर्वं वा नियम इति नार्थ उपसंख्याननेति । अत एवोपसंख्यानवादी तत्समर्थनं हेत्वन्तरमाह — 'अङ्गादिति । रूपमिति । 'तिरतः' इति स्यादित्यर्थः । अडाटोर्वाघकस्य 'ङ्गस्य' बाधको विकरणः सुतरामडाटोर्वाघक इति कैमुतिकन्यायं वक्तुम् "अडाङ्भ्यां च" भाष्यम् । 'साट्कस्य' इत्ययुक्तम्, आटः 'शब्दान्ताङ्गमक्तत्वेनातिग्रहणेनाग्रहणात्, अत आह आटश्चेति । नानेति । शिति ऋच्छिभावः, ऋति वृद्धिरिति नानाश्रयत्वम् । अनित्यमिति । विकरणे 'कृते पूर्वं विप्रतिषेधेन गुणेन बाधात् । 'किरत इति । तत्रैवे कृते पश्च विकरण इत्यर्थः । पूर्वमङगमः पश्चाद्विकरण इति 'अङ्गव्यवाय उपसंख्यानम्' इति 'न कर्तव्यमि पर्यवसितमर्थमुपसंहरति — तदेवमिति । ननु द्वयोनित्यत्वे परत्वाद्व्यवस्था । 'शब्दान्तरा प्राप्स्या अङनित्यः । शब्दान्तरात् प्राप्स्या विकरणस्तु नित्य इति तस्यैव पूर्वभाव इत्युक्तं निर — न चेति । न तु शब्दान्तरादित्यं 'न्यायो न चेत्यन्वयः । उक्तोऽत्राभिप्रायः । द्वयोरनित्य द्वयोनित्यत्वे च परत्वाद्व्यवस्थेत्यभिप्रेत्याह — कृतेति । अटः शब्दान्तरप्राप्तिरपि नास्तीत्याह — 'अङ्गत्वाकृतेरिति । विशेषणपठ्योति परिहारो "विपराभ्याम्" इत्यादी "न संभवतीति परिहा न्तरमाह — भाष्ये अथवेति । तद्व्याचष्टे — नेरिति । निविशत इत्यत्र "विशिः कथं पद अत आह — विशिशब्देनेति । नैः परमात्मनेपदान्तं विश्ववयवकं स्यादिति सूत्रार्थोऽव्यवधा संभवात् । 'पदविधिश्च' इत्यस्य प्रकृतानुपयोगः, अत आह — न्यायेति ॥

[२, २६१-२६८]

(रत्नप्रकाशः) नियमोत्तरं विकरणप्रवृत्तिरित्युक्तं प्राक् । विकरणे सति चायं नियमः — शब्देः पराच्छित आत्मनेपदम्, इति । एवं चानुपपन्नमिदं सूत्रम्, "अनुदात्तङितः" "भावकर्मणे

'पश्चात्' इति नास्ति- अ.

'अङ्गादिति — अ.

'विकरणात्पूर्वम्' ऋत इदित्ये ततो विकरणे 'तिरतः' इत्येव रूपं स्यात्, न तु त्रत इतीति भावः ।

'अङ्गस्येति छेदः ।

'भाष्ये 'अडाङ्भ्यामप्यन्यदाङ्गम्' इति पाठो दृश्यते । अत्रमट्टस्य 'अडाङ्भ्यां चान्यदाङ्गम्' इति पाठः स्यात् । यद्वा, अर्थानुवादोऽयमिति बोध्यम् ।

'शब्दान्ताङ्गमक्तत्वेनाति — ऋ.

'कृते पूर्वं प्रतिषेधेन — अ; कृते पूर्वविप्रतिषेधेन ऋ. अत्र 'कृते विप्रतिषेधेन' इत्येव युक्तं नाति, 'पूर्वम्' इत्यप्यभावव्यक्तम्, इत्यात्वान्यां गुण- वृद्धी विप्रतिषेधेनेति यातिगता । परवि-

प्रतिषेधस्यैवात्र सत्त्वात् ।

'प्रदीपे 'यथा तरतीति' इति पाठ उपलभ्यते 'यथा किरत इति' इत्यत्रमट्टपाठ इति नाति

'न' इति नास्ति — अ.

'शब्दान्तरस्याप्राप्त्या — ऋ.

'प्रदीपे 'न चायं नियमः' इत्यस्य स्थाने 'न चा न्यायः' इत्यत्रमट्टपाठ इति नाति ।

'प्रदीपे 'अङ्गत्वाकृत्याश्रयणाद्वा' इत्यत्र 'अङ्गत्वाकृतेराश्रयणाद्वा' इत्यत्रमट्टपाठ इति प्रतीयते ।

'पा. नू. १. ३. १९.

'तद्व्यक्तत्वाभावादिति नायः ।

'विशेः — अ, ऋ.

'पा. नू. १. ३. १९.

'पा. नू. १. ३. १३.

इति सूत्रद्वयापेक्षया शेषात् कर्तरि परस्मैपदे सति शदेरपि तेन परस्मैपदमेव जातमिति तस्मिन् परतः शपि कृते तं शपमाश्रित्यानेन सूत्रेणात्मनेपदनियमासंभवादित्याशयेनाह — शदेरिति । इतरस्तदाशयं बोद्धं पृच्छति — किं च भो इति । अन्योऽस्मदुक्तं स्वाशयमाह — न खल्विति । शेषशब्दस्यानुक्तपरत्वेन सर्वस्मादात्मनेपदप्रकरणाच्छेषात् परस्मैपदं तेन बोधनीयम् । तथा च शदेरप्यात्मनेपदं सिध्यति । 'शितः' इत्यस्य पष्ठचन्तत्वमाश्रित्य भाविनः शितः प्रकृतेः शदे-रात्मनेपदमिति व्याख्यानादिति भावः । 'शितः' इति पञ्चम्यन्तेवाश्रित्योक्तमिति मन्यमानः शङ्कते — एवमपीति । लावस्थायां शिदुत्पत्तेः पूर्वमेवेदं सूत्रं प्रवर्तत इत्याशयेनाह — सिद्धं त्विति । 'शितः' इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वेऽपि न दोषः । तस्य लक्षणया शदिसामानाधिकरण्यसंभवादित्याह — अथवेति । विकरणाश्रयणसामर्थ्यादत्र 'विकरणेभ्यो नियमो बलीयान्' इति न प्रवर्तत इति 'शितः' इति पञ्चम्यन्तस्य शदिसामानाधिकरण्याभावेऽपि न दोष इत्याह — अथवेति । एतेनापि भाष्येण विरोधात् " 'बृद्ध्यः, स्यसनोः' इति स्ये विकल्पविधानं 'विकरणेभ्यो नियमः' इति परिभाषाज्ञापकम्" इति कैयट उपेक्ष्यः । अडागमस्य सविकरणाङ्गमक्तत्वाद् घातुमक्तत्वं नेति मन्यमानः प्रकृतिनियमप्रकरणापेक्षं वचनमाह — उपसर्गपूर्वेति । न्यविशतेति । 'नेविशः' इत्यात्मनेपदम् । व्यक्रीणीतेति । 'परिव्यवेभ्यः क्रियः' इति तङ् । अन्यस्येति । 'इन्वि-भवतिभ्यां च' इति सूत्रयतः पाणिनेरभिमतमिदम् । शब्दान्तरस्येति । तथा च शब्दान्तरात् प्राप्नुवन्नित्य एवेति भावः । एतेन 'शब्दान्तरादपि प्राप्नुवन् विधिरनित्यः' इति 'कौस्तुभकृदुक्ति-निरस्ता । निर्मूलत्वात् । यद्यपि "इन्विभवतिभ्यां च" इति सूत्रं प्रत्याचक्षाणस्य भगवतो मते-ऽडागमोऽपि नित्य इति परत्वात् तस्मिन् सति तस्य घातुमक्तत्वाद्विकरणप्रवृत्त्युत्तरं नियमे प्रवर्त-मानेऽप्यङ्गव्यवधानप्रयुक्तदोषो न भवति, तथापि सूत्रकारमतमाश्रित्यापि समाधातुं शक्यत इत्या-शयेनाह — एवं तर्हीति । नित्यत्वात्लादेश इति । लादेशसमनन्तरमेव 'विकरणेभ्यो नियमो बलीयान्' इति नियमप्रवृत्त्येष्टसिद्धिरिति भावः । नित्यनिमित्तत्वादिति । कृतेऽपि लादेशे तस्य स्थानिवद्भावेन लुङ्संज्ञासद्भावादटः प्राप्तिरस्त्येवेति सूचयितुं निमित्तग्रहणम् । तथा च लादे-शवदटोऽपि नित्यत्वात् परत्वा [दट् प्राप्नोतीति भावः । अन्तरङ्गस्तर्हीति । प्राग् लादेशाद्धा-त्व] धिकार इति पक्षाश्रयणे लकारमात्रापेक्षास्तदादेशा अन्तरङ्गा इति स्फुटमेव । 'अध्याय-समाप्तिपर्यन्तं स इति पक्षेऽप्यङ्गत्वापेक्षया घातुत्वमल्पधर्मघटितोपाधिरूपमिति तदाश्रया लादेशा अङ्गाश्रयाडागमादन्तरङ्गा एवेति भावः । 'तथा चाडागमात् पूर्वं लादेशा भवन्तीति तावत् सिद्धम् । एतेन 'लकारमात्रापेक्षत्वात्लादेशा अन्तरङ्गाः । अडागमस्तु लकारविशेषापेक्षत्वाद् यहिरङ्गः' इति निरस्तम् । वैपरीत्यस्यापि संभवात् । नन्वडागमापेक्षया विकरणा नित्या इति तेष्वाप्रवृत्ते-ष्वडागमो न प्रवर्तते । परस्मिन्नन्तरङ्गे चाटचप्रवृत्ते नियमो न प्रवर्तत इति विकरणः पूर्वं ततोऽडागमः, ततो नियम इत्यवश्यमाश्रयणीयम् । एवं च 'उपसर्गपूर्वनियमेऽङ्गव्याय उपसंस्थानम्'

^१ परिभाषा ४१.

^२ पा. सू. १. ३. ९२.

^३ परिभाषा ४१.

^४ पा. सू. १. ३. १७.

^५ पा. सू. १. ३. १८.

^६ पा. सू. १. २. ६.

^७ इदं शब्दकौस्तुभे नेविश इति सूत्रव्याख्याने. पुटम् ६५.

^८ पा. सू. १. २. ६.

^९ परिभाषा ४१.

^{१०} तृतीयाध्यायसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ।

^{११} तथाडागमादूर्ध्वं — प.

इष्टसिद्धयर्थत्वाच्छास्त्रस्य व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति भावः । एवं च सूत्रकारमतेऽपि प्रथमतो नियमप्रवृत्त्येष्टं सिध्यतीत्युक्तप्रायम् । क्वचिदुपायान्तरमपि संभवतीत्याह — अथवेति । तत्र कश्चिच्छङ्कते — अथवेति । नन्वित्यर्थः । विशिरपीति । विश्यादितिङन्तमिति भावः । पदविधिश्च समर्थानामिति । चस्तथा चेत्यर्थः । तथा च समर्थानां संबन्धी यः पदविधिः “तिङङितिङः” इति निघातरूपः स न सिध्यति, विकरणोत्पत्त्युत्तरमडागमे स्वीक्रियमाणे तस्य घातुग्रहणेनाग्रहणाद् विश्यादेरेव पदत्वं न त्वडादेरित्यटा व्यवधानादिति भावः । अडागमोत्तरमेव विकरणा इति सिद्धान्तं निर्दुष्टं मनसि निधाय शङ्कित्वचनात् प्रतीयमानं सामर्थ्याभावं परिहरति — व्यवहितेऽपि सामर्थ्यं भवतीति । अटा व्यवधानेऽप्युपसर्गस्य घात्वर्थविशेषघोतकत्वलक्षणं सामर्थ्यमस्त्येवेति भावः । एतेन “‘नेविशः’ इत्यस्यायमर्थः — निशब्दात् परमात्मनेपदान्तं विश्यवयवं पदं साधु भवतीति । सत्यप्यडागमे नैः पदमनन्तरमेवेति दोषाभावः” इति कैयटो निरस्तः । अटा व्यवधानेन विश्यवयवपदस्य नैः परत्वाभावात् । यदप्युक्तं तेनैव ‘पदविधिश्चेति । न्यायप्राप्ता-नुवादोऽयम्, न त्वेतत् प्रकृत उपयुज्यत इत्याहुः’ इति । तदपि न, प्रकृतोपयोगस्योक्तत्वात् ॥

पूर्ववत् सनः १. ३. ६२.

[२, २६८-२७३]

(उद्घोषोक्तम्) योगेभ्य आत्मनेपदं न विहितम्, अत आह — योगेभ्य इति । ‘योगेभ्यः’ इति पञ्चम्या पूर्ववदिति पञ्चम्यन्तादितिरित्यामाति । तन्न, ‘लक्षणाभावात्, अत आह — पक्षद्वयेऽपीति । तर्हि कथं पञ्चम्यर्थलामः, अत आह — तुल्यार्थेति । तृतीयान्ताद्वतिनापि पञ्चम्यर्थलामे दृष्टान्तः — यथेति । ‘ब्राह्मणादिव’ इत्युक्तम्, तदपादानकाध्ययनस्यैव वैश्यापादानकाध्ययनं प्रत्युपमानत्वात्, अत आह — वैश्येति । तत्र तदपादानकाध्ययने । ब्राह्मणशब्दः ब्राह्मणवदिति वृत्तिस्थः । तेनेति । येन तदपादानकाध्ययने ब्राह्मणशब्दो वर्तते तेन ब्राह्मणाध्ययनेन तुल्यं वैश्यादधीत इत्यर्थे ब्राह्मणशब्दात् तृतीयान्ताद्वतिरित्यर्थः । एवमिति । पूर्वम्य इवेत्यर्थे पूर्वेण तुल्यमिति तृतीयान्ताद्वतिरित्यर्थः । सर्वथाप्रतिपत्तिर्नास्तीति शङ्कते — यद्यपीति । सर्वेति । परस्मैपदिनामनेनात्मनेपदविधानात् । विषयेति । सन्नन्तादेवेति नियमाप्रवृत्तिरिति समाधानाम्निप्रायः । उत्तरेषु योगेषु ‘पूर्ववत् सनः’ इत्यस्य प्रवृत्तौ^१ सन्नन्तादेवात्मनेपदं स्यात्, न तु केवलात्, अत आह — उत्तरेष्विति । पूर्ववद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याद् वाक्यभेदलामः । अन्यथा ‘सनः’ इत्यनुवृत्त्यैव तदन्ताद्युजेरात्मनेपदे सिद्धे ‘पूर्ववत्’ इत्यस्यानुवृत्तिव्यर्थस्यादिति भावः । सन्नन्तादात्मनेपदविधानप्रयोजनस्य स्पष्टत्वात् ‘किमर्थम्’ इति प्रश्नायोगः, अत आह — विधीति । ‘शदिम्रियतिम्याम्’ इति कथं लभ्यते, अत आह — इहेति । निषेधेति । निषेधात् सन्नन्तादात्मनेपदमित्येतावन्मात्रमनुमीयते, न तु पूर्ववद्विधिः । अतो विधिपक्ष एव सम्यगित्याहुः । द्वितीयस्येति । ततश्च सनपेक्षपूर्वत्वे न कश्चिद् दोष इति स एव सिद्धान्तः । वि-

^१ पा. सू. ८. १. २८.

^२ पा. सू. १. ३. १७.

^३ पञ्चम्यन्ताद्वतिप्रत्ययविधायकसूत्राभावादित्यर्थः ।

^४ अप्रतिपत्तिरिति छेदः ।

^५ प्रदीपे ‘यदि नामात्मनेपद’ इत्यत्र ‘यद्यपि नामात्मनेपद’ इति पाठोऽग्रमदृश्येति प्रतीयते ।

^६ अनुवृत्तावित्यर्थः ।

शिष्टं विशेषणविशेष्यातिरिक्तमित्याशयेनाह — सामग्र्या इति । अनतिरेकपक्षे त्वाह — शितेति । शित्परः शदिनिमित्तमित्यर्थः । सनभावपक्षे 'आत्मनेपदसंभवात् 'न ह्येत्यम्' इत्ययुक्तम्, अत आह — नित्येति । परस्मैपदेनात्मनेपदलिङ्गस्य^१ निवर्तनाद्वचनं व्यर्थम्, अत आह — अनुपराभ्यामिति । कार्यातिदेशपक्षे तु नायं दोषः इत्याह — पूर्वैति । तत्सामर्थ्यादिति । सन्नहितादात्मनेपदाभावात् तदन्तादपि नेति चेदनुबन्धस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः । उपाय इति । समुदायसंबन्धतात्पर्येणैवावयवे कृतमित्यर्थः । अतिप्रसङ्गमाशङ्क्य द्वेषा परिहरति — यद्येवमिति । भाष्ये 'कुस्म कुत्सायाम्' इति चुरादिः । हृणीङ् लज्जायाम्, महीङ् पूजायामिति कण्ड्वादिः ॥

[२, २६८-२७३]

(रत्नप्रकाशः) प्राक् सन इति । सनुत्पत्तेः पूर्वमित्यर्थः । उक्तमिति । प्रकृतप्रकरणेन व्यवस्थापितमित्यर्थः । प्रागस्मादिति । 'योगादिति शेषः । यदि सनपेक्षमिति । पूर्वग्रहणमित्यनुषज्यते । निमित्तमिति । आत्मनेपदनियमावधिरित्यर्थः । किमन्तादिति । सन्नन्तादेव वा, अन्यान्तादपीति वा संदेहादिति भावः । सन इति हि पूर्वविशेषणेनोपक्षीणम् । सनमेवेति । प्रत्यासत्त्येति भावः । अनुवर्तिष्यत इति । तथा च तत्र वाक्यभेदेन सन्नन्तादात्मनेपदनियमनं भविष्यतीति भावः । किमर्थमिति । आत्मनेपदनिषेधार्थं वा परस्मैपदनिषेधार्थं वेति भावः । आद्यकोट्यभिप्रायेणोत्तरमाह — शदिभ्रियत्यर्थमिति । इतरथा हीति । पूर्ववत् सन्नन्तादात्मनेपदमेव भवति, न परस्मैपदमिति परस्मैपदनिषेधपक्ष इत्यर्थः । अनुच्यमानेऽस्मिन्निति । शदिभ्रियतिपरतया अव्याख्यायमान इति भावः । कथं पुनरिति । नगोऽभावादिति मन्यते । वतिनिर्देशोऽयमिति । 'तेन तुल्यं क्रिया चेत्' इत्यनेनात्र वतिः । उशीनरवदिति । अत्र तु 'तत्र तस्येव' इत्यनेन । न भवतीत्येवमिति । शदिभ्रियती अनुवर्त्य शदिभ्रियतिभ्यामिव तत्प्रकृतिकात् सन्नन्तादात्मनेपदं नेति व्याख्यास्याम इति भावः । सन इत्यस्य निमित्तविशेषणत्वात् पूर्वविशेषणत्वान्म्युपगमेऽपि न दोषः, शदिभ्रियतिशब्दयोरेतद्वष्टितसूत्रलक्षकयोरवधिसमर्पकत्वसंभवादित्याशयेनाह — यथेति । वेति शेषः । पूर्वयोर्गोचोरिति । 'नानोक्तं' । 'प्रत्याङ्म्यां श्रुवः' इति सूत्रयोरित्यर्थः । निर्दिष्टाभ्यां ज्ञाभ्यां सन्नन्ताभ्यामिति शेषः । अस्मिन् पक्षे निषेधातिदेशः स्फुट एवेति^२ न व्याख्यानसापेक्षः । अथ विध्यर्थ इति । नियमविध्यर्थ इत्यर्थः । आत्मनेपदं प्राप्नोतीति । भाविनः शितः प्रकृतिभूताच्छदेभ्रियतेऽचात्मनेपदमिति पक्ष इति शेषः । एतदेव ज्ञापयतीति । विधिमन्तरेणानुपपन्नो निषेधो विधिं कल्पयतीति भावः । एतेन विधিনিषेधयोरेकवाक्यत्वमिति वदन्तः परास्ताः । निषेधविकल्पयोर्भिन्नवाक्यताया एव न्याय्यत्वात् । तथैव सूत्रकारेण सूत्रभेदस्य कृतत्वात् । अन्यथा पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोर्भेदप्रसङ्गाच्च । एवं च कृत्वेति । द्वितीयस्य सन्ग्रहणस्यैहानुवर्तनादिति भावः । शदिप्रकृतेः शिदन्तात् परस्यात्मनेपदमिति व्याख्यानपक्षे तत्प्रकृतिकसन्नन्तादात्मनेपदस्य प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह — नैव वेति । शदि-

पदम्' इत्युपलभ्यते ।

^१ गुपादिभ्य इत्यादिः ।

^२ पा. सू. ५. १. ११५.

^३ वित्त्वादेरित्यर्थः ।

^४ पा. सू. ५. १. ११६.

^५ एतेन 'प्रागस्माद्येभ्य आत्मनेपदम्' इति भाष्यपाठो रत्नप्रकाशकृत इति ज्ञायते । मुद्रितपुस्तकेषु तु 'प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्य आत्मने-

^६ पा. नू. १. ३. ५८.

^७ पा. नू. १. ४. ४०.

^८ इतिगद्योऽधिको नाति ।

रेवेति । विशिष्टस्य शदिप्रकृतिकशिदन्तस्य निमित्तत्वम्, न तु केवलस्य शदेर्वा शितो वेति भावः । यद्युच्येत — विशिष्टस्य निमित्तत्वमस्तु, तथापि विनिगमनाविरहाच्छदिप्रकृतिकशिदन्तस्येव शित्परशदेरपि निमित्तत्वं संभवति, 'येन नाव्यवधानन्यायादिति । तथापि न दोषः, सन्प्रकृतेः शदेः शित्परत्वाभावादित्याह — 'अथवेति । अत्रापीति । पूर्ववत् सर्वमुन्नेयम् । श्रियतिप्रकृतिकलुङ्गलिङोः स्थाने यदात्मनेपदमिति वा, लुङ्गलिङ्प्रकृतिभूतान्श्रियतेः परं यदात्मनेपदमिति वाश्रयणे उभययापि लुङ्गप्रकृतिभूतस्य तस्य केवलस्य निमित्तत्वाभावात् । एतेन 'अनुदात्तेतो ङितश्च घातो-लंस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात्' इति लकाराश्रयेण नियमं व्याचक्षाणा निरस्ताः । प्रकृतभाष्य-विरोधात् । आत्मनेपददर्शनमिति । पूर्वस्य यस्य घातोरात्मनेपदं दृष्टं तत्प्रकृतिकात् सन्नन्तादात्मनेपदमिति दिश्यते किमिति प्रश्नः । न ह्येतैभ्य इति । नित्यसन्विपयत्वादिति भावः । पूर्वस्य लिङ्गातिदेशादिति । पूर्वस्य यल्लिङ्गमनुदात्तस्वरितङ्गादिकं तदित्यर्थः । तथा च गुपादि-वत् तत्प्रकृतिकसन्नन्तस्यानुदात्तेत्वात् स्वरितेत्वाच्च सिद्धमात्मनेपदमिति भावः । अतिप्रसङ्गो लिङ्गातिदेश इत्याह — कृञादिष्विति । 'अनुपराभ्यां कृञः' इत्यादिना हि परस्मैपदमात्रं बोध्यते, न तु ङित्वं निवर्त्यते । कार्यातिदेशपक्षे तत्र दोषाभावः, परस्मैपदेनात्मनेपदस्य तत्र बाधितत्वात् । अनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति । सना व्यवधानेऽपीति शेषः । अवयवे कृतं लिङ्ग-मिति । तत्र व्यर्थं सदिति शेषः । 'अनुबन्धकरणसामर्थ्यात्' इति पक्षावलम्बनेन व्यापकं वचन-माह — प्रत्ययग्रहणं णियगर्थमिति । सन इत्यपहाय 'पूर्ववत् प्रत्ययात्' इति वक्तव्यमिति भावः । आकुस्मयत इति । 'आकुस्मादात्मनेपदिनः' इति गणसूत्रात् कुस्मेरात्मनेपदित्वादनेनातिदेशाणि-जन्तादात्मनेपदमिति भावः । हृणीयते महीयत इति । हृणीञ् महीञ् इति कण्ड्वादौ ङिता-वेतो पठिताविति यगन्तादप्यात्मनेपदं भवति । हेतुमणिच इति । उपलक्षणमिदमायप्रत्ययस्य, 'पणायति, पनायति' इत्यत्राप्यात्मनेपदस्यानिष्टत्वात् ॥

आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य १. ३. ६३.

[२, २७४]

(उद्घोतनम्) कृञ एवेति । 'कृञ् चानुप्रयुज्यते' इत्यत्र । तथा च कृञ्ग्रहणं विनापि तदेव लभ्यत इत्यर्थः । भाष्ये तत्र 'कृञ् चानुप्रयुज्यते' इत्यत्र । भाष्ये वक्ष्यमाणमेवाह — स्वरितेति । कृञो ङित्वादित्यर्थः । 'स्वरितङितः' इत्येतत्प्रत्याख्यानम् वक्ष्यमाणप्रकारेणा-दाद्गते — नन्विति । संविधाने प्रयोजकव्यापारे । 'तेन' 'स्वरितङितः' इत्यनेन । यात्यादि-

^१ महानाष्यम् ७. २. ३.

^२ भाष्ये 'अपि पाठिरेव' इत्यत्र 'अपि पाठिरेव' इति पाठो रत्नप्रकाशकृत इति भाति ।

^३ गिहान्तक्रीमुपनिषं व्याख्यानं दृश्यते, शब्द-शोभने ५ ।

^४ भा. सू. १. ३. ७१.

^५ 'पुनरिदमप्युक्तम् ॥ आगर्वादात्मनेपदिनः — १, १.

^६ भा. सू. ३. १. ४०.

^७ भा. सू. ३. १. ४०.

^८ भा. सू. १. ३. ७२.

^९ इत्यस्य प्रत्याख्यानम् — कृ.

^{१०} 'प्रत्याख्यानमात्रेणैव वक्ष्यमाणेऽनेनान्यपः ।

^{११} 'प्रदीपे 'मंविधानेऽनेनात्मनेपदम्' इत्यत्र 'मंवि-धाने तेनात्मनेपदम्' इत्यत्रानुदात्त इति भाति ।

^{१२} भा. सू. १. ३. ७२.

निवृत्तये 'स्वरितञितः' इति । 'तेषां प्रयोजकव्यापारवृत्तित्वाभावादेव निवृत्तेस्तद्वच्यमिति वक्ष्यते उम्भोज्ञयोः संविधानावृत्तावपि "कुस्ते" इत्यात्मनेपदार्थम् । 'कृञस्तद्धृत्तिवादात्मनेपदं स्यादेव, अत आह — तदर्थेति । वाक्यभेदेन परिहृतमित्यन्वयः । आम्प्रत्ययवत् पूर्ववदिति विधिः, 'आम्प्रत्ययवदिति नियमः । वाक्यभेदबलाद्विधिनियमयोर्विषयभेदाद् व्यवस्था । 'ईहांचक्रे' इत्यादौ विधिः । नियमाच्च 'उम्भांचकार' इत्यत्रात्मनेपदाभावः ॥

[२, २७४]

(रत्नप्रकाशः) कृञ्ग्रहणं किमर्थमिति । "कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि" इति कृञ् एवानु-प्रयोगादिति मन्यते । तत्रेति । "कृञ्चानुप्रयुज्यते" इत्यत्र । इह कृञ्ग्रहणादिति । तत्र प्रत्याहारग्रहणे सति हि भवस्तिव्यावर्तनेनात्र कृञ्ग्रहणं सार्थकं भवति । यदि तत्रात्र च धातु-ग्रहणमेव वा प्रत्याहारग्रहणमेव वा स्यात् तदात्र कृञ्ग्रहणं व्यर्थं स्यात् । इह कस्मादिति । "स्वरितञितः" इत्यनेन । प्रकृतसूत्रेणेति मन्यमानः पृच्छति — ननु चेति । इदं नियमार्थमिति । पूर्ववदेवात्मनेपदं भवति, न त्वन्ययेति व्याख्यानादिति भावः । 'विधिर्न प्रकल्पेतेति । न स्या-दिति वाक्यशेषे विधिर्न स्यात्, स्यादिति वाक्यशेषे तु निषेध इत्येकेन वाक्येनोभयमलभ्यमिति भावः । पूर्ववच्चेति । तथा च वाक्यभेदाश्रयणादुभयसिद्धिरिति भावः ॥

प्रोपाभ्यां युजेरयत्नपात्रेषु १. ३. ६४.

[२, २७५]

(उद्द्योतनम्) सुखग्रहणार्थमाह — 'विनेति ॥

[२, २७५]

(रत्नप्रकाशः) स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति । उपसर्गशब्दः कर्मघञन्त इति कर्मकान्तस्तत्स-मानार्थक उपसृष्टशब्दः प्रयुक्तः । आद्यन्तपदद्वयोपोदानेन सम्निस्तिरुदुस्दुरः पञ्च विहायान्ये सप्तदश संगृहीताः ॥

^१ यात्यादीनामित्यर्थः ।

^२ 'चक्रे' इति युक्तं भाति ।

^३ कृञ्धातोः संविधानावृत्तिवादादित्यर्थः ।

^४ आम्प्रत्ययवदेवेतीत्यर्थः ।

^५ पा. सू. ३. १. ४०.

^६ पा. सू. ३. १. ४०.

^७ पा. सू. १. ३. ७२.

^८ भाष्ये 'विधिर्न प्रकल्पते' इत्यत्र 'विधिर्न प्रकल्पते' इति पाठः स्वीकृतः ।

^९ प्रदीपे 'सम्निस्सुदुरित्येतान् निरस्य' इत्यत्र 'विना सम्निस्सुदुरित्येतान्' इति पाठ इति भाति, प्रतीकग्रहणात् ।

समः क्षणवः १. ३. ६५.

[२, २७५]

(रत्नप्रकाशः) किमर्थमिति । विदेशग्रहणार्हस्य क्षणवोऽत्र निर्देशः किमर्थं कृत इति भावः ॥

भुजोऽनवने १. ३. ६६.

[२, २७५]

(उद्घोतनम्) कौटिल्यार्थस्याप्यवनसंबन्धाभावात् कथं तद्व्यावृत्तिः, अत आह — संसर्ग-
वदिति । किशोरादिशब्दा वत्सस्यैवावस्थाविशेषवाचका इति केचित् । 'धेनुग्रहणस्योपलक्षण-
त्वाद् वडवादयो विशेष्या इत्यन्ये ॥

[२, २७५]

(रत्नप्रकाशः) यस्य भुजेरिति । अवनमिन्नेऽर्थे वर्तमानाद् भुजेरात्मनेपदमित्युक्तेऽवनमिन्नोऽ-
वनसदृशोऽवनेन सहैकघात्वर्थो गृह्यते । तस्य ग्रहणमिति । 'नञ्चिव्युक्तन्यायादिति भावः ।
एतेन 'संसर्गवद्विप्रयोगोऽपि विशेषस्मृतिहेतुः । यथा दोरध्रीपर्यायो धेनुशब्द उपादीयमानः संसर्ग-
मिविशेषेऽवस्थाप्यते — सवत्सा धेनुरानीयताम्, सकिशोरा, सकरमा, सवर्करेति ।' एवमवत्सा,
अकिशोरा, अकरमा, अवर्करा, [इति] विशिष्टैव धेनुः प्रतीयते । यस्या येन दृष्टः संसर्गः सैव
तद्रहितानीयते' इति कैयटो निरस्तः । प्रकृतेऽनवनशब्दस्य नञ्तत्पुरुषत्वेन संसर्गवन्त्यायानवता-
रात् । पञ्चम्यर्थे सप्तमीमाश्रित्य तस्य बहुव्रीहित्वाम्युपगमेऽवनार्थकस्यावनार्थकत्वाभावासंभवेन
'भुजो कौटिल्ये' इति कौटिल्यार्थकस्यैव ग्रहणापत्तेः । धेनुशब्दस्य नवमूतिकायां गवि प्रसिद्धस्य
मकरमाकरमादिशब्दसामानाधिकरण्येन प्रयोगानीचित्यात् । धेनुशब्दस्यैव विशेषावगतिहेतोः
गत्वेन तत्र 'तत्प्रमायानवताराच्च ॥

जेरणी यत्कर्म णो चेत् स कर्तानाप्याने १. ३. ६७.

[२, २७६-२८५]

(उद्घोतनम्) अन्तानमेवाह — 'एकस्मिन्निति । कर्मान्तरेति । 'आरोह्यमाणो हस्ती
म्भकमारोहयति मनुष्यान्' इत्यादौ । 'गवं वदयामि' इति भाष्यतात्पर्यमाह — भाष्यकार इति ।

प्यानेते ।

'एतेन धेनुशब्दस्य कौटिल्यमानाधिकरणं धान-
कर्मणं प्रयोगिनिमित्तमित्यभिप्रेतमिति भावः ।
साधेऽनन्तरं धेनु धानकर्मण्युपमाप्रवृत्तिनिमित्त-
कारणं सति धेनु धेनुशब्दस्य वदयामि शब्दान्वयम-

'मादृश्यमर्थक्यानुयाज्यत्वेनेत्याशयः ।

'परिभाषा ७५.

'संसर्गवद्विप्रयोगार्थः ।

'गर्वति - अ, क्त.

'प्रतिनिर्देशेन निष्पन्नमर्थमाह — अणो यत् कर्मेति । अणि कर्मणो णौ कर्मत्वोक्त्या कर्मान्तर-
निरासः कथं लभ्यते, अत आह — प्रतिनिर्देशेनेति । तस्यैव कर्मत्ववचनेनेत्यर्थः । ननु विवि-
संभवे परिसंख्या त्रिदोषा, अत आह — न त्विति । तर्हि कर्तृत्वकर्मत्वे स्ताम्, अत आह —
युगपदिति । कर्ता गुणभूतः, कर्म प्रधानम् । न चैकस्यैकस्यां क्रियायामेकदा गुणत्वप्रधानत्वे
संभवत इत्यर्थः । त्रैदोष्यं निराह — यथेष्टमिति । 'अत्र ह्येवावपन्ति' इतिवदेवकारार्थत्वा-
दितरनिवृत्तेस्त्रैदोष्याभाव इति भावः । वाक्यत्रयस्य परस्परनैरपेक्ष्येतिप्रसङ्गादाह — एवमेवा-
मिति । ण्यन्तेऽपि कर्मणः कर्तृत्वमस्तीत्याह — यथेति । ननु प्रयोजकव्यापारे केदारस्य कर्तृ-
त्वामावात् कथं कर्मवद्भाव इति शङ्कते — कथमिति । लावयतावपि लुनाताविव केदारस्य
कर्मकर्तृत्वमित्युपपादयति — लुनातिस्तावदिति । द्विधाभवनोपसर्जने तत्कलावच्छिन्ने । तदेव
स्पष्टयति — द्विधा भवन्तमिति । व्यापारद्वयप्रतिपादनस्योपयोगमाह — यदेति । तन्मात्र-
वृत्तां हेतुः — अनेकेति । प्रयोगभेदेनार्थभेदप्रतीतेरिति भावः । धातुभेदे लुनाति लूयते स्वय-
मेवेत्यत्र धात्वभेदप्रतीतिः कथम्, अत आह — सादृश्यादिति । तत्र द्विधामवनमात्रवृत्ती सत्याम् ।
ननु कर्तुः सतः कर्मकार्यातिदेशात् स्वयमिति कर्तृत्वप्रतिपादकपदप्रयोगो व्यर्थः, अत आह — अत्रा-
पीति । 'यदेति । एतेन स्वयशब्द आत्मार्थकः प्रथमान्तोऽपि 'प्रयोगविशेषेऽस्तीति सूचितम् ।
आत्मेति । आत्मनः कर्तृत्वापेक्षयैवातिदेशिककर्मत्वमस्तीत्यन्वयः । तथा च वैयर्थ्यमिति भावः ।
ण्यन्तेऽपि कर्मकर्तृत्वं वक्तुं लुनातिलावयत्योः समानार्थत्वमाह — तत इति । यतो लुनातिद्वि-
धामवने वर्तते 'तत इत्यर्थः । प्रयोजकव्यापाराविवक्षायां णिच् कथम्, अत आह — न चेति ।
अनिवृत्तां हेतुः — सिद्धेति । निवृत्तेति । त्यक्तप्रयोजकव्यापाराद् द्विधामवननादिप्रयोज्यव्या-
पारमात्राभिधायिनः प्राकृतेऽर्थे प्रकृतिवाच्ये द्विधामवननादावित्यर्थः । प्रकारान्तरमाह — अपर
इति । लावयति केदारो देवदत्तेनेति । 'णेरणी' इत्यत्र णौचेदग्रहणं समानक्रियत्वलाभार्थम् ।
तेन 'आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोह्यमाणो हस्ती आत्मानं सेचयति' इत्यत्रात्मनेपदं
न भवति । एवमिहाप्यण्यन्तेन समानक्रियत्वं ण्यन्तस्य नास्तीत्यात्मनेपदं न कृतम् । पुनरिति ।
प्रयोजकव्यापाराविवक्षायां लावयतिर्लुनात्यर्थे वर्तते । तत्र केदारस्य कर्तृत्वविवक्षायामनेन सूत्रेणा-
त्मनेपदं भवति । पूर्ववत् प्रयोजकव्यापाराविवक्षायामपि णिचोऽनिवर्तनात् लुनातिक्रियायामेव

^१ प्रतिनिर्देशे निष्पन्नम् — अ.

^२ न चैकस्यां — अ.

^३ विवृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च विकृति-
रूपाः क्रतवः सन्ति । तत्रोपदिष्टानि कानि-
चित् सामानि । तैरतिदिष्टसाम्नां निवृत्ति-
रिति पूर्वपक्षे अविवृद्धस्तोमकेषु प्राकृतस्याति-
दिष्टस्य साम्न उद्भाषः, प्रत्यक्षोपदिष्टानामा-
वापः, विवृद्धस्तोमकेष्ववाप एवेति सिद्धान्ते
पूर्वमीमांसायां १०. ४. १२. अधिकरणेन
कृते, प्रयोदशोनाधिकरणेनायमर्थो विचार्यते
— तावेवापापोद्भाषी यस्मिन् कस्मिंश्चिन्
स्तोमे यस्यां कस्यांश्चिद्वि स्यातामिति प्राप्ते

सिद्धान्तः—एवकारेण पवमानातिरिक्ताज्यादि-
स्तोत्रेषु गायत्रीवृहत्पुण्ड्रव्युक्तासु ऋश्वा-
वापोद्भाषयोः परिसंख्यातत्वात् पवमानेष्वेव
गायत्र्यादिष्ववापोद्भाषी, इति । एवकारश्चैव-
मात्नायते — 'त्रैणि हवै यजस्योदराणि, यद्
गायत्री वृहत्पुण्ड्रं च । अत्र ह्येवावपन्ति,
अत एयोद्वपन्ति' इति । अयमत्रानुसंखेयः ।

^४ प्रदीपे 'सादृश्यात् तत्त्वाध्यवसायः' इत्यत्र
'सादृश्यात् तत्त्वाध्यवसायः' इत्यत्रेनद्रुपाट
इति नाति ।

^५ यथेति — अ.

^६ प्रयोगविशेषोऽस्तीति — अ.

^७ 'ततः' इति नास्ति — अ.

समः क्षणवः १. ३. ६५.

[२, २७५]

(रत्नप्रकाशः) किमर्थमिति । विदेशग्रहणार्हस्य क्षणवोऽत्र निर्देशः किमर्थं कृत इति भावः ॥

भुजोऽनवने १. ३. ६६.

[२, २७५]

(उद्घोतनम्) कौटिल्यार्थस्याप्यवनसंबन्धाभावात् कथं तद्व्यावृत्तिः, अत आह — संसर्ग-
वदिति । किशोरादिशब्दा वत्सस्यैवावस्थाविशेषवाचका इति केचित् । 'धेनुग्रहणस्योपलक्षण-
त्वाद् वडवाद्यो विशेष्या इत्यन्ये ॥

[२, २७५]

(रत्नप्रकाशः) यस्य भुजेरिति । अवनमिन्नेऽर्थे वर्तमानाद् भुजेरात्मनेपदमित्युक्तेऽवनमिन्नेऽ-
वनसदृशोऽवनेन सहैकधात्वर्थो गृह्यते । तस्य ग्रहणमिति । 'नञ्जिव्युक्तन्यायादिति भावः ।
एतेन 'संसर्गवद्विप्रयोगोऽपि विशेषस्मृतिहेतुः । यथा दोग्रीपर्यायो धेनुशब्द उपादीयमानः संसर्ग-
मिविशेषेऽवस्थाप्यते — सवत्सा धेनुरानीयताम्, सकिशोरा, सकरमा, सबर्करेति । एवमवत्सा,
अकिशोरा, अकरमा, अबर्करा, [इति] विशिष्टैव धेनुः प्रतीयते । यस्या येन दृष्टः संसर्गः सैव
तद्रहितानीयते' इति कैयटो निरस्तः । प्रकृतेऽनवनशब्दस्य नञ्तरुपत्वेन संसर्गवन्त्यायानवता-
रात् । पञ्चम्यर्थे सप्तमीमाश्रित्य तस्य बहुव्रीहित्वाम्युपगमेऽवनार्थकस्यावनार्थकत्वाभावासंभवेन
'भुजो कौटिल्ये' इति कौटिल्यार्थकस्यैव ग्रहणापत्तेः । धेनुशब्दस्य नवसूक्तिकायां गवि प्रसिद्धस्य
मकरमाकरमादिशब्दसामानाधिकरण्येन प्रयोगानीचित्यात् । धेनुशब्दस्यैव विशेषावगतिहेतोः
सत्त्वेन तय 'तत्रायायानवताराच्च ॥

जेरणो यत्कर्म णो चेत् स कर्तानाध्याने १. ३. ६७.

[२, २७६-२८५]

(उद्घोतनम्) अन्त्यममेवाह — 'एकस्मिन्निति । कर्मान्तरेति । 'आरोह्यमाणो हस्ती
स्पर्शमारोहयति मनुष्यान्' इत्यादौ । 'एवं वक्ष्यामि' इति भाष्यतात्पर्यमाह — भाष्यकार इति ।

प्यासते ।

'एतेन धेनुशब्दस्य गोत्वममानाधिकरणं धान-
कर्मत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यभिप्रेतमिति भाति ।
नामोऽनमृन्नु धानसंस्त्वमात्रप्रवृत्तिनिमित्त-
कारणं स्वीकृत्य धेनुशब्दस्य वडवादिवाचकत्वम-

'सादृश्यमत्रेत्यानुयाज्यत्वेनेत्याशयः ।

'परिभाषा ७५.

'गमगंयप्रपायेत्यर्थः ।

'एतेन — अ, कृ.

प्रतिनिर्देशेन निष्पन्नमर्थमाह — अणो यत् कर्मति । अणि कर्मणो णौ कर्मत्वोक्त्या कर्मान्तर-
निरासः कथं लभ्यते, अत आह — प्रतिनिर्देशेनेति । तस्यैव कर्मत्ववचनेनेत्यर्थः । ननु विधि-
संभवे परिसंख्या त्रिदोषा, अत आह — न त्विति । तर्हि कर्तृत्वकर्मत्वे स्ताम्, अत आह —
युगपदिति । कर्ता गुणभूतः, कर्म प्रधानम् । न चैकस्यैकस्यां क्रियायामेकदा गुणत्वप्रधानत्वे
संभवत इत्यर्थः । त्रैदोष्यं निराह — यथेष्टमिति । 'अत्र ह्येवावपन्ति' इतिवदेवकारार्थत्वा-
दितरनिवृत्तेस्त्रैदोष्याभाव इति भावः । वाक्यत्रयस्य परस्परनैरपेक्ष्येतिप्रसङ्गादाह — एवमेवा-
मिति । ण्यन्तेऽपि कर्मणः कर्तृत्वमस्तीत्याह — यथेति । ननु प्रयोजकव्यापारे केदारस्य कर्तृ-
त्वाभावात् कथं कर्मवद्भाव इति शङ्कते — कथमिति । लावयतावपि लुनाताविव केदारस्य
कर्मकर्तृत्वमित्युपपादयति — लुनातिस्तावदिति । द्विधामवनोपसर्जने तत्फलवाञ्छिन्ने । तदेव
स्पष्टयति — द्विधा भवन्तमिति । व्यापारद्वयप्रतिपादनस्योपयोगमाह — यदेति । तन्मात्र-
वृत्तौ हेतुः — अनेकेति । प्रयोगमेदेनार्थमेदप्रतीतेरिति भावः । धातुमेदे लुनाति लूयते स्वय-
मेवेत्यत्र धात्वमेदप्रतीतिः कथम्, अत आह — सादृश्यादिति । तत्र द्विधामवनमात्रवृत्तौ सत्याम् ।
ननु कर्तुः सतः कर्मकार्यातिदेशात् स्वयमिति कर्तृत्वप्रतिपादकपदप्रयोगो व्यर्थः, अत आह — अत्रा-
पीति । यदेति । एतेन स्वयंशब्द आत्मार्थकः प्रथमान्तोऽपि 'प्रयोगविशेषेऽस्तीति सूचितम् ।
आत्मेति । आत्मनः कर्तृत्वापेक्षयैवातिदेशिककर्मत्वमस्तीत्यन्वयः । तथा च वैयर्थ्यमिति भावः ।
ण्यन्तेऽपि कर्मकर्तृत्वं वक्तुं लुनातिलावयत्योः समानार्थत्वमाह — तत इति । यतो लुनातिद्वि-
धामवने वर्तते 'तत इत्यर्थः । प्रयोजकव्यापाराविवक्षायां णिच् कथम्, अत आह — न चेति ।
अनिवृत्तौ हेतुः — सिद्धेति । निवृत्तेति । त्यक्तप्रयोजकव्यापाराद् द्विधामवनवादिप्रयोज्यव्या-
पारमात्रमिधायिनः प्राकृतेऽर्थे प्रकृतिवाच्ये द्विधामवनादावित्यर्थः । प्रकारान्तरमाह — अपर
इति । लावयति केदारो देवदत्तेनेति । 'णेरणौ' इत्यत्र णौचेदग्रहणं समानक्रियत्वलामार्थम् ।
तेन 'आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः', आरोहयमाणो हस्ती आत्मानं सेचयति' इत्यत्रात्मनेपदं
न भवति । एवमिहाप्यण्यन्तेन समानक्रियत्वं ण्यन्तस्य नास्तीत्यात्मनेपदं न कृतम् । पुनरिति ।
प्रयोजकव्यापाराविवक्षायां लावयतिर्लुनात्यर्थं वर्तते । तत्र केदारस्य कर्तृत्वविवक्षायामनेन सूत्रेणा-
त्मनेपदं भवति । पूर्ववत् प्रयोजकव्यापाराविवक्षायामपि णिचोऽनिवर्तनात् लुनातिक्रियायामेव

^१ प्रतिनिर्देशे निष्पन्नम् — अ.

^२ न चैकस्यां — अ.

^३ विवृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च विकृति-
रूपाः क्रतवः सन्ति । तत्रोपदिष्टानि कानि-
चित् सामानि । तैरतिदिष्टसाम्नां निवृत्ति-
रिति पूर्वपक्षे अविवृद्धस्तोमकेषु प्राकृतस्याति-
दिष्टस्य साम्न उद्भाषः, प्रत्यक्षोपदिष्टानामा-
वापः, विवृद्धस्तोमकेष्वावाप एवेति सिद्धान्ते
पूर्वमीमांसायां १०. ४. १२. अधिकरणेन
कृते, त्रयोदशेनाधिकरणेनायमर्थो विचार्यते
— तावेवावापोद्भाषी यस्मिन् कस्मिंश्चित्
स्तोत्रे यस्यां कस्यांचिद्विचि स्यातामिति प्राप्ते

सिद्धान्तः—एवकारेण पवमानातिरिक्ताज्यादि-
स्तोत्रेषु गायत्रीवृहत्पुण्ड्रव्युक्तासु ऋक्षा-
वापोद्भाषयोः परिसंख्यातत्वात् पवमानेऽप्येव
गायत्र्यादिष्वावापोद्भाषी, इति । एवकारश्चैव-
माम्नायते — 'त्रीणि हवै यज्ञस्योदराणि, यद्
गायत्री वृहत्पुण्ड्रं च । अत्र ह्येवावपन्ति,
अत एवोद्भवन्ति' इति । अयमत्रानुसंधेयः ।

^४ प्रदीपे 'सारूप्यात् तत्त्वाध्यवसायः' इत्यत्र
'सादृश्यात् तत्त्वाध्यवसायः' इत्यत्रमृष्टपाठ
इति भाति ।

^५ यथेति — अ.

^६ प्रयोगविशेषोऽस्तीति — ऋ.

^७ 'ततः' इति नास्ति — ऋ.

कर्तृत्वकर्मत्वसंभवेनैकक्रियत्वस्यैव संभवादिति भावः। 'कर्मकर्तृत्वात् सिद्धम्' इति भाष्यमाद्य-
प्रकारानुसारेणेत्याह — तत्रेति। समानघातौ तुल्यक्रियत्वमुपपादयति — तथा हीति। यस्मिन्
लावयताविति। लुनाति लावयतीति पर्याय इत्युपपादनादित्यर्थः। अनेन समानघातुत्वमुक्तम्।
तुल्यक्रियत्वमाह — यादृशीति। द्वितीयप्रकारे कर्मवद्भावो न संभवतीत्याह — द्वितीया त्विति।
'कर्मणेति। कर्मवद्भावे समानघातुग्रहणं कर्तव्यमिति वक्ष्यते^१, पचत्योदनं देवदत्तः, घाड्यत्योदनः
स्वयमेवेत्यत्रात्मनेपदं मा भूदिति। एवमिहापि लुनाति केदारं देवदत्तः, लावयते केदारः स्वय-
मेवेति लावयतेर्लुनात्यर्थवृत्तित्वेऽपि 'राड्यत्योदनः स्वयमेव' इत्यत्रेव कर्तृत्वमात्रं तत्र, न कर्मत्व-
मिति समानघातौ कर्मणा तुल्यक्रियत्वं न संभवतीत्यर्थः। कथं पुनरिति। अणी 'कर्मसद्भावेऽयं'
नियमः प्रवर्तते, तदभावान्नियमाप्रवृत्तयेऽन्विचणौ स्यातामेवेत्यर्थः। अस्य नियमस्येति। अणी
'कर्मसद्भावेऽस्य प्रवृत्तिर्नान्यत्रेत्यर्थः। कथं पुनरिति। अत्र कर्मवद्भावामावेन तन्निमित्तय-
विचणोरप्यप्रसङ्गान्निषेधवैयर्थ्यमित्यर्थः। अपरिस्पन्दपरिस्पन्दरूपेण भावक्रिययोर्मदः। कर्मस्यो
भावः 'क्रिया वा येषां घातूनामिति विग्रहः। 'गणयति गणः स्वयमेव' इत्यत्रात्मनेपदप्रतिषेधार्थं
सूत्रमिति भाष्यमुपपादयति — अणाविति। भाष्ये कर्म कर्तेति। णेः प्राक् कर्म, ण्यन्तस्य कर्त-
त्यर्थः। ननु 'न चैतस्मात्' इत्यनेन 'गणयति गणः स्वयमेव' इत्यत्रात्मनेपदभाव एवोक्त इति
'इष्यते च, प्राप्नोति च' इत्ययुक्तम्, अत आह — णेरिति। हेतुमदिति। "ननु 'आघृपाद्वा'
इति चुरादिणिचो विकल्पितत्वात् तत्रापि णेः पूर्व कर्मास्ति, अत आह — णेरिति।" इति
केचित्। अत्रेदं चिन्त्यम्, चुरादेः सकर्मकत्वे केवलस्य प्रयोगसत्त्वे च स्वार्थणिचि हेतुमणिचि
चात्मनेपदमनेन भवतीति णेरिति हेतुमणिचो ग्रहणमिति व्यर्थत्वात्। न च "अणावकर्मकात्"
इत्यत्र बुधादिसूत्राणेरित्यनुवर्तते, स च हेतुमणिजैव, बुधादौ तस्यैव संभवात्। अत्रापि
णेरणाविति 'तुल्यश्रुतत्वात् तस्यैव ग्रहणं युक्तमिति वाच्यम्, तथा सत्यणावित्यत्रापि तद्वदेव हेतु-
मणिच एव ग्रहणस्य युक्ततया 'प्रत्यासत्त्या न्याय्यः' इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तस्मादिदमत्रा-
कृतम् — चुरादिणिचो नित्यत्वपक्षे सामर्थ्यादेव हेतुमणिचो ग्रहणम्। विकल्पपक्षेऽपि स्वार्थणि-
जन्तात् 'णिचश्च' इति विकल्प एव। अनेन तु हेतुमण्यन्तादेव नित्यमात्मनेपदमिति व्यवस्था-
सिद्धये हेतुमणिच एवात्र ग्रहणं व्याख्येयमिति। ननु 'णेः' इत्यत्र हेतुमणिज्ग्रहणेऽपि 'अणी'
इत्यत्र सामान्यग्रहणे स्वार्थणिजभावे गणस्य कर्मत्वाभावाद्धेतुमण्यन्तादप्यात्मनेपदं न स्यात्, अत
आह — प्रतिषेधोऽपीति। एवं 'इष्यते च' इति भाष्यं हेतुमणिजमिप्रायमिति ज्ञेयम्। 'इदं
तर्हि' इत्यनेन संपूर्णनूयस्य प्रयोजनं नोक्तम्, अत आह — न चेति। "निषेधस्य प्रसक्त्यर्थं पूर्वो
भाग इत्यर्थः। विषयः प्रतियोगी। अणी कर्मत्वेन 'वनगुल्मस्य' इति पठ्यन्तं नोदाहरण-
मित्याह — कर्मति। तत्र हेतुः — अत्रेति। वनगुल्मस्येत्यत्र। "अधीगर्थ" इत्यत्र शेष इत्यनु-
वृत्तेरिति भावः। स्मरयत्येनमित्यत्र कर्मवद्भावेन चात्मनेपदप्राप्तिः, अनेन वा। नाद्य इत्याह —
अत्र हीति। कर्मवदिति। 'त्रिद्यमानः कुसूलः पात्राणि गिनति' इत्यत्र कर्मवद्भावनिरासाय

^१ कर्मणेति — ऋ.

^२ महाभाष्ये ३. १. ८७.

^३ कर्मवद्भावे — अ, ऋ.

^४ कर्मवद्भावे — अ, ऋ.

^५ कर्मवद्भावे किङ्कविपरिणामेनानुपपन्नो बोध्यः।

^६ चुरादिणिचसूत्रम्।

^७ पा. सू. १. ३. ८८.

^८ हेतुमणिच एव — ऋ.

^९ तुल्यश्रुतित्वात् — ऋ.

^{१०} पा. सू. १. ३. ७४.

^{११} निषेधप्रसक्त्यर्थं — अ.

^{१२} पा. सू. २. ३. ५२.

तद्वचनम् । न द्वितीय इत्याह — नेति । आत्मनेपदस्य 'प्राप्तिरित्यनुषङ्गः । अणी यत्कर्म तदेव ण्यन्तस्यापि कर्म चेदात्मनेपदमित्युक्तत्वात् । ननु सूत्रारम्भपक्षे येषामण्यन्तानामित्यादित्यमः कर्तृस्थभावकानां कथं लभ्यते, अत आह — एवं चेति । कर्तृस्थभावेऽपि कर्मवद्भावेनात्मनेपदाप्राप्तेर्विध्यर्थं सूत्रं कर्तव्यमित्युक्तमित्यर्थः । विधेः प्रयोजनमाह — तेनेति । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोह्यते हस्ती स्वयमेवेत्यर्थः । नन्वापि कर्मवद्भावेनैवात्मनेपदं स्यात्, नेत्याह — तथा हीति । भाष्यकार इति । 'तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुम्, न रहिर्गत्यर्थः' इति 'भाष्ये' णेत्यर्थः । भाष्यम् 'यद्वितुपरम्' इत्यत्र । न्यायं कथं वाच्यते, अत आह — तथा हीति । अन्येषां तु मते धातूनां क्रियाव्यवस्था शब्दैरेव प्रकल्पितेत्यन्वयः । संक्षेपेण श्लोकार्थमाह — विशेषदर्शनेनेति । विशेषदर्शनं तावदाह — हस्तिनमिति । कर्मभेदेऽपीति । अतो न कर्मस्थत्वमित्यर्थः । शब्दकृतोऽपि विशेषः कर्मस्थत्वद्योतको नास्तीत्याह — न चेति । ननु क्रियायाः कर्मस्थत्वमावेऽपि कर्तृस्थत्वे किं मानम्, अत आह — धातुना चेति । नन्वारोहन्ति हस्तिनमित्यत्र 'कर्मणोऽपि कश्चिद् व्यापारः प्रतीयत एव, अत आह — केवलमिति । अनुमानात् तत्प्रतीतिर्न शब्दादित्यर्थः । 'अनुतिष्ठन्ति' इति शत्रन्तम् । अस्मादेवेति । सूत्रे कर्मग्रहणं कर्तृरप्युपलक्षणम् । तेनाण्यन्तावस्थायां यत्कर्म कर्ता वा तदेव ण्यन्तावस्थायामपि यदि कर्तव्यर्थः । तेनाण्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मव्युदासो ण्यन्तावस्थायां क्रियते । एवं चेति । 'अणी कर्तृणो' कर्मत्वेऽप्यात्मनेपदाङ्गीकारे सतीत्यर्थः । एकमेव आत्मरूपं वस्तु । तस्यैवेति । पुरुषो भोक्तृव न कर्तेति 'तेषां मतमित्यर्थः । मतद्वयेऽप्यचेतनस्य शरीरस्य मुख्यानुभवासंभवात् सुखहेतुना दुःखहेतुना वा संबन्धस्तदनुभवो विवक्षित इत्याह — शरीरस्येति ॥

[२, २७६-२८५]

(रत्नप्रकाशः) अतिप्रसङ्गवारणायैव वार्तिककारः — णेरान्तेपदेति । अपेक्षितव्याहारेण वार्तिकं व्याचष्टे भगवान् — णेरिति । अण्यन्तस्य यत् कर्म यदा ण्यन्त इति । कर्ता भवतीति शेषः । तदेव ण्यन्ते कर्तृभूतमेव । इतरथा हीति । प्रकृतवार्तिकानङ्गीकारे हीत्यर्थः । सर्वप्रसङ्ग इति । सर्वस्मिन् प्रसङ्ग इत्यर्थः । इहापीति । 'आरोह्यमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान्' इत्यत्र । अणी कर्मणो णी कर्तृत्वप्रतिपादनाय पूर्ववाक्यम् 'आरोहन्ति' इत्यादि । 'आरोह्यमाणः' इति तु दृष्टान्तार्थः । यथा तत्रात्मनेपदं जातं तथा 'आरोहयति' इत्यत्रापि स्यादिति । सति तु वार्तिके तत्रातिप्रसङ्गो न भवति । ण्यन्ते कर्तृभूतहस्तिभिन्नस्य स्थलस्य मनुष्याणां च ण्यन्ते कर्मत्वसत्त्वात् । वार्तिकं हि ण्यन्तकर्तृभिन्नकर्मव्यावृत्तिपरम्, सूत्रस्य नियमार्थताकथनपरोत्तरवार्तिकस्वरसात् । अत एव 'अनाध्याने' इति वार्तिककृतौ नामिममत्, तत्र कर्मवद्भावाप्रसक्तेः । एवं वक्ष्यामीति । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण, व्याख्यास्यामीत्यर्थः । णेरिति । अनाध्यानार्थकाण्यन्तादिति भावः । अणी यत् कर्म णी चेदिति । 'स कर्ता' इत्युत्तरवाक्येऽनुवृत्त्यर्थं मध्येऽस्य पाठेऽपि पाठक्रमादर्थक्रमो बलवानिति न्यायेनास्य तृतीयत्वं 'स कर्ता' इत्यस्य द्वितीयत्वं च बोध्यम् । अन्यथाणी कर्मणो णी 'कर्मत्वे विधिपरत्वसंभवेनास्य नियमपरत्वासंभवात् ।

* अपिशब्दो नास्ति — ऋ.

१ अप्राप्तिरित्यनुषङ्गः — अ.

* कर्मणापि — अ.

२ महानाष्यम् ८. १. ५६.

* तात्यानामित्यर्थः ।

३ पा. नू. ८. १. ५६.

* कर्मत्वविधिपरत्व — प, फ.

तथा चायं सूत्रार्थो भगवतो भाष्यकृतोऽभिमतः — प्यन्तादनाध्यानार्थादात्मनेपदं स्यात् तदा, यदाणी कर्म णी कर्ता स्यात्, अणी कर्म णी चेत् कर्म यत् तण्यन्ते कर्तृभूतं तदेव चेत् स्यात्, नान्यदिति । एवं च सूत्रेणैव यथाश्रुतेन वार्तिककाराभिमतोऽप्यर्थः संगृहीतः । तृतीयवाक्येन 'कर्मसामान्य- निराससंभवात् । वार्तिककारमते आह — यद्येवमिति । कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति । 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इति कर्मवद्भावातिदेशादेव 'भावकर्मणोः' इति सूत्रेणात्मनेपदं सिद्धमिति भावः । 'लूयते केदारः स्वयमेव' इत्यस्य योऽर्थः स एव हि 'लावयते केदारः स्वयमेव' इत्यस्य । उत्तरमाह वार्तिककारः — कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेदिति । यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति । सिद्धे सत्यारम्भस्य नियमार्थत्वादिति भावः । तद्वार्तिककाराभिमतं निरस्यति भगवान् — न वेति । वाशब्दो ह्यर्थः । एष दोष इति । यदोषपरिहारपरतया त्वया सूत्रं व्याख्यायते स एष दोषो यक्चिण्प्रसक्तिरूपो न हीत्यर्थः । तस्मादयुक्तं त्वदभिमतं नियमार्थत्वमिति भावः । 'न हेतु- मणिर्निरिति । तस्य स्ववार्तिकेऽनुपादानादिति मन्यते । उदपुपुच्छतेति । अहेतुमणिशब्देन स्वार्थ- णिच इव णिङोऽपि ग्रहणं संभवतीत्येतावन्मात्रेण णावेव कर्मणो णावेव कर्तृत्वेऽपि तत्र प्रकृत- सूत्रप्रवृत्तिमभ्युपगम्य वार्तिककारपरितोपायोदाहरणत्वेनोपन्यस्तमिदम् । एतेन "अस्मिन्विषये पुच्छशब्दः पुच्छकर्मिकायामुदसनक्रियायां वर्तते । तस्मात् स्वार्थे णिङप्रत्ययः । ततो यदा भ्राम्यमाणं पुच्छं संस्कारवशाच्चक्रमिव भ्रमणक्रियायां भूतायां स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तदा 'उदपु- पुच्छत' इत्यात्मनेपदमेव णिङन्ताद्यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रं संपद्यते" इति कैयटो निरस्तः । अणिङ्पुच्छशब्दस्य प्रयोगे पुच्छकर्मकव्युदसनार्थकतायां दुरुपपादत्वात् । णिङ्प्रकृतिवत्त्वदशायां तदर्थकत्वकल्पनस्य व्यर्थत्वाच्च । अत एवोक्तं हरदत्तेन 'यद्यपि णेरिति सामान्यनिर्देशः, तथापि पुच्छभाण्डादेर्णिङो न ग्रहणम्, अणौ कर्मणोऽसंभवात्' इति । स चावश्यमिति । णावेव कर्मणो णी कर्तृत्वे प्रकृतसूत्राप्रवृत्तेरिति भावः । तथा च 'उदपुपुच्छत पुच्छं स्वयमेव' इत्यत्रापि तेनैव वार्तिकेन यक्चिणोः प्रतिषेधः, न तु प्रकृतसूत्रेणेत्युक्तप्रायम् । गणयति गणः स्वयमेवेति । यद्यपि भगवतोऽत्रात्मनेपदमिष्टम्, वक्ष्यति च स्वयमेव, तथापि वार्तिककारमतानुसारेणेदानीं परमैपदं प्रयुक्तम् । तत्र गणनापूर्वकपृथग्व्यवस्थापने गणवर्तनात् कर्मस्यक्रियत्वात् कर्मवद्भाव- प्राप्तिः । आत्मनेपदस्य चेति । प्रकृतसूत्रं वाक्यमेवेन प्यन्तात् कर्मकर्तार्यात्मनेपदं चेदणौ कर्मणो णी कर्तृत्वं एवेति नियमान्तरपरतया व्याख्येयं स्यादिति भावः । इदानीं वार्तिककारः स्वसर्व- स्वमाह — आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं त्विति । तुशब्दो यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति पक्षपरित्यागसूचनाय । तदपि दूषयति भगवान् — इष्यत एवेति । तथा च यथोत्तरं मुनीनां प्राप्ताप्यमिति 'गणयते गणः स्वयमेव' इत्यात्मनेपदप्रयोग एव साधुः, न तु वार्तिककाराभिमतः 'गणयति गणः स्वयमेव' इति परमैपदप्रयोगः । अत्यन्तखेदेनाह वार्तिककारः — किमिष्यत एवेति । तवेष्टिमात्रेण वा तत्रात्मनेपदमुत प्रकृतसूत्रेण तत्रात्मनेपदं वारयितुं न शक्यत इति कृत्वा कर्मकर्तारि "भावकर्मणोः" इति सूत्रेण प्राप्नोत्यपीति भावः । भगवानाह — इष्यते च प्राप्नोति चेति । मयापि तत्रात्मने- पदमिष्यते, 'भावकर्मणोः' इति सूत्रेणापि प्राप्नोतीति भावः । पुच्छति वार्तिककारः — कथमिति । वार्तिककारमुत्तादेव स्वाभिमतं निस्सारयिष्यामीत्याशयेनाह भगवान् — अणाचिति कस्येवं णेर्ग्रहण-

^१ पा. मू. ३. १. ८७.

^२ पा. मू. १. ३. १३.

^३ मुद्रिनाप्यपुस्तकेषु 'न हेतुमणिच्' इति पाठो दृश्यते । 'न हेतुमणिः' इति रत्नप्रनामह-

त्पाठः स्यादिति भाति ।

^४ एतत्पुत्रव्याख्यानारम्भे पदमञ्जरीमिदमुक्तम् ।

^५ पा. मू. १. ३. १३.

^६ पा. मू. १. ३. १३.

मिति । वार्तिककृदाह — यस्मादिति । भगवानाह — न चेति । ह्यर्थे च । एतस्मात्
स्वार्थिकात् । कर्म कर्ता वा विद्यत इति । विद्यत इत्यनेन 'न च' इत्यस्यान्वयः । णेः
स्वार्थिकस्य नित्यत्वात् तं विना धातोः प्रयोगस्यैवाभावात् तयोः सुतरामभाव इति भावः । न
चावृषीयाणां स्वार्थिकणिं विना प्रयोगसत्त्वे 'न चैतस्मात्' इति भाष्यमसंगतमिति वाच्यम्, स्वार्थि-
कणिच्चेन तस्यैक्यं विवक्षित्वा अनित्यत्वाभावस्य तेन भाष्येणोक्तत्वात् । पलायमानः शङ्कते
वार्तिककारः — इदं तर्ह्येति । अनिदिष्टविषयः प्रतिषेधो न शक्यते कर्तुमिति समस्तसूत्रोपादान-
मिति भावः । वनगुल्मस्येति । कर्मणोऽपि वनगुल्मस्य शेषत्वेन विवक्षणात् पृष्ठी, यथा भजे
शम्भोश्चरणयोरिति । स्मरयति वनगुल्मः स्वयमेवेति । अत्र 'स्मरयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेव'
इत्येनं शब्दघटितोऽपपाठो वृत्तिग्रन्थमूलकः, स एव कैयटेनानुसृतः । तदनुसरणमयुक्तम्, स्वय-
मेवेति शब्दस्वारस्येन कर्मकर्तृविचारप्रकरणानुसारेण च तत्पाठस्योपेक्षाया एव युक्तत्वात् । तदपि
सूत्रप्रयोजनं खण्डयति भगवान् — एतदपीति । कर्मस्यभावकानामिति । अपरिस्पन्दसाधनसाध्या
भावः । सपरिस्पन्दसाधनसाध्या क्रिया । अयं स्मृधातुः । तदेवं वार्तिककारमिमं सूत्रप्रयोजनं
दूषयित्वा स्वयं भगवान् तत्प्रयोजनायाह — एवं तर्हि सिद्धे सतीति । भवतीति । प्रकृतसूत्रे-
णेति शेषः । तथा चेदं परस्मैपदव्यावृत्त्यर्थमेव सूत्रम्, न तु यगादिव्यावृत्त्यर्थमिति सूत्रकारभाष्य-
कारयोर्मतम् । दर्शयते भूत्यान् राज्ञेति । अत्रोदाहरणेऽप्यन्तकर्तृणीं कर्मत्वेऽप्यात्मनेपदस्य भग-
वता दर्शितत्वात् 'अणी यत् कर्म णी चेत्' इति वाक्येनाप्यन्तकर्मण एव प्यन्ते कर्मत्वं वार्यते,
न तु णी कर्मसामान्यं वार्यत इति गम्यते । एतेन "अस्मादेवोदाहरणाद् भाष्यकारस्यायमभिप्राय
ऊह्यते — अप्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मन्तरसद्भावे आत्मनेपदं न भवति,
यथा 'स्थलमारोहयति मनुष्यान्' इति " इति कैयटो निरस्तः । स्थलमनुष्ययोस्तत्राणी कर्मकर्तृ-
त्वेन तद्भिन्नस्य कर्मणोऽभावेनात्मनेपदप्रसङ्गात् । आत्मनः कर्मत्व इति । कर्तृत्वे चेति शेषः ।
हन्त्यात्मानमिति । आत्मेति शेषः । एकस्यैव वस्तुनो भेदं परिकल्प्य कर्मत्वं कर्तृत्वं चाभित्यो-
भी यदा आत्मशब्देनैव व्यवह्रियेते तदा 'हन्त्यात्मात्मानम्' इत्यनेन तुल्यार्थे 'धातयत्यात्मात्मानम्'
इत्यात्मनेपदं स्यादिति भावः । न वा प्यन्तेऽन्यस्य कर्तृत्वादिति । तथा चाणी कर्मणो णी
कर्तृत्वाभावादेव तत्रात्मनेपदं न भविष्यतीति भावः । यदा त्वणी कर्मण एव तत्र णी कर्तृत्वं
तदा भवत्येवात्मनेपदं 'धातयते आत्मा स्वयमेव' इति । अन्तरात्मेति । सांख्यादिपक्षेऽन्तरा-
त्मान्तःकरणं, लिङ्गशरीरं वा । शरीरात्मेति । स्थूलशरीरमत्र शरीरशब्देन विवक्षितम् ।
अनुभवतीति । प्राप्नोतीत्यर्थः । अशनपानादिजन्यगुणेन तदभावव्याधिजन्यगुणेन च स्थूल-
शरीरमादौ युज्यते, तदन्वन्तरात्मा, तदनु जीवः । एतेन 'शरीरस्याचेतनत्वात् गुणदुःखहेतुगुण्यं
शरीरं संबध्यत इति व्याख्येयम्' इति कैयटो निरस्तः । जन्यगुणदुःखान्ध्यामनन्तनस्यैव संबन्धो
मुखः, चेतनेन तु स्फटिकलीहित्यवसारोपित इति सर्वैरेव वैदिकैरभ्युपगतत्वेन तद्विद्वद्भेदाधिक-
भेदानुसरणानीक्षितत्वात् । अन्तरात्मा सुषुप्तौ इति । निद्रारूपशब्दानादिजन्यगुणेनाध्यात्मजन्य-
गुणेन चान्तरात्मा मुख्यतया युज्यते, तदनु स्थूलशरीरे जीवने ॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले १. ३. ७२.

[२, २८६-२९०]

(उद्द्योतनम्) प्रत्याख्यानतात्पर्यमाह — इदमिति । संविधानं प्रयोजकव्यापारः । णि-
जात्मनेपदयोर्विषयविभागमाह — अनेकार्थत्वादित्यादिना । यद्यपि णिजुक्तसंविधानद्योतकत्वेनैव
णिजन्तादप्यात्मनेपदं युज्यते, तथापि 'णिचश्च' इति सूत्रद्वैत्यपरिहाराय 'संविधानान्तरं कल्प-
नीयमित्याह — यदेति । पाके देवदत्तममात्यः प्रेरयति, तं यदा राजा प्रेरयति तदा 'राजा
'पाचयते' इति भवति । संविधानवृत्तिरस्य इदं विधानमिति कथं लभ्यते, अत आह — कर्त्र-
भिप्राय इति । यद्यपि 'पचते, पाचयतीत्यर्थः' इत्युक्तम्, तथापि प्रतीतिमपि संपादयितुं पुनराह
— श्रौणीष्वेति । तर्हि स्वरितञितद्वयतिरिक्तादपि संविधानवृत्तेर्धातोर्नानात्मनेपदं स्यात्, अत
आह — स्वरितेति । प्रत्याख्यातमिति । संविधानं वृत्तावात्मनेपदम्, असंविधानवृत्तौ परस्मै-
पदमिति प्रयोगद्वयसिद्धिरिति भावः । प्रकारान्तरेण प्रत्याख्यानतात्पर्यमाह — अन्ये त्विति ।
नन्वेवं यात्यादावप्यात्मनेपदं स्यात्, अत आह — सा चेति । संविधानवृत्तेः कृपेः 'कृपति' इति
परस्मैपदं कथम्, अत आह — पञ्चभिरिति । 'पञ्चभिर्हलैः' इत्यनेन संविधानं प्रतीयते,
'प्रयोज्यस्यैकस्य पञ्चकरणकृपिकर्तृत्वासंभवादिति भावः । 'कृष विलेखने' इति तौदादिकः
स्वरितेत् । पक्ष इति । पक्षान्तरे 'कृपते' इति भवतीत्यर्थः । क्रियामात्रेति । 'संविधाना-
विवक्षायामित्यर्थः । 'स्वामिधर्मः संविधानम् । 'द्वितीयमतेऽप्याह — सर्वत्र [च] स्वार्थेति ।
नेदं वाचनिकम्, किं तु विशेषणसामर्थ्यलभ्यमित्याह — संभव इति । संभवव्यभिचाराम्नां हि
विशेषणत्वमिति भावः । सर्वत्र संविधानसंभवादित्युक्तं निराह — यात्यादय इति । 'द्वितीय-
प्रकारेऽप्याह — अथवेति । 'प्रत्ययद्वयस्य पौनरुक्त्यं निराह — प्रकारेति । कर्त्राय इत्यत्र
कर्मण्यणिग्याह — कर्तारमिति । द्विविधमिति । सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोमः, सर्वेभ्यः
कामेभ्यो दशपूणमासी, इति श्रुतेः । 'यागत्वाश्रयस्य वा द्विविधं फलम् । विधुरेति । विधुरः
विरोधी, प्रत्ययः हेतुः तस्य उपनिपातः प्राप्तिः, तत्संभव इति विग्रहः । 'स च ग्रह-

इत्यर्थः ।

१ पा. सू. १. ३. ७४.

२ संविधानान्तरं — ऋ.

३ प्रेरयत इति — ऋ.

४ वृत्तादात्मनेपदं — ऋ.

५ अत्र कृपधातोः प्रयोज्यनिष्ठव्यापारवाचित्वे
तस्यैकत्वात् पञ्चहलकरणकृपिकर्तृत्वं न
संभवतीत्यर्थः ।

६ संविधानविवक्षायामित्यर्थः — अ.

७ प्रदीपे 'स्वामिगतो धर्मः' इत्यत्र 'स्वामिधर्मः'
दत्तपर्यानुवादो बोध्यः ।

८ स्वार्थं यः प्रियामारमत इत्युक्तेऽन्येषां मत

१ स्वार्थं यः क्रियामारमत इत्युक्तप्रकार इत्यर्थः ।

२ थाल्जातीयर् इति प्रत्ययद्वयस्येत्यर्थः ।

३ अयं भावः — एकस्यैव ज्योतिष्टोमादिया-
गस्य दृष्टादृष्टफलद्वयमित्यभिप्रेत्य तत्र प्रमाण-
तया श्रुतिरुदाहृता । इदानीं तु यागत्वा-
श्रयस्येत्यनेन यस्य कस्यचिदागस्येत्यर्थात्
कस्यचिद् दृष्टं फलम्, अन्यस्यादृष्टमित्यो-
चित्यानुसारेण विभागः, इति । यया कारीर्या
वृष्टिकामो यजेत, चित्रया यजेत पद्म-
कामः, अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः, इति ।

४ विधुरोपनिपातश्चेत्यर्थः ।

साक्षात्कारः, 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इति दर्शनात्। 'कर्मनाशाविलङ्घनाद्विर्वा। न त्वत्रेति। फलस्य भावितो विप्रकर्षः अप्राप्तिनिमित्तम्, स चात्र नास्तीत्यर्थः। 'पादो भूतिरस्मिन्निति'। 'सोऽस्याशवस्नभृतयः' इत्यत्रत्यास्येत्यस्यार्थतोऽनुभाषणम् 'अस्मिन्' इति। 'तदस्मिन्' इत्यतोऽस्मिन्नित्यनुवृत्त्यभिप्रायो वा। भाष्ये पादिकमहरिति। एतस्मिन्नह्नि पादिकं वेतनं लप्स्यामह इति बुद्ध्येत्यर्थः। ननु यागं विनापि गङ्गास्तानादिना स्वर्गो लभ्यते। यागं विना तत्साध्य-स्वर्गालाभश्चेद् याजकानामपि यागं विना तन्निमित्तस्य गोरालाभ एवेत्यत आह — 'तदुक्तमिति। स्वर्गोद्देशेन याग आरभ्यते, न तु याजकदक्षिणोद्देशेनेति भावः॥

[२, २८६-२९०]

(रत्नप्रकाशः) याति वातीति। यानादिक्रियाजन्यं फलं कर्तृगामि भवतीति भावः। सर्वेषामिति। धातूनामिति शेषः। अस्तीति। वाच्यमिति शेषः। एवं चाकर्मकधातूनामपि किञ्चित् क्रियाजन्यं फलं वाच्यं कर्तृगतमस्तीति सिद्धम्। एवं च व्यापारव्यधिकरणधातुवाच्य-फलाश्रयस्य कर्मत्वमित्यकर्मकताया न विरोध इत्यपि बोध्यम्। येषामिति। संभवव्यभिचारयोस्तत्र सत्त्वादिति भावः। 'एषामिति। यातिप्रभृतीनामित्यर्थः। एतेन 'हेतुमणिञ्चा सह पाक्षिकमात्मनेपदमनेन विधीयत इति केचिदाहुः' इति निरस्तम्। प्रकृतभाष्यविरोधात्। यदप्युक्तम् 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्यनेन हेतुमणिजर्थसंविधानलक्षण एव क्रियाविशेष उपलक्ष्यते। 'क्रीणीष्व, 'पचसे, घत्ते, चिनुते' इति शिष्टप्रयोगेषु ण्यर्थोऽवगम्यते' इति। तदप्युक्तम्। तस्य तदुपलक्षकत्वाश्रयणे क्रीणीष्वेत्यादौ तादृगर्थप्रतीती च मानाभावात्। एतदस्वरसेन तेनापि भाष्यानुगुणस्य सार्वजनीनपक्षस्य 'अन्ये त्वाहुः' इत्यादिना प्रदर्शितत्वाच्च। यदप्युक्तम् 'स्वरितञित एव संविधाने शब्दशक्तिस्वामाख्याद् वर्तन्ते नान्ये धातव इति स्वरितञिद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम्' इति। तदप्युक्तम्, धातुमात्रस्य हेतुमणिजहत्वेन संविधातुवृत्तित्वसंभवेन स्वरितञितामेव तद्वृत्तित्वकल्पने मानप्रयोजनयोरभावात्। तदभिप्रायेण भगवता सूत्रस्याप्रत्याख्यातत्वाच्च। यदप्युक्तम् 'सा च स्वार्थपरार्थता विवक्षानिमित्ता लौकिकप्रयोगे स्वरितञिद्विषयैव, न यात्यादि-विषयेत्यस्मिन्नपि पक्षे स्वरितञिद्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानम्' इति। तदप्युक्तम्, स्वार्थपरार्थताया विवक्षानिमित्तत्वाश्रयणे मानाभावात्। 'पचन्ति भक्तकराः, कुर्वन्ति कर्मकराः, यजन्ति याजकाः'

^१ मुण्डकोपनिषत् २.२.८.

^२ 'कर्मनाशाजलस्पशत् करतोयाविलङ्घनात्। गण्डकीबाहुतरणाद् घर्मः क्षरति कीर्तनात्' इति स्मृतिवचनेन [इदं च स्मृतिवचनं निर्णयसागरमुद्रिते टिप्पण्यां लिखितम्] कर्मनाशाख्यनदीजलस्पशस्य करतोयाख्यनदी-लङ्घनस्य गण्डकयाख्यनदीबाहुतरणस्य कीर्तनस्य च धर्मक्षरणहेतुत्वावगतेरिति भावः।

^३ प्रदीपे 'पादो भूतिरस्येत्यत्रार्थे' इत्यत्र 'पादो भूतिरस्मिन्नित्यत्रार्थे' इत्यत्रमट्टपाठ इति भाति।

^४ पा. सू. ५. १. ५६.

^५ पा. सू. ५. १. ४७. तदस्मिन्वृद्धयायेति सूत्रादित्यर्थः।

^६ अपिशब्दो नास्ति — ऋ.

^७ प्रदीपे 'तथा च हरिणोक्तम्' इत्यत्र 'तदुक्तं हरिणा' इति पाठोऽभिमत इति भाति।

^८ भाष्ये 'न चैतेषाम्' इत्यत्र 'न चेषाम्' इति पाठो निर्णयसागरमुद्रिते।

^९ अर्थानुवादोऽयम्।

^{१०} प्रदीपे 'वपते' इत्यस्य स्थाने 'पचसे' इति पाठादन्तरं निर्णयसागरमुद्रितेऽप्यो न्यदर्शितः।

इति भाष्यकाराभिमतप्रत्युदाहरणविरोधाच्च । विवक्षानुरोधेन प्रकृतसूत्रप्रवृत्त्याश्रयणे हि 'पचन्ते भक्तकराः, कुर्वन्ते कर्मकराः, यजन्ते याजकाः' इत्यादावात्मनेपदस्य, 'देवदत्तः पचति, देवदत्तो लुनाति, देवदत्तो यजति' इत्यादौ स्वार्थामिप्रायकप्रयोगे परस्मैपदस्य च प्रसक्त्या प्रकृतभाष्यव्याकोपो भवति । 'कमलवनोद्घाटनं कुर्वन्ते ये' इत्यादौ तु 'कूलं पिपतिपति' इत्यादौ सन्निवाचेतनेऽपि चेतनधर्मारोपेणात्मनेपदं ज्ञेयम् । न चैतावता 'याजका यजन्ति' इत्यादौ वैवक्षिकमात्मनेपदमङ्गीकर्तुं युज्यते, भाष्यविरोधात् । तथाजातीयका इति । तथा जातिरिति 'विशेषणं विशेष्येण' इति 'मयूरव्यंसकादयश्च' इति वा समासे ततः 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि' इति छे ततः स्वार्थिकः कन् । एतेन 'प्रकारमात्रे थालं विधाय प्रकारवति जातीयर् विहितः' इति निरस्तम् । थाल-जातीययोरुभयोरपि प्रकारवचने विहितत्वेनैकत्र प्रयोगाङ्गीकारे मानुप्रयोजनयोरभावात् । भाष्यप्रयोगस्यान्ययोपपन्नत्वाच्च । कर्त्राय इति । कर्तारमेति प्राप्नोतीति 'कर्मण्यण्' । संप्रत्येतीति । वर्तमानकालस्यैवोपभोगार्हस्य फलत्वौचित्यात् । अत एव ह्यतीतानागतगवादिना गोमानित्यादिव्यवहारो न भवतीति भावः । एतेन 'केचिदाहुः — वर्तमानकालविवक्षा स्यादिति । तदयुक्तम्, कालसामान्येऽण्विधानात् । तस्मादयमर्थः — द्विविधं हि यागादिकलम्, दृष्टमन्नपुत्र-वृष्टिशत्रुवधादिकम्, अदृष्टं स्वर्गादि । तत्र पूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यंभावीति प्रधानम्, इतरत्तु विधुर-प्रत्ययोपनिपातसंभवे व्यभिचारसंभवाद्विप्रकृष्टत्वाच्चाप्रधानमिति तस्येह ग्रहणं न स्यात् । अभि-प्रग्रहणात् तस्यापि ग्रहणम् । अभिमुख्यं फलस्य यदा कर्ता बुद्ध्याध्यवस्यति क्रियारम्भे तदात्मनेपदमित्ययमर्थोऽभिप्रग्रहणे सति लभ्यते' इति निरस्तम् । 'वर्तमानकालविवक्षा स्यात्' इति ग्रन्थस्य 'तेन यं चाभिप्रैति यंचाभिप्रैप्यति यं चाभिप्रागात्' इति भाष्यानुगुण्येन 'तदयुक्तम्, कालसामान्येऽण्विधानात्' इत्यस्यैवायुक्तत्वात् । यजिवपिभ्यां वर्तमानफलशून्याभ्यां सामान्यत आत्मनेपदं न स्यादिति भाष्यारूढत्वेन यागफलस्य द्वैविध्यमाश्रित्यैकयात्मनेपदस्वीकारेऽन्यत्र तदस्वीकारेऽन्न-पुत्रवृष्ट्यादिरूपस्य यागफलस्यावश्यंभावविवक्षायाः अन्यस्यानवश्यंभावाप्राधान्ययोश्च मानाभावात् । विधुरप्रत्ययोपनिपातसंभवव्यभिचारसंभवयोरन्नादावपि यागफले संभवेनार्धजरतीयाश्रयणानौचित्यात् । विधुरप्रत्ययोपनिपातसंभवादिकीर्तनस्यात्मनो वेदबाह्यत्वमात्रसूचकस्य प्रकृतानुपयोगाच्च । क्षुणीत इति । लवनसमनन्तरमेव सपलालधान्यस्य गृहे आनेतुं शक्यत्वात् लवनफलं वर्तमानमिति लट आत्मनेपदम् । 'अलविष्ट, लविप्यते' इत्यत्र न स्यात्, फलस्य तत्रावर्तमानत्वादिति भावः । पुनोत इति । पयनसमनन्तरं दुग्धसक्त्वादिकं मोजनार्हं संपद्यत इति लट आत्मनेपदं स्यात् । 'अपविष्ट, पविप्यते' इत्यत्र न स्यात्, फलस्यावर्तमानत्वादिति भावः । इह न स्यादिति । वर्तमानेऽपीति भावः । यजियप्यादिकलं हि कथंचिदपि वर्तमानं न भवति । ननु यजिवप्योः स्वरितेत्वं व्यर्थं स्यादिति चेन्न, घातूनामनेकार्यत्वेन यजेः संगतिकरणे वर्तमानस्य 'जलाशयं यजते' इत्यादौ प्राप्नोतीत्यर्थस्य, यपेच्छेदने वर्तमानस्य 'आम्रफलं वपते' इत्यादौ छिनत्तीत्यर्थस्य च सर्वरम्भेयत्वेन तत्फलस्य स्नानमगाररूपस्य वर्तमानत्वेन च तत्र तस्य सार्यंययात् । एतेन 'घपत इति । 'केनश्मथु वपते' इत्यत्रैवास्तत्रे फले स्यात् । 'धान्यं वपते' इत्यत्र विप्रकृष्टे न स्यादित्यर्थः' इति कैयटो निरस्तः । केनश्मथुवपनफलस्य कर्तृगामित्वासंभवात् । अत एव भूयादि-

१ आपाचमानमिदं रूपं बोध्यम् ।

२ आपाचमानं रूपमिदं बोध्यम् ।

३ मयूरव्यंसके मयूरव्यंसके इत्यो. २.

४ पा. मू. २. १. ५७.

५ पा. मू. २. १. ७२.

६ पा. मू. ५. ४. ९.

७ पा. मू. ३. २. १.

८ तै. मं. ६. १. १.

सूत्रे 'केशश्मश्रु वपते' इति परस्मैपदं निदर्शितम् । 'केशश्मश्रु वपते' इति वेदगतप्रयोगस्त्वन्तर्भावितव्यर्थस्य वपेः । वापयत इति हि तस्यार्थः । न हि यजमानेन स्वकेशश्मश्रुवपनं कर्तुं शक्यते । वापनफलं तु यजमानगामि भवतीति युज्यते तत्रात्मनेपदम् । एतेन 'केशश्मश्रु वपते' इति वेदगतात्मनेपदं दृष्ट्वा तद्वपनं यजमानकर्तृकं भवतीति वदन्तोऽपि व्याकरणाध्ययनशून्या निरस्ताः । यदप्युक्तं तेनैव 'यं चाभिप्रायादिति । कालंप्रसङ्गेनोक्तम्, न त्वत्राप्राप्तेरिति मत्तमस्ति' इति । तदपि तुच्छम्, 'यं चाभिप्रैति, यं चाभिप्रैष्यति' इति निर्देशयोरिव 'यं चाभिप्रायात्' इत्यस्यापि युक्तत्वेन तस्य प्रासङ्गिकत्वकथने बीजाभावात् । 'सर्वत्राभिमुख्य' इति । भूतभविष्यतोरपि फलयोः कर्तृगामितार्हत्वे सति तस्यैवाभिप्रग्रहणबलेनाश्रयणात् सर्वत्रात्मनेपदं सिद्धमिति भावः । पचन्ति भक्तकरा इति । 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्यस्याभावे 'पचन्ति भक्तकराः' इत्यादावप्यात्मनेपदमेव स्यादिति भावः । ननु 'स्वरितञितः' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादात्मनेपदविकल्पे इष्टतो व्यवस्था च भविष्यतीति व्यर्थमेव तद्विशेषणमिति चेद् भ्रान्तोऽस्ति । स्वरितञकारयोरनुबन्धत्वाश्रयणादेवोक्तव्यवस्थायाः सकलेष्टसिद्धेश्चोपपत्तौ 'स्वरितञितः' इत्यपि सूत्रं न कर्तव्यम्, शास्त्राध्ययनादिकमपि न कर्तव्यमिति त्वया वक्तुं शक्यत्वात् । इदमसाधारणं क्रियाफलं भवति, इदं न भवतीति तद्विवेकशून्य आह — कर्त्रभिप्राय इति । पादिकमिति । पादो रजतमुद्रादेश्चतुर्थांशो भूतिरस्येति पादिकम् । 'सोऽस्यांशवस्तन्भूतयः' इति निर्दिष्टे आर्हीयेऽर्थे 'असमासे निष्कादिभ्यः' इत्यनेन ठक् । तस्य 'अहः' इति विशेष्यसमर्पकम् । अह्नः पादिकत्वं नाम पादोद्देशेन निर्वर्त्यमानक्रियाधारत्वम् । 'लप्स्यामहे' इत्यस्य 'तुक्तक्रियया व्याप्स्यामीत्यर्थः' । सर्वत्रेति । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न भन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायादिति भावः । प्रकर्षगतिरिति । क्रियाफलशब्देन तत्तत्क्रियाया यदसाधारणं फलं तदाश्रयिष्यत इति भावः । यजिफलमिति । गङ्गास्तानगोदानादिफलविजातीयं यागैकसाध्यमिति भावः । वपिफलमिति । धान्यादिकम् । अन्तरेणापीति । अध्यापनप्रतिग्रहादिनेति भावः । भूतकाश्चेति । अन्तरेण किञ्चित् कर्म कर्मान्तरेणेति शेषः । तथा च स्वरितेतो जितश्च घातोरसाधारणफलभाजि कर्तर्यात्मनेपदमिति सूत्रार्थः फलितः । यत्तु हरिणोक्तम् — 'यस्यार्थस्य प्रसिद्धचर्यमारभ्यन्ते पचादयः । तत्प्रधानं फलं तेषां न लाभानि प्रयोजनम् ॥' इति । तत्र, ओदनादिनिष्पत्तिरूपपच्यादिकस्य भोक्त्रादिसंवन्धित्वेन द्रव्यादिप्राप्तिरूपतत्फलस्य पक्त्रादिगामित्वेन च तयोः प्रधानोपसर्जनभावकल्पनायां मानाभावात् । तेनैव जायते यत्तत्तस्यासाधारणं फलम् । तेन चान्येन जायेत यत्तत् साधारणं भवेत् । इति श्लोकस्यात्रोचित्याच्च ॥

१ तै. सं. ६. १. १.

२ तै. सं. ६. १. १.

३ भाष्ये 'सर्वत्राभिमुख्यमात्रे' इत्यत्र 'सर्वत्राभिमुख्ये' इति पाठः स्वीकृतः ।

४ पा. सू. ५. १. ५६.

५ पा. सू. ५. १. २०.

६ इति विशेष्यम् — प.

७ लो. न्या. साहज्यो. पृष्ठम् १२६.

८ वाक्यपदीयम् ३. १२. १८.

शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् १. ३. ७८.

[२, २९१-२९२]

(उद्घोतनम्) ननु 'कार्यातिदेशपक्षे परत्वादात्मनेपदमेव भविष्यति किं प्रतिषेधेन, अत आह — कुसूलस्येति । ननु प्रकृतिनियमपक्षे शेषादित्यनुक्तावपि 'शेते' इत्यादौ न परस्मैपद-प्रसङ्गः, अत आह — प्रत्ययेति । ननु 'अनुक्रियते' इत्यत्र कर्मकर्तुः शेषत्वाभावादेव परस्मै-पदं न भविष्यति, किं कर्तृग्रहणेन, अत आह — अनुपराभ्यामिति । कर्तृग्रहणेऽपि तत्प्रसङ्गो न निराकृतः, अत आह — सति त्विति ॥

[२, २९१-२९२]

(रत्नप्रकाशः) 'शेषवचनं पञ्चम्या चेदिति । यथाश्रुतन्यास इत्यर्थः । अर्थ इति । कर्मकर्तृरूप इत्यर्थः । प्रतिषेध इति । परस्मैपदस्येति शेषः । शेष इति वक्ष्यामीति । 'शेषे कर्तरि परस्मैपदम्' इति वक्ष्यामीति भावः । तथा च 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदनियमे उपयुक्त-त्वात् कर्मकर्तुरशेषत्वेन परस्मैपदाप्रसक्तिरिति भावः । सप्तम्या चेदिति । प्रत्ययनियमे सति प्रकृतीनामनियमादनुदात्तङितः परस्मैपदमपि प्राप्नोतीति भावः । शेषाच्छेष इति । कर्तर्यात्मने-पदमिति शेषः । किमर्थं स्यादिति । भावकर्मभिन्नः शेषः, अकर्मकर्तृत्वं लकारार्थ इति प्रकृत-सूत्रे कर्तृग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः । अनुपराद्यर्थमिति । 'अनुपराभ्यां कृञः' इत्यादिपूत्तर-सूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तत्र शेषेग्रहणानुवृत्त्येष्टं न सिध्यति । आत्मनेपदनियमविषय एवोत्तर-सूत्राणां प्रवृत्तत्वेन बाधितार्थकत्वापत्तेः । कर्तृग्रहणानुवृत्तौ तु शेषग्रहणं तद्विशेषणं संपद्यत इति बाधितार्थकत्वाभावः । तत्र शेषग्रहणविशेषितकर्तृग्रहणस्य प्रयोजनं दर्शयति — अनुक्रियते स्वय-मेवेति । अन्यत् सुगमम् ॥

अनुपराभ्यां कृञः १. ३. ७९.

[२, २९२-२९३]

(उद्घोतनम्) नन्वात्मनेपदापवादत्वेन परस्मैपदे विधीयमाने कथमात्मनेपदप्रसङ्गः, अत आह — अयमिति । 'स्वरितञितः' इत्यनेनात्मनेपदे उपयुक्तत्वेनाशेषतया 'शेषात्कर्तरि' इत्य-नेनाप्राप्तं परस्मैपदं 'स्वरितञितः' इत्यात्मनेपदनियमेन बाध्यमानमनेन प्रतिप्रमूयत इत्यात्मने-

'कर्मवत्कर्मणेत्यनेन कार्यातिदेशः क्रियत इति पक्षे तेन विहितात्मनेपदरूपकार्यस्य शेषादि-त्येतदपेक्षया परत्वादिति भावः ।

'प्रदीपे 'मति कर्तृग्रहणे' इत्यत्र 'मति तु कर्तृ-ग्रहणे' इति पाठो निरर्थकमागममुद्रिने ।

'पा. मू. १. ३. १३.

'पा. मू. १. ३. ७९.

'पा. मू. १. ३. ७२.

'पा. मू. १. ३. ७८.

'इत्यनेन प्राप्तं — अ, ऋ.

'पा. मू. १. ३. ७२.

'इत्यात्मनेपदे नियमेन — अ, ऋ.

पदं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः। मौलेन 'स्वरितजितः' इत्यनेन। प्रतिप्रसवोऽयम्, न विधिरित्युक्तम्; अत आह — नियमापाकरणेति। प्रतिप्रसवपक्षे चानुवृत्तिं विनापि विकल्पसिद्धिः^१। तस्मिन् सूत्रे वाग्रहणामावात् कथं ज्ञापकत्वम्, अत आह — द्युद्भय इति। स्वरितत्वेनेति। तत्र सूत्रकृता स्वरितत्वं प्रतिज्ञातम्, तदेव लिङ्गमित्यर्थः। 'अनुपराभ्याम्' इत्यस्य विधित्वेनैवात्मने-पदनिषेधसिद्धेर्निषेधवचनं व्यर्थम्, अत आह — साक्षादिति। मूलविधेः प्रतिप्रसवाशङ्कया विधि-त्वस्यास्पष्टत्वात् स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं निषेधः कर्तव्यः इत्यर्थः। आत्मनेपदापवाद इति। प्रति-प्रसवशङ्का विधित्वव्याख्यानानेन निरसनीयेति भावः॥

[२, २९२-२९३]

(रत्नप्रकाशः) परस्मैपदप्रतिषेधादिति। आत्मनेपदनियमेनेति शेषः। तत्रात्मनेपदप्रति-षेध इति। अनेन सूत्रेणाप्राप्तपरस्मैपदस्य विधानात् कर्त्रभिप्राये प्राप्तस्यात्मनेपदस्य प्रतिषेधोऽ-नेन कर्तुं न शक्यत इत्यपूर्वं तत्प्रतिषेधवचनं कर्तव्यमिति भावः। विधीयत इति। अप्राप्त-मिति शेषः। एतेन 'नियमापाकरणद्वारेण प्रतिप्रसूयत इत्यर्थः' इति कैयटो निरस्तः। नियमा-पाकरणद्वारेत्यस्यासंगतत्वात्। अप्राप्तविधिपरेण वचनेन नियमापाकरणं कर्तुं न शक्यत इति प्रतिषेधवचनं पृथगेव कर्तव्यमिति वदता नियमापाकरणद्वारा प्रतिप्रसवार्थमिति कथं वक्तव्यं स्यात्। समावृत्ते — न वेति। वाच्यनादिति। वाग्रहणानुवृत्तितात्पर्येण 'वा क्यपः' इत्यस्यानन्तरं 'द्युद्भयो लुङि' इत्यादिसूत्रीकरणादिति भावः। यदि प्रतिपिद्धपरस्मैपदप्रतिप्रसवविषये आत्मने-पदं स्यात् तर्हि तत्र तत्त्रिसूत्रीपाठोऽनर्थकः स्यात्, 'वा क्यपः' इत्यस्मात् पूर्वमेव तस्य कर्तव्य-त्वादित्येतत्प्रतिप्रसवविषये आत्मनेपदं न प्रवर्तत इति ज्ञापयति। उपायान्तरमप्यत्र संभवती-त्याह — आत्मनेपदनियमे वेति। अनुपराभ्यां कृञो नेति। आत्मनेपदमित्यनुपज्यते। तथा च तत्रात्मनेपदस्यैव निषेधः कृतः, न तु नियमस्येति 'शेषात् कर्तरि' इति परस्मैपदमेव भविष्य-तीति भावः। आत्मनेपदेन बाध्यत इति। आत्मनेपदनियमेन निवर्त्यत इत्यर्थः। एवं परस्मै-पदेनेति। विशेषविहितेनेति शेषः। आत्मनेपदमिति। केवलादुपसर्गान्तरपूर्वाच्च सावकाश-मिति शेषः॥

बुधयुधनशजनेऽब्रुद्वसुभ्यो णेः १. ३. ८६.

[२, २९४]

(उद्घोतनम्) नन्वत्र 'बुधयुधनशजनामकर्मकत्वात् 'अणावकर्मकात्' इत्येव परस्मैपदं सिद्ध-

^१ पा. सू. १. ३. ७२. 'मौलेन' इत्यस्य 'स्वरित-जितः' इत्यनेनेत्येव 'अ, ऋ' मातृकयोर्द्वयोरप्यु-पलभ्यते। परं तु तेनात्मनेपदस्यैव नियमात् 'आत्मनेपदपरस्मैपदप्रसङ्गः' इत्यनेनानन्वयः स्यात्। तस्मात् मौलेनेत्यस्य सर्वेषां मूले स्थितेन तिप्तस्मृतीत्यनेनेति नागेशकृतव्या-ख्यानमेव युक्तं भाति। कोशान्तरं निरीक्ष्यम्।

^२ चानुवृत्ति — ऋ.

^३ सिद्धेः — अ.

^४ पा. नू. १. ३. ९०.

^५ पा. मू. १. ३. ९१.

^६ पा. मू. १. ३. ९०.

^७ पा. मू. १. ३. ७८.

^८ बुधपातोऽरकर्मकत्वं विकसनार्थत्वे बोध्यम्।

^९ पा. मू. १. ३. ८८.

मित्याशङ्क्य सकर्मकार्थमिह ग्रहणमित्युक्तम् । तदयुक्तम्, अकर्मकाणां सकर्मकत्वासंभवात्, अत आह — अकर्मका अपीति । अर्थान्तरवृत्तित्वाभावेऽपि सकर्मकत्वमाह — अन्तर्भावितेति । बुधादीनामर्थविशेषे सकर्मकत्वमर्थविशेषेऽकर्मकत्वं चेति द्वैविध्ये सिद्धेऽनेनोभयत्र परस्मैपदं विधीयत इति चार्थेन वाशब्देन विवक्षितमित्याह — 'वाकार इति ॥

[२, २९४]

(रत्नप्रकाशः) ननु 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इत्युत्तरसूत्रेणैव सिद्धेऽत्राकर्मकाः केचन किमर्थं पठिता इत्यत आह — बुधादिष्विति । सकर्मकार्थमिति । धातूनामनेकार्थत्वाभ्युपगमेन धातुपाठनिर्दिशितार्थेऽकर्मकाणामप्यर्थान्तरे सकर्मकतासंभवात् तत्र परस्मैपदार्थं तेषां ग्रहणमिति भावः । एतेनापि भाष्येण विरोधादर्थनिर्देशविशिष्टो धातुपाठः पाणिनेर्नेति वदन्तः प्रत्युक्ताः । तादृशपाठस्य पाणिनीयत्वे सत्येव प्रकृतभाष्यस्योपपन्नत्वात् । अचित्तवत्कर्तृकार्थं वेति । वाशब्दश्चार्थः । तथा च चित्तवत्कर्तृकत्वे सकर्मकार्थम्, अकर्मकत्वेऽचित्तवत्कर्तृकार्थं चेत्यर्थः ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् १. ३. ८८.

[२, २९४-२९५]

(उद्घोतनम्) वार्तिकारम्भतात्पर्यमाह — 'अणाविति । चुरादीति । 'केवलस्य तस्य प्रयोगाभावेनाकर्मकत्वचित्तवत्कर्तृकत्वयोरभावादित्यर्थः । आरोह्यमाणमिति । आरोहति हस्तिनं हस्तिपकः, 'तदारोहयते हस्ती स्वयमेव, तमन्यः प्रयुङ्क्त इति विवक्षिते प्रथमण्यन्तस्य 'कर्मकर्तृकर्मकत्वात् तस्माणिजन्तरोत्पत्तावनेन परस्मैपदं स्यात् । अणावित्युक्तावण्यन्तावस्थायामकर्मको यो धातुस्तस्मादित्यर्थो लभ्यते । अत्र तु ण्यन्तावस्थायामेवाकर्मकत्वम्, अप्यन्तस्य रहः सकर्मकत्वात् । तस्मात् 'अणी' इत्युक्त्यात्र परस्मैपदाभावः । प्रयोजनान्तरम् अकर्मकादित्यणेरित्येतद्दिशेपणत्वाभावरूपम् । अतस्मिन् णी योऽकर्मक इत्युक्ते 'शाययति' इत्यत्र न स्यात्, अहेतुमण्यन्तस्मात् परस्यासंभवात्, अत आह — तेनेति । अहेतुमण्यन्त इति । हेतुमण्यन्तमिह इति यावत् । स च स्वायंणिजन्तो णिमात्ररहितश्चेति 'चेतयति, शाययति' इत्युभयसंग्रह इति भावः । पीनरुक्त्यं निराह — एतच्चेति ॥

'प्रदीपे 'वाशब्दश्चार्थः' इत्यत्र 'वाकारश्चार्थः' इति पाठोऽभिहित इति भाति ।

'पा. सू. १. ३. ८८.

'अणाविति' इति प्रतीकतया मुद्रणं ह्रस्वाणानिर्णयमागरीयसोद्भूयते । 'अणाविति णिमात्रस्य परमुदागात्' इति विनिष्टमेकस्यापयतयंय षोडश्यामुद्रिते समुपलभ्यते । तदेव युक्तं मूल्येन एतेन ।

'णिजहितस्य चुरादेरित्यर्थः ।

'तदा, आरोहयते, इति पदच्छेदोऽप्रोचित इति भाति । 'तमारोहयते' इति 'श्च' कोशे पाठो दृश्यते । तस्य स्वीकारे 'तम्' इति कर्मान्वये सति 'कर्मकर्तृकर्मकत्वात्' इत्यादेरपरितन्स्यामांगत्वापत्तेः ।

'कर्मकर्तृकर्मकत्वाभावान् — अ.

'अत्र' इति नास्ति — अ.

[२, २९४-२९५]

(रत्नप्रकाशः) 'अणौ' इत्यनेन णिसामान्याभावग्रहणाच्चुरादिष्यन्ताद्धेतुमणिचि ततः परस्मै-पदमिष्टं न सिध्यतीत्याह वार्तिककारः—अणावकर्मकादिति । चुरादिणिचो ण्यन्तादिति । चुरा-दिणिजन्तप्रकृतिकाद्धेतुमण्यन्तादित्यर्थः । चेतयमानमिति । 'चित संचेतने' इति चुरादावा-कुस्मीयोऽकर्मकः । इच्छासन्नन्तादिच्छासनिव हेतुमण्यन्ताद्धेतुमणिज् नेति मन्यमानः अणिग्रहण-सामर्थ्यात् 'चेतयति' इत्यत्र चुरादिष्यन्तप्रकृतिकहेतुमण्यन्तादात्मनेपदाभाव इष्ट एव नेति कल्प-यितुं युक्तमित्याशयेनाह—यदि तर्हीति । 'यक्षानुरूपबलिन्यायेनाकर्मकविशेषणेनाणिग्रहणं सार्थक-मिति न तस्योक्तार्थसाधकतेत्याशयेनेतर आह—अकर्मकग्रहणमिति । अण्यन्तविशेषणमिति । अणाविति पञ्चम्यर्थे सप्तमीति णिग्रहणेन ण्यन्तग्रहणादेतदुपपत्तिः । विशेषणविशेष्ययोः परस्पर-संकोचकतासाम्येन विशेष्ये वा विशेषणत्वोपचारेणैवमुक्तम् । वस्तुतस्तत्कर्मकग्रहणमणिग्रहणेन विशेषयितुमित्येव युक्तम् । तथैव च तत्सूत्रं सर्वव्याख्यातम् । एतेन 'अणावित्यस्य यद्यपि प्रयोजनमस्ति—आरोह्यमाणं प्रयुङ्क्ते आरोह्यते, इत्यत्रानेन परस्मैपदं मा भूत्, तथापि प्रयोज-नान्तरमप्यस्तीति भाष्यकारो दर्शयति' इति निरस्तम् । चित्तवत्कर्तृकाकर्मकात्परो यो णिस्तद-न्तात् परस्मैपदमिति व्याख्यानमात्रेण 'शाययति' इत्यादौ परस्मैपदस्य सिद्धत्वेन तस्याणिग्रहण-प्रयोजनत्वाभावात् । हेतुमण्यन्ताद्धेतुमणिज् न भवतीति मन्यमानं प्रति 'यक्षानुरूपबलिन्यायेन प्रवृत्तस्य युक्त्यसहस्य प्रयोजनान्तरकथनपरत्वासंभवाच्च । ण्यन्तविशेषणमिति । चित्तवत्कर्तृका-कर्मकण्यन्तप्रकृतिकाण्यन्तात् परस्मैपदमिति सूत्रार्थः स्यादिति भावः । इहैवेति । ण्यन्तप्रकृति-कण्यन्तादेवेत्यर्थः । इह न स्यादिति । अण्यन्तप्रकृतिकाण्यन्तान्न स्यादित्यर्थः । इदं भाष्यं 'यक्षानुरूपबलिन्यायेन प्रवृत्तमित्यकर्मकग्रहणं ण्यन्तविशेषणं स्यादित्यत्र मानाभावदोषो नापादनीयः, भाष्यकृतापि तस्य दोषस्य ज्ञातत्वात् । सिद्धं त्वतस्मिन्नाविति । 'अतस्मिन् णावकर्मकाच्चित्त-वत्कर्तृकात्' इति वचनात् सिद्धमिति भावः । तथा चाकर्मकचित्तवत्कर्तृकप्रकृतिकाण्यन्तात् परस्मैपदं स्यात्, न तु तस्मिन् णौ सति तदन्तं यदकर्मकं तत्प्रकृतिकादिति सूत्रार्थात् 'आरो-ह्यमाणं प्रयुङ्क्ते आरोह्यते' इत्यत्र हेतुमण्णावेव योऽकर्मकस्तत्प्रकृतिकाण्यन्तात् परस्मैपदस्य प्रतिषेधो भवति, न तु 'चेतयमानं प्रयुङ्क्ते चेतयति' इत्यत्र चुरादिणौ योऽकर्मकस्तत्प्रकृतिकात् । तत्रातस्मिन्नित्यत्र तच्छब्देन तद्व्यक्तिपरामर्शासंभवात् तज्जातीयव्यक्त्यन्तरपरामर्शो भवति । एवं चानेन सूत्रेण हेतुमण्यन्तादेव परस्मैपदं भवति, न चुरादिष्यन्तादिति सिद्धम्, चुरादिणिचश्चुरादि-णिजन्तप्रकृतिकत्वासंभवात् । संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वात् । 'तामानय, वत्सं विहाय' इत्युक्ते हि सवत्सामानयेत्यत्रेव गोबोधो भवति, न तु महिष्यादेः, तदपत्ये वत्सशब्दप्रयोगा-भावात् । एतेन 'तच्छब्देन हेतुमणिज् निर्दिश्यते, तस्यैव पूर्वसूत्र उपादानात् । युष्मादिभ्यस्त-स्यैव संभवात् । तेनायमर्थः—अहेतुमण्यन्तो योऽकर्मकचित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्धेतुमण्यन्तात् परस्मैपदं भवति । तेन चेतयतीत्यत्रापि सिध्यति' इति निरस्तम् । पूर्वसूत्राभावेऽपि 'जेरतस्मिणो' इत्युक्ते हेतुमणिच एव तच्छब्देन परामर्शः शक्यत्वेन तेन तत्परामर्शस्य पूर्वसूत्रसापेक्षत्वोपेक्षेननु-चित्तत्वात् । अहेतुमण्यन्तस्य हेतुमण्यन्तत्वात्संभवेन सूत्रार्थवर्णनस्यायुक्तत्वात् । अकर्मकचित्त-वत्कर्तृकायोरभेदस्य विवक्षितत्वेन तद्विधटकचकारनिर्देशानां चित्याच्च । यस्माण्णः प्राक् कर्म कर्ता वा विद्यत इति । हेतुमणिच्चेन हेतुमणिज्ज्यक्तीनां चुरादिणिच्चेन चुरादिणिज्ज्यक्तीनां चैव

१ लो. न्या. द्वितीयानां पृष्ठम् ६५.

१ लो. न्या. द्वितीयानां पृष्ठम् ६५.

१ लो. न्या. द्वितीयानां पृष्ठम् ६५.

विवक्षित्वैवमुक्तम् । तथा चाघृषीयाणां णेः प्राक् कर्मणि कर्तरि च विद्यमानेऽपि सर्वेषां तद-
सत्त्वेन च चुरादिणोः कर्म कर्ता वा [न] विद्यत इति भाष्यमुपपन्नम् । एवं च चौरादिकाघृषी-
यस्य वैकल्पिकणिष्कत्वेऽपि ततो नानेन परस्मैपदम् ॥

न पादस्याङ्यमाङ्यसपरिमुहुरचिनुतिवदवसः १. ३. ८९.

[२, २९६]

(उद्घोतनम्) 'समीची' इत्यस्यैकवचनान्तत्वे 'धापयेते' इत्यनेनानन्वयः, अत आह — प्रथमेति ॥

[२, २९६]

(रत्नप्रकाशः). समीची इति । प्रथमाद्विवचने 'वाच्छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

लुटि च क्लृपः १. ३. ९३.

[२, २९६]

(उद्घोतनम्) 'किमर्थः' इत्यादिभाष्यतात्पर्यमाह — स्वरितत्वादिति । अनुवृत्तावयं हेतुः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायाद्वैतविद्याचार्यराघवसोमयाजिकुलावंतसश्रीतिरुमलार्य-
वर्यस्य सूनोरभ्रमट्टस्य कृता भाष्यप्रदीपोद्घोतने प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ पादस्य समाप्तः ॥

[२, २९६]

(रत्नप्रकाशः) 'सर्वत्र चकारा' इति । अनुवृत्तिसूचका इति शेषः ॥

इति श्रीमद्वरिहरेन्द्रभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशिवरामेन्द्रसरस्वतीविरचिते महाभाष्य-
सिद्धान्तरत्नप्रकाशे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ पादस्य समाप्तः ॥

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाहिकम्

आकडारादेका संज्ञा १. ४. १.

[२, २९७-३०१]

(उद्घोतनम्) किंशब्द आक्षेपार्थ इत्याह — आकडारादिति । परसिद्धिरन्यथापीत्याह — 'तत्रेति । द्वयोः सावकाशत्वे सतीत्यर्थः । अन्यतरस्य सावकाशत्वाभावे त्वाह — निरवकाशापीति । अविरोधे कथं बाधः, अत आह — कौण्डिन्य इति । दधिदानं दाघित्वेत्यनुषङ्गः । तत्कदानं भवतीति विपरिणतानुषङ्गः । निरवकाशापीत्येतन्निराह — न चेति । भिन्नफलत्वं विरोधाभावो वा हेतुरस्तु, किमुभयोपादानेन, अत आह — दधीति । विरोधाभावमात्रं दधितः क्रयोर्व्यभिचारि, अतः 'भिन्न' इति । फलभेदमात्रमण्टाश्रित्वचतुरश्रत्वयोर्व्यभिचारि, यूपपरिच्छेद-लक्षणफलस्य तयोर्भिन्नत्वात् । 'अत उक्तं 'विरोधाभावात्' इति । अतो बाधकत्वाभावे फल-भेदे सति विरोधाभावो विशिष्टो हेतुरिति भावः । यद्यपीति । अर्थप्रतिपत्तिरूपफलस्यैकत्वा-दित्यर्थः । तथापीति । संज्ञासमावेशमात्रे दृष्टान्त इत्यर्थः । प्रत्ययादिसंज्ञास्वविरोधस्य स्पष्ट-त्वात् फलभेदमाह — प्रत्ययेति । 'पाठान्तरोपन्यासस्य प्रकृतानुपयोगं निराह — तत्रेति । भाष्ये वक्ष्यमाणं संक्षेपेणाह — 'तत्रेकेति । क्वचित् अङ्गसंज्ञया भसंज्ञादेः । 'तत्सिद्धिमेवाह — अत्र हीति । न नियमार्थमिति । नियमार्थत्वे किमुभयोः सावकाशयोः परमेव भवतीति नियमः, किं वान्यतरस्यामनवकाशायामपि । नाद्यः, 'विप्रतिषेधे परम्' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । द्वितीयेऽपि यदि परस्यां निरवकाशायाम्, 'तदान्तरेणाप्येतत् सूत्रं निरवकाशा परैव भविष्यति । यदि पूर्वस्यां निरवकाशायाम्, तदा परैव 'भवतीति नियमे पूर्वसंज्ञाविधानमनर्थकमेव स्यादिति भावः । वि-रोधाद्यभावे कथं पूर्वया परस्या बाधप्राप्तिः, अत आह — एतदेवेति । संज्ञेत्यनुक्तावेकेति स्त्री-लिङ्गनिर्वाहः कथम्, अत आह — संज्ञाप्रकरणादिति । पादान्तरव्यवहितैकशेषसूत्रेऽत्रत्यैकशब्दस्य कथमन्वयः, अत आह — अस्मान्च सूत्रादिति । सार्पिण्डः बार्हिष्क इति । 'संस्कृतम्' 'सं-सृष्टे' इति वा ठक् । धानुष्कः याजुष्कः 'तदधीते' इत्यर्थे 'ऋक्थादिसूत्रेणोक्त्यादित्वादठक् । 'तस्य व्याख्यानः' इत्यर्थे 'द्व्यजुद्राहण' इति ठग्वा । संस्कृतार्थे वा ठक् । सर्वत्र 'इसुसु-क्तान्तात् कः' । बाधव्यः माण्डव्यः गर्गादित्वाद्यञन्ती । अत्राङ्गसंज्ञायाः प्रयोजनमाह — अस-

१ अत्रेति — ऋ.

२ भविष्यतीत्यस्य विपरिणामेनेत्यर्थः ।

३ 'अत उक्तम्' इति नास्ति — अ.

४ 'पाठान्तर' इति नास्ति — अ.

५ तत्रेति — ऋ.

६ तत्सिद्धिमेवाह — अ.

७ पा. सू. १. ४. २.

८ 'परमेव भवतीति नियमः' इत्यनुपपद्यते, एव-

मुत्तरत्रापि ॥ अनवकाशायां — ऋ.

९ तदन्तरेणाप्येतत् — ऋ.

१० भविष्यतीति — अ.

११ पा. सू. ४. ४. ३.

१२ पा. सू. ४. ४. २२.

१३ पा. सू. ४. २. ६०.

१४ पा. सू. ४. ३. ७२.

१५ पा. सू. ७. ३. ५१.

त्यामिति । अनवकाशाङ्गसंज्ञा भपदसंज्ञास्थलेऽपि भविष्यति, अत आह — अङ्गेति । आदिग्राह्य-
मेवाह — यत्रेति । 'राजानौ' इत्यादावुपधादीर्घे । अङ्गस्यापि वृद्धौ 'को दोषः', अत आह —
ततश्चेति । यद्यपि समुदायात् तद्वितानुत्पत्त्या प्रत्ययग्रहणपरिभाषया समुदायादेर्वृद्धिर्न भविष्यति,
तथापि यत्र प्रत्ययान्तस्य कार्यं तत्र 'सोपतिष्ठते' । तेन यत्र प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यं न तत्रेत्य-
मिष्टेत्येदमुक्तम्, 'परिभाषामनादृत्य' वा । कुमुद्वानिति । "कुमुदनडवेतसेभ्यो ङमनुप्" । परकार्य-
त्वमिति वक्तव्ये परंकार्यत्वमिति कथमुक्तम्, सुबन्तसमुदायात् तद्वितानुत्पत्तेः, अत आह — 'परं
कार्यमित्यस्येति । अनुवृत्तौ समावेशं दर्शयति — तत इति । अनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थः । भाष्ये
पर्यायः कदाचिदङ्गसंज्ञा कदाचिद् भसंज्ञा, न तु युगपत्संज्ञाद्वयम् । तत्र घानुष्कादौ वृद्धयसिद्धि-
स्तदवस्थेत्यर्थः । पर्यायेण प्रवृत्तावनुवृत्तिरनर्थिका, अत आह — एकेति । 'एवं च पर्याये सति ।
न बाधित इति । "भसंज्ञाकालेऽङ्गसंज्ञाया अभावादित्यर्थः । भाष्यान्तरविरोधं शङ्कते — नन्वेति ।
तत्रानुवृत्तस्य बाध उक्तः, इह पर्याय इति विरोधः । वेतत्त्वानित्यस्येति । वेतसशब्दाङ्गमनुप्
डित्वाट्टेरकारस्य लोपे सान्तावधेः "तसौ मत्वर्थे" इति भसंज्ञायां कर्तव्यायाम् "अचः परस्मिन्"
इत्यकारलोपस्य 'स्थानिवद्भावेनाकारान्तस्यैव भसंज्ञा स्यात्, न सान्तस्य । ततश्च पदसंज्ञाया
"अवाधाद्भूत्वं स्यात् । तन्निवृत्तये सान्तावधेर्भसंज्ञा वाच्या । सा च स्थानिवत्त्वनिषेधाधीना ।
'स च भसंज्ञायाः पदकार्यत्वे सतीति पदकार्यत्वं भसंज्ञाया उक्तमित्यर्थः । पदकार्यनिवृत्तये स्त्व-
निवृत्तये । समाधत्ते — नैप इति । प्रयोजनान्तरेति । 'भसंज्ञापर्यन्तमनुवृत्तावपि तया बाधा-
वश्यकतया घानुष्क इत्यादौ वृद्धेरसंभवात् प्रयोजनान्तरस्य चाभावादित्यर्थः । भसंज्ञायाः पदकार्यत्वे
प्रयोजनमाह — ततश्चेति । "अकारलोपस्य स्थानिवत्त्व"प्रतिषेधादित्यन्वयः । भसंज्ञायां सान्ता-
वधेरित्यादिः । उक्तमेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति — कथमिति । "बाधे हेतुः — एकेति ॥

[२, २९७-३०१]

(रत्नप्रकाशः) सूत्रप्रयोजनकथनपरं वार्तिकमवतारयति — किमर्थमिति । वार्तिकं व्याचष्टे — अन्यत्र
संज्ञासमावेशो भवतीति । विरोधाभावादिति शेषः । लोके व्याकरणे चेति । प्रयोजनविशेषाभावेऽपि
संज्ञासमावेशो लोके भवति, सत्येव तु प्रयोजनविशेषे व्याकरणे संज्ञासमावेश इति विशेषपरित्यागेन
संज्ञासमावेशसाम्येनोभयोर्दृष्टान्तता । 'आकडारादेका संज्ञा' इति सूत्रं केम्यदिचच्छिष्येभ्य उपदिष्ट-
वान् । केम्यदिचक्षुः 'प्राक् कडारात् परं कार्यम्' इति । तत्र किं सूत्रं समीचीनमित्याशयेन पृच्छति
— कथमिति । तं प्रष्टारमन्यः प्रश्नहेतुसंदेहकारणं पृच्छति — कुत इति । मध्यस्थः पृच्छति —

'गुतो दोषः — अ.

'सावतिष्ठते — ऋ.

'प्रत्ययग्रहणपरिभाषामित्यर्थः ।

'पा. सू. ४. २. ८७.

'प्रदोषे 'परं कार्यमित्येकदेशस्यानुकरणम्' इत्यत्र

'परं कार्यमित्येकदेशस्यानुकरणम्' इत्यग्र-
नट्टमठ इति भाति ।

'प्रदोषे 'एवं नियमः' इत्यत्र 'एवं च नियमः' इति
पाठोऽग्रनट्टस्येति प्रतीयते ।

'भसंज्ञाकाले' इति नास्ति — अ.

'पा. सू. १. ४. १९.

'पा. सू. १. १. ५७.

'स्थानिवद्भावादकारान्तस्यैव — ऋ.

"अभावात् — ऋ.

"स्थानिवत्त्वनिषेधत्वेत्यर्थः ।

"अनारस्य स्थानिवत्त्व — अ, ऋ.

"निषेधादित्यस्यार्थानुसारः ।

"बापहेतुः — अ.

कश्चात्रेति । कस्मिन् पक्षे को विशेष इत्यर्थः । परकार्यवाद्याह — एकसंज्ञाधिकार इति । एक-
संज्ञावाद्याह — ननु चेति । परग्रहणमिति । 'परं कार्यम्' इति 'कर्तव्यमिति भावः । आद्य
आह — परार्थमिति । द्वितीय आह — ममापि तर्हीति । एकग्रहणमिति । संज्ञाग्रहणं न
कर्तव्यम्, प्रकरणादेव तल्लामादिति भावः । परार्थमिति । एकशेषप्रकरणमेतत्सूत्रोत्तरं कर्तव्यम् ।
मतान्तरेऽपि हि सूत्रतत्कर्मयोर्भङ्ग आश्रीयत एवेति भावः । यथाश्रुतसूत्रक्रमाश्रयणे त्वत्र 'आकङ्कारात्'
इत्येतावदेव कर्तव्यम्, मण्डूकप्लुत्या सरूपसूत्रादेकग्रहणानुवृत्तिलिङ्गविपरिणामयोः संभवादिति भावः ।
सरूपाणामेकशेष इति । 'सरूपाणां शेष एकविभक्तौ' इति परत्र पठनीयम्, स्वस्थाने चेद्यथा-
श्रुतमेव । आकङ्कारादेकेति । 'आद्यकल्पे' । द्वितीये तु 'आकङ्कारात्' इत्येव । आद्य आह —
अङ्गसंज्ञयेति । सापिष्क इति । अङ्गसंज्ञाभावेऽङ्गस्योच्यमाना वृद्धिर्न स्यात् । अङ्गसंज्ञा तु
'कर्तव्यम्' इत्यादौ सावकाशा । स एव 'स्वमते तत्समावेशः सिद्ध इत्याह — परवचने' हीति ।
नियमानुपपत्तेरिति । परा सावकाशा पूर्वा निरवकाशेति कृत्वेति भावः । 'एवं स वक्ष्यतीति ।
परंवादीति शेषः । परंकार्यत्वादिति । अनुकरणशब्दाद् भावप्रत्यय इति 'विभक्त्यभावात्लुगभावः ।
द्वितीयः स्वमतेऽपि स दोषो नेत्याह — ननु यस्यापीति । अनुवृत्तिरिति । तथा च स्वादिपु
यदङ्गं तत् पदसंज्ञं भसंज्ञं चेति व्याख्यानात् "न लुमताङ्गस्य" इत्यत्रैवाङ्गसंज्ञा तत्र भविष्यतीति
भावः । एतेन 'अङ्गं सत् पदसंज्ञमित्यर्थः' इति कैयटो निरस्तः । अङ्गसंज्ञाया अपि विधाने
वाक्यभेदात् । वाक्यभेदेऽप्यङ्गसंज्ञं पदसंज्ञं च स्यादित्येवार्थः स्यादिति 'अङ्गसंज्ञं सत् पद-
संज्ञम्' इत्यर्थालाभात् । मदुक्तव्याख्यान एव तदर्थस्य फलितत्वाच्च । अन्यो वाक्यभेदेन संज्ञाद्वयं
विधीयत इति मन्यमान आह — पर्याय इति । तथापि नियमाविरोधेन संज्ञाद्वयविधानमुपपन्नमिति
भावः । मदुक्तीत्या त्वङ्गसंज्ञकानुवादेन भपदसंज्ञाविधानान्न पर्यायता । एतेन "ननु 'न पदान्त'
इत्यत्र सूत्रे भाष्यकारेणोक्तं वेतस्वानित्यस्य सिद्धये 'यथैवान्यानि पदकार्याण्युपप्लवन्ते क्वं
जश्वं च, एवमिदमप्युपप्लव्यते भसंज्ञा नाम' इति । तत्र पदं सद् भसंज्ञकं भवतीति विज्ञायते ।
भसंज्ञायां पदसंज्ञानुवृत्तावपि भसंज्ञया पदसंज्ञाया वाधः पदकार्यनिवृत्तयेऽभ्युपगन्तव्यः । इह त्वङ्ग-
संज्ञानुवृत्तौ पर्याय उक्त इति विरोधः । नैष दोषः, अङ्गसंज्ञानुवृत्तेः प्रयोजनान्तरामावात् पर्याय
इहोक्तः । पदसंज्ञानुवृत्तेस्तु भसंज्ञायां प्रयोजनं पदकार्यत्वं भसंज्ञाया यथा स्यादिति । तत-
श्च "न पदान्त" इति स्थानिवत्त्वप्रतिषेधादकारलोपस्य "'तसौ मत्वर्थे" इति भसंज्ञायां सत्यां
रूत्वाभावे वेतस्वानिति सिध्यति । कथमिति चेदुच्यते । भसंज्ञाविधौ पदमिति वर्तते । तत्रानु-
वृत्तिसामर्थ्यात् पूर्व पदसंज्ञा प्रवर्तते । तेन पदकार्यं भसंज्ञा भवति, नान्यथा । एतावदेवानु-
वृत्तिफलम् । ततः प्रवृत्तया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते, "एका संज्ञेति नियमात्" इति निरस्तम् ।
"यथैवान्यानि पदकार्याणि" इत्यादिभाष्यस्य तत्रैवास्माभिः प्रकारान्तरेणोपपादितत्वात् 'पदं सत्'
इत्यादितदीयभाष्योपपादनस्य तत्रैव निरस्तत्वेनात्रोपादितविरोधस्य स्वपूर्वापरग्रन्थमात्रनिष्ठत्वात् ।
समाधानस्य निर्युक्तिकप्रतिज्ञामात्रत्वाच्च ॥

१ 'कर्तव्यमिति' इत्यादि 'संज्ञाग्रहणम्' इत्यन्तं
नास्ति — प.

२ आद्ये कल्पे — प.

३ स्वमतेन तत्समावेशः — प.

४ एवं वक्ष्यतीति — फ.

५ विभक्तेरपि लुगभावः — प.

१ पा. सू. १. १. ६३.

२ पा. सू. १. १. ५८.

३ महाभाष्यम् १. १. ५८.

४ पा. सू. १. १. ५८.

५ पा. सू. १. ४. १९.

६ एकसंज्ञेति — प.

७ महाभाष्यम् १. १. ५८.

[२, ३०१-३०८]

(उद्घोतनम्) नन्वन्यत्र^१ कर्मधारयसंज्ञा, तत्र कथमसमावेशशङ्का, परकार्यवादिनोऽपि समानत्वात्, अत आह — भाष्ये एकसंज्ञाधिकार इति । एकसंज्ञाधिकारे कर्मधारयसंज्ञासूत्रमिति कृत्वा वातिककृता गौरवं चोदितमित्यर्थः । 'भाष्यमुपलक्षणमङ्गीकृत्यान्वयं करणेऽपि गौरवमाह — अन्यत्र वेति । समासान्तरस्य समानाधिकरणबहुव्रीह्यादेः । 'तत्पुरुषग्रहणं च' इति चकारेण समानाधिकरणग्रहणं समुच्चितम् । तस्यान्ते 'श्रितादिभिः समासो वक्तव्यः, तदनन्तरं तत्पुरुष इति वक्तव्यमित्यर्थो यथाश्रुतभाष्यात् प्रतीयते, तदाक्षिपति — यद्येवमिति । श्रितादिव्यवधानेन संबन्धाभावादित्यर्थः । तावता कथं संज्ञासिद्धिः, अत आह — तत्पुरुष इत्यत्रेति । 'वस्तुतस्तत्पुरुष इत्यत्र 'पूर्वकाल' इत्यादेरनुवृत्त्यङ्गीकारे यथाश्रुतेऽपि न दोष इति ज्ञेयम् । यदा तु 'तस्यान्ते' इति भाष्यस्यायमर्थः — यथाश्रुतसूत्रपाठानुसारेणैव श्रितादिसमासान्तरं कर्मधारयप्रकरणान्ते 'तत्पुरुषः' इति तत्र कर्मधारयं श्रितादिसमासं चानुवर्त्य तत्पुरुषसंज्ञा विधीयत इति, तदा न काचिच्छङ्केत्याहुः । संज्ञाद्वयसमावेशस्य किं प्रयोजनम्, येनासमावेशोऽनिष्टः स्यात्, अत आह — समावेशस्य चेति । कारिका च सा गौडच कारकगवी । 'पुंवत् कर्मधारय' इति पुंवद्भावः । न च 'स्त्रियाः पुंवत्' इति कर्मधारयत्वाभावे [अपि] पुंवद्भावः स्यादिति वाच्यम्, तस्य 'न कोपधायाः' इति 'निषिद्धत्वात् । अत एव 'कारक' इत्युक्तम् । 'न कोपधायाः' इत्यस्य 'पुंवत् कर्मधारय' इति प्रतिप्रसवः । 'गोरतद्धितलुकि' इति समासान्तः । कर्मधारयस्य पुंवद्भावः, तत्पुरुषस्य समासान्तः प्रयोजनमिति विवेकः । 'द्विगुश्चेति चग्रहणम्' इति वाच्ये 'द्विगुचग्रहणम्' इति कथम्, अत आह — 'द्विगोः संबन्धीति । तत्समुच्चयार्थं इति यावत् । सर्वमेव सूत्रं परकार्यपक्षे न कर्तव्यम्, एकसंज्ञापक्षे कर्तव्यमिति चकारमात्राक्षेपो न युक्त इति शङ्कते — नन्वेति । द्वयोः एकसंज्ञापरकार्यपक्षयोः । एकसंज्ञापक्षे कथं न कर्तव्यम्, अत आह — एकेति । भाष्यमपीति । 'तत्पुरुषः, 'द्विगुश्च' इति सूत्रद्वयानुवादेन द्वितीयसूत्रे चकारकर्तव्यतापरं न भवति, किं तु 'तद्धितार्थं' इति समासः संख्यापूर्वस्तत्पुरुषो द्विगुश्च यथा स्यात् । तदर्थं चकारः कर्तव्य इत्येवमर्थमित्यर्थः । द्विगुतत्पुरुषयोः समावेशस्य 'पञ्चगव' इत्यत्र टच् समासान्तः प्रयोजनम्,

^१ एकसंज्ञाधिकारादन्यत्रेत्यर्थः ।

^२ चेति — अ, ऋ.

^३ प्रदीपे 'तत्पुरुषग्रहणं न कर्तव्यम्' इत्यत्र 'तत्पुरुषग्रहणं च न कर्तव्यम्' इति पाठोऽग्रमट्टस्येति शायते ।

^४ श्रितादिसमासः — अ.

^५ 'वस्तुतः' इति नास्ति — अ.

^६ पा. मू. २. १. ४९.

^७ इत्यादेरनुवृत्त्या यथाश्रुतेऽपि — अ.

^८ पा. मू. ६. ३. ४२.

^९ पा. मू. ६. ३. ३४.

^{१०} पा. मू. ६. ३. ३७.

^{११} निषेधान् — ऋ.

^{१२} पा. मू. ६. ३. ३७.

^{१३} पा. मू. ६. ३. ४२.

^{१४} पा. मू. ५. ४. ९२.

^{१५} प्रदीपे 'द्विगोः संबन्धिनश्चदावदस्य' इत्यत्र 'द्विगोः संबन्धिनश्चदावदस्य' इत्यग्रमट्टपाठः स्यादिति माति ।

^{१६} पा. मू. २. १. २२.

^{१७} पा. मू. २. १. २३.

^{१८} पा. मू. २. १. ५१.

^{१९} 'पञ्चगवम्' इत्यत्र 'अ, ऋ' कोऽगोः समुपलभ्यते । उत्तरत्र जीष्मिद्विकयनादन नपुंसकलिङ्गप्रयोगोऽनुचित इति नाति । अतः 'पञ्चगव' इति शोधितम् । एवं मति 'पञ्चगवधनः, पञ्चगवो' इत्युभयमापारण्यत्वमुदाहृतस्य नवति ।

टित्वादेव डीप् सिध्यति । पूर्ववदिति । पूर्वं 'तत्पुरुषः' इति कर्तव्यम्, ततः 'द्वितीया श्रित'
इति । 'तत्पुरुषः' इत्यत्र च संख्यापूर्वं इत्यनुवर्त्य तत्पुरुषसंज्ञा विधीयत इति व्याख्येयमित्यर्थः ।
ननु कर्मधारयप्रकरणान्ते 'तत्पुरुषः' इति कर्तव्यमिति प्रागुक्तम्, द्विगुप्रकरणान्ते कर्तव्यमितीदानी-
मुच्यते । तथा च 'तत्पुरुषः' इति सूत्रद्वयं कर्तव्यं स्यात् । कर्मधारयप्रकरणस्य पादसमाप्ति-
पर्यन्तत्वात् 'संख्यापूर्वं' इत्यत्रैव द्विगुसमाप्तेरिति चेत्, अत्राहुः — कर्मधारयान्त एव कर्तव्यम् ।
तत्र 'पूर्वकालैक' इत्यादिसूत्रानुवृत्त्या^१ कर्मधारयस्य तत्पुरुषसंज्ञावत् संख्यापूर्वसूत्रानुवृत्त्या द्विगोरपि
तत्पुरुषसंज्ञासिद्धिरित्यत्र तात्पर्यम्, इति । अनवकाशा गतिसंज्ञा नोपसर्गसंज्ञया बाध्यत, अत आह
— अर्थादिष्विति । एकसंज्ञापक्षेऽपि चकारो न कर्तव्य इत्याह — भाष्ये गतिसंज्ञापीति । चकारा-
भावे उपसर्गसंज्ञया बाधाद् गतिसंज्ञा न प्रादीनाम्, अत आह — गतिश्चेत्यत्रेति । उपसर्गिति ।
उपसर्गाः सन्तो गतिसंज्ञा इत्यर्थलामादित्यर्थः । गतिस्त्वरेति । "गतिरनन्तरः" इत्यनेन । कर्म-
वाचिनि क्तान्त उत्तरपदेऽनन्तरो गतिः प्रकृतिस्वर इति सूत्रार्थः । "निपाता आद्युदात्ताः" "उप-
सर्गाश्चामिवर्जम्" इति प्र आद्युदात्तः । "फिषः" इत्यभिरन्तोदात्तः । "उपसर्गादिसमासेऽपि" इति
णत्वम् । "उपसर्गात् सुनोति" इति षत्वम् । ननु 'अक्षैरक्षान्वा दीव्यति' इति प्रयोगद्वयस्य संज्ञा-
द्वयप्रयोजनस्य यौगपद्यासंभवात् पर्यायेण संज्ञाद्वयस्यैकसंज्ञापक्षेऽपि संभवाच्चायं दोषः, अत आह —
समावेशस्येति । संज्ञाद्वययौगपद्यस्येत्यर्थः । "प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञानिवृत्तिरित्यन्वयः । अक्षाणां
कर्मत्वेऽणावकर्मकत्वाभावादकर्मकाणामपि कर्ता ण्यन्तानां कर्मेति कर्मसंज्ञा न प्रवर्तत इत्यर्थः ।
ननु प्रधानप्रत्ययार्थप्रयोजकव्यापारव्याप्यस्य प्रयोज्यस्य "कर्तुरीप्सितंतमम्" इत्येव कर्मसंज्ञा किं न
स्यात्, अत आह — गतिबुद्धीति । ण्यन्ते सर्वत्रोक्तरीत्या प्रयोज्यस्य कर्मत्वे सिद्धे गत्यादिसूत्रं
नियमार्थम् — गत्याद्यर्थानामेव ण्यन्तानां प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा, नान्येषामिति । तथा चात्राक्षाणाम-
कर्मत्वे^२ गत्यादिसूत्रेण प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा स्यात् । सा च "तेषां कर्मत्वे न प्रवर्तत इत्यर्थः ।
अक्षैरिति तृतीया च करणसंज्ञाप्रयोजनम् । अक्षाणां कर्मसंज्ञायाः प्रयोजनान्तरमाह — अणाव-
कर्मकादिति । यद्येवमिति । कर्मसंज्ञाया अकर्मकत्वापदेशव्यावर्तकत्वे सतीत्यर्थः । द्वयोः साव-
काशत्वे परत्वात् तृतीया स्यात् । तदेव कुतः, अत आह — कर्मसंज्ञा चेति । "विदेवना इति ।
करणे ल्युट् । तथा च दिवः साधकतमस्य कर्मकरणसंज्ञयोः सावकाशत्वात् परत्वात् तृतीयया द्वि-
तीया बाध्यतेत्यर्थः । तर्हि "कर्तृकर्मणोः कृति" इति षष्ठ्या समावेशः स्यात्, अत आह —
अक्षाणामिति । येन नाप्राप्तित्व्यायेन द्वितीयाया अपवादः, "साम्यादित्यर्थः । नन्वक्षाणां करण-
त्वात् तृतीया कस्मान्न भवति, अत आह — तृतीया त्विति । परत्वात् षष्ठ्या बाध्यत इत्यनु-

^१ पा. सू. २. १. ५२. तत्पुरुष इत्यत्रैव — ऋ.

^२ पा. सू. २. १. ४९.

^३ सूत्रानुवृत्ती — ऋ.

^४ पा. सू. ६. २. ४९.

^५ फिट्सूत्रम् ८०.

^६ फिट्सूत्रम् ८१.

^७ फिट्सूत्रम् १.

^८ पा. सू. ८. ४. १४.

^९ पा. सू. ८. ३. ६५.

^{१०} प्रयोज्यकर्तुरित्यभिप्रेतम् ।

^{११} पा. सू. १. ४. ४९.

^{१२} कर्मत्वाभाव इत्यर्थः ।

^{१३} अक्षाणामित्यर्थः ।

^{१४} प्रदीपे 'करणसंज्ञापि देवना अक्षाः' इति पाठो
दृश्यते । 'करणसंज्ञा विदेवना अक्षाः' इति
पाठोऽजंभट्टस्येति भाति ।

^{१५} पा. सू. २. ३. ६५.

^{१६} कर्मत्वबोधकत्वस्य षष्ठीद्वितीययोः समत्वात् ।
निघ्नकार्यत्वे हि समावेशः । अतोऽप-
वादेन वाच्यत्वमेवेति भावः ।

पङ्क्तः। हेतुमान् प्रयोजकव्यापारः, तत्र चकारग्रहणमित्यनन्वितम्, अत आह — हेतुसंज्ञेति। हेतुकर्तृसंज्ञाद्वयसमावेशस्य प्रयोजनमाह — कारयतीति। पाक्षिकोऽयं दोष इत्याह — यदेति। 'यू, ह्रस्वश्च' इत्यत्र तदन्तविध्यभावपक्ष इत्यर्थः। यदा त्विति। 'यू' इत्यनेन स्त्र्याख्ये विशेष्यमाणे इकारोकाराभ्यां च 'असखि' इत्यस्मिन् विशेष्यमाण इति भावः। प्लुतः वात्सीतीकारस्य। 'वैन्नम्' इत्युदाहरणं न संभवतीत्याह — द्वन्द्वेति। 'मौनम्' इत्यादावण् सावकाशः, गोपालपशुपालिकेत्यादावुब्। विनृशब्दात् परत्वाद्वेव स्यात्, नाण्, ततश्चाणस्तदपवादत्वं चित्यमित्यर्थः। द्वन्द्वेति। द्वन्द्वत्वादित्यर्थः। भाष्यकारवचनादण् भविष्यति। स्वयं प्रयोजनान्तरमाह — विनराविति। टिलोपे 'णाविष्ठवत्' इत्यनेन। 'विन् ई' इत्यस्मात् क्त्वाप्रत्यये विशब्देन प्रादिसमासे क्त्वो ल्यपि गौरयादेशे 'विविनय्य' इति भवति। व्याप्यस्य व्यापकपूर्वकत्वं संभवति, न तु व्याप्यपूर्वकत्वं व्यापकस्येति शङ्कते — नन्विति। विशेषेति। 'नदीतद्व्यतिरिक्तमात्रविषयत्वात्'। सामान्येति। नद्यनदीसाधारणत्वात्। घिनदीसंज्ञायां लघुगुरुसंज्ञानुवृत्त्यङ्गीकारात् समावेश एव न्याय्यः, न तु पर्यायः, अत आह — नदीधीति। नित्य इति। पूर्वं लघुगुरुसंज्ञे, परे घिनदीसंज्ञे। तत्र गुरुलघुसंज्ञयोरनुवृत्तिरिति वाक्यभेदेन संबन्धस्योक्तत्वादित्यर्थः। तयोः गुरुलघुसंज्ञयोः। 'क्रमः परस्मैपदेषु' इति वचनसामर्थ्यात् परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति, अत आह — शतयैवेति। तत्र तत्पुरुषसंज्ञाया अभावादित्यर्थः। अस्मिन् कार्ये वृद्धिलक्षणकार्ये। ततश्चानवकाशत्वाद् द्वयोरनवकाशयोः पर्यायत्वं सिद्धमित्यर्थः॥

[२, ३०१-३०८]

(रत्नप्रकाशः) आद्य एवाह — कर्मधारयत्व इति। कर्मधारयसंज्ञायामित्यर्थः। तत्पुरुषग्रहणमिति। उपलक्षणमिदं समानाधिकरणग्रहणस्य। कर्तव्यमिति। कृते तु तस्मिन् तत्पुरुषानुवादेन कर्मधारयसंज्ञाविधानात् संज्ञाद्वयलामः। किं तु गौरवमेव दोषः। एवं च कर्मधारयसंज्ञाया आकङ्क्षारीयत्वेऽपि पर्यायता न प्राप्नोति। तस्यान्त इति। कर्मधारयप्रकरणान्त इत्यर्थः। श्रिताविस्तत्पुरुष इति। तथा चादौ "तत्पुरुषः" इति सूत्रं प्रदेशान्तरे "तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः" इति गुरुसूत्रं च न कर्तव्यमिति लाघवमिति भावः। एतेन "यद्येवं समानाधिकरणस्य कथं तत्पुरुषसंज्ञा सिध्यति। उच्यते, 'पाठक्रमादार्यक्रमो बलवानिति न्यायात् पूर्वं "तत्पुरुषः"

'द्वन्द्वमित्रे मुनिशब्दे 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् सावकाशः, इगन्तमित्रे द्वन्द्वे गोपालपशुपालिका' इत्यत्र बुब् सावकाश इत्यर्थः। 'माप्ये 'वैन्नम्' इत्यस्मादनन्तरं 'विविनय्य' इत्युदाहरणं दृश्यते। विविनय्येत्येतद्विषयस्य प्रदीपस्य 'स्वयं प्रयोजनान्तरमाह' इत्यत्र भट्टेनावतारिणदानात् अग्रमट्टपाठे माप्ये 'विविनय्य' इति नास्तीति प्रतीयते। 'प्राणिपदिकादात्वयै' इति चुरादिगणमूत्रेऽप्यर्थः। 'नदीमानविषयत्वं नदीसंज्ञायाम्येकारोकाररूप-

गुरुमात्रविषयकत्वं नदीसंज्ञायाः, नदीव्यतिरिक्तमात्रविषयकत्वं घिसंज्ञायाः, दोषो ध्यसखीति नदीसंज्ञकमित्रह्रस्वेकारोकाररूपलघुमात्रविषयकत्वादित्यर्थ इति भाति।

^१ पा. मू. ७. ३. ७६.

^२ अत्रन्तस्येति — अ, ऋ.

^३ परत्वं — ऋ.

^४ पा. मू. २. १. २२.

^५ पा. मू. १. २. ४२.

^६ न्दी. न्या. माहृती. पट्टम् २१०.

^७ पा. मू. २. १. २२.

इति कर्तव्यम्, ततो 'द्वितीया श्रित' इति । 'तत्पुरुषः' इत्यत्र च 'पूर्वकाल' इत्यादीनि च सूत्रा-
 ण्यनुवर्त्य तत्पुरुषसंज्ञा विधीयते" इति कैयटो निरस्तः । 'श्रितादि'शब्देन 'द्वितीया श्रित' इत्यादि-
 सूत्रसंदर्भेण 'मयूरव्यसकादयश्च' इत्यन्तेन विहितसमासानां निर्दिष्टत्वेन सर्वेषां तत्पुरुषसंज्ञासिद्ध्या
 शङ्क्यास्तुच्छत्वात् । तदभ्युपगमेन स्वरूपासिद्धपाठक्रमन्यायेन 'समाधानस्यापि तुच्छत्वाच्च ।
 परंकार्यत्वाच्चेति । चादन्ते संज्ञाविधानसामर्थ्याच्च । द्वितीय आह — ननु चेति । तत्पुरुष-
 संज्ञापूर्विकेति । 'पूर्वकालैकसर्वज्वरतुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारयः' इति सूत्रं कृत्वा
 'तत्र तत्पुरुषग्रहणमनुवर्त्य पूर्वादयः समानाधिकरणेन सह समाससंज्ञको भवति, स समासस्तत्पुरुष-
 संज्ञः, स तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञ इत्येवं व्याख्यानादिष्टसिद्धौ प्रदेशान्तरे कर्मधारयत्वविधायकं
 गुरुसूत्रं न कर्तव्यमेवेति भावः । कर्मधारयतत्पुरुषसंज्ञासमावेशफलं तु 'कारकगवी' इत्यादौ पुंवद्-
 भावसमासान्तौ । आद्य आह — पर्याय इति । समाससंज्ञस्तत्पुरुषसंज्ञः कर्मधारयसंज्ञश्च स्यादि-
 त्येवंप्रकारेण समानाधिकरणप्रकरणवाक्यार्थं मन्यते । मदुक्तप्रकारे तु न काप्यनुपपत्तिः । स
 एव द्वितीयमते दूषणान्तरमाह — तत्पुरुषत्व इति । 'द्विगुचग्रहणमिति । द्विगुचशब्दयोर्ग्रहणं द्वि-
 गुचग्रहणम्, 'द्विगुश्च' इति सूत्रमिति यावत् । चकारः कर्तव्य इति । सूत्रोपलक्षणम्, केवल-
 चकारेणाभिमतसिद्धेः । मतान्तरे संपूर्णस्य 'द्विगुश्च' इति सूत्रस्य त्यागाच्च । ननु 'तत्पुरुषो
 द्विगुश्चग्रहणम्' इति स्पष्टमेव कुतो नोक्तमिति चेन्न, लाघवायमन्यथोक्तत्वात् । एतेन 'द्विगोः
 संबन्धनश्चशब्दस्य ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः' इति कैयटो निरस्तः । उक्तयुक्तेः । यदप्युक्तं तेनैव
 "'द्विगुश्च' इति सूत्रं द्वयोरपि पक्षयोरनं कर्तव्यम्, एकसंज्ञापक्षे तु 'संख्यापूर्वो द्विगुश्च' इति
 चशब्दः समावेशार्थः कर्तव्यः, न पक्षान्तर इत्येतद्वार्तिककारस्य विवक्षितम् । भाष्यमप्येवं
 व्याख्येयम् — 'तत्पुरुषो द्विगुश्च' इति चकारः कर्तव्यः, इति । 'तद्विधायं' इत्यनेन यः संख्या-
 पूर्वः समासः स तत्पुरुषो द्विगुश्च भवतीति, संज्ञाद्वयं लभत इति यावत् । एतदर्थश्चकारः कर्तव्य
 इत्यर्थः । अयमेवार्थः परस्तात् प्रकटीभवविष्यति" इति । तदपि न, यथाश्रुतसूत्रन्यास एव
 सर्वत्र दूषणस्य प्रक्रान्ततयात्रापि तथैव प्रक्रमस्योचितत्वात् । समाधानप्रकाराश्रयणे द्वितीय-
 पक्षेऽपि संख्यापूर्वो यस्तत्पुरुषः स द्विगुरिति व्याख्यानसंभवेन पक्षद्वयसाम्याच्च । तस्यान्त
 इति । व्याख्यातमिदम् । एतेन 'तस्यान्त इत्यादिभाष्यं पूर्ववत् क्रमविपर्ययेण व्याख्येयम्'
 इति कैयटो निरस्तः । विपर्ययव्याख्यानस्यास्माभिः प्रागेवायुक्तताया उक्तत्वात् । द्वितीय आह
 — ननु चेति । तत्पुरुषसंज्ञापूर्विकेति । संख्यापूर्वस्तत्पुरुषो द्विगुरिति व्याख्यानादिति भावः । त-
 त्पुरुषो द्विगुश्च स्यादिति समुच्चय उक्त इति मन्यमान आद्य आह — पर्याय इति । स एवा-
 न्यमते दूषणान्तरमाह — गतिदिव इति । गतिसंज्ञामिति । ऊर्जादिषु सावकाशामिति शेषः ।
 बाधेतेति । तथा च 'गतिः' इत्यधिकारमात्रमेव स्यादिति भावः । द्वितीय आह — ननु चेति ।
 उपसर्गसंज्ञापूर्विकेति । ते उपसर्गा गतिसंज्ञा भवन्तीति व्याख्यानादिति भावः । आद्य आह —
 पर्याय इति । उपसर्गा गतिसंज्ञाश्चेति व्याख्यानं मन्यते । आद्येन गतिसंज्ञा सावकाशेत्युक्तम्,
 तदयुक्तमित्याह्वान्यः—गतिसंज्ञापीति । प्रादीनां या गतिसंज्ञेति । 'गतिः' इत्यस्याधिकारमात्रत्वाश्रयणे
 मानामावादिति भावः । गत्युपसर्गसमावेशफलं तु 'प्रणीतम्, अभिषिक्तम्' इति गतिस्वरः पत्व-

तत्पुरुषे — प.

१ पा. सू. २. १. २४.

२ पा. सू. २. १. ४९.

३ पा. सू. २. १. २४.

४ पा. सू. २. १. ७२.

१ पा. सू. २. १. २३.

२ पा. सू. २. १. २३.

३ पा. सू. २. १. २३.

४ पा. सू. २. १. ५१.

णत्वे च । दिवः कर्म चेति । समावेशफलं तु 'अक्षैर्देवयते देवदत्तो यज्ञदत्तेन' इति तृतीया, 'गति-
बुद्ध्यादिसूत्रे 'अणावकर्मकात्' इति सूत्रे चाकर्मकग्रहणेनाग्रहणं च । तथा 'मनसादेवः' इत्यत्र करणे
तृतीया कर्मण्यण् च । तत्र 'मनसः संज्ञायाम्' इत्यलुक् । ननु करणसंज्ञाया अवकाशः 'देवना
अक्षाः', कर्मसंज्ञायास्तु 'दीव्यन्तेऽक्षाः', कर्मणि लट् । 'अक्षैर्दीव्यति' इत्यत्र तु संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्य-
द्वयप्रसङ्गे परत्वात् तृतीयैव स्यात्, न तु द्वितीयेति चेन्न, कार्यकालपक्षे 'कर्मणि द्वितीया' इत्यत्र
'दिवः कर्म च' इत्यस्योपस्थितौ तत्र तस्यानवकाशत्वाद् द्वितीयाया अपि प्रवृत्तेः । एवं च तृती-
यापि तथैव साधनीया, अपवादविषये परत्वस्याप्रयोजकत्वात् । एतेन 'तृतीया तु परत्वात्'
इति कैयटो निरस्तः । उक्तयुक्तेः । हेतुमदिति । यद्यपि गतिदिवःकर्महेतुशब्दान्मतुर्विहितः,
तथापि संनिधानात् हेतुशब्देन सहात्र निदिष्टः । एतेन 'हेतुसंज्ञा यस्मिन् सूत्रे विद्यते तद्वेतुमत् ।
तत्र चग्रहणं कर्तव्यम्' इति कैयटो निरस्तः । हेतुमदिति भाष्यस्य 'गति, दिवःकर्म' इति
पूर्वयोरिवार्यशून्यानुकरणनिर्देशत्वेनास्यार्थकथनानौचित्यात् । हेतुकर्तृसंज्ञासमावेशफलं तु 'कारयति'
इत्यादौ 'हेतुमति च' इति णिच्, कर्तरि लकारः, 'शेषात् कर्तरि' इति परस्मैपदं च । अनु-
वृत्तिरिति । 'कर्ता' इत्यस्येति शेषः । तस्य स्वतन्त्रस्य प्रयोजकः कर्ता भवति, स कर्ता हेतु-
संज्ञ इति व्याख्यानादिष्टसिद्धिः । पर्याय इति । कर्तृसंज्ञो हेतुसंज्ञश्चेति वचनार्थं मन्यते ।
गुरुलघुसंज्ञे इति । वर्णमात्रस्य नदीधिसंज्ञे इति मन्यते । वस्तुतस्तु तदन्तर्गते ते संज्ञे इति
नास्य दोषस्य प्रसक्तिः । गार्गीबन्धुरिति । "नदी बन्धुनि" इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं नदीकार्यम् ।
हे गार्गीबन्धो, इत्यत्र 'गुरोरनृतः' इति प्लुतः । पर्यायेण संज्ञाद्वयेऽपीदं प्रयोजनं सिध्यति ।
समावेशप्रयोजनमन्वेपणीयम् । वैज्रमिति । विश्व ना च विनरौ, तयोर्भावः वैज्रम् । तत्र "द्वन्द्वे
चि" इति ध्यन्तस्य पूर्वनिपातो घिसंज्ञाफलम् । "इगन्ताच्च लघुपूर्वात्" इति भावेऽण् लघुसंज्ञा-
फलम् । यत्तु कैयटेनोक्तम् 'द्वन्द्वमनोज्ञादित्वाद् वुञि प्राप्ते तदभावश्चिन्त्यः' इति । तत्रैयं
चिन्ता — "कृतद्वितसमासेभ्यः संबन्धामिधानं भावप्रत्ययेन" इत्येतत्परिभाषानुसारेण यस्माद् द्वन्वा-
न्निष्पन्नेन वुञा लोकप्रसिद्धसंबन्धविशेष उच्यते तत्रैव स भवति नान्यत्र । अत एव तत्र तादृशं
'दीप्योपाध्यायिका' इत्याद्युदाहरणं दर्शितं शिष्टैः । प्रकृतमाप्यं च तथानुगुणम्, विन्नलोकप्रसिद्ध-
संबन्धविशेषपस्याप्रसिद्धेः । एवं च घटपटत्वमित्यादावपि न वुञिति सिद्धमिति । विविनव्येति ।
विनरावाचष्ट इति णिचि टिलोपे क्त्वाप्रत्यये गतिसमासे क्त्वो ल्यपि "ल्यपि लघुपूर्वात्" इति
णेरय् । नदीधिसंज्ञापूर्विके इति । नदीधिशब्दानुवर्त्य वाक्यमेदमाश्रित्य ह्रस्वं लघुसंज्ञं स्यात्,
नदीधिसंज्ञकं च ह्रस्वं लघुसंज्ञम्, संयोगे परे ह्रस्वं धिनदीसंज्ञकह्रस्वं च गुरुसंज्ञं स्यात्, दीर्घं
नदीसंज्ञकदीर्घं च गुरुसंज्ञं स्यादिति व्याख्यानादिति भावः । एतेन 'ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं
भवति, ततो धिनं च लघुसंज्ञमिति । एवं दीर्घं गुरुसंज्ञम्, ततो नदीसंज्ञं च गुरुसंज्ञमिति' इति
कैयटो निरस्तः । दीर्घनद्या लघुसंज्ञां ह्रस्वनद्या गुरुसंज्ञां च व्यावर्तयितुं ह्रस्वगन्धेन दीर्घशब्देन

१ पा. मू. १. ४. ५२.

१ पा. मू. १. ३. ८८.

१ पा. मू. ६. ३. ४.

१ पा. मू. २. ३. २.

१ पा. मू. १. ४. ४३.

१ पा. मू. ३. १. २६.

१ पा. मू. १. ३. ७८.

१ पा. मू. ६. २. १०९.

१ पा. मू. ८. २. ८६.

१ पा. मू. २. २. ३२.

१ पा. मू. ५. १. १३१.

१ इदं वचनं महानाप्यटीकायां हरिणोक्तमिति य-
याकरणनूपणमारे भावप्रत्ययार्थनिर्णये उक्तम् ।

१ पा. मू. ६. ४. ५६.

च यथायथं नदीधिसंज्ञकयोर्विशेषणीयत्वेन तत्त्यागायोगात्...पर्याय इति । 'घिनदीसंज्ञोचितो ह्रस्वो लघुसंज्ञकः, संयोगे तु गुरुसंज्ञकः, नदीसंज्ञार्हो दीर्घो गुरुसंज्ञक इति व्याख्यायत इति मन्यते । एतेन 'नदीधिसंज्ञाभ्यां गुरुलघुसंज्ञयोनित्यं बाधे प्राप्ते तयोरनुवृत्तिः पर्यायार्थैव स्यादित्यर्थः' इति कैयटो निरस्तः । समावेशप्रकारस्य स्वयमपि दर्शितत्वेनास्य व्यर्थप्रलापत्वात् । न हि तेन कश्चन विशेषो लभ्यते, येन समावेशो न युज्येत । परस्मैपदसंज्ञामिति । तथा च 'क्रामति' इत्यादौ 'क्रमः परस्मैपदेषु' इति दीर्घो न स्यात् । स च शतरि सावकाशः । परस्मैपदसंज्ञापूर्विकेति । परस्मैपदसंज्ञकान्यात्मनेपदसंज्ञकानि च तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञानीति व्याख्यानादिति भावः । 'पर्याय इति । परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञार्हाणि तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथमादिसंज्ञानि च भवन्तीति व्याख्यानं मन्यते । तदापादितपर्यायतामर्कचिक्तरां मत्वा तद्वुद्धिपरीक्षार्थमाह — परस्मैपदसंज्ञापीति । इतर आह — सावकाशेति । 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति तु परस्मैपदसंज्ञा पुरुषसंज्ञाविषये भवतीति ज्ञापयति चेदपि पुरुषसंज्ञया सह यौगपद्यं ज्ञापयितुं न शक्नोति ॥

[२, ३०८-३१३]

(उद्घोचोत्तमम्) एवमेकसंज्ञापक्षे दोषमुक्त्वा परकार्यत्वपक्षेऽप्याह — भाष्ये 'परवचनेऽपीति । ऋत्वय इति । ऋतुः प्राप्तोऽस्येत्यर्थे ऋतुशब्दात् 'छन्दसि घस्' इति घस्रप्रत्ययः । घस्ये-यादेशः । 'भसंज्ञायां किमनिष्टम्, अत आह — भसंज्ञायामिति । अनवकाशा पदसंज्ञा भसंज्ञां बाधेत, अत आह — पदसंज्ञेति । नन्वेकसंज्ञापक्षेऽपि 'पाचयत्योदनम्' इत्यत्र प्रयोजकव्यापार-व्याप्यस्य प्रयोज्यस्य 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्मसंज्ञा किं न स्यात्, अत आह — एकेति । पर-त्वात् कर्तृसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञाविधानार्थमिदम्, न नियमार्थम्, अत आह — तथा हीति । 'तदा त्वविरोधादिति । विरोधे सत्यपि 'परं कार्यम्' इति वचनात् परस्याः पूर्वया समावेशप्रति-पादनेनाविरोधाङ्गीकारात् सर्वत्र ष्यन्ते संज्ञाद्वयप्रसङ्गे सतीत्यर्थः । संज्ञाद्वयेति । तथा च 'देव-दत्तो यज्ञदत्तं ग्रामं गमयति' इत्यत्र 'यज्ञदत्तेन' इति तृतीयापि पक्षे स्यादिति भावः । यदि च गत्यर्थादीनामपि कर्ता णी कर्मसंज्ञक एवेति नियम्यते, तदा पचादीनां प्रयोज्यकर्तुः संज्ञाद्वयप्रसङ्ग इति ज्ञेयम् । अन्यतरस्यामित्यस्य ज्ञापकत्वमुपपादयति — यदीति । धिसंज्ञायामनिष्टमाह — 'शकटचादिशब्दादिति । डेप्रत्यये कृते गुणः प्राप्नोतीत्यन्वयः । ननु पूर्वं गुणे सति न नदीसंज्ञा, नाप्याद्, अत आह — परत्वादिति । धिसंज्ञासमये नदीसंज्ञाया अप्पावश्यकत्वाद् गुणात् पूर्वं पर-त्वादाद् भवतीत्यर्थः । आटा व्यवधानं निराह — तस्येति । परकार्यत्वपक्षे संज्ञाद्वयसमावेशा-वश्यकत्वाद् धिसंज्ञाया असंभवो न युक्तः, अत आह — अयमिति । प्रत्ययनिरपेक्षतयान्तरङ्ग-

^१ धिसंज्ञोचितः — प.

^२ पा. सू. ७. ३. ७६.

^३ 'पर्याय इति' इति नास्ति — प.

^४ पा. सू. ७. २. १.

^५ 'वातिके 'परवचने सिति' इत्यत्र 'परवचनेऽपि सिति' इति पाठोऽग्रंमदृश्य स्यादिति भाति ॥ परवचने त्विति — ऋ.

^६ पा. सू. ५. १. १०६.

^७ पा. सू. १. ४. ४९.

^८ 'प्रदीपे 'तदाविरोधात्' इत्यत्र 'तदा त्वविरोधात्' इत्यग्रंमदृष्टा इति भाति ।

^९ प्रतिपादनाविरोधाङ्गीकारात् — ऋ.

^{१०} 'प्रदीपे 'शकटिगद्वात्' इत्यत्र 'शकटपादियद्वात्' इत्यग्रंमदृष्टाः ।

त्वात् । 'घिलक्षण इति । नदीसंज्ञातः पूर्वं परत्वाद् गुण एव स्यादित्यर्थः । अल्वधित्वादिति ।
 'इति ह्रस्वश्च' इति ह्रस्वत्वस्याल्मात्रवृत्तित्वादित्यर्थः । तस्मादिति । ननु घिसंज्ञाया अत्यन्त-
 बाधो मा भूदिति नदीसंज्ञाविधानं तत्समावेशार्थं स्यात्, न तु तस्यात्यन्तबाध इति चेत्, अत्राहुः —
 अन्तरङ्गाया अपि घिसंज्ञायाः पूर्वंप्रवृत्तिविधानसामर्थ्यान्नदीसंज्ञया सर्वथा बाधनीया । तत्र 'सकृद्-
 गतो' इति न्यायसाम्यात् पुनर्घिसंज्ञा न प्राप्नोतीति । भाष्ये आश्रयाभावादिति । नदीसंज्ञया
 घिसंज्ञां बाधित्वा तद्विषयस्याक्रान्तत्वादित्यर्थः । घिसंज्ञामिव यणमपि नदीसंज्ञा बाधताम्, यण्यपि
 नदीसंज्ञानिमित्तविधातेन विरोधसाम्यात्, अत आह — यं विधिमिति । घिसंज्ञायां गुणे कृते
 'इति ह्रस्वश्च' इति विधिरनर्थकः । नदीसंज्ञया घिसंज्ञाबाधे यणिमित्तस्येकः स्वरूपेण स्थित्या
 यणिविधिं प्रति नदीसंज्ञा निमित्तमिति भावः । 'उन्मत्तगङ्गम्' इत्यादौ 'अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्'
 इत्यव्ययीभावः । बहुव्रीहिवेऽनिष्टमाह — अत्रेति । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इत्यनेन ।
 उन्मत्तशब्दस्यायादित्वरेणान्तोदात्तः, लोहितशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । समासान्तोदात्तत्वमेवा-
 श्रेष्यत इति भावः । पाक्षिक इति । 'शेषाद्विभाषा' इत्यनेन । 'शस्त्रीश्यामा' इति 'उपमा-
 नानि सामान्यवचनैः' इति समासः । तत्र श्यामाशब्दस्योपमेयवृत्तित्वात् कथमत्रान्य'पदार्थे वृत्तिः,
 येन बहुव्रीहिः स्यात्, अत आह — यदेति । शस्त्रीशब्दः पृष्ठप्रत्ययान्तात् डीपन्तः प्रत्ययस्वरेणान्तो-
 दात्तः । कुमुदशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः' ।
 तत्पुरुषसमासे तुल्यार्थादीनि पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणीति सूत्रार्थः । भावरूपः समाह्वयमाणपदार्थ-
 'धर्मः, संबन्धः' इति यावत् । तन्निबन्धनस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पञ्चचन्दशन्शब्दौ 'अः
 संख्यायाः' इत्याद्युदात्तौ । अशेषत्वादिति । 'टजन्तत्वादित्यर्थः । पञ्चपात्रमिति । अत्र
 पाक्षिककप्प्रसङ्गोऽपि बोध्यः । कप्प्रसङ्गः 'नद्यृतश्च' इति नित्यकप्प्रसङ्गः । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ'
 इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानात् स्वरे विशेषाभाव इति भावः । भाष्ये कृदन्तक्रान्तशब्दस्या-
 प्रयोग एव कुल्लोषः । परंकार्यत्वपक्षे 'शेषाकारणे दोषमभिधाय तत्करणेऽपि दोष उच्यत इत्याह
 — क्रियमाणेऽपीति । एकसंज्ञापक्षे तु न दोष इत्याह — एकसंज्ञावादीति । अव्ययीभावादीति ।
 'अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्' 'उपमानानि सामान्यवचनैः' 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इत्यादिभिर्विहितमि-
 रित्यर्थः । 'बहुव्रीहिसंज्ञाया इति । कण्ठकाल इत्यादौ सावकाशाया इत्यर्थः । परत्वादिति ।

१ पा. मू. १. ४. ६.

१ इति नदीसंज्ञोद्देश्यतावच्छेदकतया निर्विष्टस्य
 ह्रस्वत्वस्येत्यर्थः ।

१ परिभाषा ४०.

१ पा. मू. १. ४. ६.

१ पा. मू. २. १. २१.

१ पा. मू. ६. २. १.

१ गायपञ्चमस्तोत्रविप्रकाशमित्यनेनेत्यर्थः ।

गतिपारकोपपदात् परेषां य, अय, पञ्, मत,
 अण्, अप्, इय, क, इत्येतत्प्रत्ययान्तानामन्त
 उगात् इत्यर्थः । प्रकृते उदिति गतेः परस्य
 'मस' इति कान्तान्तान्तोदात्तत्वमित्यर्थः ।

१ पा. मू. ५. ४. १५४.

१ पा. मू. २. १. ५५.

१ पदार्थवृत्तिः — ऋ.

१ पा. मू. ६. २. २.

१ धर्मसंबन्ध इति — अ.

१ फिट्पूत्रम् २८.

१ अनुवृत्तसामानान्तस्यैव शेषत्वादिति भावः ।

१ पा. मू. ५. ४. १५३.

१ पा. मू. ६. २. २.

१ शेषग्रहणाकारण इत्यर्थः ।

१ पा. मू. २. १. २१.

१ पा. मू. २. १. ५५.

१ पा. मू. २. १. ५२.

१ प्रदीपे 'बहुव्रीहिसंज्ञायापस्य' इत्यत्र 'बहुव्रीहि-
 संज्ञाया बाधस्य' इति ध्वन्यन्तपात्रं नट्टपाठ इति
 ज्ञायते ।

पञ्चनदमित्यादावव्ययीभावः सावकाशः, बहुव्रीहेःकतोऽवकाशः । अत्र 'विप्रतिषेधे परम्' इति बहुव्रीहिर्भविष्यतीत्यर्थः । नदीमिश्रचेति । शेषग्रहणसत्त्वे यस्यान्यः^१ समासो न विहितः स शेष इति विवक्षितत्वाद् बहुव्रीहिर्न स्यादिति भावः । ननु शेषग्रहणभावेऽपि 'नदीमिश्र' इत्यव्ययीभावोऽवकाशत्वाद् बहुव्रीहिं बाध्मिष्यते, अत आह — तस्येति । ननु 'नदीमिश्र' इत्यव्ययीभावः समाहारे इष्यते । ततश्चान्यपदार्थसद्भावात् सोऽप्यवकाशः, अत आह — यदेति । परिगणनमिति । 'सिद्धं तु क्वाङ्स्वितिदुर्गतिवचनात्' इति 'कुगति' इति सूत्रे वक्ष्यमाणमित्यर्थः । तथा च प्रतिपदोक्तत्वात् तत्पुरुष एव भविष्यतीति भावः । विशेषं परिगणनरूपम् । अन्य एवेति । प्रपतितं पर्णं यस्मिन् स प्रपर्णक इति वृक्षोऽन्यपदार्थ इत्यर्थः ॥

[२, ३०८-३१३]

(रत्नप्रकाशः) तदेवं परकार्यवादिनि दूषणान्यभिधाय विरते सति द्वितीयस्तन्मते दूषणान्यभिधातुमुपक्रमते — परवचने सितीति । ऋत्विज इति । 'मसंज्ञायाम्' 'ओर्गुणः' इति गुणोऽवादेशे च 'पदत्वमाश्रित्य' 'व्योर्लघुप्रयत्नतरः' 'लोपः शाकल्यस्य' इति च प्रवर्ततेति भावः । एतेन 'पदसंज्ञा त्ववग्रहार्था स्यात्' इति कैयटो निरस्तः । पदसंज्ञायां सत्यामवग्रहो भवतीति पाणिनिनानुक्तत्वेन तत्प्रयोजनकथनानीचित्यात् । ननु 'ऋत्विजः' इत्यस्य छान्दसत्वात् छन्दसि सर्वेषां विधीनां वैकल्पिकत्वादयस्मयादिवदिष्टसिद्धिर्भविष्यतीति चेन्न, 'पादवैभम्' इति लौकिकसाधारणे प्रयोगे उक्तदोषधौव्यात् । गतिबुद्ध्यादीनामिति । एकसंज्ञा [पक्षे] त्वणिकर्ता णी कर्मसंज्ञक इत्युक्ते णी कर्तृत्वस्यानाश्रितत्वेन निरवकाशा कर्मसंज्ञैव भवति । एतेन 'एकसंज्ञाधिकारे गत्यादिसूत्रं कर्मसंज्ञायां सिद्धायां नियमार्थम् । तथाहि — प्रयोज्यः स्वव्यापारे स्वतन्त्रः प्रयोजकव्यापारेण्यत इति संज्ञाद्वयप्रसङ्गे एकसंज्ञाधिकारादन्यतरया भाव्यम् । तत्र प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् तत्प्रयुक्तया कर्मसंज्ञया भाव्यम् । गुणप्रधानसंनिधौ प्रधानस्य प्रयोजकत्वे संभवति पृथग्गुणास्तद्विरुद्धं कार्यं न प्रयुज्यते । ततश्च सिद्धायां कर्मसंज्ञायां गत्यर्थादीनामेवाप्यन्तानां कर्ताप्यन्तानां कर्मसंज्ञो भवति, नान्येषामिति नियमः क्रियते । तेन 'पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेन' इति कर्मसंज्ञा न भवति । प्रधानप्रयुक्तकर्मसंज्ञाभावे च गुणक्रियानिमित्ता कर्तृसंज्ञा प्रयतते । यदा तु परं कार्यमिति पाठस्तदाविरोधात्^१ सर्वत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे गत्यर्थादीनामेवेति नियमेन प्यन्तधात्वन्तरप्रयोज्यात् कर्मसंज्ञा व्यावर्त्यते । गत्यादिप्रयोज्यस्य तु संज्ञाद्वयप्रसङ्ग इत्यर्थः^२ इति निरस्तम् । धात्वर्थविशेष्यकः शाब्दबोध इति मतमाश्रयतस्तत्र प्रत्ययार्थस्याप्राधान्येन कर्तृसंज्ञाया एव प्रधानधात्वर्थप्रयोज्यायास्तत्र प्रसन्नत्वेन गत्यादिमूत्रस्य विधिताया एवोचितत्वात् । कथंचित् प्रत्ययार्थस्य शाब्दप्राधान्यसंभवेऽपि तदपेक्षयार्थप्राधान्यस्य बलीयस्त्वेन कर्तृसंज्ञाया एव प्रयोज्यस्य

^१ पा. मू. १. ४. २.

^२ 'अन्यः' इति नास्ति — अ.

^३ पा. मू. २. १. २०.

^४ पा. मू. २. १. २०.

^५ पा. मू. २. २. १८ — ३.

^६ पा. मू. २. २. १८.

^७ 'इत्यर्थः' इति नास्ति — अ.

^८ 'ऋतुगन्धात् 'छन्दसि घम्' इति तदस्य प्राप्तिमित्यर्थे घन्प्रत्यये इत्यादेने गतीति नायः ।

^९ पा. मू. ६. ४. १४६.

^{१०} मिति धेनीत्यादिः ।

^{११} पा. मू. ८. ३. १८.

^{१२} पा. मू. ८. ३. १९.

^{१३} भविष्यतीति रोद ।

प्रसक्तेः। शाब्दप्राधान्यस्य बलीयस्त्वेन तस्य 'तोपश्चेदपि तत्प्राधान्याश्रयेण 'प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः' इति परिभाषायाः प्रवृत्तौ मानाभावात्। प्राधान्याविशेषेण कथञ्चित्दाश्रयेण तत्परिभाषाप्रवृत्तावपि तस्या लौकिकदृष्टान्तवल्लभ्यायाः 'दृष्टान्तस्यापि पुरुषारम्भो निवर्तकः' इति भगवतैवोक्तत्वेन 'विप्रतिपेधे परं कार्यम्' 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति पुरुषारम्भसिद्ध-परिभाषाविषये प्रवृत्त्यसंभवाच्च। ननु 'गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः। निय-मात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते' इति हरिकारिका तन्मूलभूता कथमुपपद्यत इति चेन्न, 'बाधेऽ-दृढेऽन्यसाम्यात्किं दृढेऽन्यदपि बाध्यताम्' इति न्यायात्। 'युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालका-दपि। अन्यत् तृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पद्मयोनिना' इति योगवासिष्ठवचनाच्च। ननु 'हेतु-मति च' इति सूत्रे भाष्यकार एव वक्ष्यति — गत्यादिसूत्रं नियमार्थमिति, तत्कथमुपपद्यत इति चेत् 'तुष्यतु दुर्जनः' इति 'यक्षानुरूपो बलिः' इति च न्यायाम्यामिति गृहाण। यत्तु 'हेतु-संज्ञायां 'तत्प्रयोजको हेतुः' इति तच्छब्देन कर्तुः परामर्शात् कर्तृसंज्ञोपजीव्या' इति। तन्न, तत्र तच्छब्देन स्वतन्त्रपरामर्शेनाप्युपपत्तेः। 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यत्र साक्षात् प्रयुक्तकर्तृपदस्य स्वतन्त्रलक्षकतायास्तेनाभ्युपगतत्वेनान्न तच्छब्दस्य तत्परामर्शे बाधकाभावाच्च। एवं च 'परत्वा-दन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयापि च। प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचिता' इति तदीये श्लोके उत्तमकोटितयान्ते उपजीव्यतारूपहेतुनिर्दर्शनमयुक्तमिति स्पष्टमेव। यदयमिति। यदि तत्र संज्ञा-द्वयं स्यात् तर्हि तत्रैव सूत्रे ह्यक्रावकरिष्येताम्, नाकरिष्यतामन्तरस्याग्रहणमिति मन्यते। वस्तु-तस्तु संज्ञाद्वयस्य पर्यायतासिद्धयर्थमेव तत् सूत्रं स्यात्, न तु तत्समावेशाभावज्ञापकम्। समावेशे 'मासं कारयति वा कटं मृत्येन' इत्यत्र सकर्मकत्वात्, 'अकर्मकधातुमियोंगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽष्वा च कर्मसंज्ञकः' इति वार्तिकं न प्रवर्तते, पर्यायत्वे तु प्रवर्तत इति फलभेदस्य सत्त्वात्। शकट्या इति। घिसंज्ञायां 'घेडिति' इति गुणे 'शकट्ये' इति स्यादिति भावः। न वा संभवादिति। विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गायां घिसंज्ञायां सत्यां ततो डेरुत्पादवर्थाश्रय-नदीसंज्ञापेक्षयान्तरङ्गे गुणे कृते नदीसंज्ञाविधानं व्यर्थं स्यात्। अतो नदीसंज्ञाविषये घिसंज्ञा न प्रवर्तत इति मन्यते। वस्तुतस्तु डिति विषये नदीसंज्ञाप्रवृत्तिसंभवात् 'अथर्वत आगमः' इति 'परिभाषयादागमविशिष्टस्य डित्वमिव गुणे कृतेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन नदीत्वस्यापि संभवाच्च संज्ञाद्वयसमावेशः स्यादेव। नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्येति। घिसंज्ञायां सत्यां 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति यणं बाधित्वा गुण एव स्यात्। नदीसंज्ञया घिसंज्ञायां बाधितायां तु यणादेशः प्रवर्तत इति

॥ श्रीधमनोरमोक्तानुवादः।

॥ पा. सू. १. ४. ५५.

॥ पा. सू. १. ४. ४९.

॥ इदं श्रीधमनोरमायां गतिबुद्धीति सूत्रव्याख्याया-मुक्तम्।

॥ 'कालमावाध्यगन्तव्याः कर्मसंज्ञा एकमर्थानाम्, देशञ्च' इति वार्तिकार्थानुवादः। १. ४. ५१. सूत्रे भाष्ये ॥

॥ पा. सू. ७. ३. १११.

॥ महाभाष्यम् १. १. २०.

॥ परिभाषया, आदागमेति छेदः।

॥ परिभाषा ५५.

॥ दोषश्चेदपि — प, फ.

॥ परिभाषा १०६.

॥ महाभाष्यम् १. १. ४६.

॥ पा. सू. १. ४. २.

॥ परिभाषा ५०.

॥ वाग्यपदीयम् ३. ७. १२७.

॥ योगवागिष्टे मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे गगं. १८ श्लो. ३.

॥ पा. सू. ३. १. २६.

॥ श्लो. न्या. द्वितीयनागे पृष्ठम् ३५.

॥ श्लो. न्या. द्वितीयनागे पृष्ठम् ६५.

तस्य नद्याश्रयतेति भावः। मास्तु नाम शेषवचनं घिसंज्ञानिवृत्त्यर्थम्, बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं तु कर्तव्यमेवेत्याह — बहुव्रीह्यर्थं त्विति। उन्मत्तगङ्गमिति। अत्र हि बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पाक्षिकश्च कप् समासान्तः प्राप्नोति। शस्त्रीश्यामेति। यदा श्यामाशब्दः शस्त्र्यामेवोपमाने वर्तते, उपमेयं तु समासवाच्यं तदान्यपदार्थवृत्तित्वाद् बहुव्रीहित्वं स्यात्। सति च तस्मिन् पाक्षिकः कप् स्यादिति भावः। स्वरस्तु बहुव्रीहित्वाभावेऽपि 'तत्पुरुषे तुल्याय' इत्यनेन जायत एवेति नापाद्यः। पञ्चगवमिति। पञ्चानां गवां समाहारः समासार्थं इति बहुव्रीहित्वप्रसक्तिः। सति च तस्मिन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रसङ्गः। कप् त्वशेषत्वादनापाद्यः। पञ्च गाव एव समाह्रियमाणाः समासार्थं इति पक्षे तु बहुव्रीहित्वप्रसक्तिरेव नास्ति। यत्तु 'टचश्चित्त्वसामर्थ्याद्बहुव्रीहिस्वरौ न भविष्यति' इति कैयटेनोक्तम्, तन्न, 'चित्रगवी' इत्यादौ चित्त्वस्य चारिताय्येन परबहुव्रीहिस्वरस्य तत्रानिवारणात्। निष्कौशाम्बिरिति। क्रान्तः समासार्थं इति बहुव्रीहित्वप्रसक्तिः। सति च तस्मिन् 'नद्युतश्च' इति कप्प्रसङ्गः। तत्र निरादिशब्द एव 'क्रान्ताद्यर्थवृत्तिविषय इति मते तु बहुव्रीहित्वप्रसक्तिरेव नास्ति। उपयुक्तपदान्यः शेष इति मत्वा क्रियमाणेऽपि शेषग्रहणे दोषान्तरमाह — तत्रेति। एकसंज्ञावादिमते तु द्वितीयादित्रिकतः शेषपरं शेषग्रहणम्। तथा चानवकाशाभिरव्ययीभावादिसंज्ञाभिर्बहुव्रीहिसंज्ञावाधसंभवः। तत्र द्वीरावतीकादिषु परत्वाद्वहुव्रीहिसंज्ञा भवति। एतेन 'एकसंज्ञापक्षे शेषग्रहणं नेष्यते' इति निरस्तम्। 'पञ्चभिर्मुक्तमस्य' इत्यादावतिप्रसङ्गात्। द्वीरावतीक इति। 'नदीभिश्च' इत्यव्ययीभावविधानादशेषत्वाद्वहुव्रीहेरप्रसक्तिरिति भावः। वीर्यपुरुषको ग्राम इति। 'पूर्वापरप्रथम' इति तत्पुरुषविधानादशेषत्वमिति भावः। अब्राह्मणक इति। 'नन्' इति तत्पुरुषविधानादशेषत्वम्। प्रपतितपर्ण इति। कृल्लोपिप्रदर्शनायेदम्, उदाहरणं तु 'प्रपर्णकः' इति। 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' इति तत्पुरुषविधानादशेषत्वम्। तत्पुरुषोऽत्र बाधक इति। निरवकाशत्वादिति भावः। इतरस्तदाशयमविद्वानाह — तत्पुरुष इति चेदिति। अन्यः स्वाशयं प्रकटयति — सिद्धं त्विति। तदेवं परकार्यवादिमतं दूषितम्, एकसंज्ञावादिमतं स्थितम् ॥

[२, ३१३-३१९]

(उद्द्योतनम्) किंशब्द आक्षेपार्थो न भवति, किं तु विशेषप्रतिपादनोपयोगिप्रश्नमात्रपर इत्याह — अस्मिन्निति। 'तत् किं सूत्रमत्रैव कर्तव्यम्, नेत्याह — न चेति। लिङ्लिटोस्तिङ्सार्वधातुकसंज्ञायामनिष्टमाह — लिङ्लिटोश्चेति। ननु सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञाद्वयसमावेशे 'छन्दस्युभयथा' इति सूत्रमनर्थकं सत् तयोरसमावेशं ज्ञापयतीति नैतत्सूत्रस्य तत् प्रयोजनम्, अत आह — छन्दसीति। यदि 'लिङ्लिटोरेव छन्दस्युभयथा' इति ब्रूयात् तदा ज्ञापकं भवेत्, तच्च नास्तीति भावः। संज्ञाद्वयसमावेशोऽनिष्टमाह — समावेश इति। शलङ्कुशब्दाद्^१ बाह्यादिषु

^१ पा. सू. २. २. ६.^२ महामाप्यम् २. १. १८.^३ तत् सूत्रमित्यन्वयः। ऊक्तेलोऽजिति सूत्रमित्यर्थः। तर्हि तत्सूत्रम् — अ.^४ पा. सू. ३. ४. ११७.^५ इजित्यनेनान्वयः।^१ पा. सू. ६. २. २.^२ पा. सू. ५. ४. १५३.^३ क्रान्ताद्यर्थो वृत्तिविषय इति — प.^४ पा. सू. २. १. २०.^५ पा. सू. २. १. ५८.

‘शलङ्कु शलङ्कं च’ इति पाठात् इन्, शलङ्कादेशश्च, शालङ्कः। शलङ्कशब्दात् ‘अत इन्’ इति केचित्। ततो यूनि ‘यमिगोश्च’ इति फक्। तस्य पैलादित्वाल्लुकि शालङ्क्युवा। पीलाशब्दात् ‘पीलाया वा’ इत्यणि पैलः। तस्मात् ‘अणो द्वचचः’ इति फिन्। तस्य ‘पैला-दिभ्यश्च’ इति लुक्, पैलो युवा। तस्य छात्र इत्यर्थे ‘वृद्धाच्छः’ इति छप्रत्यये विवक्षिते ‘यस्का-दिभ्यो गोत्रे’ इति प्रकरणे येषां गोत्रप्रत्ययानां लुग्वतस्तेपामजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते लुङ् न स्यादित्यर्थेन ‘गोत्रेऽलुगचि’ इत्यनेन फक्फिगोरलुक् स्यात्। ततश्च ‘शालङ्कायनीयाः, पैलाय-नीयाः’ इत्यनिष्टरूपं स्यात्। शालङ्कशब्दात् ‘इञश्च’ इत्यणि ‘शालङ्काः’ पैलशब्दाद् वृद्धाच्छे ‘पैलीयाः’ इति चेप्यत इति भावः। ‘फक्फिगोरन्यतरस्याम्’- इति तयोरपि लुगिप्यत एवेति नानिष्टप्रसङ्गः, अत आह — फक्फिगोरिति। घिसंज्ञावाधस्य प्रयोजनमाह — शकट्या इति। लघुसंज्ञावाधस्य प्रयोजनम् — अततक्षदिति। तक्षेर्षन्ताल्लुङि ‘णिश्चि’ इति चङ्, ‘चङि’ इति द्वित्वं णिलोपश्च। अपायविवक्षाविरहादत्र नापादानसंज्ञा स्यात्, अत आह — अपायेति। इपुं संघाय ज्याकर्पणानन्तरं हस्तात् ‘तद्विश्लेषामावे’ व्यधिकरणत्वासंभवादित्यर्थः। भाष्ये संप्रदान-संज्ञां ‘क्रुघद्रुह’ इत्यादिना प्राप्ताम्। भाष्ये ‘क्व’ इति वाधस्थलप्रश्नः। ‘भाष्ये धनुर्विध्यतीति। अत्र धनुषः स्वातन्त्र्यविवक्षया कर्तृत्वम्। भाष्ये अध्युपसृष्टमिति। ‘अधिशोऽस्त्यासां कर्म’। खट्वामधिषेते। अत्र कर्मसंज्ञाधिकरणसंज्ञां वाधते। तेनेति। गत्युपसर्गसंज्ञयोर्वाधेनेत्यर्थः। सुसिक्तमिति। ‘सुः पूजायाम्’ इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। ‘उपसर्गात् सुनोति’ इति पत्वं न भवति। सूपमानादिति। गतिसंज्ञकात् मुशब्दादुपमानाच्च। परं क्तान्तमन्तोदात्तमित्यन्तो-दात्तत्वं च, सुसिक्तमित्यादौ न भवतीत्यनुपङ्गः। पूर्वपदेति। ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थ’ इत्यव्यय-पूर्वपदप्रकृतिस्वरं एव। वृद्धीति। ‘सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु’ ‘क्रमः परस्मैपदेषु’ इत्येतान्या-मित्यर्थः। अनवकाशा पूर्वा परां वाधते, द्वयोः सावकाशत्वे परा पूर्वामित्यभिप्रेत्याह — तेन लोहितेति। ‘अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्’ इत्यनेनाव्ययीभाव एव, न बहुव्रीहिः। बहुव्रीहिरेव न तु ‘नदीमिश्च’ इत्यव्ययीभावः। अथैवत एव गुणवचनसंज्ञाङ्गीक्रियते, तस्य समाससंज्ञादिभिर्वाधः, न प्रातिपदिकसंज्ञायाः। अतोऽत्र प्रातिपदिकसंज्ञापाठः किमर्थं इति चेत्, न, द्विरर्थवद्ग्रहणगौरव-परिहारायात्र प्रातिपदिकसंज्ञाकरणात्। ‘उत्तरत्रेति। अनुवृत्तिसामर्थ्यात् तामिः समावेश इत्यर्थः।

^१ पा. सू. ४. १. ९५.

^२ पा. सू. ४. १. १०१.

^३ पा. सू. ४. १. ११८.

^४ पा. सू. ४. १. १५६.

^५ पा. सू. ४. २. ११४.

^६ पा. सू. २. ४. ६३.

^७ पा. सू. ४. १. ८९.

^८ पा. सू. ४. २. ११२.

^९ पा. सू. ४. १. ९१.

^{१०} पा. सू. ३. १. ४८.

^{११} पा. सू. ६. १. ११.

^{१२} तद्विश्लेषामावे — अ, कृ.

^{१३} व्यधिघात्वर्थं प्रति करणत्वासंभवादित्यर्थः।

^{१४} पा. सू. १. ४. ३७.

^{१५} ‘भाष्ये धनुः’ इत्यादि ‘कर्तृत्वम्’ इत्यन्तं नास्ति — अ.

^{१६} पा. सू. १. ४. ४६.

^{१७} पा. सू. १. ४. ९४.

^{१८} पा. सू. ८. ३. ६५.

^{१९} पा. सू. ६. २. २.

^{२०} पा. सू. ७. २. १.

^{२१} पा. सू. ७. ३. ७६.

^{२२} पा. सू. २. १. २१.

^{२३} पा. सू. २. १. २०.

^{२४} प्रदीपे ‘उत्तरासु च संज्ञासु’ इत्यत्र ‘उत्तरत्र च संज्ञासु’ इत्यश्वमट्टपाठ इति भाति।

ताभिः समासादिसंज्ञाभिः। गुणवचनसंज्ञायाः किं प्रयोजनम्, येनात्र करणमुत्तरामिश्च वाच्य उच्यते, अत आह — तस्याश्चेति । तर्हि गुणवचनत्वादेव ब्राह्मणादिभ्योऽपि ष्यञ्सिद्धेर्ब्राह्मणादिग्रहणं व्यर्थम्, अत आह — ब्राह्मणादीति । प्राणभृदिति । ^१प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । युवादीति । ^२हायनान्तयुवादिभ्योऽण् । असर्वलिङ्गान् जातिरिति । नेदं लक्षणान्तरम्, किं तु पाठमात्रमेवात्र कर्तव्यमित्युच्यत इत्याह — लिङ्गानां चेति । ^३आकृतिग्रहणा जातिलिङ्गानां च न सर्वमाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह इति ^४जातेरस्त्रीविषयात् इत्यत्र वक्ष्यमाणलक्षणामित्यर्थः । गुणवचनसंज्ञावाचस्य प्रयोजनमाह — चित्रगुत्वमित्यादि । ब्राह्मणादित्वादिति । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादिति भावः ॥

[२, ३१३-३१९]

(रत्नप्रकाशः). इदानीं सूत्रप्रयोजनवातिकान्यवतारयति — कानि पुनरिति । ह्रस्वसंज्ञामिति । ^५‘ऊकालोऽङ्गस्वदीर्घप्लुतः’ इति सूत्रमस्मिन्नेव प्रकरणे कर्तुमुचितम् । तथा च ‘उग्रहणेन द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ग्रहणात् तयोरपि ह्रस्वसंज्ञा प्राप्ता प्रकृतनियमेन बाध्यत इति भावः । तिङ्सार्वधातुकसंज्ञामिति । ^६‘तिङ्शित् सार्वधातुकम्’ ^७‘आर्षधातुकं शेषः’ ^८‘लिट् च’ ^९‘लिङाशिषि’ ^{१०}‘छन्दस्युभयथा’ इति पञ्चसूत्र्यस्मिन्नेव प्रकरणे पठनीयेति भावः । ^{११}‘छन्दस्युभयथा’ इति तु तिङामार्षधातुकत्वस्य, शेषस्य सार्वधातुकत्वस्य च विधानेन सार्थकमिति न तत् समावेशाभावज्ञापकम् । अपत्यं वृद्धमिति । वृद्धशब्देन गोत्रसंज्ञामिमता । ^{१२}‘अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्’ इत्यादिचतुस्सूत्र्यत्रैव कर्तव्येति भावः । घि नदीति । शेषग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः । लघु गुर्विति । तेन ‘अततश्च’ इत्यादौ सन्वद्भावो न भवति । पदं भमिति । तेन ‘दत्तः, दत्ता’ इत्यादौ जश्त्वं न । धनुषा विध्यतीति । शरविश्लेषं प्रत्यवचित्वे सत्येव धनुषो व्यघनसाधनतेत्यपादानसंज्ञाप्रसक्तिः । एवमन्यत्राप्यपाययोगो ज्ञेयः । गत्युपसर्गसंज्ञे इति । तेन ‘सुसिक्तम्’ इत्यत्रोपसर्गत्वाश्रयं ^{१३}‘षत्वं गतित्वाश्रयं च’ ^{१४}‘सूपमानात् क्तः’ इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति, किं तु ^{१५}‘पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव । परस्मैपदसंज्ञामिति । तेन ‘अच्योष्ट, आक्रमते’ इत्यादौ वृद्धिदीर्घाद्यभावः । या याः परा इति । तेन ‘द्वीरावतीकः’ इत्यादौ बहुव्रीहिरेव भवति । अनवकाशाश्चेति । तेन ‘लोहितगङ्गम्’ इत्यादावव्ययीभाव एव भवति । गुणवचनं चेति । प्रातिपदिकसंज्ञां तत्रैव विधाय तदनन्तरं ‘गुणवचनं च’ इति प्रातिपदिकसंज्ञकानुवादेन गुणवचनसंज्ञा विधेयेति भावः । कृत्तद्धि-

^१ संज्ञाया किं — अ.

^२ पा. सू. ५. १. १२९.

^३ पा. सू. ५. १. १३०.

^४ पादमात्रमेवात्र — ऋ.

^५ महाभाष्यम् ४. १. ६३.

^६ पा. सू. ४. १. ६३.

^७ पा. सू. १. २. २७.

^८ ऊदाद्यान्तगतेन उग्रहणेन सवर्णग्रहणादिति भावः ।

^९ पा. सू. ३. ४. ११३.

^{१०} पा. सू. ३. ४. ११४.

^{११} पा. सू. ३. ४. ११५.

^{१२} पा. सू. ३. ४. ११६.

^{१३} पा. सू. ३. ४. ११७.

^{१४} पा. सू. ३. ४. ११७.

^{१५} पा. सू. ४. १. १६२.

^{१६} उपसर्गात्पुनोतीत्यनेनेति भावः ।

^{१७} पा. सू. ६. २. १४५.

^{१८} तत्पुरुषे तुस्माद्येत्यनेनेति भावः ।

तेति । 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यनेन कृतद्धितशब्दो तदन्तपरो । तथा च कृदन्तसंज्ञा तद्धितान्तसंज्ञा चात्र ज्ञेयेति भावः । किमर्थमिदमिति । 'गुणवचनं च' इत्यारभ्य एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा' इत्यन्तं वचनजातं किमर्थमत्र कर्तव्यमिति भावः । यथाभ्यास एवेति । समासादिसंज्ञाः स्वस्थान एव कुतो न स्थापिता इति भावः । अपूर्वा इति । कृदन्तसंज्ञा, तद्धितान्तसंज्ञाः सर्वलिङ्गजातिसंज्ञा, एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा, इत्येताः । उत्तरमाह — एतेनेति । संनिविष्टानामिति । निर्धारणपण्ठीयम् । एतेषां मध्ये पूर्वस्य परेण बाधनं भवतु, समासादिसंज्ञामिश्रं गुणवचनसंज्ञाया बाधनमित्येतदर्थमेतद्वचनजातमत्र कृतमिति भावः । प्रातिपदिकसंज्ञकानुवादेनैव समासादिसंज्ञा अत्र निर्दिष्टा इति न तामिः प्रातिपदिकसंज्ञाबाधनम् । तत्रैकद्रव्योपनिवेशिन्या डित्यादिसंज्ञाया असर्वलिङ्गजातिसंज्ञाया बाधाज्जातिलक्षणङीपभावे टापि 'डित्या' इत्यादि भवति । तथैकद्रव्योपनिवेशिन्या सर्वविश्ववादिसंज्ञाया सर्वनामसंज्ञाया बाधात् 'सर्वाय, विश्वाय' इत्यादौ स्मायादयो न भवन्ति । एवमेकद्रव्योपनिवेशिन्या संज्ञाया सर्वासां प्राचीनानां संज्ञानां बाधनाद्यथायथं तत्तत्संज्ञाप्रयुक्तकार्याभाव उन्नेयः । संख्यासंज्ञकस्य षट्संज्ञाविधानात् तथा संख्यासंज्ञा न बाध्यते । 'समासान्ताः' इत्युक्तत्वेन तद्धितान्तसंज्ञाया समाससंज्ञा न बाध्यते । एवं कृदन्तसंज्ञाया समाससंज्ञाबाधनाभावे ज्ञापकमन्वेपणीयम् । अन्यत्रापि यत्राबाधनमिष्टम् । समासादिसंज्ञाभिर्गुणवचनसंज्ञाबाधनाद् गुणवचनत्वप्रयुक्तः प्यब् न । चित्रगुत्वं, कारकत्वम्, औपगवत्वम्, उच्चैस्त्वं, सर्वत्वं, वृषलत्वं, बहुत्वं, पञ्चत्वं, डित्यत्वमित्यादि । ब्राह्मणादिपाठस्तु गुणवचनसंज्ञाबाधनविषयेऽपीति 'ब्राह्मण्यम्, ऐक्यम्, राजपौरुष्यम्' इत्यादौ प्यब् भवत्येव ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् १. ४. २.

[२, ३१९-३२४]

(उद्घोतनम्) विप्रतिषेधशब्दस्य विरोधार्थकत्वेन लोकप्रसिद्धत्वात् 'प्रश्नानुपपत्तिरित्यत आह — आचार्येति । परस्परविरोधे आचार्यवचनानामप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यर्थः । कर्मव्यतिहारो घटोऽविधानादाह — कर्मव्यतिहार इति । पर्यायाभ्यामिति । कस्यचित् केनचिच्छब्देन 'प्रतिपत्तिरित्यभिप्रायेणेत्यर्थः । यद्वेति । 'शब्दद्वयस्यापरायित्वमुच्यत इति 'न पौनरुक्त्यम्, 'व्याख्यानरूपत्वादित्यर्थः । 'पूर्वोक्तेति । आचार्यवचनानामित्यादिनेत्यर्थः । व्युत्पत्तिकथनमात्रेण तच्छब्दाया अनिरासादिति भावः । आचार्यवचनानामित्येतन्निराह — सर्वस्येति । द्वौ प्रसङ्गावित्यत्र कर्मणि घञमङ्गीकृत्य व्याचष्टे — प्रसज्येते इति । यत्र प्रसज्येते तत्रापि तदथविध, नान्यार्थौ,

^१ पा. सू. १. १. ७२.

^२ असर्वलिङ्गेति छेदः ।

^३ पा. सू. ५. ४. ६८.

^४ ज्ञापकमन्वेपणीयमित्यनुपपन्नः ।

^५ प्रश्नोऽनुपपन्नः — ऋ.

^६ प्रतिपत्तिरिति — ऋ.

^७ शब्दद्वयस्य पर्यायत्वं — अ, ऋ.

^८ 'न' इति नास्ति — अ.

^९ पूर्वस्यां योजनायामन्योन्यप्रतिषेधेतरतरप्रतिषेधशब्दयोः पर्यायत्वम् । अस्यां तु योजनायां विप्रतिषेधशब्दस्यैव पाक्षिकप्रतिषेधात्यन्तिकप्रतिषेधपरत्वेन व्याख्यानरूपत्वाच्छब्दद्वयस्य न पौनरुक्त्यमिति भावः ।

^{१०} प्रदीपे 'पूर्वोक्तेन न्यायेन' इत्यत्र 'पूर्वोक्तन्यायेन' इति समस्ततयान्नमट्टामिमतः पाठ इति भाति ।

अत आह — अन्यत्रेति । शास्त्रद्वयस्यैकत्र 'प्राप्तेः स विप्रतिषेध इति परामर्शोऽयुक्तः, अत आह — युगपदिति । अनेन सूत्रेण परं भवतीति प्रतिपादनात् 'किं च स्यात्' इति प्रश्नो न युक्तः, अत आह — यदीति । विरुद्धयोः पर्यायप्रसङ्गो वचनसामर्थ्याद्वक्तव्यः । अन्यत्र सावकाश-योविरोधेऽप्रवृत्तिरेव, न पर्यायः, अत आह — इतर इति । उत्सर्गस्य सामान्य^१प्रवृत्तस्याप्यपवादेन बाधदर्शनात् तद्वैधर्म्यार्थं 'प्रतिपदम्' इत्युच्यत इत्याह — अनेनेति । पर्यायप्रसङ्गेऽनेन सूत्रेण कथं तन्निरासः, अत आह — तत्रेति । तर्हि व्यक्तिपक्षे तत्र प्राप्तस्य पूर्वशास्त्रस्याप्रामाण्यं स्यात्, अत आह — एतत्सूत्रेति । अनारम्भ इति । तथा च तद्विषयशास्त्रस्यैवाभावात्प्राप्तामण्यमिति^२ भावः । सकृद्गतौ युगपत्प्राप्तौ । व्यक्तिपक्षाश्रयेणेदमुक्तमिति भावः । व्यक्तिपक्षे पर्यायप्रसङ्ग-स्योक्तत्वादेतत्सूत्राकरणे 'अप्रतिपत्तिर्वा' इत्ययुक्तम्, अत आह — इदानीमिति । निमित्तमिति । 'वृक्षेभ्यः' इत्यत्र निमित्ताभावादीर्घो न प्रवर्तते । निमित्तसत्त्वे तु प्रवर्तते । ईजतुरित्यत्र 'पर-त्वात् संप्रसारणे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् 'लिटि घातोः' इति द्वित्वम् । पुनरिति । जाति-पक्षेऽयं न्याय इत्यर्थः । अनेन सूत्रेण 'तव्यदादीनां किं कार्यम्, यस्याप्रसिद्धिरुच्यते, अत आह — परत्वादेरिति । 'विप्रतिषेधे परम्' इत्यनेन 'परत्वं विधीयते । तत् 'तव्यदादीनां न संभवति, सावकाशत्वाभावेनास्याप्रवृत्तेरित्यर्थः । आदिना निमित्तविघातसंग्रहः । साधुत्वस्येति । अनेन परकार्यस्य साधुत्वप्रतिपादनादप्रतिपत्तिपक्षे प्रत्ययपरत्वासंभवेनासाधुत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । एतत्सूत्रस्य तत्राप्रवृत्तिमाह — एकेति । यथा पूर्वनिपाते 'बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंहयानम्' इत्यत्रैकवाक्येऽपि शब्दपरविप्रतिषेधः, तथात्रापि किं न स्यात्, अत आह — अनवकाशत्वाच्चेति । तुल्यशब्दोऽ-न्तर्भाववाची^३, तूजादीनामानुपूर्व्यभावादादिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वं वा न संभवतीत्यभिप्रायेणाह — आदिशब्दस्येति । 'सकृद्गतौ' इत्यस्योदाहरणमाह — यथेति । 'त्वम्' इति मध्यमपुरुषत्व-घोतनाय । लुगिति । 'उतश्च प्रत्ययात्' 'तुहोः' इत्याभ्यामित्यर्थः । तस्य तातडः । व्यक्तिपक्षे लुक्शास्त्रस्य 'तत्राप्रवृत्त्यनुमानादिति भावः । अनेन परकार्यं विधीयते, न तु कस्य-चिद् द्वारं प्रतिपाद्यते, अत आह — अप्रतिपत्तीति । द्वारशब्दः परशास्त्रस्य प्रवृत्तिपर इति तु तात्पर्यम् । पुनः प्रसङ्गमुदाहरति — ईजतुरिति । कुरुतादित्यत्र जातिपक्षः, ईजतुरित्यत्र व्यक्ति-पक्षश्च किं न स्यात्, अत आह — लक्ष्येति । अतिप्रसङ्गं निराह — इष्टेति ॥

[२, ३१९-३२४]

(रत्नप्रकाशः) विप्रतिषेधशब्दव्युत्पादनं पृच्छति — विप्रतिषेध इतीति । क इति । कथं व्युत्पन्न इत्यर्थः । कर्मव्यतिहारे षञ्जिति । भावे विहित एव ध्वं विप्रतिशब्दसमभिव्याहार-बलेन कर्मव्यतिहारे वर्तत इति भावः । विग्रहप्रदर्शनपरं वातिकं पठति — इतरेतरेति ।

^१ प्राप्तिः स विप्रतिषेध इति — ऋ.

^२ प्रवृत्तस्यापवादेन — अ.

^३ न प्रामाण्यमिति — अ, ऋ.

^४ द्वित्वापेक्षयेत्यादिः ।

^५ पा. सू. ६. १. ८.

^६ तव्यदादीनां — अ, ऋ.

^७ परं विधीयत इति युक्तं भाति । यद्वा

परत्वं व्यवस्थापकत्वेन बोध्यत इत्यर्थः ।

^८ तव्यदादीनां — अ, ऋ.

^९ का. वा. २. २. ३५-१.

^{१०} इत्यभिप्रायेणाहेत्यनेनास्यान्वयो बोध्यः ।

^{११} पा. सू. ६. ४. १०६.

^{१२} पा. सू. ७. १. ३५.

^{१३} तत्र प्रवृत्त्यनुमानादिति — अ, ऋ.

तद्व्याचष्टे — अन्योन्येति । ननु विप्रतिषेधोऽयं चेतनधर्मोऽचेतनेषु सूत्रेषु कथं युज्यत इत्याशयेन पृच्छति — कः पुनर्विप्रतिषेधे इति । सूत्रेषु संभवतीति शेषः । उत्तरमाह — द्वाविति । प्रसङ्गाविति । प्रसज्येते इति प्रसङ्गा, योगावित्यर्थः । अन्यार्थाविति । एतेनैकार्थयोः 'नादिचि' 'दीर्घाज्जति च' 'इत्याद्योविप्रतिषेधं तत्र परस्यैव प्रवृत्तिं चेच्छन्तो निरस्ताः । तत्र परस्येकारा-
दितात्पर्येण कृतत्वेन पूर्वप्रवृत्तेरेवोचितत्वात् । प्रकृतभाष्याननुगुणत्वाच्च । लक्ष्ये लक्षणं योज्य-
मित्याशयेन पृच्छति — क्व पुनरिति । वृक्षाभ्यां वृक्षेऽप्येति । भिन्नरूपसिद्धये प्रवर्तमाना-
विति शेषः । अन्यार्थाविति । 'सुपि च' 'बहुवचने' इत्येतं इति योगाविति शेषः । किं च
स्यादिति । एतसूत्राभावे वृक्षेभ्य इत्यत्र किं स्यादिति भावः । उत्तरमाह — एकस्मिन्निति ।
लक्ष्य इति शेषः । युगपदसंभवादिति । कार्ययोरिति शेषः । तथा च भिन्नप्रयोजनयोरेकत्र
प्रसक्तयोर्युगपदसंभवो विप्रतिषेध इति फलितम् । पूर्वपरप्राप्तेरिति । पूर्वस्य परस्य च योगस्य
प्राप्तेरित्यर्थः । वचनद्वयप्रामाण्यादिति यावत् । भगवता तु धर्मधर्मिणोरभेदोपचारेण पूर्वपर-
शब्दयोः प्राप्तिशब्दसामानाधिकरण्यमाश्रितम् । उभयप्रसङ्ग इति । पर्यायेणेति शेषः । सूत्र-
योरेव युगपदसंभवः प्राप्तिश्चोक्तेति मन्यमान आह — इदं विप्रतिषिद्धमिति । उक्ताभिप्रायेण
समाधत्ते — नैतदिति । ननु युगपदसंभवे पर्यायो भवतीत्यत्र कश्चिद् दृष्टान्त उपलभ्यते वेत्यत
आह — तृजादिभिस्तुल्यमिति । ननु तृजादय एव पर्यायेण कुतः प्रवर्तन्ते, 'कस्माच्चिद्धातोर्बुल्
[कस्माच्चिद्धातोस्तृच] इत्येवं धातुभेदेन कुतो न प्रवर्तत इत्याशयेन पृच्छति — किं पुनः कारण-
मिति । उत्तरमाह — अनवयवप्रसङ्गान् प्रतिषेधं विधेद्वेति । धातुसामान्यस्य 'धातोः' इति
निर्देशात् अत एव सर्वेभ्यो धातुभ्यश्च प्रत्येकं विधानाच्चेत्यर्थः । एकस्यानवयवप्रसङ्गेऽपरस्य
विशेषप्रसङ्गे पर्यायो नैति सूचयितुं 'प्रतिषेधं विधेद्वेति' इति हेत्वन्तरनिर्देशनम् । 'ननु
पर्यायतां विना तृजादीनां प्रतिषेधविधानं न घटत इत्यस्तु तत्र पर्यायता । विप्रतिषेध-
स्थले तु पर्यायता न युज्यते, वचनद्वयस्यान्यत्र 'चरितार्थत्वादित्यत आह — अप्रतिपत्ति-
र्वेति । अप्रवृत्तिर्वेत्यर्थः । तुल्यबलत्वादिति । अन्यत्र चरितार्थत्वादित्यर्थः । अस्तु तुल्यबलता,
तस्यां सत्यामुभयनिवृत्तिः कुत्र दृष्टेत्यत आह — तद्वयेति । उभयोरनं करोतीति । तज्ज्ञात्वा
तौ तादृशो विषये तं न प्रेषयत इति शेषः । नन्वस्तु व्यक्तिपक्षे उभयोः पर्यायप्रसङ्गः, जातिपक्षे
त्वप्रवृत्तिः । तत्र किमनेन सूत्रेण साध्यमित्यत आह — तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिति । प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः ।
परस्येति शेषः । एवं तृजादिवत् पर्यायतापक्षे पूर्वस्य निवृत्त्यर्थमिदं वचनमिति ज्ञेयम् । सुग-
मत्वान्नोक्तं भगवता । कश्चिन्मन्दबुद्धिः 'अप्रतिपत्तिर्वैभयोस्तुल्यबलत्वात्' इति वचनाशयमबुद्ध्वा
'तन्त्यायस्तव्यदादिषु प्राप्नोतीत्याह — तव्यदादीनां त्विति । कार्यस्येति । धातुमात्रात् पर्यायेण
प्रवृत्तेरित्यर्थः । नियमकारीति । पर्यायताबोधकमित्यर्थः । अनवयवेन प्रतिषेधविधानसामर्थ्यात्
पर्यायता तृजादीनामित्युक्तत्वात् 'तृजादिभिः' इत्यादिशब्देन तव्यदादीनामपि संगृहीतत्वादिवदित्वा
तत् त्वयैवमुक्तमित्याशयेन समाधत्ते — नैष दोष इति । 'सकृद्गतो' इति 'पुनः प्रसङ्गविज्ञा-
नात्' इति च धातिककारेण तत्र तत्र वक्ष्यमाणोऽयं प्रकृतसूत्राख्यः कथं भवतीति पृच्छति — एता-

^१ पा. सू. ६. १. १०४

^२ पा. सू. ६. १. १०५.

^३ इत्यादौ विप्रतिषेधं — प.

^४ पा. सू. ७. ३. १०२.

^५ पा. सू. ७. ३. १०३.

^६ तथा चापन्नप्रयोजनयोः — प.

^७ कस्माच्चिद्धातोः सर्वमित्येवं — प.

^८ ननु यद्यपि तां विना — प.

^९ कृतार्थत्वादित्यत आह — प.

^{१०} तदोपस्तव्यदादिषु — प.

वदिहेति । लभ्यमित्याहेति । व्याख्यातप्राय एवार्थं ग्रन्थः । द्वौ हेतु व्यपदिष्टाविति । एतेन 'व्यक्तिपक्षाश्रयेण सकृद्गतित्यायः प्रवृत्तः, जातिपक्षाश्रयेण तु पुनःप्रसङ्गविज्ञानत्यायः' इति वदन्तः परास्ताः । वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । न हि किञ्चिन्नियामकमस्ति व्यक्तिपक्षे 'शास्त्रं सर्वं लक्ष्यं व्याप्नोति, न तु जातिपक्ष इत्यत्र । प्रकृतमाध्यं तु जातिव्यक्तिपक्षसाधारण्येनैव दृष्टान्तभेदेन पर्यायाप्रतिपत्ती ये सिद्धे तदाश्रयेण तद्वचनोपपत्तिप्रदर्शनपरम्, न तु जातिव्यक्त्याश्रयेणेति स्पष्टमेव सुविद्याम् । वक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधवार्तिकाश्रयेण गौरवमिति लाघवार्थमत्रैकमेव वचनं कर्तुमुचितमिति मत्वाह वार्तिकाकारः — विप्रतिषेध इति । इदमयुक्तम्, अङ्गाधिकारे परविप्रतिषेधस्यापीष्टत्वादित्याशयेनाहान्यः — कथमिति । सूत्रं च भिद्यत इति । सूत्रेण सिध्यतः परविप्रतिषेधस्योक्तवचनेन बाध एव 'सूत्रमङ्गः । अथवा सूत्रपाठे 'अङ्गाधिकारे पूर्वम्' इति सूत्रान्तरे क्रियमाणे पाणिनिकृतसूत्रक्रमसंख्यामङ्गः सूत्रभेदः । भगवानाह — यथान्यासमिति । अस्त्येव व्यवस्थायामिति । यज्ज्ञानाद् व्यवस्था भवति तस्मिन्नर्थे वर्तत इत्यर्थः । पूर्वं पर इति । पूर्वादिपदार्थज्ञाने हि कस्मात् पूर्वं कस्मात्पर इति नियमेनावध्यपेक्षा जायते । सैव च व्यवस्था । इष्टवाची परशब्द इति । इष्टानिष्टविवेकस्तु व्याख्यानतः । तथा च पूर्वविप्रतिषेधवार्तिकाणि परविप्रतिषेधवार्तिकावद्व्याख्यानरूपाण्येव, न तु सूत्रानारूढार्थकथनपराणि । एवं च 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यस्य चाधिकं कार्यं स्वरितेन भवतीति पक्षान्तरपरतया व्याख्यानाद्वार्तिकाणि सर्वाणि सूत्रार्थविवरणपराण्येव नापूर्वार्थकथनपराणीति सिद्धम् । तदिदं सर्वमभिप्रेत्योक्तं भगवता पस्पशाह्निके 'सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद् वृत्तौ यच्च वार्तिके' इति ॥

- [२, ३२५-३३०]

(उद्द्योतनम्) नन्वङ्गशब्दस्य शेषपर्यायस्याशेषे निमित्ते कथं प्रवृत्तिः, अत आह — पारार्थ्याविति । निमित्तेऽङ्गशब्दो गौण इहेत्यर्थः । न्यायेति । अन्तरङ्गस्य क्षीघ्रोपस्थितिकत्वात् पूर्वमेव प्रवृत्तिर्न्याय्येत्यर्थः । अन्तरङ्गस्य प्राबल्येऽपि नित्यानित्ययोरपीदं सूत्रं व्यवस्थापकं स्यात्, अत आह — कार्यमिति । यद्वा, न्यायमेवाह — कार्यमिति । 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति कार्यशब्दः 'अहं कृत्यतृचश्च' इति कृत्यान्त इत्यर्थः । परनित्यानन्तरङ्गप्रतिपदविबीनामुत्तरोत्तरप्राबल्यम् । तथा चाहुः — 'परं विदुः पूर्वपरोपपत्तौ परस्य नित्यस्य च नित्यमेव । नित्यानन्तरङ्गोपगमेऽन्तरङ्गं तस्माद्विधिः प्रातिपदो बलीयान्' इति ॥ बाहुलकादिति । 'उणादयो बहुलम्' इत्योणादिके नप्रत्यये कृत इत्यर्थः । 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः किं न स्यात्, अत आह — अपवादत्वादिति । परत्वादूठः पूर्व लघूपवगुणः किं न स्यात्, अत आह — गुणादिति । वकारा-

^१ शास्त्रं कर्तुं, लक्ष्यं कर्म ।

^२ 'सूत्रभेदः' इत्युचितं भाति ।

^३ पा. सू. १. ३. ११.

^४ यद्यपीदं पस्पशाह्निके न दृश्यते, तथापि पस्पशाह्निकेनाप्यमूलकत्वात् 'भगवतोक्तम्' इत्युक्तिर्बोध्या । अत्र 'आतश्च सूत्रत एव'

इति भाष्यव्याख्याने उद्द्योते नागेशेनोक्तम् — एतन्मूलकमेव पठ्यते 'सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद् वृत्तौ यच्च वार्तिके' इतीति ।

^५ पा. सू. ३. ३. १६९.

^६ पा. सू. ३. ३. १.

^७ पा. सू. ६. १. ६६.

नुनासिकप्रत्ययमात्रापेक्ष^१ ऊर् अन्तरङ्गः। लघूपधार्धघातुकापेक्षो^२ गुणो बहिरङ्गः। तत्र ऊठि। वर्णमात्रापेक्षत्वात् प्रकृतिमात्रापेक्षत्वाच्च यणन्तरङ्गः। गुणः लघूपधगुणः। नन्वन्तरङ्गे यणि कर्तव्ये बहिरङ्गस्योठोऽसिद्धत्वात् कथं यण्, अत आह — बहिरङ्गस्यापीति। 'नाजानन्तये वहिष्ट्वप्रकल्पितः'। अचोरानन्तर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं प्रवर्तते तत्र 'असिद्धं बहिरङ्गम्' इति परिभाषा न प्रवर्तत इत्यर्थः। दिवि कामो यस्यासी द्युकामः। तस्यापत्यम् 'अत इव' द्यौकामिः। सिवेः विवप्युठि स्यूः, स्युवि कामो यस्य स्यूकामः। तस्यापत्यं स्यूकामिः। अत्र यण्वृद्धयो-र्युगपत्प्राप्त्यभावात् निर्धारणापेक्षेति शङ्कते — नन्विति। अकृतेति। विशेषेणोह्यत इति व्यूहः समुदायः, स न कृतो येषामिति बहुव्रीहिः। अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः। कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्तीत्येतदाश्रयेणैतदुक्तमित्यर्थः। 'प्रयुक्तानामन्वाख्यानम्' इति पक्षाश्रयेणाह — अथवेति। उत्वे 'दिव उत्' इत्यनेन। 'हलन्ताच्च'। इक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन् कित् स्यात्। ऊढादेश इति। परत्वादित्यर्थः। नन्वत्र द्विवचनात् पूर्वं परत्वादेव यण् स्यात्, किमन्तरङ्गत्वेन, अत आह — भाष्ये नित्यत्वादिति। वदन्तो द्वूपयन्तीत्यन्वयः। द्विःप्रयोग इति। स्थाने आदेशपक्षे दिस्थाने दिदीति समुदाय आदेशः, द्यूस्थाने दुधूसमुदाय इत्येकस्यापि समुदायस्य स्थानि-द्वारापि शब्दान्तरसंवन्धित्वं नास्ति। 'एकस्य द्विरुच्चारणस्य कदाचिद् दिशब्दसंवन्धित्वं कदाचिद् द्यूशब्दसंवन्धित्वमिति शब्दान्तरप्राप्तिरस्तीति भावः। अकृते 'आदेशे स्थानिन इकारस्य यण्, कृते 'त्वादेशेकारस्येति यणप्यनित्यः स्यात्, तन्निरासाय 'द्विः प्रयोगः' इत्युक्तमित्यप्याहुः। गाण्डीवधन्वेनेति। गाण्डीवं धनुर्यस्येति बहुव्रीहौ 'धनुपश्च' 'वा संज्ञायाम्' इत्यनङि तृतीयै-कवचने यणादेशे रूपम्। नित्यत्वमेवाह — कृतेऽपीति। स्वरश्च आद्युदात्तः। उदात्तस्थानिकः स्वरितस्थानिको वा यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यादिति सूत्रार्थः। उदात्त इति। 'मिनित्यादिः' इत्यनेन। ननु दिवि कामो यस्येति बहुव्रीहौ, दिवं कामयत इति 'शीलिकामि-भक्ष्याचरिम्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इत्युपपदसमासे वा यणः प्रागुदात्तत्वे औकारस्योदात्तत्वं 'न सिध्यति, अत आह — द्युकाम इति। उत्वे सति यण्, उत्वात् पूर्वमेव प्रकृतिस्वरः स्यात्, अत आह — तथैवेति। समासानन्तरं स्वरे उत्वे च प्राप्तेऽन्तरङ्गत्वादुत्त्वमेव पूर्वमिति यणनन्तर-मेव स्वर इत्यर्थः। 'स्त्रीभ्यो ढक्' 'अवृद्धाभ्यो नदीमानुपीभ्यः' इत्यणा बाध्यते। तन्नामि-काणोऽपवादे द्वयचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये 'ढक्'। अतोऽनुवृत्तिद्योतनाय स्त्रीभ्यो ढगिति पठितम्। 'एकादेशेऽकृते ढक एवामावात् तस्मिन् परत उभयप्राप्तिरिति न युक्तमिति शङ्कते — नन्विति। न च 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि' इति न्यायादकृतेऽप्येकादेशे ढक् स्यादिति वाच्यम्,

१ आदेशसंवन्धिन इकारस्येत्यर्थः।

१ वकारान्तमङ्गमनुनासिकादि च प्रत्ययमपेक्षत इति संज्ञाचतुष्काश्रयत्वादिति भावः।

१ पा. सू. ५. ४. १३२.

२ अङ्गसंवन्धिनीमिलक्षणां लघ्वीमुपघामार्ध-घातुकं चाश्रयन् गुणः संज्ञापञ्चकाश्रयत्वाद् बहिरङ्ग इति भावः।

१ पा. सू. ५. ४. १३३.

१ पा. सू. ६. १. १९७.

१ का. वा. ३. २. १—७.

१ 'न' इति नास्ति — अ.

१ पा. सू. ४. १. ९५.

१ पा. सू. ४. १. १२०.

१ पा. सू. ६. १. १३१.

१ पा. सू. ४. १. ११३.

१ पा. सू. १. २. १०.

१ अपत्येऽर्थे। — अ.

१ द्विः प्रयोगपक्षे त्वाह — एकस्येति।

१ कद्रुशब्दोकारोडोः सवर्णदीर्घरूप इत्यर्थः।

१ द्विवचनरूपादेश इत्यर्थः।

१ परिभाषा ७२.

तदानीं द्वयच्च्वामावात् । ऊङ्धात्वोर्यो यण् तस्मात् परा नद्यसर्वनामस्थानाजादिविभक्तिश्च नोदात्तेति सूत्रार्थः । प्रातिपदिकग्रहणपरिभाषया ऊङन्ताद्विभक्तिः स्यात्, विभक्त्युदात्तत्वनिषेधस्य विभक्त्युत्पत्तौ ज्ञापकत्वं स्यात्, न तु तद्धितोत्पत्ताविति वाशङ्क्य 'ढे लोपः' इत्युक्तम् । 'वैक्षमाणिः' इत्यत्रैकादेशात् पूर्वं वृद्धौ 'वायीक्षमाणिः' इत्यनिष्टं स्यात्, एवं 'सावृत्यतिः' इति । एवमेकादेशात् पूर्वं द्विर्वचने जिज्ञौदनीयिषतीति प्राप्नोतीति ज्ञेयम् । शुनेत्यत्र 'श्वयुव' इति संप्रसारणे कृते पूर्वरूपत्वाल्लोपयोः संप्रधारणा । संप्रसारणानन्तरमल्लोपप्राप्तिर्नास्तीति शङ्कते — नन्विति । प्राग्भादिति । 'आमात्' इत्यत्राङ् मर्यादायामभिविधौ 'वैति पक्षद्वयस्यापि स्थितत्वात् । मर्यादापक्षे भाधिकारादुत्तरमावित्वेन 'संप्रसारणस्यासिद्धत्वं नास्तीत्यर्थः । अग्रे बहुपक्षसंवादादसंदेहार्थमाह — प्रयोजनेति । भाष्ये उदात्तनिवृत्तीति । श्वन्नित्यकारः 'उदात्तः । तस्य लोपे 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति विभक्तेरुदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । 'न गोश्वन्साववर्णराडङ्कृड्कृद्मयः' । सौ 'प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं तस्माद् गवादिभ्यश्च यथाप्राप्तः स्वरो न स्यात् । भाष्ये तृतीयादीति । 'सावेकाचस्तृतीयादिविभक्तिः' इति विभक्त्युदात्तत्वस्य । शुनेत्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरस्य तृतीयादिस्वरेण बाधात् तस्य 'न गोश्वन्' इति निषेधे 'देवदत्तस्य हन्तरि' इति न्यायेन पुनरुदात्तनिवृत्तिस्वरो न भविष्यति, अत आह — भाष्ये यत्र तर्हीति । तदवतारणपूर्वकं व्याचष्टे — स एवाहेति । प्रयोजनवाद्येव । भाष्ये न लांक्षणिकस्येति । न तृतीयादिस्वरस्यैव, किं तु विभक्तिस्वरमात्रस्येत्यर्थः । बहोरिति । उत्तरपदार्थबहुत्वे वर्तमानबहोः परस्य नञः परस्य वान्तोदात्तः स्यादित्यर्थः । उदात्तनिवृत्तीति । अत्र डीप उदात्तत्वं नेष्यत इत्यर्थः । स्वरो न स्यादिति । अत्र स एवेष्यत इत्यर्थः । संक्षेपेण ज्ञापकत्वं स्पष्टयति — शुनीत्यत्रेति । स्वयः 'प्रयोजनान्तरं वक्तुमुपसंहरति — तदेवमिति । बहुश्चेति । डापि टिलोपे आकारान्तम्, डावभावे नकारान्तम्, न तु डीवन्तमित्यर्थः । 'ऋन्नेभ्यः' इति डीपः 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधेऽपि गौरादित्वात् डीप् किं न स्यात्, अत आह — गौरादीति । तर्हि भाष्ये 'बहुशुनी' इति कथमुदाहृतम्, अत आह — भाष्य इति । परत्वादल्लोप इति 'तेनाभ्युपगमेन 'अन उपधा-लोपिनः' इति डीवङ्गीकारादिति भावः । नन्वल्लोपादेकादेश इत्यनुक्ता कथं पूर्वमेकादेशः स्यात्, अत आह — न्यायेति । शीघ्रोपस्थितिकत्वं न्यायः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति न्याय इति केचित् । उदात्तत्वं 'जिनित्यादिः' इत्यनेन । स्वरितो वेति । अनुदात्ते पदादौ परत उदात्तेन सहैकादेशः उदात्तः स्वरितो वेति सूत्रार्थः । स्तीर्णस्यापत्यं 'पूर्तस्यापत्यमितीजः पूर्वमित्वो-त्वयोः कृतयोर्नास्ति वृद्ध्या संप्रधारणा, अत आह — विभज्येति । भाष्ये आतेस्तीर्यत इति ।

^१ पा. सू. ६. ४. १३३.

^२ पा. सू. ६. ४. २२.

^३ चेति — ऋ.

^४ संप्रसारणस्य सिद्धत्वं — अ; संप्रसारणेन सिद्धत्वं — ऋ.

^५ फिपोज्ज उदात्त इत्यनेनेति भावः ।

^६ पा. सू. ६. १. १६१.

^७ पा. सू. ६. १. १८२.

^८ 'सौ' इत्यस्य विवरणं प्रथमैकवचन इति सप्तमीवहुवचनव्यावृत्त्यर्थम् ।

^९ पा. सू. ६. १. १६८.

^{१०} पा. सू. ६. १. १८२.

^{११} महाभाष्यम् १. १. ५७.

^{१२} 'निवृत्ति' इति नास्ति — अ.

^{१३} प्रयोजनान्तरमुक्तमुपसंहरति — अ.

^{१४} पा. सू. ४. १. ५.

^{१५} पा. सू. ४. १. १२.

^{१६} प्रत्याख्यानवादिनेत्यर्थः ।

^{१७} पा. सू. ४. १. २८.

^{१८} पा. सू. ६. १. १९७.

^{१९} पूर्णस्यापत्यमितीजः — ऋ.

स्तूत्रो यङ्, इत्वं रपरत्वम्, 'हलि च' इति दीर्घः, 'सत्यङोः' इति द्वित्वम्, 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासगुणः। एवं पू इत्यस्य यङ्, 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम्, शेषं प्राग्वत्। अल्लोपस्येति भाष्यम्। ऋत इत्वोत्वे, अकारस्य^१ च लोप इति भिन्नविषयत्वादित्यर्थः। विशेषाभावमेवाह — स्तैगिरिति। भाष्ये इट् आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनम्, ङि सप्तम्येकवचनम्, शी 'नपुंसकाच्च' इत्यौङ् आदेशः।^२ अनवकाशत्वमेवाह — दण्डेति। अनवकाशस्यान्तरङ्ग्येण बाधे विधिवैयर्थ्यं स्यात्, अत आह — एकनिमित्तेति। दण्डाग्रमित्यादौ। अन्तरङ्गमिति। इडादौ गुणदीर्घयो-
भिन्ननिमित्तत्वान्तरङ्गबाधकत्वमित्यर्थः। अनवकाशेनान्तरङ्गस्यापि क्वचिद् बाधोऽस्तीत्याह —
"अनवकाशेनेति। अजादिप्राग्दीव्यतीयप्रत्ययापेक्षत्वादलुग् वहिरङ्गः, तदनपेक्षो लुगन्तरङ्गः।
प्रतिबन्धेस्तात्पर्यमाह — यथेति। समानकक्ष्यः तुल्यबलः, दण्डाग्रमित्यादौ॥

[२, ३२५-३३०]

(रत्नप्रकाशः) परशब्देनेष्टत्वाविशेषादन्तरङ्गमपि ग्राह्यमित्याशयेन वार्तिकं स्वीकरोति —
अन्तरङ्गं चेति। अन्तः अङ्गानि निमित्तानि अल्पत्वाद्यस्य तदन्तरङ्गम्, वहिः अङ्गानि बहुत्वा-
द्यस्य तद् वहिरङ्गम्। वक्तव्यमिति। व्याख्येयमित्यर्थः। किं प्रयोजनमिति। परशब्दे-
नान्तरङ्गस्य ग्रहण इति शेषः। प्रयोजनात्याख्यातुमुपक्रमते वार्तिककारः — प्रयोजनमिति।
स्योन इति। बाहुलकेन सिवेरीणादिके नप्रत्यये कृते ततोऽपवादत्वादलोपमन्तरङ्गत्वाल्लघूपधगुणं
च बाधित्वोऽपि प्रवृत्ते सति यणादेशोऽप्यन्तरङ्गत्वाल्लघूपधगुणं बाधित्वा प्रवर्तते। तस्मिन्
प्रवर्तमाने वहिरङ्ग ऊठसिद्धो न भवति, "नाजानन्तये" इति निषेधात्। द्यौकामिरिति।
विमज्ज्यान्वाख्यानपक्षे दिव् काम इ इति स्थिते वृद्धि बाधित्वान्तरङ्गे ऊठि यणादेशो च सति
वृद्धावल्लोपे च रूपम्। एतेन "अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः" इति दि ऊ काम इ इति स्थितेऽत्र
यणवृद्धयोः प्रसङ्गः" इति कैयटो निरस्तः। अकृतव्यूहपरिभाषायां मानाभावात्। सत्यपि
तत्र माने यणादेशो सत्येव यणादेशनिमित्तं वृद्धिर्बाधत इति तत्र तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः। अत
एव तेनापि पक्षान्तरस्य परिगृहीतत्वाच्च। दुद्यूपतीति। दिवेः सन्, "सनीवन्तर्धं" इतीडभाव-
पक्षे "हलन्ताच्च" इति सनः कित्त्वे सति परत्वादूठि कृते परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च द्विवचनं बाधित्वा
यणादेशो सति ततो द्वित्वमिति भावः। नित्यत्वाद् द्विवचनमिति। परशब्देन नित्यमपि गृह्यते।
परादप्यनित्यान्नित्यमिष्टम्, नित्यात् परादप्यन्तरङ्गमिष्टमिति सूचयितुं द्विवचनस्य नित्यत्वं यणोऽ-
नित्यत्वं चाम्युपगम्यैवमुक्तम्। अन्यथा कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणोभयोनित्यत्वात् परत्वाद्यण एवौ-

^१ पा. सू. ८. २. ७७.

^२ पा. सू. ६. १. ९.

^३ पा. सू. ७. ४. ८२.

^४ पा. सू. ७. १. १०२.

^५ स्तीर्णशब्दाकारस्य यस्येति लोप इत्यर्थः।

^६ पा. सू. ७. १. १९. अत्र "जसः शी" इति
श्यादेशः" इति युक्तं भाति। नपुंसकाच्चेति
शीभावविवक्षायां तस्य ईदन्तद्विवचनत्वात्

प्रगृह्यत्वेन तत्र सवर्णदीर्घत्वस्याप्रसङ्गात्।

^७ प्रदीपे 'निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण' इत्यत्र
'अनवकाशेन तु विध्यन्तरेण' इत्यन्तमट्टसंमतः
पाठ इति भाति।

^८ परिभाषा ५१.

^९ परिभाषा ५६.

^{१०} पा. सू. ७. २. ४९.

^{११} पा. सू. १. २. १०.

चित्थेनायुक्तमिदं स्यात् । एतेन 'एतद् भाष्यं दूषयन्ति — द्विः प्रयोगो द्विवचनं षाष्ठिकं व्यवस्थापितम् । तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या द्विवचनमनित्यम्, यण् नित्य इति वदन्तः' इति कैयटो निरस्तः । कृताकृताप्रसङ्गित्वं भावस्यैव नित्यताया भगवतोऽभिप्रेतत्वात् । प्रकृतभाष्यस्यान्यामिप्रायकताया ज्वतत्वाच्च । संप्रधारणा एकविषयतान्तरङ्गवहिरङ्गभावेन । यणादेशो हीकः, अल्लोपस्त्वकारस्येति तयोरेकविषयत्वमेव नास्ति । एतेन "गाण्डीवधन्वना" इत्यत्रास्ति संप्रधारणा । गाण्डीवधनु अन् आ इति स्थिते यदि पूर्वं यणादेशस्ततः 'न संयोगाद्वमन्तात्' इत्यल्लोपनिषेधाद्रूपं सिध्यति । अथ तु परत्वादल्लोपः स्यात् ततो यण् न स्यात् । एवं हि नित्यत्वात् पूर्वमत्र यण् भवतीति मन्यते । कृतेऽप्यल्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वाद्यणः प्राप्त्या नित्यत्वम् । यणि कृते नास्त्यल्लोपः, प्रतिषेधाविति तस्यानित्यत्वम्" इति कैयटो निरस्तः । यस्य यणादेशः प्राप्तस्तस्यैवं गुणादिषु प्रसक्तेषु प्रयोजनस्य विवक्षितत्वेन तत्राल्लोपस्य यण्कार्यिण्यप्रसक्त्याशङ्क्या मन्दत्वात् । भाविनिमित्तकनिषेधविषयेः विषेः प्रवृत्त्यसंभवेन यण्प्रवृत्तेर्निर्वाधत्वेन नित्यत्वेन समाधानस्यापि मन्दत्वात् । लोकसिद्धिपरिहृत्यापवादव्यायस्य विधिनिषेधविषयेऽपि प्रवृत्तौ बाधकामावात् । द्यौकामिरिति । दि उ काम इ इति स्थिते परं "ज्जित्यादिनित्यम्" इत्याद्युदात्तं बाधित्वान्तरङ्गे यणि ततो वृद्धौ ततः स्वर इति भावः । वस्तुतस्त्विदं स्वरोदाहरणमयुक्तम्, परत्वात् स्वरं बाधित्वा वृद्धौ प्राप्तायां वृद्धिं बाधित्वान्तरङ्गस्य यणः प्रवृत्त्यैवेष्टसिद्धेः । वृद्धयपेक्षया स्वरस्यान्तरङ्गत्वाश्रयणे तु वृद्ध्युदाहरणत्वमस्यायुक्तम् । काद्रवेय इति । कद्रुशब्दात् "संज्ञायाम्" इत्युङि कृते "द्वचः" इति ङक्, तस्य एयादेशः, "ढे लोपोऽङ्द्रवाः" इति निषेधादोर्गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च । अन्तरङ्गत्वादेकादेशो भवति । एतेन "नन्वकृत एकादेशे "अप्रत्ययः" इति निषेधात् प्रातिपदिकत्वाभावात् तद्धित एव न स्यात् । कृते त्वेकादेशे तस्यान्तवद्भावात् प्रातिपदिकत्वात् तद्धितोत्पत्तिरित्यानुपूर्व्या सिद्धत्वादप्रयोजनमेतदित्याहुः । अत्रोच्यते, अकृतेऽप्येकादेशे "नोङ्धात्वोः" इति "ढे लोपोऽङ्द्रवाः" इति निषेधाच्च ज्ञापकाद् भविष्यति तद्धित इत्यदोषः" इति कैयटो निरस्तः । विमज्ज्यान्वाख्यानपक्षमादायैव प्रायेण प्रकृतप्रयोजनानां दर्शितत्वेन स्वयमपि प्रागेव तथैवोक्तत्वेनात्र पुनः शङ्काकरणस्यासंबद्धप्रलापत्वात् । एकादेशोत्तरं तद्धितोत्पत्तावपि "नोङ्धात्वोः" इति "ढे लोपोऽङ्द्रवाः" इति च निषेधस्योपपत्त्या "तज्ज्ञापकेन तत्र तद्धितसाधनेन समाधानस्याप्यसंबद्धप्रलापत्वात् । वैक्षमाणिरिति । वि ईक्षमाण इ इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वादेकादेशे सति ततो वृद्धिः, ततः स्वरः । जुनौदनीयिषतीति । ज्ञा ओदनीयिष इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वादेकादेशः, ततो द्विवचनमिति भावः । नित्यत्वाद् द्विवचनमिति । दर्शितोऽस्याशयः । शुनेति । शु अन् आ इति स्थिते । अल्लोपश्चेति । "असिद्धवदन्नामात्" इत्येतत् 'प्राग्मात्' इत्याश्रित्येदम् । तस्मिन्ननाश्रिते हि संप्रसारणस्यासिद्धत्वात् "न संयोगाद्वमन्तात्" इति निषेधः प्राप्नोतीति कैयटः । तत्र,

^१ मात्रेणैव — प.

^२ पा. सू. ६. ४. १३७.

^३ 'प्रकल्प्य चापवाद' इत्यस्यार्थानुवादः ।

परिमापा ६४.

^४ पा. सू. ६. १. १९७.

^५ पा. सू. ४. १. ७२.

^६ पा. सू. ४. १. १२१. स्त्रीम्यो ङक् — प.

^७ पा. सू. ६. ४. १४७.

^८ पा. सू. १. २. ४५.

^९ पा. सू. ६. १. १७५.

^{१०} पा. सू. ६. ४. १४७.

^{११} पा. सू. ६. १. १७५.

^{१२} पा. सू. ६. ४. १४७.

^{१३} तज्ज्ञापकेन — प.

^{१४} पा. सू. ६. ४. २२.

^{१५} पा. सू. ६. ४. १३७.

‘न संयोगात्’ इति निषेधस्य प्रत्ययाश्रयत्वाभावेन समानाश्रयत्वाभावादेव तं प्रति संप्रसारणस्या-
सिद्धत्वाभावात् । ‘संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत्’ इति न्यायेन तत्र व्यभिचाराभावेन
प्रत्ययाश्रयणानीचित्याच्च । उदात्तनिवृत्तिस्वर इति । ‘अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः’ इत्यनेन ।
तत्राङ् उदात्तः स्यादिति भावः । तृतीयादिस्वरस्येति । ‘सावेकाचस्तृतीयादिविभक्तिः’
इत्यादिना विहितस्येत्यर्थः । ननु तृतीयादीनां स्वरस्तृतीयादिस्वरः । तथा च ‘शुना, शुने’ इत्य-
योदात्तनिवृत्तिस्वरोऽपि तृतीयादिस्वर एवेति स निषेधस्तत्र प्रवर्तत एवेति न तत् प्रयोजनमित्यत-
स्तद्वपहायोदाहरणान्तरं दर्शयितुमाह — यत्र तर्हीति । शुन इति । तृतीयादीत्यत्रादिशब्दस्य
व्यवस्थावाचकत्वाच्छस्तेनाग्रहणमित्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यादिति भावः । लाक्षणिकस्येति । ‘सा-
वेकाचः’ इत्यादिलक्षणविशेषविहितस्य स्वरस्य ‘न गोश्वन्’ इति प्रतिषेध इति [न] भूम इत्यर्थः ।
नापि तृतीयादिविभक्तिस्वरस्य येन केनचित्प्राप्तस्येति शेषः । किं तर्हीति । कस्य तर्हि स
प्रतिषेध इति भावः । विभक्तिस्वरस्येति । तथा च शुनः पश्येत्युदाहरणं न भवतीति भावः ।
बहुशुनीति । बहवः श्वानो यस्यां सेत्यर्थः । तत्र ‘बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमि’ इति श्वन्शब्दस्या-
न्तोदात्तत्वे सति ततो ङीपि तस्मिन् परतोऽल्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीबुदात्तः स्यादिति भावः ।
उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापीति । सामान्येनेति शेषः । विज्ञाप्येतेति । तदा किं स्यादिति शेषः ।
उत्तरमाह प्रयोजनवादी — नैवमिति । कुमारीति । कुमारशब्दः साववर्णान्त इत्यत्राप्युदात्त-
निवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः स्यादिति भावः । प्रयोजनप्रत्याख्यानवाद्याह — एवं तर्हीति । ‘गौरा-
दिपु पठति’ इत्यस्यैव विवरणम् — अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोतीति । ‘सिद्धं हि ङीपैवेति । ङीपि
सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति भावः । वस्तुतस्तु ‘बहुशुनी’ इत्युदाहरणं भवत्येव, अन्यार्थम् ‘अन्तरङ्गं
च’ इति वचने आश्रिते ‘पूर्वरूपस्यैव अवृत्तावुदात्तनिवृत्तिस्वराप्रसक्त्या ङीपोऽन्तोदात्तताया असि-
द्धेः । यदि ‘अन्तरङ्गं च’ इति वचनं श्वन्शब्दमात्रविषयकं स्यात्तदा ज्ञापकेन सिद्धिमाश्रित्य तद्
वचनं प्रत्याख्यातुं शक्यम् । तस्मात् कृत्वाचिन्तामात्रमेतत् । एतेन ‘तदेवमल्लोपादेकादेशस्य
स्वराथर्वं दूषितम् । विशेषान्तरं त्वस्त्येव । यद्यल्लोपो भवति ततः ‘अन उपघालोपिनः’ इति
ङीपि सति ‘बहुशुनी’ इति भवति । यदा त्वेकादेशेनाल्लोपो बाध्यते तदोपघालोपित्वाभावा-
च्छीयभावात् ‘बहुश्वा’ इति भवति । गौरादिलक्षणोऽपि ङीपत्र नास्ति, अनुपसर्जनाधिकारात् ।
भाष्ये तु ‘बहुशुनी’ इति प्रत्याख्यानवादिमतेनोपन्यस्तम् । तत्पक्षे किल ङीपात्र भाव्यमिति ।
न्यायमूर्त्तं चेदमन्तरङ्गं वलीय इति । न च न्यायस्यात्र केनचिद्बाधोऽस्तीति बहुस्वरत्येव भाव्यमिति
न्यायविद आहुः’ इति कैपटो निरस्तः । एकादेशे मत्प्यकारस्योपधामूतस्यानुच्चारणलक्षण-
लोपस्य जातत्वेन ङीपः प्रवृत्तेनिरातकृत्वात् । सिद्धान्तेऽभिमतरूपस्य प्रत्याख्यानवादिमतपरत्व-
मन्ये मानाभावाच्च । सौत्वितिरिति । धोकाभिना तुल्यमेतत् । नास्ति संप्रसारणेति ।
अन्तरङ्गबहिरङ्गभावेनैकविषयता नास्तीत्यर्थः । ‘स्तरिता’ इत्यादौ तु तयोस्तुल्यविषयत्वेन

‘पा. मू. ६. ४. १३७.

‘लो. न्या. माहुरी पृष्ठम् ७९.

‘पा. मू. ६. १. १६१.

‘ताम्रयमनेत्यर्थः । आदिति ताम्रं प्राचाम् ।

‘पा. मू. ६. १. १६८.

‘पा. मू. ६. १. १६८.

‘पा. मू. ६. १. १८२.

‘पा. मू. ६. २. १७५.

‘उनुदात्तः — प. पा.

‘भाष्ये ‘मिदं हि स्यान्ङीपैव’ इत्यत्र ‘मिदं
हि ङीपैव’ इति पाठोऽभिमत इति नाति ।

‘पूर्वमूत्रस्यैव — प.

‘मात्रं तत् — प.

‘‘प्रयोजनान्तरम्’ इति मुद्रितप्रदीपे दृश्यते ।

‘पा. मू. ४. १. ३८.

कल्पने मानाभावाच्च । सौत्थितिरिति । द्यौकामिना तुल्यमेतत् । नास्ति संप्रधारणेति । अन्तरङ्गवहिरङ्गभावेनैकविषयता नास्तीत्यर्थः । 'स्तरिता' इत्यादी तु तयोस्तुल्यविषयत्वेन नान्तरङ्गवहिरङ्गभाव इति पाठप्रसिद्धपरत्वाश्रयेणैव निर्वहः । स्तैर्णिरिति । स्तूत इ इति स्थिते इत्वे सति वृद्धिः । स्वरे नास्ति विशेष इति । स्वरोत्तरमित्वे इत्वोत्तरं स्वरे वेति शेषः । प्रयोजनवार्तिकान्तरं पठति — इण्डिशीनामिति । विषयभेदेन सर्वर्णदीर्घो यण्गुणयोरपवाद इत्यजानन् शङ्कते — न वेति । 'तुष्यतु दुर्जनः' इति न्यायेन 'यक्षानुरूपवलिन्यायेन वा समाघत्ते' — नैतदिति । एतेन "एकनिमित्तप्राप्तविध्यन्तरबाधनेन लब्धावकाशः सर्वर्णदीर्घोऽन्तरङ्गं बाधितुं न शक्नोतीति भावः । निरवकाशेन तु विध्यन्तरेण सावकाशोऽन्तरङ्गोऽपि विधिर्वाध्यते, यथा 'गोत्रेऽलुगचि' इत्यलुका 'लुक्' इति कैयटो निरस्तः । सामान्यतो विषयविशेषनैरपेक्षेणापवादापवादकभावमङ्गीकृत्य विषयविशेषे बाध्यबाधकभावाभ्युपगमे मानाभावात् । तदभ्युपगमे भिन्ननिमित्तविधिबाधकत्वं भवतु, एकनिमित्तविधिबाधकत्वं मा भूदिति । वैपरीत्यापादनस्य ज्ञापकबलेन परिहाराश्रयेत्यन्तर्माह्वयपित्तेः । विशेषपुरस्कारेणैवापवादापवादकभावस्याश्रयितुमुचितत्वाच्च । न वा परत्वादिति । अन्तरङ्गापेक्षया पाठप्रयुक्तपरत्वसमं विषयान्तरप्रयुक्तमपवादत्वमिति भावः ॥

[२, ३३१-३३५]

(उद्घोतनम्) खट्वामात्मन इच्छतीति "सुप आत्मनः क्यच्", "क्यचि च" इतीत्वम् । 'वि-मज्यान्वाख्यानपक्षे उभयप्राप्तिमाह — खट्वेति । नन्विति । आप ईकारे कृते खट्वाकारस्य "यस्य" इति लोपान्न गुणप्रसङ्ग इत्यर्थः । 'स्थानिवत्त्वादिति । गुणस्तु पूर्वपरयोर्विधिः, न पूर्व-विविरिति तस्मिन् कर्तव्ये स्थानिवद्भावो नास्तीति भावः । कमण्डलुशब्दात् "संज्ञायाम्" इत्यूङ् । "मद्रवाहुशब्दात् "बाह्वन्तात् संज्ञायाम्" इत्यूङ् । द्वाभ्यां "स्त्रीभ्यो ढक्" "ढे लोपोऽकट्वाः" इत्यूलोपः । ऊङ् इति । तस्य लोप एव, नेत्वमिति यथासंख्यार्थं लोपस्यैव पूर्वनिर्देशो युक्तः । ऊकारस्यापीत्वे यथाश्रुतं "ग्रहोऽपि साधुः स्यात्" । तच्च नास्तीत्यर्थः । लोपेत्वाभ्यामित्यस्यासाधु-त्वमाशङ्क्य समाघत्ते — यदपीति । यथासंख्याभावस्य प्रयोजनम् — भाष्ये आपोऽपीति । 'चौडिः, बालाकिः' इत्यत्र बाह्वादित्वादित्वात् । तत्र चूड आ इ, बलाक आ इ, इति स्थिते पूर्वमेकादेशाभावेऽप्याकारस्य "यस्य" इति लोपे पुनरकारस्यापि "लोपे रूपसिद्धेरेकादेशस्य पूर्वभावो व्यर्थः; अत आह — पूर्वमिति । असिद्धत्वादिति । "असिद्धवदन्नामात्" इत्यनेन । चिणो लुक्

^१ लौ. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ३५.

^२ लौ. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ६५.

^३ पा. सू. ४. १. ८९.

^४ पा. सू. ३. १. ८.

^५ पा. सू. ७. ४. ३३.

^६ विमज्यव्याख्यानपक्षे — अ.

^७ अन्त्यस्येति भावः ।

^८ पा. सू. ६. ४. १४८.

^९ प्रदीपे 'इत्वस्य स्थानिवद्भावात्' इत्यत्र 'इत्वस्य स्थानिवत्त्वात्' इत्यत्रंभट्टपाठ इति भाति ।

^{१०} पा. सू. ४. १. ७२.

^{११} भाष्ये "माद्रवाहेयः" इत्यत्र 'माद्रवाहेयः' इति निर्णयसागरमुद्रिते पाठः । सोऽत्रामिसंहितः ।

^{१२} पा. सू. ४. १. ६७.

^{१३} पा. सू. ४. १. १२०.

^{१४} पा. सू. ६. ४. १४७.

^{१५} ग्रहे साधु स्यात् — ऋ.

^{१६} पा. सू. ६. ४. १४८.

^{१७} यस्येति चेत्यनेनैवेति भावः ।

^{१८} पा. सू. ६. ४. २२.

चिणो लुकीव 'यस्य' इति लोपोऽपि तस्मिन्नेवासिद्ध इति भावः । भाष्ये 'आत्वनपुंसक' इत्यादि यथासंभवमुदाहरणेषु प्रयोजनं ज्ञेयम् । अनैमित्तिकमात्वं प्रत्ययात् पूर्वमेव स्यादिति कथमयादि-प्रसङ्गः, अत आह — विभज्येति । छत्रमित्यस्य प्रत्ययत्वाभावात् तस्मिन् कथं 'ग्ला' इत्यात्वम्, अत आह — ग्ला इति विवदन्तमिति । तर्हि 'पदान्ताद्वा' इति तुका कथं संप्रधारणम्, अत आह — अत्रापीति । यथेति । ढौकः कान्तत्वेन यथा आत्वं न, एवं 'ग्लैत्' इत्यस्यापीत्यर्थः । 'आत्सूत्रे उपदेशग्रहणात् तुगनन्तरमेप्यात्वं स्यादिति नेदं प्रयोजनम्, अत आह — उपदेशेति । अनजन्तत्वादिति । अजन्तस्य प्रातिपदिकस्य क्लीबे ह्रस्वविधानादित्यर्थः । रायमतिक्रान्तमति-शयितो^१ राः यस्येति वा अतिरि । आराशस्त्रीति । समाहारद्वन्द्वः । 'शस्त्रीदम्' इतीकारस्य दीर्घत्वमिष्यते, तन्न स्यादित्यर्थः । तुङ्ग न स्यात् ह्रस्वामावात् । नन्वग्निचिच्छब्दस्य पुंलिङ्गत्वे 'अग्निचि सु अत्र' इति स्थिते विभक्त्या व्यवधानात् कथं तुक् स्यात् । तुकः पूर्व ह्रस्वादि-लोपामावात्, अत आह — नपुंसकमिति । तत्र 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति तुकः पूर्वमेव लुक् । 'लुका लुप्तं न स्थानिवत्' इति यणोऽल्विधित्वाद्वा न स्थानिवद्भावः । भाष्ये जगद्भ्यामिति । 'द्युतिगम्योर्द्वे च' इति वार्तिकात् विवद्विर्बचने । 'गमः क्वौ' इत्यनुनासिकलोपः । जनगद्भ्यां जनं गच्छतीति गमेः 'विषप् च' इति विषप् पूर्ववन्मलोपः । जगत्यतीति । जगदात्मन इच्छतीति क्यच् । सुकृत्यतीति । 'सुकृतमात्मन इच्छतीति क्यचि 'सुकृ य' इति स्थिते 'रीडृतः' इति रीडदेशः प्राप्नोति । भाष्ये सुकृदिति । 'ऋदुशनस्' इत्यनङ्ग प्राप्नोति । 'सुकृदुङ्कृती' इत्यत्र 'आनङ्गतो द्वन्द्वे' इत्यानङ्ग । कथमिति । 'ऋतो विद्यायोनिर्बन्धेभ्यः' इत्यतस्तदनु-वृत्तेरित्यर्थः । शस्य ङित्त्वात् कथं गुणप्राप्तिः, 'इयङ् वा कथमन्तरङ्गः', अत आह — धि धारण इति । तिबाश्रय इति । 'पुगन्तलघूपधस्य' इत्यनेनेत्यर्थः । 'प्रासुस्रुवत्' इत्यत्र तिबाश्रितलघु-पधगुणाच्चङाश्रित उवङन्तरङ्गत्वाद् भवति । ननु 'शु इ अतुस्' इति स्थिते 'इको यणचि' इत्यस्यापवादेनेयङ् भाव्यम्, न यणा, अत आह — एरिति । तस्येयङ्पवादत्वादित्यर्थः । 'हु आ अतुस्' इति स्थिते 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपेऽप्युवङ्ग रूपसिद्धेः^२ किं पूर्वत्वेन, अत आह — ह्वेति । ह्वेजः कृतात्वस्य निर्देशः । 'ह्वः संप्रसारणम्' इत्यनुवृत्तिकथनम् । अणि

^१ पा. सू. ६. ४. १४८.

^२ अग्नितीति प्रमज्यप्रतिपेधेऽपि प्रत्ययपरत्व-विषय एवात्वविधानादिति भावः ।

^३ पा. सू. ६. १. ७६.

^४ लुकि कृते तान्तत्वादेजन्तत्वाभावादिति भावः ।

^५ आदेन उपदेश इति सूत्र इत्यर्थः ।

^६ अतिगमिता राः — अ.

^७ पा. सू. ७. १. २३.

^८ पा. वा. १. १. ५८. क्विलुगिति वार्तिकैक-देशविपरणम् ।

^९ पा. वा. ३. २. १७८-३. 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' इत्यर्थोपदेशमात्रानुकरणमिदम् ।

^{१०} पा. सू. ६. ४. ४०.

^{११} पा. सू. ३. २. ७६.

^{१२} 'सुकृत्' इति विवदन्तोऽयम् । एवमुत्तरत्रापि ।

^{१३} पा. सू. ७. ४. २७.

^{१४} पा. सू. ७. १. ९४.

^{१५} पा. सू. ६. ३. २५.

^{१६} पा. सू. ६. ३. २३.

^{१७} इयङ् च कथम् — अ.

^{१८} पा. सू. ७. ३. ८६.

^{१९} शु इ अतुस् इत्यत्र उकारस्येकारस्य न यणि प्राप्ते उकारस्यानिकयणोऽपवादभूतपूर्वरूपेण बाधितत्वं सिद्धयत्कृत्य इकारस्यानिकयण्विषये विचारः त्रियत इति बोध्यम् ।

^{२०} पा. सू. ६. १. ७७.

^{२१} पा. सू. ६. ४. ६४.

^{२२} पा. सू. ६. १. ३२.

'तस्येदम्' इत्यनेन । भाष्ये सोदामनीति । सुदमनस्येयमिति 'तस्येदम्' इत्यण् । अनुशक्तिका-
देराकृतिगणत्वादुभयपदवृद्धिः । इदमपि विभज्यान्वाख्यानपक्षे उदाहरणमित्याह — यद्यपीति ।
'अत्र नित्यत्वादेव प्रत्ययस्य प्राक्प्रवृत्तिसिद्धेः किमन्तरङ्गत्वेन, अत आह — यद्यपीति । भाष्ये
लादेशशब्देन 'एकः' विवक्षितः । 'अत्र कृतेऽपि यणि तस्य स्थानिवद्भावादुत्वं स्यात्, अत आह —
— यद्यत्रेति । ननु पूर्वशालाशब्दस्य कर्मधारयं कृत्वा सा प्रिया यस्येति बहुव्रीही प्रकृतिस्वरेणापि
तत्पुरुषस्वरः समासान्तोदात्तत्वं सिध्यत्येवेति किमन्तरङ्गत्वेन, अत आह — पूर्व्वेति । उदात्तत्वं
'समासस्य' इत्यनेन । प्रकृतिस्वरत्वे पूर्वपदस्य कः स्वरः स्यात्, अत आह — स्वाङ्गेति ।
फिद्सूत्रमिदम् । शिद् सर्वनाम । भाष्ये एषा परिभाषा 'अन्तरङ्गं वलीयः' इति परिभाषा ॥

[२, ३३१-३३५]

(रत्नप्रकाशः) खट्वोयतीति । खट्व आ य इति स्थिते एकादेशोत्तरमीत्वमिति भावः ।
पूर्वमीत्वे तु "आद् गुणः" इति गुणः स्यात् । न च गुणं वाधित्वा परत्वात् "यस्य" इत्यकारलोपः
स्यादिति वाच्यम्, पूर्व्विधौ स्थानिवद्भावात् । न च गुणस्यापि पूर्व्विधित्वात् तस्मिन् कर्तव्ये
स्थानिवद्भावः स्यादिति वाच्यम्, पूर्व्वस्यैव परस्यैव वा विधावित्यवधारणस्य तत्राश्रितत्वात् । अत
एव सत्रर्णदीर्घे कर्तव्येऽपि स्थानिवन्न भवति । एवं च तत्रावधारणाश्रयणे प्रकृतभाष्यमप्यनुकूलम् ।
कामण्डलेय इति । "संज्ञायाम्" इत्युङ्, "स्त्रीभ्यः" इति ङ्क्, "ङे लोपोऽकद्रवाः" इति लोपात्
पूर्व्वमेकादेशः । पूर्व्वं लोपे तु ततो यणि 'कामण्डल्वेयः' इति प्रसज्येतेति भावः । दर्शितोदाहर-
णानुरोधेन शङ्कते — अयेति । समाधत्ते — संख्यातानुदेश इति । मा भूदिति । यथाश्रुत-
न्यासे ह्युङ् ईत्वाप्रसक्त्या यथासंख्यं वाच्यते । अन्ययान्यासे त्वूङो लोपसंभवेन "तत्" स्यादिति
दोष इति भावः । एतेन "यद्यपि "अजाद्यदन्तम्" इतीत्वशब्दस्य पूर्व्वनिपातो न्याय्यः, तथापि
लक्षणे "प्रायेणासी नाद्रियते" इति कैयटो निरस्तः । "अभ्यहितं पूर्व्वम्" इति वचनस्य ततोऽपि
वलीयसः सत्त्वेन यथासंख्यस्याभ्यहितत्वे वैपरीत्यस्यैव न्याय्यत्वात् । प्रकृतं 'विचारस्याभ्यहितत्व-
धारणपर्यवसायित्वेनात्र "अजाद्यदन्तम्" इत्येतदाश्रयणानीचित्याच्च । चौडिरिति । चूडाशब्दो
बाह्यादिः, तत्र पूर्व्वमाकारलोपे तु तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वा^{१५} अकारलोपामात्रेण गुणे सति चौडे-
रिति स्यादिति भावः । आत्वेति । आत्वं च नपुंसकोपसर्जनयोर्ह्रस्वत्वे चेत्यवयवार्थो बोध्यः ।
बानीयमिति । वे अनीय इति स्थिते प्रकृतिप्रत्ययोभयाश्रयतया बहिरङ्गमयादेशं वाधित्वा प्रकृति-

^१ पा. सू. ४. ३. १२०.

^२ पा. सू. ४. ३. १२०.

^३ अत्रानित्यत्वादेव — अ, ऋ.

^४ पा. सू. ३. ४. ८६.

^५ तत्र — ऋ.

^६ पा. सू. ६. १. २२३.

^७ पा. सू. ६. १. ८७.

^८ पा. सू. ६. ४. १४८.

^९ पा. सू. ४. १. ७२.

^{१०} पा. सू. ४. १. १२०.

^{११} पा. सू. ६. ४. १४७.

^{१२} यथासंख्यमित्यर्थः ।

^{१३} पा. सू. २. २. ३३.

^{१४} प्रायेण तत्राद्रियते — प, फ.

^{१५} का. वा. २. २. ३४-४.

^{१६} विचारस्याभ्यहितानभ्यहितत्वधारण — फ.

^{१७} पा. सू. २. २. ३३.

^{१८} असिद्धवदत्राभादित्यनेनासिद्धत्वं बोध्यम् ।

मात्राश्रयतयान्तरङ्गमात्वं^१ भवतीति भावः। ग्लच्छत्रमिति। ग्लैव् छत्रमिति स्थिते^२ 'वेरपृक्त-
स्य' इति बलोपे सति 'पदान्ताद्वा' इति तुकं बाधित्वा आत्वे कृते ततस्तुक्। पूर्वं तुक् चेद्
घातोरेजन्तत्वाभावादात्वं न स्यादिति भावः। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वमिति। द्वन्द्वान्तश्रूयमाणस्य
ह्रस्वत्वशब्दस्य प्रत्येकमन्वयादभिमतसिद्धिरिति सामान्यत एकवचनम्। अतिर्यत्रेति। अतिरि
अत्र इति स्थिते यदि पूर्वमायादेशः स्यात् तर्ह्यनजन्तत्वाद्घस्वभावे 'अतिरायत्र', 'अतिरा' अत्र
इति वानिष्टं स्यादिति भावः। अतिरिच्छत्रमिति। 'पदान्ताद्वा' इति तुगभावपक्षे एतत्सिद्धा-
वपि तेन तुकि पूर्वं प्रवृत्ते ह्रस्वाभावे 'अतिरिच्छत्रम्' इति पाक्षिकमनिष्टं स्यादिति भावः। आरा-
शस्त्रीदमिति। यद्यत्र पूर्वमेकादेशः स्यात् तर्ह्येकादेशस्य पूर्वान्ततामाश्रित्य ह्रस्वे कृतेऽनिष्टं प्रस-
ज्येतेति भावः। निष्कौशाम्बिच्छत्रमिति। अन्यथा 'निष्कौशाम्बी छत्रम्' इत्यपि रूपान्तरं स्या-
दिति भावः। यद्यपि तत्र पूर्वं तुकि कृतेऽपि तस्य स्त्रीप्रत्ययग्रहणेन ग्रहणात् 'निदिश्यमानस्य'
इति वा, 'अचः' इत्युपस्थितौ 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य' इति वा ईकारस्य ह्रस्वे कृते एकमेव
रूपं फलति, तथापि 'पञ्चन्यबलक्षणन्यायेन ह्रस्वे सत्येव तुगत्रापीति दर्शयितुमिदम्'। अग्निचिद-
त्रेति। अग्निचिच्छब्दोऽत्र नपुंसको ज्ञेयः, लिङ्गान्तरपरत्वे विभक्त्या व्यवधानेन यणादेरप्रसक्तेः।
नपुंसकत्वे तु 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते' इति स्वमोर्लुकि यणादेस्तुक्श्च संप्र-
धारणायां पूर्वं तुकीष्टं सिध्यति। अन्तङ्गानङ्ग्यां चेति। पूर्वमेतौ न स्मृता, पश्चात् स्मृताविति
पृथग्वचनम्, 'न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति' इति पस्पशायां भगवतोक्तत्वेन पुनः
पूर्ववचनगतद्वन्द्वेऽनयोर्निवेशायोगात्। सुकृदुष्कृताविति। सुकृ दुष्कृ औ इति स्थितेऽनङ्गानङ्गौ
बाधित्वान्तरङ्गत्वात् तुकि कृते ततस्तयोरप्रसक्तेरिष्टं सिध्यतीति भावः। एतेन 'कथं पुनरत्रानङ्ग
प्राप्नोति। यावता विद्यायोर्निसंवन्धवाचिनामृकारान्तानां द्वन्द्वे स विहित इति चिन्त्यमेतत्' इति
कैयटो निरस्तः। एतदमाप्यानुसारेण पुनः ऋतो ग्रहणसामर्थ्येन चानङ्गविधी 'विद्यायोर्निसंवन्धेभ्यः'
'इत्यस्यानुवृत्त्यभावस्यैवाश्रयितुं युक्तत्वेन तदनुवृत्त्याश्रितवृत्तिकारव्याख्यानानुसारेणैतदभाष्यद्वय-
णानीचित्यात्। 'होतृपोतृप्रशास्तुणाम्' इत्यत्र तु 'अपूतृत्तुच्' इत्युकारान्तेतरपदघटितत्वाद् द्वन्द्व-
स्यानङ्गभावः। एते विधयश्चेति। पूर्ववार्तिकगतद्वन्द्वान्तर्गतिरेवानङ्गानङ्गोरुचिता। पृथग्वचनं
तु पश्चात् स्मृतत्वादिति सूचयितुं बहुवचनेन निर्देशः कृतः। तत्रानयोर्निर्देशे ह्ययं निर्देश उप-
पन्नो भवति। अन्यथा 'एतौ विधी च' इत्येव ब्रूयात्। धियतीति। 'धि धारणे' तुदादिः,
लघूपधगुणं बाधित्वान्तरङ्ग इयङिति भावः। उवङादेशश्चेति। पश्चात्स्मृतत्वात् पृथग्वचनम्।
यणादेशश्चेति। 'एरेनेकाचः' इत्यनेन। जुहुवतुरिति। यद्यत्राकारस्य 'आतो लोप इटि च'
इति लोपः स्यात् तदा तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वा^३ उवङ न स्यादिति भावः। औपगवीति।

^१ आदेच उपदेश इत्यनेनेति भावः।

^२ पा. गू. ६. १. ६७.

^३ पा. गू. ६. १. ७६.

^४ ह्रस्वशब्दस्य — प.

^५ 'अतिरा अत्रेति वा' इति नास्ति — प.

^६ पा. गू. ६. १. ७६.

^७ परिभाषा १२.

^८ पा. गू. १. २. २८.

^९ परिभाषा १०४.

^{१०} परिभाषा १२०.

^{११} परिभाषा ५२.

^{१२} महाभाष्यम् पस्पशाह्निके व्याकरणपदार्थ-
विचारावसरे।

^{१३} इत्यस्यानुवृत्त्यभावस्याश्रयितुं — प.

^{१४} पा. गू. ६. ४. ११.

^{१५} पा. गू. ६. ४. ११.

^{१६} पा. गू. ६. ४. ८२.

^{१७} पा. गू. ६. ४. ६४.

^{१८} अग्निद्वयदित्यनेनासिद्धत्वम्।

अण आद्युदात्तत्वे डीपोऽनुदात्तत्वे च सति ततः 'यस्य' इति लोपे डीप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तता सिध्यतीति भावः। एतावत्पर्यन्तं वाक्यात् पदान्यपोद्धृत्यान्तरङ्गवलीयस्त्वप्रयोजनानि दर्शितानि। इदानीं वाक्यघटकप्रकृतिभागान् पृथग्व्यवस्थाप्य प्रत्ययप्रभृतेर्विधिमभ्युपगम्य तत्प्रयोजनं दर्शयितुमाह — प्रत्ययविधिरिति। अग्निरिन्द्रमिति। अग्नि इन्द्र इति स्थिते एकादेशं प्रातिपदिकद्वयाश्रयं वहिरङ्गं वाचित्वैकप्रातिपदिकाश्रयतयान्तरङ्गे प्रत्यये कृते तत् एकादेशाप्रसवितरिति भावः। एतेन 'यद्यपि प्रत्ययरहितायाः प्रकृतेः प्रयोगो नास्ति, तथापि वाक्यस्य विभज्यान्वाख्याने क्रियमाणेऽयं विचारः क्रियते' इति निरस्तम्। 'यद्यपि' इत्याद्याक्षेपस्य वाक्यविभागान्वाख्यानपक्षमाश्रित्यैव प्रवृत्तत्वेन तत्पक्षाश्रयणकथनमात्रेण समाधानानीचितात्। यणादेशाच्चेति। पश्चात् स्मृतमिदम्। पचत्वत्रेति। यद्यत्र पूर्वं यणादेशः स्यात् तर्हि यणोऽस्त्विवी वर्तमानेकारसंज्ञामावेनोत्वाभावे 'पचत्वत्र' इत्येव स्यादिति भावः। पूर्वशालाप्रिय इति। पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीही कृते 'तद्वितायौत्तरपदसमाहारे च' इति पूर्वशालाशब्दयोस्तत्पुरुषे कृते पदत्रयसमुदायात्मकबहुव्रीह्याश्रिततया वहिरङ्गं पूर्वपदप्रकृतिस्वरं वाचित्वा पदद्वयात्मकतत्पुरुषाश्रयतयान्तरङ्गः 'समासस्य' इति तत्पुरुषान्तोदात्तो भवतीति भावः। पूर्वशब्दः 'स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम्' इत्याद्युदात्त इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे जायमाने ऊकारस्तत्रोदात्तः स्यात्। उपसंहरति — एतानीति। 'अस्याः परिभाषाया इति। 'अन्तरङ्गवहिरङ्गयोरन्तरङ्गमिष्टम्' इति परिभाषाया इत्यर्थः। अस्यैतादृशव्याख्याने समर्थसूत्रगतम् 'अन्तरङ्गविप्रतिषेधं ब्रूमः' इति भाष्यमनुकूलम्॥

[२, ३३५-३३९]

(उद्द्योतनम्) भाष्ये पचावेदमिति। लोडुतमपुरुषस्याद्गुणे 'एत ए' इत्यैकारो वहिरङ्गगुणस्यासिद्धत्वान्न भवति। अन्तरङ्गवलवत्तयैतन्न 'सिध्यतीत्यसिद्धपरिभाषावश्यकतीत्याह — अन्तरङ्गेति। आद्गुणे वहिरङ्ग इत्यन्वयः। गुणात्पूर्वमैभावस्याप्राप्तिरिति भावः। व्यापकत्वमेवाह — पूर्वोक्तेति। ननु 'स्योनः' इत्यादौ 'पूर्वं' गुणे कृते तन्निवृत्त्ययोगात् 'पूर्वव्यापकत्वमस्याः कथम्, अत आह — शास्त्रेति। तावत् आदौ। यत्रेति। 'स्योनः' इत्यत्रैव पूर्वं यण् पश्चात् 'सार्वाधातुक' इति वहिरङ्गो गुण इत्यर्थः। भाष्ये एषा परिभाषा नाजानन्तर्ये इति परिभाषा। ज्ञापकत्वमुपपादयति — कोऽसिद्धिति। 'एङः पदान्तादति' इत्येकादेशस्य परं प्रत्यादिवद्भावादिण उत्तरस्यादेशसकारस्य षत्वं प्राप्तम्, असिद्धत्वान्न भवति। 'अधीत्य' इत्यत्रैकादेशस्यासिद्धत्वात् तुक् सिध्यति। किमिति। तेन नाजानन्तर्यपरिभाषा ज्ञाप्यत इत्यर्थः।

^१ पा. सू. ६. ४. १४८.

^२ पा. सू. २. १. ५१.

^३ पा. सू. ६. १. २२३.

^४ फिट्सुत्रम् २९.

^५ भाष्ये 'एतान्येतस्याः' इत्यत्र 'एतान्यस्याः' इति पूनामुद्रिते पाठः।

^६ महामाष्यम् २. १. १. सूत्रे 'तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधात्' इति वार्तिकव्याख्यानानुसारे उक्तमेतत्।

^७ पा. सू. ३. ४. ९३.

^८ अन्तरङ्गवहिरङ्गयोः समकालप्राप्त्यभावादिति भावः।

^९ 'सि ऊ न' इत्यत्रेकारस्य यणः पूर्वं गुणे कृत इत्यर्थः।

^{१०} पूर्वोक्त 'अन्तरङ्ग' वलीयः इत्येतदपेक्षया व्यापकत्वमित्यर्थः।

^{११} पा. सू. ७. ३. ८४.

^{१२} पा. सू. ६. १. १०९.

ज्ञापकत्वमुपपादयति — दित्यवाहिति । 'छन्दसि सहः' 'वहश्च' इति ण्विप्रत्ययः । संप्रसारण-
मेवेति । 'वसोः संप्रसारणम्' 'वाहश्च' इति वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र तस्मिन् संप्रसारणे ।
ण्व्याश्रये गुणे लघूपधगुणे, दित्य ओह् इति स्थित इत्यर्थः । नन्वनकारान्तोपपदस्थले 'ऊकार-
श्रवणार्थमूठ् विधेयः, अत आह — अनकारान्त इति । 'तत्प्रयोगेति । अनकारान्तोपपदेऽप्यु-
कारसहितहान्तप्रयोगदर्शने वेत्यर्थः । ज्ञापकत्वमेवाह — तस्यां हीति । शसाश्रयं संप्रसारणं
ण्व्याश्रयगुणाद् बहिरङ्गम् । भाष्ये तस्य दोषः असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यस्य । पूर्वं इयु-
कामशमी अ इति स्थित इति । पूर्वोपकामशम्यां भव इत्यणप्रत्यये कृत इत्यर्थः । 'अन्तरङ्ग-
इति । प्रत्ययापेक्षवृद्धेस्तन्निरपेक्षो गुणोऽन्तरङ्गः । व्यपवर्गाभावात् भेदाभावात् । 'अन्तादिवच्च'
इत्येकादेशस्य 'परादिग्रहणेन ग्रहणाद्वृद्धिः स्यात्, अत आह — उभयत इति । उभयत आश्रय-
मेवाह — दिश इति । अनुवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् । दिग्वाचिशब्दात् परेषां प्राग्देशीयग्रामनगर-
वाचिशब्दानामादिवृद्धिः स्यात् जिदादौ परे । उत्तरपदबद्धाविति । 'उत्तरपदस्य' इत्यधिकृत्य
विहिता या वृद्धिस्तद्व्युत्तरपदे सर्वशब्दश्चकारादिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता इति विधीयमानमन्तोदात्तत्वं
दिग्वाचकपूर्वपदस्य व्यपवर्गाभावात् स्यादित्यर्थः । अनवकाशो वृद्धिस्त्वारान्तरङ्गमप्येकादेशं बाधे-
याताम्, अत आह — सावकाशं चेति । तत्रैकादेशाभावादित्यर्थः । पूर्वोपकामशमी पूर्वकृष्ण-
मृत्तिकेति ग्रामनामनी । उदक इति । अकेवलं मिश्रं, तद्वाचिनि समासे पूर्वपदमुदके परेऽन्तोदात्तं
स्यात् । गुडमिश्रमुदकं गुडोदकम्, एवं तिलोदकम्, उदश्विदुदकम् । अनवकाशत्वं निराह —
उदश्विदिति । नेन्द्रप्येति भाष्ये । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्याग्निभास्तमित्यादिवदुभयपदवृद्धिप्रसङ्गे
परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्निषिध्यते । सोमेन्द्रो देवता अस्य 'सोमेन्द्रमिति । इयुवोरस्मिन् शास्त्रेऽभावात्
'तद्विचारो न युक्तः, अत आह — प्रसङ्गेनेति । भाष्ये व्याकरणान्तरलक्षणम् 'य्वोरचि वृद्धि-
प्रसङ्गे इयुवो' इति । यत्र वृद्धेः प्रसङ्गो भवति तत्रैकारोकारयोरियुवौ भवत इत्यर्थः । 'वृद्धि-
प्रसङ्गे' इति वचनादणभावे केवलव्याकरणस्वशब्दयोर्नैयुवाविति ज्ञेयम् । अत्र पूर्वं यणि इयुवौ
न स्यातामित्यर्थः । 'एतद्दोषमुद्धरति — भाष्ये नैष इति । अनवकाशाविति । इयुवावान्तरङ्ग-
मपि^१ यणं दध्यन्तेत्यत्र सावकाशं बाधेयातामित्यर्थः । अनवकाशत्वमेवाह — भाष्ये अचौत्युच्यत
इति । इतिकशब्दान्नडादित्वात् फक् । उपगुशब्दात् 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । तत्रेयुवोरभावाय
'अचि' इति वक्तव्यमित्यर्थः । भाष्ये स्तामिति । 'इतिक, उपगु' अत्रेयुवोः कृतयोरपि बलि
लोपे वृद्धयेष्टसिद्धिरित्यर्थः । अत्र लोपाभावं शङ्कते — नन्विति । वृद्धिनिमित्तप्रत्ययापेक्ष-
तया बहिरङ्गयोरियुवोरन्तरङ्गे बलि लोपे कर्तव्येऽसिद्धत्वाद्वलि लोपो न प्राप्नोतीत्यर्थः । समुदाय-
स्येति । इयुवस्यमुदायस्य, न तु यकारस्य वकारस्य वा, समुदायस्यैव विधानादित्यर्थः ।

^१ पा. सू. ३. २. ६३.

^२ पा. सू. ३. २. ६४.

^३ ऊकारान्तश्रवणार्थम् — अ.

^४ प्रदीपे 'प्रयोगदर्शने वा' इत्यत्र 'तत्प्रयोगदर्शने
वा' इत्यत्रमट्टपाठ इति भाति ।

^५ प्रदीपे 'यद्यन्तरङ्गत्वादाद्गुणः स्यात्' इत्यत्र
'यद्यन्तरङ्ग आद्गुणः स्यात्' इत्यत्रमट्टपाठ
इति भाति ।

^६ पा. सू. ६. १. ८५.

^७ पदादिग्रहणेन — अ.

^८ पा. सू. ७. ३. २१.

^९ सोमेन्द्र इति — अ.

^{१०} तद्विचारोऽयुक्तः — ऋ.

^{११} तद्दोषमुद्धरति — ऋ.

^{१२} अपिशब्दो नास्ति — ऋ.

^{१३} पा. सू. ४. १. ९२.

सामर्थ्यादिति । 'समुदाय्यसिद्धिं विना समुदायासिद्धयसंभवादित्यर्थः । एतत् 'लोपो भविष्यति' इत्येतत् । भाष्ये प्रियमेघप्रियङ्गुशब्दाभ्यां 'तस्येदम्' इत्यण् । जुसि पूर्वं पररूपे इयोऽसिद्धि-मुपपादयति — पचिति । अः शपोऽकारः । या यासुटः 'लिङः सलोपः' इति सलोपः । उस् 'सोर्जुस्' । व्यपवर्गति । 'अतो येयः' इति सार्वधातुके परतो या इत्यस्येयं विधीयते । स च तयोर्भेदाभावात् प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्यपि 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्', तथापि समाध्यन्तरमाह — एवमपीति । 'या इत्यस्येयादेशे सकारे परतो यस्य वलि लोपे 'पचेयुः' इति न सिद्ध्येदित्यर्थः । सलोपेति । 'येन नाप्राप्तिन्यायेन । 'प्रकल्प्यापवादन्यायेनेयादेशात् पूर्वं सलोपो न प्रवर्तत इतीष्ट-सिद्धिरित्याह — अकृत इति । 'अतो येयः' इत्यत्र 'यास् इय' इति स्थिते हत्वे 'भोमगो' इति यत्वे 'लोपः शाकल्यस्य' इति लोपे सन्विष्टान्दस इति भावः । नन्वत्र हल्ङ्यादिलोपे 'सुपो धातु' इति लुकि वा को विशेषः, अत आह — यद्यत्रेति । भाष्ये गोमत्यत इति । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् । डित्वात्तङ् । 'नः क्ये' इति नियमेनापदत्वान्न जश्त्वम् । यवादित्वान्न मस्य वत्वम् । रूपमिति । यकारस्य वलि लोपे 'ग्रामणकुलम्' इति प्राप्नोतीत्यर्थः । रूपमिति । 'वृग्मयम्' इति प्राप्नोतीत्यर्थः । उपसंख्यानं दूषयति — अन्तरङ्गानपीति । प्रत्ययेति । एकार्थ-वाचिनोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च परतः । तवायं त्वदीयः, मदीयः, त्वत्पुत्रः, मत्पुत्रः । अत्र विभक्त्यावित्यधिकाराद् विभक्तेर्लुकि 'न लुमता' इति निषेधा-द्विभक्त्याश्रयादेशो न प्राप्नोतीत्येतद्वचनम् । तत्र समासप्रातिपदिकापेक्षलुको बहिरङ्गत्वात् तद-नपेक्षतया त्वमादेशस्यान्तरङ्गतया पूर्वप्रवृत्तेः पश्चाल्लुकीष्टसिद्धेरिदं सूत्रं व्यर्थं सदन्तरङ्गादपि लुको बलवत्त्वं ज्ञापयति । तेन गोमतिप्रिय इत्यादौ 'नुमाद्यभावसिद्धिरिति भावः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय [अद्वैतविद्याचार्यश्रीमद्राघवसोमयोजिकुलावतंस-
श्रीतिरुमलाचार्यवर्यसूनोः] अन्नमदृश्य कृतौ भाष्यप्रदीपोद्घोतने
प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकम् ॥

[२, ३३५-३३९]

(रत्नप्रकाशः) इदानीमियं परिभाषा 'अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं वलीयः' इति स्वतन्त्रेति मतमपाकर्तुमुपक्रमते — यदि सन्तीति । ननु चेति । तर्हीत्यर्थः । पचावेदमिति । अन्तरङ्ग-

^१ समुदायासिद्धि — अ.

^२ समुदायासिद्धिसंभवादित्यर्थः — ऋ.

^३ पा. सू. ४. ३. १२०.

^४ उभयपदान्तादित्यनेनेति भावः ।

^५ पा. सू. ७. २. ७९.

^६ पा. सू. ३. ३. १८.

^७ पा. सू. ७. २. ८०.

^८ महाभाष्यम् १. १. ५८.

^९ आश्रये — अ.

^{१०} या उस् इति स्थिते पररूपे या इत्यस्या-

भावात् 'यु इत्यस्येयादेशे' इति युक्तं भाति ।

^{११} परिभाषा ५८.

^{१२} परिभाषा ६४.

^{१३} पा. सू. ७. २. ८०.

^{१४} पा. सू. ८. ३. १७.

^{१५} पा. सू. ८. ३. १९.

^{१६} पा. सू. २. ४. ७१.

^{१७} पा. सू. ३. १. ११.

^{१८} पा. सू. १. ४. १५.

^{१९} पा. सू. १. १. ६३.

^{२०} नुमाद्यसिद्धिरिति — अ.

वलीयस्त्वबोधकप्राचीनपरिमाणयेदं न सिध्यति, गुणोत्तरमेवान्तवद्भावेनातरङ्गस्यैत्वस्य प्रसक्तेः । तुल्यकालप्रवृत्तावेव तयान्तरङ्गवलीयस्त्वबोधनोचित्यात् । उभे तर्हि कर्तव्ये इति । इष्ट-
साधनस्यावश्यकत्वादिति भावः । भगवानाह — नेत्याहेति । अनयैवेति । 'असिद्धं वहि-
रङ्गमन्तरङ्गं' इत्यनयैवेत्यर्थः । असिद्धत्वादिति । तथा च तुल्यकालप्रवृत्तावपि वहि-
रङ्गशास्त्रस्यासिद्धत्वान्निष्प्रतिद्वन्द्वतयान्तरङ्गं प्रवर्तते, ततो निमित्ते सति वहिरङ्गं प्रवर्तते,
नो चेन्नेति भावः । नाजानन्तर्यं इति । यद्यच आनन्तर्ये आश्रीयमाणेऽप्यसिद्धपरिभाषा प्रवर्तते
तदैकप्रातिपदिकाश्रितत्वेनान्तरङ्गे तुकि कर्तव्ये पूर्वोत्तरपदाश्रिततया वहिरङ्गकादेशस्यासिद्धत्वा-
देवेष्टसिद्धौ किं तत्र तुग्रहणेनेति भावः । एतेन 'अचोरोनन्तर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं विधीयते तत्रैषा
परिभाषा नोपतिष्ठते । 'न कर्तव्येति । ज्ञापकसिद्धैव, नापूर्वेति भावः । यदयमिति । 'कोऽ-
सिचत्' 'अधीत्य' इति वहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वात् पत्वं न भविष्यति, तुक् च भविष्यतीति
किमसिद्धवचनेन' इति निरस्तम् । 'अजानन्तर्ये' इत्यत्राचोरिति द्विवचनेन विग्रहे उक्तज्ञापकविरुद्धे
मानप्रयोजनयोरभावात् । एकादेशस्येव पत्वस्यापि द्विपदाश्रयत्वेनाधिकस्याप्यपदान्तत्वादेशावयवत्वा-
[देरा] श्रयणेन च तस्यैव वहिरङ्गतया पत्वांशस्यापि तत्र ज्ञापकत्वाश्रयणानौचित्याच्च । एषा
चेति । असिद्धपरिभाषापीत्यर्थः । न कर्तव्येति । अपूर्वेति । शेषः । यदयमिति । 'वाहः'
इत्येतावतैव सूत्रेण संप्रसारणे कृते पूर्वरूपोत्तरं लघूपधगुणे सति ततो वृद्धौ 'दित्यौहः' इत्यादि-
सिद्धावृत्तग्रहणमतिरिच्यमानमसिद्धपरिभाषां ज्ञापयति । सत्यां हि तस्यां वहिरङ्गस्य संप्रसारणस्या-
सिद्धत्वाद् गुणो न स्यादिति सार्थकमूढग्रहणम् । एतद्भाष्यस्वरसेनैतदुन्नीयते — अनकारान्तोप-
पदादकारान्तोपसर्गाच्च पराद्वहेष्विवेदेऽपि न भवतीति । अन्यथा तत्र 'मूर्यूहः, प्रौहः' इत्यादि-
रूपस्योठि सिध्यतस्तदभावेऽसिद्ध्या भाष्यकृदुक्तज्ञापकमसंगतं स्यात् । अथवा तत्रापि णिवप्रत्य-
योऽस्तु, ऊर् च, तथापि 'मूर्यूहः, प्रौहः' इत्याद्येव रूपम्, अज्यत्ययसंभवादिति भगवत आशय
उन्नेयः । लोकेऽपि वाहेः क्विप् न भवति, 'वहश्च' इति सूत्रानार्थक्यापत्तेः । यदि वाहेः
क्विप् स्यात् तर्हि णिजर्थाविवक्षामात्रेणामिममसिद्धौ किं तत्सूत्रेण । दृश्यते हि णिजर्थाविवक्षायां
णिजन्तस्य प्रयोगः — आरोह्यमाणो हस्तीति । एतेन 'तस्यां हि परिभाषायां सत्यां वहिरङ्गस्य
संप्रसारणस्यासिद्धत्वादनन्तरङ्गो गुणो न स्यादित्यूह विधीयते' इति निरस्तम् । पूर्वरूपात् प्राक् तत्र
लघूपधगुणस्याप्रसक्तेः । संप्रसारणपूर्वत्वस्यान्तरङ्गस्य वहिरङ्गे गुणे प्रवर्तमानेऽसिद्धत्वासंभवाच्च ।
न च पूर्वरूपापेक्षयैव संप्रसारणस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम्, आश्रयात् सिद्धत्वसंभवात् । ननु 'नाजानन्तर्ये'
इति निषेधे विद्यमानेऽजानन्तर्याश्रितानि 'अन्तरङ्गं च' इति परिभाषाप्रयोजनान्यसिद्धपरिभाषया
कथं सेत्स्यन्तीति चेत् 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति तन्निषेधस्यानित्यत्वादिति गृहाण । युक्त-
श्चायमेव पक्षः । अन्यथा 'पचन्ति, तुदन्ति' इत्यादावन्तरङ्गत्वेनैकादेशे कृते पौर्वापर्यासंभवेन
'तास्यनुदात्ते' इत्यादिना लसावंधातुकिनिघातो न स्यात् । तथा 'अधीते, प्रैषते' इत्यादौ "तिङ्ङ-
तिङ्" इति निघातो न स्यात् । न च पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावः, स्वविधौ स्थानिवद्भा-
वात् । कथंचित् तत्र स्थानिवद्भावेऽपि निघातोत्तरमादेशस्य स्वरूपेणावस्थितौ 'पचन्ति'

१ 'न कर्तव्येति' इत्यादि 'नापूर्वेति भावः'
इत्यन्तं मुद्रितेषु प्रदीपपुस्तकेषु न दृश्यते ।
अनूद्यमानत्वात् तादृशपाठो रत्नप्रकाशकृतोप-
लब्धः स्यादिति भाति ।

३ पा. सू. ३. २. ६४.

४ परिभाषा १२५.

५ पा. सू. ६. १. १८६.

६ पा. सू. ८. १. २८.

इत्यादेर्मध्योदात्तात्तापत्तेर्दुर्वात्त्वाच्च'। इदानीं यथा कयाचित् परिभाषयान्तरङ्गस्यादितः प्रवृत्तो दोषा अपि संभवन्तीति दर्शयति — तस्य दोष इति। तस्यैतस्य लक्षणस्येति। आदितोऽन्तरङ्ग-
प्रापकस्येति शेषः। एकादेशादन्तरङ्गतोऽभिनिर्वृत्तादिति। हेतोरिति शेषः। पूर्वेषुकामशम इति।
पूर्वा इपुकामशमी अ इति स्थिते यद्यन्तरङ्ग आदुगुण आदौ स्यात् तदा पूर्वोत्तरयोर्व्यपवर्गाभावा-
दुभयत आश्रयेऽन्तादिवद्भावाभावाच्च 'दिशोऽमद्राणाम्।' 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' इत्युत्तरपद-
वृद्धिः 'उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च' इति चशब्दानुकुण्ट'दिक्षब्दस्यान्तोदात्तत्वं च न स्यादिति भावः।
सावकाशं तदुभयं 'पूर्वकाष्णमृत्तिकः' इत्यादौ। गुडोदकमिति। 'उदकेऽकेवले' इति पूर्वपदान्तो-
दात्तत्वं न स्यात्, 'उदश्विदुदकम्' इत्यादावेव तु स्यादिति भावः। उक्तदोषपरिहारो ज्ञापकेन
सिद्ध इत्याशयेनाह — नैष दोष इति। 'वैयाकरणः, सौवश्वः' इत्यादिरूपसिद्धये व्याकरणान्तरे
'ध्वोर्वृद्धिप्रसङ्गे इयुवौ' इति सूत्रं कृतम्। तदप्यनुपपन्नं भवत्यन्तरङ्गस्य पूर्वप्रवृत्तावित्याशये-
नाह — यथादेशादियुवाविति। अनवकाशाविति। तद्विषये सर्वत्र यणः प्रसङ्गादिति भावः।
लोपो भविष्यतीति। ज्ञापकसिद्धत्वेन 'पत्वतुकोरसिद्धः' इत्यत्र तुग्रहणेन चासिद्धपरिभाषाया अनि-
त्यत्वमेव फलतीति वलोपे कर्तव्ये इयुवोरसिद्धता न भवतीति भावः। एतेन 'समुदायस्यासिद्धत्वं
नावयवस्य' इति वदन्तः प्रत्युक्ताः। समुदायस्यावयवातिरेकासंभवात्। शास्त्रासिद्धेरेवाश्रय-
णाच्च। यत्कृतम् 'समुदायस्यासिद्धत्वे सामर्थ्यादिवयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्त्यमेतत्' इति। तदपि
न, शास्त्रासिद्धिपक्षपरित्यागेन न्यूनत्वात्, भाष्याशयस्य दर्शितत्वाच्च। पच्चेरुरिति। पच् अ
या उस् इति स्थिते तत्रान्तरङ्गे पररूपे सति यास्वरूपाभावादियादेशो न स्यात्। यद्येकदेशविकृत-
न्यायेन युशब्दस्यैवेयं स्यात् तर्हीष्टरूपसिद्धिर्न स्यादिति भावः। यास् इत्यस्येति। तथा च
सलोपापवाद इयादेश इति नास्ति पररूपप्रसक्तिरिति भावः। लुगलोपेत्यादि। इदं वार्तिकम्
'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् वाघते' इति परिभाषया गतार्थम्। गोमत्प्रिय इति।
यद्यत्र लोपः स्यात् तदा प्रत्ययलक्षणेन नुमादिः स्यादिति भावः। ग्रामणि कुलमिति। यणि
कृते ततो लुकीष्टं रूपं न सिध्यतीति भावः। ननु 'त्यप् ति किति' इति त्यग्रहणज्ञापितया
'अन्तरङ्गानपि विधीन् तन्निमित्तविघातको बहिरङ्गो विधिर्वाघते' इति परिभाषया सिध्यतीदमु-
दाहरणमिति चेत् सत्यम्, 'गोमत्प्रियः' इत्यादिसिद्धयेऽवश्याश्रयणीयया परिभाषयापीदं सिध्य-
तीत्याशयेनैतदाश्रितमिति बोध्यम्। वृकभयमिति। पूर्वमेकादेशे सत्यादिवद्भावेन तद्विशिष्टस्य
लुकि सतीष्टं न सिध्येदिति भावः। अत्र त्यज्ज्ञापिता परिभाषा न प्रवर्तते, एकादेशेनैव तन्नि-
मित्तस्य नाशितत्वात्। परत्वादिति। पाठतोऽपि परत्वमेवाम्, अन्तरङ्गत्वाच्चेति भावः॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यहरिहरेन्द्रभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशिव-
रामेन्द्रसरस्वतीविरचिते महामाध्यसिद्धान्तरत्नप्रकाशे
प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्

१ अन्तिप्रत्ययस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वेन शपः
पित्त्वादनुदात्तत्वेन तेन सहैकादेशस्य पर-
रूपस्य 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्यनेन
मध्योदात्तत्वादिति भावः ।

^१ पा. सू. ७. ३. १३.

⁴³ पा. सू. ७. ३. १४.

^૪ પા. સૂ. ૬. ૨. ૧૦૫.

^५ दिकशब्दस्याद्युदात्तत्वं च — प, फ.

⁶ पा. सू. ६. २. १६.

^૭ પા. સૂ. ૬. ૧. ૮૬.

‘परिभाषा ५२.

^१ पा. सू. २. ४. ३६.

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे द्वितीयमाहिकम्

यू स्यात्थो नदी १. ४. ३.

[२, ३४०-३४५]

(उद्घोतनम्) यू इत्यनुच्यमाने 'स्यात्थो' इत्येतद् द्विवचनं साकाङ्क्षं स्यात्, खट्वादिव्यावृत्तिर्वा कथम्, अत आह — 'स्यात्थमिति । ज्ञापकात् 'ङेराम्' इत्यत्रान्वहणात् । नदी बन्धुनि बन्धुनि परे बहुव्रीहौ नद्यन्तमन्तोदात्तमित्यर्थः । पूर्वपदेति । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इत्यनेन । नित्स्वरेणेति । 'अशूपिलटिकणखटिविशिष्यः क्वन्' इति क्वन्प्रत्ययान्तत्वात् 'ञित्यादिनित्यम्' इत्याद्युदात्तः खट्वशब्दः, ततष्ठापि पित्स्वरेणानुदात्तत्वादावन्तोऽप्याद्युदात्त इत्यर्थः । नन्वाख्याग्रहणं नित्यस्त्रीलिङ्गार्थम्, तेन मातृशब्दस्य जनन्यां 'स्त्रीलिङ्गस्यापि धान्यमातरि पुंलिङ्गत्वान्न नदीसंज्ञाप्रसङ्गः, अत आह — मातृशब्द इति । 'नद्युतश्च' इत्युग्रहणमृदन्तस्य नदीसंज्ञाभावज्ञापकं स्यात्, अत आह — नदीति । ऋग्रहणमज्ञापकमित्यन्वयः । नन्विति । यू इति ह्रस्वयोरेव ग्रहणं न दीर्घयोरिति संदेहानुपपत्तिरित्यर्थः । युक्तेति । ह्रस्वग्रहणं युक्तं दीर्घग्रहणं वेति निरूपणायेत्यर्थः । ह्रस्वनिर्देशेऽपि 'ह्रस्वः' इत्येकवचनान्तेन 'यू' इति द्विवचनान्तस्य कथं सामानाधिकरण्येनान्वयः, अत आह — ह्रस्वेति । एकत्वस्येति । ह्रस्वोद्देशेन संज्ञाविधानाद् ग्रहैकत्ववदविवक्षेत्यर्थः । विशेषणस्य प्रयोजनमाह — असतीति । ह्रस्वग्रहणे दीर्घयोरपि संज्ञासिद्धिमाह — दीर्घयोरिति । नन्विति । 'ऊकालः' इत्यत्र 'ह्रस्वस्य' सवर्णग्राहकत्वे दीर्घप्लुतयोरपि ह्रस्वसंज्ञा स्यादिति तन्निरासाय शब्दसंज्ञायां सवर्णग्रहणं नेत्युक्तम्, अतः कथमत्र सवर्णग्रहणमित्यर्थः । ज्ञापकेन दीर्घस्य नदीसंज्ञां साधयति — नैष इति । ह्रस्वस्यैवायं निषेधोऽस्तु, अत आह — न हीति । 'अनन्यथासिद्धं ज्ञापकमाह — अस्तीति । स्त्रीशब्दस्य नदीसंज्ञाया अभावे निषेधाप्रसक्तेः 'अस्त्री' इति पर्युदासोऽनर्थकः स्यात्, 'सा च सवर्णग्रहणे सतीति ज्ञापकत्वमित्यर्थः । भाष्ये अत्रापि प्रसज्येत नित्या नदीसंज्ञेत्यर्थः । भाष्ये अवश्यमिति । 'शकटि, शकटे, इति प्रयोगद्वयार्थमित्यर्थः । तत्र ह्रस्वयोर्दीर्घयोर्वा ग्रहणे विशेषो नास्तीत्याह — 'ततश्चेति । स्वयं विशेषमाह — अयं त्विति । वीर्वेति । 'यू स्यात्थो' इत्यत्रेत्यादिः । हे शकटीति । 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' ।

^१ पा. सू. ५. ४. १५३.

^२ पा. सू. १. २. २७.

^३ अन्यथासिद्धं — अ.

^४ पा. सू. १. ४. ४.

^५ नदीसंज्ञा चेत्यर्थः ।

^६ शकटी शकटीति प्रयोग — ऋ.

^७ प्रदीपे 'तत्र दीर्घग्रहणपक्षे' इत्यत्र 'ततश्च दीर्घग्रहणपक्षे' इत्यत्रमट्टपाठः स्यादिति भाति ।

^८ पा. सू. ७. ३. १०७.

^१ स्यात्थमिति नपुंसकप्रथमान्तनिर्देशे शब्दस्वरूपमिति विशेष्यस्य सिद्धत्वान्न साकाङ्क्षत्वमिति भावः ।

^२ पा. सू. ७. ३. ११६.

^३ पा. सू. ६. २. १.

^४ उणादिसूत्रम् १५७.

^५ पा. सू. ६. १. १९७.

^६ स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि धान्यमातरि — ऋ.

हे शकटे इति । नदीसंज्ञाया अभावात् ह्रस्वाभावात् । सत्यसतीति । सर्वर्णग्रहणेन दीर्घस्यापि नदीसंज्ञाविधानात् । ह्रस्वान्तशकटिशब्दस्य रूपद्वयसिद्धये 'अवश्यमत्र' इति विभाषाश्रयणात् पक्षे 'हे शकटे' इत्यपि भविष्यतीति चेत् । अत्राहुः — 'हे शकटे, हे शकटि' इति रूपद्वयस्य पाक्षिकङ्गीपैव सिद्धत्वात् 'शकटिशब्दस्य नदीसंज्ञाविकल्पो न वक्तव्य इत्यत्र तात्पर्यमिति । शकटिशब्दस्य 'फिप्.' इत्यन्तोदात्तत्वात् नदीस्वरे प्रकृतिस्वरे वा न कश्चिद्विशेषः, अत आह — पूर्वपदेति । शकटिशकटयोरिति । ह्रस्वान्तदीर्घान्तयोरित्यर्थः । फिट्सूत्रमिदम् । अर्थः प्रयोजनम् । किमर्थकमिति । 'शेपाद्विभाषा' इति कः । योगिकेभ्यो भावप्रत्ययस्य संवन्ववाचित्वमभिप्रेत्याह — प्रश्नेति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह — यत्रेति । भाष्ये बाढमिति । 'ङिति ह्रस्वश्च' इति विकल्पाथत्वे पाक्षिकवाधविध्यर्थम्, न नियमार्थम् । नित्यविध्यर्थत्वे तु 'यु' इत्यनेन नित्यसंज्ञायाः प्राप्तत्वात् ङित्येवेति नियमार्थं स्यादेवेत्यर्थः । घिसंज्ञाया इति । शेपत्वाभावादित्यर्थः । बाध्यगुणयोगादुत्तरशब्दोऽत्र गौणः, द्वयोः सावकाशत्वेनोत्सर्गापवादत्वाभावादित्याह — बाध्यत्वादिति । पञ्चमीद्वयं समानाधिकरणम्, बाध्यत्वरूपगुणादिति यावत् । परत्वाद् बाधिकेत्यन्वयः । नदीसंज्ञा गौरीत्यादौ सावकाशा, घिसंज्ञा च पुनर्पुंसकयोः । 'शकटये' इत्यत्र परत्वाद् घिसंज्ञायां प्राप्तायां 'ङिति ह्रस्वश्च' इति विकल्प इत्यर्थः । ह्रस्वग्रहणे शकटिवन्धुरित्यत्र 'बन्धुस्वरः, बहुशकटिरित्यत्र 'नित्यश्च कप् स्यादित्युक्तं निराह — अङ्गीतीति । मुख्यसंभवे गौणस्याग्रहणम्, अत आह — गौणेति । छन्दःप्रदेशेषु 'वा छन्दसि' इत्यादिषु । निर्देशेति । यू इत्यादिनिर्देशसामर्थ्यात् । यथेति । स्त्रियमाचक्षाते इत्यर्थोऽभिप्रेतः, तत्र कप्रत्ययान्तशब्दोऽसाधुरित्यर्थः । शब्दस्य संस्कारोऽन्वाख्यानम् । भाष्ये स्त्र्याख्यायादिति । 'कर्मण्यण्' । 'आतो युक् चिण्कृतोः' । 'आतश्चोपसर्ग' इति कः कस्मान्न भवति, अत आह — यस्त्विति । 'न तर्हि' इत्यनेन सिद्धौ किं साधकमुक्तम्, अत आह — शिष्येति । भाष्ये न ह्येवेति । 'छन्दोवत् सूत्राणि' इतिवत् 'छन्दोवत् कवयः' इतीष्टिर्नस्तीत्यर्थः । तर्हि प्रयोगस्य का गतिः, अत आह — असाधव इति । भाष्ये आख्यायेते विधीयेते 'ङ्छूडौ । अत्रापि घञि सति 'आख्यायौ' इत्येव स्यात्, अत आह — घञर्थ इति । सप्तमीसमासः कथम्, अत आह — साधनमिति । प्रत्ययविधायार्थस्य साधनत्वम् । उक्तदूषणानुद्धारादेतत्पक्षोत्थिती किं बीजम्, अत आह — अत्र पक्ष इति । पूर्वत्र 'घञर्थे कः, 'साधनं कृता' इति द्वयमपि वार्ताकाचीनम् । अत्र तु 'सूत्रेणैव द्वयमिति विशेषेणैतत्पक्षोक्तिरिति भावः । प्रतिपादनं विधानम् । 'तस्याः कृत्स्त्रियाः घातुस्त्रियाश्च । भाष्ये विच् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इत्यत्र

^१ अपिशब्देन ह्रस्वस्यापि नदीसंज्ञायां ह्रस्व एव, पर्जन्यवन्न्यायेन । न गुणः, गौरीत्यादि-वदिति भावः ।

^२ शकटीशब्दस्य — ऋ.

^३ फिट्सूत्रम् १.

^४ पा. सू. ५. ४. १५४.

^५ पा. सू. १. ४. ६.

^६ पा. सू. १. ४. ६.

^७ 'नदी बन्धुनि' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ।

^८ नद्युत्तरेतीत्यादिः ।

^९ पा. सू. ६. १. १०६.

^{१०} पा. सू. ३. २. १.

^{११} पा. सू. ७. ३. ३३.

^{१२} पा. सू. ३. १. १३६.

^{१३} 'ङ्छूडौ' इति नास्ति — अ.

^{१४} का. वा. ३. ३. ५८-४.

^{१५} का. वा. २. १. ३३-२.

^{१६} 'आतश्चोपसर्ग' इति सूत्रेणाङ् प्रत्ययः, 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीही' इति सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपाताज्ज्ञापकात् समासश्चेत्यर्थः ।

^{१७} प्रदीपे 'न हि तयोः स्त्रियां विधानमित्यर्थः' इत्यत्र 'न हि तस्याः स्त्रियां विधानमित्यर्थः' इति चौखाम्बामुद्रिते पाठः । सोऽत्र स्वीकृतः ।

^{१८} पा. सू. ३. २. ७५.

दृशिग्रहणेन स्त्रियमाचष्ट इत्यर्थे विच् । अणो विजपवादत्वात् केनाण इवाणा विचो 'नित्यवाधात् कथमत्र विच्, अत आह — असरूपत्वादिति । 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' इति पक्षे विज् भविष्यति । 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' इति केन त्वणो नित्यवाध इति भावः । ङचूङोः स्त्रियां विधानात् तदाख्यत्वं युक्तम्, कृद्धात्वोरीकारोकारयोः स्त्रियामविधानात् स्त्र्याख्यत्वं कथम्, अत आह — समुदायेति । ईकारान्तस्य प्रयोगवशाच्चत् स्त्रीवाचकत्वं तदीकारोकारयोरारोप्यत इत्यर्थः । अत्र पक्षे विजन्तत्वपक्षे । ननु पूर्वत्र विजन्तत्वं कान्तत्वं [इति] कल्पद्वयं स्थितम्, तत्राद्ये 'सोमपाः' इत्यादिवदाकारान्तत्वादाख्याग्रहणमिति माष्यं युक्तम्, कप्रत्ययपक्षे तु 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपे 'आख्य' इत्यपेक्षितम् । ततश्च कल्पद्वयसाधारणोऽयं प्रश्नो न भवतीत्याशङ्क्य साधारण्यं प्रतिपादयितुमाह — विच्पक्ष इति । प्रवृत्तिनिमित्तेति । कप्रत्ययान्ताख्यशब्दस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तमाख्यानां तस्य 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङन्तटावन्ताख्याशब्देन निर्देश इत्यर्थः । एवं कल्पद्वयसाधारण्यं प्रश्नस्योक्त्वा तात्पर्यमाह — यू स्त्रियामिति । नियतस्त्रीलिङ्गस्य नदीसंज्ञायामनिष्टमाशङ्कते — यद्येवमिति । 'स्त्रीविषयत्व स्त्रीनियतत्व । आख्याग्रहणानुवृत्तौ कथं नियमाभावः, अत आह — केवलस्येति ॥

[२, ३४०-३४५]

(रत्नप्रकाशः) यू इति किमर्थमिति । 'स्त्र्याख्यं नदी' इत्येव सूत्र्यतामिति प्रश्नः । एष स्वर इति । पूर्वपदान्तोदात्तत्वमित्यर्थः । इष्यते हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । तत्र खट्वामाला-शब्दावाद्युदात्तौ, 'क्वनूर्नप्रत्ययाम्यां साधितत्वात् । मातुरिति । अर्थभेदेन शब्दभेदाश्रयणाज्जननीवाचिनो नित्यस्त्रीत्वमस्तीत्याख्याग्रहणेन वारयितुं न शक्यत इति भावः । यद्यर्थभेदेऽपि शब्दैक्यं तर्हि 'स्वस्ते, स्वसुः' इति प्रत्युदाहृतव्यम् । 'नद्यतश्च' इति ऋग्रहणं 'बहुपितृकः' इत्यादि-पुल्लिङ्गसंग्रहार्थं स्यादिति ऋदन्तस्य नदीत्वाभावज्ञापकं न भवति । किं पुनरिदमिति । 'ह्रस्वयोर्निर्देशे पूर्वसवर्णः, दीर्घयोर्निर्देशे 'सुपां सुलुक्' इति सुल्लुक् । पूर्वसवर्णस्य, 'वा च्छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य च संभवात् प्रश्नः । एतेन 'ननु समानधर्मत्वानुपपत्त्या संदेहामावात् प्रश्नानुपपत्तिः । न हि दीर्घनिर्देशे 'यू' इति निर्देशोपपत्तिः । एवं तर्हि युक्तत्वायुक्तत्वनिरूपणाय प्रश्नः' इति कैयटो निरस्तः । 'यू' इति दीर्घनिर्देशासंभवे युक्तत्वायुक्तत्वविचारस्याप्यसंभवात् । अन्यथा सर्वत्रैतादृशयुक्तत्वायुक्तत्वविचारे क्रियमाणेऽनवस्थापत्तेश्च । ननु मास्तु पूर्वसवर्णदीर्घः, किं तु 'सुपां सुलुक्' इति पूर्वसवर्णे लुकि वा तद्रूपं सिद्धमित्यस्वरसादाह — उत्तरत्र चेति । विशेषणमिति । सामानाधिकरण्येनेति शेषः । वैयधिकरण्येन तु तदुपपन्नमिति वक्ष्यति भगवान् ।

१ 'नित्य' इति नास्ति — अ.

२ पा. सू. ३. १. ९४.

३ परिभाषा ८.

४ पा. सू. ६. ४. ६४.

५ पा. सू. ३. ३. १०६.

६ स्त्रीविषयत्वं स्त्रीनियतत्वम् — अ.

७ खट्वाशब्दस्य 'अक्षुप्रुपि' इत्यादिना क्वन्-

प्रत्यये, माघातोः 'ऋजेन्द्र' इत्यादिना रन्प्रत्यये निपातनाल्लत्वे च मालाशब्दस्य निष्पत्तिः ।

८ पा. सू. ५. ४. १५३.

९ सुपां सुलुगित्यनेनेति भावः ।

१० पा. सू. ७. १. ३९.

११ पा. सू. ६. १. १०६.

१२ पा. सू. ७. १. ३९.

अथ ह्रस्वयोरिति । तत्पक्षे दीर्घयोरपि ग्रहणात् सिध्यति संज्ञा । ननु 'अकालोऽच्' इति सूत्रे उक्तम् — अणुदित्सूत्रे 'अशब्दसंज्ञा' इत्यनुवर्त्यत इति । तथा चात्र शब्दसंज्ञायां ह्रस्वयोः सवर्णा-
ग्राहकत्वात् कथं दीर्घयोर्ग्रहणं सेत्स्यतीति चेन्न, तत्र समाधानविभवार्थं तथोक्तस्याप्येतद्भाष्या-
नुसारेणोपेक्षणीयत्वात् । तेन विनाप्यन्यैः प्रकारैस्तत्रेष्टसिद्धेश्च । एतेन तद्भाष्यमभ्युपगम्य
"नैयडुवडस्थानावस्त्री" इति निषेधात् 'सवर्णग्रहणं भविष्यति' इति वदन् कैयटो निरस्तः ।
आकडारसूत्रगतविचारप्रयोजनवार्तिकतद्भाष्यानुसारेणाष्टाध्याय्या अप्यन्यथात्वाम्युपगमापत्तेः । ज्ञाप-
काश्रयेणाप्रयोजकनानाकल्पनानां निर्वाहकरणे चातुर्याभावात् । अन्यथा ज्ञापकाश्रयेण बहूनां
सूत्राणां प्रत्याख्यानेऽपि चातुर्यापत्तेश्च । न चेष्टापत्तिः, 'स्वगृहे पायसं त्यक्त्वा भिक्षामटति
दुर्मतिः' इति न्यायविरोधात् । ज्ञापकाश्रयणं ह्यगतिकगतिभूतं भिक्षाटनतुल्यम् । हे शकटे
इति । 'पर्जन्यवत्लाक्षणप्रवृत्त्या "अम्बार्थनद्योः" इति ह्रस्वे कृते 'हे गौरि' इत्यदाविब गुणो न
स्यादिति भावः । अवश्यमत्रेति । प्रौढिमात्रमिदम् । 'शकटिशकटयोः' इति फिट्सूत्रानुसारेण
शकटिशब्दस्य बह्वादित्वाश्रयेणैव 'शकटिः, शकटे' इति रूपद्वयसिद्धेः । न हि नदीसंज्ञाविकल्पे-
ष्टिमात्रेण ङीष्प्रयुक्तसर्वरूपसिद्धिर्भवति । एष स्वर इति । पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरेण तु 'शकटिशकटयोः' इति फिट्सूत्रेण शकटिशब्दस्य त्रयोऽप्यचः पर्यायेणोदात्ता
भवन्ति, तदेव चेष्टमिति भावः । कप् प्रसज्येतेति । वैकल्पिकस्यैव तस्य तत्रेष्टिरिति भावः ।
कैमर्थक्यादिति । कः कुत्तिसतोऽनुवाद्योऽर्थो यस्य स किमर्थः, तस्य भावः कैमर्थक्यम्, तस्मादित्यर्थः ।
एतेन 'कोऽर्थोऽस्येति किमर्थकः, तस्य भावः कैमर्थक्यम्, 'प्रश्नविषययोः संबन्धो भावप्रत्यये-
नोच्यते । तत्र तत्साध्यस्यार्थस्य 'सिद्धत्वात् किमर्थमिति प्रश्नः, तस्यैव नियमार्थत्वम्,
न तु प्रयोजने सतीत्यर्थः' इति कैयटो निरस्तः । प्रायेण 'किमर्थः' इति प्रश्नस्य
प्रयोजनविशेषजिज्ञासयैव क्रियमाणत्वेन संशयसूचककिशब्दस्य तत्राश्रयणे निष्प्रयोज [न]-
कताया अलाभात् । निष्प्रयोज[न]कत्वनियमार्थत्वयोर्विरोधाच्च । सा विभाषा विधेयेति । तथा
च तत्रोपेक्षीणं तद्वचनं न नियमार्थमिति सिद्धम् । 'वाग्रहणानुवृत्तिमविद्वान् कश्चित् पृच्छति
— तत्रेति । नियमोऽस्त्वतीति । इतिशब्दो वार्थः । अपूर्वं एवेति । वाशब्दानुवर्तनाविति
भावः । अन्यः कश्चित् पृच्छति — अथायमिति । भगवानाह — बाढमिति । अन्य आह —
नित्यस्तर्हीति । भगवानाह — यद्येवमिति । गुणो नैति । नित्यया नदीसंज्ञया धिसंज्ञाया
वाधादिति भावः । भगवानाह — यदि तर्हीति । शेषग्रहणं न क्रियत इति । तथा च तस्मिन्
विद्यमाने ह्रस्वग्रहणपक्षस्य निर्वाहो नैति भावः । अविशेषेणेति । ह्रस्वयोर्दीर्घयोश्चेत्यर्थः । उत्सर्ग
इति । यद्यपि धिसंज्ञायाः पुनर्पुंसकयोः सावकाशत्वात् तदपेक्षया नदीसंज्ञाया अस्या उत्सर्गत्वं न
युज्यते, तथापि परया धिसंज्ञया वाच्येयमित्याशयैर्नैवमुक्तमिति बोध्यम् । तस्यामिति । धिसंज्ञा-
यामित्यर्थः । 'नित्यं प्राप्तायामिति । इतिशब्दो चेति शेषः । अस्मिन् पक्षे शेषशब्दो व्यर्थः
स्यादिति सूत्रस्वरसमञ्जात् पक्षान्तरमेव युक्तमित्याशयेनाह — अथवेति । अस्मिन् पक्षे शेष-

* फिट्सूत्रम् ६९.

१ सवर्णग्रहणेनेति भावः ।

२ पा. नु. १. २. २७.

३ पा. नु. १. ४. ४.

४ परिभाषा १२०.

५ पा. नु. ७. ३. १०७.

६ फिट्सूत्रम् ६९.

* प्रदीपे 'प्रश्नविषयविषयिणोः' इत्यत्र 'प्रश्न-
विषययोः' इति पाठान्तरं निर्णयनागरमुद्रिते-
ऽधो निर्दिष्टमस्ति ।

* वाग्रहणार्थमविद्वान् — प.

* भाष्ये 'नित्यायां प्राप्तायाम्' इत्यत्र 'नित्यं
प्राप्तायाम्' इति निर्णयनागरमुद्रिते पाठः ।

ग्रहणम् 'आ कडारादेका संज्ञा' इति नियमस्यानित्यताज्ञापनेन^१ सार्थकमिति भावः। वा च्छन्द-
सीति। उपलक्षणमिदं 'सुपां सुलुक्' इत्यस्य। छन्दोवत्सूत्राणीति। व्याख्यातमिदं वृद्ध्या-
ल्लिके। एतेन 'तादर्थ्यात् सूत्रेष्वपि छन्दःशब्दो वर्तते। गौणमुख्यन्यायश्छन्दःप्रदेशेषु न प्रवर्तते'
इति वदन् निरस्तः। 'इष्टिरियम्' इति वृद्धिसंज्ञासूत्रगतस्वग्रन्थविरोधात्। द्योर्भाविति।
षष्ठ्या विपरिणामो यूशब्दस्याश्रयिष्यत इति भावः। अथवा सवर्णलक्षकत्वाश्रयणात् सामानाधिकर-
ण्यलामः। कोऽयं शब्द इति। कथमयं शब्दो व्युत्पन्न इत्यर्थः। स्त्र्याख्यायाविति प्राप्नो-
तीति। कर्मण्यण्यातो युकि च सतीति शेषः। नन्वणपवादस्तत्र को भविष्यतीत्यत आह —
अनुपसर्गे हीति। 'आतश्चोपसर्गे' इत्यपि 'को न भवति, परेण कर्मण्यणा बाधादिति भावः।
शिष्टप्रयोगानुसारेण क्वचित् सोपसर्गादपि 'क एष्टव्य इत्याशयेन पृच्छति — न तर्हीति। छन्दो-
वत् कवयः कुर्वन्तीति। 'निरङ्कुशाः कवयः' इत्यत एवोच्यते। ननु तर्हि 'कवयश्छन्दोवत्
कुर्वन्ति' इति 'भवद्वचनात् तस्य साधुत्वं भविष्यतीत्यत आह — न त्वेषेष्टिरिति। कविप्रयोगो
नादर्तव्य इत्याशयेन मयोक्तं तथेति भावः। आख्यायेते इति। 'घञर्थे कविधानम्' इति
कर्मणि कः, 'साधनं कृता' इति सप्तमीसमास इति भावः। कृत्स्विना धातुस्विना इति। कुदन्त-
धातुरूपयोः स्त्रीलिङ्गयोरित्यर्थः। भ्रूवे इति। 'ब्रून् व्यक्तायां वाचि' इत्यस्मात् क्विपि पृषो-
दरादित्वाद्भ्रूय भे सिद्धमिदमिति 'अचि णुधातुभ्रुवाम्' इत्यत्र भ्रूग्रहणं न कर्तव्यम्। 'अमेडूः'
इति भ्रूशब्दसाधने हि तत्र तद्ग्रहणं कर्तव्यं भवतीति भावः। एवं तर्हीति। 'आतश्चोपसर्गे'
इत्यङि टापि आख्याशब्दस्य सिद्धत्वादिति भावः। अत्रापि पक्षे प्रागुक्तदोषो भवतीत्याह —
एवमपीति। बिज् भविष्यतीति। 'आतो मनिन्क्वनिव्वनिपश्च' इति चकारेण विचोऽनुकर्षणादिति
भावः। इदानीं 'प्रियाख्येभ्यः' इति कविप्रयोगसाधारण्येन तत्साधयितुमाह — अथवेति। ननु
'यू स्त्रियाम्' इत्येव सिद्धे किमाख्याग्रहणेनेत्याशयेन पृच्छति — अथेति। स्त्रीविषयार्थमिति।
नित्यस्त्रीलिङ्गपरिग्रहार्थमित्यर्थः। स्त्रीगतस्वप्रवृत्तिनिमित्तेन लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं नित्यस्त्री-
लिङ्गत्वम्। ग्रामण्य इति। स्त्रियोऽपि ग्रामनयनं सेनानयनं च संभवतीति भावः। यत्तु कैयटे-
नोक्तम् 'डिति ह्रस्वश्च' इत्यत्रैवविधो नियमो नाश्रीयते, केवलस्य स्त्रीशब्दस्यानुवर्तनात्' इति।
तत्र, 'ह्रस्वी यू स्त्र्याख्यौ डिति नदीसंज्ञौ भवतः' इति भाष्यविरोधात्। एतेन स्त्र्याख्यशब्दस्य
तत्रानुवृत्तिमभ्युपगम्य तस्य विशिष्टार्थपरस्येयदुवङ्स्थानविशेषकत्वमभ्युपगम्य ह्रस्वांशविशेषकत्वं
तु स्त्रीशब्दमात्रस्यैवेति वदन्तोऽपि कैयटानुसारिणो निरस्ताः। तादृशार्धजरतीयाश्रयणे माना-
भावात्। एवं च इष्वशनिप्रभृतीनां स्त्रीत्वपक्षे 'इष्वे, इषवे' इत्यादिपाक्षिकनदीकार्यप्रदर्शनमपि
तेषां निराकृतम्॥

^१ पा. सू. १. ४. १.

^२ 'ज्ञापनेन' इत्यस्यानन्तरं 'शेषग्रहणम्' इति
पुनरधिकम् — प. फ.

^३ पा. सू. ७. १. ३९.

^४ प्रदीपग्रन्थोऽयं वृद्धिरादैजित्यत्र।

^५ कप्रत्यय इत्यर्थः।

^६ पा. सू. ३. १. १३६.

^७ कप्रत्यय इत्यर्थः।

^८ कप्रत्यय इत्यर्थः।

^९ भगवद्वचनात् — प.

^{१०} का. वा. ३. ३. ५८—४.

^{११} का. वा. २. १. ३३ — २.

^{१२} पा. सू. ६. ४. ७७.

^{१३} उणादिसूत्रम्. २३६. 'अमेश्च डूः' इति सूत्रा-
कारः।

^{१४} पा. सू. ३. ३. १०६.

^{१५} पा. सू. ३. २. ७४.

^{१६} पा. सू. १. ४. ६.

[२, ३४५-३४९]

(उद्द्योतनम्) यस्य शब्दस्य यल्लिङ्गं तस्य तल्लिङ्गं तस्मिन्नर्थे सार्वदिकमिति किमपेक्षया प्रायम्यम्, अत आह — यः शब्द इति । प्रकारान्तरेण 'समासेन प्रत्ययेन वा । कुमारशब्दात् क्यचि कयं वचनेनापि नदीत्वम्, अत आह — कुमारीमिति । क्यचोऽतो लोपे वलि लोपे विवपो लोपे च कुमारीमिति भवति । अथवेति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः विवन्वाचारे' इत्यनेन । संज्ञायामिति । इवार्ये वर्तमानात् कन् स्यात् । खरकुटीसदृशस्य कस्यचिद् ब्राह्मणस्य संज्ञा । लुबिति । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्ये वाच्ये लुप् स्यात् । युक्तेति । 'लुपि युक्तवद्वचनित्ववचने' इत्यनेन । 'स्वाश्रयेति । आतिदेशिकस्त्रीत्वेनेत्यादिः । तन्त्रीमिति । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इत्यनेन । ननु कुमारीशब्दो न कस्यचिदवयवः, तथात्वे वा समुदायावयवसंनिधौ समुदायलिङ्गमेवाश्रयणीयमिति कयं स्त्रीलिङ्गकार्यम्, अत आह — अन्तरङ्गत्वादिति । प्रत्ययानपेक्षत्वादित्यर्थः । 'अवयवलिङ्गाश्रयेण नदीसंज्ञाङ्गीकारेऽवयवेषुबुद्ध्यां नदीसंज्ञानिषेधोऽपि स्यादित्यतिप्रसङ्गं शङ्कते — भाष्ये अवयवस्त्रीविषयत्वादिति । अतिप्रसङ्गं स्फोरयति — अत्र [अवयवः] धीशब्द इति । एतद् दूषयति — नन्विति । स्त्रीविषयौ नियतस्त्रीलिङ्गौ । नन्वत्राङ्गाधिकारामावात् 'नैयडुवडस्थानावङ्गस्यास्त्री' इत्युक्ते तु सूत्रभेदः कृतः स्यात्, अत आह — अचीति । सामर्थ्येति । इयडुवडोरङ्गसंवन्धित्वनियमादाक्षेपलभ्यमङ्गसंवन्धित्वम् । तेन न सूत्रभेद इत्यर्थः । अत्र 'नैयडुवडस्थानौ' इत्यत्र । नन्वाधीशब्दे 'धीशब्दस्याप्यङ्गत्वादितिप्रसङ्गतादवस्थ्यम्, अत आह — तेनेति । अवयवस्येति । तस्मात् प्रत्ययाविधानादित्यर्थः । ननु प्रचीशब्दस्यापीयङ्गस्थानत्वमस्ति, अपवादेन तदप्रवृत्तावपि तत्स्थानत्वानपायात्, अत आह — एतदर्थमेवेति । 'नैयडुवडोः' इत्येतावतैव स्थानलक्षणसंवन्धे सिद्धे स्थानग्रहणं विद्यमानत्वलामार्थमित्यर्थः । 'इति ह्रस्वश्च' इत्यनेन या नदीसंज्ञा सा समासादिनापि स्त्रीलिङ्ग एव भवति, न लिङ्गान्तर इत्याह — भाष्ये ह्रस्वेति । तत् प्रयोजनकथनपूर्वकं व्याचष्टे — अवयवेति । भाष्यवार्तिकयोः 'प्रवृत्तौ' इति सप्तम्यन्तम्, न प्रथमाद्विवचनमित्याह — प्रवृत्तिः... तस्यामिति । पूर्वस्मात् को विशेषः, अत आह — चशब्द इति । 'प्रवृत्तौ च' इति चशब्दः । चशब्दापाठस्य प्रयोजनमाह — न हीति । किंचिदिति । प्राक् प्रवृत्तेलिङ्गान्तरसंबन्धाभावादित्यर्थः । पूर्वत्र पठ्यमानस्यापि चकारस्यावधारणार्थकस्य स्त्रीवचनावित्यनेनान्वय इत्याह — पठ्यमान इति । 'वाशब्दोऽप्यर्थः । 'अपर आह' इत्यत्रापि क्वचिच्चशब्दोऽस्ति, तस्यानेन प्रयोजनोक्तिरिति केचित् । भाष्ये 'शकटये ब्राह्मणाय' इत्यादावाचारे विवप् । भाष्यस्य पाठान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति — क्वचिदिति । उप-

^१ तामान्येन — अ.

^२ महामाष्यम् ३. १. ११.

^३ पा. सू. १. २. ५१.

^४ प्रदीपे 'स्वाश्रयस्य पुंस्त्वस्य' इत्यत्र 'स्वाश्रय-पुंस्त्वस्य' इति समस्ततयान्नभट्टपाठ इति भाति ।

^५ महामाष्ये २. २. १८ सूत्रे पठितं सौनाग-वार्तिकम् ।

^६ अवयवलिङ्गाश्रयेण — अ.

^७ पा. सू. १. ४. ४.

^८ प्रत्ययपरत्वादित्यभिमानः ।

^९ शब्दस्यापीयङ्गसत्त्वमस्ति — अ.

^{१०} पा. सू. १. ४. ६.

^{११} 'प्रवृत्तौ चेति' इत्यादि 'किंचिदिति' इत्यन्तं नास्ति — अ.

^{१२} प्रदीपे 'पठ्यमानोऽपि चशब्दः' इत्यत्र पठ्यमानो वा चशब्दः' इत्यन्तंभट्टपाठान्तरं पाठः । निचेदंरयसमुगिर्णद्वेतेऽधस्तान्निदिष्टं वर्तते ।

संहारस्येति । 'तदाचार्यः' इत्यादि 'स्त्रीवचनावेव' इत्यन्तस्येत्यर्थः । भाष्ये किमर्थमिति । 'ह्रस्व' इत्यादिवार्तिकमित्यर्थः । भाष्ये द्वेष्यम् अनिष्टम् । तदेवाह — सर्वमेतदिति । 'शकटये, अतिशकटये ब्राह्मणाय' इत्यादावपि प्रथमलिङ्गग्रहणाद्विकल्पं जानीयात्, तन्निवृत्त्यर्थमाचष्ट इत्यर्थः ॥

[२, ३४५-३४९]

(रत्नप्रकाशः) वृत्तौ मित्रैव शक्तिः, अवयवास्तु स्वार्थवृत्ता एवेति वैयाकरणमतमजानन् अह्रस्ववार्थायां वृत्तावयववानामर्थसामान्यस्यैवाभावः, अजह्रस्ववार्थायां तु नित्यस्त्रीत्वाभावः इति सर्वथा तत्र नदीसंज्ञा न सिध्यतीति मन्यमानः कश्चिदाह — प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति । पूर्वं नित्य-स्त्रीलिङ्गस्य वृत्तिविषये नित्यस्त्रीत्वाभावेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमिति भावः । कुमारी इति । कुमारीमिच्छते कुमारीवाचरते वेत्यर्थः । तत्र 'गोस्त्रियोः' इत्युपसर्जनह्रस्वत्वं न भवति, 'व्यप-देशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति निषेधेन कुमारीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तान्तत्वाभावात् । खर-कुट्या इति । खरकुटशब्दात् पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वान्डीप्, कुटीशब्देनाश्वकर्णादिशब्दवदवयवार्थ-शून्यस्तत्पुरुषो वा । न च तत्पुरुषपक्षे 'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वः शङ्क्यः, 'लुपि युक्तवद्वचनित-वचने' इत्यनेनोपसर्जनताया एव व्यक्त्यंशेन निराकरणात् । तत्रास्यैव भाष्यस्य मानत्वात् । वाचनिकोपसर्जनत्वनिषेधेऽपि पुंवाचकत्वप्रयुक्तनित्यस्त्रीत्वाभावेन नदीसंज्ञावचनोदाहरणत्वाविधा-ताच्च । तत्र 'संज्ञायाम्' इति विहितस्य कनः 'लुम्ननुष्ये' इति लुप् । अतितन्त्र्या इति । तन्त्रीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादुपसर्जनह्रस्वत्वाभावः । वैयाकरणमतमाश्रित्य तद्वचनं निरा-करोति भगवान् — 'अवयवस्त्रीविषयत्वादिति । विशिष्टेऽर्थे वृत्तेरेव वर्तनादवयवः स्वार्थ-वृत्तिरेवेति नित्यस्त्रीत्वस्य न काप्यनुपपत्तिरिति भावः । एतेन 'अन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेवात्र स्त्र्या-ल्यत्वात् प्रवृत्ता नदीसंज्ञा पश्चादुपजायमाने लिङ्गान्तरयोगे बहिरङ्गे न निवर्तत इति भावः' इति कैयटो निरस्तः । अवयवत्वपुरस्कारेण स्त्रीविषयत्वकथनपरव्याख्येयभाष्यस्वरसमञ्ज्ञापत्तेः । कार्यकालपक्षाश्रयेण प्रवृत्तप्रथमलिङ्ग 'ग्रहणवचनखण्डनपरभाष्यस्य तस्मिन्नेव पक्षे योजनस्यौचित्याच्च । आध्या इति । [आ समन्तात्] धियमात्मन इच्छतीति क्यजन्तात् कर्तरि क्विप् । तत्र समुदाय-स्य नित्यस्त्रीत्वाभावादवयवस्य घीशब्दस्येयङ्स्थानत्वाच्च 'आध्यै' इतीष्टं रूपं न सिध्यतीति भावः । एतेन 'आध्यायतीति' व्यायतेः संप्रसारणं च' इति क्विप् 'संप्रसारणम् । अत्रावयवो घीशब्द इयङ्स्थानः, समुदायस्य तु 'एरनेकावः' इति यणिवधानादियङ्स्थानत्वाभावः' इति कैयटो निरस्तः । उपसर्गाणां द्योतकत्वेन घीशब्दस्यैव तत्र कर्तरि वृत्तौ समुदायस्यावयवस्य च नित्य-स्त्रीत्वाभावेन तत्र 'आध्यै' इति रूपस्यैवेष्टत्वात् । अत एव 'नन्वाघीप्रघीशब्दौ क्रियाशब्दत्वात् त्रिलिङ्गत्वात् स्त्रीविषयो न भवतः, यथा ग्रामणीसेनानीशब्दाविति नदीसंज्ञया न भाव्यमिति पूर्वा-

^१ ह्रस्वस्येत्पादि — अ.

^२ इत्यादावप्रथम — अ.

^३ अजह्रस्ववार्थायां — प, फ.

^४ पा. सू. १. २. ४८.

^५ परिभाषा — ३२.

^६ पा. सू. १. २. ४८.

^७ पा. सू. १. २. ५१.

^८ पा. सू. ५. ३. ९७.

^९ पा. सू. ५. ३. ९८.

^{१०} अवयवस्त्रीवचनादिति — प, फ.

^{११} ग्रहवचन — फ.

^{१२} का. वा. ३. २. १७८—४.

^{१३} चेति शेषः ।

^{१४} पा. सू. ६. ४. ८२.

अत्र 'नेयद्वुवङ् स्थानी' इति निषेधस्येव 'लिति ह्रस्वश्च' इति विकल्पस्याप्रवृत्तौ 'यू स्त्र्याख्यौ' इति नित्यैव नदीसंज्ञा ज्ञेया । कश्चिन्मन्दबुद्धिरुक्तनियमवार्तिकस्य प्रयोजनं पृच्छति — किमर्थमिति । तद् द्वेष्ट्यं विजानीयादिति । ततो वचनाद् द्वेष्ट्यमनिष्टमपि, 'शकटये ब्राह्मणाय' इत्याद्यपि विकल्प्यत इति जानीयादध्येतेति तद्व्यावृत्त्यर्थमिदं वचनमिति भावः । तत्र 'विकल्प्यते' इत्युक्तिः प्रायेण विकल्पविषयस्यैवोदाहरणस्य दर्शितत्वात् । तथा च 'अतिश्रिये ब्राह्मणाय, अतिभुवे ब्राह्मणाय' इत्यत्र नित्यापि संज्ञा मा भूदिति नियमफलं बोध्यम् ॥

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा १. ४. ९.

[२, ३४९-३५०]

(उद्घोतनम्) ननु योगविभागेनापि पतिशब्दस्यैव संज्ञाविकल्पः स्यात्, न तु सर्वविधीनाम्, असंनिधानात्, अत आह — तेनेति । योगविभागसामर्थ्यात् परिभाषेयं संपद्यते । तस्याश्च 'योग्यत्वाद्विधिमात्रे' उपस्थानमिति भावः । परिभाषापक्षे लाघवमाह — 'तेनेति । 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यत्राप्येतदर्थं योगविभागः क्रियत इति' पीनरुक्त्यम्, अत आह — 'एतदर्थं चेति । अस्य प्रथमोपस्थितत्वान्न 'वैपरीत्यशङ्का । उभयत्रेति । यत्र 'भाषायाम्' इत्युच्यते तत्राप्राप्तविभाषा, अन्यत्र प्राप्तविभाषेत्यर्थः । ननु ङ्याप्प्रातिपदिकात् स्वादिषु सामान्येन विहितेषु 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादेर्नियमार्थत्वात् कथं सुपां व्यत्ययः, अत आह — कर्मणीति । एवमात्मनेपदनियमेषुपि ज्ञेयम् । कालस्य व्यत्ययाभावात् कालशब्देन तद्वाचिप्रत्ययलक्षणेत्याह — कालेति ॥

[२, ३४९-३५०]

(रत्नप्रकाशः) ततो वा इति । किं वा भवतीत्यपेक्षायां सर्वे विधय इत्यध्याहृत्य व्याख्यास्यामीत्याशयः । तथैव व्याचष्टे — वा छन्दसीति । तथा चानेनैव वचनेनाभिमतस्थले सर्वत्र विकल्पसिद्धौ 'बहुलं छन्दसि' इत्यादीनि विशेषवचनान्यस्य प्रपञ्चाचार्यानीति फलितम् । तदेव दर्शयति — सुपामिति । तथा च 'मुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणाम्' इत्यादिश्लोकवार्तिकस्याप्येतत्प्रपञ्चरूपतैवेति भावः । व्यत्यय इति । 'कर्मणि द्वितीयैव' इत्यादिनियमस्य वैकल्पिकत्वे व्यत्ययः फलतीति भावः । एवमन्यत्रापि व्यत्यय ऊह्यः । कालव्यत्यय इति । कालविशेषबोधकप्रत्ययव्यत्यय इत्यर्थः ॥

^१ पा. सू. १. ४. ४.

^२ पा. सू. १. ४. ६.

^३ योग्यत्वाद्विधिमात्रे — अ.

^४ मात्रशब्दः कात्स्न्यपरः ।

^५ 'प्रदीपे 'तत्रानयैव' इत्यत्र 'तेनानयैव' इत्यन्तं-
नट्टपाठ इति प्रतीयते ।

^६ पा. सू. ३. १. ८५.

^७ इति न पीनरुक्त्यम् — अ, ऋ.

^८ 'प्रदीपे 'एतदर्थश्च' इत्यत्र 'एतदर्थं च' इत्यन्तंनट्टपाठ इति ज्ञायते ॥ तदर्थं च — ऋ.

^९ 'वैपरीत्याशङ्का — अ.

^{१०} पा. सू. २. ३. २.

^{११} पा. सू. २. ४. ३९.

^{१२} महाभाष्यम् ३. १. ८५.

यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् १. ४. १३.

[२, ३५१-३५६]

(उद्घोतनम्) व्यपदेशः कस्य, अत आह — संज्ञिन इति । 'तदादि' इति संज्ञिनिर्देशकम्, न तु 'यस्मात्' इति, अत आह — सति हीति । यद्यपि 'तेन रक्तं रागात्' इत्यादावनिर्दिष्टस्यापि तच्छब्देन परामर्शो दृष्टः, तथापि तत्र रागसाधनस्य रक्तशब्देन प्रतीतस्य समर्थविभक्ति-युक्ततच्छब्देन निर्देश इति निश्चयसंभवादबोधकत्वं नास्ति, अत्रान्यपदार्थस्य प्रकारान्तरेणानुपस्थितस्याबोधकत्वं स्फुटमिति भावः । 'किमिदंभ्यां वो घः' इति वतुप्, तस्य च वो घः, 'घस्येयु', 'इदंकिमोरीदकी' 'यस्येति च' इति ईशो लोपः, 'उगितश्च' इति डीप्, इयती । अत्र 'यस्य' इति प्रकृतेर्लुप्तत्वात् प्रत्ययमात्रमवशिष्टम् । अत्र कथमङ्गसंज्ञा, तस्यां वा किमनिष्टम्, अत आह — स्त्रीशब्दादिति । भसंज्ञेति । 'यच्च भम्' इत्यनेन । संज्ञाद्वयेति । 'यस्येति च' इत्यत्र भस्याङ्गस्येति द्वयोरप्यधिकारात् । नन्विद्यतीशब्दे परे स्त्रीशब्दस्याङ्गमसंज्ञयोः करणे इदम् 'ईशादेशस्यासिद्धत्वान्नातिप्रसङ्गः, अत आह — ईश इति । प्रागिति । 'आमात्' इत्यत्र मयादायामाङिति पक्षस्यापि तत्र वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । ननु 'अचः परस्मिन्' इति 'स्थानिवत्त्वं' स्यात्, अत आह — पदान्तरेति । स्त्रीशब्दनिरपेक्षस्येयतीशब्दस्यान्वाख्यानानन्तरं स्त्रीशब्दसंनिधाने तस्यानादिष्ठादचः पूर्वत्वाभावाच्च स्थानिवत्त्वमित्यर्थः । अभिविधिपक्षेऽसिद्धत्वं, विभज्यान्वाख्यानपक्षे स्थानिवत्त्वं च भविष्यतीति पाक्षिकमेतत् प्रयोजनमिति ज्ञेयम् । प्रत्यय इत्यस्य साकाङ्क्षत्वं निराह — यस्मादिति । असतीति । यस्मात् प्रत्ययः पर इत्यध्याहारः स्यादित्यर्थः । अधुनाप्रत्ययपक्षे इदमुदाहरणम्, न धुनाप्रत्ययपक्ष इत्याह — इदम् इति । इश इति । 'इदम् इश्' इति विहितस्य । इत्याह इत्यत आह । ननु पदद्वयेनापि विधीयमानस्य 'परस्य' चैक्या-लामात् कथमतिप्रसङ्गनिरासः, अत आह — प्रत्यासतीति । अनुपस्थितप्रत्ययस्य परत्वकल्पकाभावादिति भावः । ननु प्रत्ययं विनाकारान्तस्याङ्गस्याभावाद्विधानसामर्थ्यादिनङ्गस्यापि दीर्घः स्यात्, अत आह — अन्यथेति । 'पापावः' इति रूपं साधयति — पर्येरिति । पय गतावित्यस्माद्यङि 'सन्त्यङो' इति द्वित्वे 'दीर्घोऽङ्कितः' इत्यभ्यासदीर्घे यङ्लुकि 'पापय् वस्' इति स्थिते यकारस्य बलि लोपे 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घे 'पापावः' इति रूपमित्यर्थः । यथा 'मिदचोऽ-

^१ पा. सू. ४. २. १.

^२ पा. सू. ४. २. ४०.

^३ 'घस्य' इत्यनन्तरं चकारोऽधिकः — ऋ.

^४ पा. सू. ६. ३. ९०.

^५ पा. सू. ६. ४. १४८.

^६ पा. सू. ४. १. ६.

^७ पा. सू. ६. ४. १४८.

^८ पा. सू. १. ४. १८.

^९ पा. सू. ६. ४. १४८.

^{१०} ईशो य आदेशो यस्येति लोपस्तस्येत्यर्थः ।

^{११} पा. सू. ६. ४. २२.

^{१२} पा. सू. १. १. ५७.

^{१३} स्त्रीशब्देकारस्य यस्येति लोपे कर्तव्ये ईशो लोपस्येत्यादिः ।

^{१४} पा. सू. ५. ३. ३.

^{१५} प्रत्यये पर इति परत्वेन निर्दिष्टस्य प्रत्ययस्य चेत्यर्थः ।

^{१६} चकारो नास्ति — अ.

^{१७} पा. सू. ६. १. ९.

^{१८} पा. सू. ७. ४. ८३.

^{१९} पा. सू. ७. ३. १०१.

^{२०} पा. सू. १. १. ४७.

न्यात्परः' इत्यत्र मित् परादिः पूर्वान्तोऽभक्तो वेति पक्षत्रयं विचारितम् । तत्राभक्तत्वपक्षे इदं प्रयोजनम्, न तु पक्षान्तर इत्याह — यदेति । अत्र कुण्डानीत्यत्र । परादित्वपक्षे दोषमाह — दधीनीति । न सिध्यति 'मुपि च' इति दीर्घ इत्यनुपङ्गः । सामानीति । विनापि तदादि-ग्रहणेन 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्येव दीर्घः स्यादित्यर्थः । नुमर्थत्वं दूषयति — पूर्वान्तेति । स्थापितः 'मिदचोऽन्यात् परः' इति सूत्रे । मित्सुदोरङ्गसंज्ञायां न किञ्चित् प्रयोजनम्, अत आह — कृतयोरिति । 'मित्वतः' इति व्याख्यानासंगति निराह — भाष्येति । तयोः कृतयोस्तद्वत्त्व-संभवादित्यर्थः । भिनत्तीत्यत्राङ्गसंज्ञाकार्यं न किञ्चित्, अत आह — रूपेति । इनमो घातुमध्य-निवेशमात्रप्रतिपादनपरमित्यर्थः । पूर्वमडागमं निराह — नित्यत्वादिति । इनमि कृतेऽनङ्गत्वेना-प्राप्त्या अडनित्य इति भावः । 'संचस्करतुः' इत्यत्राङ्गसंज्ञायाः प्रयोजनमाह — द्विवचन इति । अडिति । अडव्यवायेऽभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्वं एव स्यात् । ऋतश्चेति । संयोगादेः ऋदन्तस्य गुणः स्यादवृद्धिनिमित्ते लिटि । 'पूर्वं घातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति पक्षे इदं प्रयोजनमुक्तम्, पक्षान्तरे तूपसंख्यानं विनाप्यङ्गसंज्ञां शङ्कते — यदा त्विति । अर्थ-सापेक्षप्रत्ययात् तन्निरपेक्षः [सुट्] सुतरामन्तरङ्गः । तदभक्तस्य घातुभक्तस्य । स्कृशब्दस्य द्वित्वे सकारस्याभ्यासे शेषः स्यात्, अत आह — स्कृशब्दस्येति । अस्मिन्नपि पक्षे उपसंख्यानं कर्तव्यमिति समाधत्ते — किं त्विति । 'संस्कृपीष्ट' इत्यत्र सुटः परादित्वे 'ऋतश्च संयोगादेः' ऋदन्तात् संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिङ् वा स्यात् तडि, इति पक्षे इट्प्रसङ्गः । 'संस्क्रियते' इत्यत्र 'गुणोऽतिसंयोगाद्योः' अर्तः संयोगादेर्ऋदन्तस्य [च] गुणः स्याद्यकिं यादावसार्वधातुके लिङि, इति गुणप्रसङ्गः । अभक्तत्वे तु नायं दोषः । कात्पूर्वेति । सुट्पिट्त्वादेवादित्वे सिद्धे कात्पूर्व-ग्रहणेनाभक्तत्वं ज्ञाप्यते । अभक्तत्वे पूर्वं परं वा स्यादिति पूर्वत्वं नियम्यते । एवमभक्तत्वेनैव सामञ्जस्ये 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यत उपदेशग्रहणम् 'ऋतश्च' इत्यत्रानुवर्तते, तेनो-पदेशे संयोगादित्वाभावात् 'संस्कृपीष्ट' इत्यत्रेडभावः, 'गुणोऽतिसंयोगाद्योः' इत्यत्र 'नित्यं छन्दसि' इत्यतो नित्यग्रहणानुवृत्त्या नित्यं यः संयोगादिस्तस्य गुणविधानात् 'संस्क्रियते' इत्यत्र गुणभाव इति कल्पना नाश्रयणीयेति भावः । 'तदादि' इत्यनेन तस्य ग्रहणं कथं स्यात्, अत आह — व्यपदेशिवद्भावादिति । 'तदाद्यादि' इत्युक्ते 'उभयस्य संग्रह इत्याह — भिद इति । तस्यादि-श्चकार इति । यद्यपि तस्यादिः ककारः, तथापि द्विवचने सति चत्वेन तस्य चत्वमिति भावि-प्रतिसंधानेन 'चकारः' इत्युक्तम् । 'तस्यादिः ककारः' इति तु सम्यक् । पूर्वं 'तपरस्तत्कालस्य' इत्यत्र । भविष्यामीत्यादौ मुख्यतदादिसंभवे तच्छब्दस्यावयवलक्षणायां मानाभावात् कथं तदाद्या-दित्वलाभः, अत आह — प्रतिलक्ष्यमिति । व्यक्तिपक्षाश्रयणादित्यर्थः । तथा च मित्सुट्स्थली-यतदादिशब्दे तच्छब्दस्तदवयवपर इति भावः । 'एकस्याप्यभावे' इति वक्तव्ये 'एकेनाप्यपाये' इति कथमुक्तम्, अत आह — अपाय इति । तस्य समुदायरूपस्य । अपाये विद्यमानस्य कथं करण-

^१ पा. सू. ७. ३. १०२.

^२ पा. सू. ६. ४. ८.

^३ पा. सू. १. १. ४७.

^४ व्याख्यानसंगति — अ.

^५ अयं पक्षः सुट् कात्पूर्वं इति सूत्रे भाष्ये उक्तः ।

^६ पा. सू. ७. २. ४३.

^७ पा. सू. ७. ४. २९.

^८ पा. सू. ७. २. १०.

^९ पा. सू. ७. २. ४३.

^{१०} पा. सू. ७. ४. २९.

^{११} पा. सू. ७. ४. ८.

^{१२} मित्वतः सुट्त्वतश्चेत्यर्थः ।

^{१३} इति तु न सम्यक् — ऋ.

^{१४} पा. सू. १. १. ७०.

त्वम्, अत आह — एकेति । 'प्रतियोगिनाभाव'लक्षणेत्यर्थः । प्रतियोगिनः करणत्वेन 'निर्देशः । लक्षणयाभावकरणत्वे दृष्टान्तः — यथेति । अभवदिति । 'तत्रापि लक्षणया वर्णाभावकृतमित्यर्थः । कथमङ्ग'संज्ञाक्तपरिमाणस्य, अत आह — यस्मादिति । इन्मो घात्ववयवत्वाभावात् कथं तदेकदेश-
त्वम्, अत आह — तन्मध्येति ॥

[२, ३५१-३५६]

(रत्नप्रकाशः) व्यपदेशायेति । संज्ञिन इति शेषः । 'यस्मात्' इति कृते तत्परामृष्ट एव तच्छब्देन परामृश्यत इति प्रतिपत्तिलाघवमिति भावः । एतेन "परामृष्टव्यस्यानिर्देशे तदिति परा-
मर्शाभावात् 'तदादि' इत्यसंबद्धमेव स्यात्" इति कैयटो निरस्तः । यस्माच्छब्दाभावेऽपि प्रत्यय-
शब्दस्य प्रकृत्यपेक्षया संबन्धिशब्दत्वेन प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञाविधानेन च तच्छब्देन प्रकृतेः परामर्श-
संभवात् । 'पुत्रो जातः, स नाम तस्य करोति' इत्यादावपि हि यस्य यः पुत्रो जातस्तस्य स
नाम करोतीति प्रतीतिर्भवति । स्त्री इत्यतीति । स्त्रीशब्दात् परस्य सोर्लोपविधानाद्वतुपि परे तस्या-
ङ्गसंज्ञायामियङ्ग स्यादिति भावः । एतेन "स्त्रीशब्दात् सुशब्दस्य तल्लोपस्य च विधिरस्तीत्यङ्ग-
संज्ञा स्याद् भसंज्ञा चेति संज्ञाद्वयनिमित्तो 'यस्य' इति लोपः प्रसज्येत । ईश इदमादेशस्य 'यस्य'
इति लोपस्यासिद्धत्वं नास्ति, प्राग्भादसिद्धत्वमिति पक्षाश्रयणात् । पदान्तरनिरपेक्षपदसंस्कारपक्षे
स्थानिवद्भावो नास्ति, स्त्रीशब्दस्यादिष्टादचः पूर्वत्वात्" इति निरस्तम् । प्रत्ययग्रहणाभावेऽपि
यजादिष्वसर्वनामस्थानेषु कप्रत्ययावधिषु स्वादिषु परतो यस्मात् तेषां विधिस्तदादिशब्दरूपं भसंज्ञ-
मिति व्याख्यानेनेष्टसिद्धेः । प्रत्यासत्त्या भसंज्ञानिमित्तस्वादीनामेव विधिशब्दार्थेन संबन्धेन
सुप्रत्ययविधिमाश्रित्य भसंज्ञापादनायोगात् प्रत्ययग्रहणेऽपि प्रत्यासत्तेरवश्याश्रयणीयत्वात् । "न
पदान्त' इति सूत्रे पदान्तग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य वाक्यसंस्कारपक्षस्यैवाभिमतत्वेन तदाश्रयेणैव
तत्र तत्र बहुधा वातिकभाष्ययोः प्रवृत्त्या तत्पक्षं परित्यज्य पक्षान्तरपरिग्रहस्याप्यत्रानौचित्यात् ।
अन्तर्बतिविमक्त्या पदत्वेन 'न पदान्त' इति निषेधेन स्थानिवत्त्वनिषेधाच्च । विधिग्रहणं किम-
र्थमिति । 'प्रत्यये' इति पदान्तरसत्त्वात् परशब्दो नाध्याहार्यः, किं तु विहितशब्दः । तथा
चेष्टं सिद्धमेवेति व्यर्थं विधिग्रहणमिति भावः । अध्याहारे प्रतिपत्तिगौरवमिति स्पष्टप्रतिपत्तये
विधिग्रहणं कृतमित्याशयेनाह — दधि अधुनेति । यदि कश्चित् परशब्दमध्याहरेत् तदा प्रत्यय-
परत्वमात्रमाश्रित्याङ्गसंज्ञा भसंज्ञा च स्यादिति "यस्य" इति लोपप्रसङ्ग इति भावः । तत्र
दधिशब्दस्य पदत्वात् तदन्तर्विधातकाङ्गभसंज्ञाविधिः पदान्तविधिरिति तत्र कर्तव्ये "इश्लोपस्य
स्थानिवद्भावनिषेध इति स्यादेव संज्ञाद्वयम् । प्रत्ययग्रहणप्रत्युदाहरणे इयङापादितः,
विधिग्रहणप्रत्युदाहरणे "यस्य" इति लोप इति स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमत्र 'दधि अधुना' इति
दशितम् । इतोऽपि पूर्वत्र "यस्य" इति लोपापादनपरः कैयटो निरस्तः । ननु विधिग्रहणे

^१ 'प्रतियोगिना' इत्यादि 'लक्षणेत्यर्थः' इत्यन्तं

नास्ति — अ.

^२ लक्षणेनेत्यर्थः — ऋ.

^३ निर्देश — अ.

^४ तथापि — ऋ.

^५ संज्ञाक्तपरिमाणा स्यादत आह — ऋ.

^६ पा. सू. ६. ४. १४८.

^७ पा. सू. ६. ४. १४८.

^८ पा. सू. १. १. ५८.

^९ पा. सू. १. १. ५८.

^{१०} पा. सू. ६. ४. १४८.

^{११} इशो लोपस्य — प.

^{१२} पा. सू. ६. ४. १४८.

^{१३} पा. सू. ६. ४. १४८.

प्रत्ययग्रहणे च सत्यपि तत्र दधिशब्दात् प्रत्ययो विहित एवेति स दोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह — तदेतदिति । सन्निधोगः संबन्धः । प्रत्यासत्त्या तदर्थं लाभ इति भावः । करिष्याव इति । विकरणविशिष्टस्याङ्गसंज्ञायाम् 'अतो दीर्घो यमि' इति दीर्घः सिध्यति । अन्यथा यकारान्तात् पयादेर्यङ्लुकि 'लोपो व्योः' इति यलोपे 'पायावः, पायामः' इत्यादावेव स दीर्घः स्यादिति भावः । कुण्डानीति । अमक्तत्वपक्षे इदं प्रयोजनम् । परादित्वे 'सुपि च' इति पूर्वान्तपक्षे 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घसंभवात् । वस्तुतस्तु पूर्वान्तपक्षस्यैव सिद्धान्तितत्वेन 'स्याद्यर्थम्' इत्येव सारम् । मित्सुदोरिति । मित्सुदशब्दो तद्वल्लक्षको । तदेतद्व्याचष्टे — मित्वत इति । एतेन 'मित्सुदोः कृतयोरित्यर्थः । भाष्यकारस्तु वस्तुतो व्याख्यानं करोति — मित्वत इति ।' इति निरस्तम् । मित्सुदोरित्यस्य सप्तम्यन्तत्वाश्रयणे कृतशब्दाध्याहारे 'उपसंख्यानपेक्षया कर्मसमर्पकषष्ठ्यन्तत्व-त्यागे भाष्यस्य फलितार्थकथनपरत्वाश्रयणे च मानप्रयोजनयोरभावात् । भिनत्तीति । अस्योदाहरणत्वं न युज्यते, अङ्गकार्यस्य कस्याप्यप्रवृत्तेः । तस्मात् केनचित् प्रक्षिप्तमिदमिति युक्तं कल्पयितुम् । एतेन 'रूपोदाहरणमेतत्' इति निरस्तम् । कस्य रूपस्योदाहरणमिति विचिकित्सायामुत्तरासंभवात् । 'अभिनत्' इत्यस्यैवाङ्गस्वरूपतत्कार्योदाहरणत्वसंभवेन पृथगङ्गस्वरूपदर्शनायोदाहरणान्तराश्रयणानौचित्याच्च । अभिनदिति । 'अन्यस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यः' इति सूत्रकारमताश्रयेण विकरणोत्पत्त्युत्तरमडागम इत्युदाहरणत्वमस्य । कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण नित्यत्वमिति भाष्यकृन्मते त्वडागम एवादी जायत इति नास्याप्युदाहरणता । संचस्करतुरिति । अन्तरङ्गे द्विर्वचने कृते 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति सुटि तद्विशिष्टस्याङ्गसंज्ञाभावे 'कृतश्च संयोगादेः' इति गुणो न स्यादिति सुङ्वतोऽङ्गसंज्ञोपसंख्येयेति भावः । ननु 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते' इति पक्ष आश्रीयते । तदा सुटि सति समुदाकादेव लिङ्विधीयत इति सिध्यत्येवाङ्गसंज्ञेति चेन्न, द्विपदाश्रयस्य बहिरङ्गस्य सुटोऽसिद्धत्वेन सुटुहितादेव करोतेर्लिङ्विधानात् । अत एव 'सुट् कात्पूर्वः' इति कात्पूर्वग्रहणं सार्थकम् । अन्यथा तत्पक्षाश्रयेणैव सिद्धे किं तेन । एतेन 'संस्कृपीष्ट, संस्क्रियते' इत्यत्रेङ्गुणनिवृत्तये कृतेन कात्पूर्वग्रहणेनामक्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति पूर्वमपि प्रत्ययोत्पत्तेः सुटि कृते नास्ति सुट्सहितस्याङ्गसंज्ञेति गुणो न स्यादित्युपसंख्यानम्' इति निरस्तम् । कात्पूर्वग्रहणेन 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते' इति पक्षस्यैव व्यापकस्य ज्ञापनीयत्वेन सुटोऽनवयवत्वज्ञापनानौचित्यात् । तत्पक्षस्य 'शेरध्ययने वृत्तम्' इत्यध्ययनशब्दनिर्देशेनैव ज्ञापितत्वान्नानेन कात्पूर्वग्रहणेन ज्ञाप्यतेति चेन्न, वैपरीत्यस्यापि 'वक्तुं शक्यत्वात् । एकमेकेनैव ज्ञापनीयमित्यत्र मानाभावाच्च । किं च यदि तेन सुटोऽनवयवत्वं ज्ञाप्येत तर्हि सुङ्वतोऽङ्गसंज्ञा वस्तव्यैव जातेति तज्ज्ञापनार्थं कात्पूर्वग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्यातिमौढ्यं प्रकृतोपसंख्यानप्रत्याख्यानपरोत्तरभाष्यासंगतिश्च स्यात् । न हि पूर्वभागे वर्तमानः सुडागमो मध्यपतिताकजिवैकदेशभूतं भवति, येनोत्तरभाष्यं संगतं स्यात्, सूत्रकारस्य च मौढ्यं गच्छेत् । अपि च सुटोऽनवयवत्वे सुङ्वतोऽङ्ग-

^१ पा. सू. ७. ३. १०१.

^२ पा. सू. ६. १. ६६.

^३ पा. सू. ७. ३. १०२.

^४ पा. सू. ६. ४. ८.

^५ उपसंख्यानपेक्षयार्थसमर्पक — प, फ.

^६ परिभाषा ४३.

^७ पा. वा. ६. १. १३५ — प, ६. वातिक-

द्वयार्थानुवादोऽयम् ।

^८ पा. सू. ७. ४. १०.

^९ अयं पक्षः सुकृतात्पूर्वं इति सूत्रे भाष्य उक्तः ।

^{१०} पा. सू. ६. १. १३५.

^{११} अयं पक्षः सुकृतात्पूर्वं इति सूत्रे भाष्य उक्तः ।

^{१२} पा. सू. ७. २. २६

^{१३} कर्तुं — प.

संज्ञोपसंस्थानेऽपि सुटो धातुमक्तत्वाभावेन तद्विशिष्टस्य द्वित्वाभावात् 'संचस्कारतुः', इत्यादिरूपा-
सिद्धिरेवेति 'वृश्चिकमीन्याय आपतेत् । ननु तर्हि 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते' इति पक्षे
'संस्कृपीट' इत्यनेडभावः 'संस्क्रियते' इत्यत्र गुणाभावश्च कथं स्यादिति चेच्छृणु, 'ऋतश्च संयो-
गादेः' इतीड्विधायके सूत्रे 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यत उपदेशग्रहणानुवृत्त्या उपदेशे
संयोगादित्वाभावादिवभावः सिद्धः । तथा 'गुणोऽतिसंयोगाद्योः' इत्यत्र 'नित्यं छन्दसि' इत्यतो
नित्यग्रहणानुवृत्त्या नित्यसंयोगादित्वाभावाद् गुणाभावोऽपि सिद्ध इति प्राञ्चः । वयं तु ब्रूमः—
पदद्वयाश्रितस्य सुटो बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादेकपदाश्रयान्तरङ्गेऽङ्गुणी न भवत इति । न च 'धातू-
पसंगयोः कार्यमन्तरङ्गम्' इति भाष्यविरोधः, तस्य भाष्यस्य 'पूर्वं धातुरपसंगेण युज्यते' इति
परिभाषासिद्धप्रथमप्रवृत्तिलक्षकान्तरङ्गशब्दघटितत्वात् । अन्यथा 'पत्वतुकोरसिद्धः' इत्यत्र
तुग्रहणं तस्य 'नाजानन्तर्यं बहिर्ध्वप्रवर्तुतिः' इत्येतज्जापकतावर्णनपरिभाष्यं चासंगतं स्यादिति ।
ननु सुडागमस्यासिद्धत्वे 'संचस्कारतुः' इत्यादौ गुणः कथं स्यादिति चेन्न, 'ऋतश्च संयोगादे-
गुणः' इत्यत्र 'संयोगोपचग्रहणं कर्तव्यं कृत्र्यम्' इति सुडाश्रयेणैव वार्तिकस्य प्रवृत्तत्वेन तदपेक्षया
तस्यासिद्धत्वासंभवात् । न चैवं तद्वचनबलाद् 'वृद्धकुमारीवरन्यायेनाङ्गसंज्ञापि सुडवतः सेत्स्य-
तीति किं सुडवतोऽङ्गसंज्ञाविधानेनेति चेत् सत्यम्, तदपर्यालोचनेन तस्य तद्विधानमिति गृहणम् ।
सिद्धान्तेऽपि सामर्थ्याश्रयणमगतिकगतिकं^{११} तत्र न युज्यते, गत्यन्तरसंभवात् । 'किं पुनः कारणं न
सिध्यति, सुटो बहिरङ्गत्वात्' इत्यादिः 'संचस्कारः [इति]' इत्यन्तो ग्रन्थः सपादश्लोकचतुष्टय-
परिमितः^{१२} 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति सूत्रगतो विशकलिततयात्र केनचित् प्रक्षिप्तः प्रकृतासंगत-
श्चेत्युपेक्षितः स पाठः । 'किं च कारणं न सिध्यतीति । शनमः सुटश्चागमत्वेनावयवत्वात्
'अर्थवत आगमस्तद्गुणीभूतः' इति तद्ग्रहणेन ग्रहणादङ्गग्रहणेनागमविशिष्टस्य ग्रहणं कुतो न
भवतीति भावः । यस्माच्छब्दस्वरूपात् प्रत्ययो विहितस्तदादिशब्दरूपस्याङ्गसंज्ञा विधीयत इति
मित्सुड्विशिष्टस्य ग्रहणं कुतो न भवतीति भावः । यस्माच्छब्दस्वरूपात् प्रत्ययो विहितस्तदा-
दिशब्दरूपस्याङ्गसंज्ञा विधीयत इति मित्सुड्विशिष्टस्य व्यपदेशिवद्भावेन मुख्यतया वा तदादित्वा-
भावेनाङ्गसंज्ञैव न प्रवृत्तेति तत्र^{१३} 'अर्थवत आगमः' इति परिभाषा दूरापास्तेत्याशयेनोत्तरमाह—
इहेति । तस्य वेति । व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि तदादित्वादिति भावः । नापि तदादिरिति ।
स्थाने द्विवचनपक्ष इवम् । पक्षान्तरे तु बहिरङ्गस्य सुटोऽसिद्धत्वाद्वचनम् । तदंशे तत्र वार्तिक-
कार आह—सिद्धं त्विति । तस्यादिरिति । मिद आदिर्भकारः स आदिर्भिनदित्यस्येति भव-

^१ लौ. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ७६.

^२ अयं पक्षः सुट्कात्पूर्वं इति सूत्रभाष्ये प्रति-
पादितः ।

^३ पा. सू. ७. २. ४३.

^४ पा. सू. ७. २. १०.

^५ पा. सू. ७. ४. २९.

^६ पा. सू. ७. ४. ८.

^७ महाभाष्यम् ६. १. १३५.

^८ महाभाष्यम् ६. १. १३५.

^९ पा. सू. ६. १. ८६.

^{१०} परिभाषा ५१.

^{११} विप्रतिपेधे परमिति सूत्रभाष्यमित्यर्थः ।

^{१२} पा. सू. ७. ४. १०.

^{१३} का. वा. ७. ४. १०-१.

^{१४} महाभाष्ये 'न मु ने' इति सूत्रे प्रतिपादितोऽयं
न्यायः ।

^{१५} अगतिकगतिभूतमित्यर्थः । स्वार्थकप्रत्ययो
बोध्यो लिङ्गातिवृत्तिश्च ।

^{१६} पा. सू. ७. ४. १०.

^{१७} भाष्ये 'किं पुनः कारणम्' इत्यत्र 'किं च कारणम्'
इति पाठ आश्रितः ।

^{१८} महाभाष्यम् १. १. २०.

^{१९} महाभाष्यम् १. १. २०.

त्यङ्गसंज्ञेति । एवं करोतेर्द्विवचने कृते 'चस्कृशब्दे स्थिते यस्मात् कृशब्दात् प्रत्ययविधिस्तदा-
दिश्चकारः, स एवादिश्चस्कृशब्दस्य । उत्तरपदलोप इति । शाकपार्थिवादेराकृतिगणत्वादिति
भावः । लौकिकदृष्टान्तेनापि समाधातुं शक्यत इत्याह — तदेकदेशविज्ञानाद्वेति । 'दृष्टान्त-
स्यापि पुरुषारम्भो निवर्तकः' इति लोकदृष्टान्तेनाभिमतसिद्धिर्न, भवतीत्याह — विषम इति ।
एकेनापीति । एकेनाप्यवयवेनापाययुक्तेन करणेन समुदायापाये सतीत्यर्थः । तद्यथा वर्षाभावे
वर्षकृतं दुर्भिक्षमिति भवति । यद्येकोऽपाये कर्म कर्ता वा विवक्ष्येत तर्हि 'कर्तृकर्मणोः कृति'
इति 'पष्ठ्याम् 'एकस्याप्यपाये' इति स्यात् । 'अङ्गसंज्ञा चापीति । 'यस्मात्' इत्यनेन प्रत्यय-
विधिकाले यच्छब्दस्वरूपमवधित्वेन गृहीतं तस्यैव परामर्शादिति भावः । तदेकदेशभूतमिति ।
एकदेशोऽवयवः । मित्सुटोरनवयवत्वमभ्युपगम्याप्यकच इव तन्मध्यपतितत्वेन तदवयवत्वं साम्य-
माश्रित्य तद्ग्रहणेन ग्रहणं ज्ञापकत्वेन साधितम् ॥

[२, ३५६-३६०]

(उद्घोतनम्) भाष्ये अथ द्वितीयमिति । पूर्वं द्वितीयं सिद्धवत्कृत्य 'यस्माद्यः प्रत्ययो
विहितस्तस्मिन् परतः' इत्युक्तम् । इदानीं तदेव समर्थयितुं प्रयत्नः । भाष्ये पदावाविति ।
आदीयत इत्यादिः, पदे परत इत्यर्थः । यद्वा, पदस्यादौ पदात् पूर्वं विद्यमाने । आदिना अधुना-
ग्रहणमिति केचित् । प्रतिबद्धा नियता । ततः स्त्रीशब्दात् । चतुर्थीति । 'चतुर्थी तदर्थ'
इति चतुर्थीसमासस्य तद्विधानसापेक्षत्वादित्यर्थः । 'स एवेति । प्रत्यासत्तिन्यायादित्यर्थः ।
लुप्तत्वात् । 'नुपो घातु' इत्यनेन । अङ्गसंज्ञाया अङ्गकार्यत्वाभावात् कथं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः,
अत आह — इयङावेदोति । कार्यकालपक्षेऽङ्गसंज्ञाप्यङ्गकार्यमेव । ययोद्देशपक्षेऽप्यङ्गसंज्ञा-
निमित्तप्रत्यये परत इयङुचञो विधीयेते, अजादित्वेनाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्यैव विशेषणात् । अतो
'न लुमता' इति निषेधः प्रवर्तत 'एवेत्यर्थः । अन्यथा प्रत्ययग्रहणाभावे । दशतय इति ।
'प्रथमचरम' इति 'जति वा सर्वनामसंज्ञा । दशतयो दशावयवकसमुदायस्यादिभूतावयवो विव-
क्षितः । स्वोक्तदेवदत्तः' इत्याद्युदाहरणस्यैतद्भाष्यविरोधं निराह — एतच्चेति । 'तत्तर्हि'
इत्यादिभाष्यं न प्रत्ययग्रहणमात्राद्येपपरम्, तथा नति 'केनेदानीम्' इति भाष्यासंगतेः । प्रत्यय-
ग्रहणानावेऽप्यङ्गसंज्ञासत्त्वेन तत्कार्यप्रवृत्त्यविरोधात्, 'प्रत्यय इति प्रकृत्य' इति भाष्यविरोधाच्च ।
अतः सूत्रप्रत्याख्यानं परमित्याह — अवयवानिति । भाष्ये 'अङ्गस्य' इत्यनुक्त्वा प्रत्यय इत्यधि-
श्रुत्याङ्गकार्यं यतव्यमित्यर्थः । तस्य प्रयोजनमाह — तेनेति । भिस्ता ओदनः । यद्यप्यर्थ-

'नस्कृशब्दे' इत्येव 'प, क' कोशयोक्तमन्यते ।
शंसतेऽप्यत्र 'नस्कृशब्दे' इत्येव मुद्रितपुस्तकेषु
दृश्यते । 'नस्कृशब्दे' इत्युक्तिर्न नास्ति ।

'महानाम्यम् १. १. ४६.

'पा. मू. २. ३. ६५.

'पठ्याम्' इति नास्ति — अ.

'भाष्ये' 'अङ्गसंज्ञा' भाष्यप्रमाणानाम् इत्यत्र
अङ्गसंज्ञा भाष्यप्रमाणानाम् इति निर्णय-
मात्रमुद्रितं पाठः ।

'पा. मू. २. १. ३६.

'न एवेति' इत्यादि 'न्यायादित्यर्थः' इत्यन्तं
नास्ति — अ.

'पा. मू. २. ४. ७१.

'पा. मू. १. १. ६३.

'एवमयो नास्ति — अ.

'पा. मू. १. १. ३३.

'रमि विचक्षणमनामसंज्ञा — अ.

'परममदित्याह — अ.

वद्ग्रहणपरिमापयाप्यत्र नातिप्रसङ्गः, तथापि तदनाश्रयणेनैतदुक्तम्। क्रिमिणामिति। ^१पामा-
दित्वात्तः, टाप्, द्वितीया। तथा च 'नामि' इति दीर्घप्रसङ्गः। अत्र 'नाम्' इत्यस्य प्रत्यय-
'समुदायत्वेन प्रत्ययत्वाभावात् दीर्घ' इति भावः। लङीति। 'अङ्गस्य' इत्युक्तौ सोपसर्ग-
स्याङ्गत्वाभावात्तातिप्रसङ्गः। 'प्रत्यये परतः' इत्येतावन्मात्रोक्तावतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। नन्वडागमः
प्रत्यये परतः पूर्वस्य विधीयते, न तु प्रत्ययान्तस्य। 'नामि' इत्यादौ च पूर्वस्यैव। तथा च
कथमनया परिभाषया तत्संग्रहः, अत आह — यत्रेति। यत्र त्विति। 'यतोऽनावः' इत्यादौ।
यदन्तं द्व्यच्कमाद्युदात्तं नौशब्दं वर्जयित्वा। 'सूत्रमाक्षेप्तुम्' इत्यनेन विरोधं निराह — प्रत्यय
इति। परिभाषानङ्गीकारे 'सनाद्यन्ताः' इति धातुसंज्ञा देवदत्तादेः समुदायस्य स्यात्। तथा
सति किं स्यात्, अत आह — ततश्चेति। 'सुपो धातु' इत्यनेन। भाष्ये देवदत्तो गार्ग्य इति।
संघाताद्विध्यभावेऽपि संघातान्ते यजः श्रवणात् 'कृतद्धित' इति प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुक्प्रसङ्ग
इत्यर्थः। ^२असुबन्तत्वात् समुदायात्सुपोऽविधानात्। अवयवात् किं न स्यात्, अत आह
— अवयवस्येति। भाष्ये ऋद्धस्येति। सुप् सुपेति समाससंज्ञाप्रसङ्ग इत्यर्थः। नन्व-
नेकग्रहणाद्ग्रहणां बहुव्रीहावपि सुप् सुपेत्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् कथं तत्पुरुषः, अत आह — विव-
क्षितायामिति। समुदायस्येति। सुबन्तमित्यङ्गीकारादित्यर्थः। अम्युपेत्याह — ^३'समुदायस्य
वेति। ^४'समुदायस्यैकत्वेन भेदाभावात् समासाप्रसङ्ग इत्यर्थः। भाष्ये गार्ग्यायण इति। ^५'यजि-
वोश्च' इति फक्। संघातात् तद्धितोत्पत्तावनिष्टमाह — ततश्चेति। वृद्धिस्वराविति। ^६'किति
च' इति वृद्धिः, ^७'कितः' इति प्रत्ययान्तोदात्तत्वे शेषनिघातेन देवदत्त इत्यस्य सर्वानुदात्तत्वं स्वरः,
^८'पूर्वपदस्य देवदत्तशब्दस्य ^९'सुपो धातु' इति लुक्प्रसङ्गः। एकस्य सूत्रस्य कथमर्थद्वयपरत्वम्,
श्रुतस्य निराकाङ्क्षत्वादध्याहारो वा कथम्, अत आह — योगविभाग इति। गृह्यमाण इति
कुतो लब्धम्, अत आह — अत्रेति। उपस्कारः अपेक्षितपूरणम्। फलितमर्थमाह — प्रत्यय
इति। भाष्ये अबतत्वेनकुलस्थितमिति। क्तेनेति ^{१०}'वर्तमाने' ^{११}'क्षेपे' इति सप्तमीसमासः।
^{१२}'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्। भाष्ये सांकूटिनमिति। ^{१३}'अमिविधौ भाव इनुण्' इतीनुण्-
प्रत्ययान्तात् ^{१४}'अणिनुणः' इति स्वार्थिकोऽणप्रत्ययस्तद्धितः। अत्र सप्ततिकग्रहणे ^{१५}'प्रयोजनमित्याह

^१ परिभाषा १४.

^२ लोमादित्वात्तः — अ.

^३ पा. सू. ६. ४. ३.

^४ समुदायस्य न प्रत्ययत्वाभावाद्दीर्घ इति —
अ.

^५ पा. सू. ६. ४. ३.

^६ पा. सू. ६. १. २१३.

^७ पा. सू. ३. १. ३२.

^८ पा. सू. २. ४. ७१.

^९ पा. सू. १. २. ४६.

^{१०} सुबन्तत्वात् — ऋ.

^{११} प्रदीपे 'समुदायस्य च संख्याविवक्षायाम्' इत्यत्र
'समुदायस्य वा संख्याविवक्षायाम्' इत्यत्र-
भट्टपाठ इति भाति।

^{१२} ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति सुबन्तत्रयरूप-
समुदायस्यैकत्वेन सुबन्तं सुबन्तेन सहेति
भेदस्य निरूपयितुमशक्यत्वादित्यर्थः।

^{१३} पा. सू. ४. १. १०१.

^{१४} पा. सू. ७. २. ११८.

^{१५} पा. सू. ६. १. १६५.

^{१६} पूर्वस्य देवदत्त — अ.

^{१७} पा. सू. २. ४. ७१.

^{१८} अनुवर्तमान इत्यर्थः।

^{१९} पा. सू. २. १. ४७.

^{२०} पा. सू. ६. ३. १४.

^{२१} पा. सू. ३. ३. ४४.

^{२२} पा. सू. ५. ४. १५.

^{२३} प्रयोजनमत आह — अ, ऋ.

— यदीति । भाष्ये व्यावक्रोशीति । 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' इति 'णच्प्रत्ययान्तात् 'णचः स्त्रियामब्' इत्यब्प्रत्ययः । 'न कर्मव्यतिहारे' इत्यैजागमनिषेधः । ननु 'दूरादागतः' इत्यत्र समासान्तोदात्तत्वेनैवापेक्षितस्वरसिद्धेर्नन्दं कृद्ग्रहणपरिमाषायाः प्रयोजनम्, अत आह — आगम्यत इति । गतिस्वरेणेति । गतिरनन्तरः कर्मवाचिनि क्तान्त उत्तरपदेऽनन्तरो गतिः प्रकृतिस्वर इत्यनेनेत्यर्थः । कृत्स्वरेणेति । गतिकारकोपपदात् कृत् गतेः 'कारकोपपदाच्च परं कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्, इत्येतदपवादेन गतिस्वरेणेत्यर्थः । सगतेरपि क्तान्तत्वात् 'थायादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं सिद्धमित्यन्वयः । गतिस्वरः थायादिस्वरस्याप्यपवादः किं न स्यात्, अत आह — स्थानान्तरेति । कक्ष्यान्तरेत्यर्थः । कृत्स्वरस्य गतिस्वरो बाधकः, तस्यापि परत्वात् थायादिस्वरो बाधक इत्यर्थः ॥

केचित्तु विरोधे सति बाधकत्वम्, विरोधश्च गतिस्वर आदेः, थायादिस्वरोऽन्त्यस्येति स्थानभेदेन । स्वरद्वयस्यापि विरोधः 'स्थानभेदादित्यनेनोक्त इत्याहुः ॥ ज्ञापकत्वमुपपादयति — अनन्तरेति । परम्परया क्तान्तस्योत्तरत्वं संभवतीत्यनन्तर इत्युक्तम् । 'तस्मिन्' इत्यत्र निर्दिष्टग्रहणलभ्यमानन्तर्यम् । अस्या इति । अस्यां सत्यामुद्धृतशब्दस्यापि क्तान्तत्वात् 'अमि' इत्यस्य व्यवहितस्य निवृत्त्यर्थम् 'अनन्तरः' इति सार्थकमित्यर्थः ॥

[२, ३५६-३६०]

(रत्नप्रकाशः) प्रत्ययग्रहणमिति । 'द्वितीयमिति शेषः । पदादाविति । अङ्गकार्यनिमित्तभूते पर इति शेषः । अङ्गसंज्ञा मा भूदिति । अङ्गसंज्ञाप्रयुक्तं कार्यं मा भूदित्यर्थः । किं च स्यादिति । किं कार्यं कुत्र प्राप्नोतीति प्रश्नः । स्यातामिति । ननु 'न लुमताङ्गस्य' इत्यङ्गग्रहणाल्लुमता जाते प्रत्ययलोपे प्रत्ययसंज्ञके परे पूर्वस्याङ्गसंज्ञा जातास्तीति द्वितीयप्रत्ययग्रहणे कृतेऽपि स दोषस्तदवस्य इति चेन्न, अचीत्यादिनिमित्तेनाङ्गसंज्ञानिमित्तप्रत्ययस्यैयङ्गविधौ विशेषितत्वेन तत्राङ्गसंज्ञायां सत्यामपि 'न लुमताङ्गस्य' इत्यनेनैव तत्कार्यस्य निषेधसंभवात् । अल्विधौ वर्तमानाजादिसंज्ञकत्वामावाच्च प्रत्ययलोपस्य । तथा चाङ्गसंज्ञाप्रयुक्तं कार्यमङ्गसंज्ञानिमित्तप्रत्यये परत एव भवति, नान्यस्मिन्नित्येतदर्थं द्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति फलितम् । तस्मिन् सति हि तदुपस्थापितमेवाङ्गकार्यनिमित्ततयोपात्तेन विशेष्यते प्रत्यासत्तिबलात् । अन्यदपि द्वितीयप्रत्ययग्रहणप्रयोजनमस्तीत्याह — 'परिमाणग्रहणार्थं चेति । द्वितीयप्रत्ययग्रहणे सति हि 'तदुपस्थापितस्योत्तरायधित्वेनाश्रयणात् ततः पूर्वस्यैवाङ्गसंज्ञेति सिद्धं परिमाणमङ्गस्य । दाशतयस्यापीति । दशा-

^१ पा. मू. ३. ३. ४३.

^२ णच्प्रत्ययान्तत्वात् — अ.

^३ पा. मू. ५. ४. १४.

^४ पा. मू. ७. ३. ६.

^५ कारकादुपपदाच्चेत्यर्थः ।

^६ 'पापपञ्च' इत्यादिग्रन्थिहितमन्तोदात्तत्वमित्यर्थः ।

^७ स्वरस्यापवादः — अ.

^८ स्थानान्तरप्राप्तादथादित्यस्याप्यनुवादः ।

^१ पा. मू. १. १. ६६.

^२ भाष्ये 'द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्' इति दृश्यते । 'द्वितीयम्' इति रत्नप्रकाशकृत्पाठे नास्तीति प्रतीयते ।

^३ पा. मू. १. १. ६३.

^४ पा. मू. १. १. ६३.

^५ भाष्ये 'परिमाणार्थं च' इति यातिकपाठो दृश्यते । 'परिमाणग्रहणार्थं च' इति रत्नप्रकाशकृत्पाठ इति भाति ।

^६ 'दिनन्दो नास्ति' — प.

वयवकस्यापीत्यर्थः। अनियमोऽत्र विवक्षितः, न तु दशावयवकत्वमपि। तेन 'देवदत्त ओदनम-
पाक्षीत्' इत्यादी देवदत्तादेः प्रत्ययो विहित इति देवदत्ताद्यादेरङ्गसंज्ञायामङादिकं तस्याप्यङ्गस्य
कदाचित् स्यादिति भावः। वस्तुतस्तु प्रागुक्तमेकमेव द्वितीयप्रत्ययग्रहणस्य प्रयोजनम्। तस्यैव
प्रत्युदाहरणविशेषमात्रमनेन दक्षितम्। तदेवं पदप्रयोजनानि विचार्य सूत्रप्रयोजनं विचारयितुं पृच्छति
— तत्तर्हीति। कर्तव्यमिति। सूत्रमिति शेषः। मगवानाह — न कर्तव्यमिति। केनेति।
अधिकारेणेति शेषः। प्रत्यय इति प्रकृत्येति। तेन 'अचि श्नुवातुश्रुवाम्' इत्यादावजादिना
प्रत्ययविशेषणात् 'अचर्यम्, भ्वर्यम्' इत्यादी नातिप्रसङ्ग इति भावः। एतेन 'तेन ब्राह्मणमिस्सा,
किमिणां पदय' इत्यादावैस्यदीर्घाद्यभावः' इति कैयटो निरस्तः। तत्रार्थवत्प्रत्ययपरिभाषाभ्या-
मतिप्रसङ्गपरिहारासिद्धेः। प्राकरोदिति। 'लुङादिषु प्रत्ययेषु परतः पूर्वस्याङागम इत्युक्ते पूर्व-
त्वाविशेषादुपसर्गविशिष्टस्यापि कदाचिदङागमः स्यादिति भावः। यद्यपि प्रत्ययाक्षिप्तप्रकृतेरेव
पूर्वत्वेन विशेषणाशोक्तदोषः, तथापि व्यापकं समाधानमाह — सिद्धं त्विति। एषा परिभाषा
कर्तव्येति। प्रत्ययग्रहणे सति तदन्तं चेद् गृह्यते तर्हि यस्मात् स प्रत्ययो विहितस्तदादेरेव ग्रहणं
भवति, नान्यादेः, नापि तस्य व्यपदेशिवद्भावेनेति 'नियमार्थेति शेषः। तमाशयमविद्वान् पृच्छति
— कः पुनरत्रेति। प्रत्ययग्रहणं वेति। प्रत्ययो गृह्यते यस्मिन् सूत्रे तत् प्रत्ययग्रहणमङ्गसंज्ञा-
सूत्रम्। अवश्यमिति। सत्यप्यङ्गसंज्ञासूत्रे उक्तनियमार्थमवश्यं कर्तव्येति भावः। तथा च
वाक्यभेदेन प्रत्यये परे यस्मात् स विहितस्तदादेरेव पूर्वस्य ग्रहणमिति द्वितीयो नियम आश्रीयत
इत्युपसर्गविशिष्टस्याङादिनं भविष्यतीति भावः। तत्र पूर्वनियमस्य प्रयोजनमाह — प्रयोजनमिति।
धात्वादिस्वरान्तद्वन्द्वे धातुप्रातिपदिकसमासशब्दास्तत्संज्ञापराः। प्रत्ययशब्दस्तदुत्पत्तिपरः, तद्धित-
विधिशब्दः स्वरशब्दश्च प्रसिद्धाथिविवेक्याशयेन व्याचष्टे मगवान् — धात्वित्यादिना। संघात-
स्येति। 'देवदत्तश्चिकीर्षः' इत्यस्य। धातुसंज्ञेति। 'सनाद्यन्ताः' इत्यनेन। प्राप्नोतीति।
तथा च 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सोर्लुक् स्यादिति भावः। एवं 'देवदत्तो गार्ग्य' इति संघा-
तस्य तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सोर्लुक् स्यात्। तथा 'महान्तं पुत्रम्' इत्यस्य 'सुबन्तत्वे
'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच् स्यात्। 'ऋद्धस्य राज्ञः' इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् पुरुषशब्देन
तत्पुरुषः स्यात्। 'देवदत्तो गार्ग्य' इत्यस्य यञान्तत्वात् ततः फकि सोर्लुक् देशब्दस्य वृद्धिश्च
स्यात्। 'देवदत्तो गार्ग्य' इत्यस्य यञप्रत्ययान्तत्वात् 'सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तस्तप्तम्यः' इति पक्षे
आद्युदात्तत्वं स्यात्। सत्यां तु परिभाषायां ते दोषा न भवन्ति। न कर्तव्येति। सूत्रेणैव
तत्परिभाषास्य संग्रहीतुं शक्यत्वादिति भावः। कथं सूत्रेण तदर्थलाम इत्यत आह — एवमिति।
प्रत्यय इति। प्रत्ययान्त इत्यर्थः। 'गृह्यमाणे गृह्यते' इति त्वव्याहारलभ्यम्। तथा चार्थं
वाक्यार्थः — प्रत्ययान्ते गृह्यमाणे यस्मात् स विहितस्तदाद्येव गृह्यते, नान्यादि, नापि तद्व्यपदे-
शिवद्भावेनेति। एतस्मिन्नियमे आश्रीयमाणे वचनान्तरमपि कर्तव्यमापततीत्याशयेनाह — यदीति।
इष्टसिद्धये वचनान्तरमप्यभ्युपेयमेवेत्याह — एवं तर्हीति। सांकुटिनमिति। 'संकुटिन्' इति
सोपसर्गस्य संघातस्येनुगन्तत्वेन ग्रहणात् तस्मादणि सकाराकारस्य वृद्धिः सिध्यति। द्वादादगत इति।

१ पा. सू. ६. ४. ७७.

२ दीर्घाभावः — प.

३ लुङलङादिषु — प.

४ नियमार्थे विशेषः — प.

५ पा. सू. ३. १. ३२.

६ पा. सू. २. ४. ७१.

७ सुबन्तत्वेन — प.

८ पा. सू. ३. १. ८.

९ महाभाष्यम् ६. १. १९२.

‘गत्यर्थकर्मक’ इत्यादिना कर्मणि क्तः । आङो गतशब्देन ‘कुगतिप्रादयः’ इति समासः । तत्र समासान्तोदात्तत्वं वाचित्वा प्राप्तकृत्स्वरापवादस्थायादिस्वरापवादेन ‘गतिरनन्तरः’ इति गतिप्रकृति-स्वरेणाद्युदात्त आगतशब्दः । तेन दूराच्छब्दस्य ‘स्तोकांतिक’ इत्यादिना समासः । ‘पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः’ इत्यलुक् । तत्र ‘पुनः समासान्तोदात्तापवादकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादस्थायादिस्वरः । तत्रागतशब्दो हि क्तान्तः । अस्मिन् कारकपूर्वपदे समासान्तरे ‘गतिरनन्तरः’ इत्यस्य थायादि-स्वरापवादत्वं नास्ति, भिन्नविषयत्वात् । स्वविषये तस्य पूर्वमेव प्रवृत्तत्वाच्च । सति शिष्टस्य थायादिस्वरस्य वलीयस्त्वेन तदनुसारेण ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इति परिभाषयावशिष्टस्य सर्व-स्यानुदात्ताच्चता भवति । एतेनापि ‘इण्डिशीनामादगुणः’ इति वचनगतान्तरङ्गस्यापवादवाधक-त्वपरकैयटादिप्राचीनग्रन्थाः परास्ताः । अत्र थायादिस्वरस्य बह्विश्रितत्वेन बहिरङ्गतयापवाद-तया ‘चाप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । यदयमिति । अनन्तरग्रहणं हि ‘‘अभ्युद्गतम्’ इत्यत्रोदा व्यवहितस्याभेः प्रकृतिस्वरो मा भूदित्येवमर्थम् । तच्च तदैवोपपद्यते, यद्युद्गतशब्दः क्तान्तः स्यात् । तथा च तस्य क्तान्तत्वसंपादिकां कृद्ग्रहणपरिभाषां तज्ज्ञापयतीति भावः ॥

सुप्तिङन्तं पदम् १. ४. १४.

[२, ३६१-३६२]

(उद्घोतनम्) अन्तग्रहणामावे सुपः पदसंज्ञायाम् ‘अग्निपुः’ इत्यत्र पत्वं न स्यात्, अतः ‘आक्षे-पानुपपत्तिः, अत आह — असतीति । माप्ये तदन्तविधिनेति । ‘‘येन विधिस्तदन्तस्य’ इत्य-नेन ‘‘प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वास्तु, अन्तग्रहणं तु व्यर्थमिति भावः । ‘कुमारी गौरितरा’ इत्यत्र कुमारीशब्दस्य ह्रस्वत्वापादनमयुक्तम्, तरवन्तस्योत्तरपदत्वाभावेन ह्रस्वाप्रसङ्गात्, अत आह — तरवन्तस्येति । तत्र तस्मिन् तरवन्ते । पुंवद्भावमिति । अत्र ‘कुमारी गौरितरा’ इत्युदाहरणम् । माप्यं त्वेतदुपलक्षणार्थमिति वक्ष्यते । तथा चात्र पुंवद्भावे न स्यादित्यर्थः । न केवलं पुंवद्-भावाभावः, गौरीशब्दस्य ह्रस्वोऽपि न स्यादित्याह — ‘तरपि त्विति । न च व्यपदेशिवद्भावेन तरपोऽपि तदन्तत्वम्, तथाप्यस्मिन् पक्षे तरवन्तस्योत्तरपदविशेषणत्वासंभवेन केवले तरपि ह्रस्वा-प्रसङ्गात् । प्रत्ययस्य घसंज्ञायां तस्य पदत्वाभावेऽपि वचनसामर्थ्याद्घ्रस्वः सिध्यतीत्यर्थः । ततः पूर्वस्य ह्रस्वत्वे द्वितीयस्य तदभावाच्चेत्यर्थः । माप्ये विग्रहवाक्येन समाप्तो विवक्षित इति न विरोध इत्याह — माप्य इति । माप्ये चादिष्विति । ‘‘घरूपकल्प’ इत्यनेन । अन्यथा अन्त-ग्रहणामावे । सन इति पञ्चमी । प्रत्ययमात्रसंज्ञायामपि ‘कारकः, औपगवः’ इत्यादिसिद्धेः किम-

१ पा. मू. ३. ४. ७२.

२ पा. मू. २. २. १८.

३ पा. मू. ६. २. ४९.

४ पा. मू. २. १. ३९.

५ पा. मू. ६. ३. २.

६ ‘पुनः’ इति नास्ति — प.

७ पा. मू. ६. २. ४९.

८ पा. मू. ६. १. १५८.

९ का. वा. १. ४. २-१०.

१० अपवाद्यतया — फ.

११ अभ्युद्गतम् — प, फ.

१२ आक्षेपानुपपत्तेरत आह — अ.

१३ पा. मू. १. १. ७२.

१४ परिभाषा २३.

१५ तदपि त्विति — ऋ.

१६ पा. मू. ६. ३. ४३.

निष्ठम्, अत आह — तत इति । भिद् इत्यस्मात् स्वाद्यनुत्पत्तौ भिदा, भिदः, इत्यादि 'न सिध्यत्' । अघातुरिति । 'क्विवन्तो न धातुत्वं जहाति' इति न्यायात् । यद्यपि क्विपः प्रातिपदिकत्वेऽपि ततः स्वादीनां परत्वं न संभवति, अविद्यमानस्थानवधित्वात्, तथापि तत्रापि प्रत्ययलक्षणशङ्का स्यात्, 'तन्निराचष्टे' — नेति । अन्यस्येति । भिद् इत्यत्रैव 'विडति च' इति गुणनिषेधः । षष्ठ्याः उपगोरपत्यमिति षष्ठ्याः । नन्विति । पदस्यैव प्रयोगार्हत्वेन लौकिकार्थवत्ता, तद्विदितान्तस्यापि 'नास्ति । अन्यव्यतिरेकगम्या तु केवलतद्वितस्यापीति 'न केवलाः' इत्ययुक्तमित्यर्थः । एवं तर्हीति । लौकिकार्थः सुवन्तस्य, तत्संनिहितः कृतद्वितान्तस्य, स एव गृह्यत इत्यर्थः ॥

[२, ३६१-३६२]

(रत्नप्रकाशः) अन्तग्रहणप्रयोजनकथनवार्तिकमवतारयति — अन्तग्रहणमित्यादिना । तदन्तविधिनेति । 'येन विधिः' इति सूत्रेणेत्यर्थः । उक्तं हि तत्र वार्तिककारेण "प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याः" इति । एतेन "प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितः" इत्यनन्तरोक्तपरिभाषया तदन्तविधेरलम्बत्वादिति प्रश्नः इति कैयटो निरस्तः । तस्याः परिभाषयास्तदा नियमपरत्वात् । प्रसिद्धतदन्तविधिसूत्रपरित्यागे भानाभावाच्च । अन्यत्रेति । ज्ञापनफलमन्यत्रेति सूचयितुमिदम् । ज्ञाप्यं तु 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति' इत्येव । कुमारी गौरितरेति । स्थितिप्रवर्शनमेतत् । इष्टरूपं तु 'कुमारगौरितरा' इति । तत्र तरवन्तस्य घसंज्ञायां सत्यां गौरीशब्दस्य ह्रस्वो न स्यात्, कुमारीशब्दस्य स्यात् । तथा च 'कुमारिगौरीतरा' इत्यनिष्टं स्यादिति भावः । सनाद्यन्ता इति । तत्रान्तग्रहणाभावे सनादीनामेव धातुसंज्ञायां तत एव लुङाद्युत्पत्तौ सनादेरेव प्रागडादिकं स्यादिति भावः । कृतद्वितेति । तत्रान्तग्रहणाभावे कृतद्वितयोरेव प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्, न तु तदन्तस्येति भिद् छिद् इत्यादेः स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । औपगव इत्यादौ 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति षष्ठ्या लुङ् न स्यात् । इव तृतीयमिति । तथा च गौरवम्, 'घसमासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इत्येव तु वक्तुमुचितत्वादिति भावः । अभ्युपेत्य गौरवं समाधत्ते — द्वे तावदिति । कृतद्वितान्तं चेति । 'च एवार्थे । अर्थवदिति । प्रशंसायां मतुप् । प्राशस्त्यं चार्थविशेषतात्पर्यककोशगणपाठादिनिर्दिष्टसजातीयत्वम् । प्रत्ययास्तु कोशे गणपाठे वा कुत्राप्यर्थविशेषनिदर्शनाय न पठिता इति भावः । एवं चाष्टाध्यायीप्रसिद्धार्थवत्तामादायातिप्रसङ्गो न भवति ॥

१ न सिध्यति — अ.

२ क्विवन्ता धातुत्वं न जहतीति — ऋ.

३ 'तां निराचष्टे' इत्युचितम्, यद्वा प्रत्ययलक्षणं निराचष्ट इत्यर्थः ।

४ पाः सू. १. १. ५.

५ 'नास्ति' इत्यनन्तरम् इतिशब्दोऽधिकः — अ.

६ पा. सू. १. १. ७२.

७ का. वा. १. १. ७२-२८.

८ महाभाष्यम् १. ४. १३.

९ पा. सू. २. ४. ७१.

१० भाष्ये 'कृतद्वितान्तं चैवार्थवत्' इति दृश्यते । 'कृतद्वितान्तं चार्थवत्' इति रत्नप्रकाशकृत्याठ इति भाति ।

नः कथं १. ४. १५.

[२, ३६३]

(उद्द्योतनम्) ननु 'राजीयति' इत्यत्र सुपो लुकि पदसंज्ञाया अभावे नलोपो न स्यात्, अत आह — लुप्तेऽपीति । विपरीतनियमं निराह — कथ एवेति । ज्ञापकादिति । संवृद्धौ पदत्वाभावादेव नलोपाभावाच्चिपेधोजनर्थकः सन् विपरीतनियमाभावं ज्ञापयतीत्यर्थः । न च नकारान्तात् कथचि विवप्यतोलोपयलोपयोः कृतयोः स्वाद्युत्पत्तौ प्रत्ययलक्षणेन कथचमाश्रित्य या पदसंज्ञा जाता तामाश्रित्य प्राप्तस्य नलोपस्य 'न डिंसंवृद्धयोः' इति निषेध इति वाच्यम्, तथा प्रयोगाभावात् । अन्यथापि 'नियमसंभवेनैतादृशकल्पनायां मानामावाच्चेति भावः । गोशब्दात् समानाक्षरात् 'पुत्रादिशब्दात् नान्ताच्च कथजिति वार्तिकार्थः । तन्मते प्रत्युदाहरणमाह — तन्मते त्विति । तपस्यतीति । 'कर्मणो रोमन्यतपोभ्याम्' इति क्यङ् । अत्र पदसंज्ञायां रुत्वं स्यात् । सुवागिवाचरति 'सुवाच्यति' इति क्यप् उदाहरणं ज्ञेयम् ॥

[२, ३६३]

(रत्नप्रकाशः) 'कथे' इति क्यच्क्यङोऽस्तृप्तानुबन्धयोरनुकरणम् । 'क्यप् तु नान्तान्न विहित इति तस्य ग्रहणं न भवति । नान्तमेवेति । 'कथ एव नान्तम्' इति विपरीतनियमो न भवति, 'राजश्वशुराद्यत्' इत्यादिनिर्देशात् । पदाधिकारे 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' 'न डिंसंवृद्धयोः' इति नलोपतन्निषेधयोरारम्भाच्च । वाच्यतीति । 'सुपो आत्मनः क्यच्' इति सूत्रे 'गोसमानाक्षरान्तान्तादित्येके' इत्यनभिमतं भगवतोऽनेन ज्ञाप्यते । एतेन 'तन्मते तु क्यङ्क्ययोरनान्तं व्यावर्त्य तपस्यतीत्यादौ' इति कैयटो निरस्तः । भाष्यकारानभिमतस्य तन्मतस्य पुरस्कृष्टानौचित्यात् । क्यपो 'लोहितडाग्न्यामेव विहितत्वेनात्र तद्ग्रहणाङ्गीकारस्य तपस्यतीति परस्मैपदोदाहरणस्य चासंगतत्वाच्च ।

स्वाद्विष्वसर्वनामस्थाने १. ४. १७.

[२, ३६३-३६४]

(उद्द्योतनम्) सर्वनामस्थाने परतो निषेधस्तदभावे कथं स्यात्, अत आह — प्रत्ययेति । 'प्रसज्यप्रतिषेधः' इति भाष्यस्योद्घातिकत्वं निराह — प्रसज्येति । नन्वस्याः प्रतिषेधे पूर्वप्राप्तिर्भविष्यति, अत आह — तत्रेति । एतस्याः प्रतिषेधे सतीत्यर्थः । नन्वप्राप्तायाः प्रतिषेधार्थाभावात् प्राप्तिमम एव पूर्वप्राप्तेर्वाधात् 'नोत्सहते' इत्ययुक्तम्, अत आह — स्याद्विष्विति । 'पूर्व-

१ पा. सू. ८. २. ८.

१ नियमसंभवे तादृश — अ.

१ युतादि — अ, ऋ.

१ पा. सू. ३. १. १५.

१ अस्य टित्येति तपसः परस्मैपदं चेति यच्च-
नात् परस्मैपदम् ।

१ क्यप् तु — प, फ.

१ पा. सू. ४. १. १३७.

१ पा. सू. ८. २. ७.

१ पा. सू. ८. २. ८.

१ पा. सू. ३. १. ८.

१ मा. वा. ३. १. ८-२.

१ लोहितादिडाग्न्यामेव — प.

१ प्रदीपे 'पूर्वस्याः प्राप्तेः' इत्यत्र 'पूर्वप्राप्तेः'

इति गमस्ततयाग्रनट्टपाठ इति प्रतीयते ।

प्राप्तेः 'मुप्तिङन्तम्' इति प्राप्तेः। बाधिका प्रतिषेधात्पूर्वमेवेत्यादिः। अयेति। बाध्यैव, न बाधिकेत्यर्थः। अबाधकत्वमेवोपपादयति — तत्रेति। अप्राप्तीति। शास्त्रप्राप्तस्य बाधे षोडशगृहणाग्रहणवद्विवक्ष्यः स्यादिति भावः। 'अपवादप्रतिषेधे उत्तर्गप्रवृत्ती दृष्टान्तमाह — यथेति। 'अयचि' इति नञ् कुत आगतः, अत आह — असर्वेति। 'अमानोनाः प्रतिषेधे' इति प्रतिषेधार्थकः स्वतन्त्रोऽयमकार इत्यर्थः। नञ् नञर्थोऽकारः, लुप्तनकारस्य नञः 'समस्तस्यान्यत्र संवन्धासंभवात्'। 'अयचि' इत्यत्र यकारस्य स्वस्थाने प्रयोजनाभावादुत्तरार्थत्वमाह — यकारेति। योगविभागस्य प्रयोजनमाह — तेनेति। 'सर्वनामस्थानेऽयचि' इत्युक्तत्वाद् 'यजादावसर्वनामस्थाने' इति कथं लभ्यते, अत आह — भसंज्ञाविधाविति। भाष्ये एच इति। "एचोऽप्रसज्येतेति। गा३उरिति प्रसज्येतेत्यर्थः। गृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्घस्यादुत्तरस्येदुती' इत्यत्र। प्रसज्येतेति। गा३उरिति प्रसज्येतेत्यर्थः। भाष्ये भुवद्वारयच्छब्दान्यां शयन्तान्यां मतुपि जस्त्यर्थं पदसंज्ञोक्ता। भवतेलंटः शत्रादेशे 'सर्वे विषयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति शपोऽभावे उवडि मतुपि भुवद्वदिति रूपम्। नन्वत्र 'स्वादिपु' इत्येव पदत्वं सिद्धम्, अत आह — तत्साविति॥

[୨, ୩୬୩-୩୬୪]

(रत्नप्रकाशः) 'असर्वनामस्थाने' इति प्रसज्यप्रतिषेधं मन्यमान आह — असर्वनामस्थान इति । तत्र त इति । तथा सति ते मत इत्यर्थः । राजा तस्मेति । 'स्थाननिवद्भावेन सर्वनामस्थान-परत्वमाश्रित्य पदत्वप्रतिषेधेन लोपो न स्यादिति भावः । पर्युदासाश्रयेण समाधत्ते — नाप्रति-षेधादिति । प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेऽपि न दोष इत्याह — अप्राप्तेर्वेति । पूर्वा प्राप्तिरिति । 'मुत्तिङन्तम्' इति सूत्रकृतेत्यर्थः । ननु चेति । व्याख्यातमिदं 'मुडनपुंसकस्य' इति सूत्रे । 'जातेऽपि द्वेधा समाधाने चातुर्यविशेषप्रदर्शनायाह — अथवेति । सर्वनामस्थानेऽयचीति । 'असर्व-नामस्थाने' इत्यकारो निषेधार्थकः क्रियान्वयीति सूचयितुं 'यच्चि' इत्येतेस्मात् पूर्वं योजितः । तथा चाजादौ सर्वनामस्थाने परे पूर्वं पदसंज्ञं न भवतीत्यर्थः । यग्रहणमुत्तरार्थमेव । 'मसंज्ञाविधौ निषेधपरोऽङ्कारः सर्वनामस्थानशब्देनैव संबध्य पर्युदासपरः संपद्यत इत्याशयेनाह — ततो भूमिति । वाक्यपदयोरेत्यस्येति । अवश्यं तदङ्गीकर्तव्यम्, वाक्यमव्ये वर्तमानस्य मा भूदिति [इति] भावः । भुवद्भव्य इति । 'तसौ मत्वर्थे' इति मसंज्ञापवादः^{१९} ॥

यचि भम् १. ४. १८.

[୨, ୩୬୫-୩୬୬]

(उद्द्योतनम्) षडिक इत्यत्र जश्त्वसिद्धयर्थं भसन्तानिषेध उक्तः, तदुपपादयति — षडङ्गुलीति ।

^१ पा. सू. १. ४. १४.

^२ अपवादविप्रतिषेधे — ऋ.

अ, मा, नो, न, एते प्रतिषेधे वर्तन्त इति वचनार्थः । यत्किञ्चित्कोशस्थमिदमिति भाति ।

* समस्तस्यान्यत्रासंभवात् — ऋ.

^५ पा. सू. ८. २. १०७.

^५ परिभाषा ३५.

७ प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थान — प.

‘पा.सू. १. ४. १४.

^१ पा. सू. १. १. ४३.

१० पर्यदासपर इत्यनेनास्यान्वयो बोध्यः ।

११ पा. सू. १. ४. १९.

१२ पदसंज्ञाविधिरिति शेषः ।

अनुकम्पायाम् अनुकम्पाविषये । 'बह्वचो भनुष्यनाम्नष्ठज्वा' इति पाक्षिके ठचि कृत इत्यर्थः ।
 ठेति । 'ठाजादावूर्ध्व द्वितीयादचः' अस्मिन् प्रकरणे यण्ठोऽजादिप्रत्ययश्च, तयोः परतो
 द्वितीयादचः परस्य लोपः स्यात् । 'ठग्रहणमिकादेशात् पूर्वमेव कादेशार्थम्, वायुदत्तोऽनुकम्पितो
 वायुकः । 'अङ्गुलिशब्दस्येति । 'ङकारस्थाकारात् परस्य सर्वस्येत्यर्थः । ऊर्ध्वशब्दस्य सर्वलोपार्थत्वात् ।
 तुल्येति । पडित्यस्यैव पदसंज्ञा भसंज्ञा च । प्रत्ययेति । पडङ्गलिशब्दे 'सुपो घातु' इति लुप्त-
 विभक्त्याश्रयेणेत्यर्थः । अच इत्यनेन तदादेशो लोपो लक्षणया विवक्षित इत्याह — अचो लोपस्येति ।
 भसंज्ञायां लोपस्य स्थानिवत्त्वेऽकारान्तस्य भसंज्ञा, न पकारान्तस्येति पदसंज्ञा निर्वाधेत्याह — अत्रेति ।
 पडिक इत्यत्र । न पदान्तेति । अत्र भसंज्ञां प्रति न स्थानिवत्त्वनिषेधः शङ्काहः, तस्याः पदान्तवि-
 धित्वाभावात्, 'इह तु' इत्यादिग्रन्थविरोधाच्च । न च जश्त्वे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधाशङ्का, स्था-
 निवत्त्वे चास्थानिवत्त्वे च पान्तावधेरन्तर्वर्तिविभक्त्या पदसंज्ञायां जश्त्वसंभवात् । अतः कथमयं ग्रन्थ
 इति चेत्, अत्राहुः — यद्यपि पदसंज्ञा न पदान्तविधिः, तथापि पान्तावधेः 'पदस्यैव सा संज्ञेति
 निषेध आशङ्क्य निराक्रियते । 'इह तु' इत्यनन्तरं भसंज्ञा न पदान्तविधिरित्यध्याहारः ।
 भसंज्ञामङ्गीकृत्यापि समाधानमाह — पूर्वमेवेति । पदसंस्कारपक्षे पूर्व निर्वृत्तस्य जश्त्वस्य पश्चा-
 त्तनभसंज्ञया निवर्तनायोगात् । न च 'तुल्यावधिकतया' इत्यादिना पूर्वं कथं जश्त्वाभावशङ्केति
 वाच्यम्, विभज्यान्वाख्यानपक्षे तथाभिधानात् । तत्र 'च स्थानिवद्भावेन समाधानम्, पदान्वा-
 ख्यानपक्षे च 'पूर्वमेव' इति समाधानमिति न संकटं किंचिदिति । भाष्ये इहापि^{११} तर्हीति ।
 'पडिक इतिवद्वाचिक इत्यत्रापि जश्त्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । तुल्येति । चकारान्तस्यैव भसंज्ञा, न
 पडितिवदकारान्तस्येत्यर्थः । पदान्वाख्यानपक्षेऽपि 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः, 'कृतमपि
 शास्त्रं निवर्तयन्ति' इति जश्त्वाभावः समर्थनीयः । भाष्ये इहापि^{१२} तर्हीति । उत्तरपदलोपेन
 पडिक इति न सिध्यतीत्यर्थः । भाष्ये नभोऽङ्गिर इति । पदत्वे क्त्वं स्यात्, 'तन्निवृत्तये
 भत्वं वक्तव्यमित्यर्थः' । 'मनुष्वत्' इत्यत्र पस्य क्त्वाप्रसङ्गाद् भत्वस्य किं प्रयोजनम्, अत
 आह — सत्यामिति । यद्यपि क्त्वे कर्तव्ये पत्वस्यासिद्धत्वादुत्वं स्यादेव, तथापि पत्वस्य
 प्रसङ्ग एव नास्तीत्याह — न त्विति । 'इण्कोः' इत्यत्रापदान्तस्येत्यनुवर्तनात् । भत्वेऽकारलोपः
 स्यात्, अत आह — भत्व इति । तत्र 'अल्लीपोऽनः' इत्यत्र । 'न लुमता' इति निषेधाच्च

^१ पा. मू. ५. ३. ७८.

^२ पा. मू. ५. ३. ८३.

^३ ठग्रहणमेकादेशात् — अ, ऋ.

^४ पूर्वमेकादेशार्थम् — अ; प्रागेकादेशार्थम् — ऋ.

^५ अङ्गुलिशब्दस्येति — ऋ.

^६ पकारस्थाकारात् — ऋ.

^७ पा. मू. २. ४. ७१.

^८ 'प्रदीपे' तत्र भसंज्ञायाम् इत्यत्र 'अत्र भ-
 संज्ञायाम्' इति पाठोऽग्रमदृश्येति ज्ञायते ।

^९ परस्यैव सा — ऋ.

^{१०} 'पठो' इत्यस्मानन्तरम् अपि नन्दोऽधिकः — अ.

^{११} चकारो नास्ति — अ.

^{१२} अपिशब्दो नास्ति — अ, ऋ.

^{१३} 'पडिकः' इत्यादि 'इहापि तर्हीति' इत्यन्तं
 नास्ति — अ.

^{१४} परिमापा ५६.

^{१५} अकृतव्यूहपरिमापाया एव केषांचित्पक्षे एव-
 मयः ।

^{१६} अपिशब्दो नास्ति — ऋ.

^{१७} मनेकमिः बाहुल्यात्, इत्युद्घोते ।

^{१८} पा. मू. ८. ३. ५७.

^{१९} पा. मू. ६. ४. १३४.

^{२०} पा. मू. १. १. ६३.

न प्रत्ययलक्षणेनाङ्गकार्यमिति भावः । छन्दोविषयाणीति । तेन 'नमोवत्' 'इत्याद्येव लोके भवतीति भावः ।

[२, ३६५-३६६]

(रत्नप्रकाशः) षडिक इति । व्याख्यातमिदं 'न पदान्त'सूत्रे । 'नमोऽङ्गिरः' इत्यादि-
वार्तिकं स्थापितमेव ॥

तसौ मत्वर्थे १. ४. १९.

[२, ३६६-३६७]

(उद्घोतनम्) प्रत्ययान्तरसंग्रहायार्थग्रहणस्यावश्यकत्वात् प्रश्नायोगः, अत आह — स्वादि-
ष्विति । एवमिति । वैयधिकरण्येनेत्यर्थः । वृत्तिर्वाच्यवाचकभावेन, मतुशब्दोऽर्थलक्षक इति
यावत् । मताविति । सामानाधिकरण्येनान्वयसंभवे वैयधिकरण्येनान्वयो न युक्तः, मुख्यसंभवे
च लक्षणापि न युक्तेत्यर्थः । स्पष्टप्रतिपत्तयेऽर्थशब्दप्रयोग इति तु तत्त्वम् । 'अस्मायामेघालजो
विनिः' इति विनिना मतुपो वाधात् पयस्वानिति कथम्, अत आह — अन्यतरस्यामिति ।
'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' इत्यतस्तदनुवर्तते इत्यर्थः । मतुवपि मतुवर्थे वर्तते इति 'न हि' इत्ययुक्तम्,
अत आह — उपलक्षणस्येति । मतुः स्वार्थोपलक्षणम्, तथा च 'देवदत्तपुत्रमानय' इत्यत्र देव-
दत्तस्येव मतुपोऽपि कार्ययोगो न संभवतीत्यर्थः । उपलक्ष्यानन्तर्गतस्य कार्यायोगः, तदन्तर्गतस्यो-
पलक्षणस्यापि तद्योग इति वक्तुं मतोरुपलक्ष्यानन्तर्गतिमाह — अस्यास्मिन्निति । उपलक्षणस्य कार्य-
योगो नास्तीति यदुक्तं तत्राह — अयमर्थ इति । मतुप्त्वेनोपलक्षणत्वम् । मत्वर्थकत्वमुपलक्ष्यम्,
योगो नास्तीति यदुक्तं तत्राह — अयमर्थ इति । मतुप्त्वेनोपलक्षणत्वम्, तत्स्थानाद्गणत्वमुपलक्ष्यम् । देव-
दत्तशालेति । 'उपलक्षणे देवदत्ते उपलक्ष्यरूपस्य शालात्वस्याभावान्न तस्य 'मेदनान्वय इत्यर्थः ॥

[२, ३६६-३६७]

(रत्नप्रकाशः) अर्थग्रहणे क्रियमाणे मतुपो ग्रहणं न प्राप्नोति, 'अर्थविलक्षणत्वात् तस्येति
अन्यमानः शङ्कते — अर्थग्रहणमिति । अन्यत् सुगमम् ॥

^१ पा. सू. ५. २. १०९.

^२ उपलक्षणत्वे देवदत्ते — अ.

^३ देवदत्तशाला मेघतामित्युक्तमेदनक्रियाया-
मन्वय इत्यर्थः ॥ मेदनान्वयः — ऋ.

^४ अर्थोपलक्षणत्वात्तस्येति — फ.

^१ इत्येव — अ.

^२ पा. सू. १. १. ५८.

^३ इति मन्तव्यम् — अ.

^४ पा. सू. ५. २. १२१.

अयस्मयादीनि च्छन्दसि १. ४. २०.

[२, ३६७]

(उद्घोतनम्) पदसंज्ञाया अप्यनुवृत्तौ उभयसंज्ञाविधानद्वारेणैव निपातनसंभवाद्वचनवैयर्थ्यम्, अत आह — आनन्तर्यादिति । इत्याह इत्यत आह । यद्यपि 'मयड्वैतयोर्भाषायाम्' इति मयड्विधौ भाषाग्रहणमस्ति, तथाप्यस्मादेव सूत्राच्छन्दस्यपि मयट् । संज्ञाद्वयस्य प्रयोजनमाह — पदत्वादिति । अत्र भसंज्ञानिवन्धनकार्याभावात् किमर्थं भसंज्ञा, अत आह — जश्चेति ॥

बहुषु बहुवचनम् १. ४. २१.

[२, ३६८-३७५]

(उद्घोतनम्) प्रातिपदिकात् स्वादिषु विधीयमानेषु तदर्थगतबहुत्वे बहुवचनमिति निश्चयात् 'केषु' इति प्रश्नायोगः, अत आह — जातोति । ततश्चेति । अवयवानामपि जात्याश्रय-वृक्षाश्रयत्वेन जातिसहचरितत्वादित्यर्थः । 'एकग्रन्थशङ्कां निवर्तयति — तत्रैति । 'शङ्काशयं निराह — अस्यापीति । अवयवबहुत्वं वारयति — वृक्षशब्दस्येति । आकृतिपक्षेऽप्यवयवातिप्रसङ्गं निराह — आकृतीति । प्रत्यासत्तिः एकार्थसमवायः । अवयवबहुत्वे बहुवचनानङ्गीकारे 'दाराः' इत्यादौ का गतिः, अत आह — दारा इति । अवयवगतं बहुत्वमवयविन्यारोप्याकृतिपक्षे 'द्रव्य-पक्षे च बहुवचनं तत्राङ्गीकार्यम्, एकस्मिन्नपि द्रव्ये तत्र 'बहुवचनप्रयोगस्यान्यथा समर्थयितुमशक्य-त्वात्, 'अदितिः पाशान्' इतिवत् । एकस्मिन् वृक्षे 'वृक्षाः' इति प्रयोगाभावादनारोपितमेव बहुत्वं तत्र बहुवचनवाच्यमङ्गीक्रियते, 'आरोपे सति निमित्तानुसरणम्' इति न्यायादिति भावः । उक्तेऽर्थे शङ्कानुत्पानादाह — इतर इति । अमिप्रायाग्रहणमेवाह — अर्थशब्द इति । वस्तु-पर्यायः न त्वभिधेयपर्याय इति मन्वान इत्यर्थः । अवयवबहुत्वेन बहुत्वे चोदिते 'शब्दसंज्ञाः' इत्य-नेन किं समाधानमुक्तम्, अत आह — अयमर्थ इति । नियामकत्वं वक्तुं 'शब्दसंज्ञाः' इत्युक्तम् । विधायकत्वे हि सतां संज्ञया भाव्यम्, संज्ञया च संज्ञिनो भाव्यन्त 'इतीतरेतराश्रयं स्यात् । 'शब्द-संज्ञाः' इत्यनेन कथं नियमलामः, अत आह — बहुवचनादिभिरिति । "तान्येकवचनद्विवचन" इत्यनेन शब्दसंज्ञात्वं निष्पन्नम् । शास्त्रान्तरेणेति । "स्वीजसमीट्" इतीत्यर्थः । "नियमः बहुषु

१ पा. मू. ४. ३. १४३.

२ ध्यगत्वाश्रयत्वेन — अ.

३ एकग्रन्थत्वशङ्कां — अ.

४ 'प्रदीपे 'अत्रोत्तरम्' इत्यत्र 'तत्रोत्तरम्' इत्यत्र-मट्पाठ इति नाति ।

५ शङ्कां निराह — अ.

६ मन्वापीति — अ.

७ 'इत्यर्थः' इति नाति — अ.

८ बहुवचनस्यान्यथा — अ.

९ 'आरोपे गति निमित्तानुसरणं, न तु निमित्त-मस्तीत्यारोपः' इति न्यायान्तरः ।

१० 'इतीतरेतराश्रयतापि स्यात् — अ.

११ पा. मू. १. ४. १०२.

१२ पा. मू. ४. १. २.

१३ नियम — अ. अत्रोत्तरं च 'नियमाय' इत्युक्तिर्नाति ।

बहुवचनमेवेति 'नियमः । विशिष्टेति । बहुत्वाद्यनुवादेनेत्यर्थः । 'एतदेव नियामकत्वमेव । 'येषु' इत्यनेन स्वादीनां विध्यन्तरविहितत्वोक्त्यैतस्य 'नियामकत्वमुक्तमिति भावः । पाठात्तरमाह — ष्वचिदिति । ननु 'अनिदिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति' इति प्रातिपदिकार्थे स्वादयः स्युः, नैकत्वादिविवेति कथं नियामकत्वमित्याशङ्क्य पाठद्वयेऽपि तदुपपादयति — अयमर्थ इति । पञ्चकः स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकरूपः । प्रत्ययं 'विनाप्रतीयमानानामेकत्वादीनां कथं प्रातिपदिकार्थत्वम्, अत आह — तथा हीति । नन्वेवं गतार्थत्वाद् बृक्षमित्यादौ द्वितीयादीनां प्रयोगो न स्यात्, अत आह — विभक्तयस्त्विति । नियमार्थत्वेऽप्यवगतबहुत्वोक्तिप्रसङ्गं निराह — तत्रेति । विभक्तिवाच्यत्वेऽनभिहितसूत्रवैयर्थ्यमेवाह — तेषां हीति । गतेति । 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायात् । द्योतकत्वपक्षे तु बृक्षमित्यत्र यथा पञ्चकस्य प्रातिपदिकार्थत्वेऽपि द्योतकत्वेन द्वितीया, तथा तिङाद्यभिहितेऽपि स्यात्, तन्निरासायानभिहिताधिकारः सार्थक इत्यर्थः । 'द्व्येकयोः' इत्यत्र 'कर्मणिमावात् कथं 'कर्मण एकत्वे' इत्यादिलाभः, अत आह — वाक्यैकवाक्यत्व इति । 'अनभिहिते, 'कर्मणि द्वितीया, 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्यादिवाक्यानामित्यर्थः । 'एके' इत्यत्र बहुत्वमेवास्ति, न त्वेकत्वमिति कथमेकवचनप्रसङ्गः, अत आह — प्रातिपदिकेति । एकशब्दार्थमात्रं संख्यादिसाधारणमेकत्वमत्रास्तीत्यर्थः । तथाप्येकत्वसंख्यायामेकवचनं, नार्यान्तरे, अत आह — द्व्येकयोरिति । अत्रैकपदस्य संख्यापरत्वे मानामावादित्यर्थः । 'बहुः' इत्यत्र बहुत्वसंख्यामावात् कथं बहुवचनप्रसङ्गः, अत आह — यदीति । 'पूर्वत्वे परत्वादेकवचनं स्यादेवेत्यर्थः । विशेषेति । संख्याग्रहणे मानामावादित्यर्थः । अनित्य इति । 'कर्तरि च' इति प्रतिषेध इत्यर्थः । नित्यत्वेऽप्याह — शेषेति । मतुलोपादिति । 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग् वक्तव्यः' इत्यनेन । 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिसप्तमीसंग्रहार्थमाह — षष्ठीग्रहणमिति । व्यतिरेकेति । भेदनिबन्धनसंसर्गप्रतिपादकविभक्तेरित्यर्थः । 'उपलक्ष्यमाह — गुणिन इति । 'पटे शुक्लः' इत्यपि गुणप्रधाननिर्देश इत्यर्थः । सप्तमीग्रहणस्य प्रकृतोपयोगमाह — यथेति । भाष्ये 'कस्यैकस्मिन्' 'कर्मणः' इत्यादि तात्पर्यकथनमाश्रम्, कर्मणि यदेकं तस्मिन्निति विवक्षितमिति भावः । प्रश्नाशयमाह — बहुत्वस्येति । बहुवचने आक्षिप्ते समाधानमनुक्त्वा 'एतदेव ज्ञापयति' इत्ययुक्तम्, अत आह — आश्रयगतमिति । 'बह्वर्थत्वे, प्रकृते संख्याग्रहणे किं मानम्, अत आह — द्व्येकयोरिति । द्व्येकेऽपि बहुवचनप्रसङ्गं निराह — द्वित्वैकत्वयोश्चेति । भावप्रधानो निर्देश इत्यर्थः । अन्यथा संख्येयपरत्वे । विंशत्यादिवदेकद्वयादिशब्दानामपि संख्यासंख्येयवाचकत्वसंभवाद् 'भावपरत्वं किमर्थ-

नियम — अ.

प्रदीपे 'एतत् शब्दसंज्ञायाः' इत्यत्र 'एतदेव शब्दसंज्ञायाः' इति पाठोऽन्तर्गृह्येति भाति ।

नियामकत्वमिति भावः — अ.

परिमाणा १२२.

विना, अप्रतीयमानानामिति छेदः ।

महाभाष्यम् १. १. ४४.

पा. सू. १. ४. २२.

कर्मोपिपदाभावादित्यर्थः ।

पा. सू. २. ३. १.

पा. सू. २. ३. २.

पा. सू. १. ४. २२.

बहुषु बहुवचनमित्यस्येत्यादिः ।

तृजकाम्यां कर्तरिति प्रतिषेध इत्यर्थः । गुणिशब्दस्य कर्मणि षष्ठ्यन्तत्वेन कर्तरि चेति सूत्रस्य कर्तरि षष्ठ्यन्तस्याकेन समासनिषेधकस्याप्राप्त्येयथाश्रुतग्रहणायोगात् ।

का. वा. ५. २. ९४-३.

पा. सू. २. ३. २.

विभक्तिरित्यर्थः — ऋ.

उपलक्षणमाह — ऋ.

एकशब्दस्य बह्वर्थत्व इत्यर्थः ॥ बहुत्वार्थे — अ.

भाववचनत्वं — अ.

मङ्गीक्रियते, अत आह — प्रसिद्ध्या चेति । लोके 'घटाः विंशतिः, घटानां विंशतिः' इतिवद् 'घटस्यैकः' इति प्रयोगो नास्ति । किं त्वेको घट इत्येव । अर्थव्यवस्था च प्रयोगाधीना । भाष्ये 'कस्यैकस्मिन्' इत्यादौ भावप्रधाने एव निर्देश इति भावः । 'सूत्रवैयर्थ्यं' मत्वा प्रश्न इत्याह — लौकिकादेवेति । विधानवाक्य इति । एतत्सूत्रारम्भात् पूर्वं विशेषावगतिर्नास्तीत्यर्थः । यद्यपि लोकप्रयोगस्य नेदं समाधानम्, तथापि दृष्टविप्रयोगत्वपर्यन्तग्रन्थ^१योजनामात्रमेतत् । प्रयोगाद्वचनस्यामेवाह — सुपस्तावदिति । दर्शन इति । त्रिकप्रातिपदिकार्थत्वपक्षेऽपि प्रयोगादेव प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादपि व्यवस्था ज्ञेया । संख्यायां 'सिद्धाः अनिदिष्टार्थाः' इति न्यायेन । प्रयोगस्यानियामकत्वं 'दृष्टविप्रयोगत्वात्' इत्यनेनोक्तम् । तद्व्याचष्टे — 'विरुद्धेति । एवं च 'अक्षीणि, पादाः' इति द्वयोर्वहुवचनमसाधु, 'दाराः' इत्यादिवत् कथंचित् समाधेयं वेति भावः । अव्ययानां कथमपदत्वम्, तत्त्वे वा किमनिष्टम्, अत आह — प्रत्यया इति । विशिष्टायाम् एकत्वादौ । 'रत्नादि' इत्यादिना जश्त्वादिसंग्रहः । अर्थनियमपक्षेऽव्ययेभ्यः^२ सुपः सिद्धिमाह — अर्था इति । वार्तिकेन पूर्वार्धेन विधिपक्ष उक्तः, द्वितीयेनार्थप्रत्ययनियमावृत्तौ । तत्र कर्मादीनां 'सुवर्थत्वं' कथम्, अत आह — कर्मणीति । तर्हि स्वादिसूत्रसमीप एवैतत् सूत्रद्वयं कुतो न कृतम्, अत आह — तिङिति । 'तस्मात् स्वादिसूत्रात् । एकवाक्यत्वेऽपि कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमित्यन्वये कथं कर्मादेः सुवर्थत्वम्, अत आह — तत्रेति । सामानाधिकरण्येनान्वये संभवति वैयधिकरण्येनान्वयो न युक्त इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षेऽनभिहितसूत्रं व्यर्थमिति तत्रैव वक्ष्यते । विधिपक्षेऽव्ययेभ्यो ज्ञापकादेव स्वाद्युत्पत्तिर्ज्ञेया । 'तुल्यजातीयस्येति । 'संख्यावत्त्वेनेत्यादिः । सामान्येन तुल्यजातीयत्वमनपेक्ष्य, एकत्वं 'एवैकवचनं नान्यत्रेत्वेवंरूपेण । तथापीति । भाष्ये 'अथवाचार्यप्रवृत्तिः' इत्यत्रायवाशब्दस्तथापीत्यर्थे ज्ञेय इत्युक्तं भवति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायाद्वैतविद्याचार्यराघवसोमयाजिकुलावतंसश्रीतिरुमलार्यवर्य-
मूनोरत्रंभट्टस्य कृती भाष्यप्रदीपोद्घोतने प्रथमाध्यायायस्य
चतुर्थपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

[२, ३६८-३७५]

(रत्नप्रकाशः) बहुशब्दः संग्रहेयपरः, न तु संख्यापरः । तथा च बहुत्वे बहुवचनमिष्टम्,

^१ एकास्यैकस्मिन् — अ.

^२ सूत्रस्य वैयर्थ्यं — ऋ.

^३ योजनामात्रमेतत् — अ.

^४ प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादपि — ऋ.

^५ 'मिद्धाः' इति नास्ति — अ; मिद्धी — ऋ.

^६ परिभाषा १२२.

^७ भाष्यवार्तिकयोः 'दृष्टविप्रयोगाच्च' इति पाठः । 'दृष्टविप्रयोगत्वाच्च' इति पाठान्तरमपि निर्दिष्टमस्ति निर्णयमागरीये, हरयाणा-

मुद्रिते च ।

'विरुद्धः प्रयोगः' इति प्रदीपस्थाने 'विरुद्ध-प्रयोगः' इति ममस्ततयात्रंमट्टपाठः स्यादिति नाति ।

^८ अव्ययेभ्यः — अ.

^९ सुवर्थकत्वं — अ.

^{१०} अस्मात् — अ, ऋ.

^{११} तुल्यजातीयेति — अ, ऋ.

^{१२} संख्यावत्त्वेनेत्यादिः — अ, ऋ.

^{१३} एकवारो नास्ति — ऋ.

तत्र सिध्यति, अतिप्रसङ्गश्च भवतीत्याशयेन पृच्छति — केषु बहुष्विति । उत्तरमाह — अर्थेष्विति । यस्मात् स्वादयो विहितास्तदर्थेष्वित्यर्थः । बहुवचस्तेषां इति । 'अवयवानामवयव्यात्मत्वादिति भावः । अवयवातिरिक्तोऽपि व्यवहारनिर्वाहावावयव्याश्रयणीयः । व्यवहारानुसारेणैव खलु स्वादीनामन्वया बहुवचनादिसंज्ञाः कृताः । व्यवहारश्चावयवविवाचकशब्दप्रयोगे तद्गतसंख्यामादायैव । तथा च वृक्षशब्दार्थोऽवयव्येव न त्ववयवाः । अवयवी च तत्रैक एव विवक्षतो न बहव इति बहुवचनं न भविष्यतीत्याशयेनाह — एवं तर्हीति । कर्मादिष्विति । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, दधि मच्चित्पादौ विभक्तिमन्तरेणैव स्वार्थादीनां पञ्चानामवगमात् । 'वृक्षः' इत्यादौ तु कश्चिद्विभक्त्यर्थोक्तिका भवति । अतः सा स्वार्थिका 'टावादिरिवेति भावः । 'नैव कर्मादयः इति । अनभिहिताधिकारं कुर्वन्तः सूत्रकारस्यैकत्वादय एव विभक्त्यर्थाः, दधीत्यादौ तु 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थमिधायी' इति न्यायेन प्रातिपदिकस्य पञ्चकामिधायकत्वमिति भावः । तन्मतमभ्युपेत्यापि समाधातुं शक्यत इत्याह — 'एकत्वादिविषयि चेति । इतरो बह्वाविशब्दानां संख्येयपरत्वेनाभिमतसिद्धनैत्याशयेनाह — स तर्हीति । 'अन्तरेण प्रत्ययमिति । 'तस्य भावः' इति विहितमिति शेषः । 'बहुत्वे बहुवचनम्, द्वित्वैकत्वयोर्द्विवचनैकवचने' इति भावप्रत्ययान्तनिर्देशोऽपि क्रमप्रयुक्तः कश्चिद्दोषो भवतीत्याह — इह चेति । एकवचनं प्राप्नोतीति । 'एकस्य भाव एकत्वम्, एकशब्दार्थगतो धर्मविशेषः । स 'एके' इत्यत्र विवक्षित इत्येकवचनं प्रसक्तमिति मन्यते । तन्मनः परीक्षितुमितर आह — बहुष्विति । स आह — सूत्रविपर्ययसि इति । सूत्रविपर्ययासादन्योऽपि दोषोऽस्तीत्याह — इह चेति । तदेवं पूर्वपक्षग्रन्थो व्याख्यातो मया । यत्तु कैयटेन व्याख्यातम् "केषु बहुष्विति । जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते । जातेः प्रातिपदिकार्थत्वे तस्या एकत्वाद्वहुत्वासंभवात् तत्सहचरितव्यवितगतं बहुत्वमाश्रयणीयम् । ततश्च 'वृक्षः' इत्यत्राप्यवयवबहुत्वसदभावात् स्याद्बहुवचनमिति भावः" इति । तन्न, द्रव्यपक्षेऽवयववावयविनोरभेदविवक्षायां भवयवबहुत्वमिष्टायां बहुवचनस्यापादयितुं शक्यत्वेन, जातिपक्षेऽपि जात्याश्रयगतबहुत्व एव बहुवचनम्, न 'तदवयवगतबहुत्व इति समाधानसंभवेन च जातिपक्षाश्रयेण शङ्कोपपादनानोचितात् । एतेन "अत्रोत्तरम् — अर्थेष्विति । अस्याप्यर्थः भावः । द्रव्यं शब्दार्थः । तत्राभिधेयगतमेव बहुत्वमाश्रीयते । वृक्षशब्दस्य चावयवी वाच्यः, न त्ववयवाः । आकृतिपक्षेऽपि प्रत्यासत्त्या तदाधारगतमेव बहुत्वमाश्रीयते, न त्ववयवगतम् । 'द्वाराः' इत्यादौ त्ववयवावयव्यभेदविवक्षा बहुत्वमाकृत्याधारगतमेव बहुवचनवाच्यमित्यदोषः" इत्यपि तदुक्तिरिस्ताः । उपक्रमविरोधात् । दूषणं जातिपक्षे, समाधानं तु व्यक्तिपक्ष इति ह्युपक्रमानुरोधेन गम्यते । समाधानं तु पक्षद्वये । स एष उपक्रमविरोधः । शङ्कासमाधानयोः पक्षद्वयसाधारण्येन व्यर्थं पक्षभेदनिर्दर्शनम्, अध्येतृमनःखेदकरं चेत्त्यन्यदेतत् । द्वारशब्दप्रमु-तीनां नित्यं बहुवचनान्तत्वं स्वभावसिद्धमित्येवाश्रयितुं युक्तत्वेनावयवगतबहुत्वमाश्रयेन बहुवचनोपपादनमयुक्तम्, अवयवगतबहुत्वविवक्षायां मानाभावात् । तत्र शब्दशक्तित्वाभावस्य मानत्वे

१ अवयवानामवयव्यात्मत्वादिति — प.

२ टावादिवेति — प.

३ भाष्ये 'न वै कर्मादयः' इत्यत्र 'नैव कर्मादयः' इति पाठः स्वीकृतः ।

४ भाष्ये 'एकत्वादिविषयि वै विभक्त्यर्थेषु' इत्यत्र 'एकत्वादिविषयि च विभक्त्यर्थेषु' इति पाठः

आश्रितः ।

५ भाष्ये 'अन्तरेण भावप्रत्ययम्' इत्यत्र 'अन्तरेण प्रत्ययम्' इति पाठो रत्नप्रकाशकृत इति भाति ।

६ पा. सू. ५. १. ११९.

७ तद्द्रव्यगत — प, फ.

आश्रीयमाणे तद्धेतोरेव तद्धेतुत्वौचित्येन 'वकवचननीयत्वाच्च । यदप्युक्तं तेनैव 'अन्योऽगृहीता-
मिप्राय आह — यद्येवमिति । अर्थशब्दो भवता वस्तुपर्यायः प्रयुक्तः, मूलादीनि च बहूनि वस्तु-
नीति मन्यन्ते' इति । तदपि न, अगृहीताभिप्रायत्वेऽपि 'दाराः' इत्यत्र तदुक्तन्यायेन शङ्कोपपत्तेः ।
'अर्थेषु' इत्यनेन हि प्रकृत्यर्थो विवक्षितः, न वस्तुमात्रम् । अवयवाश्चावयव्यनतिरिक्ता इति ।
यदप्युक्तं तेनैव "एवं तर्हीति । अयमर्थः — नेदं स्वातन्त्र्येण विधायकम्, किं तर्हि,
विहितानामनेन नियमः क्रियते । 'बहुवचनादिभिर्निष्पन्नशब्दसंज्ञाभिः सुप्तिङोऽत्र प्रत्याव्यन्ते ।
'तेषां च शास्त्रान्तरेण स्थिते विधाने इदमारभ्यमाणं सन्नियमार्थं भवति । न त्विदमेव विशिष्टा-
नुवादेन सुप्तिङां विधायकमित्येतत् 'शब्दसंज्ञाः' इत्यनेन प्रदर्श्यते" इति । तदपि न, शङ्काया
विधिनियमसाधारण्येन प्रवृत्तत्वेन विधिनियमविचारस्याग्रे कर्तव्यत्वेन नियमपरत्वकथनस्यासंबद्ध-
प्रलापत्वात् । न हि तत्कथनमात्रेणावयवावयव्यभेदविवक्षाप्रयुक्तद्रूपणपरिहारो भवति । एतेन
"येष्वर्थेष्विति । क्वचित् पाठः 'एवं तर्हि येष्वर्थेषु' इति । 'एकवचनम्' इत्यादि तु भाष्यं
नास्त्येव । अयमर्थः — पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः । तथा हि — दधि पश्येत्यादौ विभक्तिश्रवणमन्तरे-
णापि पञ्चाप्यर्थाः प्रतीयन्ते स्वार्थादयः । अनेन तु नियम्यन्ते । तत्र कर्मादिशक्त्येकार्थ-
समवेत एव बहुत्वे बहुवचनं भवति, न त्ववयवगते" इत्यपि तदुक्तिः प्रत्युक्ता । 'एवं तर्हि
येष्वर्थेषु' इति पाठे योऽर्थः स एव पाठान्तरेऽपीत्याश्रयितुं युक्तत्वेन पाठान्तरानुसारेण नियमपर-
त्वकथनस्यासंबद्धप्रलापताया दाढ्यार्त्ता । 'कर्मादिशक्त्येकार्थ' इत्यादिप्रतिज्ञामात्रेण हेतुरहितेन
समाधानानौचित्याच्च । यदप्युक्तं तेनैव 'एकत्वादिवचनीति । वाक्यैकवाक्यत्वे सति महावाक्यं
संपद्यते — कर्मण्यनभिहिते यदेकत्वं तत्रैकवचनमित्यादि' इति । तदपि न, "कर्मणि द्वितीया'
इत्यादीनां 'बहुषु बहुवचनम्' इत्याद्योश्च नियमपरत्वेन तयोस्तु महावाक्यतासंभवात् । स्वा-
तन्त्र्येण परस्परनिरपेक्ष्येणैव द्विविधस्यापि नियमस्योपपादयिष्यमाणत्वाच्च । प्रकृतमनुसरामः ।
उक्तदोषान् परिहर्तुं प्रतिजानीते — नैष दोष इति । सामान्यत एकवचनम् । गुणिविशेषक
इति । शेषपष्ठ्या समासः । एतेन 'अत एव वचनादनित्यः पठ्योसमासप्रतिषेधः' इति कैयटो
निरस्तः । शेषपठ्योमादाय भाष्यस्योपपन्नत्वेन तदनित्यत्वशपकतानौचित्यात् । पठः शुक्ल इति ।
शुक्लशब्दोऽत्र मतुल्लोपादमेदोपचाराद्वा द्रव्यपरः । तदेति । यदा द्रव्यपरता गुणशब्दस्य तदा
विना भावप्रत्ययं गुणपरत्वं न भवति । सति तु तस्मिन् भवति गुणपरत्वम् — पटस्य शीकलघ-
मिति भावः । तदयं निगलितार्थः — यथा शुक्लादिशब्दानां विना मतुपा द्रव्यपरत्वं तथैकादि-
शब्दानां विना भावप्रत्ययं संख्यापरत्वमिति । यथाश्रुतभाष्यं तु शङ्कितुबुद्धिपरीक्षणाय प्रवृत्त-
मित्येकादिशब्दानां लोकप्रसिद्धसंख्येयपरतोपपन्ना । कर्मादिभिरेकत्वादीनिति । इदमेकादिशब्दा
अत्र संख्यापरा आश्रीयन्त इत्येतदागमेन प्रवृत्तम्, न तु "द्वयेकयोद्विवचनैकवचने" बहुषु बहुवचनम्
इति सूत्रार्थवर्णनवेलायां "कर्मणि द्वितीया" इत्यादिसूत्राण्यपकृष्यन्त इत्याशयेन, विनैव तदपकर्ष-
मिष्टसिद्धेः । एवं चैतद्भाष्याशयानभिज्ञानां तेषामेकवाक्यत्ववुद्धिभ्रमरूपेति स्पष्टमेव मुच्यताम् ।
फणमिति । बहुत्वस्यैकत्वात् 'बहो' इति भाष्यम्, न तु 'बहुषु' इति [इति] भावः । संख्येय-

१ वकवचनन्यायः लो. न्या. द्वितीयभागे पुटम्

५१.

२ अन्य 'अगृहीतपत्तेः' इत्यनेनान्ययः ।

३ 'बहुवचनादिभिः' इत्यतः प्राक् 'बहुषु' इत्य-
धिकम् — १, ५.

४ तेषां तु शास्त्रान्तरेण — फ.

५ पा. गू. २. ३. २.

६ अममवादिनि छेदः ।

७ पा. गू. १. ४. २२.

८ पा. गू. २. ३. २.

प्रसिद्धो बहुशब्दो लक्षणया संख्यापरश्चेदपि स्वाभाविकबहुवचनपर एव भवति, यथा गङ्गाशब्द-
स्तीरलक्षकोऽपि स्वाभाविक आवन्त इत्याशयेनैतन्निर्देशबलेन दोषान्तरमपि निराकृतमित्याह —
एतदेवेति । एतेन 'आश्रयगतं बहुत्वं बहुत्वे गुणे आरोप्य निर्देशः कृतः । तस्यैतत् प्रयोजनं
मिन्नवस्त्वाधारस्य बहुत्वस्य संख्यारूपस्य ग्रहणं यथा स्यात्, एकाश्रयवर्तिनो वैपुल्यरूपस्य मा
भूदिति' [इति] कैयटो निरस्तः । 'तत्प्रयोजनाविवक्षायां बहुत्वसंख्यापरस्य बहुशब्दस्य 'वहौ'
इत्येकवचनान्तत्वेऽवेति तेन सूचितत्वेनाप्येतद्वृद्धिनाशापत्तेः । न हि बहुत्वसंख्यायां 'वहौ'
इतीष्टम् । अस्त्येव संख्यावाचीति । संख्येयवाचित्वेऽपि संख्याया विशेषणत्वेनाभिधानादिति
भावः । तस्यैव प्रयोग इति । 'इत्येके' 'तदेके' इत्यादिरिति शेषः । तथा च संख्यापरद्वि-
शब्दसाहचर्येणैकशब्दस्य संख्यावाचिन एव ग्रहणान्न तथातिव्याप्तिरिति भावः । ननु 'बहुषु बहु-
वचनम्' इत्यत्र बहुशब्दस्य संख्यापरत्वेऽपि संख्येयानुरोधेन बहुवचनान्तता यथाम्युपगता तथा
'द्व्येकयोः' इत्यत्र 'द्व्येकेषु' इति बहुवचनं कुतो न प्रयुक्तमिति चेन्न, लोके द्व्येकशब्दस्य संख्येय-
परतया प्रयोगाभावेन संख्यालक्षकावयवकाद् द्वन्द्वाल्लक्ष्यगतसंख्यानुसारेण द्विवचनस्य न्याय्यत्वात् ।
द्व्येकादिशब्दानां संख्येयपरत्वेनासाधुत्वं नेत्यत्र स्वरूपसूत्रगतं 'सन्तु तद्धेकशेषशब्दाः' इत्यादि-
माष्यं मानम् । एतेन 'द्वित्वैकत्वयोश्च द्व्येकशब्दौ वर्तते' इति द्विवचननिर्देशः । अन्यथा बहु-
वचनं स्यात्' इति कैयटो निरस्तः । संख्येयपरत्वेन द्व्येकशब्दप्रयोगस्यैवाभावेन तत्र बहुवचन-
स्वीकारस्यायोगात् । प्रकृतसूत्रप्रमृतिद्विसूत्र्या नियमपरत्वप्रतिपादकं वार्तिकमवतारयति — किमर्थ-
मिति । 'अविशेषेण विधानादिति । विशेषेण विधाने तत् एवेष्टसिद्धौ प्रकृतद्विसूत्र्यनर्थिका
स्यात् । 'दृष्टविप्रयोगत्वाच्चेति । विरुद्धप्रयोगश्चेल्लोके न स्यात् तदा अविशेषविहितानामपि
प्रयोगेण विशेषावगतिः स्यादिति सानर्थिका स्यात् । तथा च तदुभयाभावाभिनियमार्थतास्या द्वि-
सूत्र्या युज्यत इति भावः । ननु लोके विरुद्धप्रयोगः कुत्र दृष्ट इत्यत आह — दृश्यते खल्विति ।
अक्षीणि म इति । अक्षिणी इत्येव तत्र वक्तुमर्हमिति तस्य विरुद्धप्रयोगत्वम् । तथा च प्रकृत-
द्विसूत्र्याभावे तादृशप्रयोगस्यापि साधुत्वं स्यादिति भावः । नियमविशेषविचारपरवार्तिकान्यवतारयति
— अर्थतस्मिन्निति । असुबन्तत्वादिति । असंख्यत्वादसुबन्तता, तत्त्वादपदत्वमिति भावः । अर्थ-
नियमे सिद्धमिति । अव्ययानां पदत्वमिति शेषः । अर्थनियमपक्षे हि प्रत्यया अनियता
इति निःसंख्येयसंख्येययोऽपि भवन्ति । प्रत्ययनियमेऽपि न दोष इत्याह — अथवेति ।
प्रत्ययनियमोपयोगित्वं चतुर्थचरणस्य चेदप्युक्तार्थनियमपराद्यचरणत्रयेण सह श्लोकवार्तिकं पठति
— सुपां कर्मावय इति । अनभिहिताधिकारस्य प्रत्याख्यातत्वादिति भावः । प्रसिद्धो नियमस्त-
त्रेति । तत्र तथा सति, अर्थनियमः प्रसिद्धः, सूपादत्वात् सुबोधत्वाच्चेति भावः । नियमः
प्रकृतेषु वेति । वाशब्दः पक्षविकल्पपरः, न त्वेकस्मिन् पक्षे युक्तिविकल्पपरः । एतेन " 'कर्मणि
द्वितीया' इत्यादेः प्रकरणस्य 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यादिसूत्रेण सहैकवाक्यता । तिङ्र्थं त्विह
तस्माद् भेदेन सूत्रद्वयमुपात्तम् । तत्रैकस्मिन् कर्मणीत्येवं गुणगुणिनोः सामानाधिकरण्येन संवच्चे
सति संख्याकर्मादयश्च सुपांमर्या भवन्ति' इति निरस्तम् । तेषां पदैकवाक्यतायां मानप्रयोजन-

वेण विधानात्' इति निर्णयसागरमुद्रिते पाठः ।

^१ तत्प्रयोजनाविवक्षायां — प.

^२ पा. सू. १. ४. २२.

^३ महामाष्यम्. १. २. ६४.

^४ वार्तिके 'अविशेषविधानात्' इत्यत्र 'अविशे-

^५ 'दृष्टविप्रयोगाच्च' इत्यत्र 'दृष्टविप्रयोगत्वा-
च्च' इति पाठः, हरयाणानिर्णयसागरमुद्रितयो-
रधो निदिष्टः ।

^६ पा. सू. २. ३. २.

संभवानामभावात् । वाक्यैकवाक्यतायां तादृशार्थकथनस्याजागलस्तनायमानत्वाच्च । प्रकृतार्थ-
नैरपेक्ष्येण सामान्यतः प्रत्ययनियमाश्रयणेऽपि न दोष इत्याह — अथवेति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यहरिहरेन्द्रभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशिवरामेन्द्रसरस्वती-
योगीन्द्रविरचिते भाष्यसिद्धान्तरत्नप्रकाशे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे
द्वितीयमाह्निकम्

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे तृतीयमाह्निकम्

कारके. १. ४. २३.

[२, ३७६-३८६]

(उद्घोषितम्) शब्दार्थयोर्द्वयोरपि लोकप्रसिद्धत्वात् प्रश्नायोगमाशङ्क्याह — सप्तमीति । संज्ञात्वान्यविशेषणत्वयोरसंभवात् सूत्रवैयर्थ्याशङ्क्यमिति भावः । व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमीत्यत्र च मानामात्रः । विशेषणत्वेनेति । कारकं ध्रुवमपादानमित्येवंरूपेणेत्यर्थः । कारकादिति । आशिपि गम्यमानायां कारकादुत्तश्रुतयोरेव क्तान्तयोरन्त उदात्तः स्यात् संज्ञायाम् । देवा एनं देवासुदेवदत्तः, विष्णुरेनं श्रूयाद्विष्णुश्रुतः । अत्राशीलिङ्गा आशिपः प्रख्यापनं क्रियते । समा-सस्तु देवदेवदत्तः, विष्णुना श्रुतः, इति 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इत्यनेन । कारकत्वमपि षण्णा-मेवेति नातिप्रसङ्गः, अत आह — तद्वचतिरिक्तं चेति । तथा चापादानादिसंज्ञारहितस्यापि कारक-स्य 'दत्तश्रुतशब्दाभ्यां शेषपष्ठ्या सुप् सुपेति वा यत्र समासस्तत्राप्येव स्वरः स्यादिति भावः । भाष्ये व्यत्यये सामर्थ्यं प्रमाणमुक्तमित्यभिप्रेत्याह — सुपामिति । लोके चेति । कुर्वद्रूपत्वमन-पेक्ष्य ध्रुवादीनां वाचकत्वेन कारकशब्दस्य लोके प्रसिद्धिर्नास्तीत्यर्थः । भूतेति । सिद्धस्याधि-करणत्वं संभवतीति सप्तमी भूतविभक्तिः । भाव्यमानेति । भूतमाविशाधारणेत्यर्थः । भाष्ये 'स कथमिति । सः संज्ञिनिर्देशः कथं कर्तव्य इत्यर्थः । अन्यथासिद्धिमाशङ्क्य निराह — यद्य-पीति । प्रत्ययसंज्ञायाः सनादय इवेत्यर्थः । वैशिष्ट्यमेवाह — यत्क्रियाया इति । संज्ञापक्ष इति । विशेषणत्वे तत्समावेशो भवतीति भावः । योगविभागेन संज्ञायामपि पर्यायः स्यात्, न समावेशः, अत आह — अन्तरेणापीति । वचनसामर्थ्यात् योगविभागसामर्थ्यात् । समावेशः किमर्थः, अत आह — समावेशस्येति । स्तम्भेरम् इति । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । भाष्ये इतरथा अकारकस्याप्यपादानसंज्ञायाम् । ग्रामस्यापादानत्वं तावदाह — यथेति । कारकत्वं तु नास्तीत्याह — आगमन इति । निर्वर्तकत्वेति । क्रियानिर्वर्तकत्वं कारकत्वमित्याशयः । तत्र हेतुः — समीपेति । साक्षात्क्रियानिर्वर्तकत्वस्याविवक्षितत्वात्, विवक्षाधीनत्वात् कारकाणाम् । अत एव 'स्थाली पचति, स्थाल्यां पचति' इति प्रयोगः । ननु ग्रामस्याप्यपाययोगोऽस्तीत्युक्तम्, अत आह — 'स हीति । विद्यमानोऽप्यविवक्षित इत्यर्थः । सोऽपि विवक्ष्यताम्, अत आह — ग्रामादिति । वस्त्वन्तरेति । तदा 'समीपात्' इत्यस्य ग्रामविशेषणत्वप्रतीतेरित्यर्थः । न त्विति । तद्वोधकपष्ठ्यभावादित्यर्थः । निर्वर्तकं कारकसंज्ञमित्यनुक्ती दोषान्तरमाह — भाष्ये कर्मसंज्ञा-

^१ श्रुत्यात् — अ, ऋ.

^२ पा. सू. २. १. ३२.

^३ दत्तश्रुताभ्यां — ऋ.

^४ व्यत्ययसामर्थ्यं — ऋ.

^५ भूतविभक्तेः — अ, ऋ.

^६ 'संज्ञिनिर्देशः कर्तव्यः' इत्यस्यानन्तरं

'स कथं कर्तव्यः । साधकं निर्वर्तकं कारक-संज्ञं भवतीति वक्तव्यम्' इत्यन्तमदृश्यमनो भाष्यपाठ इति ज्ञायते ।

^७ पा. सू. ६. ३. १४.

^८ न हीति — अ; स चेति — ऋ.

प्रसङ्ग इति । 'चक्षिडः ख्याम्' इति ख्याभादेशोऽत्र न भवतीत्याह — वर्जनं इति । अकथित-
शब्दस्य वर्जनार्थत्वे ब्राह्मणस्य कथं कर्मसंज्ञाभावः, अत आह — वर्जनं चेति । सजातीयस्येति ।
प्रकृते कारकत्वेनैव साजात्यम्, अन्यस्यातिप्रसक्तत्वात् । तद्वर्जनं चापादानत्वादिनेत्यर्थः । न
त्विति । कारकत्वामावादित्यर्थः । 'तदैष दोषः' इत्येतदुपपादयति — अप्राधान्यस्येति । पुत्र-
स्याप्यप्राधान्यमाह — पन्था इति । 'ग्रामस्य समीपात्' इत्यनेन गतार्थत्वं निराह — ग्रामस्येति ।
'वृक्षस्य पर्णम्' इत्यत्रापायाभावेऽपि प्रयोगदर्शनादविवक्षेत्याह — तथा हीति । 'सति हीति ।
अवधितो विश्लेषपूर्वकगतिरित्यर्थः । प्रत्यक्षेण ज्ञानात् 'न जायते' इत्ययुक्तम्, अत आह —
शब्देनेति । [अ] 'शब्देऽप्यज्ञानं नास्तीत्याह — प्रत्यासत्त्येति । ननु वर्जनपक्षे एतदपि समा-
हितम्, अत आह — अप्रधानेति । महासंज्ञायान्वयत्वं कथं लभ्यते, अत आह — महत्या इति ।
विशिष्टाः 'किंचिद्विशेषयुक्ताः । अन्यथैकाक्षरसंज्ञामेव कुर्यात् । विशेषान्तरस्यापि संभवात्
क्रियानिर्वर्तकत्वरूपविशेषलामः कथम्, अत आह — यद्विशेषेति । संज्ञाशब्दे प्रतीयमानावयवार्था-
तिरिक्तविशेषान्तरकल्पने मानाभावादिति भावः । नन्वन्वयत्वेऽपि ब्राह्मणस्याकथितस्य कथं
कर्मत्वाभावः, तस्यापि किंचिन्निर्वर्तकत्वेन कारकत्वात्, अत आह — साध्यत्वेनेति । शब्दात्
करोतिशब्दात् । आख्यातशब्दात् सर्वत्र क्रियाया एव साध्यत्वेन प्रतीतिः, तदुपरागेण तु ब्रव्या-
दीनाम् । ब्राह्मणस्य तु न क्रियानिर्वर्तकत्वलक्षणकारकत्वमित्यप्रधानत्वरूपाकथितत्वेऽपि न कर्म-
संज्ञेति भावः । कर्तृमिन्नानामपादानादीनां कारकसंज्ञाभावमुपपादयति — करोतीति । 'कर्तृशब्दः'
इति वाच्यवाचकभावसंबन्धे पठ्योसमासमभिप्रेत्याह — कर्तृवाचीति । समूहरूपा क्रिया
प्रतिकारकं न मित्रा, अत आह — स्वव्यापार इति । स्वव्यापारे किं मानम्, तत्र स्वतन्त्राणां
'वा कथं करणादिभावः, अत आह — तदनुष्ठानेति । 'स्वव्यापारोत्पादनद्वारेत्यर्थः । प्रधानेति ।
करणादिभावेनेत्यादिः । क्रियाभेदेन कर्तृत्वकरणत्वयोरविरोध इति भावः । प्रधानकर्तृसंनिधानेऽपि
स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यं 'न विहृन्यत इत्याह — कन्निति । अनिवर्तनात् धारणादिक्रिया स्यात्यादि-
मात्रेण निर्वर्त्यते, न तु देवदत्तादिनेत्यर्थः । संभयनम् उत्पत्तिः, सा स्यात्वास्तदानीं नास्ति, अत
आह — ग्रहणेति । तण्डुलप्रक्षेपानुकूलतया स्थितिमिति यावत् । स्थालीधारणं चुल्लघा व्यापारः,
न स्थान्याः, अत आह — स्थिरत्वादिति । मविष्यत्प्रयोगोऽ'शानुपयुक्तः, 'एघाः पचन्ति' इति
तद्व्याख्यानमाप्यविरोधश्च, अत आह — भविष्यदिति । कारकाणां संभावनापेक्षत्वमाह — फर्त्र
हीति । अनेन 'ज्वलिष्यन्ति' इति बुद्ध्या नियततानामेधानां ज्वलनं व्यापार इति भाष्यार्थो
ज्ञेयः । पचिः प्रधानव्यापारे वर्तते, न कारकप्रातिस्विकव्यापारे, अतः कथम् 'एघाः पचन्ति'
इति प्रयोगः, अत आह — अनेकार्थत्वादिति । अनेकार्थत्वस्यान्याप्यत्वाल्लक्षणात्माह — तादर्थ्या-
हेति । 'न तूणेन' इत्यस्य घेयर्थ्यं निराह — अन्यथेति । येन व्यापारेण परशोऽच्छिदिकरणत्वं
न न व्यापारस्तृणस्येत्यन्यव्यतिरेको । निदर्शनायेति । भव्यकारकव्यापारेष्वेवमेवान्यव्यतिरेक-
ज्ञानापेक्षार्थः । निदर्शनाभावमेवाह — न हीति । विश्लेषामावादल्लाहकः कथमपादानम्, अत

१ पा. म. २. ४. ५४.

१ 'मत्' इति नाग्नि — ऋ.

१ प्रक्षेपे 'मनि रययो' इत्यत्र 'मनि रययो'
इति निरुक्तमागम्युद्धे पाठः ।

१ संक्षिप्तमन्त्रसंज्ञाभावेऽपि भावः ॥ शब्दस्य-
भावः — अ, शब्दस्य भावः — ऋ.

१ निचिद्विशेषयुक्ताः — ऋ.

१ 'नेनेति' इत्येव प्रतीकः 'अ, ऋ' कोनायो-
द्वयस्येति ।

१ यान्तो नाग्नि — ऋ.

१ स्वव्यापारोत्पादनव्याख्यानार्थः — अ.

१ 'न' इति नाग्नि — अ.

१ 'अत्र' इति नाग्नि — ऋ.

आह — निस्सरणेति । निस्सरणमङ्गं साधनं यस्येति बहुव्रीहिः । पृथग्भाव इति । कर्तृत्वेऽ-
पृथग्भावस्य वक्ष्यमाणत्वादत्र पृथग्भावविवक्षोक्ता । बलाहकान्निसृत्य विद्योतत इत्यर्थः ।
अधिकरणत्वानुकूलव्यापारमाह — स्थित्यङ्ग इति । पूर्वबहुव्रीहिः । अमेदविवक्षया कर्तृत्वमाह
— 'विद्युत इति । एकेनैव दृष्टान्तेन सर्वत्र प्रातिस्विकव्यापारसिद्धिरित्याह — स्वव्यापारेति ।
अनुष्ठानम् उत्पादनम् । ग्राम आगच्छतीति प्रयोगाभावे हेतुमाह — ग्राम इति । कथमत्र स्व-
व्यापारानवगमः, अत आह — शब्दशक्तीति । नन्वत्र प्रातिस्विकव्यापार एव नास्ति, किं शब्द-
स्वभावकल्पनेन, अत आह — वस्तुत इति । ग्राम आगच्छतीति प्रयोगस्य कदाप्यभावे तद्व्या-
पारस्य कारकव्यपदेशप्रयोजकत्वं कथम्, अत आह — प्रतीयमानोऽपीति । कारकव्यपदेशो
निबन्धनं प्रयोजनं 'यस्येति विश्रुतः । तद्व्यपदेशप्रयोजक इति यावत् । 'गृहं प्रविश, पिण्डीं भक्षय'
इति 'प्रतीयमानभक्षणक्रियेप्सितस्य कर्मत्वं दृष्टान्तः । द्वयोः सावकाशत्वे परत्वं व्यवस्थापकमिति
तदाह — अपादानादीनामिति । 'न वा' इत्यनेन कथं कर्तृसंज्ञाव्यावृत्तिः, स्वव्यापारं प्रति 'स्वा-
तन्त्र्यानिवर्तनात्, अत आह — उद्भूतेति । देवदत्तादेः स्वातन्त्र्यमविवक्षित्वा स्वव्यापारे स्वा-
तन्त्र्यविवक्षा उद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षा । देवदत्तस्य 'स्वातन्त्र्यविवक्षादशायाम् उद्भूतपारतन्त्र्य-
विवक्षा । न्यग्भावात् तिरोभावात् । प्रधानसंनिधावङ्गानां 'स्वकार्यप्रवर्तकत्वे दृष्टान्तः —
यथेति । तदनुपयोगि राजानुपयोगि । प्रक्षालनादेरपि पाकसाधनत्वात् तत्करणस्यावश्यकत्वात्
'न वा' इत्ययुक्तम्, अत आह — प्रक्षालनाद्यभावेऽपीति । सामग्रीतः कार्योत्पादेऽपि कारका-
न्तरप्रवर्तकत्वेनानन्याधीनप्रवृत्तिकत्वेन वैवक्षिकं कर्तुः प्राधान्यमित्याह — तदधीनेति । 'सोमादौ
न्तरप्रवर्तकत्वेनानन्याधीनप्रवृत्तिकत्वेन वैवक्षिकं कर्तुः प्राधान्यमित्याह — तदधीनेति । 'सोमादौ
प्रधानकर्तुः प्रतिनिध्यभावेनापि प्राधान्यनिश्चय इत्याह — प्रतिनिधीति । कर्त्रभावे कार्यं न
जायते । अव्यभिचारादपि कर्तुः प्राधान्यमित्याह — करणाद्यभावेऽपीति । प्रधानसंनिधौ
स्वातन्त्र्याभावेन कर्तृत्वाभावेऽपादानादीनां कारकत्वं न स्यादिति शङ्कते — ननु च भोः प्रधानेना-
पीति भाष्ये । अर्थः प्रयोजनम् । अनेनेत्येतदेवाह — भाष्ये [अधि] करणं कारकमिति । एवं
व्यपदेशोन्तार्थ इत्यन्वयः । पुनरुक्तत्वादेवं व्यपदेश एव न संभवतीति शङ्कां चोदक एव निराह
— न हीति । 'उभौ च' इत्येतद् विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिकथनपरतया व्याचष्टे — ततश्चेति ।
स्वातन्त्र्ये कारकत्वम् । पारतन्त्र्ये कारकत्वाभावात् 'कारकं करणम्' इति विशेषणविशेष्यत्वं न
संभवतीत्यर्थः । प्रधानक्रियाकर्तृत्वेनैव करणादीनां कारकसंज्ञेति भाष्यार्थमुपपादयति — सर्वेषा-
मिति । तर्ह्यपादानादिसंज्ञाभेदः किंनिबन्धनः, अत आह — अवान्तरेति । प्रातिस्विकव्यापारे-
त्यर्थः । उभयत्र दृष्टान्तमाह — यथेति । 'मातापितरौ पुत्रं जनयतः' इत्यत्रेत्यर्थः । भेदविवक्षायाम्
अवान्तरव्यापारस्येत्यादिः । तर्हि करणत्वाद्यवस्थायामपि कर्तृसंज्ञा स्यात्, प्रधानक्रियाकर्तृत्वस्य
तदानीमप्यनपायात्, अत आह — क्वचित्ति । कारकत्वादेवेति । स्वतन्त्रग्रहणं विनापि कारकं

१ विद्योतत इति — अ, ऋ.

२ सिद्धेरित्याह — अ.

३ एवमन्मन्मटेन बहुव्रीहिकरणात् प्रदीपे 'कारक-
व्यपदेशनिबन्धनः' इति पाठोऽमिसंहित इति
माति । अन्यथा निमित्तपर्यायनिबन्धन-
शब्देन षष्ठीतत्पुष्पस्यैव युक्तत्वात् ।

४ गम्यमानभक्षण — अ.

५ न चेत्यनेन — अ, ऋ.

६ स्वातन्त्र्यानिवर्तनात् — अ, ऋ.

७ स्वातन्त्र्याविवक्षा — अ.

८ स्वकार्यप्रवर्तकत्वे — अ.

९ सोमयागादावित्यर्थः । सोमभावे पूतीकृणा-
न्यमिषुणुयादिति सोमलताभावे पूतीक-
तृणानि प्रतिनिधित्वेन विधीयन्ते । तद्वत्
यागकर्तुः प्रतिनिधिर्नोच्यते । अतस्तस्य
प्राधान्यमिति ।

'क्रियाकर्तृ कर्तृसंज्ञमित्यर्थलाभ इत्यर्थः । यद्यपि तत्र स्वतन्त्रग्रहणाभावे करोतीति कारकमित्यत्र सर्वकारकसाधारणं क्रियासाधनत्वरूपं कर्तृत्वमायाति, न तु स्वातन्त्र्यम्, तथापि लौकिकप्रयोगेऽप्रतीतस्य स्वातन्त्र्यस्य वचनेनापि प्रतीत्यनुपपत्तेः स्वातन्त्र्यं लभ्यते । नियममेवाह — तेनेति । तर्हि करणादीनां कारकसंज्ञापि न स्यात्, अत आह — कारकेति । विधानेति । कारकसंज्ञाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः । नन्वान्तरव्यापारभेदेन कारकाणामसांकर्यात् संज्ञाद्वयसमावेशाप्रसङ्गात् परत्वाद्वचवस्थापादानादिसंज्ञानां न स्यात्, अत आह — यत्र चेति । शक्तीनां कारकशक्तीनाम् । निमित्तनिमित्तभावेन अङ्गाङ्गिभावेन । तदा त्विति । 'असिस्तैक्ष्ण्येन 'छिनत्ति' इति प्रयोगदर्शनादेवमुक्तम् । न हि सर्वत्र करणापेक्षा, 'आस्ते' इत्यादौ व्यभिचारस्योक्तत्वात्, 'स्थाली पचति' इत्यादावधिकरणान्तराभावाच्च । आत्मन इति । 'तैक्ष्ण्यमात्मना 'छिनत्ति' इति प्रयोगदर्शनात् । विवक्षेति । तैक्ष्ण्यत्वेनात्मत्वेन चेत्यर्थः । कर्तृत्वकरणत्वयोर्मिन्नाश्रयत्वात् करणत्वस्य कर्तृत्वं कथं बाधकम्, अत आह — वस्तुस्थित्येति । कर्तरि व्युत्पन्नकारकशब्देन कथं क्रियामिधानम्, अत आह — सा हीति । विशिष्टेति । कर्तृकरणादिव्यपदेशस्य क्रियानिमित्तत्वात् क्रियाया व्यपदेशविशेषकर्तृत्वम् । यद्वा, कर्तृकारकमित्यादिकारकव्यपदेशस्य क्रियानिमित्तत्वात् कारकव्यपदेशकर्तृत्वम् । यद्यपि करोतीति कारकमिति क्रियाकर्तृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम्, तथापि व्यपदेशविशेषोऽपि क्रियैवेति न तद्विरोधः । कारकशब्दस्य सामान्ये नपुंसकस्य क्रियापरत्वेऽपि क्लीबत्वाविरोधः । पूर्वं प्रथमार्थे सप्तमीत्युक्तम् । तत्र क्रियायाः कथमपादानादिभिः सामानाधिकरण्येनान्वयः, क्रियाया अपादानाद्यधिकरणत्वाभावात् सप्तम्यनन्वितैव, अत आह — विषयत्वेनेति । वस्तु अर्थः । निर्धारणेति । अक्रियापक्षे विषयसप्तम्ययोगान्निर्धारणसप्तम्या विशेषणत्वं वाच्यम् । तथा च बहुवचनप्रसङ्गः । संज्ञापक्षे विभक्तिव्यत्ययो वाच्यः । क्रियापक्षे तद् रूपणद्वयं नास्तीति भावः । अस्मिन् पक्षे 'कारकादुत्तथुतयोः' इत्यत्र क्रियाग्रहणप्रसङ्गः । अपादानादिग्रहणं च तत्रेप्यते, अत आह — कारकादिति । स्वरितत्वादिति । स्वरितेनाधिकारावगतिरिति पक्षस्यापि तत्र स्थापितत्वादिति भावः ॥

[२, ३७६-३८६]

(रत्नप्रकाशः) करोति क्रियामिति कारकम्, साधनमित्यर्थः । तत्र प्रथमार्थे व्यत्ययेन सप्तमी । सैयमपादानादिसंज्ञकानामन्वयां संज्ञाधिकृता । तदेतावदविद्वान् पृच्छति — किमिदमिति । कस्यायं निर्देश इत्यर्थः । एतेन "सप्तमीनिर्देशान्न तावत् संज्ञात्वेनाधिकारः, संज्ञाया भाव्यमानत्वेन प्रथमान्तनिर्देशस्य न्याय्यत्वात् । अथ विशेषणत्वेनाधिकारः, तदा "कारकादुत्तथुतयोरेवाणिपि' इत्यादावपादानादिसंज्ञाविकलस्यापि कारकस्य ग्रहणं स्यात् । पदविधत्स्यैव चेप्यते । तद्वपतिरितं च कारकमस्ति, यथा नटस्य शृणोतीति प्रश्नः" इति निरस्तम् । 'नामि नमं च' इत्यादौ भाव्यमानस्य नमादेः प्रथमान्तिर्देशाभावात् । विशेषणत्वेन क्रिया-

'कारकमित्यस्य विवरणं क्रियामिति ।

'क्रियामेदेन — ऋ.

'सप्तमि गति — प्र, ऋ.

'मिनमीति — ऋ.

'मिनतीति — ऋ.

'बहुव्रीहिविषयः । क्रियानिमित्तत्वादित्यर्थः ।

'पा. गू. ६. २. १४८.

'पा. गू. ६. २. १४८.

'उगयादिभ्यो यदित्यत्र गयादिभ्यमूत्रम् ।

परस्य कारकशब्दस्य सप्तम्यन्तस्याधिकारेऽप्येतदधिकारप्रसिद्धानामेवापादानादीनां पण्णां^१ 'स्वरि-
तेनाधिकारगतिः' इति न्यायेन ग्रहणसंभवाच्च । संज्ञानिर्देश इति । 'इह हि व्याकरणे' इत्या-
दिना वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । एतेन 'मुपां मुपो भवन्तीति प्रथमायाः स्थाने सप्तमी कृतेति
भावः' इति निरस्तम् । तस्य तद्भावकत्वे मानाभावात् । किं वक्तव्यमेतदिति । 'संज्ञानिर्दे-
शश्चेत् संज्ञिनोऽपि निर्देशः' इति 'वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । एतावत्पर्यन्तं हि कुत्रापि संज्ञानिर्देशं
विना केवलसंज्ञानिर्देशो न कृत इति प्रश्न उपपद्यते । एतेन 'सप्तमीनिर्देशादयुक्तः संज्ञापक्ष इति
भावः' इति निरस्तम् । तेनैव प्रकाशितं तद्भावमवबुद्ध्वा कृताया भावान्तरकल्पनाया मौख्या-
वहत्वात् । न हीति । 'नैप दोषः' इत्यादिना 'वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । एतेन 'सुव्यत्यय उक्तः'
इति निरस्तम् । असंबद्धप्रलापत्वात् । प्रष्टा समाधातुराशयं विज्ञातुं पृच्छति — कथमिति ।
इतरः स्वाशयमाह — इह हीति । प्रतीतपदार्थका इति । प्रसिद्धार्थका इत्यर्थः । ते हि
'तस्यापत्यम्' 'तस्य समूहः' इत्यादयः । किं तत् इत्यत आह — न चायमिति । ध्रुवादीनां
'प्रतीतपदार्थक इति । ध्रुवादपि प्रसिद्ध इत्यर्थः । ननु 'न खल्वपि कृत्रिमा संज्ञा' इत्यस्य
'संज्ञानिर्देशः' इत्युपक्रमगतस्वोक्त्या सह विरोध इत्यत आह — अन्यत्राविधानादिति । तथा
चोक्तविरोधो नेति भावः । संज्ञाधिकार इति । आकडारीय इति शेषः । प्रायेण ह्यत्र संज्ञा
विधीयन्ते । प्रष्टा स्वाशयमाह — कारक इतीति । 'संज्ञिनो निर्देश इति । न होतावति
प्राचीनसूत्रसंदर्भे संज्ञानिर्देशमन्तरेण संज्ञानिर्देशः कृतोऽस्ति । अतोऽत्रापि संज्ञानिर्देशः कर्तव्य इति
भावः । एतेन 'यद्यपि वक्ष्यमाणा ध्रुवादयः, तथापि विशिष्टः संज्ञी निर्देष्टव्यः । यत्क्रियायाः
सावकं ध्रुवादित् तत् कारकसंज्ञमपादानादिसंज्ञं च भवतीति' [इति] निरस्तम् । तस्य तादृश-
शयकल्पने मानप्रयोजनयोरभावात् । प्रत्यासत्त्यैवेष्टसिद्धेः । भाष्यस्य मदुक्तप्रकारेणैवोपपत्तेश्च ।
न हि 'साधकं निर्वर्तकं कारकसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्' संज्ञानिर्देशशब्दविवरणपरं भाष्यं तन्मते
उपपद्यते । निर्वर्तकमिति । क्रियाया इति शेषः । क्रियानिर्वर्तकं च साक्षात्क्रियान्वय्येव, न तु
इतरथा हीति । अधिकारेण संज्ञाश्रयण इत्यर्थः । अनिष्टप्रसङ्ग इति । अपाये गम्यमाने
ध्रुवं वस्तु कारकसंज्ञं भवति, तच्च कारकमपादानसंज्ञं भवतीति व्याख्यायमाने उत्तरसूत्रे ध्रुवत्वा-
विशेषेण समीपस्यैव ग्रामस्याप्यपादानसंज्ञायां 'ग्रामात् समीपादागच्छति' इति स्यात् । इष्टं तु
'ग्रामस्य समीपादागच्छति' इतीति भावः । एतेन 'यथा यो वृक्षशाखयाः पतति वृक्षादप्यसौ
'पतति, एवं यो ग्रामसमीपादागच्छति स ग्रामादप्यागच्छति । ततश्चापाये ग्रामस्य ध्रुवता भवति ।
आगमने तु निर्वर्तकत्वाभावेन, समीपविशेषणत्वेनोपात्तत्वात्' इति निरस्तम् । शाखावृक्षयोरवयवा-
वयविनोरत्यन्तभेदाभावेन शाखाया अवधित्वेन वृक्षस्यावधित्वोपपत्तावपि ग्रामतत्समीपयोर्द्रव्ययोर-
वयवावयविभावाभावेनात्यन्तभिन्नयोरेकापादानत्वेनापरापादानत्वासंभवेन^२ दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोर्वैष-

^१ प्रसिद्धपदार्थक इति — प.

^२ वार्तिके 'संज्ञिनोऽपि निर्देशः' इत्यत्र 'संज्ञिनो
निर्देशः' इत्यपिशब्दरहितपाठः निर्णयसागर-
मुद्रिते ।

^३ 'पतति' इत्यस्यानन्तरम् इतिशब्दोऽधिकः

— प, फ.

^४ अपादानत्वसंभवेन — प.

^१ महाभाष्यम् १. ३. ११.

^२ व्यत्ययो बहुलमित्यनेनेति भावः ।

^३ वक्ष्यमाणाभिप्रायः — प.

^४ वक्ष्यमाणाभिप्रायः — प.

^५ पा. सू. ४. १. ९२.

^६ पा. सू. ४. २. ३७.

म्यात् । समीपस्येव ग्रामस्यापाययोगं स्वीकृत्य 'समीपस्येवागमननिर्वर्तकत्वपरित्यागे माना-
भावात् । आगमनाश्रयेतरागमनजन्यविश्लेषाश्रयत्वेन विवक्षितस्यैव सिद्धान्ते ध्रुवशब्देन विव-
क्षितत्वेन पूर्वपक्षे ग्रामस्य विश्लेषानाश्रयत्वविवक्षायामेवातिप्रसङ्गापादानौचित्यात् । समीपविशेषण-
त्वहेतुनापायानाश्रयत्वसाधकेनापायाश्रयत्वमात्रेणापायजनकव्यापारनिर्वर्तकापायाश्रयस्य तन्निर्वर्तकत्वा-
भावसाधनानौचित्याच्च । नात्र ग्रामोऽपाययुक्त इति । अपाययुक्तसमीपस्य भेदेन विशेषण-
त्वादिति भावः । तदापादानसंज्ञेति । 'भवत्येवेति शेषः । तदेवं कारकेत्यन्वर्थसंज्ञाबलादति-
व्याप्तिपरिहारः सिद्धः । एतेन 'समीपविशेषणत्वेनोपादानादेव ग्रामस्यापाययोगी नास्ति । स हि
संश्लेषपूर्वकः । संश्लेषश्च सन्नसन् वा वृद्ध्या कल्प्यते । स च समीपस्यैव विवक्षितः, न ग्राम-
स्येत्यर्थः' इति निरस्तम् । पूर्ववाक्ये 'अपाये ध्रुवतास्ति' इत्युक्तत्वात् तन्नास्तीत्युक्त्या परस्परं
व्याघातात् । 'ग्रामात्समीपादिति च' इत्युत्तरवाक्ये ग्रामसमीपयोर्विशेषणविशेष्यभावोऽप्यपाया-
श्रयताभ्युपगमेन विशेषणत्वसामान्येनापायाश्रयत्वाभावसाधनानौचित्याच्च । अन्वर्थतामनाश्रित्यै-
वोक्तातिव्याप्तिः परिहृतेति मन्यमानोऽन्यत्रातिप्रसङ्गमाह — कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । अकथित-
शब्दमप्रधानपरं मन्यते । समाधत्ते — नैष दोष इति । अकथितशब्दोऽसंकीर्तितपर आश्रित
इत्युपादानादिसंज्ञाहंस्यैव तत्त्वेनाविवक्षितस्य ग्रहणमिति नोक्तदोष इति भावः । 'परिसंचक्ष्येति ।
वर्जयित्वेत्यर्थः । तदेष दोष इति । ब्राह्मणस्य पुत्रं प्रत्यप्रधानत्वादिति भावः । वृक्षस्य पर्ण-
मिति । पतनक्रियाजन्यविश्लेषस्याश्रयत्वाद् वृक्षस्यापादानसंज्ञाप्रसङ्ग इति भावः । एतेन 'ग्रामस्य
समीपादित्युपाययुक्तार्थान्तरसद्भावात्नास्ति ग्रामस्यापाययोगः । इह त्वर्थान्तरस्यानिर्देशाद् वृक्षस्यैवा-
पाययुक्तत्वमिति भावः' इति निरस्तम् । 'वृक्षस्य पर्णं तच्छाखायाः पतति' इति प्रयोगेऽपि
वृक्षस्यापादानत्वापादनसंभवात् । तत्रापि ग्रामवैपम्यसंभवाच्च । अपायस्याविवक्षितत्वादिति ।
अपायाश्रयत्वस्याविवक्षितत्वादित्यर्थः । तथा च विशेषणविशेष्यभाववद् विवक्षाधीना एवापादा-
नादिसंज्ञाः, न तु वस्तुस्वभावनिवन्धना इति फलितम् । एतेन 'पर्णविशेषणत्वेनैव वृक्षस्य
विवक्षितत्वात् । तथा हि—वृक्षमजहत्यपि पर्णे शाखास्थे भूमि स्पृशति 'वृक्षस्य पर्णं पतति' इति
प्रयोगो भवति । सति ह्यवधौ गतिरपायो भवति, नान्यथा, गतिविशेषत्वादपायस्य' इति
निरस्तम् । विशेषणत्वेनैवेत्येवकारव्यावर्त्याभावात् । वृक्षमजहति पर्णे वृक्षस्य पर्णं भूमि स्पृ-
शतीत्यर्थे वृक्षस्य पर्णं भूमि पतति' इति प्रयोगे सत्यपि तस्य प्रकृतानुपयोगेन तदुपदर्शनस्यासं-
गतत्वाच्च । गतिविशेषजन्यविश्लेषस्यापायपदार्थत्वेन गतेरपायत्वकथने मानप्रयोजनयोरभावाच्च ।
न ज्ञायत इति । शब्देनानुपस्थितत्वात् । एतेन 'प्रत्यासत्त्या तु वृक्ष एव संबन्धित्वेन प्रतीयते'
इति निरस्तम् । 'कङ्कस्य वा कुररस्य वा' इति संशयप्रतिपादनपरमाप्यविरोधात् । यद्यपि
'ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छति' इत्यत्र कर्मसंज्ञातिप्रसङ्गो वारितः, तथापि स्पष्टं भगवता नोक्त-
मिति तत्समाधानं स्पष्टं जिज्ञासुः पृच्छति — अयं तर्हीति । 'अन्वर्थी संज्ञेति ।' तथा च
ब्राह्मणस्य तत्र क्रियान्वयामावेन कारकत्वं कर्मत्वं च न भवतीति भावः । एतेन 'महत्याः संज्ञायाः
करणादनुमीयते — नूनं विशिष्टा ध्रुवादयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः, यद्विशेषदर्शनादनुत्तरा तेषां संज्ञा

^१ समीपस्य वागमन — प.

^२ भाष्ये 'यदा च ग्रामोऽपाययुक्तो भवति, भवति तदापादानसंज्ञा' इत्यत्र 'तदापादान' इत्यतः प्राक् 'भवति' इति रत्नप्रकाशकृत्पाठे नास्तीति प्रतीयते ।

^३ भाष्ये 'कंचित् संचक्ष्याह' इत्यत्र 'कंचित् परिसंचक्ष्याह' इति रत्नप्रकाशकृत्पाठ इति प्रतीयते ।

^४ भाष्ये 'अन्वर्थसंज्ञा' इत्यत्र 'अन्वर्थी संज्ञा' इति व्यस्ततया पाठोऽभिमत इति भाति ।

क्रियते' इति निरस्तम् । व्यर्थप्रलापत्वात् । न हि तेन ग्रन्थेन कश्चन विशिष्टोऽर्थो लभ्यते । करोतीति । करणं निष्पादनम्, तच्च साध्यैकस्वभावायाः क्रियाया एव भवति । घटादेः क्रियमाणत्वं नाम क्रियैकदेशभूतधातुवाच्यफलाश्रयत्वमात्रेण । कारकमित्यत्र ण्वुत्प्रत्ययस्य कर्तरि विहितत्वादन्वयसंज्ञाविज्ञाने कर्तुरेव कारकसंज्ञा स्यात्, नान्यस्येति शङ्कते — अन्वर्थमिति चेदिति । प्रतिकारकं क्रियाभेदादिति । तथा च तत्तत्क्रियां कुर्वतां सर्वेषामपादानादीनां कारकत्वं सिद्धमिति भावः । तत्र त्वेतावान् भेदः — यन्निष्ठा क्रिया धातुनामिधित्सिता स कर्ता भवति । अन्ये तु यथायथमपादानादिसंज्ञा इति । तथा च प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनापादानादीनां कारकत्वमपादानत्वादिकं चोपपन्नम् । कारकसंज्ञामादौ विधाय तद्विशिष्टस्यापादानादिसंज्ञाविधानात् साहित्यं च सामान्यविशेषसंज्ञयोः सिद्धम् । तत्फलं तु 'स्तम्भेरमः' इत्यादावधिकरणत्वात् सप्तमी कारकत्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिध्यति । एवमन्यत्रापि यथासंभवं तत्फलमूह्यम् । प्रधानकर्तृरिति । लोकप्रसिद्धपेक्षयैवमुक्तम् । तेन 'स्थाली पचति' इत्यादिप्रयोगे स्थाल्यादीनां प्राधान्येऽपि न क्षतिः, तद्वचवहारस्य क्वाचित्कत्वात् । तत्र तदा पचिवर्तत इति । यदा 'देवदत्तः पचति' इति प्रयोगस्तदा तत्राविश्रयणोदकासेचनादौ पचिघातुर्वर्तत इत्यर्थः । संभवनक्रियामिति । तण्डुलानां प्रक्षिप्यमाणानामवकाशदानक्रियामित्यर्थः । धारणक्रियामिति । जलं तण्डुलांश्च धृत्वा हि तिष्ठति स्थालीति सार्वजनीनम् । तत्र तदा पचिवर्तत इति । स्थाली पचतीति यदा प्रयुज्यते तदा पचधातुरवकाशदानधारणयोर्वर्तत इत्यर्थः । एधाः पक्ष्यन्तीति । मविष्यन्निर्देशेनेवं सूचितम् — यदेवचनानि सम्यगाविक्रितेज्वलित्यन्ति बहुफूत्कारक्लेशमन्तरेणेति बुद्धिमं भवति तदा 'एषाः पचन्ति' इति प्रयोगो भवतीति । एवं च भूतवर्तमानलकारप्रयोगोऽपि तत्र निर्वाध एव । तत्रेति । ज्वलनक्रियायामित्यर्थः । एवं 'तण्डुलाः पच्यन्ते' इत्यत्र विक्रितौ पचिवर्तत इति ज्ञेयम् । तदेवं प्रयोगभेदेन पचेनानार्थकत्वं प्रदर्श्य धात्वन्तरस्य तद् दर्शयति — उद्यमनेति । कुठारव्यापारवोधकं धात्वन्तरमपश्यन् यत्तच्छब्दाभ्यां दर्शयति — यत्तदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुद्यमननिपातनातिरिक्ता काचन कुठारे क्रियास्तीत्यभ्युपेयम् । यथा काष्ठादेर्द्वैधीभावो जायत इति भावः । करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं यथा दर्शितं तथापादानसंप्रदानकर्मणां न निर्दिशतमिति 'तेषां कर्तृत्वं न युज्यत इत्याशयेन शङ्कते — अपादानादीनामिति । समाधत्ते — न वेति । स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वादिति । द्वन्द्वाद् भावप्रत्ययः, स्वतन्त्रत्वात् परतन्त्रत्वाच्चेत्यर्थः । वचनमिति । विवक्षेत्यर्थः । वचनाश्रया विवक्षाश्रया । तथा च पारतन्त्र्यविवक्षायामपादानादिसंज्ञा भवति । स्वातन्त्र्यविवक्षायां कर्तृसंज्ञेत्युक्तं भवति । बलाहकादिद्योतते विद्युदिति । द्युतिरत्र निस्सरणपूर्वकप्रकाशने वर्तते । मेघान्निस्सृत्य विद्युत् प्रकाशत इत्यर्थः । बलाहक इति । विद्योतमानायां विद्युत् आधारत्वविवक्षायामधिकरणत्वम् । बलाहको विद्योतत इति । विद्युद्बलाहकयोरभेदोपचाराद्वलाहकस्य कर्तृत्वम् । अत्रेदमवधेयम् — अपादानमात्रस्य स्वातन्त्र्यविवक्षा न भवति, ग्राम आगच्छतीति प्रयोगाभावात् । अत एवान्विषयाप्रसिद्धमुदाहरणमभेदोपचारेण दर्शितं भगवता । एवं संप्रदानस्यापि तद्विवक्षाभाव उल्लेखः । न हि ब्राह्मणो गौर्ददातीति प्रयोगो दृश्यत इति । तदेवमपादानस्य कर्तृत्वं प्रतिपाद्यतावत् त्वयोहितं न शक्यं किं पृष्ठमप्रयोजकमित्याशयेनाह समाधातैव — किं तद्वर्च्यत इति । शङ्कितं तु तदपहनृत्यात्मनोऽभिप्रायान्तरमाह — एवं तर्हि न ब्रूम इति । पर्याप्तमिति । समर्थमित्यर्थः । निर्दिशतमिति । भवतेति ।

मेवेति शेषः ।

^१ 'भेदेनापायादीनां — प, फ.

^२ 'तेषाम्' इति नास्ति — प.

^३ पच्यन्त इत्यत्र कर्मवद्भावो ज्ञेयः । स्वय-

^४ न शक्यं — प, फ.

शेषः। स्थात्या निदर्शनायेति। स्थालीस्थस्य सर्वस्यौदनस्य निदर्शनायेत्यर्थः। परत्वादिति। अनेन शङ्कित्रापहनुतमौख्यपिक्षयोत्कृष्टमेव मौख्यं प्रकटितम्। अपादानादिसंज्ञा हि निरवकाशाः। सर्वस्यैव ह्यपादानादिसंज्ञार्हस्य कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति। एतेन 'अपादानादीनामवकाशो यदा स्वातन्त्र्यं नास्ति। कर्तृसंज्ञाया अवकाशः—देवदत्तः पचतीति' [इति] कैयटो निरस्तः। अपादानसंज्ञार्हस्वातन्त्र्याभावकालस्याभावात्। उक्तमौख्यातिशयं सूचयन् समाधानमुक्तमेवेत्याह—अत्रापीति। सत्यपि स्वातन्त्र्ये तन्निष्ठक्रियाया धातुना विवक्षितत्वाभावात् कर्तृसंज्ञा न भवतीति भावः। एतेन 'उद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां कर्तृसंज्ञा, यथा स्थाली पचतीति। अनुद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां तु न्यग्भावात् सदपि स्वातन्त्र्यं स्वकार्यं न प्रयुङ्क्ते। यथा राज-सनिधौ तदनुपयोगिस्वकार्यममात्या नारमन्ते' इति कैयटो निरस्तः। 'व्यर्थसंबद्धप्रलापत्वात्। तं भावमविद्वान् शङ्किता पुनराह—यथा पुनरिदमिति। यत्क्रियापेक्षया 'स्थात्याः स्वातन्त्र्य-मुक्तं तदपेक्षान्या काचन क्रिया न दृश्यते, यदपेक्षया तस्याः पारतन्त्र्यं भवेदिति मन्यते। 'तुप्यतु दुर्जनः' इति न्यायेनाह समाधाता—यत्तत् प्रक्षालनमिति। शङ्किताह—न वेति। पात्रान्तरेण प्रक्षालनादेः संभवादप्रक्षालिततण्डुलानामपि पाकसंभवाच्च। स्वाभिप्रायमाह समाधाता—एवं तर्हीति। स्थालीस्थे यत्न इति। यत्नः व्यापारः, क्रिया। कथ्यमान इति। धातु-नेति शेषः। कर्तृस्य इति। देवदत्तादिरूपसर्वलोकप्रसिद्धकर्तृस्य इत्यर्थः। सम्यक् समाधान उक्तेऽपि तदबुद्ध्वा पूर्वोक्तमेव पुनराह—ननु च भो इति। उक्तसमाधानातिरिक्तं तत्सदृशं समाधानमन्यद्वास्त्येव। अयं च मन्दबुद्धिः पुनः पुनः पृच्छति। अतस्तदेव स्मारयन् तदुत्तर-व्याजेनान्यत् किञ्चित् प्रतिपादयिष्यामीत्याशयेनाह—एवं तर्हीति। प्रधानेनेति। सर्वलोक-प्रसिद्धेन देवदत्तादिना। समवाये सह प्रयोगे। व्यवाय इति। देवदत्तादेः कर्तृत्वाविवक्षाया-मित्यर्थः। उक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह—तद्यथेति। सर्वेषां स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमनिष्टमिति मन्य-मानः पृच्छति—किं पुनः प्रधानमिति। कर्तेति। सर्वलोकप्रसिद्धो देवदत्तादिः। कथं पुन-रिति। केन धर्मेण सर्वेषु साधनेषु सत्स्वेकस्य प्राधान्यं भवतीति भावः। उत्तरमाह—यत् सर्वेष्विति। तथा च सर्वेषां साधनानां प्रवर्तकत्वं प्राधान्यबीजमिति फलितम्। कर्तृत्वाभावेऽ-न्यथकारकसंज्ञाप्यपादानादीनां न संभवतीत्याह—ननु च भो इति। अनेनार्थं इति। अधि-कारणत्वेन कारकत्वेन चेत्यर्थः। तदेव दर्शयति—अधिकरणं कारकमिति। नन्यधिकरणत्वमेव कारकत्वमिति समाधानमुत्प्रेक्ष्य स एव परिहरति—न हीति। ननु तयोरेकः कुतो नेत्यपेक्षायां न एवाह—उभौ चेति। अन्योन्यविशेषकाविति। यदि घटत्वकलशत्वादिवत् परस्परविशेष-कत्वं न स्यात् तदा तयोरेकं स्यात्। अस्ति तु तयोस्तत् सामान्यविशेषपरूपेण, अतो नैक्यमिति भावः। कथमिति। कुत इत्यर्थः। दृष्टान्तमाह स एव—तद्यथेति। समाधत्ते—एवं तर्हीति। सामान्यभूता त्रिया यतंत इति। अधिश्रयणोदकासेचनज्वलनसंभवनानिर्मलश्रिया-माधारणं त्रियात्यम्, तदवच्छिन्नप्रकार्यतानिरूपितं कारकत्वम्। संभवनधारणत्वादिविशेषधर्मा-वच्छिन्नप्रकार्यतानिरूपितं कारकत्वमधिकरणत्वादिकमिति प्रधानममवायेऽपि स्थात्यादेः कारकत्वाधि-कारणत्वयोः संबन्धो भवत्येवेति भावः। उक्तं समाधानं मूढमबुद्धपक्षेदाया भवति, स्पष्टबुद्धप-क्षेदायापि विधित् नमामानमस्तीत्याह—अप्येति। यावद् भूयादिति। यद् भूयादित्यर्थः। एवं 'तावत्' इत्यस्य तादित्यर्थः। तथा च कारकसंबन्धेन त्रियोप्यत इति फलितम्। करोति कर्तृ-

^१ स्थाली—१.

^२ मो ल्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ३५.

^३ परस्परविशेषपरूपमित्यर्थः।

^४ कारणत्वादिनमधिकरणत्वादिकमिति—१, ५.

कर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्त्या हि क्रियायाः कारकत्वम्, सामान्यापेक्षया नपुंसकत्वं च संभवति । अस्मिन् पक्षे 'कारके' इति सप्तम्येकवचननिर्देशोऽप्युपपन्न इत्याह — एवं च कृत्वेति । इतरथा होति । कारकशब्दस्यापादानादिसाधनपरत्व इत्यर्थः । कारकेष्विति श्रूयादिति । ननु तस्मिन् पक्षे कारकमिति प्रथमान्तमपेक्षितम्, अपादानादिसंज्ञाभिः सह कारकसंज्ञाया अपि विधेयत्वादिति चेत्, सत्यम्, कारकशब्दस्य क्रियापरत्वे यथा "कारकाहुत्तश्रुतयोः" इत्यादी कारकशब्देनैतदधिकार-विहितापादानादिसंज्ञकानां ग्रहणं भवति, तथा कारकेष्विति निर्धारणसप्तम्यन्तापादानादिसाधनपर-कारकशब्दाश्रयणेऽपि भविष्यतीति कारकसंज्ञा न विधेयैवेत्याशयेन भगवत्तैवमुक्तमिति ज्ञेयम् । यद्यप्यादित आरभ्य 'कारके' इति निर्धारणसप्तम्यन्तमाश्रित्यापि भाष्यं व्याख्यातुं शक्यम्, तथापि प्राचामनुरोधेन प्रथमाप्रसङ्गे व्यत्ययेन सप्तमीत्याश्रित्य व्याख्यातम् ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् १. ४. २४.

[२, ३८७-३९२]

(उद्घोतनम्) अध्रुवस्य अनवधेः शकटस्य । संज्ञान्तरं करणसंज्ञा । 'शकटेन' इत्यस्य प्रत्युदाहरणत्वमुपपादयति — अपाय इति । ध्रुवमित्यनुच्यमाने कंसपात्र्या अपादानत्वमागमन-क्रियां प्रति मुजिक्रियां प्रति वा । नाद्य इत्याह — नन्विति । 'भोजनस्यात्र शब्दतः प्राधान्येन गमनाङ्गत्वाभावाद् भोजनद्वारापि कंसपात्र्या नागमनसाधनत्वमिति भावः । न द्वितीय इत्याह — भुजीति । वस्तुस्थित्येति । आगमनोद्देशेनैव भोजनकरणादागमनाङ्गमेव भोजनम् । शब्द-तस्तु वैपरीत्यं प्रतीयते, 'वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत' इत्यत्र वस्तुतो वाजपेयाङ्गस्यापि बृहस्पतिसवस्य यथाश्रुतशब्दाद्वैपरीत्यप्रत्ययवदिति भावः । वस्तुतोऽध्ययनाङ्गमेव चङ्क्रमणम्, तथापि चङ्क्रम्यमाण इति शब्दादध्ययनस्य प्राधान्यं प्रतीयते, जपन्निति शब्दाच्चङ्क्रमणस्येति^१ श्लोकार्थः । जपन् अधीयानः । तथा च भुजिद्वारा कंसपात्र्या अपि आगमनसाधनत्वमस्तीत्य-पादानत्वप्रसङ्ग इत्याह — तत्रेति । आगमनं प्रति पात्र्या अधिकरणत्वाभावात् 'अत्रापि' इत्य-युक्तम्, अत आह — शब्देनेति । तत्प्रयुक्तया शब्दतः प्रधानक्रियाप्रयुक्तया । तत्प्रयुक्तयैवे-त्यत्र दृष्टान्तः — यथेति । कर्मसंज्ञा 'अग्निनिविशश्च' इत्यनेन । ध्रुवग्रहणामावेऽप्यपाया-भावादेवात्र नापादानसंज्ञा, अत आह — अस्तीति । नन्विति । कारकत्वस्याविवक्षितत्वादित्यर्थः । अपायाभावाच्चेति । 'वृक्षमजहत्यपि पर्णे शाखास्ये भूमिं स्पृशति' इत्यादिना कारकसूत्रे "उक्तत्वा-दित्यर्थः । पूर्वसूत्र इति । 'न बापायस्याविवक्षितत्वात्' इत्यादिभाष्येणेत्यर्थः । नन्वेतावता ध्रुवग्रहणस्य किमपि प्रयोजनं नोक्तम्, अत आह — अन्ये त्विति । विशिष्टः शाखास्यर्पणपात-

^१ पा. सू. ६. २. १४८.

^२ शक्यते — प.

^३ गमनाङ्गत्वाभावाद् — ऋ.

^४ बृहन्नीहिर्वोच्यः, अध्ययनाङ्गकं चङ्क्रमण-मित्यर्थः ।

^५ चङ्क्रमणस्येत्यनन्तरं प्राधान्यं प्रतीयत इत्यनु-

बङ्गः ।

^६ साधकत्वमस्तीति — अ.

^७ 'प्रधान' इति नास्ति — ऋ.

^८ पा. सू. १. ४. ४७.

^९ ध्रुवग्रहणामावेऽप्यपायग्रहणामावादेवात्र — ऋ.

^{१०} प्रदीप इत्यादिः ।

व्यतिरिक्तः 'सति ह्यवधौ गतिरपायः' इत्युक्तः । पातमात्रस्य शाखास्थपणपातसाधारणस्य । 'कारकत्वाभावात्' इत्यस्य किं समाधानम्, अत आह — कारकेति । कारकशब्दस्य क्रियापरत्वपक्षे इदं प्रत्युदाहरणमिति भावः । सूत्रादसिद्धिमाह — संश्लेषेति । गौण इति । मुख्यसंभवे गौणो न गृह्यत इति वचनापेक्षेत्यर्थः । अपादानत्वाभावे किं स्यात्, अत आह — कारकेति । 'पण्ठी शेषे' इत्यत्र कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तस्य 'शेषपदार्थत्वादित्यर्थः । 'पञ्चमी विभक्ते' इत्यनेनैवात्र पञ्चमी सिद्धा, अत आह — पञ्चमीति । वचनाभावे किमनिष्टम्, अत आह — अत्रेति । तमग्रहणेनेति । कारकाधिकारात् करणमित्युक्ते कारकं करणमित्यर्थे लब्धे साधकमित्युक्ते साधकतममिति लभ्यते । तेन तमग्रहणमतिरिच्यमानं कारकसंज्ञायां तरतमभावो नास्तीति ज्ञापयति । गौणमुख्यन्यायानाश्रयणं ज्ञापयतीति यावत् । अत्र गौणग्रहणे साधकान्तरमाह — स्वरितेनेति । अधिकः कारः अधिकं कार्यं ज्ञेयमिति 'तस्मिन् सूत्रे यस्य स्वरितत्वं तत्र गौणमुख्यन्यायो नास्तीति प्रयोजनस्योक्तत्वात् ध्रुवमित्यत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद् गौणमुख्यन्यायो नाश्रीयत इत्यर्थः । जुगुप्सादौ 'बौद्धोऽपि विश्लेषः कथम्, अत आह — निवृत्तीति । निवृत्तिसाधन इत्यर्थः । जुगुप्सया ततो निवर्तत इति विश्लेषसंभवः । क्रियाभावेन सांकाश्यकानां कारकत्वाभावात् कथमपादानसंज्ञा, अत आह — त्रिविधमिति । आगमनं ग्रामत्यागपूर्वको व्यापार इत्यपायो धातुनैव निर्दिष्ट इत्यर्थः । धात्वन्तरार्थोऽङ्गं साधनं यस्येति विग्रहः । निस्सरणाङ्गे निस्सरणसाधनके, अनिस्सरणे 'प्रद्योतनासंभवात् । 'आदानमुपादानमङ्गं साधनं यस्येति विग्रहः । 'कूमूलाद् ब्रीह्यनुपादाने पाकासंभवात् । यथेति । तत्र बुद्ध्या पृथक्करणरूपा क्रिया सामर्थ्याल्लभ्यत इत्यर्थः । ध्रुवत्वमवधित्वमिति 'नान्व्याप्तिशङ्का, अत आह — भ्रूचलमिति । मयरूपत्रासस्य गतिं विनापि संभवात् कथमश्वस्याध्रुवता, अत आह — त्रासपूर्वक इति । ननु 'अदवात् पतितः' इति पूर्वमन्वयेऽश्वस्य ध्रुवतास्ति, पश्चात् त्रस्तादित्यस्य तत्सामानाधिकरण्यात् पञ्चमी, न त्वपादानतया, अत आह — त्रस्तश्चेति । ऋजुमार्गेण गच्छतः पातनिमित्तत्वं नास्ति, त्रासपूर्वककुटिलगतेरेव तन्निमित्तत्वमिति पातान्वयात् पूर्व त्रासान्वय इत्यर्थः । त्रस्तस्यैव पातहेतुत्वेन कथमध्रौव्यस्याविवक्षा, अत आह — अयमर्थ इति । अपायरूप'क्रियायामेकारूपत्वं ध्रुवत्वम्, तच्च त्रासापेक्षयानेकरूपत्वेऽपि संभवतीत्यर्थः । अनवच्छिन्नं क्रियासामान्यापेक्षम् । फलितमाह — तत इति । देवदत्तेति । अत्र पात एवापायः । देवदत्तादश्वः पतित इत्यदर्शनादश्वस्य ध्रुवत्वमित्यर्थः । एवमपि 'अध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्' इत्येतन्नोपपादितम्, अत आह — अयमेति । 'स च श्रुतित इति । श्रुतिः पञ्चम्यादिः । क्रियाकारकयोः पूर्व संबन्धः, पश्चाद्विशेषणेन परस्परतममिव्याहारलक्षणवाक्यनिबन्धनः संबन्ध इत्यर्थः । अन्तरङ्गेति । अश्वमात्रापेक्षया 'पूर्वं प्रवृत्तैत्यर्थः । नन्वरूपाधिकरणन्यायेन 'त्रस्तात्' इत्यस्यापि प्रथमं क्रियान्वयो

'पूर्वमुग्रप्रदीप एव ।

'जुगुप्साविरामेतीत्यादिः ।

'पा. सू. २. ३. ५०.

'शेषपदार्थत्वादित्यर्थः — अ.

'पा. सू. २. ३. ४२.

'स्वरितेनाश्रयण इति सूत्र इत्यर्थः । अस्य प्रयोजनस्योक्तत्वादित्यनेनान्वयः ।

'योऽं विभक्तिः — ऋ.

'प्रयोजनासंभवात् — ऋ.

'आदानमपादानं — अ.

'कूमूलादेर्ब्रीह्यनुपादाने — अ.

'नास्यास्ति शङ्का — अ.

'क्रियायामेकारूपवत्त्वं — अ.

'प्रदीपे 'स च श्रुतिप्रापित उच्यते' इति दृश्यते । अत्र 'स च श्रुतित उच्यते' इत्यत्र नटपाठः स्यादिति भाति ।

'पूर्ववृत्तैत्यर्थः — अ.

वाच्यः, अन्यथापादानत्वाभावेन पञ्चम्यनुपपत्तेः, अत आह — विशेषणस्येति । अश्व एवापादा-
नम्, न तु त्रासः । ततः 'नापदं प्रयुञ्जीत' इति नियमशास्त्राद् विभक्त्युत्पत्तिः । समयः
शास्त्रम्, 'तत आगतः' इति ठक्, सामयिकी । तर्हानियमः स्यात्, अत आह — विशेष्येति ।
'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि' इति न्यायादित्यर्थः । अरुणाधिकरणन्यायेन त्रासस्यापि
द्रव्यद्वारापादानत्वमभ्युपेत्यापादानविभक्तिरेवेयमित्याह — अयवेति । यथोक्तमिति । त्रस्तस्या-
श्वस्यापायावेशाभावादित्युक्तमित्यर्थः । अत्र संश्लेषपूर्वको विश्लेषोऽपायः । सचाश्वस्याप्यस्ती-
त्याद्यव्याख्यानमयुक्तम् । पूर्वं त्रस्तान्वयाभावेऽश्वस्य पातनिमित्तत्वाभावात्त्रापादानत्वमिति द्वितीय-
मप्ययुक्तम् । तृतीयं तु न प्रथमादतिरिच्यत इति । तस्माद् ध्रुवत्वमवधिवं चलाचलसाधारण-
मभिममतमित्याहुः । आशुगामित्वमश्वपदप्रवृत्तिनिमित्तं चेदध्रुवत्वमेव स्यात्, अत आह — अयमर्थ-
इति । आशुगामित्वशब्देन लक्षणयाश्वत्वमेवोच्यते । 'आशुगमनेनैकार्थसमवायश्च लक्षणाबीज-
संवन्ध इत्याह — आशुगामित्वशब्देनेति । न चैवमश्वत्वमाशुगामित्वमिति भाष्ये पौनरुक्त्यमिति
वाच्यम्, आशुगमनसमानाधिकरणमश्वत्वमिति तदर्थान् । सांकेतिकाश्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तव्या-
वृत्तये विशेषणसार्थक्यमित्याशयः । सरणेति । सृ गतावित्यस्माल्लटः शत्रादेशे "पाघ्रा" इति
धावादेशे 'धावतः' इति रूपमिति सरणक्रिया तद्वाच्येत्यर्थः । पूर्वोक्तेति । त्रस्तस्याश्वस्यापाया-
वेशाभावादित्युक्तेत्यर्थः । 'असतश्च' इति प्रकृतानुपयुक्तम्, अत आह — निदर्शनार्थमिति ।
युध्यमानयोर्मैपयोरपसर्पतोः 'मैपो मेपादपसर्पति' इत्यत्र कथमेकस्य ध्रौव्यम्, द्वयोरप्यपसर्पणयोगात्,
अत आह — मेघ इति । 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ति' इति न्यायादिति भावः । अवध्यन्तर-
मिति । युद्धसमये उभयोर्मैलनस्थलमित्यर्थः ॥

[२, ३८७-३९२]

(रत्नप्रकाशः) अध्रुवस्य परत्वात् करणादिसंज्ञा बाधिका भविष्यति, किं ध्रुवग्रहणेनेति पृच्छति—
“ध्रुवमितीति। शकटेनेति। अपाये कारकमपादानमित्युच्यमानेऽपयजनकगमनसाधनत्वेन शकटस्याप्य-
पादानसंज्ञा स्यादिति भावः। बाधिकेति। परत्वादिति भावः। एतेन ‘सत्यपि हि ध्रुवग्रहणे धनुषा
पादानसंज्ञा स्यादिति भावः। बाधिकेति। परत्वादिति भावः। एतेन ‘सत्यपि हि ध्रुवग्रहणे धनुषा
विध्यतीति परत्वात् करणसंज्ञा भवति’ इति कैयटो निरस्तः। तथात्वे ‘वृक्षस्य पर्णं पतति’ इत्यादौ संज्ञा-
न्तरस्याप्रसक्त्या सत्यपि ध्रुवग्रहणेऽपादानसंज्ञापतेः। इदं तर्हीति। अपायजनकागमनसाधनमोजनसाधन-
न्तरस्याप्रसक्त्या सत्यपि ध्रुवग्रहणेऽपादानसंज्ञापतेः। इदं तर्हीति। अपायजनकागमनसाधनमोजनसाधन-
स्य कंसपात्र्या अपायसाधनत्वादपादानत्वापादनम्। एतेन “वस्तुस्थित्यान्नागमनं प्रधानम्, तदङ्गं तु भोज-
नम्, शब्दात्तु विपरीतो गुणप्रधानभावः प्रतीयते। तदुक्तं हरिणा — “चक्रकर्ममाणोऽधिष्ठात्र जपश्चक्र-
नम्, शब्दात्तु विपरीतो गुणप्रधानभावः प्रतीयते। तदुक्तं हरिणा — “चक्रकर्ममाणोऽधिष्ठात्र जपश्चक्र-
क्रमणं कुह। तादर्थ्यस्याविशेषेऽपि शब्दाद् भेदः प्रतीयते॥” इति” इति कैयटो निरस्तः। घात्वर्थ-
विशेष्यकशाब्दबोधपक्षस्य निराकृतत्वेन भुजिक्रिया प्रत्यागमनक्रियाया विशेषणत्वे मानाभावात्।
‘वाघेऽदृढेऽन्यसाम्यात्किं दृढेऽन्यदपि बाध्यताम्’ इति न्यायेन दृष्टान्तस्याप्युक्तत्वात्। शाब्दबोधविषय-
गतगुणप्रधानभावादाथगुणप्रधानभावस्यान्यत्वमनन्यत्वं चास्तीति बालकेनापि ज्ञातुं शक्यत्वेनैतदर्थं

¹ पा. सू. ४. ३. ७४.

^२ महाभाष्यम् १. २. ६४.

आशगामिनैवैकार्थ — ऋ.

* पा. सू. ७. ३. ७८.

^५ स्थानमित्यर्थः — ऋ.

६ भवति — प.

भाष्ये 'ध्रुवग्रहणं किमर्थम्' इत्यत्र 'ध्रुव-
मिति किमर्थम्' इति. पूनामुद्रिते पाठः ।
स आश्रितोऽत्र ।

‘वाक्यपदीयम् २. ४. ४९.

यत्नविशेषे क्रियमाणे चमत्कारोभावाच्च । न हि कश्चिदवैयाकरणः 'शाब्दगुणप्रधानभावार्थगुण-
प्रधानभावयोः सर्वदा अमेद एवेति वदति, येन तदमेदनिरूपणे यत्नश्चातुर्यमावहेत् । अत्रापिेति ।
भोजनेऽधिकरणत्वेनैव मुजिह्वारापाये साधनत्वं कंसपात्र्याः, नान्यथेति परत्वादधिकरणसंज्ञैव भविष्य-
तीति भावः । वृक्षस्य पर्णमिति । ध्रुवग्रहणाभावे वास्तविकापायसाधनत्वाश्रयेणात्राप्यपादानसंज्ञा
स्यादिति भावः । सति तु ध्रुवग्रहणे ध्रुवत्वेनावधित्वेन विवक्षितोऽर्थोऽपादानसंज्ञक इत्यर्थः संपद्यत
इति प्रकृते संवन्धित्वसामान्येन विवक्षितस्य वृक्षस्यावधित्वेन विवक्षितत्वाभावान्नापादानताप्राप्तिः ।
एतेन 'नन्वत्र कारकत्वाभावात् संज्ञा न भविष्यति, अपायाभावाच्च । सत्येवावधावपायो भवतीति
'पूर्वसूत्र उक्तत्वात् । तत्र केचिदाहुः — सुज्ञानत्वात् पूर्वसूत्र उक्तत्वाच्च भाष्यकारेणायमर्थो
नोक्तः । अन्ये त्वाहुः — सतीह ध्रुवग्रहणे विशिष्टोऽपायो लभ्यते । असति तस्मिन् पातमात्रस्य
लोकेऽपायत्वेन प्रसिद्धत्वात् कारकाधिकारानपेक्षया च प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम्' इति कैयटो निरस्तः ।
'वृक्षस्य पर्णं पतति' इत्यस्य वृक्षादेव यदा तस्य पतनं तदानीमेवापादानत्वस्यापादित-
त्वेन कारकत्वाभावकथनस्य तदभावाश्रयेण यत्किंचिदसंबद्धप्रलापस्य चासंगतत्वात् । ध्रुवपदप्रत्युदा-
हरणान्तरस्यादशितत्वाच्च । जुगुप्सेति । संश्लेषपूर्वको विश्लेषोऽपायः । स च लोकप्रसिद्धोऽत्र
नास्तीति वचनारम्भः । सांकाश्यकेभ्य इति । 'पञ्चमी विभक्ते' इति सूत्रमपि 'जुगुप्सा' इत्या-
दिवातिकेन सह प्रत्याक्ष इत्याशयेन वातिकानुगुण्येन भगवतेदं पठितम्, न तु वातिकमिदम्, सूत्रे
विद्यमाने तत्समानार्थकवातिकारम्भानौचित्यात् । एतेन " 'पञ्चमी विभक्ते' इत्यनपेक्ष्य वचनम्"
इति कैयटो निरस्तः । तेन वातिककारस्य मौख्यापादनात् । न वक्तव्यमिति । "साधकतमं
करणम्" इति तमग्रहणात् 'स्वरितेनाधिकारः' इति सूत्रस्याधिककार्यसंग्रहपरतया 'व्याख्यानाच्चा-
प्रसिद्धबुद्धिकृतापायाश्रयेणैव यथाश्रुतमूत्रेणापादानत्वसिद्धेरिति भावः । अधर्माज्जुगुप्सत इति ।
अधर्माचरणे प्रसक्तबुद्धिः शास्त्रजनितविवेकेन विस्मयं प्राप्य स्वबुद्धिं निवर्तयतीत्यर्थः । तथा चाधर्म-
संश्लिष्टाया बुद्धेर्विश्लेषेऽवधिरधर्म इति सिद्धमपादानत्वम् । एवम् 'अधर्माद् बीभत्सते' इत्यत्राप्युद्धम् ।
'अधर्माद्विरमतीति । बुद्धिद्वारात्मा 'अधर्मं संश्लिष्य ततो निवर्तत इत्यर्थः । दुःखोऽधर्म इति ।
दुःखसाधनत्वादधर्मं दुःखत्वोपचारः । संभिन्नबुद्धिरिति । धर्माधर्मयोरेकाकारबुद्धिः, नास्तिक इति
यावत् । यस्तैरिति । तैः सांकाश्यकैः पाटलिपुत्रकाणां साम्यं यो ज्ञातवान् स प्रकर्षाश्रयेण पुनः
पृथक् कृत्वा वाक्यं प्रयुज्यत इत्यर्थः । तथा च सांकाश्यकेभ्य इत्यस्य वाक्यस्यायमर्थः — पाटलि-
पुत्रकास्तु सांकाश्यकेभ्य आढ्यतरत्वेन निःसरन्तीति । निःसरणं तु शब्दप्रयोक्तुर्बुद्धिपरिकल्पितम् ।
त्रिविधं चेदमपादानम् — निर्दिष्टविषयम्, उपात्तविषयम्, 'अपेक्षितविषयं च । तत्र 'ग्रामादाग-
च्छति' इत्यादि निर्दिष्टविषयम् । 'बलाहकाद्विद्योतते विद्युत्' इत्यादि तूपात्तविषयम् । 'सांकाश्य-
केभ्यः पाटलिपुत्रका आढ्यतराः' इत्यादि त्वपेक्षितविषयम् । गतिपुक्षतेष्विति । मपरिस्पन्दस्य
भूयता अचलत्वं, नेति मन्यते । प्रस्तादिति । त्रामपूर्वके परिस्पन्दे त्रसित्वंतं । तथा च परि-
स्पन्दयुक्तोऽयः पातहेतुरित्यपादानमंज्ञा [न] प्राप्नोतीति मन्यते । अधोऽप्यस्येति । अच्यगतस्या-

१ शाब्दगुण — प.

२ पूर्वसूत्रोक्तत्वात् — प.

३ पा. मू. २. ३. ४२.

४ पा. मू. २. ३. ४२.

५ पा. मू. १. ४. ४२.

६ पा. मू. १. ३. ११.

७ व्याख्यानाद्वाप्रसिद्ध — प.

८ नाप्ये 'धर्माद्विरमति' इत्यत्र 'अधर्माद्विरमति'
इति पाठान्तरं हर्याणानिर्णयमागममुद्रितयो-
रयो निर्दिष्टम् ।

९ अगमं संश्लिष्य — प.

१० 'अपेक्षितविषयम्' इति वाक्यपर्यायो विद्यते ।

ध्रौव्यस्य परिस्पन्दस्यापायहेतुत्वेनाविवक्षितत्वादपायाश्रयत्वेनावचित्वमात्रस्यैव विवक्षितत्वेनापादानत्वं युज्यत एवेत्यर्थः। आशुगामित्वमिति। शब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनायैवमुक्तम्। विवक्षितं त्वश्वत्वजातिः। वस्तुतस्तदपि 'यक्षानुरूपवलिन्त्यायेन बोध्यम्।' 'वस्तात्' इत्यस्यापादानत्वाभावापत्तेः। कथंचिद्विशेषणत्वमात्रेण^१ तत्रापादानत्वाभावेऽपि पञ्चम्युपपत्तौ चलनक्रियासत्त्वेन ध्रुवताया असंभवात्^२। एतदभिप्रायेणैव पुनराशङ्क्य समाधास्यमानत्वाच्च। यद्यपि तावदिति। यत्राश्वादेविशेष्यत्वं तत्र भवतु नामाश्वत्वादेरपादानत्वम्। यत्र तु केवलं क्रियाश्रयस्यैवापायाश्रयत्वं तत्र तस्य ध्रुवत्वासंभवादपादानत्वं न स्यादिति मन्यते। अत्रापीति। परिस्पन्दयुक्तस्याप्यपायाश्रयत्वेन विवक्षायामपादानत्वं भविष्यतीति भावः। सतोऽविवक्षा न युज्यत इति मन्यमान आह — कथमिति। अलोकिकेति। लोम्नां सूक्ष्मत्वादविद्यमानप्रायत्वादेवमुच्यते। एवम् 'अनुदरा' इत्यपि ज्ञेयम्। समुद्रः कुण्डिकेति। कुण्डिकायां पानीयवाहुल्यात् समुद्रत्वमारोप्यैवमुक्तम्। एवं वर्धितके विन्ध्यत्वारोपो ज्ञेयः। एवं च 'परस्परस्मान्मेपी मल्ली वापसर्पतः' इत्यादावपि विवक्षाभेदेन कर्तृत्वापादानत्वे ज्ञेये ॥

मीत्रार्थानां भयहेतुः १. ४. २५.

[२, ३९२-३९३]

(उद्घोषोक्तम्) 'पूर्वोक्तगीणापायोऽत्रापि संभवतीति प्रतिपादनाय "अयमपि" इति भाष्यम्। उक्तत्रिविधोपादानमध्यस्थ मध्यनिवेशमाह — तत्रेति। त्रिविधमध्य इत्यर्थः। निवृत्त्यङ्गे निवृत्तिसाधने। आदिना त्रायतिग्रहः। ननु यश्चोरेणाद्वहिर्भूतः प्रसक्तचोरस्तस्य त्राणे ततो निवर्तनं संभवति, येस्तु तन्मध्यगतस्तस्य ततो निवर्तनासंभवात् 'चोरेभ्यस्त्रायते' इति न स्यात्, अत आह — चोरमध्यगतस्यापीति। वधेति। राजकृतस्य चोरकृतस्य वेत्यादिः। स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं सूत्रारम्भपक्षे सूत्रान्तरादन्वयार्थिर्द्धि निराह — वारणेति। सूत्रप्रयोजनमाह — सूत्रेति ॥

[२, ३९२-३९३]

(रत्नप्रकाशः) 'मीत्रार्थानाम्' इत्यादीनि सप्त सूत्राणि बुद्धिकृतमपायाश्रयत्वमाश्रित्य 'पूर्वसूत्रेणैषेष्टसिद्धौ व्यर्थानीत्याशयेनाह — अयमिति। वृक्षेभ्यो विभेतीति। मीघावुरत्र मीतिपूर्वकनिवृत्तौ वर्तत इति भावः। चोरेभ्यस्त्रायत इति। ततो निवर्त्य रक्षतीत्यर्थः ॥

^१ लौ. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ६५.

^२ अस्य पञ्चम्युपपत्तावित्यनेनावयः।

^३ विशेष्योपादानरहितस्य 'वस्तात्' इत्यस्यापादानत्वाभावापत्तेरित्याशयः।

^४ जुगुप्साविरामेत्यत्रोक्त इत्यर्थः।

^५ भाष्ये 'अयं योगः शक्योऽवक्तुम्' इत्येव

पाठो दृश्यते। 'अयमपि योगः' इत्यपिशब्दपाठोऽङ्गमट्टस्येति भाति। तत्र 'अपि' शब्देनेतः पूर्व सूत्रस्याप्रत्याख्यानत् जुगुप्साविरामेति वचनमेव समुच्चयत इति वक्तव्यम्।

^६ आदिनास्तिग्रहः — अ; आदिनास्तिग्रहः — अट्ट.

^७ पूर्वसूत्रेणैष्टसिद्धौ — फ.

पराजेरसोढः १. ४. २६.

[२, ३९३]

(उद्घोतनम्) ननु पराजेर्युद्धविषयपरामवार्थकत्वादध्ययनात् पराजयत इति प्रयोगः कथम्, अत आह — पराजिरिति । न्यूनीभावः असहनम् । सूत्रस्य प्रयोजनमाह — अत्र चार्थ इति । न्यूनीभाव इत्यर्थः । सकर्मकत्वे द्वितीयावाधनार्थं स्यात् । अकर्मकत्वात् कारकशेषत्वेन पष्ठी-
निरासार्थमेतदित्यर्थः । निवृत्त्यङ्गे निवृत्तेः साधने ॥

[२, ३९३]

(रत्नप्रकाशः) अध्ययनात् पराजयत इति । अध्ययनप्रयुक्तं दुःखं संस्मृत्य ततो निवर्तत इत्यर्थः ॥

वारणार्थानामीप्सितः १. ४. २७.

[२, ३९३-३९५]

(उद्घोतनम्) उदाहरणस्य स्पष्टत्वात् प्रश्नायोगः, अत आह — अव्याप्तिमिति । परकीयानामपीप्ताविषयत्वं संभवति, अत आह — अभिप्रेतेति । रुढमीप्सितशब्दं मन्यत इत्यर्थः । 'मानेशन्नेत' इति । नशेरुडि पुषादित्वादडि "नशेरत्वमडि" इत्येत्वे "न माङ्घोरे" इत्यडभावे प्रथमपुरुषयहुवचने रूपम् । एते मापा नष्टा मा भूवन्निति तस्यापीष्टमेव, अन्यथा तेभ्यो गवां वारणासंभवादिति भावः । ननु 'मापा एव' इत्यनुपपन्नम्, तथा सति गवामीप्सितत्वाभावेन 'सुत-
रामीप्सिततमत्वाभावात् कर्मत्वाभावेन द्वितीया न स्यात्, अत आह — एवकार इति । कूपस्य

'परिभावार्थकत्वात् — अ.

'प्रयोगः' इति नास्ति — ऋ.

'प्रदीपे 'मा नशन्नेत' इत्यत्र 'मानेशन्नेत' इति पाठोऽग्रंमट्टामिमत् इति विशायत उपरि प्रक्रियोपपादनदर्शनात् ॥ मा नशन्नेत इति — अ.

'यद्यपि वचनमेतादृशं नोपलभ्यते । लुटि च पुषादित्वादडि 'अनगत्' इत्येव कीमुषामुदाहृतम्, तथापि 'ननिमन्योरन्टिषेत्वम्' इति 'अन एषाहन्मप्ये' इति मूलस्यवातिकार्यानुवादोऽयम् । 'अनेनम्' इति तत्र नाप्ये मित्युदाहृतम् । 'अनेनग्रन्थेयवः' इति प्रथमा-
पट्टयपने प्रयोगोऽपि छन्दसि दृश्यते । वाति-

के 'छन्दस्यमिपचोरपि' इति द्वितीयपादस्थं 'छन्दसि' इत्येतत् अमिपचिशेषम्, न पूर्वत्रान्वेति, इत्यभिप्रेत्य वृत्तो वामयमेदेन व्याख्यातम् । तद्रीत्यात्र 'मानेग्रन्' इति लोकेऽपि प्रयोगो भवत्येवेति तादृशपाठं स्वीकृत्याग्रं-
मट्टोऽप्येवं प्रक्रियामुपपादयति । सरस्वतीकण्ठा-
भरणेऽपि 'नशोऽडि' इत्येत्वमुक्तम् । 'नशोः मामान्येनैत्वमडि दुर्गोऽप्याह' इति माधवीय-
धानुवृत्तो चोक्तम् । परं तु छन्दसीत्यस्य पूर्ववाक्येऽपि संबन्ध इति तत्रैव गीयटेन कथनात् तद्विरुद्धोऽयं पाठ इति भाति ।

'पा. मू. ६. ४. ७४.

'गुनरात्' इत्यादि 'कर्मत्वाभावेन' इत्यन्तं नास्ति — अ.

माषवैपम्येण प्रश्न इत्याह — अन्धसंबन्ध इति । 'वारणक्रियया नान्व ईप्सितः, अत आह — तं प्रतीति । भाष्ये कूप ईप्सित एवेत्यन्वयः । ननु वारयितुरीप्सितेऽपादानसंज्ञा विधीयते । तत्र वार्यमाणेप्सितत्वं नोपयुज्यते, अत आह — ईप्सित इत्यनेनेति । ईप्सित इति कर्मणि निष्ठा, कर्म च कर्तृनियतमिति तेन तदाक्षेपः । स च कर्ता वारयिता वार्यमाणो वेति विशेषो नाद्रियते । मापादौ वार्यमाणेप्सितत्वासंभवाद् वारयितुरेवेप्सितत्वमुक्तम्, इह वार्यमाणस्यापि संभवाद् गृह्यत इत्यर्थः । परकीयेप्साया अज्ञानात् कथं प्रयोगः, अत आह — अन्धस्य चेति । उपलक्षणमिदम् । अन्धस्यापीप्सा प्रवृत्त्यनुमेया । तत्र भाष्यं संवादयति — 'स हीति । अति-प्रसङ्गं सूत्रस्यातिव्याप्तिम् । भाष्ये माणवक इति । वारणक्रियया माणवकस्येप्सितत्वादित्यर्थः । सावकाशत्वे परत्वं नियामकमिति 'तदाह — कर्मसंज्ञाया इति । ईप्सिततमस्य विधीयमाना कर्म-संज्ञा ईप्सितमात्रे कथं स्यात्, अत आह — कारकेति । नन्वेन माणवकस्य कथं कर्मसंज्ञा, अग्नेर्वा कथमपादानसंज्ञा, अत आह — 'तत्रेति । यदीप्सितमिति । यदीप्सितं माणवकरूपं कर्म, तस्य यदीप्सितमग्निरूपम् । क्तेनेति । पूजायां विहितक्तेन षष्ठी न समस्यते । पूजोक्तिरप-लक्षणम्, 'मतिबुद्धिपूजायैम्यश्च' इति विहितक्तेन । अत्रेप्सितशब्दस्य 'भृत्यैत्वाभिषेधप्रसक्तिः । कारकप्रकरणे तरतमभावो न विवक्ष्यत इत्यत्राह — प्रकर्षेति । द्वयोः कर्मापादानसंज्ञयोः । ईप्सिततमस्य माणवकस्य । अग्नेस्त्वीप्सितमात्रस्यापादानसंज्ञा ॥

[२, ३९३-३९५]

(रत्नप्रकाशः) सूत्रमव्याप्तमिदमिति मन्यमान उदाहरणं पृच्छति — किमिति । यस्य भाषा इति । आत्मीया इति शेषः । एवं 'यस्य तु खलु गावः' इत्यत्रापि शेषः । तस्यापीति । वारणक्रिययाप्नुमिष्टास्तस्यापि भाषा इत्यर्थः । आतश्चेति । वारणक्रियान्यथानुपपद्यमानेप्सित-त्वं ज्ञापयतीति भावः । सस्यस्य कथंचिदीप्सितत्वसंभवमन्युपगम्य कूपादेस्तु तत्र संभवतीति मन्यमान आह — इहेति । न हि तस्य कूप इति । न हि कूपस्यान्धपतनेन नाशो भवति, नापि तेन राजभयमिति भावः । अन्ध इति । तं प्रत्यनुकम्पोदयादीप्सितत्वं तस्येति भावः । तस्यापीति । अन्धं वारयतोऽपीत्यर्थः । कूप एवेति । वारणक्रिययाप्नुमिष्टत्वात् । अन्ध-स्त्वीप्सिततम इति तस्य कर्मसंज्ञैव परत्वाद् भवति । वार्यमाणस्यान्धस्यैव कूप ईप्सित इति कृत्वा तस्यापादानत्वं भविष्यतीति पक्षान्तरमाह — अथवेति । अन्यत्र गृहं गच्छतीत्यादौ । अपश्यतः अन्धस्य । अतिव्याप्तिमाह — इहान्नेरिति । कर्मसंज्ञा [त्र] आधिकेति । परत्वादिति भावः । अनावपीति । तस्यापीप्सिततमत्वादिति मन्यते । अन्नेर्घटिति देशान्तरप्रापणसंभवेन माणवकस्य तत्संभवेन तस्यैवेप्सिततमत्वम्, न त्वग्नेः । किं च प्रवर्तमानस्य निवर्तनं वारणं भवतीति प्रवर्त-मान एव वारणक्रिययाप्नुमिष्टतमो न त्वप्रवर्तमान इत्यपि तत्र नातिप्रसङ्गः । क्वचिदप्रवर्त-मानस्यापि दध्यादेरीप्सिततमत्वं भवति — 'काकेभ्यो दधि वारयति' इति यथा । तदेतादृश-व्यवस्थामविद्वानाह — तस्मादिति । यस्मादव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च यथाश्रुतन्यासे भवति तस्मा-

१ वारणक्रियायां नान्वः — अ.

२ तथा हीति — अ, ऋ.

३ सावकाशत्वमाहेत्यर्थः ।

४ 'तत्रेति' इति नास्ति — अ; अत्रेति — ऋ.

५ पा. सू. ३. २. १८.

६ बुद्धेः पृथङ्निर्देशेन मतिशब्देनेच्छायास्तात्र ग्रहणात् ।

७ तुशब्दो नास्ति — प.

दित्यर्थः । ईप्सितेप्सितमिति । तत्र प्रथम ईप्सितशब्दः कर्मण्येव विश्राम्यति । यथा-
श्रुतमेव सूत्रं तावद्वचवस्थापयति — वारणार्थेष्विति । वचनादिति । माणवकादेः कर्मसंज्ञैव
भवतीति पारिशेष्यादग्न्यादेरेवापादानत्वं प्रकृतसूत्रेण भविष्यतीति भावः । इदानीं सूत्रमेवेदं मास्त्व-
त्याह — अयमपीति । संप्राप्येति । संप्राप्तां ज्ञात्वेत्यर्थः ॥

अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति १. ४. २८.

[२, ३९६]

(उद्घोतनम्) अन्तःपूर्वस्य घात्रास्तिरोभवनमर्थः इत्याह — तिरोभवतीति । उपाध्यायचक्षु-
र्गोचरो यथा न भवति तथा तिष्ठतीत्यर्थः ॥

[२, ३९६]

(रत्नप्रकाशः) अन्तर्धत्त इति । तिरोभवतीत्यर्थः । संप्राप्येति । उपाध्यायमिति शेषः ।
निवर्तत इति । उपाध्यायादिति शेषः ॥

आख्यातोपयोगे १. ४. २९.

[२, ३९६-३९८]

(उद्घोतनम्) नटव्यावृत्तेः प्रयोजनत्वात् प्रश्नायोगः, अत आह — उपयोग इति । 'नटो-
पाध्याययोः' इति विषयसप्तमी । नटे उपाध्याये वा आख्यातरि श्रोतुः श्रवणव्यापारोऽविशिष्ट-
इत्यव्यावर्तकत्वाद्वैयर्थ्यमिति प्रश्न इत्यर्थः । सामाजिकेति । समाजः संघः, तत्र भव 'इत्यध्या-
त्मादेराकृतिगणत्वादृम् । रङ्गारम्भकत्वं न श्रोतृणाम्, अत आह — यत्नेनेति । व्यापार-
मात्र इति । आख्यातशब्दस्य संबन्धिशब्दतया श्रोतृव्यापारस्य सामर्थ्यलभ्यत्वादित्यर्थः । पूर्वं
प्रकर्षो विवक्ष्यत इत्युक्तम् । इदानीं शब्दार्थ इत्युच्यत इत्याह — उपयोगशब्दस्येति । 'फल-
वैषम्यमाह — शब्दस्येति । नन्वपक्रान्तध्वनेः कथं सत्यम्, अत आह — सावृद्ध्यादिति ।
यद्यप्यपक्रान्तध्वनिर्नष्टः, तथापि तत्सजातीयध्वन्यन्तरसद्भावादत्यन्तापभ्रमणं नास्तीत्युच्यते । अत
एव नाप्ये 'संततत्वात्' इत्युक्तम् । अकारादीनामेकैकव्यक्तित्वे व्यक्तित्स्फोटः, अनेकत्वे जाति-
स्फोटः । 'संततत्वात्' इति यदुक्तं तदेव गदृष्टान्तं ज्ञानरूपः शब्द इति मताश्रयेण 'अयथा' इति
भाष्येणोक्तम् । तदुपपादयति — यथेति । "ज्वालादेः प्रतिक्षणं विनश्यतः कथं संततत्वम्,
अत आह — यथेति ।" [इति] केचित् । अत्रैकस्मिन् निरकालस्यायिनि संततव्यवहारानामाया-
भिरन्तरोपक्रान्तेः कवस्तुपु संततव्यवहाराच्छङ्कानुपपत्तिरिति चिन्त्यम् । संततम् अपिच्छिन्नप्रवृत्ति-

विषयभूतम् । 'ज्ञानानि भवन्ति' इति भाष्यतात्पर्यमाह — ज्ञानस्येति । वायुपरमाणूनां शब्द-
त्वापत्तिः कैश्चित्पदद्वयीकृता । कैश्चित्तु ज्ञानस्यं शब्दत्वापत्तिः । सिद्धान्तभेदो हि प्रवादेषु शास्त्रेषु
अनवस्थितः, इति श्लोकार्थः ॥

[२, ३९६-३९८]

(रत्नप्रकाशः) उच्यमानेऽपीति । उपयोगस्य प्रवृत्तिविशेषस्याविशिष्टत्वादिति शेषः ।
एतेन 'स च नटोपाध्याययोरविशिष्ट इति मत्वा पृच्छति' इति कैयटो निरस्तः । उपयोगशब्देन
तत्र श्रोत्रघ्येतुव्यापारस्य विवक्षितत्वात् । उत्तरमाप्यस्वरसाच्च । आरम्भकाः श्रोतारः । रङ्गं
नाट्यस्थानम् । समावृत्ते — एवं तर्हीति । यो ग्रन्थार्थयोरिति । धारणाय भवति स इति
शेषः । नियमपूर्वकविद्यास्वीकार एवोपयोगशब्दो वर्तते, न तु 'प्रवृत्तिमात्र इत्याशयेन समा-
धानान्तरमाह — अथवेति । 'नटस्य शृणोति' इत्यादौ नटादेः कारकत्वाभावादेवातिप्रसङ्गाभाव-
सिद्धौ किमुपयोगग्रहणेनेत्याशयेन पृच्छति — किं पुनरिति । अनुपयोगे अनियमपूर्वकश्रवणादौ ।
एतेन 'किं पुनरिति । उभयथा संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः' इति कैयटो निरस्तः । व्यर्थप्रलम्प-
त्वात् । न हि तेन कश्चित् प्रकृतोपयोग्यर्थ उक्तो भवति । कश्चात्र विशेष इति । अनयोः
पक्षयोः को विशेष इत्यर्थः । परिगणनमिति । तथा च तत्र श्रुतातोरपठितत्वान्नोक्तदोषद्वय-
मिति भावः । अपक्रामति तस्मादध्ययनमिति । अधीयमानवाक्यजातमध्ययनम्, तदुपाध्याया-
दपक्रामतीत्यपक्रमजनितशब्दविश्लेषाश्रयत्वादपादानत्वमाद्यसूत्रेणैवोपाध्यायस्य सिद्धमिति भावः ।
'उपाध्यायादधीते' इत्यस्य चोपाध्यायादपक्रान्तं शब्दजातमुपादत्त इत्यर्थः । शब्दानामपक्रमणं न
यज्यत इति मन्यमानः शङ्कते — यद्वीति । संततत्वादिति । यत्नवशेन पुनःपुनस्तत्सजातीय-
विजातीयशब्दान्तरनिस्सरणाच्छब्दपरम्पराया अविच्छेदात् संततत्वमिति भावः । शब्दसंतते-
विच्छेदं मन्यमानं प्रति 'तुष्यतुन्यायेन शब्दतन्निर्वर्तनयत्नतज्जनकज्ञानानामैक्यं कल्पयित्वा समाधा-
नान्तरमाह — अथवेति । ज्योतिर्वदिति । दीपशिखादित्यर्थः ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः १. ४. ३०.

[२, ३९९]

(उद्घोषितम्) भाष्ये गोलोमान्यविलोमानि च तेभ्य इति विग्रहः । ननु निमित्तकारणात्
समवायिनो वा 'कार्यस्यापक्रमः' शास्त्रविरुद्धः, अत आह — लोकेति । मनुष्यपश्वादौ जननी-
गमदिपक्रमदर्शनादित्यर्थः । तत्कश्रयाः युक्त्याश्रयाः । परमागवादीत्यादिग्रहणेन द्व्यणुकादि-
ग्रहः । परमाणुभ्यां द्व्यणुकं द्व्यणुकेभ्यस्व्यणुकमित्यर्थः । अपृथग्देशं स्वस्य स्वसमवायिकारण-
समवेतम् । अपक्रमः समवायिकारणादित्यादि । निमित्तकारणाद् गमदिनिष्पन्नकार्यस्य^१ निर्गमेऽ-

^१ स्ववृत्तिमात्रे — प.

^२ लौ. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ३५.

^३ कार्यस्योपक्रमः — अ, ऋ.

^४ शास्त्रे विरुद्धः — ऋ.

^५ निष्पन्नकार्यस्य निमित्तकारणाद् गमदिनिर्गमे-
ऽपीत्यन्वयः ।

पि 'न सर्वत्र' तथा । गोमयादीनां 'तूपादानत्वमेवेति भावः । 'प्रसिद्धं दृष्टम्, मनुष्यादौ । इह दूर्वादी । अविच्छेदे दृष्टान्तः — यथेति । दीर्घभोगः दीर्घशरीरः । भोगी सर्पः । ननु 'ता एवेमा दूर्वाः' इति प्रत्यभिज्ञानात् 'अन्याश्चान्याश्च' इत्ययुक्तम्, अत आह — क्षणिकेति । बौद्धानां क्षणिकपक्षः, परिमाणभेदाद् द्रव्यभेदो वैशेषिकादेः, परिणामपक्षः सांख्यानाम् । प्रत्यभिज्ञानं तु जात्यादिनिबन्धनमिति भावः । 'अङ्कुरो जायते' इति प्रयोगानुपपत्तिं शङ्कते — नन्विति । कर्ता कारकविशेषः, कारकत्वं च पूर्वसमये सत एवेत्यसतः कर्तृत्वानुपपत्तिः । 'सत्कार्यवादे सत उपत्तिर्न संभवति । सत्कार्यवादेऽप्यङ्कुर इति व्यवहारयोग्यस्वरूपेणासत्त्वमङ्गीकार्यमेवेति भावः । सदसत्त्वं च विरोधान्न संभवतीत्याह — पक्षान्तरेति । नैष इति । असतोऽपि द्रुद्यचारूढमात्रेण जनिकर्तृत्वं प्रयोगोपपत्तयेऽङ्गीक्रियत इति भावः ॥

[२, ३९९]

(रत्नप्रकाशः) जनेः कर्ता जनिकर्तेति शेषपष्ठ्या समासः । अपक्रामन्तीति । यथोदराद् गर्भोऽपक्रामति यथा वा बीजादङ्कुरस्तथा गोमयादिभ्यो वृश्चिकादयोऽपक्रामन्तीति भावः । संततत्वादिति । उपादानोपादेययोरभेदादित्यर्थः । अथवेति । त्रिगुणात्मकत्वात् कार्यमात्रस्य गुणानां च क्षणमपि विश्रमामावादन्त्यस्यान्यस्य प्रादुर्भाव इति भावः । एतदभिप्रायेणैव क्षणिकवादः प्रवृत्तः ॥

भुवः प्रभवः १. ४. ३१.

[२, ३९९]

(उद्घोतनम्) सादृश्येति । एकत्वाध्यवसायादत्यन्तापक्रमणं 'नोपलक्ष्यत इति भावः । यस्तुत इति । अत्र पक्षेऽत्यन्तापक्रमणमस्त्येवेति भावः ॥

[२, ३९९]

(रत्नप्रकाशः) संततत्वादिति । प्रवाहाविच्छेदादित्यर्थः । विच्छेदमभ्युपगम्याप्याह — अथवेति ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् १. ४. ३२.

[२, ४००-४०३]

(उद्घोतनम्) 'कर्मणा' इत्यनुक्तो कर्मण एव संप्रदानसंज्ञा स्यात्, अतः प्रश्नायोगः,

'न' इति नास्ति — अ.

'तस्या' इत्यस्यानन्तरम् इतिगच्छोऽधिकः — अ.

'स्वगतानां चमेवेति' — अ.

'सिद्धं' — अ, ऋ.

'असत्कार्यवादे सत उत्पत्तिर्न' — ऋ.

'विश्रमामाभावात्' — प.

'नोपलक्ष्यत इति' — ऋ.

'पक्षेऽत्यन्तापक्रमणम्' — अ, ऋ.

अत आह — उपाध्यायायेति । द्वयोरभिप्रेयमाणत्वमेवाह — यत इति । उभयसंभवे 'संज्ञि-
द्वयसंभवे । अन्तरङ्गत्वादिति । क्रियाभिप्रेयमाणेन गवादिनाभिप्रेयमाणस्योपाध्यायस्य क्रिया-
संबन्धो वहिरङ्गः, गोस्त्वन्तरङ्ग इति कर्मण एव संप्रदानसंज्ञा स्यादित्यर्थः । नन्विति । क्रिय-
याभिप्रेते सर्वत्र संप्रदानत्वसंभवेनानवकाशा कर्मसंज्ञा संप्रदानसंज्ञां वाधते । 'सा च वहिरङ्ग-
स्यापि भविष्यतीत्यर्थः । पर्याय इति । ग्रामं गच्छति, ग्रामाय गच्छतीतिवत् 'गवे ददाति,
गां ददाति' इति पर्यायो भविष्यतीत्यर्थः । ननु कारकप्रकरणे प्रकर्षवदन्तरङ्गन्यायोऽपि नाश्री-
यते, तथा च परत्वाद् गोः कर्मत्वमेव भविष्यति, अत आह — कारकेति । 'साधकतमम्' इति
तमवग्रहणेन तदभावस्यैव जापितत्वात् । व्यवहारो नेति न त्वित्यन्वयः । पर्यायाङ्गीकारे ग्रामं
ग्रामाय वा गच्छतीति प्रयोगद्वयस्यापि संज्ञाद्वयपर्यायित्वेनैव सिद्धेः 'गत्यर्थ' सूत्रं व्यर्थं स्यात् ।
ग्रामाय वा गच्छतीति प्रयोगद्वयस्यापि संज्ञाद्वयपर्यायित्वेनैव सिद्धेः 'गत्यर्थ' सूत्रं व्यर्थं स्यात् ।
अतस्तदारम्भसामर्थ्याद्विद्वान्तरङ्गन्यायो नाश्रीयत इत्यभिप्रेत्य शङ्कते — नन्विति । प्रत्या-
ख्यातत्वादिति । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इत्यनेन संप्रदानत्वाच्चतुर्थी, कर्मत्वाद् द्वितीया च भवि-
ष्यतीति तत्सूत्रं प्रत्याख्यातमेव । तथा चात्र कर्मणः संप्रदानत्वनिरासाय 'कर्मणा' इति वक्तव्य-
मित्यर्थः । यंसंग्रहणामावे 'संज्ञिविशेषो न लभ्यते, अत आह — अध्याहारेणेति । ननु कर्तु-
संज्ञा निरवकाशा संप्रदानसंज्ञां वाधते, अत आह — कर्तृसंज्ञाया इति । 'क्षेते' इत्यादिरित्यर्थः ।
कर्तुः संज्ञायामनिष्टप्रयोगमाह — ततश्चेति । 'उपाध्यायस्य' इति कारकशेषत्वात् पठ्ठी ।
नन्विति । 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति वचनादिति भावः । स्वातन्त्र्यस्येति । न तु कर्तृसंज्ञा
तदधिकृत्येत्यर्थः । कर्मसंज्ञायां कर्तृग्रहणस्य स्वातन्त्र्योपलक्षकत्वे सत्ययमपरो लाभ इत्याह —
तथा चेति । 'सार्थाद्धीयते देवदत्तः' इत्यत्रापादानस्य सार्थस्य कर्तृसंज्ञाविरहेऽपि त्यागे स्वातन्त्र्य-
संभवात् तस्येप्सितो देवदत्तः 'कर्मसंज्ञक इति कर्मणि लकारोपपत्तिरित्यर्थः । आकृष्यत इति ।
'निवर्तत' इत्यर्थः । 'मञ्जो आमर्दने' इत्यस्माद्यकिं नलोपे निर्भज्यत इति रूपम् । भाष्ये
आदिकर्मणीति । क्रियाया आद्यक्षण आदिकर्म, तस्मिन्नित्यर्थः । कालानवच्छिन्नेति । एतीति
वर्तमानकालो न विवक्षित इत्यर्थः । नन्विति । यथा तत्र प्रयोगदर्शनेन संख्याकालयोरविवक्षा
नान्तरीयकत्वात्, यथा वा 'प्रकृते संख्याया अविवक्षा, तथा कालस्यापि नान्तरीयकतया अविवक्षा
स्यादित्युपसर्गद्वयं 'व्यर्थमित्यर्थः । भाष्यकारस्येति । व्यावर्त्यं कथयितुमित्यर्थः । उदाहरणेषु
क्रियाभिप्रेतत्वं दर्शयति — श्राद्धमिति । क्रियान्तरेति । गां ददातीत्यत्र ददातिक्रियया-
प्तुमिष्टतमेन कर्मणाभिप्रेतस्योपाध्यायस्य संप्रदानसंज्ञा युक्ता, 'अत्र क्रियान्तराभावान्न
कृत्रिमकर्मत्वमित्यर्थः । 'पश्य मृगो घावति' इत्यादी क्रियायापि क्रियेप्सिततमेति 'कथं च नाम'
इत्ययुक्तम्, अत आह — क्रियान्तरेति । कर्मेति । क्रियाया आप्तुमिष्टतममिति कर्मसंज्ञायां
करणत्वस्यापि प्रवेशात् । पतिसायनस्योद्देशकर्मत्वं स्वशयनस्य तत्र करणत्वं चास्तीति 'एकात्मनि'

१ संज्ञाद्वयसंभवे — अ.

२ संप्रदानसंज्ञेत्यर्थः ।

३ पा. सू. १. ४. ४२.

४ गत्यर्थकर्मणीति सूत्रमित्यर्थः ।

५ संज्ञाविशेषः — अ.

६ पा. सू. १. ४. ४९.

७ इत्यत्र संप्रदानस्य — अ.

८ कर्मसंज्ञ इति — अ.

९ निवर्तत इत्यर्थः — अ.

१० 'यमभिप्रेति सः' इत्यत्र 'यं, सः' इत्येकत्व-
संख्याया अविवक्षा, अत एव 'विप्रेभ्यो गां
ददाति' इति प्रयोगसिद्धिरिति भावः ।

११ 'व्यर्थम्' इति नास्ति — अ.

१२ श्राद्धाय गृहंत इत्यादावित्यर्थः ।

इत्युक्तम् । स्वशयनेन । 'समयान्तरे' स्वशयनस्योद्देश्यत्वसंभवात् 'एकदा' इत्युक्तम् । 'एक-
क्रियाव्यक्तेः' स्वापेक्षयैव कर्मकरणभावो न संभवतीति । समुदायतात्पर्यम् । नन्वनुपात्तसंदर्शनादि-
क्रिया कथं कर्मत्वनिमित्तम्, अत आह — प्रतीयमानेति । ननु, संदर्शनादीनां सर्वत्र संभवात्
सकर्मकेषु 'कर्मणः' संप्रदानसंज्ञा स्यात्, अत आह — यदेति । धात्वर्थात् गृह्णादिधात्वर्थानि ।
संप्रदानसंज्ञा श्रद्धादेः । 'अन्यदा अमेदविवक्षायाम् । कटं करोतीत्यादावपि भेदविवक्षया संप्र-
दानसंज्ञा किं न स्यात् । अत आह — सा चेति । सर्वं इति । तथा च वचनं विनापि प्रयोगो
भविष्यतीति भावः । यद्वा, इदमपि वचनं विकल्प्यत इति 'पशुं रुद्राय यजति' इत्यपि छन्दसि
प्रयोगो भवतीति भावः । 'यथाप्राप्तम्' इत्यव्ययीभावः । 'पूजायां पशोः' करणत्वाद्गुरुस्य च
कर्मत्वात् किं वचनेन, अत आह — रुद्रमिति । कैश्चित् 'पशुना रुद्रं यजते' इति प्रयोगो वचनं
विनापि साधितः, तदाह — कैश्चिदिति । संप्रदीयतेऽस्मै संप्रदानम्, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति
संप्रदाने ल्युङित्यर्थः । तथा च पशुनेत्यत्र ददातिप्रयोगाभावात् पशोरनौ 'प्रक्षेपेण परस्वत्वापादन-
पर्यन्तदानशब्दार्थाभावाच्च वचनं विनापि प्रयोगोपपत्तिरिति भावः । अन्यत्रापि धात्वन्तरविपर्ययेऽपि ।
अभ्युपगममेवाह — तथा चेति । दानं चेत्येतन्निराह — तथेति । खण्डिकेति । भाष्यकार-
प्रयोगः ॥

[२, ४००-४०३]

(रत्नप्रकाशः) कर्मण एवेति । तथा च कर्मसंज्ञासंप्रदानसंज्ञयोर्गोपद्यं पर्यायो वा स्यादिति
भावः । एतेन 'संभवन्त्यामप्युभयोः संज्ञायामन्तरङ्गत्वात् कर्मण एव गवादेः' स्यादित्यर्थः । इति
निरस्तम् । उपाध्यायादेः प्राप्तिसामान्यकर्मत्वाभावे भगवतस्तात्पर्येणान्तरङ्गबहिरङ्गभावेन भाष्यो-
पपादनायोगात् । प्राप्तिसामान्यकर्मत्वाभ्युपगमेऽविशेषेणोभयोस्तत्संज्ञापादनीचित्येन 'कर्मण एव'
इति भाष्यगतैवकारासंगत्यापत्तेश्च । न ह्युपाध्यायादेः प्राप्तिकर्मत्वाविशेषेऽपि बहिरङ्गत्वं
भवति गवादेस्त्वन्तरङ्गत्वमित्यत्र किञ्चिन्नियामकमस्ति । न वा कर्मग्रहणे सति तद्धारोपा-
ध्यायादेः प्राप्तिकर्मत्वं वचनबलादाश्रीयत इति तदभावेऽपि तद्धारकसंबन्धाश्रयणं युज्यते ।
एतेन 'उपाध्यायाय गां ददातीत्यत्र गोऽुपाध्यायस्य चाभिप्रेयमाणत्वम्, यतो गौर्दानक्रियया करण-
भूतयामिप्रेता, गवा तूपाध्यायः, तत्र परत्वाद् गोः कर्मसंज्ञेति पारिशेष्यादुपाध्यायस्यैव 'संप्रदानसंज्ञा
भविष्यतीति किं कर्मग्रहणेनेति प्रश्नः' इत्यपि कैयटो निरस्तः । अत्र कर्मग्रहणाभावे साक्षादाप्य-
मानपरित्यागेन परम्परयाप्यमानस्य ग्रहणे मानाभावत् । कथंचित्तस्यापि ग्रहणे 'कर्तुरेप्सि-
ततमं कर्म' 'तया युतं चानीप्सितम्' इति सूत्रद्वयेऽप्येतत्सूत्रविपर्ययस्यैव ग्रहणमिति कर्मसंप्रदानसंज्ञा-
योर्गोपद्यस्य पर्यायताया वीचित्येनोपाध्यायस्यैव संप्रदानसंज्ञेत्यवधारणासंभवाच्च । कर्मग्रहणे
क्रियमाणे दोषः कुतो नेत्यत आह — कर्म निमित्तत्वेनेति । यतः कर्माभिप्रायणे साधनत्वेनो-

१ अपिग्रहो नास्ति — अ.

१ समवायान्तरे — अ.

२ पा. मू. ३. ३. ११३.

३ स्वशयनस्योद्देश्यत्वासंभवात् — अ.

४ प्रक्षेपेण दग्धस्य परस्वत्वायोगादिति भावः ।

५ एवं क्रियाव्यक्तेः — अ.

६ कर्मसंज्ञा — प, फ.

७ 'कर्मणः' इति नास्ति — अ.

८ पा. मू. १. ४. ४९.

९ अन्यथा — अ, अ.

१० पा. मू. १. ४. ५०.

पातम्, अतः कर्मातिरिक्तमेवाभिप्रेयं संप्रदानसंज्ञं भवतीति नोक्तदोषः इति भावः । यंसग्रहण-
मिति । यच्छब्दस्याग्रे तच्छब्दोऽनर्थक एवेत्युभयोरैकप्रयोजनकत्वेन सह विचारः । अभिप्रयत
एवेति । आख्यातवाच्यस्य कर्तुः कृद्वाच्यकर्तुरिव क्रियान्तरान्वयाभावेऽपि प्रत्यासत्त्यैव^१ संज्ञित्वं
न्याय्यमिति यः स ग्राहणमध्याहृत्यैव सूत्रं व्याख्येयं स्यात्, न तु यंसग्रहणमिति भावः । एतेन
'श्रुतपदार्थसंबन्धेनैव नैराकाङ्क्षयेऽध्याहारानुपपत्तिः' इति निरस्तम् । आख्यातवाच्यस्य कर्तुः
'क्रियान्तरान्वयासंभवस्य "कण्डवादिभ्यो यक्" इति सूत्रे भगवतैवोक्तत्वेनाध्याहारमन्तरेण श्रुत-
पदार्थयोः संबन्धायोगात् । यदप्युक्तम् 'कर्तृसंज्ञायास्त्वकर्मको घातुरवकाशः स्यात्' इति । तदपि
न, कर्तृत्वेनोपस्थापितस्यैव संप्रदानसंज्ञायां विधीयमानत्वेन तथा कर्तृसंज्ञावाधनाङ्गीकारानौचित्यात् ।
ननु कर्तृसंज्ञायां सह संप्रदानसंज्ञायां एकत्र प्रवृत्तौ किं प्रयोजनमिति चेत् कर्तुरभिधाने सति
चतुर्थ्या अप्यप्रवृत्तिर्यथा स्यादित्येतत् प्रयोजनमिति गृहाण । संप्रदानसंज्ञाफलं तु 'उपाध्यायायं
शिष्येण गौर्दीयते' इत्यस्मिन्नर्थे 'उपाध्यायस्य शिष्याय गौर्दीयते' इति प्रयोगः । न च तत्र पर-
त्वात् 'कर्तृकरणयोः' इति तृतीया स्यादिति वाच्यम्, प्रकृतसूत्रविहितसंप्रदानसंज्ञायां निरवकाश-
त्वेनैतत्प्रयुक्तचतुर्थ्यास्तदपवादत्वसंभवात् । निर्भङ्ग्यत इति । निवर्त्यत इत्यर्थः । अथाभिप्र-
हणमिति । 'स्वरितजितः' इत्यत्र व्याख्यातोऽयं ग्रन्थः । संप्रत्येतीति । वस्तुतस्तु 'तेन
दीव्यति' इत्यादाविव कालसंख्ययोरविवक्षोपपद्यत इति स्पष्टप्रतिपत्तिमात्रमभिप्रग्रहणफलं ज्ञेयम् ।
श्राद्धाय निगृह्यत इति । श्राद्धाभावाय श्राद्धाभावमाप्तुं श्राद्धं निन्दतीत्यर्थः । एतेन 'श्राद्धं
निन्दति नास्तिकः' इत्यर्थः इति निरस्तम् । 'युद्धाय संनह्यति' 'पत्ये शेत' इत्यत्रापि युद्धपत्योः
कर्मत्वेन वाक्यार्थपट्कत्वापत्तेः । संनहनशयनक्रियाभ्यां युद्धपत्योरिव निगृहणक्रियया श्राद्धस्याभि-
प्रेयत्वाभावाच्च । बाह्येन हि श्राद्धनिन्दनेन श्राद्धाभाव एवाभिप्रेयः । युद्धाय संनह्यतीति ।
युद्धमाप्तुं संनह्यतीत्यर्थः । एतेन 'युद्धविषयं संनहनपूर्वकं निश्चयं करोतीत्यर्थः' इति निरस्तम् ।
तस्य 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति धातिकाननुगुणत्वात् । अत एव 'पत्ये शेत' इति । पतिमुपा-
श्रित्य^२ शेत इत्यर्थः इत्यपि निरस्तम् । उक्तधातिकानुरोधेन तस्यापि 'पतिमाप्तुं शेत' इत्यर्थ-
स्योचितत्वात् । न सिध्यतीति । क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वमिति शेषः । कथं च नामेति । गमना-
दिक्रियया ग्रामादिद्रव्यमेवाप्यते, न तु क्रियेति मन्यते । एतेन 'क्रियान्तरानुपादाने एकस्या एव
क्रियायाः कर्मकरणभाव एकदात्मन्येव नोपपद्यत इति भावः' इति निरस्तम् । 'कर्तुरीप्सित-
तमं कर्म' इति सूत्रे एकस्या अपि क्रियाया अनुपातत्वेन क्रियान्तरानुपादानस्य हेतुत्वाश्रयणेना-
नभिमतत्वाभावात्तदानीनौचित्यात् । क्रियापीति । क्रियया द्रव्यमेवेप्सिततममिति नियमे माना-
भावादिति भावः । एतेन 'प्रतीयमानक्रियापेक्षः कारकभावः 'प्रविश, पिण्डम्' इत्यादाविवेत्यर्थः'
इति निरस्तम् । 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति सूत्रेऽध्याहृतक्रियेतिशब्दस्य शब्दोपास्यक्रियापरत्व-
कल्पने मानाभावेन शब्दोपास्यक्रियापरत्वाश्रयालोपस्यापि निराकृतत्वेन प्रतीयमानक्रियामादाय समा-
धाने मानप्रयोजनयोरभावात् । अत एव 'यदा तु संदर्शनादयो वात्वर्याद् भेदेन विवक्ष्यन्ते तदा
संप्रदानसंज्ञा । अन्यदा तु कर्मसंज्ञेव, यथा कटं करोतीति । सा च भेदाभेदविवक्षा प्रयोगदर्शन-

^१ 'एवकारो नास्ति' — फ.

^२ 'ग्रहणानुवृत्त्यैव' — प, फ.

^३ 'क्रियान्तरान्वयासंभवस्य' — प.

^४ 'पा. सू. ३. १. २३.

^५ 'पा. सू. २. ३. १८.

^६ 'पा. सू. १. ३. ७२.

^७ 'पा. सू. ४. ४. २.

^८ 'युद्धविषयसंनहन' — प.

^९ 'प्रदीपे 'पतिमुपनृत्य' इत्यत्र 'पतिमुपाश्रित्य'
इति पाठान्तरं नामेनेनादर्शनम् ।

^{१०} 'पा. सू. १. ४. ४९.

^{११} 'पा. सू. १. ४. ४९.

वशेन नियतविषयैवाश्रीयत इति प्रयोगस्यासंकरः' इत्यपि निरस्तम् । 'श्राद्धाय निन्दति, युद्धाय संनहति, पत्ये शेते' इत्यादौ निन्द्यादिधातुवाच्यफलानाश्रयस्यैव संप्रदानसंज्ञाया भाष्यवातिककृतोः समतत्वेन स्वेच्छया कांचिन्निर्मूलभेदाभेदविवक्षामस्मदाद्यशक्यप्रयोगदर्शनहेतुकनियतविषयतां चाश्रित्य कर्मसंप्रदानसंज्ञयोर्व्यवस्थापनानौचित्यात् । न हि 'घटाय करोति, ओदनाय पचति' इत्यादिप्रयोगो नेत्यत्र किञ्चिन्मानमस्ति, येन तादृशकल्पनोपपद्येत । यद्युच्येत " 'गत्यर्थकर्मणि' इति सूत्रप्रत्याख्यानात् तादृशकल्पनाश्रिता" इति । तदपि न, अप्राप्तगत्यर्थकर्ममात्रस्य तेन कर्मसंप्रदानसंज्ञाद्वयस्याभ्युपगमसंभवेऽपि कर्मसामान्यस्य तदभ्युपगमायोगात् । प्रकृतसूत्रस्यात्रत्यक्रियाग्रहणपरवातिकस्य चाकर्मणि चारितार्थ्येन गत्यर्थकर्मणः कर्मसंज्ञाया एव परस्या औचित्येन 'गत्यर्थकर्मणि' इति सूत्रप्रत्याख्यानासंभवाच्च । अत्रेदमवधेयम् — 'श्राद्धाय निगर्हते' इत्यादौ 'क्रियायोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति सूत्रेणैव चतुर्थ्याः सिद्धत्वात् क्रियाग्रहणं न कर्तव्यमित्येव भगवतोऽभिप्रायः । एवमेव हि "गत्यर्थकर्मणि" इति सूत्रप्रत्याख्यानमभ्युपपद्यत इति । अथवा गत्यर्थकर्मण ईप्सिततमत्वाविवक्षायां संप्रदानसंज्ञा, तद्विवक्षायां कर्मसंज्ञेति यथाश्रुतमेव भाष्यमुपपन्नमिति । एवमपीति । क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वसंभवेऽपीत्यर्थः । कर्मणः करणसंज्ञेति । तथा च संज्ञाद्वयसमावेशोऽप्यपूर्वः सिद्धः । एवं 'संप्रदानस्य कर्मसंज्ञा' इत्यनेन ज्ञेयम् । इदं वचनद्वयं लोकेवेदसाधारणम् । एतेन "छन्दोविषयमेतत् । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते' इति यथाप्राप्तमपि प्रयोगो भवति" इति कैयटो निरस्तः । एतस्य छन्दोविषयत्वे मानाभावात् । 'पशुना रुद्रं यजते' इति प्रयोगस्य लौकिकस्य वैदिकसाधारण्येन निर्दिशितत्वात् कारकव्यत्ययस्य वेदे सिद्धत्वेनास्य छन्दोविषयत्वे आनर्थक्यापत्तेश्च । ननु 'पशुना रुद्रं यजति' इत्यत्र न्यायसिद्धमेव करणत्वं कर्मत्वं च । तथा च 'तस्य पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थवर्णनं न युज्यत इत्यत आह — अग्नौ किलेति । अत्यन्तप्रसिद्धोऽयमर्थः इति सूचयितुं किलशब्दप्रयोगः । केचित्तु संप्रदीयते यस्मै तत् संप्रदानमित्यन्वयसंज्ञाकरणसामर्थ्याद्भानकर्मणाभिप्रेयमाणस्यैव संप्रदानसंज्ञा । दानं च [स्व]स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनमित्याहुः । तन्न, भाष्यकाराद्यनुक्तान्वर्थतां संज्ञाया आश्रित्य संकोचे आश्रीयमाणे 'श्राद्धाय निगर्हते, युद्धाय संनहति' इत्यादीनां 'ग्रामाय गच्छति' इत्यादीनां च प्रकृतसूत्रेणैव सिद्धिमाश्रित्य 'अग्निग्रहणं कर्तव्यम्' इति प्रकृतसूत्रगतवातिकस्य "गत्यर्थकर्मणि" इति सूत्रस्य च भगवता कृतप्रत्याख्यानस्यासंगतत्वापत्तेः । तदभिमतदानपदार्थस्याश्रयणे 'खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति' इति भाष्यप्रयोगस्य 'न शूद्राय मति दद्यात्' इत्यादिलोकसिद्धप्रयोगस्य चासंगतत्वापत्तेश्च ॥

^१ परिभाषा ३५.

^२ 'तस्य' इति नास्ति — १.

^३ पा. मू. २. ३. १२.

^४ अग्रगतत्वापत्तिः — १.

^५ महाभाष्यम् १. १. १.

^१ पा. मू. २. ३. १२.

^२ पा. मू. २. ३. १२.

^३ पा. मू. २. ३. १४.

^४ पा. मू. २. ३. १२.

क्रुधद्रुहेष्यासुयार्थानां यं प्रति कोपः १. ४. ३७.

[२, ४०३-४०४]

(उद्घोतनम्) लोके पृथगर्थत्वेनैव प्रयोगात् संशयानुपपत्तिं शङ्कते — नन्विति । 'भेदः संशयप्रयोजककोटिभेदः । एकैर्नैवेति । अर्थग्रहणाच्चात्र स्वरूपग्रहणम्, एकैर्नैवाथोपलक्षणादितरवैयर्थ्यमित्यर्थः । 'कुपौ तेषां सामान्यम्' इत्ययुक्तम्, 'रोषादिसामान्यस्य कुपिघातोरधिकरणत्वा-संभवात्, अत आह — कुपाविति । 'यं प्रति कोपः' इत्येतत् किमर्थम्, अत आह — कोपेति । विशेषणकृत्यमाह — तेनेति । ननु कोप इति । 'कोपक्रोधाकर्षरोष' इति पर्यायपाठादित्यर्थः । द्रुह्यादीनां सर्वत्र कोपपूर्वकत्वे व्यभिचाराभावाद्विशेषणं व्यर्थम्, अत आह — यत्रेति । एतदिति । नाकुपितो द्रुह्यतीत्येतदित्यर्थः । व्यभिचारोऽस्तीत्याह — भाष्यमिति । द्विषेः क्रोधार्थस्य प्रयोगे कथं द्वितीया, अत आह — 'अस्मानिति । औषधं द्वेष्टि नामिनन्दतीत्यर्थः ॥

[२, ४०३-४०४]

(रत्नप्रकाशः) क्रुधादीनां मित्रार्थानामेकेन कोपशब्देनैकार्थेन विशेषेऽवस्थापनं न युज्यत इत्यनुपपन्नार्थकं सूत्रमित्याशयेन पृच्छति — किमेत इति । एतेन 'लोकव्यवहारादेवार्थाविगमात् संदेहोऽनुपपन्नः । एवं तर्हि चित्तदोषरूपता सर्वेषामस्तीति सामान्यापेक्षायामेकार्थत्वमवान्तरभेदवि-क्षायां तु नानार्थत्वमित्यदोषः' इति कैयटो निरस्तः । लोकव्यवहारसिद्धान्तार्थकत्वं भाष्यकार-व्यवस्थापितेन घातूनामनेकार्थत्वेन संभावितैकार्थत्वं चाश्रित्य संदेहस्योपपन्नत्वेनाक्षेपसमाधानयोरुभयो-स्तुच्छत्वात् । न हि लोकव्यवहारसिद्धार्थाविगतिनार्थककोट्युत्थापिका संशयविरोधिनी भवति, येनाक्षेपो युज्येत । नापि हि चित्तदोषरूपैकार्थकत्वेन क्रियासामान्यरूपैकार्थकत्वसमेनैकार्थविषयः संशयः, येन समाधानं युज्येत । किमर्थं पृथङ्निदिश्यन्त इति । क्रुधार्थानामित्यादिरूपेणान्यत-मग्रहणेनैवेष्टसिद्धेरिति भावः । नानार्था इति । क्रोधः रोषः, क्रोहः अपकारः, ईर्ष्या 'परगुणा-सहनम् । असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम् । कुपाविति । कोप इत्यर्थः । एषामिति । रोषा-पकारपरगुणासहनपरगुणदूषणानामित्यर्थः । सामान्यमिति । साधारणो जनकत्वरूपः संबन्ध इत्यर्थः । एतेन 'कुपौ घातौ बाध्यत्वेन यदवस्थितं तदेतेषां साधारणमित्यर्थः' इति कैयटो निरस्तः । धात्वर्थनिर्देशोऽपि इविश्वतोर्विहितत्वेन तदपहाय कुपिषब्दं घातुपरमाश्रित्य 'बाध्यत्वेन यदवस्थितं तत्' इत्येतावदध्याहृत्य कुकविकृतेरिव व्याख्यातुमयुक्तत्वात् । न ह्यकुपितः क्रुध्यतीति । यद्यपि कोप एव क्रोधः, तथापि सूक्ष्मकोपः कारणं स्थूलकोपः शरीरमुखनेत्रविकारानुमेयः कार्यमित्याशये-नोपपन्नः । 'न चाकुपितो द्रुह्यतीति । कोपे गते हि नापकरोति सर्वः । एतेन 'यत्र विषये संप्रदानसंशेष्यते तदुद्देशेनैतदुच्यते, न तु सर्वविषयापेक्षया । अन्यथा व्यभिचाराभावात् 'यं प्रति

इत्यन्तर्महृषाठ इति भाति ।

'भेदः' इति पदं प्रदीपे नोपलभ्यतेऽत्र । एवं प्रतीकग्रहणपूर्वकं विवरणदर्शनात् 'मिन्नार्थ-त्वमित्यदोषः' इत्यत्र प्रदीपे 'मिन्नार्थत्व-मिति भेदः' इति पाठः स्यादित्यूह्यते । 'भाष्ये 'कुपौ तेषां' इत्यत्र 'कुपौ तेषाम्'

'दोषादिसामान्यस्य — अ, ऋ.

'अमरकोशे नाटधवर्णे इत्यादि. २६.

'तस्मादिति — अ; अस्मादिति — ऋ.

'परगुणासह्यम् — प.

'न चाकुपितः — प, फ.

कोपः' इति विशेषणमनुपादेयं स्यात् । 'भायामीर्ष्यति' इति विनापि कोपात् प्रयोगदर्शनान्च' इति कैयटो निरस्तः । 'क्रोधो रोपः' इत्यादिस्वपूर्वग्रन्थेन गतार्थत्वात् । स हि 'यं प्रति कोपः' इति विशेषणोपपादकार्थकथनपरम्, न तु क्रुधादीनामन्यार्थकत्वाभावप्रदर्शनपरम्, भार्या क्रुध्यति, द्रुह्यति, ईर्ष्यति, असूयति, द्वेष्टि वेति द्वेपार्थकत्वेन प्रयोगस्येष्टत्वात् । तथा च 'न चाकुपितः क्रुध्यति' इत्यादिभाष्ये क्रुधादयो रोपाद्यर्थपरा एव निर्दिष्टा इति सुबोधत्वेनात्रत्यदुर्बोधफक्कि-कायाः फलमच्येतदुःखमेव पर्यवस्यतीति ॥

साधकतमं करणम् १. ४. ४२.

[२, ४०४-४०६]

(उद्घोतनम्) कारकान्तरव्यावर्तकत्वेन सार्थकत्वात्, प्रश्नायोगः, अत आह — कारकेति । प्रकर्षंगतेरुक्तत्वात् 'सर्वेषाम्' इत्ययुक्तम्, अत आह — प्रकर्षेति । वक्ष्यमाणाशयेन प्रश्नः । तदुपयुक्त एव 'सर्वेषाम्' इत्यादिग्रन्थ इति भावः । उत्तरत्र 'एवं तर्हि' इत्यत्र । नन्वेकसंज्ञा-धिकारात् संज्ञान्तराविषय एव करणसंज्ञा स्यात्, अत आह — तत्र चेति । कारकमात्रस्य करण-संज्ञायामित्यर्थः । कारकमात्रस्य करणसंज्ञायामन्यतरवैयर्थ्यात् प्रकर्षगतिर्भविष्यतीति शङ्कते — नन्वेति । 'यं कंचिदिति । कर्मसंज्ञाविषयं संप्रदानसंज्ञाविषयं वा, तावत्तैवं, संज्ञाद्वयसार्थक्यात् । न तु सर्वसंज्ञाविषयपरिहारो लभ्यत इत्यर्थः । ननु यत्रानवकाशत्वं हेतुस्तत्रैव न परत्वम्, साव-काशविषयत्वात्परत्वस्य, अत आह — विषयभेदेति । 'सावकाशत्वे' इत्यङ्गीकृत्यवादः, असति 'तमग्रहणे संज्ञान्तराणां करणसंज्ञारहितविषयाभावात् । अत्र भाष्ये संज्ञाद्वयसमावेशः प्रतिभाति, स न विवक्षितः । किं त्वपादानसंज्ञैव स्यादिति विवक्षितमित्याह — अत्रेति । विवक्षतेति । असंकीर्णेत्यर्थः । 'अभिरूपाय' इति विशेष्यसार्थक्यायाह — कन्यादानार्थमिति । नन्वदृष्टार्थ कन्यादानमनभिरूपेऽपि संभवति, अत आह — दृष्टेति । दृष्टम् ऐहिकसुखम्, तन्नाभिरूप्यम-पेक्षितमित्यर्थः । भाष्ये न चासाधक इति । क्रियासिद्धयर्थं कारकेष्वेव प्रवर्तते, नाकारके । तथा चासाधकव्यावर्तकत्वेन साधकशब्दानुपयोगात् कारकाधिकारेण 'करणमित्युक्तेऽपि कारकस्य करणसंज्ञालाभात् साधकग्रहणेनातिशयितसाधकलाभ इत्यर्थः । शब्दसाधुत्वमुक्त्वा तात्पर्यमाह — तत्रेति । कारकप्रकरणे तरतमयोगाभावे ईप्सितमात्रस्य कर्मसंज्ञा स्यात्, अत आह — प्रकर्षेति । सर्वेषां कारकणां क्रियासाधकत्वाविशेषे करणस्यातिशयाभावाल्लक्षणस्यासंभवं शङ्कते — अयेति । प्रसिद्धिरिति । 'प्रशब्देन फलपर्यन्ततोक्ता । इदं च साधकत्वं विवक्षाधीनमित्यभि-प्रेत्याह — यस्येति । 'नन्वेकस्यां क्रियायाम् 'अश्वेन दीपिकया पथा गच्छति' इत्यादावश्वस्यैव

१ न चाकुपितः — प, फ.

२ प्रदीपे 'तत्र वचनसामर्थ्यात्' इत्यत्र 'तत्र च वचनसामर्थ्यात्' इत्यन्तर्मट्टपाठ इति भाति ।

३ प्रदीपे 'कंचिदेव विषयम्' इत्यत्र 'यं कंचिदेव विषयम्' इति पाठोऽन्तर्मट्टस्येति भाति ।

४ परस्यात आह — अ.

५ तमग्रहणे — क.

६ कन्यासुखमत्र विवक्षितम् ।

७ करणमित्येतावन्मात्रोक्तत्वापत्त्यर्थः । कारका-धिकारेण कारकस्य करणसंज्ञालाभादित्य-न्वयः ।

८ प्रसिद्धिशब्देन — अ.

९ नन्वेकस्यां — क.

करणत्वं स्यात्, दीपिकाद्यपेक्षया तस्यैवातिशययुक्तत्वात्, अत आह — कारकात्तरिति । 'स्व-
कक्ष्यायां करणपक्षे । करणमपेक्ष्येति यावत् । संनिपत्येति । दृष्टद्वारोपकारकत्वं संनिपत्योप-
कारकत्वं यागादौ ब्रीह्यादेरिवेत्यर्थः ॥

[२, ४०४-४०६]

(रत्नप्रकाशः) तमग्रहणं विनापि कारकाधिकारे पुनः साधकग्रहणसामर्थ्येन प्रकर्षलाभात्
तमग्रहणं कारकाधिकारेऽस्मिन् न्यायसिद्धप्रकर्षनाश्रयणं ज्ञापयतीति प्रतिपादयितुं विचारमुपक्रमते
— तमग्रहणं किमर्थमिति । एतेन 'कारकाधिकारात् साधकत्वे लब्धे पुनः साधकश्रुतिः प्रकर्षं
गमयतीति प्रश्नः' इति कैयटो निरस्तः । 'नैतदस्ति प्रयोजनम्' इत्यादिना प्रष्टुं दर्शितं संनिहितं
तदभिप्रायमपह्नाय व्यवहिताभिप्रायेण प्रश्नोपपादने मानप्रयोजनयोरभावात् । औत्सर्गिकप्रयोजन-
विशेषजिज्ञासयैव प्रश्नस्योपपन्नत्वात् । तद्वर्णिताभिप्रायत्वे प्रश्नस्य 'तदाशयमविद्वान् प्रयोजनविशेष-
मात्रमनेन पृष्ठमिति मन्यमान आह' इति 'साधकं करणमितीयत्युच्यमाने' इत्यादिप्रतिवचनस्या-
वतरणीयत्वेन 'तदुपेक्षया न्यूनतादोषाच्च । सर्वेषामेव कारकाणामिति । कारकेषु यत् साधकं
क्रियायामन्वितं वा यत्साधकं तत् करणसंज्ञमिति सूत्रार्थापत्त्या विनिगमकाभावेन सर्वेषां करण-
संज्ञा स्यादिति भावः । एतेन 'तत्र वचनसामर्थ्यादिकसंज्ञाधिकाराच्च करणसंज्ञायाः संज्ञान्तराणां
च विकल्पः स्यात्' इति कैयटो निरस्तः । प्रकरणादिपर्यालोचनं विनैव यथाश्रुतवाक्यार्थाश्रये-
णातिप्रसङ्गापादनस्योपपन्नत्वेन प्रकरणादिपर्यालोचनेन प्रष्टुं तदतिप्रसङ्गस्य निराकरिष्यमाणत्वेन
च 'वृश्चिकमीन्यायविषयतया र्याक्चिदाशयकल्पनानौचित्यात् । यदप्युक्तं तेनैव 'नत्वसति
'विशेषाश्रयणे करणकारकसंज्ञाद्वयोपादानमनर्थकं स्यात् । तर्हि संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात् करणसंज्ञा
कंचिदेव विषयं परिहरतीति लभ्यते, न त्वनिष्टपरिहारेणैष्टविषये व्यवतिष्ठते" इति ।
तदपि न, कारकसंज्ञापि विषयेत्यस्य भाष्यानारूढत्वेन संज्ञाद्वयानर्थक्यशङ्काया मन्दत्वात् । तमग्रहणं
विनैव शङ्कित्रा करणसंज्ञाया विशेषेऽवस्थापितत्वेन मूलविरुद्धासंबद्धप्रलापेन समाधानस्यापि मन्द-
त्वाच्च । परत्वादनवकाशत्वाच्चेति । कृत्वाचिन्त्या परत्वं हेतुत्वेनोपात्तम् — यदि पराः साव-
काशाः स्युस्तदापि परा एव स्युरिति, न तु पराः काश्चन संज्ञाः सावकाशाः सन्तीत्याशयेन ।
एतेन 'विषयभेदापेक्षो हेतुद्वयोपन्यासः । सावकाशत्वे सति परत्वं हेतुः, अन्यत्र निरवकाशत्वम्'
इति कैयटो निरस्तः । तादृशविषयभेदस्यासंभवात् । न ह्यकारकस्य साधारण्येन काचन परा
संज्ञा कृतास्ति, या सावकाशा स्यात् । 'इह तर्हीति । अत्र निरवकाशत्वादपादानसंज्ञैव स्यादिति
भावः । तमग्रहणे तु परत्वात् करणसंज्ञैव भवति । धनुषा विध्यतीति । धनुषः शरक्षेपकत्वेन
शरकरणकव्यघने करणत्वं विवक्षितमिति संज्ञाद्वयप्रसङ्गः । धनुषो निस्सृतशरेण विध्यतीत्यर्थ-
स्तत्र गम्यत इति मन्यते । वस्तुतस्तु धनुषः प्रशंसासूचनाय शरस्य करणत्वमविवक्षित्वा धनुष
एव तद्विवक्षितमिति शरविश्लेषाश्रयत्वस्य सतोऽप्यविवक्षितत्वेन तत्रापादानसंज्ञायाः प्रसक्तिरेव
नास्ति । यथा 'वृक्षस्य पर्णं पतति' इत्यत्र वृक्षस्य । तत्र धनुषोऽपादानसंज्ञाप्रसक्तिमम्युप-
गम्यापि तमग्रहणं विना तन्निराकरणं कर्तुं शक्यत इत्याशयेनाह — एवं तर्हि लोकेत इति ।

^१ प्रदीपे 'स्वकक्ष्यायाम्' इत्यत्र 'स्वकक्ष्यायाम्'

इत्यन्तंमट्टपाठ इति माति ।

^२ तदपेक्षया — प.

^३ ली. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ७६.

^४ विशेषाश्रये — प, फ.

^५ अत्र प्रदीपार्थानुवादः ।

अभिरूपायोदकमानेयमिति । अभिरूपं चरणक्षालनादिना प्रसादयितुं जलमानेयमित्यर्थः । एतेन 'उदकमानेयमिति । कन्यादानार्थम्' इति कैयटो निरस्तः । अध्याहारनिरपेक्षवाक्यस्याध्याहारेण व्याख्यानानौचित्यात् । न चानभिरूपे प्रवृत्तिरिति । पादप्रक्षालनकन्यादानादेरभिरूपसंबन्धिन एव श्रेयःसाधनत्वादिति भावः । न चासाधके प्रवृत्तिरिति । कारकशब्दस्येति शेषः । कारक-संज्ञायामिति । कारकस्य क्रियमाणायामपादानादिसंज्ञायामित्यर्थः । तरतमयोग इति । तरतम-शब्देन प्रत्ययद्वयानुकरणेन तदर्थः प्रकर्षो लक्ष्यते । तथा च प्रकर्षयोग इत्यर्थः । न भवतीति । व्यावर्तक इति शेषः । सांकाश्यकेभ्य इति । बुद्धिपरिकल्पितोऽत्रापायः, न तु मुख्यः । एवं चोपायस्थोपायान्तरादुपकत्वव्यायेन 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यनेनेदं साधितमिति बोध्यम् । गङ्गायां गाव इति । सामीप्यसंबन्धेनात्र गङ्गाया आधारत्वम्, न तु मुख्यम् । साधकस्यात्र प्रकर्षो विवक्षाधीनः, न तु स्वभावसिद्धः । तेन 'स्यात्या पचति' इत्यादावधिकरणादिसंज्ञाहंस्यापि करणत्वं सिध्यति । एकस्यां क्रियायामेकमेवं करणमित्यपि नियमो नास्ति, 'अश्वेन पथा दीपिकया गच्छति' इत्यादावनेककरणदर्शनात् ॥

उपान्वध्याङ्गवसः १. ४. ४८.

[२, ४०६-४०७]

(उद्द्योतनम्) 'अश्वर्यस्य' इत्यशननिवृत्तिवाचकस्येति विवक्षितम् । तदुपपादयति — अर्थ-शब्द इति । अश्वर्यस्य अशननिवृत्तेः । अर्थशब्दस्याभिधेयवचनत्वं षष्ठीद्वयस्य सामानाधिकरण्यं चामिप्रेत्याह — अयवेति । शीङोऽर्थो यस्य स अर्थः । जलाशयः जलस्थानम् । अस्थानार्थत्वे भोजननिवृत्त्यर्थत्वे । 'ग्रामे उपवसति' इत्यत्रोपवसतिक्रियापेक्षमेव ग्रामस्याधिकरणत्वं प्रतीयते, तेन 'नात्र' इत्ययुक्तम्, अत आह — तत्रेति । विशिष्टेति । ग्रामनिष्ठत्वेन निश्चिते । देवदत्तस्य ग्रामाधिकरणकत्वतात्पर्यकं वेदिदं वाक्यं 'ग्राममुपवसति' इति कर्मत्वं स्यादेवेत्यर्थः । 'कालं त्रिरात्ररूपम् । तत्रेति । अनुक्तेर्देवदत्ताधिकरणकत्वेनाभुवितमद्देवदत्तवासापेक्षया देवदत्तवासमात्रा-पेक्षायामन्तरङ्गत्वम् । एवं ग्रामस्याभुक्त्यनपेक्षमधिकरणत्वमुपपाद्यानशनस्य ग्रामानपेक्षत्वमाह — उपवसनं त्विति । स्वरूपेणेति । अनुवितक्रिया साक्षात् कालसंबन्धिनी, ग्रामादिना तु देवदत्तद्वारा । तथा च कालसंबन्धोऽन्तरङ्गः, ग्रामसंबन्धो बहिरङ्ग इत्यर्थः ॥

[२, ४०६-४०७]

(रत्नप्रकाशः) वसेरश्वर्यस्येति । अशिमर्जोऽजनम्, सोऽर्थो यस्य वसेस्तस्याधारः कर्मसंज्ञको नेति वाच्यमित्यर्थः । ननूपपूर्वस्य वसेर्मर्जोऽजननिवृत्तिवाचकत्वमस्ति, न तु भोजनवाचकत्वमिति ।

^१ पा. सू. १. ३. ११.

^२ चाम्युपेत्याह — अ.

^३ जलस्य स्थानम् — अ.

^४ प्रदीपे 'विशिष्टाधार' इत्याद्येव वाक्यमुप-

लभ्यते । 'तत्र विशिष्टाधार' इत्यन्तमदृ-पाठ इति भाति ।

^५ 'भोजननिवृत्तिं विशिष्टकालाम्' इति प्रदीपे दृश्यते । 'भोजननिवृत्तिविशिष्टकालम्' इत्यन्तमदृपाठः स्यादित्यनुमीयते ।

चेन्न, घटत्वविशिष्टवाचको घटत्ववाचक इति भोजननिवृत्तिवाचकस्यैवात्र भोजनवाचकत्वमिति विवक्षितत्वात् । एतेन 'अर्थशब्दो निवृत्तिवाची, व्यधिकरणे च षष्ठ्यौ, अर्थस्य भोजननिवृत्ति-
वाचको यो वसिस्तस्येत्यर्थः । अथवा शीङोऽर्थः इत्यर्थः, न इत्यर्थोऽर्थः, तस्यास्थानार्थस्येत्यर्थः ।
स्थाने हि शीङ् वर्तते, यथा जलाशय इति' [इति] कैयटो निरस्तः । अर्थशब्दस्य निवृत्तिवाचि-
त्वस्य षष्ठ्योर्बैयधिकरण्यस्य चाश्रयणे मानप्रयोजनयोरभावात् । शीङः स्वप्नार्थत्वेन प्रसिद्धतया
स्वप्नभिन्नत्वात् स्थानस्य तत्र वर्तमानस्यापि वसेराधारस्य कर्मत्वाभावे सकलवैयाकरणाभि-
मतनिवासार्थकवसिग्रहणत्यागापत्तेश्च । 'नात्रोपवसेरिति । प्रौढिवादमात्रमिदम् । निवासस्यैव
ग्रामोऽधिकरणं भवति, न तूपवासस्येत्यत्र मानाभावात् । 'एतस्मिन् ग्रामेऽस्माकमुपवासो जातः'
इत्यादावुपवासं प्रत्येव ग्रामस्याधारत्वेन सर्वैः प्रतीयमानत्वाच्च । एतेन ^३'प्रतीयमानवसिक्रिया-
विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिः विशिष्टकालां प्रत्याययितुमिदं
प्रयुज्यते 'ग्रामे उपवसति' इति । तत्रान्तरङ्गत्वात् प्रतीयमानवसिक्रियापेक्षो ग्रामस्याधिकरण-
भावः । उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवास्यान्तरङ्गः संबन्धः, ग्रामादिना तु
वहिरङ्ग इत्यर्थः' इति कैयटो निरस्तः । स्वेच्छामात्रनिबन्धान्तरङ्गवहिरङ्गभावेन भाष्यव्य-
वस्थापने चातुर्याभावात् ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म १. ४. ४९.

[२, ४०७-४११]

(उद्द्योतनम्) नन्वग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्राग्नेः 'कर्मसंज्ञानिरासाय सार्थकत्वात् प्रश्नायोगः,
अत आह — असत्यपीति । लक्ष्यमात्रं मन्यमानस्य प्रश्न इत्यर्थः । विशेषेति । अपायविषय-
त्वात् । ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्मसंज्ञा सावकाशा । परत्वाविति । ग्रन्थयोजनामात्रमेतत्, 'वार-
णार्थानामीप्सितः' इत्यपादानसंज्ञाया निरवकाशतया 'सावकाशया परत्वेन वाचासंभवात् । अत
एव 'कर्मापादान' इति तात्पर्यं वक्ष्यति । विषयविभागेति । अग्नेरपादानत्वं माणवकस्य कर्म-
त्वमिष्टम् । तत् तमव्यहृणं विना न सिध्यतीति भावः । विक्लिप्त्युपसर्जनेति । बहुव्रीहिः ।
विक्लिप्तिः अवयवानां निबिडसंयोगराहित्यमव मृदुत्वम् । विक्लेदनात्तरकरणात् 'अतिमृदुत्व-
करणात् । इदंशब्दार्थमेवाह — मुख्यस्येवेति । ननु स्वायत्तत्वाच्छब्दप्रयोगस्य 'तण्डुलान् पचति'
इत्यपि केषांचित् प्रयोगः कुतो न स्यात्, अत आह — विकारेति । ओदनरूपेत्यर्थः । विका-
रान्तरमिति । यद्यपि पचिर्विकलेदनाचीति न 'विकारान्तरप्रत्ययः, तथापि 'ओदनं पचति' इति
गौणप्रयोगबलाद्विकलेदनार्थत्वनिश्चयः । अन्यथा फलौन्मुख्यमात्रं पचेरर्थः, 'कर्मपरिपाकः' इत्यादौ
तथा दर्शनादिति भावः । प्रयोगद्वयदर्शनेन द्वयस्यापि साधुत्वात् प्रश्नायोगमाशङ्क्यानुपपत्तिमाह
— प्रकृतिविकृत्योरिति । 'तण्डुलानोदनम्' इत्यत्रौदनशब्दो न तण्डुलपरः, तेषां स्वशब्देनो-
पादानादित्यर्थः । अनुपपत्त्या मुख्यार्थ एवौदनशब्दोऽभ्युपेय इति शेषः । ततः किम्, तत्राह —

^१ 'कर्म' इति नास्ति — अ.

^२ पा. सू. १. ४. २७.

^३ सावकाशतया — अ.

^४ अतिमृदुत्वकरणप्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

^५ भर्जनादिरूपेत्यर्थः ।

^१ भाष्ये 'नात्रोपपूर्वस्य वसेः' इत्यत्र 'नात्रोप-
वसेः' इति रत्नप्रकाशकृत्पाठ इति भाति ।

^२ प्रदीपे 'विशिष्टाधार' इत्यस्य विवरणमिद-
मिति भाति ।

अभिरूपायोदकमानेयमिति । अमिरूपं चरणक्षालनादिना प्रसादयितुं जलमानेयमित्यर्थः । एतेन 'उदकमानेयमिति । कन्यादानार्थम्' इति कैयटो निरस्तः । अध्याहारनिरपेक्षवाक्यस्याध्याहारेण व्याख्यानानीचित्यात् । न चानभिरूपे प्रवृत्तिरिति । पादप्रक्षालनकन्यादानादेरभिरूपसंवन्धिन एव श्रेयःसाधनत्वादिति भावः । न चासाधके प्रवृत्तिरिति । कारकशब्दस्येति शेषः । कारक-संज्ञायामिति । कारकस्य क्रियमाणायामपादानादिसंज्ञायामित्यर्थः । तरतमयोग इति । तरतम-शब्देन प्रत्ययद्वयानुकरणेन तदर्थः प्रकर्षो लक्ष्यते । तथा च प्रकर्षयोग इत्यर्थः । न भवतीति । व्यावर्तक इति शेषः । सांकाश्यकेभ्य इति । बृद्धिपरिकल्पितोऽत्रापायः, न तु मुख्यः । एवं चोपायस्योपायान्तरादुपकत्वन्यायेन 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यनेनेदं साधितमिति बोध्यम् । गङ्गायां गाव इति । सामीप्यसंवन्धेनात्र गङ्गाया आधारत्वम्, न तु मुख्यम् । साधकस्यात्र प्रकर्षो विवक्षाधीनः, न तु स्वभावसिद्धः । तेन 'स्यात्पा पचति' इत्यादावधिकरणादिसंज्ञाहंस्यापि करणत्वं सिध्यति । एकस्यां क्रियायामेकमेव करणमित्यपि नियमो नास्ति, 'अश्वेन पथा दीपिकया गच्छति' इत्यादावनेककरणदर्शनात् ॥

उपान्वध्याङ्गत्वसः १. ४. ४८.

[२, ४०६-४०७]

(उद्घोतनम्) 'अश्वरथस्य' इत्यशननिवृत्तिवाचकस्येति विवक्षितम् । तदुपपादयति — अर्थ-शब्द इति । अश्वरथस्य अशननिवृत्तेः । अर्थशब्दस्याभिधेयवचनत्वं पण्डीद्वयस्य सामानाधिकरण्यं चाभिप्रेत्याह — अथवेति । शीङोर्गो यस्य स श्वरथः । जलाशयः 'जलस्थानम् । अस्या-नार्थत्वे भोजननिवृत्त्यर्थत्वे । 'ग्रामे उपवसति' इत्यत्रोपवसतिक्रियापेक्षमेव ग्रामस्याधिकरणत्वं प्रतीयते, तेन 'नात्र' इत्ययुक्तम्, अत आह — 'तत्रेति । विशिष्टेति । ग्रामनिष्ठत्वेन निश्चिते । देवदत्तस्य ग्रामाधिकरणकत्वतात्पर्यकं चेदिदं वाक्यं 'ग्राममुपवसति' इति कर्मत्वं स्यादेवेत्यर्थः । 'कालं त्रिरात्ररूपम् । तत्रेति । अमुक्तेर्देवदत्ताधिकरणकत्वेनामुक्तिमद्देवदत्तवासापेक्षया देवदत्तवासमात्रा-पेक्षायामन्तरङ्गत्वम् । एवं ग्रामस्यामुक्त्यनपेक्षमधिकरणत्वमुपपाद्यानशनस्य ग्रामानपेक्षत्वमाह — उपवसनं त्विति । स्वरूपेणेति । अमुक्तिक्रिया साक्षात् कालसंवन्धिनी, ग्रामादिना तु देवदत्तद्वारा । तथा च कालसंवन्धोऽन्तरङ्गः, ग्रामसंवन्धो बहिरङ्ग इत्यर्थः ॥

[२, ४०६-४०७]

(रत्नप्रकाशः) वसेरश्वरथस्येति । अश्विर्भोजनम्, सोऽर्थो यस्य वसेस्तस्याधारः कर्मसंज्ञको नेति वाच्यमित्यर्थः । ननूपपूर्वस्य वसेर्भोजननिवृत्तिवाचकत्वमस्ति, न तु भोजनवाचकत्वमिति

^१ पा. सू. १. ३. ११.

^२ चाम्युपेत्याह — अ.

^३ जलस्य स्थानम् — अ.

^४ प्रदीपे 'विशिष्टाधार' इत्याद्येव वाक्यमुप-

लभ्यते । 'तत्र विशिष्टाधार' इत्यन्तमट्ट-पाठ इति भाति ।

^५ 'भोजननिवृत्ति विशिष्टकालम्' इति प्रदीपे दृश्यते । 'भोजननिवृत्तिविशिष्टकालम्' इत्यन्तमट्टपाठः स्यादित्यनुधीयते ।

चेन्न, घटत्वविशिष्टवाचको घटत्ववाचक इति भोजननिवृत्तिवाचकस्यैवात्र भोजनवाचकत्वमिति विवक्षितत्वात् । एतेन 'अर्थशब्दो निवृत्तिवाची, व्यधिकरणे च षष्ठ्यौ, अर्थस्य भोजननिवृत्ते-
वाचको यो वसिस्तस्येत्यर्थः । अथवा शीङोऽर्थः इत्यर्थः, न इत्यर्थोऽर्थः, तस्यास्थानार्थस्येत्यर्थः ।
स्थाने हि शीङ् वर्तते, यथा जलाशय इति' [इति] कैयटो निरस्तः । अर्थशब्दस्य निवृत्तिवाचि-
त्वस्य षष्ठ्योर्व्यधिकरणस्य चाश्रयणे मानप्रयोजनयोरभावात् । शीङः स्वप्नार्थत्वेन प्रसिद्धतया
स्वप्नमिन्नत्वात् स्थानस्य तत्र वर्तमानस्यापि वसेराधारस्य कर्मत्वामावे सकलवैयाकरणाभि-
मतनिवासार्थकवसिग्रहणत्यागापत्तेश्च । 'नात्रोपवसेरिति । प्रौढिवादमात्रमिदम् । निवासस्यैव
ग्रामोऽधिकरणं भवति, न तूपवासस्येत्यत्र मानाभावात् । 'एतस्मिन् ग्रामेऽस्माकमुपवासो जातः'
इत्यादावुपवासं प्रत्येव ग्रामस्याधारत्वेन सर्वैः प्रतीयमानत्वाच्च । एतेन "प्रतीयमानवसिक्रिया-
विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिः विशिष्टकालां प्रत्याययितुमिदं
प्रयुज्यते 'ग्रामे उपवसति' इति । तत्रान्तरङ्गत्वात् प्रतीयमानवसिक्रियापेक्षो ग्रामस्याधिकरण-
भावः । उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवास्यान्तरङ्गः संबन्धः, ग्रामादिना तु
बहिरङ्ग इत्यर्थः" इति कैयटो निरस्तः । स्वेच्छामात्रनिबन्धनान्तरङ्गबहिरङ्गभावेन भाष्यव्य-
वस्थापने चातुर्याभावात् ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म १. ४. ४९.

[२, ४०७-४११]

(उद्घोषोत्तनम्) नन्वग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्राग्नेः 'कर्मसंज्ञानिरासाय सार्थकत्वात् प्रश्नायोगः,
अत आह — असत्यपीति । लक्ष्यमात्रं मन्यमानस्य प्रश्न इत्यर्थः । विशेषेति । अपायविषय-
त्वात् । ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्मसंज्ञा सावकाशा । परत्वाविति । ग्रन्थयोजनामात्रमेतत्, 'वार-
णार्थानामीप्सितः' इत्यपादानसंज्ञाया निरवकाशतया 'सावकाशया परत्वेन दायासंभवात् । अत
एव 'कर्मापादान' इति तात्पर्यं वक्ष्यति । विषयविभागेति । अग्नेरपादानत्वं माणवकस्य कर्म-
त्वमिष्टम् । तत् तमग्रहणं विना न सिध्यतीति भावः । विक्लित्युपसर्जनेति । बहुव्रीहिः ।
विक्लिप्तिः अवयवानां निविडसंयोगराहित्यमव मृदुत्वम् । विक्लेदनान्तरकरणात् 'अतिमृदुत्व-
करणात् । इदंशब्दार्थमेवाह — मुख्यस्यैवेति । ननु स्वायत्तत्वाच्छब्दप्रयोगस्य 'तण्डुलान् पचति'
इत्यपि केषांचित् प्रयोगः कुतो न स्यात्, अत आह — विकारेति । ओदनरूपेत्यर्थः । विक्का-
रान्तरमिति । यद्यपि पचिविक्लेदनवाचीति न 'विकारान्तरप्रत्ययः, तथापि 'ओदनं पचति' इति
गौणप्रयोगवलाद्विक्लेदनार्थत्वनिश्चयः । अन्यथा फलौन्मुख्यमात्रं पचैरर्थः, 'कर्मपरिपाकः' इत्यादौ
तथा दर्शनादिति भावः । प्रयोगद्वयदर्शनेन द्वयस्यापि साधुत्वात् प्रश्नायोगमाशङ्क्यानुपपत्तिमाह
— प्रकृतिविकृत्योरिति । 'तण्डुलानोदनम्' इत्यत्रोदनशब्दो न तण्डुलपरः, तेषां स्वशब्देनो-
पादानादित्यर्थः । अनुपपत्त्या मुख्यार्थ एवोदनशब्दोऽभ्युपेय इति शेषः । ततः किम्, तत्राह —

३ 'कर्म' इति नास्ति — अ.

४ 'भाष्ये 'नात्रोपपूर्वस्य वसेः' इत्यत्र 'नात्रोप-
वसेः' इति रत्नप्रकाशकृत्पाठ इति भाति ।

५ पा. सू. १. ४. २७.

६ सावकाशतया — अ.

७ प्रदीपे 'विशिष्टाधारा' इत्यस्य विवरणमिद-
मिति भाति ।

८ अतिमृदुत्वकरणप्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

९ भर्जनादिरूपेत्यर्थः ।

विकलेदनेति । 'निर्वृत्तिप्रसङ्गात् निर्वृत्तिप्रत्ययप्रसङ्गात् । ओदनशब्दस्य तण्डुलविकारविशेष-
वचनत्वादिति भावः । कर्मभावेति । तण्डुलानां निर्वृत्तत्वादित्यर्थः । 'विकलेदनोपसर्जन' इति
बहुव्रीहिः । 'द्वचर्यश्चैव' इत्युक्त्वा निर्वृत्तिमात्राभिधानमयुक्तम्, अत आह — तण्डुलानामिति ।
'इह कश्चित्' इत्यादिप्रपञ्चप्रयोजनमाह — अन्वयेति । 'गुणेषु' इत्यस्य शुक्लादिपरत्वशङ्कां
निराह — उपकारकेष्विति । गुणेष्वनादरे तद्विशिष्टेऽप्यादरो न स्यात्, अत आह — केवले-
ष्विति । अत एवाह — तत्संस्कृत इति । समासान्तरे द्वयोः प्रयोजकत्वाभावादाह — कर्म-
धारय इति । अत्र केवलगुणोजनादरं दर्शयति — यदीति । नन्वीप्सिततमस्य कर्मसंज्ञा, न त्वी-
प्सितस्य । अत ईप्सितस्येत्यनुवादोऽयुक्तः, अत आह — ईप्सिततममेवेति । कीदृशं निर्वृत्तं
कर्मान्नीप्सितमिति विवक्षायामाह — तत्र यदिति । विकारः निष्पत्त्यादिः । कारकमपि किञ्चिदी-
प्सितमित्याह — यत्रेति । 'कटं करोति' इत्यत्र निष्पत्तिः उत्पत्तिः । 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इत्यत्र
प्रोक्षणेन व्रीहीणां संस्कारः । 'गां दोग्धि पयः' इत्यत्र दोहेन पयसः प्रतिपत्तिः प्राप्तिः । 'आज्यं
विलापयति' इत्यत्र विकारोऽपि संस्कारग्रहणेनोपलक्षितः । ननु क्रियान्तरानुपादानात् क्रियायाः
कयमीप्सिततमत्वम्, अत आह — अन्यत्रेति । 'विशिष्टेऽप्यायां गुडस्यापीप्सितत्वं भाष्योक्तमुप-
पादयति — गुडेति । 'ये तु' इत्यादिना कारकस्येप्सितत्वामात्रं भाष्योक्तमुपपादयति — ते हीति ।
ननु भवतु प्रेषयितुरुभयमीप्सितम्, किमेतावता, अत आह — प्रयोजकेति । अन्ये त्विति ।
प्रयोज्यस्यानीप्सितमपि प्रयोजककर्त्रेक्षया तदीप्सया, तदीप्सितत्वेनेति यावत्, कर्मेत्याक्षत इत्य-
न्वयः । पूर्वोक्तेति । 'नाहं कटं करिष्यामि' इत्यत्र । यद्यपि 'प्रविश पिण्डीम्' इत्यादौ प्रतीयमान-
क्रियाकर्मत्वमङ्गीकृतम्, तथाप्युक्तरतीत्योपात्तक्रियाकर्मत्वस्यैवोपपत्तावनुपात्तापेक्षणमयुक्तमिति भावः ॥

[२, ४०७-४११]

(रत्नप्रकाशः) भाषणक इति । तत्रापीत्यर्थः । प्रसज्येतेति । ईप्सितत्वाविशेषादिति
भावः । बाधिकेति । परत्वादिति शेषः । अग्नावपोति । परेण निरवकाशस्य बाधेऽभ्युपग-
म्यमाने निरवकाशत्वाविशेषादिति भावः । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे स दोषो नेत्याह स एव
— इह पुनरिति । प्रसङ्गाद्विचारान्तरमुपक्रमते — इहेति । उच्यते इति । लोके शास्त्रे वेति
शेषः । ओदनं पचतीति । तदयुक्तमिति शेषः । नन्वोदनस्यापि पचिकर्मत्वसंभवात् कथं तद-
युक्तमित्यत आह — यद्योदन इति । द्रव्यान्तरमभिनिरवर्ततेति । अभिनिरवर्तते तु तत्रोदन एव ।
तथा च स प्रयोगोऽसंगत इति भावः । एतेन 'ओदनशब्दस्य तण्डुलविकारवचनत्वात् पचेश्च
विविलित्युपसर्जनविकलेदनवचनत्वात् निर्वृत्तस्पीदनस्य 'विकलेदनाकरणात्' इति कैयटो निरस्तः ।
लोकप्रसिद्धोदनपच्यर्थनिरूपणमात्रस्य प्रकृतानुपयोगात् । पञ्चम्यन्तानां भाष्यस्थपदैः सहैकवाक्य-
ताभावाच्च । समाधत्ते — नैष दोष इति । तादर्थ्यात् ताच्छब्दमिति । तस्मै ओदनायैते
तदर्थस्तण्डुलाः, तेषां भावः तादर्थ्यम् ओदनोपादानत्वम्, तस्मात् । स ओदनरूपः शब्दो येषां

^१ एवं प्रतीकधारणपूर्वकं विवरणकरणात्
प्रदीपे 'द्रव्यान्तरनिर्वृत्तिप्रसङ्गात्' इत्येवान्न-
भट्टपाठ इति प्रतीयते । दृश्यमानप्रदीप-
कोनेषु 'द्रव्यान्तरनिर्वृत्तिप्रत्ययप्रसङ्गात्' इत्येव
पाठ उपलभ्यते ।

^२ तद्विशिष्टस्यानादरः — ऋ.

^३ विशोष्येऽप्यायां — अ.

^४ प्रदीपे 'विकलेदनान्तरकरणात्' इति दृश्यते ।
'विकलेदनाकरणात्' इति रत्नप्रकाशकृत्पाठ
इति भाति ।

ते तच्छब्दाः, तेषां भावस्ताच्छब्दमित्यर्थः। तमेवार्थमभिनीय दर्शयति — ओदनार्था इति। अस्तु तत्र तण्डुलशब्दप्रयोगाभावादोदनशब्दस्य तण्डुललक्षकत्वेनोपपत्तिः, यत्र तु तण्डुलशब्दस्योदनशब्दस्य च प्रयोगस्तत्र कथमुपपत्तिरित्याशयेन पृच्छति — अथेहेति। प्रसङ्गादनयोः प्रयोगयोः साध्वसाधुतापि पृष्ठा भवत्वित्याशयेनाह — आहोस्त्विति। उभययेति। उपलक्षणमिदं तण्डुलैरोदनं पचति, तण्डुलानोदनाय पचति, तण्डुलानोदनेन पचतीत्यस्य। द्वयर्थः पचिरिति। विकलेऽदनार्थो निर्वर्तनार्थश्चेत्यर्थः। एतेन 'विकलेदोपसर्जननिर्वर्तने पचिर्वर्तते' इति कैयटो निरस्तः। तेनैकार्यतापत्त्या 'द्वयर्थः' इति भाष्यविरोधात्। पचेद्वयर्थत्वे तण्डुलानां विकलेदनकर्मत्वमोदनस्य निर्वर्तनकर्मत्वमिति प्रथमप्रयोग उपपन्नः। द्वितीये तु पचिर्निर्वृत्यर्थः, तण्डुलानामिति षष्ठी विकार इति सोऽप्युपपन्नः। तृतीये तु तण्डुलानां करणत्वं विशेषः, अन्यद् द्वितीयवत्। चतुर्थे तु पचिर्विकलेदने वर्तते, ओदनायेति चतुर्थी तु तादर्थ्यं। पञ्चमे ओदनेनेति तृतीया हेतौ। द्वयर्थश्चैव पचिरिति। लोकप्रसिद्ध-विकलेदनेतरस्मिन्ननिर्वर्तनेऽत्र पचिर्वर्तत इति सूत्रयितुमेवमुक्तम्, न तु पूर्ववाक्य इव विकलेदने तण्डुलानां कर्मत्वमित्याशयेन। विकारयोगे षष्ठ्यामाश्रीयमाणायां फलितमाह — तण्डुलविकारमिति। एतेन 'तण्डुलानां संवन्धनं विकारविशेषमोदनम्' इति कैयटो निरस्तः। संवन्धसामान्ये विहितायाः षष्ठ्या विशेषपर्यवसानं कृत्वा विकारयोगे षष्ठीति भगवतैवोक्तत्वेन तथैव तण्डुलविकारमिति फलितार्थस्याप्युक्तत्वेन तद्विरोधेन सामान्यविशेषोभयप्रदर्शने मानप्रयोजनयोरभावात्। एकस्याः षष्ठ्याः सामान्यविशेषोभयपरत्वस्य युगपदसंभवात्। ओदनशब्दस्यैव विशेषसमर्पकस्य सत्त्वेन तत्र विशेषशब्दप्रयोगानौचित्याच्च। यदप्युक्तं तेनैव 'विकलित्या निर्वर्तयतीत्यर्थः' इति तदपि न, निर्वर्तनमात्रपरताया एव पचेर्भगवताश्रितत्वेन विकलित्याश्रयणे मानप्रयोजनयोरभावात्। विकलित्यतिरिक्तस्य निर्वर्तनस्याभावेन तयोः साध्यसाधनभावाश्रयणानौचित्याच्च। ननु तर्हि प्रथमप्रयोगे 'तण्डुलान् विकलेदयन्नोदनं निर्वर्तयति' इति भाष्यं कथं युज्यते, यदि विकलित्तिनिर्वर्तनयोर्मोदो न स्यादिति चेन्न, विशेषसामान्यरूपेण तत्र भगवता मेदस्य स्वीकृतत्वेन तदुपपत्तेः। न हि विशेषस्य सामान्यनिर्वर्तकत्वं युज्यते, येन त्वदभिमतं तत्र विकलित्तेः करणत्वमुपपद्येत। अन्यथा 'गमनेन क्रियां साधयति' इत्यादिरपि प्रयोगः स्यात् साधुः। वस्तुतस्तु पचेद्वयर्थताश्रयणं विनैव भाव्योदनत्वकान् तण्डुलान् पचतीत्येव तण्डुलानोदनं पचतीति वाक्यस्यार्थ आश्रयितुमुचितः, तथैव 'इग्यणः' इत्यादिसूत्रे भगवता निर्दिशितत्वात्। 'तण्डुलानामोदनं पचति' इति वाक्यवशेन तु 'पचेर्निर्वर्तनार्थकत्वमवश्यमाश्रयणीयमिति। इदानीं करणस्य कर्मसंज्ञामापादयितुं तस्यैप्सिततमत्वमुत्तरप्रत्युत्तराभ्यां दर्शयति — इहेति। तस्याप्योदन एवेप्सिततम इति। प्राधान्यादिति भावः। यदा तु दधिपयसोरेवेप्सिततमत्वं तदा 'दधि मुद्धक्ते' 'पयः पिवति' इति कर्मत्वं भवत्येव। न तु गुणेष्वस्यानुरोध इति। हाथे तुः। न हि गुणेषूपकारकेषु दध्यादिष्वस्य भोक्तुरादरातिशयोऽस्तीत्यर्थः। गुणेष्वनुरोधाभावे दृष्टान्तमाह — तद्यथेति। मृदुविशद इति। मृदुविशदो मृदुविशद इति कर्मधारयः। यदि मार्दवमात्रे आदरः स्यात् पङ्कमपि भक्षयेत्। यदि च विशदमात्रे सिकतामपि भक्षयेत्। न तु भक्ष्यते, अतो गुणेषु नादर इति भावः। अव्याप्तं कर्मलक्षणमित्याह — ईप्सितस्येति। ईप्सिततममपीप्सितमिति सामान्यनिर्देशः। निर्वृतस्येति। विकार्यस्य संस्कार्यस्याप्यस्य^१ चेत्यर्थः। तथा च निर्वर्त्यमेव द्रव्यमीप्सिततमम्। निर्वृत्ते तु द्रव्ये तद्विषय-क्रियैवेप्सिततमा, न तु द्रव्यम्, निर्वर्तनक्रियैव तस्याप्तत्वादिति मन्यमानस्येयमुक्तिरिति फलितम्। उभयेप्सितत्वादिति। यदि भक्षणक्रियामात्रमिष्टं तर्हि मृत्तिकामपि भक्षयेदिति भावः। राज-

^१ पचेर्निर्वर्तकार्यकत्वमाश्रयणीयमिति — प.

तथा युक्तं चानीप्सितम् १. ४. ५०.

[२, ४११-४१२]

(उद्धोतनम्) 'विपमक्षणम्' इत्यत्र मक्षणग्रहणस्य वैयर्थ्यं शङ्कते — विषमिति । मक्षण-

मेवानीप्सितम्, न तु विपमित्याशयेन मक्षणग्रहणम्, अत आह — यदीति । विपमक्षणमपि

'कस्यचिदीप्सितमित्यत्रापि मक्षणमेवेप्सितं न विपमिति शङ्कानिरासाय 'विपस्येप्सितत्वोपपादनम् ।

समाधत्ते — मक्षणक्रिययेति । दुःखनिवृत्त्यर्थापि प्रवृत्तिविपादिष्वित्यन्वयः । सुखप्राप्तिवद् दुःख-

निवृत्तेरपि पुरुषार्थत्वादिति भावः । दर्शनेनाप्तुमनिष्टतमा अपि चोरा 'इन्द्रियार्थे' संनिकर्षवशा-

दीप्सिततमवत् क्रियायुक्ता इत्यन्वयः । 'संबन्ध्यन्ते' ण्यन्तात् कर्मणि लकारः, णिलोपस्य 'स्थानि-

वद्भावान्नलोपो न । ननु प्रसज्यप्रतिषेधश्चोदकस्याप्यनभिमतः, तथा सत्युपेक्षणीयेऽव्याप्त्युद्भाव-

नासंभवात्, तस्येप्सितत्वाभावेन प्रतिषेधाप्रसङ्गात् । किं त्वीप्सितविरोधि द्वेष्यमनीप्सितमिति

तस्याभिप्रेतम् । तथा च 'नायम्' इति भाष्येऽनुक्तोपालम्भः, अत आह — यथेति । धर्मविरुद्धं

पापम् अधर्मः, सत्यवचनविरुद्धमसत्यवचनम् अनृतम् । तदेव न गृह्यत इति । प्रसज्यप्रतिषेध-

शब्देन लक्षणयेप्सितविरोध्युच्यते, 'स च नञा निषिध्यत इति 'नायम्' इति भाष्यार्थोऽनेन 'सूचितः ।

किं त्विति । तदन्यवृत्तेर्नञोऽत्र समासः, न तद्विरुद्धवृत्तेः । लक्ष्यानुरोधेन नञिव्युक्तन्यायोऽत्र

नाश्रीयत इति भावः ॥

[२, ४११-४१२]

(रत्नप्रकाशः) विपमक्षणमीप्सितं स्यात् निर्वृतस्य विपस्य "गुडस्येवेप्सिततमत्वमीप्सिततम-

१ क्रियमाणश्च तथा — प, फ.

२ कस्यचिदीप्सिततममित्यत्रापि — ऋ.

३ विपस्येप्सितत्वोपपादनम् — ऋ.

४ 'विपयेन्द्रियसंबन्धसामर्थ्यात्' इत्यस्यार्थानुवादो-
ज्यं, एवं 'तथायुक्ताः' इत्यस्यार्थानुवादः 'ईप्सि-
ततमवत्क्रियायुक्ताः' इति ।

५ 'संनिकर्षादीप्सिततमवत्' — अ.

६ 'संबन्ध्यन्ते' इत्येव, 'अ, ऋ' मातृकयोः-

लभ्यते । प्रदीपेऽपि 'संबन्ध्यन्ते' इत्येव
दृश्यते । अन्नं भट्टामिमतप्रदीपपाठः 'संबन्ध्यन्ते'
इत्युपरि प्रक्रियोपपादनाज्जायते ।

७ स्थानिवत्त्वात् — अ.

८ विरोधे — अ.

९ स न नञा — अ.

१० समाहितः — ऋ.

११ गुडस्येवेप्सिततया क्रियाद्वारेति — प.

क्रियाद्वारेति वक्तुं भक्षणपर्यन्तानुधावनम् । विषभक्षणमपि कस्य चिदिति । प्राणांस्त्यक्तुकाम-
स्येति शेषः । अन्यानि दुःखानीति । विषभक्षणजनितदुःखापेक्षया तत्रान्यत्वं ज्ञेयम्, औचित्यात् ।
अन्यत् करिष्यामीति । उद्दिश्येति शेषः । तथा च तस्योद्देशविषयत्वादीप्सितत्वम्, ततोऽन्यस्या-
नीप्सितत्वमिति सिद्धम् । विषभक्षणं तु 'करिष्यामि' इत्युद्दिश्यैव करोतीति ततो वैषम्यमप्यत्र
बोध्यम् । ईप्सितं नाम सुखसाधनम्, अनीप्सितं नाम दुःखसाधनमिति मन्यमान आह — इहे-
प्सितस्यापीति । नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति । यद्यपि पूर्वपक्षिणा प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य दोषो
नोद्भाविता इत्ययुक्तमिदम्, तथाप्यस्य ग्रन्थस्यानीप्सितशब्देन दुःखसाधनं न गृह्यते इत्यत्र तात्पर्या-
शोक्तदोषः ॥

अकथितं च १. ४. ५१.

[२, ४१३-४२३]

(उद्द्योतनम्) अत्रापादानत्वादिविशेषमविवक्षित्वा कारकत्वविवक्षायामनेन 'द्वितीया विधी-
यते । विशेषविवक्षायां षष्ठ्यन्तादिकमेव । कारकत्वस्याप्यविवक्षायां षष्ठी । 'नटस्य गाथां
शृणोति' इत्यत्र नटस्यानेन कर्मसंज्ञा मा भूदिति परिगणनं च कर्तव्यमिति वस्तुतत्त्वम् ।
किमिति । संज्ञाद्वयस्यापि प्रसक्तत्वादित्यर्थः । कर्तरीति । शास्त्रस्यानादित्वेन संज्ञानामेव कर्तृ-
त्वविवक्षायामित्यर्थः । करण इति । आचार्यस्य स्वतन्त्रत्वात् 'तेषां करणत्वविवक्षायामित्यर्थः ।
ननु 'अकथितम्' इति निष्ठया भूतकालनिर्देशात् कथयिष्यमाणहेतुकर्तृसंज्ञाविषयस्यासंग्रहः स्यात्,
अत आह — भूतेति । प्रतीतस्याप्यविवक्षायां दृष्टान्तः — यथेति । अविवक्षाप्रयोजनमाह —
तेनेति । संज्ञाद्वयप्रसङ्गे विशेषग्रहणे किं नियामकम्, अत आह — इहेति । कारकाधिकार-
मध्यस्थेऽस्मिन् सूत्रे उक्तविधया प्रश्नप्रतिवचने मन्दफले इत्याशङ्क्य प्रयोजनान्तरमाह — प्रश्नेति ।
अकथितशब्दोऽप्रधाने रूढः, असंकीर्तिते योगिकः । 'कथमनेनारूढिशब्द इति दर्शितम्, अत आह
— रूढिष्विति । तथेति । तथा च प्रकृते रूढ्याप्रधानवाचित्वे 'केन' इति, 'अपादानादिभिः'
इति च प्रश्नप्रतिवचने न स्यातामिति भावः । 'गां दोग्धि पयः' इत्यादेरुदाहरणस्य प्रसिद्धत्वात्
प्रश्नायोगः, अत आह — नटस्येति । 'अतिव्याप्त्याशयः प्रश्न इत्यर्थः । यथाश्रुतप्रश्नमपि सम-
र्थयितुमाह — अथवेति । पृच्छति किमुदाहरणमि[ती]त्यन्वयः । उपयोगशब्देन प्रधानकर्म गृह्यते,
तद्युक्तं निमित्तशब्देनेति व्याचष्टे — उपयुज्यते इति । 'गां दोग्धि' इत्यत्र पयः, 'वृक्षं फलान्यव-
चिनोति' इत्यत्र फलम् । अनेन पूर्वसूत्रद्वयेनात्र कर्मसंज्ञाया अभावादेतत् 'सूत्रमावश्यकमित्युक्त-
मित्याह — अनेनेति । अनेन न सिध्यति इत्युक्तमिति शेषः । 'अपूर्वविधौ' इत्यस्य पूर्वसंज्ञा-
भाव इत्यर्थः । तत्र दोग्धुरपि पूर्वसंज्ञाया अभावादुपयोगनिमित्तत्वान्च कर्मसंज्ञा स्यात्, अत
आह — पूर्वत्वमिति । शेषपर्यायगुणशब्दस्य कारके वृत्तिं दर्शयति — क्रियाया इति । कवि-

* प्रसङ्गविशेषग्रहणे — अ.

* द्वितीयाप्रयोजककर्मसंज्ञेत्यर्थः ।

* अत्र नटस्येत्यस्य शृणोत्यन्वयविवक्षायां
कारकत्वमिति भावः ।

* संज्ञाभूतानामित्यर्थः । तासामिति युक्तं माति ।

* कथमनेन रूढिशब्दः — अ.

* अप्रधानवाचित्व इति छेदः ।

* अतिव्याप्त्याशयप्रश्नः — अ.

* सूत्रमावश्यकमित्याह — अ.

प्रोक्तकाव्येऽस्त्यवाहुल्यात् तच्छङ्कां निराह — कविशब्द इति । 'गां दोग्धि पयः' इत्यत्र 'कर्तु-
रोप्सिततमम्' इत्येव गोः कर्मत्वं शङ्कते — नन्विति । क्रियाविशिष्ट इति । 'कारयति कटं
देवदत्तो यज्ञदत्तेन' इत्यादौ । निष्क्रियस्येति । ततश्च प्रयोज्यत्वाभावे तदपेक्षप्रयोजकत्वाभावात्
प्रयोजकव्यापारव्याप्यतया कर्मत्वं वक्तुं न शक्यत इति भावः । पयस्त्यागरूपक्रियाविशिष्टत्वं
गोरपि प्रतीयत इति न निष्क्रियत्वम्, अत आह — दोहेनेति । पयस एवेप्सिततमत्वम्, न
गोरित्यर्थः । 'नटस्य' इत्यत्रातिप्रसङ्गं निराह — दुह्यादीति । इदमुदाहरणं न भवतीत्याह —
कथितेति भाष्ये । तदुपपादयति — गोरिति । एवमुत्तरत्रापि । भाष्ये 'न याचनादेव' इत्यु-
दाहरणसमर्थनम् । तत्र भाष्यपायो ब्रुद्ध्या निश्चित इति गौणापादानत्वं याचनकालेऽपि संभवति,
अत आह — याचिततपोति । प्रवेशनक्रियां प्रति कर्मत्वमेव, नाधिकरणत्वम्, अत आह — व्रज
इति । वचनानुशासनयोः कर्मणेति विग्रहः । 'वचन' इति ब्रूवो वच्चादेशेन निर्देशः । 'अथ'
इत्यस्य प्रकृतानुपयोगं निराह — सर्वेति । अत्र दुह्यादीनामपि द्विकर्मत्वाङ्गीकारादुदाहरण-
त्रयवादिनिरासो गम्यते । 'प्रच्यावयितुमाह — अथेति' इत्यन्वयः । सर्वेषां कथमुदाहरणत्वम्,
अकथितत्वाभावात्, अत आह — इहेति । विवक्षेति । अपादानत्वाच्चविवक्षायां कथितेष्वपि कर्म-
त्वम् । तद्विवक्षायामपादानत्वादिकमिति प्रयोगद्वयम् । उदाहरणत्रये तु कर्मत्वमेवेति व्यवस्थया
सर्वेषामुदाहरणत्वमित्यर्थः । किमित्यसंकीर्तितपर्यायोऽकथितशब्द आश्रीयते, अत आह — अप्रधानेति ।
गवादीनामप्रधानत्वाद्देनेन कर्मसंज्ञापादानादिसंज्ञां बाधते । यद्यप्यसंकीर्तनविवक्षायां कर्मसंज्ञावदप्राधा-
न्यविवक्षायामपादानादिसंज्ञेति वक्तुं शक्यते, तथाप्यपादानस्याप्यप्रधानतया तत्संज्ञायां न तद-
विवक्षा, प्राधान्याप्राधान्ययोर्वस्तुस्वभावतया विवक्षां [न] धीनत्वाच्चेति भावः । ननु भयत्र लादयो
'भवन्तु, अत आह — तत्र कर्मणोति । 'अथ' इति गृहीतप्रतीकभाष्यस्य 'प्रश्नः' इत्यन्तेन तात्पर्य-
कथनम् । लकारोत्पत्तेः प्राक् केन कथिते, अत आह — प्रधान इति । विनिगमकमाह —
प्रधानेति । 'उभयप्रसङ्गमभ्युपेत्य न्यायात् प्रधानपरिग्रह उक्तः । इदानीमप्रधानस्य प्रसक्त्यभावादेव
प्रधानग्रह इत्याह — अथवेति । परः' उदाहरणत्रयवादी । कथितस्यैव प्रधानस्यैव । उपष्टम्भक-
माह — घट्टयतीति । कारकत्वेऽपादानादेरावश्यकत्वे पृष्ठचसंभवादित्याशयः । न सामान्यस्येति ।
'निर्विशेषं न सामान्यम्' इति न्यायादिति भावः । 'निर्विशेषं न सामान्यम्' इत्युक्तत्वात् 'अथ
कारके सति' इत्ययुक्तम्, अत आह — विशेषेति । अपादानत्वादिविशेषस्याश्रयणात् कारकसामान्य-
मस्तीत्यर्थः । तच्छब्दे वीप्सा कुतो न कृता, अत आह — उद्देश इति । यच्छब्दनिर्दिष्टस्य
वीप्सितस्यैकेन तच्छब्देन परामर्शसंभवादिति भावः । नन्विति । 'कारकं चेत्' इत्याद्युदाहरणत्रय-
वादिनो वाक्यम् । तेन कारकस्य कर्मत्वमेवाङ्गीकृतमिति 'पौरवात्' इति पञ्चम्युदाहरणम-
युक्तमित्यर्थः । कर्मत्वमेवेच्छतीत्यन्वयः । ननु 'न याचनादेवापायो भवति' इत्युक्तेः कथं न्याय-
साम्यम्, अत आह — तथा हीति । अत्र भाष्ये 'अथ' इत्यनेन सर्वोदाहरणवादिना पृष्टे 'कथिते

१ पा. गू. १. ४. ४९.

२ वाक्यम् — ऋ.

३ गवन्त्यत आह — ऋ.

४ अथ कर्मणोति — अ, ऋ.

५ उभयप्रसङ्गमभ्युपेत्य — ऋ.

६ प्रदीपे 'अथवा परः' इति छेदोऽन्वयप्रसङ्ग-
गतः । 'अथवा अपरः' इत्यकारप्रसङ्गेन

मुद्रणं कोशेषूपलभ्यते ॥ 'अथवेति' इत्यस्या-
नन्तरं 'कथितस्यैव प्रधानस्यैव' इति ग्रन्थः,
ततः 'परः' इत्यादि 'वादी' इत्यन्तग्रन्थद्वय
दृश्यते — अ, ऋ. प्रदीपक्रममनुसृत्य त्रम-
वैपरीत्यं कृतम् ।

७ प्रदीपे 'उद्देश एव वीप्सा' इत्यत्र 'उद्देश
एव वीप्सा' इति निर्गमगाग्रमुद्रितपाठः ।

लादयश्चेत्' इत्यादिनोदाहरणत्रयवादिना प्रश्नोत्तररूपेण पष्ठीपञ्चम्यां कर्तव्याविति 'पीरवात् कम्बलः' इत्यन्तेनोक्ते सर्वोदाहरणवादी 'तन्मतानुवादपूर्वकं न्याय्यं मतमाह — कथित इति । त्वशब्दोऽन्यवाची । प्रधाने लादिभिरभिहिते गुणैऽन्यस्य पष्ठ्यादेर्विविरिति 'तव मतिः' इत्यनुवादार्थः । तमुपपादयति — प्रधानेति । भाष्ये 'त्वस्य विधिः' इति वक्तव्ये 'तव विधिः' इति कथमुक्तम्, अत आह — अस्वेति । तत्र हेतुः — त्वशब्द इति । नन्वस्वपदेनापि समानार्थेन विग्रहो युक्तः । न हि युष्मच्छब्दोऽन्यवाची, अत आह — युष्मदिति । युष्मच्छब्देनास्मदर्थपि क्षयान्यः प्रतीयते । तत्रान्यमात्रे लक्षणया प्रयुक्तमिति भावः । एवं 'तव मतिः' इत्यस्यापि त्वस्यान्यस्य मतिरित्यर्थे भाष्यं योज्यम् । लादेरर्थमाह — लेति । अनेन गुणकर्मणीत्यनेन । उदाहरणत्रयवादिना दुह्यादी गुणकर्मज्ञीकारात् । गवादेरकथितत्वं कथम्, अत आह — सन्निति । निमित्तभाव कारकत्व । विशेषनिर्मुक्तं न सामान्यमित्युक्तम्, अत आह — अपादानेति । यथेति । करोतीति कारकमित्यन्वर्थसंज्ञायास्तत्रापि सत्त्वादित्यर्थः । गुणकर्मणि लादिविधौ युक्तिमाह — यतश्चेति । प्रथमप्रवृत्तिविषयत्वम् अन्तरङ्गत्वम् । तर्हि 'गोरपीप्सिततमत्वात् प्रधानकर्मैव स्यात्, न गुणकर्म, अत आह — सत्यपीति । अन्यार्थत्वात् पयोर्ज्यत्वात् । 'तत्र गवादिषु । कदाचिद् गोरपीप्सिततमत्वमस्तीत्याह — पयस इति । तत्र 'आकडार' सूत्रभाष्यसंमतिमाह — यथेति । ईप्सिततमत्वस्य फलमाह — गां दोग्धीति । 'यतश्च' इत्यादिनोक्तेऽर्थे संमतिः — उक्तं चेति । गुणकर्मणा पूर्वं योगाद् गुणकर्मणि लादिविधिर्भवति । कथं 'पूर्वं योगः, अत आह — 'सामान्यमिति । पयआदिकमित्यर्थः । फलितमाह — तस्मादिति । गोविशिष्टेन दुहिना पयसः संबन्धः । तस्मात् प्राक्संबन्धात् । तस्मिन् गुणे, लादय इत्यर्थः । माणवकार्येति प्रयोगः कथम्, अत आह — यदेति । उत्तरसूत्र इति । परेण सूत्रेण सहितेऽस्मिन् सूत्रे इति 'सपरे' इत्यस्यार्थः । अयमेव गुणकर्मण्येव लादिविधिः । गत्यर्थकर्मकयोः प्रधानकर्मणोरिति वक्ष्यमाणत्वात् । बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकाण्युदाहरति — बोध्यत इति । धर्मादनश्लोकानां कथं गुणकर्मत्वम्, अत आह — प्रयोजकेति । ण्यन्ते प्रयोजकस्य प्राधान्यात् तद्व्यापारव्याप्यस्य माणवकस्य प्राधान्यम् । प्रयोज्यमाणवकव्यापारव्याप्यस्य तु धर्मदिगुणत्वमित्यर्थः । ध्रुवेण अकर्मकधात्वर्थेन, युक्तिः योगो येषाम्, चेष्टितेन युक्तिः योगो येषामिति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । तेषामर्थतोऽनुभाषणम् — ध्रुवयुक्तिष्विति । न केवलं पूर्वाचार्यप्रसिद्धिमात्रम्, 'योगोऽन्यस्तीत्याह — तेषां हीति । मासमिति । 'कालमावाध्वगन्तव्याः' इति कालाध्वनोरपि कर्मत्वम् । प्रयोजकव्यापारव्याप्यत्वाद्देवदत्तस्य प्रधानकर्मत्वम्, 'कालाध्वनोः' इति वा द्वितीया । 'तथेति । प्रयोजकव्यापारव्याप्यस्य प्राधान्यं देवदत्तस्य, प्रयोज्यदेवदत्तव्यापारव्याप्यस्य तु ग्रामस्य गुणकर्मत्वम् । देवदत्तः यज्ञदत्तेनेति शेषः । भाष्ये वचनं 'सपरमिदं सूत्रम् । आगमस्य व्याकरणस्य । स्मृतेरनुभवमूलकतया पूर्वमप्येवं स्मरणमस्तीति प्रयोजनप्रतीतेः ।

१ तन्मतानुसारपूर्वकं — अ.

२ गोरपीप्सिततमत्वात् — अ.

३ अत्र — अ.

४ पा. सू. १. ४. १.

५ पूर्वयोगः — अ.

६ 'सामान्यमिति' इत्येव प्रतीकः 'अ, ऋ'

कोशयोरुपलभ्यते । एतत्पदमत्र प्रदीपे नोप-

लभ्यते । 'मुख्यं कर्मति' इति प्रतीकोऽत्र

युक्तो भाति, उद्घोषतदर्शनात् ।

७ यथेति — अ.

८ अवयवार्थोऽपीत्यर्थः ।

९ महाभाष्यम् अस्मिन्नेव सूत्रे उत्तरत्र ।

१० पा. सू. २. ३. ५.

११ यथेति — अ.

१२ सपदमिदं — अ.

अयं गुणकर्मणि लादिविविरित्यर्थः । 'स्वस्य भाष्यकारस्य परिकल्पनेति विग्रहः । नन्वप्रधानेऽपि गुणकर्मण्यन्तरङ्गत्वाल्लादय इत्युक्तम्, अत आह — नेतुश्चेति । कर्तुः सत इति । अण्यन्तावस्थायामित्यादिः । तदेव विवृणोति — गतीति । पूर्वस्माद्विशेषमाह — सर्वेष्विति । तमेव स्पष्टयति — पूर्व्वेति । प्रधानकर्मणीति । ध्रुवचेष्टितेत्यनेनेत्यर्थः । एकेषां ण्यन्ते कर्तुश्चेति वादिनाम् । बृद्धिप्रत्यवसानशब्दकर्मकेष्वपि 'माणवको धर्मो बोध्यते' 'माणवकं धर्मो बोध्यते' इति प्रयोगद्वयं पूर्व्वमतेऽपि कैश्चिदुपपादितम् । तदाह — माणवकमिति । प्रयोज्यकर्मण्येवेति मते तु न प्रयोगद्वयसंभवः । वदन्त आचार्या आहुरित्यग्रेतनेन संवन्धः । अनियममेवाह — धर्मस्येति । 'विधान्तरेणाप्यनियममाह — तथेति । तदर्थत्वादिति । माणवको धर्मो जानात्विति च्छया प्रयोजकस्य बोधने प्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्प्राधान्यात् प्रयोज्यव्यापारस्य प्राधान्यात् । तत्कर्मणः प्रयोज्यव्यापारकर्मणो धर्मस्य ॥

[२, ४१३-४२३]

(रत्नप्रकाशः) केनेति । सामान्येन कारकशब्देन वा विशेषरूपादानादिशब्दैवेति भावः । अपादानादिभिरिति । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति भावः । विशेषकयाभिरिति । विशेषसंज्ञाभिरित्यर्थः । यत्तु कैयटेनोक्तम् "भूतकालश्चात्र न विवक्ष्यते । यथा 'पराजेरसोढः' इत्यत्रासहिष्यमाणस्याप्यपादानसंज्ञा भवति — अध्ययनात् पराजेप्यत इति । तेन हेतुकर्तृसंज्ञाभ्यां कथयिष्यमाणस्यापि कर्मसंज्ञा न भवति" इति । तन्न, भूतकालस्य विवक्षितत्वेऽप्यपादानादिभिरित्यादिशब्देन हेतुसंज्ञापर्यन्तानां ग्रहणसंभवेन प्रकृतसूत्रापेक्षया 'कर्तृहेतुसंज्ञयोः परत्वेऽप्यादिशब्दगृहीताभ्यामकथितशब्देनान्वयसंभवेन च भूतकालस्याविवक्षाकथने मानप्रयोजनयोरभावात् । अत एव 'पराजेरसोढः' इति दृष्टान्तवैपम्याच्च । परिगणनमुखेनोदाहरणकथनपरं श्लोकवार्तिकमवतारयति — किमुदाहरणमिति । एतेन 'नटस्य शृणोतीत्यादावपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति प्रश्नः' इति कैयटो निरस्तः । तदभिप्रायकस्य नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गापादनस्यैवोचितत्वेनोदाहरणप्रश्नासंभवात् । यदप्यनेनास्वरसेन तेनोक्तम् 'अथवापादानादिभिः सर्वस्य विषयस्य व्यापनादुदाहरणासंभवात् पृच्छति' इति । तदपि न, नटस्य शृणोतीत्यादेरेवोदाहरणस्य सत्त्वात् । तस्यानुदाहरणत्वस्य शूत्रेणानवगमात् । तस्मात् श्रीण्वेवोदाहरणानि, इति प्रष्टव्यं वक्ष्यमाणत्वेन तस्यैतादृशाशयकल्पनानीचित्याच्च । उपयोगनिमित्तमिति । 'उपयुज्यत इत्युपयोगः, ईप्सिततमं पयःफलादि, तस्य निमित्तं गवादि । अपूर्वविधाविति । पूर्वशब्दः परस्याप्युपलक्षकः । श्रुविशासिगुणेनेति । श्रुविशास्योर्गुणः कर्म, तेनेत्यर्थः । सचते संवध्नाति । आचरितम् अभिमतम् । कथिता सूत्रकारेण । गां दोग्धि पय इति । पयःकर्मकगोसंवन्धिदोहनाश्रयः गन् वतमानभवनाश्रय इत्यर्थः । येषामपादानादिसंज्ञा न विहिता तेऽत्राकथितशब्देन विवक्षिता इति मन्यमानः प्रष्टाह — कथितात्रेति । पयोविश्लेषाश्रयत्वाद् गोरिति भावः । अपादानादिसंज्ञाहंस्वाप्यपादानादिविशेषाविवक्षा अकथितशब्दार्थ इति सिद्धान्तप्रकट-

* पा. मू. १. ४. २६.

'स्वमतिपरिगल्भना' इति प्रदीपे दृश्यते । 'स्व-परिगल्भना' इत्यन्तं नटप्राष्ठः स्यादिति भाति ।

'प्रधानान्तरेणाप्यनियमः ॥ विधानान्तरेणापि-प्र.

* पा. मू. १. ४. २६.

* सर्वविषयगम्य — प.

* उपयुज्यत उत्पत्तिरित्युपयोगः — ग.

* 'विशेषाविवक्षा' इत्यस्यानन्तरं 'वा' इत्यभिप्रायम् — ग, घ.

यन्नेव 'यक्षानुरूपवलिन्यायेन तदुदाहरणमुपेक्ष्योदाहरणान्तरमुपादत्ते — इदं तर्हीति । पौरवं गां याचत इति । पुरोर्ययातिसुतस्यापत्यं पुमान् पौरवः, गोकर्मकपौरवसंबन्धियाचनाश्रयः सन् वर्तमानभवनाश्रय इत्यर्थः । कथितात्रेति । गोविश्लेषाश्रयत्वात् पौरवस्येति भावः । न याचनादेवेति । यत्क्रियाजनितविश्लेषाश्रयो यः स तद्वातोरपादानम् । याचिक्रियया तु विश्लेष एव न जायत इति याचिं प्रति पौरवस्य नापादानत्वप्रसक्तिरिति भावः । वस्तुतस्तु याचनेनैव पौरवो ददातीति प्राप्तैवापादानसंज्ञा । विशेषपविबक्षामावादेव तत्र कर्मसंज्ञा । एवमेतज्जातीयोत्तरोदाहरणद्वयेऽपि बोध्यम् । तथा च सर्वेषूदाहरणेषु सिद्धान्तयुक्तिरेकैव कथिता । अन्वचरुणाद्धि गां व्रजमिति । गोकर्मकव्रजसंबन्धवरोधाश्रयः सन् वर्तमानभवनाश्रय इत्यर्थः । कथितेति । अवर्च्यमानगवामाधारत्वाद् व्रजस्येति भावः । माणवकं पन्थानं पृच्छतीति । पथिकर्मकमाणवकसंबन्धिव्रजनाश्रयः सन् वर्तमानभवनाश्रय इत्यर्थः । कथितात्रेति । पथिप्रतिपादकवाक्यविश्लेषाश्रयत्वान्माणवकस्येति भावः । न प्रश्नादेवेति । तथा च प्रश्नस्य विश्लेषाजनकत्वेन प्रच्छिं प्रति माणवकस्यापादानत्वं न प्रसक्तमिति भावः । पौरवं गां भिक्षत इति । पौरवं गां याचत इत्यनेन तुल्योऽर्थः । अत्र दुहिप्रभृतिग्रहणं तत्समानार्थकधातुमात्रौपलक्षणमिति सूचयितुं भिक्षिणा श्लोकपूरणमाश्रितम् । यद्यपि भिक्षिग्रहणात् स्वरूपपरमेव दुह्यादिग्रहणमिति विपरीतमपि प्रसज्यते, तथापि संप्रदायानुरोधेन तस्योपलक्षणपरत्वसूचकतैवाश्रिता । वृक्षमवचिनोति फलानीति । फलकर्मकवृक्षसंबन्धिवचनाश्रयः सन् वर्तमानभवनाश्रय इत्यर्थः । कथितात्रेति । चयनजन्यफलविश्लेषाश्रयत्वाद्वृक्षस्येति भावः । संबध्यत इति । दिवादित्वात् इयन्, संबध्नातीत्यर्थः । पुत्रं दूते धर्ममिति । धर्मकर्मकपुत्रसंबन्धिव्यक्तवचनाश्रयः सन् वर्तमानभवनाश्रय इत्यर्थः । पुत्रमनुशास्ति धर्ममिति । धर्मकर्मकपुत्रसंबन्धयनुशासनाश्रयः सन् वर्तमानभवनाश्रय इत्यर्थः । कथितात्रेति । धर्मरूपेण कर्मणाभिप्रेयत्वात् पुत्रस्येति भावः । इदानीं सिद्धान्तिनिर्दिशितेष्वष्टसूदाहरणेषु त्रीण्येव स्थितानीति मन्यमानः प्रष्टोपसंहरति — तस्मादिति । यस्मादन्येषु पञ्चसूदाहरणेषु यथायथमपादानादिसंज्ञा बिहिता तस्मादित्यर्थः । वस्तुतस्तत्त्वष्टावप्युदाहरणानि भवन्त्येवेति प्रागेव प्रपञ्चितमस्माभिः । परिगणनाच्च नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गो न भवति । यत्तु कैयटेनोक्तम् 'गां दोग्धीति । दोहनेनाप्यमानत्वेऽपि गोरीप्साप्रकर्षाभावात् तमप उपादानात् प्रकर्षस्य विवक्षितत्वादप्राप्ता कर्मसंज्ञानेन विधीयते' इति । तन्न, निःसारणात्मकदोहनेन पयस एवाप्यमानत्वादीप्सिततमत्वाच्च । अन्यथाप्यमानेप्सितत्वमात्रेणैव "तथायुक्तं चानीप्सितम्" इति कर्मसंज्ञासंभवेन 'अप्राप्ता संज्ञानेन विधीयते' इति तदुक्तं व्याहृत्येत । यदप्युक्तं तेनैव 'पौरवं गामिति । पौरवेण गां दिदापयिषत इत्यर्थः प्रतीयते' इति । तदपि न, तस्य तादृशार्थकत्वे मानाभावात् । एवं 'गौर्ब्रजं प्रविशति, गवा ब्रजं प्रवेशयतीत्ययमत्रार्थः, आचिख्यापयिषति पन्थानं माणवकेनेत्यर्थः, वृक्षेण फलानि त्याजयतीत्यर्थः, पुत्रो धर्मं प्रतिपद्यते, पुत्रं धर्मं प्रतिपादयतीत्यर्थः' इत्यपि तदीयवाक्यार्थवर्णनं यत्किंचिदिति सुधीमिराकलनीयम् । इदानीं कश्चित् सुबुद्धिः श्लोकनिर्दिशितानामष्टानामप्युदाहरणत्वं युक्तमेवेति विदित्वा पृच्छति — अथ य इति । घातूनामिति निर्धारणे षष्ठी ।

१ लौ. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ६५.

२ यद्यपि दिवादौ बन्धघातुर्न पठ्यते, तथापि ऋचादौ पठितस्य बन्धघातोरेव इयनीदं रूपं भवतीति ज्ञेयम् । ननु ऋचादिषु पठितस्य कथं दिवादित्वप्रयुक्तः इयन्निति चेत्,

उच्यते । पुषादीनामन्ते वृत्करणं पुषादिमात्रस्य, न तु दिवादेरपि, दिवादित्स्वाकृतिगण इति पक्षेऽस्माच्छ्रयः संभव इत्याशय इति ।

३ यस्मादिति — प, फ.

४ पा. सू. १. ४. ५०.

तथा च 'द्विकर्मकाः' इत्यत्र घातव इति शेषो न्यायसिद्धः । तेषामिति । संबन्धसामान्ये पठ्ठी, तेभ्य इत्यर्थो विवक्षितः । कथित इति । प्रधान इत्यर्थः । अकथित इति । अप्रधान इत्यर्थः । तत्र प्राधान्यं नाम 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति सूत्रविहितत्वम् । अप्राधान्यं नाम तदन्यत्वमिति ज्ञेयम् । एतेन 'सर्वोदाहरणवाद्याचार्य उदाहरणत्रयवादिनं स्वमतात् प्रच्यावयितुमाह — अथेति ।' इति निरस्तम् । चटके ब्रह्मास्त्रप्रयोगवन्मन्दबुद्धिमुदाहरणत्रयवादिनं प्रत्याचार्यस्यैतादृशप्रश्नस्यायोगात् । आचार्यं प्रत्येवान्यस्यायं प्रश्न इति वक्तुमुचितत्वाच्च । यदप्युक्तं तेनैव "इहासंकीर्तित-पर्यायस्याकथितशब्दस्य ग्रहणे विवक्षामेदाद् 'गां दोग्धि पयः' इत्याद्यपि भवति, 'गोर्दोग्धि पयः' इत्याद्यपि भवति । पूर्वोक्ते तूदाहरणत्रये कर्मसंज्ञैवेत्येषा व्यवस्था" इति । तदपि न, प्रकृत-सूत्रेऽकथितशब्दस्याविवक्षितपर्यायस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वात् । असंकीर्तितपर्यायग्रहणेऽभिमतोदाहरण-स्यैकस्याप्यसिद्धापत्त्या 'विवक्षामेदात्' इत्यादिस्वोक्तव्यवस्थाव्याधातात् । पूर्वोक्तोदाहरण-त्रयेऽपादानसंज्ञाया अपीष्टत्वेन 'कर्मसंज्ञैव' इत्यवधारणे मानामावाच्च । आचार्यदेशीयः कश्चिदाह — कथित इति । प्रधान इत्यर्थः । एतेन 'प्रधानाप्रधानसंनिधौ प्रधानस्यैवामिधानस्य न्याय्य-त्वात्' इति कैयटो निरस्तः । कार्यविषये तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तावपि शब्दस्वभावलभ्या-मिधानविषये तत्प्रवृत्त्यधोगात् । 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इति सिद्धान्तभङ्गापत्तेश्च । गुणकर्मणि अप्रधाने कर्मणि । पठ्ठीं कुर्यात् तदा गुण इति । यदापादानादिविशेषसंज्ञाभिरविवक्षितत्वाद् गुणकर्मताप्रसङ्गस्तदा सामान्यभूतकारकत्वस्याप्यविवक्षायां कर्मत्वस्याप्यभावात् संबन्धसामान्याश्रया पठ्ठी भवतीति भावः । कथमिति । कुत इत्यर्थः । अकारकं ह्यकथितादिति । तत्र 'अकथि-तात्' इति भावप्रधानो निर्देशः । हि यस्मादपादानादिविशेषकथामिः कारककथया चाकथित-मविवक्षितं तस्माद् गुणकर्मताहंकारकमिति कृत्वेति भावः । कारकत्वादिविवक्षायां किं स्यादि-त्यत आह — कारकं चेत्तु नाकथेति । कारकत्वविवक्षायामपादानत्वादिविवक्षापि भवतीत्य-कथाश्रया पठ्ठी न भवतीति भावः । तर्हि तदा का वा विभक्तिः कर्तव्येति पृच्छति — अथेति । यां यामिति । अपादानादिविवक्षायां पञ्चम्यादिका भवेत् । तदविवक्षायां प्रकृतसूत्रेण कर्म-संज्ञायां द्वितीयेति भावः । सा भवेदिति । यद्यपि 'यां याम्' इति यच्छब्देन वीप्साविशिष्टार्थस्य निर्देशात् तथा तच्छब्देनापि 'सा सा' इति द्विरुक्तेनैव तस्य परामर्श उचितः, तथापि यच्छब्देन निर्दिष्ट एव तत्प्रयोगगतेन तच्छब्देन परामृश्यत इति द्विरुक्तिं विनापि तेन तत्परामर्शसंभवात् छन्दो-भङ्गाभावाच्च तथोक्तम् । तद्व्याख्याया भगवता तु तच्छब्देऽपि द्विरुक्तिरुचितेति तथैव 'सा सा' इति प्रत्युक्तम् । दुह्यते गोः पय इति । गोरिति पञ्चमी, पय इति प्रथमा । इदमेकदेशमितं दूषयिष्यत इति नैतदादत्तव्यम् । एवं 'याच्यते पीरवात्' इत्यपि । यत्तु कैयटेनोक्तम् "ननूदाहरणत्रयवादी पीरवस्य कर्मत्वमिच्छत्येवेति कथं पीरवादित्युक्तम् । उच्यते, न्यायस्य समानत्वादत्राप्यपादानत्वं मन्यते । तथाहि — 'याच्यते पीरवात् कम्बलः' इत्यस्य पीरवात् कम्बल आदित्यत इत्यर्थः । ततो बुद्धिकृतस्यात्रापयस्य संभवः" इति, तत् सर्वं स्वज्ञानपरम्परामूलकमेव, न तु किञ्चित् तत्र युगितयुक्तमिति मुषिय एष विदां कुर्वन्तु । उक्तमेकदेशिमतमन्यः कश्चिदाचार्यदेशीयो दूषयति — कथितेऽभिहित इति । लादिभिर्गुणकर्मणि पठ्ठी वा स्यात्, ययायथं पञ्चम्यादयो वा 'स्युरिति शेषः । तत्र लादिभिः कथिते प्रधानेऽभिहिते मतीत्यन्यथो ज्ञेयः । तथ विधिरिति । तवैवायं विधिर्दुहादेः प्रधाने कर्मणि लादयो नवन्तीति, न त्वन्यस्य । तथा च निर्मूलत्वादयुक्तमिदमिति नायः । नन्ययं विधिर्ममेव नयतु । एतदप्यस्त्वन्यैरप्यभिमत इति नास्य निर्मूलत्वेत्यत आह —

१ 'युगिति' इत्यस्यानन्तरम् इति शब्दोऽपि नाः

— प, क.

त्वमतिरिति । तव भतिरिति । पृषोदरादित्वादन्यलोपो वान्यपर्यायस्य त्वशब्दस्य वा युष्मदस्मदर्थपरत्वमिति भावः । एवं त्वविधिरिति पूर्वत्र ज्ञेयम् । लादिविधिरिति । लादयो लङ्कृत्यक्त-खलर्थाः । तद्यथा—गौर्दुहते पयः, गौर्दुग्धव्या पयः, गौर्दुग्धा पयः, गौः सुदोहा पयः । एवमन्येषां दुहादीनामूह्यम् । यदा तु गवादेरपादानादिविशेषविवक्षा कारकत्वाविवक्षा वा तदा गवादिशब्दाद्यथायथं षष्ठीपञ्चम्यादिकं भवति, गुणकर्मणोऽभावात् प्रधानकर्मण्येव लादयो भवन्ति । 'सपरे' इति सप्तमी पठ्यर्थपरा । सामान्य एकवचनम् । परशब्दः परसूत्रविषयण्यन्तपरः । तथा च दुहादीनामुत्तरसूत्रविषयाणां चाप्रधाने कर्मणि लादय इति फलितम् । केषांचिद्विकर्मणां धातूनां प्रधाने कर्मणि लादयो भवन्तीत्याह — ध्रुवचेष्टितयुक्तिष्विति । ध्रुवयुक्तयोऽकर्मका इति प्राचां संकेतः । तेषां कालादिकर्मणा उत्तरसूत्रविषयकर्तृकर्मणा च तेषां द्विकर्मकता । तत्र प्रागुक्तप्रधानकर्मणोः संभवात् । धात्वर्थाश्रयत्वप्रयुक्तं प्राधान्यं कर्मणो ज्ञेयम् । चेष्टितयुक्तयो गत्यर्थाः । अनल्पमतेः महामतेरित्यर्थः । एतेन 'मेधाविन इत्यर्थः' इति कैयटो निरस्तः । मतिमेधयोभिन्नत्वात् । स्मरतेति । तथा चाचार्यपारम्पर्यागतमिदं मतं समीचीनम्, समूलत्वादिति भावः । अन्येषामाचार्याणां मतमाह — अपर इति । प्रधानकर्मणीति । इदं सामान्यवचनम् । अस्यापवादः — अप्रधाने दुहादीनामिति । ष्यन्ते कर्तृश्च कर्मण इति । तेन पूर्वमतप्रसक्तो द्विविधप्राधान्याश्रयणप्रयुक्तो दोषो नेत्यस्य पक्षस्य विशेष इति भावः । प्रकृतसूत्रविषयतया तु दुहादय एव द्विकर्मका दक्षिताः । लादिविषयतया त्वन्येऽपि दक्षिताः । 'अजा नीयते ग्रामम्' इति च धात्वन्तरं प्रकृतसूत्रविषयतया चोदाहृतमिति ॥

[२, ४२३-४२९]

(उद्द्योतनम्) दुहादेरुक्तत्वात् प्रश्नायोगं निराह — दुहादीति । 'नटस्य शृणोति' इत्यादिनिवृत्त्यर्थादित्यर्थः । न प्राप्नोतु, अत आह — दृश्यते चेति । ननु बुद्ध्याद्यर्थानामपि द्विकर्मकत्वाङ्गीकारात् 'गत्यर्थानाम्' इति विशेषोपादानमयुक्तम्, अत आह — उत्तरेति । 'दण्डिन्यायेनाजहल्लक्षणया पञ्चविधानामपि ग्रहणमित्याशयः । शतमिति । शतेन देवदत्तस्याभिभवः क्रियत इत्यर्थः । 'जि अभिभवे' इत्यस्य ग्रहणम्, न तु 'जि जये' इत्यस्य, अकर्मकत्वादित्याहुः । 'संभवादित्यध्याहारमसहमानो भावप्रधानो निर्देश इत्याह — अथवेति । नयतेः प्रापणार्थत्वात् तत्रैवाजायाः कर्मत्वं संभवति, अत आह — नयतिस्त्विति । नीयत इति । 'यद्वातुपरेण लकारेण यत्कर्माभिधीयते तत् तद्वातुवाच्यक्रियाया एव कर्म । अन्यथा 'भुज्यते' इति लकारेण ग्रामादेरप्यभिधानप्रसङ्गात् । अतो 'नयतिपरेण लकारेण वाच्याजा तद्वाच्यप्रापणरूपक्रियाकर्मवेति 'नीवह्योः' इत्यादि वक्तव्यमेवेति समुदायार्थः । भावग्रहणं 'गोवलीवदन्त्यायेनेत्याशयेनाह — मासेति ।

१ तकारोत्तराकारस्य लोप इत्यर्थः ।

२ विशेषविवक्षायां पञ्चम्यादिकम्, कारकत्वाविवक्षायां षष्ठी चेति भावः ।

३ उत्तरसूत्रनिदिष्टानां गत्यादिवोधकानां शब्दकर्मणां चेत्यर्थः ।

४ न प्राप्नोति — अ.

५ 'दण्डिनो गच्छन्तीत्यत्र दण्ड्यदण्डिषु समू-

हिषु लक्ष्यमाणेषु तदन्तर्गतस्याविशेषादण्डिशब्देन परिग्रहः' इति दण्डिन्यायः तत्त्वविन्दी वाचस्पतिमिश्रेणोक्त इति लौ. न्या. द्वितीयभागे पृष्ठम् ३७.

६ सद्भावादित्यध्याहारम् — अ, ऋ.

७ यस्माद्धातोः परेणेति विग्रहः ।

८ नयतेः परेणेत्यर्थः ।

९ लौ. न्या. प्रथमभागे पृष्ठम् २५.

भावस्य कालत्वे सत्येवं स्यात्, तदेव कुतः, अत आह — निज्ञातििति । भासेति । सूर्यपरिस्पन्द-
रूपक्रियात्मको मासादिरित्यर्थः । गन्तव्यविशेषणस्य प्रयोजनमाह — गन्तव्यतयेति । नन्विति ।
द्वितीयार्था संज्ञा, सान्यतः सिद्धेति वचनवैयर्थ्यमित्यर्थः । समाधत्ते — 'गोदोहादीनामिति ।
साधारणं समाधानमाह — कालाध्वनोरपीति । इदानीं वचनं विनापि कर्मत्वसिद्धिमाह — यदेति ।
अङ्गीकृत उपात्तो घात्वन्तरार्थो येनेति विग्रहः । पूर्वेषु 'कर्तुरीप्सिततमम्' इत्यनेन । तदेवो-
पपादयति — तथा हीति । एतद् भाष्यकारस्य संमतमित्याह — तथा चेति । 'आस्यते मासः,
शय्यते क्रोशः' इत्यत्र कर्मणि लकारसिद्धयर्थं कर्मवद्भावो वक्तव्य इति चोदिते, 'न वक्तव्यः,
'प्राकृतमेवेदं कर्म' इति 'कालाध्वनोः' इति सूत्रे भाष्यकारो वक्ष्यति । अत्र दर्शने 'यदा त्वङ्गी-
कृत' इत्याद्युक्तदर्शने । न्यायस्येति । 'मासं मुङ्क्ते देवदत्तः' इत्यत्र मासं 'भुजिक्रियया
व्याप्नोतीत्येवं वक्तुं शक्यत्वात् । एवं च 'मास आस्यते' इतिवन्मासो भुज्यत इति प्रयोगोऽस्मिन्
दर्शनेऽङ्गीकृत इत्याहुः । संपूर्णदेशस्य न स्वापसंबन्धः, अत आह — संस्त्यायेति । ग्रामादिनि-
वासविशेषः संस्त्यायविशेषः । कर्मधर्माणाम् ईप्सिततमत्वद्वेष्यत्वोपेक्ष्यत्वानाम् । तदेवाह —
ईप्सितेति । कपिलकेति । 'कृपो रो लः' इति सूत्रस्यात् 'कपिलकादीनां वा' इति वातिकात्
पक्षे लत्वमित्यर्थः । ईप्सेति । पय एवेप्सिततमम्, न गवादिकमित्यर्थः । अविधाने हेतुः —
प्रधानेति । लाघवाभावात् कल्मनोऽपरिसमाप्तत्वमित्येतद् दूषयति — दुहादीनामिति । परस्तादिति ।
कल्म नोक्तमित्यनेनेत्यर्थः । ननु नटस्य शृणोतीत्यत्र घात्वर्थं 'क्रियायोगा पठ्यस्ति, न तस्य
कर्मत्वमिष्यते, अत आह — धातुशब्देनेति । शृणोतिक्रियाकर्मणः 'गाथादेनं' 'श्रवणक्रियाजन्यत्व-
मिति नटस्य [न] कर्मत्वप्रसङ्ग इति भावः । प्रधानकर्मण्यतिव्याप्तिं निराह — प्रधान इति ।
अनारम्भाणः निरस्यमानः । अनुक्तो हेतुमाह — यस्मादिति । 'कल्मकर्मणोरर्थमेदामाभावात्
पृथङ्नोक्तमिति भावः । 'तदुक्तापरिसमाप्तिरकथितकर्मणो नास्तीत्याह — दुहादीनामिति ।
'भेदेनेति । कल्मसंज्ञकस्य कर्मत्वाभावेन तत्र विहितलादीनामभावप्रसङ्गादित्यर्थः । रस्य लत्व-
मिति विग्रहमभिप्रेत्याह — रेफस्येति । पाठद्वयेऽपि विवक्षितमर्थमाह — एतदुक्तमिति । ययेति ।
पांसुरस्यापि कपिलकादित्वात् पक्षे लत्वम् । अप्रधानेऽपि लाघङ्गीकारात् संज्ञामेदस्य
प्रयोजनमित्येव तत्त्वम् । अत्र परिगणनात् 'कटं करोति' इत्यत्र कर्मसंज्ञार्थं तत्सूत्रं स्यात्, अत
आह — परिगणनमिति । कथितत्वमेवाह — वारणेति । आरब्धमिति । गवामीप्सिततमत्वात्
परा कर्मसंज्ञा भवति, नापादानसंज्ञेत्यर्थः । 'यत्तु कथितम्' इत्यनेनैकवाक्यतया 'ईप्सितयुक्तं च'
इत्येतद्योजयति — ईप्सितेनेति । संज्ञासिद्धयर्थं 'कर्मत्वादिः । पूर्वसूत्रं 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति

'गोदोहनादीनामिति — अ, ऋ.

'पा. गू. १. ४. ४९.

'ग्यानाविक्रमित्यर्थः ।

'पा. गू. २. ३. ५.

'भुजिक्रिया व्याप्नोतीत्येवं — अ.

'पा. गू. ८. २. १८.

'पा. गा. ८. २. १८-२.

'क्रियायोगात् पठ्यस्ति — अ.

'वधादेः — अ, ऋ.

'श्रवणक्रियाजन्यत्वमिति — अ.

"इयन्नन्तात् कर्तरि ज्ञानच् । अस्यतेः परस्मै-
पदित्वेऽपि 'उपगर्गादित्यपूर्वोर्वावचनम्' इति
यातिगेनात्मनेपदम् ।

"शब्दकर्मणोरर्थः — अ; शब्दकर्मणोऽर्थः — ऋ.

"तदुक्तापरिगमाप्तिरस्य कर्मणः — अ.

"भेदे चेति — अ.

"गोनाग्रं नटप्रदीपपाठः 'तस्य गंगागिदधर्मम्'
इति भूष्यते । दुन्यमानप्रदीपमुत्तरेण 'तस्य
गमंगंगागिदधर्मम्' इत्येवाग्निः ।

"पा. गू. १. ४. ४९.

सूत्रम् । विषयेति । 'यवेभ्यो गां वारयति' इत्यत्र । सूत्रं संज्ञाविधायकम्, न त्वकथितशब्दः, तदर्थो वा, अत आह — सूत्रेति । उभयत्र षष्ठीसंभवासंभवाभ्यां प्रश्न इत्याह — 'प्रधानेति । ग्रहणाग्रहणकल्पद्वयोरित्यितिमाह — यदीति । स्मर्यते उभयथेत्यनेन । वाचनिकमिति । अत्र 'गुणकर्मणि द्वितीया वाचनिकीत्यर्थः । ननु 'प्रधानाप्रधानन्यायेन प्रधानकर्मण्येव षष्ठी, गुणकर्मणि तु द्वितीया तत्र प्राप्ता, षष्ठ्येव वचनसाध्या, न तु द्वितीया, अत आह — न त्विति । स न्यायः षष्ठ्यां नास्तीत्यर्थः । षष्ठ्यां तदभावं दर्शयितुं न्यायस्य विषयमाह — यत्रेति । 'अजा ग्रामं नीयते' इत्यत्रैकेन लकारेण भिन्नकक्ष्यकर्मद्वयाभिधानासंभवात् प्रधानकर्माभिधीयते, गुणकर्मणि तु द्वितीया । षष्ठ्यां तद्वैधर्म्यमाह — षष्ठीति । यथा "कर्मणि द्वितीया" इति विधीयमाना द्वितीया 'अजां नयति ग्रामम्' इति गुणप्रधानयोर्भवति । विभक्तिद्वयस्य कर्मद्वयप्रतिपादकत्वेन 'नीयते' इति लकारवद्विरोधाभावात् । एवं "कर्तृकर्मणोः कृति" इति षष्ठ्यधि कर्मद्वयेऽपि पृथग् विधीयत इति विभक्तिभेदेन विरोधाभावात् प्रधानाप्रधानन्यायोऽत्र । तथा च नित्यप्राप्ता षष्ठी 'उभयथा' इत्यनेन विकल्प्य इत्यर्थः । एतेनादिशब्दो व्यवस्थावाच्येवेति प्रदीपकारस्याभिमतम्, प्रकारवाचित्वे 'तु गुणकर्मणि षष्ठी विकल्पेन विधीयत इति ज्ञेयम् । माष्ये 'नेता' इति तृजन्तम् ॥

[२, ४२३-४२९]

(रत्नप्रकाशः) विशेषपरिज्ञानाय पृच्छति — के पुनरिति । नीबह्नोर्हरतेऽचापीति । चशब्दात् कर्पतेरत्र ग्रहणं ज्ञेयम् । तथा च "कृत्यानां कर्तरि वा" इति सूत्रे भगवतोक्तम् "आक्र-
ष्टव्या ग्रामं शाखा" इति । वस्तुतस्तु नीप्रभृतयश्चत्वार एकार्थका एव फलन्तीति प्रपञ्चार्थं । पार्थक्येन ग्रहणम् । चकारस्तुक्तसमुच्चायक एव । यत्तु "भाषवेनोक्तम् —

'जयतेः कर्पतेर्मन्येर्मुपेर्दण्डयतेः पचेः ।

तारेग्रहिस्तथा मोचेस्याजेर्दीपेश्च संग्रहः ॥

कारिकायां चशब्देन सुधाकरमुखैः कृतः । इति ।

तत्र कारिकाशब्देन 'दुहियाचि' इत्यादिकारिका. 'नीबह्नोः' इत्यादिप्रकृतकारिका चाभिमता । अत्रत्यचकारेण कर्पतेर्ग्रहणम्, अन्येषां त्वन्येनेति भावः । वस्तुतस्तु "सोऽपि चकार उक्तसमुच्च-
यार्थ इति वक्ष्यते । गत्यर्थानामिति । उत्तरसूत्रोपात्तानामुपलक्षणमेतत् । तदुदाहरणानि —
दुह्यते गीः पयः, निःसार्यते गीः पयः । याच्यते पीरवो गाम्, मिष्यते पीरवो गाम् । अवक्ष्यते
व्रजो गाम्, प्रतिवक्ष्यते व्रजो गाम् । पृच्छ्यते माणवकः पन्थानम्, अनुयुज्यते माणवकः पन्थानम् ।
चीयते वृक्षः फलानि, आदीयते वृक्षः फलानि । उच्यते माणवको धर्मम्, माप्यते माणवको
धर्मम् । अनुशिष्यते माणवको धर्मम्, प्रतिपाद्यते माणवको धर्मम् । जीयते देवदत्तः शतम् ।

* लादीनाहुर्दित्ययादिगद्य इत्यर्थः ।

^१ प्रदीपे 'प्रधाने कर्मण्यभिधेये' इत्यत्र 'प्रधान-
कर्मण्यभिधेये' इत्यत्र नट्टपाठ इति नाति ।

^२ कल्पयोरुत्थितिमाह — अ.

^३ गुणकर्मणीत्यस्यानन्तरम् उतिगद्योऽधिगमः — अ.

^४ परिभाषा १०६.

^५ पा. मू. २. ३. २.

^६ पा. मू. २. ३. ६५.

^७ तुगद्यो नास्ति — अ.

^८ तृप्रन्तयोगे षष्ठीनिर्गेषादिन्यायः ।

^९ पा. मू. २. ३. ७१.

^{१०} महाभाष्यम् २. ३. ७१.

^{११} माप्योयमानुवृत्तौ नाप्यानायुनम् ।

^{१२} दुहियाचीत्यत्रत्येनेति भावः ।

^{१३} दुहियाचीत्यत्र विभक्तानां भेदः ।

मथ्यतेऽम्बुधिरमृतम्, विलोड्यतेऽम्बुधिरमृतम् । मुष्यतेऽपह्रियते वा देवदत्तः शतम् । दण्ड्यते देवदत्तः शतम् । पच्यते उदुम्बरः फलम् । नीयते, प्राप्यते, उह्यते, ह्रियते, 'कृष्यते वा शाखा ग्रामम् । गम्यते देवदत्तो ग्रामम् । वोच्यते देवदत्तो धर्मम् । आश्रयते वटुरन्नम् । अध्याप्यते माणवको वेदम् । शाय्यते देवदत्तो निशाम् । तार्यन्ते वानराः समुद्रम् । ग्राह्यते देवदत्तः कन्यायाः पाणिम् । मोच्यते त्याज्यते देवदत्तः कोपम् । दीप्यन्ते शिष्याः शास्त्रार्थमिति । अत्रेदं तत्त्वम् — अर्थनिवन्धनेयं संज्ञेति तावन्निविवादम् । तथा च दुहेस्त्यजनोपसर्जनं त्याजनं निस्सरणोपसर्जनं निस्सारणं चार्थं इति ण्यन्तानां निस्सारिमोचित्याजिप्रभृतीनामणौ कर्तुणीं कर्मत्वं प्रकृतसूत्रेण सिद्धम् । तथा नीधातोः प्रापणार्थकत्वात् तदर्थानां गत्यर्थ-प्रकृतिकण्यन्तानां प्रयोज्यः कर्ता कर्मसंज्ञकः प्रकृतसूत्रेणापि भवति । उत्तरसूत्रे गतिग्रहणं प्रपञ्चार्थं कर्तृत्ववाधनार्थं च । तथा चिञ् उपादानार्थकत्वात् तदर्थानां जिमधिमुपिदण्डघीङ्-प्रभृतीनां कर्मयुक् कर्म भवति । तथा याचिसमानार्थकत्वे भिक्षिप्रभृतीनां ग्रहणं सिद्धमिति भिक्षि-ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । तथा ब्रुविशास्योरेकार्यत्वादन्तरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । तेन ण्यन्तानां प्रकाशि-प्रदीपिप्रभृतीनां प्रयोज्यकर्मयुजः कर्मत्वम् । तथा चार्थं संग्रहः —

दुह्याच्पचप्रच्छिचिब्रूष्यथ्या दुह्यादयः स्मृताः ।

न्यादयः स्युर्नयत्यर्था, ण्यन्तगत्यर्थकाश्च ते ॥

कर्तृकर्मत्वसाहित्यं परसूत्रगतेर्गृहात् ।

प्रपञ्चार्थं भिक्षिशासिह्वह्यादिनिदर्शनम् ॥ इति ।

यत्तु 'कौस्तुभकृतोक्तम् " 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति सूत्रे "द्वयर्थः पचिः" इत्यादि भाष्यम्, तन्मता-न्तरेण । अन्यथा 'तण्डुलानोदनं पचति' इति प्रयोगस्य यथाश्रुतस्योपपत्ती किं 'मुधा क्लेशेन' इति । तन्न, विकलेदनादिरूपक्रिययौदनस्याप्तुमिष्टतमत्वाभावेन कर्मसंज्ञाया अप्रवृत्तौ तस्य तदुप-पादनार्थं पचेद्वर्थयताया भगवताश्रितत्वेन 'कर्मवत् कर्मणा' इति सूत्रे "उदुम्बरः स लोहितं फलं पच्यते" इत्यधिकरणस्य कर्मवद्भावप्रदर्शनेन चोभयोरेकमतपरत्वे वाधकामावात् । न चैवं 'स्यालीं तण्डुलानोदनं पचति' इति त्रिकर्मकतापि पचेः स्यादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । विकलेदनांशे द्वि-कर्मकताया एव सत्त्वात् तदपेक्षया द्विकर्मकताव्यवहारोपपत्तेश्च । यदप्युक्तं तेनैव "ग्राहेद्विक-र्मकत्वं बहवो न मेनिरे । अत एव 'तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः । पदचात् पाथिव-कन्यानां पाणिमग्राहयत् पिता ॥' इति कालिदासश्लोके पूर्वार्थे ग्रहेद्व्युद्घयर्थतया "गतिबुद्धि" इति सूत्रेणाणी कर्तुः कर्मत्वात् 'तम्' इति योजयित्वा, उत्तरार्थे तेनेति विभक्तिविपरिणामेन व्याचक्षुः । अत एव च

"अजिग्रहत् तं जनको धनुस्तद्येनादिदहृत्यपुरं पिनाकी ।

जिज्ञासमानो बलमस्य बाह्वोर्हंसस्रमाङ्क्षीद्रधुनन्दनस्तत् ॥'

इति भट्टिप्रयोगो जयमङ्गलायामित्यं व्याख्यातः — अजिग्रहत् अनेन धनुषा भगवता त्रिपुरदाहः शत इति बोधितवानिति । युक्तं चैतत् — श्रीरघुपतिं प्रति नियोगकथनानोचित्येन स्वरूपो-

'कृष्यते' इति नास्ति — प.

'गच्छकोस्तुमे द्वितीयमाणे पृष्ठम् १३२.

'पा. सू. १. ४. ४९.

'महामाष्यम् १. ४. ४९.

'पा. सू. ३. १. ८७.

'महामाष्यम् ३. १. ८७.

'मुलोहितं — प.

'गच्छकोस्तुमे द्वितीयमाणे पृष्ठम् १३२.

'रघुवंशः मगं. १७. पञ्जी. ३.

'पा. सू. १. ४. ५२.

'भट्टिनाथ्ये संगं. २ पञ्जी. ४२.

पस्थापनस्यैव कर्तव्यत्वात् । “एतेन ‘अयाचितारं न हि देवदेवमग्निः सुतां ग्राहयितुं शशाक’ इति व्याख्यातम् । ग्रहेर्बुद्धचर्यत्वात्” इति । तदपि न, गतिबुद्ध्यादिसूत्रे बुद्धिशब्देनेन्द्रियकरणकोपादानरूपसामान्यार्थस्य गृहीतत्वेन ग्रहेश्चेन्द्रियकरणकोपादानार्थकत्वाविशेषेण द्विकर्मकताया औचित्येन चोक्तकालिदासमद्विद्लोकयोः सर्वसंमतार्थपरताया युक्तत्वेन तदन्यथाव्याख्यानस्यैवासंगतत्वात् । ननु ज्ञानेन्द्रियकरणोपादानार्थस्य बुद्धिशब्दस्येन्द्रियकरणकोपादानलक्षकत्वे किं प्रमाणमिति चेन्न, कारिकागतचशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थकत्वाश्रयणे यत् प्रमाणं तस्यैव तत्र मानत्वात् । चशब्दो हि लोके उक्तसमुच्चयार्थकत्वेनैव प्रयुज्यते । तत्रोक्तत्वांशपरित्यागेन समुच्चयार्थकतासामान्येन लक्ष्यानुसारेण लक्ष्यदर्शिभिरनुक्तसमुच्चयार्थकताश्रीयते, तथैवेन्द्रियकरणकोपादानरूपार्थपरत्वस्यैव बुद्धिशब्दस्य तत्राश्रयणमिति सर्वमनवद्यम् । नन्वेवमपि ‘कारिकायां चशब्देन’ इति माघवोक्तं भवद्भिरप्युपेक्षितमिति चेन्न, उपायस्योपायान्तरादूषकत्वात् । दुह्यादिशब्दानां गत्यादिसूत्रे गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दानां चार्थविशेषकतायाः सर्वसंमतत्वेन तथैव जयत्यादीनां धातूनां संग्रहोपपत्तावनुक्तसमुच्चयार्थकतायाः कारिकागतचशब्दस्याश्रयणे परिगणितायं तथाग्रयुक्तदोषापत्त्या तत्परिहाय तत्रत्यचशब्दस्योक्तसमुच्चयार्थकताया एवौचित्येन तदंशे एव सुधाकरादेरपेक्षौचित्यात् । इतरथा त्वर्थे वा चकारः सोऽयम्, तच्चोपलक्षणमर्थनिर्देशो नैत्यस्येत्यपि तद्व्याख्यानसंभवाच्च । यदप्युक्तं तेनैव “ग्राहेद्विकर्मकताभ्युपगमपक्षे तु ‘जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्’ इति न सिध्येत् । तत्र हि ‘ण्यन्ते कर्तृश्च कर्मणः’ इति वक्ष्यमाणरीत्या प्रयोज्ये घेनुरूपे कर्मणि क्तः स्यात् । तथा च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहिता येति विग्रहे बहुव्रीहिरेव न स्यात्, त्रिकतः शेषस्य भाष्ये स्थितत्वात् । सत्यपि वा तस्मिन् पुंवद्भावो दुर्लभः । सिद्धान्ते तु जायाप्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रहः । जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत् प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमित्यर्थः” इति । तदपि न, तत्र प्रतिपूर्वकस्य ग्रहेरनुपूर्वकजानातेरिवोपादानार्थकत्वाभावेन द्विकर्मकत्वाप्रसक्त्येष्टसिद्धेः । यदप्युक्तं तेनैव “स्यादेतत् — अपादानाद्यविवक्षायां द्विकर्मकतास्तु । तद्विवक्षायां तु ‘जायाप्रतिग्राहित’ इत्यादि सेत्स्यतीति । मैवम्, ‘हरतेश्च’ इति चकारेण समुच्चितानां ‘जयत्यादीनामकथितसूत्रविषयत्वेऽपि ‘तथैव च’ इति समुच्चितानामपि कर्तुर्णो कर्मताभ्युपगमात् । गत्यर्थः साहचर्यात् । अत एव तार्यादयः पृथगेव संगृहीताः । युक्तं चैतत् । ग्रहणकर्तृत्वाविवक्षायां प्रयोजकस्य हेतुत्वाभावे णिचो दुर्लभत्वात् । न चैवं दीपिग्रहणवैयर्थ्यम्; अकर्मकत्वादेवापि कर्तुर्णो कर्मत्वसिद्धेरिति वाच्यम्, ग्यन्ताणिचि तत्सार्थक्यात् । शिष्याः तत्त्वं दीपयन्ति, तानसी प्रेरयतीति ह्यर्थः” इति । तदपि न, तत्र शङ्काग्रन्थस्यैव युक्तत्वात् । ‘हरतेश्च’ इति चकारेण जयत्यादिसमुच्चयः, ‘तथैव च’ इत्यनेन तार्यादयः समुच्चिता इत्यस्य स्वमनीषामात्रपरिकल्पिततथा तत्परिकल्पनापक्षे जयत्यादीनां सर्वेषां मुख्ये कर्मणि लादिप्रसक्त्या च तदाश्रयेण तत्परिहारस्य तुच्छत्वात् । तार्यादीनामपि कर्तव्यजयत्यादिवत् ‘दुह्यादिचरि’ इत्यादिश्लोकगतचशब्दसमुच्चयेत्येनापादानादिविशेषावाविवक्षायामेव तार्यादिकर्मयुजः कर्मताया औचित्येन गत्यादिकर्तुरिव तत्कर्तुः कर्मताभ्युपगमे मानाभावात् । शङ्कितुमते वैवक्षिकस्य कर्तृत्वस्य घेन्वाः सत्त्वेन णिजभावापादानां चित्यात् । दीपिग्रहणस्यापि जयत्यादिग्रहणवत् सार्थक्येन तदानर्थक्यापादनस्य

१ कुमारसंभवः सर्ग. १ श्लो. ५२.

२ नयत्यादीनां — प.

३ त्वंशो वा — प. फ.

४ मन्दकोस्तुमे द्वितीयभागे पृष्ठम् १३२.

५ रघुवंशः सर्ग. २. श्लो. १.

६ अत्रैव भाष्य इत्यर्थः ।

७ शब्दकोस्तुमे द्वितीयभागे पृष्ठम् १३३.

८ नयत्यादीनां — प.

प्यन्ताणिचि तत्सार्थक्येन समाधानस्य चासंबद्धप्रलापत्वाच्च । यदप्युक्तं 'तेनैव "नन्वेवं त्याजेः संगृहीतत्वाद् यद्यपि 'त्याजितैः फलमुत्वातैः' "मुक्ताहारं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या' इत्यादि सिद्धम्, तथापि 'गवा पयस्त्याजयतीत्यर्थः' इति कैयटहरदत्तादिग्रन्थो विरुध्यत इति चेन्न, मुधा-करसंमतस्याप्यस्य सर्वैरपरिग्रहात्" इति । तदपि न, प्रागस्मदुक्तरीत्या कर्तृत्वाविवक्षायामेव गो-स्तत्र कर्मत्वेन कर्तृत्वविवक्षायां तदभावेन कैयटहरदत्तादिग्रन्थस्य यथाश्रुतस्योपपन्नत्वेन स्वमीर्ष्य-प्रयुक्तकल्पनानुसारिशङ्कासमाधानयोरयोगात् । यदप्युक्तं 'तेनैव "प्रधानकर्मण्याख्ये लोदीना-द्विकर्मणाम्" इत्यादिश्लोके 'द्विकर्मणाम्' इत्यनेन 'नीवहोर्हंरतेश्च' इति चशब्दसमुच्चितकृपि-नयत्यादयश्च त्रय उच्यन्ते, अन्येषां विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा 'दुहादीनाम्' इत्यनेन 'दुहि-याचि' इत्यादिकारिकोपात्ताश्चशब्दसमुच्चितेज्वहेतुमण्यन्त'जिदण्ड्यादयश्चोच्यन्ते । 'ण्यन्ते' इत्य-नेन तु गत्यादिसूत्रोपात्ताश्चशब्दसमुच्चितास्तार्यादयश्च" इति । तदपि न, तार्यादीनां प्यन्तानां कर्तृरूपकर्मणोऽप्रसिद्धत्वस्य प्रागेवास्माभिः प्रपञ्चितत्वेन तेषां दुहादिग्रहणेनाग्रहणस्य प्यन्तग्रहणेन ग्रहणस्य चाश्रयणे मानप्रयोजनयोरभावात् । ननु दीपयतेः कर्तृरूपस्य कर्मणः सत्त्वेन तस्य प्यन्तग्रहणेन ग्रहणं कुतो नेति चेत्, माणवको धर्ममुक्तोऽनुशिष्टः प्रकाशितः प्रदीपित इत्यादीनां तुल्यार्थकत्वेन तस्य दुहादिग्रहणेन गृहीतस्य तथैवेष्टस्य प्यन्तग्रहणेन ग्रहणाभ्युपगमे मानाभावात् । ननु तथापि दीप्यादेः कर्मद्वयस्याप्रधानत्वात् 'पर्यायिणोभयोर्लादयः स्युरिति चेन्न, तत्र कर्तृरूपस्य 'कर्मणो धात्वर्थाश्रयत्वेन प्राधान्यसंभवात् । न च प्राधान्याननुगमो दोष इति वाच्यम्, उपजीव्यं प्रधानमुपजीवकमप्रधानमिति प्राधान्याप्राधान्ययोरनुगमस्य सुवचत्वात् । 'गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे । ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे' इति पूर्वमते प्राधान्याननुगमदोषः स्थित एवेत्यन्यदेतत् । यदप्युक्तं तेनैव "तत्रापि बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मणीति मतान्तरम् । तथा च भाष्यम् 'कथितेऽमिहिते त्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे । ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्प-मतेर्वचनं स्मरत ॥' इति । अत्र प्रधानकर्मणि लादिभिरमिहिते गुणकर्मणि पण्ठीत्येकीयमतद्रूपणपरः प्रथमः पादः त्वस्याः पठ्या विधिरितीयं त्वस्य अन्यस्य मतिर्न तु मेत्येयार्थात् । सपरे गत्यादिसूत्रो-पात्तसहितदुहादौ गुणकर्मणि लादयः । 'गुणकर्म' इति पुरुषप्रवृत्तेः पयःप्रमृत्यर्थत्वाद् दुहादावप्रधानं गवाद्युच्यते । प्यन्ते तु शब्दतः प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यं प्रयोज्यव्यापारस्य त्वप्राधान्यमिति 'तदाप्यधर्माद्युच्यते । ध्रुवयुक्तयोऽकर्मकाः, चेष्टितयुक्तयो गत्यर्थाः, एषु अगुणे प्रयोज्ये । न च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु गुणकर्मण्येव स्यात् 'ण्यन्ते कर्तृश्च' इत्यस्य 'सपरे' इत्यनेन बाधादिति वाच्यम्, 'अपर आह' इति भाष्येण मतान्तरताध्यवसायात् । अत्रायं संग्रहः —

गौणे कर्मणि दुहादेः प्रधाने नीहृकृष्वहम् ।

बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मसु चेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां प्यन्तानामिह निश्चितः ।

लकृत्यक्तल्लर्यानां प्रयोगो भाष्यपारगैः ॥

तत्र नीप्रभृतीनां प्रधानकर्मसंबन्धोऽन्तरङ्गः । दुहादीनां तु विपरीतम् । तेन तदंशे न्यायसिद्धो नियमः । इतरत्तु सर्वं वाचनिकम्" इति । तदपि न, दुहादिकर्मविजातीयमप्राधान्यं गत्यादिसूत्रो-

^१ शब्दकोस्तुमे द्वितीयभागे पृष्ठम् १३३.

^२ रघुवंशः सर्ग. ४ श्लो. ३३.

^३ मेघसंदेशः २. ३५.

^४ शब्दकोस्तुमे द्वितीयभागे पृष्ठम् १३४.

^५ 'जि' इति कौस्तुमे चौखाम्नामुद्रिते न दृश्यते ।

^६ शब्दकोस्तुमे द्वितीयभागे पृष्ठम् १३४.

^७ 'तदार्थधर्माद्युच्यते' इति शब्दकोस्तुमे दृश्यते ।

^८ कर्मणि चेच्छया — प.

पातकर्मण आश्रित्य मतभेदेन बुद्धिमक्षार्थशब्दकर्मणामनियमफलपर्यवसाने मानाभावात् । प्राधान्यानुगमाननुगमाभ्यां 'हयवरट्' इत्यत्र भाष्यकृता श्लोकभेदमात्रेण 'ऊकालोऽजिति वा योगः' इति मतापेक्षया 'ह्रस्वादीनां वचनात् प्राक्' इत्यादिमतस्य भेदेनाश्रिततया तदृच्छलोकभेदमात्रेण च मतभेदस्योपपन्नत्वेन विरुद्धार्थपरत्वेन तदुपपादनानीचित्यात् । स्वान्तरङ्गानवस्थितेः शास्त्रीयान्तरङ्गे आश्रयणानीचित्याच्च । न हि दुहादौ न्यादौ चान्तरङ्गवहिरङ्गवैपरीत्यस्य न्यायसिद्धत्वे अन्यत्र न्यायसिद्धत्वामावे च किञ्चिन्मानमस्ति । यदप्युक्तं तेनैव 'यत् प्रायुङ्क्त श्रीहर्षः — 'स्वकोडाहंसमोहग्रहिलिशिशुभृशप्राथितोन्निरुचन्द्रा' इति । तच्चिन्त्यम्, शिशुना चन्द्रं प्रार्थितेत्यप्रधाने क्तप्रत्यये बहुव्रीहेरयोगात् । वक्ष्यति हि 'अप्रथमाविमक्त्यर्थं चायम्' इति । न च चन्द्रे क्तः, 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इत्युक्तेः । अत एव 'काकपक्षधरमेत्य याचितः' इति कालिदासः" इति । तदपि न, याचिधातुकर्मणा युक्तस्य तत्कर्मदातुरेवापादानत्वाविवक्षायां प्रकृतसूत्रेण कर्मसंज्ञाया विधित्सितत्वेन प्रार्थ्यमानचन्द्राधाररूपाया निशायास्तत्र प्रकृतसूत्रेण कर्मसंज्ञाप्रसक्तेरेवाभावेन गौणकर्माभावे चन्द्ररूपप्रधानकर्मण्येव तत्र क्तस्य जातत्वेन "जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्" इति कालिदासप्रयोगवत् तच्छ्रीहर्षप्रयोगस्याप्युपपन्नत्वात् । प्रकृतमनुसरामः । सिद्धं वाप्यन्यकर्मण इति । इदं नीप्रमृतीनां प्राप्त्यर्थकानां प्रकृतसूत्रप्रयुक्तद्विकर्मकतां विना 'अजां नयति ग्रामम्' इत्यादिद्वितीयान्तपदद्वयसिद्धिरिति मतान्तरानुवादपरम् । तदेतन्मतं दूषयति — अन्येत्यादिना । अविधिरयं भवेदिति । अयं विधिर्न भवेदित्यर्थः । ननु नयतेः सकर्मकत्वात् ततो लदिविधौ न काप्यनुपपत्तिरित्यत आह — परसाधन इति । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमान्नयतिसाधने उत्पन्नेन लेन ग्रहिसाधनस्याजाया अमिधानं न स्यादिति भावः । कालादीनां वचनान्तरेणाप्राप्तां कर्मसंज्ञामाह — कालभावेति । कालशब्देन लोकप्रसिद्धमासादेरेव ग्रहणात् कालविशेषलक्षकधात्वर्थरूपभावस्य पृथग्रहणम् । गन्तव्यः योजनक्रोशादिरूपः अव्येति विग्रहे गन्तव्यशब्दस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातः । अकर्मणामिति । अत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामविवक्षितकर्मकाणां चेत्यर्थः । अत एवोत्तरसूत्रगतं 'न च केचित् कालमावाव्वभिरकर्मकाः' इति भाष्यमुपपन्नम् । देशश्चाकर्मकाणामिति । इदं वचनं कारिकान्तर्गतमेव ज्ञेयम् । तत्र देशशब्देन कुषाञ्चालादिरूप एव देशो गृह्यते, न तु गृहारामादिप्रदेशविशेषः, भाष्योदाहरणस्वरसात् । इदानीमकथितस्य पूर्वाचार्यकृतं 'संज्ञान्तरं दूषयितुमनुवदति — विपरीतमिति । ईप्सिततमं तदभिन्नं च द्विविधं कर्म पूर्वं निर्दिष्टम् । तद्विपरीतधर्मकत्वेनाकथितं कर्म 'कल्म' इत्युच्यते । तत्र कपिलकादित्वाद्रस्य ल इति भावः । तत्र वैपरीत्यं विलक्षणत्वं किंप्रयुक्तमित्याशयेन पृच्छति — किमिदमिति । उत्तरमाह — अपरिसमाप्तमिति । अपरिसमाप्तत्वमपि संदिग्धमित्यत आह — न वेति । 'ह्यर्थे वाशब्दः । अस्मिन् अकथितरूपे । द्वितीयवेति । मन्यत इति शेषः । सर्वाणि हि कर्मकार्याणि 'यत्र न भवन्ति तदेव कल्मशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुत्त्वा प्रकारान्तरेण तदाह — यस्मिंस्त्विति । यस्मिन् गवादिरूपे कर्मणि सति अन्यत् पयःप्रभृति कर्म, उपजायते तत्कर्म

स्यादिति भाति ।

१ माहेश्वरसूत्रम् ५.

^२ महाभाष्यम्. माहेश्वरनूयम् ५.

महाभाष्यम्. माहेश्वरसूत्रम् ५.

* शब्दकोशमे द्वितीयभागे पृष्ठम् १३१.

* नैषधे वर्ण. १२ श्लो. २८.

१ 'कर्मवचननेनाप्रयमायाः' इत्यस्याचानुवादः

* रघुवंशः सर्ग. ११. श्लो. १.

‘रघवंशः सर्ग. २ श्लो. १.

* महानाप्यम् १. ४. ५२.

१० मतान्तरं — ११.

११ तहसर्वे — ५.

११ तत्र नवनि तदेवं कल्प — प.

कल्मेत्युच्यत इत्यर्थः। तदेवं प्राचीनसंमतां कल्मसंज्ञां व्युत्पाद्येदानीं दूषयति — कल्म नोक्तमिति। अस्मिन् शास्त्रे प्राचीनाभिमतता कल्मसंज्ञा न कृतेत्यर्थः। कुत इत्यत आह — धातोर्हीति। रस्य लत्वेन कृधातोर्नान्तरे यतो वृत्तिर्नास्ति, अतः कर्मकल्मशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावात् कल्मसंज्ञात्र नाश्रितेति भावः। नन्विदं दूषणमयुक्तम्, अकथितत्वस्यैव कल्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसंभवात्, संज्ञाशब्देषु सर्वत्रावयवार्थानुगतिनियमाभावाच्चेति चेन्न, कर्मसंज्ञाप्रयुक्तकार्यस्याकथितेऽप्राप्तिप्रसङ्गेन कल्मसंज्ञा-विधानस्य व्यर्थत्वात्। तत्संज्ञापुरस्कारेणापि द्वितीयादिविधानेऽत्यन्तव्यर्थगौरवं स्यात्। इदानीमकथितं कर्मैत्येकमेव सूत्रमस्तु, न तु 'कर्तुरीप्सिततमम्' 'तथायुक्तं चानीप्सितम्' इति कश्चिच्छङ्कते — एतेनेति। समाधत्ते — यत्त्विति। कथितं पुरस्तादिति। 'वारणार्थानामीप्सितः' इति सूत्रे 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति सूत्रे चेति शेषः। ईप्सितयुक्तमिति। ईप्सितेन यवादिना युक्तं यद् गवादिकं तस्य कर्मसंज्ञा-सिद्धयर्थं 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति कर्तव्यम्। तस्मिन् कृते 'तथायुक्तम्' इत्यपि कर्तव्यमिति भावः। ननु तत्र गवादौ पूर्वसूत्रद्वयामावे प्रकृतसूत्रेण कर्मसंज्ञा न प्रवर्तते चेत् क्वानेन सा स्यादित्यत आह — ईप्सितमेव त्विति। ईप्सितमीप्सितयुक्तं च यत्र नास्ति, किं त्वीप्सितमेव तत्र वारणार्थप्रयोगा-भावस्थले एवेप्सितस्य स्यादिति भावः। अकथितेनेति। 'अकथितं कर्म' इति शङ्कितमिति सूत्रेणेत्यर्थः। लादिशब्देन लङ्कृत्यक्तलक्षणानामेव ग्रहणमित्यपि संभवति, आदिशब्दस्य तत्र व्यवस्थावाचित्वात्। यदि स तत्र प्रकारवाचकस्तर्हि पठ्या अपि ग्रहणं संभवतीति संदेहात् पृच्छति — अथेह कथमिति। उभयर्थेति। तथा च तत्र व्यवस्थावाच्येवादिशब्दः। गुण-कर्मणि पठ्यविकल्पस्तु भगवत इति भावः। गोणिकापुत्र इति। इच्छतीति शेषः। गोणि-कायाः पुत्रो भगवान् भाष्यकार इति सांप्रदायिका वदन्ति।

कृद्योगलक्षणा पठ्यी गुणकर्मणि वेष्यते।

भाष्यकारेण मुख्ये तु नित्यमेव तु सा भवेत्॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्ता स णौ १. ४. ५२.

[२, ४२९-४३५]

(उद्द्योतनम्) कृत्रिमस्यैव ग्रहणं न्याय्यमिति संशयायोगः, अत आह — कर्मशब्देनेति। ननु शब्दस्याक्रियात्वात् ह्ययत्यादिप्रतिषेधोऽनर्थकः, अत आह — ह्ययत्यादय इति। ह्ययतेरकर्म-कत्वादण्यन्तकर्तृर्ण्यन्तकर्मत्वेन भाष्यमेवाकर्मकान्तरवत्, अत आह — पुत्रादेरिति। अत्र 'क्यजन्त-धात्वर्थः'। 'अकर्मकत्वादपि' इत्यादिना शब्दक्रियत्वसमुच्चयः। शब्दक्रियत्वाभावमुपपादयति — शब्देति। द्वितीयकल्पे तत्संग्रहमाह — शब्देति। 'शब्दः साधनरूपं कर्म येपमिति विग्रहः। तद्विषयत्वेन शब्दकर्मकज्ञानविषयत्वेन। तर्हि बुद्धिग्रहणेनैषां ग्रहणं स्यादिति [न] वाच्यम्, 'वाच्य-

^१ पा. सू. १. ४. ४९.

^१ भावप्रधानो बोध्यः। निमित्तत्वसंभवा-दित्यर्थः।

^२ पा. सू. १. ४. ४९.

^३ पा. सू. १. ४. ५०.

^४ पा. सू. १. ४. २७.

^५ पा. सू. १. ४. ४९.

^५ पा. सू. १. ४. ५०.

^६ न प्रवर्तत इति चेत् — प.

^७ क्यजन्त — अ.

^८ शब्दसाधनरूपं — अ.

^९ एवमेव 'अ, ऋ' कोशयोद्ध्यते। मध्ये किर्यादिचद् ग्रन्थस्युद्धति इति प्रतीयते।

भेदेन प्रयोगविरुद्धतादृशनियमकल्पने मानाभावादिति भावः । शब्दकर्मकत्वाभावमेवाह — पुत्र-
मिति । तत्राप्यणिकर्तुः कर्मत्वमिष्यत इति भावः । उभयेति । उपसंख्यानपरिहाराय वाक्य-
भेदेन सूत्रस्यैवार्थद्वयाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । बुद्धिविशेषवाचित्वे दृशेरुपसंख्यानम्, न तु बुद्धिसामान्य-
वाचित्वपक्ष इत्याह — चक्षुरिति । अन्यत्रेति । 'पश्यति त्वाचार्यः' इत्यादौ ज्ञानमात्रेऽपि प्रयोग-
दर्शनादिति भावः । भाष्ये कल्पद्वयेऽपि दोष उक्तः, नान्यतरपक्षनिर्णयः, अत आह — तत्रेति ।
दृशेरिति । चाक्षुषज्ञानस्यापि बुद्धित्वादिति भावः । तथापीति । नियन्तृकर्तृकस्य बहेरणिकर्ता
णौ कर्मेति वक्तुं निषेधे तत्प्रवेशः, न तु निषेधार्थम्, अप्रसक्तेरित्यर्थः । भाष्ये जग्धमिति ।
'अदो जग्धिः' इति जग्ध्यादेशः । ननु 'भक्षयति पिण्डी' देवदत्तः' इत्यत्र देवदत्तस्य ण्यन्ते कर्तृत्वा-
दत्र संज्ञाप्रसङ्ग एव नेति किं नियमेन, अत आह — अणिकर्तेति । णावित्यत्र हेतुमणिचो ग्रह-
णम्, गत्यादिषु तस्यैव संभवात् । अतः प्रत्यासत्त्या 'अणौ' इति प्रतिषेधोऽपि तस्यैव युक्त इत्यर्थः ।
अचेतनानां यवानां कथं हिंसा, अत आह — क्षेत्रस्थानामिति । चैतन्यानभ्युपगन्तृमतेऽप्याह —
परकीयेति । हिंसाङ्गे हिंसार्थस्येत्यत्रार्थशब्दः प्रयोजनवाची । 'हिंसाप्रयोजनकमित्रार्थे' वर्तमान-
स्येति विवक्षितमिति भावः । वक्ष्यमाणेति । 'न वक्तव्यम्' इत्यादिना । तेन 'अकर्मकवद्-
भावेन । अकर्मककार्यातिदेशाद् भावे लः सिद्धः, अणिकर्तृश्च कर्मत्वम् । स्वाभिधेयस्यानिवर्तनात्
'मासमास्यते' इति द्वितीयापि सिध्यतीत्यर्थः । स्वाभ्यर्थं चेति । 'ब्राह्मणवत् क्षत्रियेण वर्तित-
व्यम्' इत्यत्र ब्राह्मणकार्यातिदेशेऽपि क्षत्रियकार्यं युद्धादि यथा न निवर्तते, तद्वदित्यर्थः । काला-
दीनां कर्मत्वाविवक्षायामास्यादीनामकर्मकत्वं संभवतीति शङ्कते — नन्वेति । तैः कालादिभिः ।
'अविवक्षामेवाह — यथेति । अत्र क्रियान्तरनिवृत्त्या क्रियामात्रविवक्षा गम्यते । अविवक्षित-
कर्मत्वमकर्मकत्वमित्यङ्गीकारेऽप्यास्यादीनामकर्मकत्वमाह — अकर्मकशब्दस्येति । भिन्ना एवेति ।
'कोऽसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः' इत्यादिना कारकभेदेन क्रियाभेदस्य 'कारके' इति सूत्रभाष्ये
प्रतिपादनादित्यर्थः । स्वत इति । कर्त्रादिकारकभेदादौपाधिको भेद इति भावः । 'क्वचिदपि'
इत्युक्तावप्यास्यादिर्न गृहीतः, अत आह — द्रव्य एवेति । पूर्वस्माद्विशेषमाह — संभवेति ।
विशेषणविशेष्यभावे वक्तव्ये सतीत्यर्थः । यस्य कर्मणो राहित्यं धातुषु क्वचित् संभवति, 'क्व-
चिन्न संभवति, तद्वाहित्यमेव विशेषणमित्यर्थः । द्वितीयाद् भेदमाह — अकर्मकश्रुत्येति । अन्तरङ्ग-
त्वमेवाह — तथा हीति । द्रव्योद्देशेनैव क्रियाप्रवृत्तस्तत्संबन्धोऽन्तरङ्गः, प्रवृत्तायाः क्रियायाः परि-
माणनिर्धारणाय कालादियोगो बहिरङ्ग इत्यर्थः । पूर्वं द्रव्येण संबन्ध इत्यत्र संमतिमाह — तथा
चोक्तमिति । यतो द्रव्यवर्मात् शक्यादेः क्रियासु कालयोगः 'प्रतीयतेऽतो द्रव्यकर्मणा प्राग्योग
इत्यन्वयः । 'पल्लवजन्मादेर्वसन्तादिकालयोगः शक्तिवशात्, दीर्घशङ्कुल्यादिभक्षणस्य 'कालविशेष-
योगः प्रमाणवशात् । अल्पपरिमाणफलादिभक्षणस्य कालविशेषयोगः संख्यावशात् । तत् एवेति ।
ण्यर्थस्य प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यात् तद्व्याप्यस्य प्रयोज्यस्य सर्वत्र कर्मत्वे सिद्धे नियमार्थमिदम्
— "गत्यादीनामेवाणिकर्ता णौ कर्म, नान्येषां पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादाविति
तत्रोक्तम् ॥

^१ पा. सू. २. ४. ३६.

^२ हिंसाप्रयोजनकमित्रार्थे — अ.

^३ 'अकर्मकवद्भावेन' इति नास्ति — अ.

^४ कार्ययुद्धादि — अ.

^५ अविवक्षामेवाह — यदेति — अ.

^६ पा. सू. १. ४. २३.

^७ 'क्वचिन्न संभवति' इति नास्ति — अ.

^८ श्लोके 'प्रवर्तते' इति पाठो दृश्यते । 'प्रतीयते'
इत्यत्रंनष्टपाठ इति नास्ति ।

^९ फलजन्मादेः — अ, ऋ.

^{१०} फलविशेषः — अ.

^{११} गत्याद्यर्थानामेवाणि — ऋ.

[२, ४२९-४३५]

(रत्नप्रकाशः) कर्मशब्दस्याकृत्रिमपरत्वे कृत्रिमपरत्वे चोभयथा दोष इति प्रतिपादकानि वार्तिकान्यवतारयति — शब्दकर्मैति कथमिति । ह्ययत्यादीनामिति । ह्ययत्यादयः शब्दक्रियाः, न तु शब्दकर्मका इति तत्र कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वेऽतिप्रसङ्गः । कारकपरत्वे तु स नेति भावः । ननु तेषामकर्मकत्वात् कारकग्रहणपक्षेऽपि दोष इति चेन्न, शब्दायतेरेकस्य क्यङन्तस्य धात्वर्थसंगृहीतकर्मकत्वेनाकर्मकत्वे पक्षान्तरे प्रतिषेधस्य कर्तव्यतापत्तावप्यन्वेषां कर्मसंभवात् । अत्यन्ताविद्यमानाकालादिकर्मण एवात्राकर्मकग्रहणेन ग्रहणात् । न च तत्र शब्दायतेरन्यौ द्वावेव स्थिताविति 'अभ्येषाम्' इति बहुवचनमयुक्तमिति शङ्कनीयम्, ऋदितिसमानार्थानां कदिवलन्धादीनां बहूनां सत्त्वात् । उदाहरणपरभाष्यस्य दिक्प्रदर्शनमात्रपरत्वात् । अतिव्याप्तिमुक्त्वाव्याप्तिमाह — शृणोत्यादीनां चेति । चकारोऽतिव्याप्त्या सहाव्याप्तेः समुच्चयार्थः । सूत्रे बुद्धयर्थशब्देन ज्ञानविशेषवाचकानां ग्रहणं नेति प्रकृतवार्तिकस्वरसेन 'दृशेः सर्वत्र' इति वक्ष्यमाणवार्तिकस्वरसेन च गम्यते । यथोत्तरं 'च मूनीनां प्राप्ताप्यम् । तेन 'स्मरयति देवदत्तेन हरिम्, घ्रापयति पुष्पाणि, आस्वादयति फलानि, स्पर्शयति जलम्' इत्यत्र न भवति । एतेन 'बुद्धयर्थत्वाद्विज्ञानात्युपलभ्यतोः सिद्धत्वात् शृणोत्यादित्वाश्रयणं चिन्त्यमेतत्' इति कैयटो निरस्तः । 'दृशेः सर्वत्र' इति वार्तिकत्वात् प्रकृतवार्तिके तयोर्ग्रहणस्योपपन्नत्वेन वार्तिकस्वीकारेऽनयोर्ग्रहणस्य निराकरणे मानाभावात् । नन्वेवं सति चित्ररूपं विज्ञापयति उपलम्बयति वा देवदत्तेनेत्यादौ देवदत्तादेः कर्मसंज्ञाभावे तृतीया स्यादिति चेन्न, तत्रेष्टत्वात् 'तृतीयायाः । जल्पतिप्रभृतीनामिति । शब्दक्रियाणामशब्दकर्मकाणामिति शेषः । एवं चात्र 'अकथितं च' इति ब्रूलर्थकानामेषां कर्मणा 'धर्मादिना युक्तस्य माणवकादेः कर्मसंज्ञायां त्रिकर्मकता भवति । 'प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इत्यनेन परेण तत्र लादि-व्यवस्था — देवदत्तो माणवकं धर्मं जल्प्यते लाप्यते भाष्यते वा यज्ञदत्तेन, इत्यादि । दृशेः सर्वत्रेति । यदा दृशिश्चाक्षुषज्ञानपरस्तदा कर्मशब्दस्य क्रियापरत्वे कारकपरत्वे चोपसंख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । रूपतर्कं इति । मुद्रापरीक्षक इत्यर्थः । आदिखादीत्यादि । तत्रादिखाद्योः प्रत्यवसानार्थत्वात् प्राप्तिः, नीवहोस्तु गत्यर्थत्वात् । यद्यपि 'न गतिर्हि सार्थेभ्यः' इत्यत्र 'न वहिर्गत्यर्थः' इत्युक्तम्, तथापि तत् प्रौढिवादमात्रम्, प्रकृतभाष्यविरोधात् । एतेन बहिरगत्यर्थत्वं नयतेर्गत्यर्थत्वं चाश्रयन् कैयटो निरस्तः । उभयोस्तुत्यार्थकत्वेन तत्रार्थजरतीयाश्रयणानौचित्यात् । परस्मैपदमपीति । 'निगणचलनार्थेभ्यश्च' इत्यनेन प्राप्तिः । अनियन्तृकर्तृकस्येति । 'नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः । भक्षयन्ति यवानिति । क्षेत्रस्थानामङ्कुराद्य-

१ चकारो नास्ति — प.

१ पा. सू. १. ४. ५१.

२ 'तृतीयायाः' इत्यस्यानन्तरं 'दृशेः सर्वत्रेति' इत्यादि 'मुद्रापरीक्षक इत्यर्थः' इत्यन्तं वर्तते, तदनन्तरं 'जल्पतिप्रभृतीनामिति' इत्यादि 'भाष्यते वा यज्ञदत्तेन' इत्यन्तं वर्तते — प, फ, मातृकयोः ॥ तत्र भाष्ये दृश्यमानक्रमानुरोधेन पीवार्थं वैपरीत्येनाश्रित्य निवेक्षितम् ।

२ धर्मादिना सक्तस्य — प.

३ महाभाष्यम् १. ४. ५१.

४ पा. सू. १. ३. १५.

५ महाभाष्यम् १. ३. १५.

६ पा. सू. १. ३. ८७.

७ अमरकोशे क्षत्रियवर्गे श्लो. ५९.

वस्थायां यवानां भक्षणाद्विसा भवति, तेषामपि चेतनत्वात् । 'कालकर्मकाणामिति । काल-
भावाध्वगन्तव्यदेशकर्मकाणामित्यर्थः । उपसंख्यानं कर्तव्यमिति । सकर्मकत्वाद् गत्याद्यर्थकत्व-
शब्दकर्मकत्वयोश्चाभावादप्राप्तिरिति मन्यते । समाधत्ते — सिद्धं त्विति । 'कालकर्म-
काणामिति । कालादिकर्मकाणामित्यर्थः । न वक्तव्यमिति । अकर्मकग्रहणेनैव सिद्धेरिति
भावः । न च केचिदिति । सकर्मकाणामपि कर्माविवक्षायामकर्मकत्वात् तत्र कालादीनां कर्म-
त्वात् तैरत्यन्ताविद्यमानकर्मकः कोऽपि धातुर्नास्तीति भावः । क्वचिद्य इति । यस्मिन् कस्मिंश्चि-
द्वस्तुनि कर्मणि सति तेन कर्मणा येऽकर्मकास्तेऽत्राकर्मकशब्देन ग्रहीष्यन्ते । तादृशं तु कर्म काला-
दिभिन्नमेवेति भावः । 'क्वचिद्ये' इति वाचनिकमिति न भ्रमितव्यम्, किं त्वकर्मकग्रहणसामर्थ्य-
लभ्यमेवेत्याशयेनाह — अथवेति । न चैतेन कर्मणेति । कालादिनेति शेषः । न विद्यतेऽनित्य-
त्वात् कर्म येषां तेऽकर्मका 'इत्याश्रयणादपि कालादिभिन्नकर्मणैवाकर्मकत्वं गृह्यत इत्याशयेनाह —
अथवेति । क्वचिदपीति । सदातनत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु प्रौढिवादमात्रमेतत्, भावरूपेणा-
नित्येन कर्मणा कोऽप्यकर्मको नेति दोषात् । तस्मात् 'येन कर्मणा' इत्यादिसमाधानमेव युक्तम् ।
एतेन "अकर्मकश्रुत्यान्तरङ्गं द्रव्यकर्म निषिष्यते, न बहिरङ्गं कालादिकर्म । तथाहि — पूर्वं
क्रियाया द्रव्यकर्मणा संबन्धो भवति, पश्चात् कालादिभिः परिमाणनिर्धारणाय । तथा चोक्तम् —
"शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्द्रव्यधर्मात् प्रवर्तते । क्रियासु कालयोगोऽतः प्राग्योगो द्रव्यकर्मणा' इति"
इति निरस्तम् । तदुक्तान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य लोके शास्त्रे चान्यत्राप्रसिद्धतया वाचनिकं तमा-
श्रित्य समाधाने मौख्यातिशयस्यैव प्रसक्तेः । 'वाघेऽदृढेऽप्यसाम्यात् किम्' इति 'शक्तिप्रमाण'
इत्यादिदृष्टान्तस्याप्यप्रयोजकत्वात् । यदप्युक्तं तेनैव 'सूत्रं चेदं नियमार्थमित्याकडारसूत्र उक्तं
तत एवावधार्यम्' इति । तदपि न, विध्यर्थताया एवास्माभिरस्य तत्र व्यवस्थापितत्वात् ॥

हृकोरन्यतरस्याम् १. ४. ५३.

[२, ४३५]

(उद्धृतोत्तमम्) उभयत्रेति । यदा हरतिरम्यवहारार्थं, विकारार्थं च करोतिरकर्मकः, तदा
पूर्वेण प्राप्ते । अन्यवहारयति देवदत्तं देवदत्तेन वा । विकारयति माणवकं माणवकेन वा ।
यदा हरतिः स्तेयार्थः, करोतिश्च सकर्मकस्तदा अप्राप्ते । हारयति सुवर्णं चोरं चोरेण वा ।
कारयति कटं देवदत्तं देवदत्तेन वा ॥

[२, ४३५]

(रत्नप्रकाशः) उभयत्र विभाषेयमिति "न वेति विभाषा'सूत्रे प्रतिपादितम् । अभि-
वादिदृशोरिति । अभिवादेरप्राप्ती दृशेः प्राप्ती विभाषेयम् । एकस्येति । एकत्र, 'दर्शयते

तु कालकर्मकाणाम्' इति पाठः स्वीकृतः ।

१ वार्तिके 'अकर्मकग्रहणे कालकर्मकाणाम्' इत्यत्र
'अकर्मकग्रहणे कालकर्मकाणाम्' इति पूना-
मुद्रिते पाठः ।

१ वार्तिके 'सिद्धं तु कालकर्मकाणाम्' इत्यत्र 'सिद्धं

१ इत्याश्रयादपि — प.

१ इदं हरिणोत्तममिति शब्दकोस्तुमे, पूना-
मुद्रिते वाक्यपदीये तु न दृश्यते ।

१ पा. मू. १. १. ४४.

भृत्यान् राजा' इत्यत्रेत्यर्थः । अपरस्येति । अभिवादयते गुणं देवदत्तमित्यत्रेत्यर्थः ॥

स्वतन्त्रः कर्ता १. ४. ५४.

[२, ४३५-४३८]

(उद्घोषोक्तम्) स्वतन्त्रशब्दस्य प्रधानवाचित्वेन प्रसिद्धेः प्रस्तायोगः, अत आह — तन्तुवाय-
स्येति । क्वचित् तन्तुवायस्यापि कर्तृत्वाङ्गीकारात् तन्तुवाये प्राप्तिर्नानिष्ठा, अत आह — यद्य-
पीति । अपादानेति । 'तन्तुवायाद्वस्त्रं गृह्णाति' इत्यत्र परत्वात् कर्तृसंज्ञयापादानसंज्ञाया वाध-
प्रसङ्ग इत्यर्थः । ब्राह्मण इति । स्वं तन्त्रं यस्येत्येवंरूपकर्तृत्वस्य तन्तुवायादन्यत्राभावादि-
त्यर्थः । एतेन 'तन्तुवाये प्राप्नोति' इति भाष्यस्य 'तन्तुवाये प्राप्नोत्येव, तन्तुवाय एव प्राप्नोति'
इत्युभयावधारणपरत्वमुक्तम् । आस्तीर्णमित्यनेन सामानाधिकरण्यार्थमाह — वितन्त्यत इति ।
कर्मणि घञित्यर्थः । 'स्वप्रधानः' इत्येतत् संगमयति — स्वशब्द इति । प्राधान्यवाचिन एव ग्रहणे
हेतुमाह — तत्रेति । कारकं स्वतन्त्रः कर्तृसंज्ञमित्युक्ते करोतीति कारकमिति क्रियायामेव 'स्व-
प्राधान्यरूपं स्वातन्त्र्यमपेक्षितमिति तस्यैवेह' ग्रहणमित्यर्थः । 'तन्तुवायतया' कारकान्तराप्रयोक्तृ-
तया । तत्र विताने क्रियान्तरे वा । प्रतिपादितमिति । 'तदधीनप्रवृत्तित्वात् करणादीनाम्'
इत्यादिग्रन्थेनेत्यर्थः । 'स्थाली पचति' इत्यादिप्रयोगसिद्धयर्थमाह — 'यस्य त्विति । तत्रैव कारक-
सूत्र एव । हेतुमतः प्रयोजकव्यापारस्य कर्तृसंज्ञा नेष्यते, अत आह — प्रयोज्य इति । नास्ति
स्वातन्त्र्यम् उद्भूतमिति शेषः । तच्छब्देनेति । उत्तरसूत्रस्यतच्छब्दस्यैतत्सूत्रस्यस्वतन्त्रकर्तृपरा-
मर्शकत्वादित्यर्थः । 'शक्यं तावत्' इत्यादिभाष्यतात्पर्यमाह — उपसंख्यानंति । प्रयोज्यः स्वार्थ-
दर्शनादेव प्रवर्तत इत्यत्र संमतिमाह — तथा चेति । प्रयोज्यस्य कर्तृत्वे 'प्रेषितेन' इति वक्तव्यम्,
कथं सप्तमी, अत आह — कर्तुरिति ॥

[२, ४३५-४३८]

(रत्नप्रकाशः) तन्त्रशब्दस्तन्तुवायोपकरणे वर्तत इति ज्ञात्वा कश्चित् पृच्छति — किं यस्येति ।
तन्तुवाये प्राप्नोतीति । अपादानादिसंज्ञां बाधित्वेति शेषः । उपलक्षणमिदम्, 'ब्राह्मणोऽधीते'
इत्यादी ब्राह्मणादेर्न स्यादित्यस्य । वितान इति । शलाकाश्लिष्टतन्तुनिचय इत्यर्थः । स्वतन्त्र
इति । स्वः आत्मा तन्त्रं प्रधानं यस्य स इत्यर्थः । कारकत्वाविशेषेऽपि कस्यचित् प्राधान्यमिति
कारकसूत्रे प्रतिपादितम् । हेतुमतीति । प्रयोज्य इत्यर्थः । कर्तृसंनिधौ करणादीनामिव हेतु-
संनिधौ प्रयोज्यस्याप्राधान्यं मन्यते । न वा स्वातन्त्र्यादिति । णिच्प्रकृतिधातुपातव्यापाराश्रय-

'तन्तुवाये' इत्यस्यानन्तरम् अपिशब्दोऽधिकः

— ऋ.

स्वतन्त्रं — अ.

'स्व' इति नास्ति — अ.

'ह' इति नास्ति — अ.

'प्रदीपे 'तन्तुवायरूपतया' इत्यत्र 'तन्तुवाय-
तया' इति पाठोऽन्नमदृश्येति माति ।

'कारकान्तरप्रयोक्तृतया — अ.

'कारक इति सूत्रे प्रदीपग्रन्थोऽयम् ।

'प्रदीपे 'यस्य धातुना' इत्यत्र 'यस्य तु धातुना'
इति पाठोऽन्नमदृश्येति प्रतीयते ।

त्वेन विवक्षितत्वान्न^१ करणादिसाम्यमिति भावः । अनुभवसिद्धं च स्वातन्त्र्यमित्याशयेनाह — इतरथा हीति । शक्यं तावदिति । युक्तं तावदित्यर्थः । युक्तं चेत् किं तत इत्यत आह — साधीयो ज्ञापकमिति । तद्वचनमेव तस्य स्वातन्त्र्यज्ञापकमिति वदतो व्याघात इति भावः । प्रेषित इति । प्रयुक्त इत्यर्थः । दृष्ट्वेति । केनचिल्लिङ्गेन ज्ञात्वेत्यर्थः । प्रेषितोऽपि कश्चिन्न करोतीति कृत्वापि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमित्याह — यदि चेति ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च १. ४. ५५.

[२, ४३८-४३९]

(उद्द्योतनम्) एवं मन्यत इति । कारकत्वविशिष्टः स्वतन्त्रस्तच्छब्देन परामृश्यत इति पूर्वपक्ष इति भावः । 'अप्रवर्तने' हेतुः — प्रवृत्ताविति । ततश्चेति । 'पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेन' इत्यादावित्यर्थः । तत्र हेतुं तदभिमतमाह — 'अध्येषणे' हीति । सत्कारपूर्वके व्यापारे नियोगं विनापि पूर्वमेव प्रवृत्तेरित्यर्थः । 'न्यायस्येति । अध्येषणानन्तरमेव तत्रापि प्रवृत्तिः, अन्यथाध्येषणवैयर्थ्यादिति न्यायतोल्यादित्यर्थः । दृष्ट्वेति । कारकत्वयोग्यः स्वतन्त्रस्तच्छब्देन परामृश्यत इत्यर्थः । उक्तवक्ष्यमाणयोः 'उक्तम्' इति निर्देशमुपपादयति — वक्ष्यमाणस्यापीति । 'न वा' इति वार्तिकद्वयस्यायमर्थः — 'कसं घातयति' इत्यादिसिद्धये 'आख्यानात् कृतः' इत्यादि न वक्तव्यम्, सामान्येन 'हेतुमति च' इत्यनेनैव कृतत्वात् । कथं सामान्येन कृतत्वम्, अत आह — 'हेतुत इति । 'मुख्याद्धेतुतः पौराणिकादिरपि प्रयोजकोऽविशिष्ट इत्यर्थः । स्वतन्त्रेति । यः स्वतन्त्रस्य प्रयोजकः स हेतुः । यः प्रेषणेन करोति स न स्वतन्त्र इति तत्प्रयोजको न भवतीति चेदित्यन्तस्यार्थः । प्रकृतोपयोगाद्वार्तिकशेषमात्रं व्याचष्टे — अप्रयुक्त इति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायाद्वैतविद्याचार्यराघवसोमयाजिकुलावतंसश्रीतिरुमलार्यवर्यस्य
सूनोरर्भभट्टस्य कृती भाष्यप्रदीपोद्द्योतने प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थपादे
तृतीयमाल्लिम् ॥

[२, ४३८-४३९]

(रत्नप्रकाशः) यद्यपि पूर्वसूत्रे प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमुपपादितम्, तथापि तत्रान्यत् किंचिद् दूषणमपरिहृतम्, तदपि परिहर्तुं विचारमुद्भावयति — प्रैष इति । प्रैषे प्रैष्यत्वे प्रयोज्यत्वे सति तस्यास्वतन्त्रत्वात् तत्प्रयोजकस्य स्वतन्त्रप्रयोजकत्वाभावात् हेतुसंज्ञा न सिध्यतीति भावः । एतेन 'ननु पूर्वसूत्र एव प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमुपपादितम्, तत्किमर्थं चोद्यते । एवं मन्यते — प्रैषादूर्ध्व

^१ 'न' इति नास्ति — प.

^२ अप्रवर्तनहेतुः — अ.

^३ प्रदीपे 'अध्येषणे विल्ल व्यापार्यमाणस्य' इत्यत्र 'अध्येषणे हि व्यापार्यमाणस्य' इत्यत्र-भट्टपाठ इति ज्ञायते ।

^४ प्रवृत्तिरित्यर्थः — ऋ.

^५ न्यायेति — अ, ऋ.

^६ पा. सू. ३. १. २६.

^७ हेतुमत इति — अ.

^८ मुख्याद्धेतुमतः — अ.

प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे प्रवर्तनात् स्वातन्त्र्यम् । प्रैपकाले तु स्वव्यापाराप्रवर्तनात् प्रवृत्तो प्रैप-
वैयर्थ्यात् स्वातन्त्र्यं नास्ति । तस्य च प्रयोजको न हेतुः स्यात् । ततश्चात्र णिञ् न भवेत्
इति कैयटो निरस्तः । कर्मकरेण कर्म कुर्वन्तु तत्कारयितरि तूष्णीं तन्निकटे वर्तमानेऽपि 'अय-
मेतैरिदं कारयति' इति प्रयोगदर्शनेन व्यवहारासंस्पृष्टासंबद्धप्रलापत्वात् । यत्त्वाहुः 'प्रैपग्रहणमध्ये-
पणनिवृत्त्यर्थम् । अध्येपणे हि व्यापार्यमाणस्य गुवादिः स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमस्ति' इति । तन्न,
सत्यपि प्रैपणाध्येपणयोरवान्तरभेदे प्रयोज्यत्वमात्रपुरस्कारेणैवास्वातन्त्र्यापादनसमाधानयोरौचित्यात् ।
'प्रयोज्यः स्वतन्त्रश्चेति विप्रतिषिद्धम्' इति शङ्कित्रैव स्वामिप्रायस्याविष्करिष्यमाणत्वाच्च । स्व-
तन्त्रत्वात् सिद्धमिति । पूर्वसूत्रोक्तस्यैवेदं स्मारकम् । एतेन 'दृष्टसामर्थ्यो वा संभावितसामर्थ्यो
वा क्रियायां स्वातन्त्र्येण समाश्रित एव नियुज्यत इत्यर्थः' इति कैयटो निरस्तः । तस्य स्वमौल्य-
विजृम्भणनिवर्तकत्वेऽपि ग्रन्थार्थत्वाभावात् । तदुपरि वक्तव्यं विशेषं शङ्किताह — 'स्वतन्त्रत्वात्
सिद्धमिति चेदिति । न प्रयोज्य इति । स्वतन्त्रस्य 'प्रयोगानौचित्यादिति मन्यते । न स्वतन्त्र
इति । परप्रेष्यस्य स्वातन्त्र्यं नोचितमिति मन्यते । अपरमुक्तमिति । उक्तवक्ष्यमाणसाधारण्येन
'उक्तं वा' इत्युक्तं प्राक् । तदनुसारेण 'हेतुमति च' इत्यत्र वक्ष्यमाणमपि 'उक्तम्' इत्युक्तम् ।
अथवा वार्तिकानि सर्वाणि भाष्यप्रवृत्तेः पूर्वमेव कृतानि । 'न वा सामान्यकृतत्वात्' इत्यादि च
वार्तिकमेवेत्युचित एव भूतनिर्देशः । मुक्तसंशयेनेति । मुक्तः संशयो येन मुक्तसंशयः । 'राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः । मुक्तः संशयेन स वा मुक्तसंशयः । यस्मिन्नन्येनाप्रयुज्यमाने
स्वतन्त्रोऽयं भवति वा न वेति संदेहो न जायते स मुक्तसंशयः, तेन तुल्यं स्वातन्त्र्यं
प्रयुज्यमानस्यापीत्यर्थः । न हि कश्चित् तयोः क्रियासु विशेषोऽनुभूयत इति भावः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यहरिहरेन्द्रभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशिवरामेन्द्र-
सरस्वतीविरचिते महाभाष्यसिद्धान्तरत्नप्रकाशे प्रथमस्याध्यायस्य

— चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

^१ स्वातन्त्र्यात् सिद्धमिति चेदिति — प.

^२ प्रेरणानीचित्यादित्यर्थः ।

^३ पा. सू. ३. १. २६.

^४ का. वा. ३. १. २६—१२.

^५ अनन्तरं वक्ष्यमाणस्येदमुपपादनमिति भाति ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चतुर्थमाहिकम्

प्राग्ग्रीश्वरान्निपाताः १. ४. ५६.

[२, ४४०-४४२]

(उद्घोतनम्) ईश्वरात् प्राचां ग्रहणनिवृत्त्यर्थं सरेफग्रहणमिति प्रयोजनसत्त्वात् प्रश्नायोगः, अत आह — प्रागिति । 'रीश्वरादीश्वरात्' इति वाच्ये 'रीश्वराद्वीश्वरात्' इति कथमुक्तम्, अत आह — यदेति । नमुल्कमुलोद्वेति । 'शकि नमुल्कमुलौ' इति विहितयोः । खमुजिति । 'कर्मण्याक्रोशे कृञ्ः खमुञ्' । आदिनेश्वरात् परो नमुलादिर्गृह्यते । ज्ञापकं व्याप्तिन्यायवाधस्य । 'समासेषु' इति विशेषग्रहणे हेतुमाह — तुल्येति । लौकिकन्यायः शास्त्रेण्वङ्गीक्रियत इत्याह — यथेति । त्रय एवेति । प्रत्यासत्तिन्यायेनेत्यर्थः । परित्यागे हेतुः — स्नेहेति । लौकिकन्यायाभावे कथं कपिञ्जले त्रित्वनियमः, अत आह — कपिञ्जलानिति । त्रीननालम्यं चतुरादीनामालम्भासंभवात् त्रयस्तावदवश्यमालब्धव्याः । तावता शास्त्रं पर्यवसन्नं नाधिकालम्भे प्रवर्तते । 'निवृत्तव्यापारे च शास्त्रे चतुरादौ 'न हिंस्यात्' इति निषेधो निष्प्रत्यूहं प्रवर्तत इत्यधिकालम्भे निषेधातिक्रमप्रसङ्ग इति त्रय एवालम्यन्त इत्यर्थः । कपिञ्जलन्यायोऽत्र नास्तीत्याह — इह त्विति । 'ननु व्याप्तिन्यायाश्रयणे 'न लोक' इत्यत्र लादीनामव्ययग्रहणेनैव ग्रहणसंभवेन लादिग्रहणं व्यर्थं सद्वाप्त्यन्यायाभावं ज्ञापयेत्, अत आह — न लोकेति । निपातसंज्ञायां का हानिः, अत आह — ततश्चेति । प्राग्ग्रहणाभावे रीश्वरस्यावधित्वं न प्रतीयते, दिक्छब्दयोगाभावादीश्वरादिति पञ्चमी चायुक्ता । अतः 'अथ' इति प्रश्नो न युक्तः, अत आह — प्राग्ग्रहणेति । निपातसंज्ञाप्यनवकाशा चेत् कथं तामिर्वाचः, अत आह — चादिष्विति । अक्रियायोग इति । प्रगतो नायकोऽस्माद्देशात् प्रनायको देश इत्यत्रोपसर्गत्वाभावाण्णत्वाभावः । निपातत्वात् प्रशब्द आद्युदात्तः । प्राग्ग्रहणे कृतेऽपि पर्यायः स्यात्, न तु सत्यामेव तस्यामितरा इति लभ्यते, अत आह — रीश्वरादिति । प्राक्छब्दयोगं विना 'पञ्चम्यनुपपत्तेरिति भावः । परशब्दाव्याहारेऽपि पञ्चम्युपपत्तेः कथं प्राक्छब्दस्यैवाध्याहारः, अत आह — 'परशब्दस्येति । ननु निपातशब्दस्य स्वरितत्वेनानुवृत्त्या चादीनामपि 'निपातसंज्ञास्त्विति रीश्वरात् परेषामप्यनेनेति किं न स्यात्, अत आह —

‘तन्त्रेण वेति । प्रत्ययसंज्ञावैषम्यमाह — केवले त्विति । गत्यादिसंज्ञानामवयवसंज्ञात्वं संभावयति — विशिष्टेति ॥

[२, ४४०-४४२]

(रत्नप्रकाशः) ‘रीश्वर’ इति रेफसहितेश्वरशब्दनर्देशप्रयोजनकथनपरं वार्तिकमवतारयति — किमर्थमिति । तेन “प्रागीश्वरादित्येव क्रियताम् । प्रत्यासत्त्या “अधिरीश्वरे” इत्ययमेवेश्वर-शब्दो ग्रहीष्यत इति प्रश्नः” इति कैयटो निरस्तः । “यस्मात् प्रत्ययविधित्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्” इत्यत्र प्रत्ययग्रहणद्वयलभ्या प्रत्यासत्तिरिति भाष्योक्तत्वेन तादृशप्रत्यासत्तेरवासंभवात् । नैतदस्ति प्रयोजनम्” इत्यादि संनिहितं शङ्कित्वैव निर्दिशितं तदभिप्रायमुत्सृज्य कक्ष्यान्तरगततदभिप्रायस्य प्राथम्यलक्षकप्रत्यासत्तिशब्दाश्रयेण निर्देशयितुमतीक्षित्याच्च । वीश्वरादिति । संहितापाठा-श्रयेणैवमुक्तम् । न ह्येकस्मिन् सूत्रे क्वचिद्वीश्वरशब्दोऽस्ति । मा भूदिति । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्त्याश्रयणं त्वगतिकगतिरिति भावः । एतेन ‘व्याप्तिन्यायाद्वीश्वरात् प्राक् स्यात्’ इति कैयटो निरस्तः । व्याप्तिन्यायस्य शशविषाणकल्पत्वात् । न चैकाङ्गद्विवचनन्याय एव व्याप्तिन्याय इति वाच्यम्, “ह्लादिः शेषः” “अभ्यासे चर्च” इत्यादिज्ञापकेन समुदायेऽवयवान्तर्गत्या च “तत्र समुदायैकाचो द्वित्वे साधितेऽपि तस्य व्याप्तिन्यायत्वासिद्धेः । स ह्यवयवावयविन्यायो भवति । प्रकृते तु पूर्वपरयोरीश्वरशब्दयोर्नवयवायविभावः । यद्यपि ज्ञापकाश्रयेणापि व्याव-र्तकनिराकरणमनुचितम्, तथापि व्याख्यानपरिभाषाश्रयणापेक्षया ज्ञापकाश्रयणं सूत्रकाराशय-वर्णने समीचीनमिति मन्यमान आह — नैतदस्तीति । यदयमिति । यदि “ईश्वरे तोसुन्” इति सूत्रगतेश्वरशब्दोऽत्रावधित्वेन गृहीतः स्यात् तर्हि सेसेन्प्रभृतीनामेजन्तानां णमुल्कमुलो-भान्तियोश्च निपातत्वादेवाव्ययसंज्ञासिद्धौ ‘कृन्मेजन्तः’ इति सूत्रं व्यर्थं सत् तस्येश्वरशब्दस्याव-धित्वाभावं ज्ञापयतीति भावः । परोऽपि स इति । “कृत्यार्थे तवैकेन” इत्यादिरेजन्तः, खमु-जादिभान्तः । तथा च तदर्थं सत् तत् सूत्रमुक्तार्थं ज्ञापयितुं न शक्तमिति भावः । यत्तर्हीति । वीश्वरशब्दस्यावधित्वे आश्रीयमाणे तदन्तर्गतस्याव्ययीभावस्य निपातत्वादेवाव्ययसंज्ञा स्यादिति तस्य तद्विधानं व्यर्थं सत् तस्यावधित्वाभावं ज्ञापयतीति भावः । समासेष्विति । विधिनियमो-भयासंभवे ज्ञापकं भवति, न तु तदन्यतरसंभव इति भावः । “समास एतज्ज्ञापकमिति । अव्ययीमा-वेतरसमासस्याव्ययत्वाभावबोधकं तत् सूत्रं स्यादिति नोक्तज्ञापकता तस्येति भावः । लोक्त इति । वक्ष्यमाणोऽत्र लोकदृष्टान्तः । एतेन “लोके प्रत्यासत्तिराश्रीयते । यथा ‘कपिञ्जलाना-लमेत’ इति त्रय एवालम्ब्यन्ते, न चतुरादयः । शास्त्रे च लोकव्यवहारोऽङ्गीक्रियत इति भावः” इति कैयटो निरस्तः । ‘कपिञ्जलानालमेत’ इत्यत्रापि लोकसिद्ध्यन्यायेन बहुत्वस्य त्रित्वपर्यवसा-

^१ पा. सु. ८. ४. ५४.

‘प्रदीपे ‘तन्त्रेणैव वा’ इत्यत्र ‘तन्त्रेण वा’ इत्यर्थमट्टपाठः स्यादिति भाति ॥ तन्त्रेण चेति — अ, क.

^२ ‘तत्र’ इति नास्ति — प.

^३ पा. सु. ३. ४. १३.

^४ पा. सु. १. १. ३९.

^५ पा. सु. ३. ४. १४.

^६ पा. सु. १. ४. ९७.

^७ पा. सु. १. ४. १३.

^८ पा. सु. ७. ४. ६०.

^९ भाष्ये ‘समासस्यैतज्ज्ञापकम्’ इत्यत्र ‘समासे एतज्ज्ञापकम्’ इति रत्नप्रकाशकृत्पाठः । एव-मेवोद्घोषितेऽपि पाठः ।

यितायाः साधनीयतया तस्य दृष्टान्ततया निदर्शनानौचित्यात् । लौकिकन्यायस्य व्यभिचरितताया वक्ष्यमाणत्वेन न्यायामासेन तेनार्किचित्करेण तत्र बहुत्वस्य त्रित्वपर्यवसायितासाधनस्याप्यसंभवात् । तस्य तत्पर्यवसायितायाः 'न हिंस्यात् सर्वा भूतानि' इति निषेधश्रुत्या संभवाच्च । अतिवर्तत इति । व्यभिचरतीति भावः । उपसंहरत्युक्तमर्थम् — तस्मादिति । यद्यपि 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम्' इत्यत्राव्ययग्रहणादेव सिद्धे लोकादिग्रहणं व्यर्थं सद् वीश्वरस्यावधित्वाभावं ज्ञापयितुं समर्थम्, तथापि ज्ञापकाश्रयेण व्यावर्तकनिराकरणमनुचितमिति भावः । एतेन "न लोकाव्यय" इत्यव्ययत्वाल्लोकादीनां सिद्धे षष्ठीनिषेधे पुनस्तेषामुपादानमव्ययसंज्ञाभावमेव ज्ञापयेत्, न तु निपातसंज्ञाभावमिति 'चिकीर्ष्वर्थम्' इत्यादौ "निपात एकाजनाङ्" इति प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्" इति कैयटो निरस्तः । प्रकृतसूत्रे पूर्वः परो वेश्वरशब्दोऽवधिरिति संदेहे सति पूर्वं एवेति निश्चयमात्र[स्य] संनिहितस्य संपादनेनोपपन्नस्य लोकादिग्रहणस्यैतत्सूत्रार्थनिश्चयोपजीविनिपातसंज्ञोपजीव्यव्ययसंज्ञाभावज्ञापकताया अनौचित्यात् । अन्यथा 'कुन्मेजन्तः' 'अव्ययीभावश्च' इत्यव्ययसंज्ञाविधायकसूत्रयोः परेश्वरशब्दावधित्वाभावज्ञापकत्वेनोदृङ्कनं भाष्यारूढमयुक्तं स्यात् । तत्रापि कृतो मेजन्तस्याव्ययीभावस्य च निपातत्वाभावमात्रज्ञापनेन तयोश्चारिताध्यात् । यदि प्रकृतसूत्रे परस्यैवेश्वरशब्दस्यावधित्वमिति निर्णीतं स्यात् तदा लोकादिग्रहणस्याव्ययसंज्ञाभावज्ञापकत्वं 'कुन्मेजन्तः' 'अव्ययीभावश्च' इति सूत्रयोस्तु निपातसंज्ञाभावज्ञापकता स्यात् । स तु निर्णयो दुर्लभः । तन्निर्णयिकस्य प्रमाणान्तरस्याभावात् । इतोऽपि व्याप्तिन्यायात् परस्येश्वरशब्दस्यावधित्वमिति कैयटाममतं निरस्तम् । तन्न्यायसदभावे उक्तसूत्राभ्यां निपातत्वाभाव एव ज्ञापनीयः स्यादिति तयोरन्त्येश्वरशब्दावधित्वाभावज्ञापकत्वोदृङ्कनपरमाभ्यानुपपत्तेः । प्राग्वचनं किमर्थमिति । "प्रत्ययः" इतिवत् 'निपातः' इत्येवाधिक्रियताम्, किं प्राप्तीश्वरादित्यनेनेति भावः । बाधेरञ्जिति । एकसंज्ञाधिकारादिति भावः । निपातसंज्ञा तु चादिपु क्रियानुपहितप्रादिपु "विभाषा कृभि" "उपाजेऽज्वाजे" इत्यादिपञ्चसूत्रीविषये च चरितार्थेति भावः । अथ क्रियमाणेऽपीति । अधिकारावधिसमर्पणमात्रेण प्राप्तीश्वराच्छब्दस्योपक्षीणत्वादिति भावः । क्रियमाणे हीति । रीश्वरात् प्राग्ये स्थिता उद्देश्यतयाधिशब्दसजातीयतास्ते निपातसंज्ञाः स्युरिति प्रकृतसूत्रेण निपातसंज्ञायां सत्यां ततः, "चादयोऽस्तवे" 'प्रादयः' अद्रव्यार्था एव चादयः प्रादयश्च ज्ञेयाः, न तु द्रव्यार्थाः, "उपसर्गाः क्रियायोगे" "गतिश्च" प्रादयो निपाताः क्रियायोगे सत्युपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युरित्यादिरूपेण व्याख्यानानिपातसंज्ञकसमुदायावयवानामेवोपसर्गगतिकर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवन्तीत्युपसर्गादिविशेषसंज्ञाभिः सह सामान्यनिपातसंज्ञायाः समावेशः सिध्यतीति भावः । एतेन रीश्वरादिति पञ्चम्या प्राक्शब्दाव्याहारे लब्धे पुनः क्रियमाणं प्राग्रहणं द्वितीयं संपद्यते । तेनायमर्थः — प्राप्तीश्वराद्ये व्यवस्थितास्ते प्राङ्निपातसंज्ञा भवन्ति, निपाताः सन्तो गत्यादिसंज्ञा

इत्यन्तं नास्ति — प.

^१ न्यायस्याव्यभिचरिततायाः — प, फ.

^२ तत्पर्यवसायितायाः — प.

^३ पा. सू. २. ३. ६९.

^४ पा. सू. २. ३. ६९.

^५ पा. सू. १. १. १४.

^६ पा. सू. १. १. ३९.

^७ पा. सू. १. १. ४१.

^८ 'नूत्रयोः' इत्यादि 'अवधित्वाभावज्ञापक'

^१ पा. सू. १. १. ३९.

^२ पा. सू. १. १. ४१.

^३ पा. सू. ३. १. १.

^४ पा. सू. १. ४. ७२.

^५ पा. सू. १. ४. ७३.

^६ पा. सू. १. ४. ५७.

^७ पा. सू. १. ४. ५९.

^८ पा. सू. १. ४. ६०.

इति समावेशसिद्धिः' इति कैयटो निरस्तः । एकेनैव प्राक्शब्देन विलिप्तकल्पनां विनार्जवेन संज्ञा-
समावेशस्य सिद्धत्वेन द्वितीयप्राक्शब्दं महता यत्नेन संपाद्यात्यान्तासंबद्धविलिप्तकल्पनया व्याख्याने
मानप्रयोजनयोरभावात् । अत एव " 'अधिरीश्वरे' इत्यतः प्राक् 'प्राङ्निपाताः' इत्यधिक्रियते,
तन्त्राद्याश्रयणात् । तेन पूर्व निपातसंज्ञाः सन्तः पश्चाद् गत्यादिसंज्ञा इत्यर्थात् समावेशः सिध्यति"
इति कैयटानुसारी 'कौस्तुभोऽपि निरस्तः । अत्र तादृशविलिप्तकल्पनाश्रयणस्योत्तरसूत्रेषु सर्वत्र
वाक्यभेदाश्रयणस्य चातिदुष्टत्वात् ॥

चादयोऽसत्त्वे १. ४. ५७.

[२, ४४२-४४४]

(उद्घोतनम्) अर्थद्वयमेवाह — तत्रेति । सीदन्तीति । सदेरीणादिकस्त्वप्रत्ययोऽधिकरण-
साधनः । पृषोदरादित्वेन वा साधुत्वम् । सतो भाव इति । अस्तेः शत्रन्तस्य भावप्रत्यये
सत्त्वम् । पशुरिति । पशुशब्दस्य चादिपु पाठात् । ननु द्रव्यवचनेऽपि सत्त्वशब्दे 'चः पठितः'
इत्यादौ निपातसंज्ञा प्राप्नोति, स्वरूपपदार्थकानामेषां गुणवचनत्वेन द्रव्यवचनत्वाभावात्, अत आह
— द्रव्यशब्देन चेति । सर्वनामेति । इदं तदिति निर्देशयोग्यमित्यर्थः । भेद्यत्वेन विशेष्यत्वेन ।
विप्रशब्दे संज्ञाप्राप्तिं व्यनक्ति — विप्रातीति । प्रा पूरणे, अदादिः । क्रियोपसर्जनं यस्येति
विग्रहः । पाचकादिवत् क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचीति यावत् । सारूप्यमिति । प्रशब्दत्वेनेत्यर्थः ।
विशेष्यस्येति । 'चादयोऽसत्त्वे 'प्रादयः' इत्यादावित्यर्थः । निपातस्य संज्ञा अव्ययसंज्ञा ।
निपातान्तस्येति । 'तत्र शब्दस्य स्वरूपं विशेष्यमस्तीति भावः । एवं च तदन्तविधिना निपात-
संज्ञा निपातस्याव्ययसंज्ञा स्यादिति भाष्यार्थः । अव्ययत्वेऽनिष्टमाह — तत इति । प्रकृतिस्वर
इति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यनेनाव्ययस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरविधानात् । विप्रशब्दः 'प्रत्यय-
स्वरेणान्तोदात्तः । विप्रकम्बलशब्दस्य 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वमिष्यते, न पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

[२. ४४२-४४४]

(रत्नप्रकाशः) सत्त्वशब्दो हृढ्या द्रव्यपरः, "ऊनं न सत्त्वेष्वधिको ववाधे' इत्यादौ तथा
दर्शनात् । यौगिकश्चास्ति सतो भावः सत्त्वमिति संदेहात् पृच्छति — अयमिति । "व्याख्या-
नतो विशेषप्रतिपत्तिः' इति समाधत्ते — द्रव्यपदार्थकस्येति । प्रतिषेधश्चेति । यौगिकस्य ग्रहणे
सत्तावाचकस्य चादेरप्रसिद्धत्वेन 'असत्त्वे' इति प्रतिषेधोऽसंगतः स्यात् । 'पशुरयम्, चं पठ'
इत्यादौ च विधिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । विप्र इति । विप्रातीति विप्रः, 'आतश्चोपसर्ग'
इति कः । गणपाठे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तत इत्युक्तं भूवादिसूत्रे । ततोऽत्र प्रशब्द-

^१ कप्रत्ययान्तत्वादिति भावः ।

^१ पा. सू. १. ४. ९७.

^१ पा. सू. ६. १. २२३.

^१ शब्दकौस्तुभे द्वितीयभागे पृष्ठम् १३९.

^१ रघुवंशे सर्ग. २ श्लो. १४.

^१ तत्र पूर्वपदं विशेष्यमस्तीति — अ, ऋ.

^१ परिभाषा १.

^१ पा. सू. ६. २. २.

^१ पा. सू. ३. १. १३६.

स्य निपातसंज्ञायां तदन्तविधिसत्त्वाद् विप्रशब्दस्य क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचकस्य द्रव्यभिन्नक्रियावाचकत्वानपायेभाव्ययसंज्ञायां सुब्लुक् स्यादिति भावः। प्रादिभिरिति। गणपठितैरिति शेषः। बहुवचनमविवक्षितम्। सामान्यमिति। साम्यमित्यर्थः। 'विप्रः' इत्यत्र वर्तमानस्य प्रशब्दस्येति शेषः। तदन्तविधिनेति। 'प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्' इति प्रयोजनवार्तिकादिति भावः। निपातसंज्ञेति। निपातस्य संज्ञा निपातसंज्ञा, अव्ययसंज्ञेत्यर्थः। एतेन 'ननु विशेष्यासन्निधानात् कथं तदन्तविधिः' इति कैयटो निरस्तः। शब्दशास्त्रेऽभिन् शब्दस्यैव सामान्यतो विशेष्यस्य संभवेन विशेष्यासन्निधानोक्तेरसंगतत्वात्। चादीनां विशेषणत्वविवक्षामात्रेणैवात्र तदन्तविध्यमावोपपत्तौ तेषां विशेषणत्वमभ्युपगम्य विशेष्यासन्निधानेन तदन्तविधिनिराकरणे मानप्रयोजनयोरभावाच्च ॥

प्रादयः, उपसर्गाः क्रियायोगे १. ४. ५८, ५९.

[२, ४४४-४४५]

(उद्द्योतनम्) ननु 'प्रादयः' इति सूत्रस्य पृथगेव पाठाद् वार्तिकं व्यर्थम्, अत आह — यदेति। ननु 'प्राग्रीश्वरात्' इत्यत्र निपातसंज्ञाया गत्यादिसंज्ञाभिः समावेशस्योक्तत्वात् 'निपातसंज्ञाया अभावः' इत्ययुक्तम्, अत आह — अक्रियेति। तर्हि क्व स्यात्, अत आह — क्रियेति। अक्रियायोगे निपातसंज्ञाभावे किमनिष्टम्, अत आह — तत्तश्चेति। प्रशब्दस्य निपातत्वेऽव्ययत्वेन 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इति समासस्याद्युदात्तत्वं सिध्यति, नान्यथेत्यर्थः। ननु प्रादीनां गत्युपसर्गसंज्ञैव, न कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, तथा च 'कर्मप्रवचनीयसंज्ञा' इत्ययुक्तम्, अत आह — कर्मेति। ननु 'अच उपसर्गात्' इति तत्त्वस्य नित्यत्वात्, 'मरुद्भूतः' इति न प्रयोगार्हम्, अत आह — प्रक्रियायामिति। अनिष्टी हेतुमाह — तस्यामिति। तृतीयेति। कर्मवाचिनिक्रान्त उत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्। अन्तोदात्तश्चेति। 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण। मरुच्छब्दस्य 'फिपः' इति प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वादिति भावः। निपातत्वेऽनिष्टान्तरमाह — अव्ययेति। ननु तत्त्वविधावेवेत्यवधारणमयुक्तम्, 'उपसर्गे घोः किः' 'आतश्चोपसर्गे' इति 'व्यङ्गविधेरपि' प्रयोजनत्वात्, अत आह — अनभिधानादिति। मरुच्छब्दस्य ह्रलन्तत्वादुपसर्गत्वेऽपि कथं तत्त्वम्, अत आह — संज्ञेति। 'तत्त्व एव' इत्यस्य प्रयोजनान्तरमाह — अनेनेति। संज्ञासामर्थ्यादिनजन्तत्वेऽपि तत्त्ववत् 'मरुन्नयति' इत्यत्र 'तत्त्वगव्यवधानेऽपि' 'उपसर्गादिसमासेऽपि' णोपदेशस्य' इति णत्वं स्यात्, तन्निवारणायप्यवधारणमित्यर्थः।

^६ पा. सू. ६. २. ४८.

^१ का. वा. १. १. ७२ — ८.

^१ फिट्सूत्रम् १.

^२ विशेषस्य — प.

^{१०} पा. सू. ३. ३. ९२.

^३ पा. सू. १. ४. ५६.

^{११} पा. सू. ३. ३. १०६.

^४ संज्ञायां गत्यादि — ऋ.

^{१२} किविधेरङ्गविधेदन्त्यर्थः।

^५ संज्ञाया अभावे — ऋ.

^{१३} प्रयोजकत्वात् — ऋ.

^६ पा. सू. ६. २. २.

^{१४} तत्त्वगव्यवधानेऽपि — अ, ऋ.

^७ पा. सू. ७. ४. ४७.

^{१५} पा. सू. ८. ४. १४.

उपसर्ग उक्तगौरवादाह — प्रकारान्तरेणेति । मत्वर्थीयप्रकरण इत्यर्थः । मिदादिपाठादेव 'श्रद्धा' इत्यङ्सिद्धेः 'आतश्चोपसर्ग' इत्यनेनाहर्थमुपसर्गसंज्ञा व्यर्थी, अत आह — तेनेति ॥

[२, ४४४-४४५]

(रत्नप्रकाशः) प्रादयोऽसत्त्ववचना इति । एतावदेव गणपाठशोधनं योगविभागफलम् । निपातसंज्ञा तु योगविभागेनोद्दिष्टानां प्रादीनां चादीनामिव सिध्यतीति तदंशे फलितार्थकथनमात्रम् । निपातसंज्ञा च स्यात्, तस्यां च सत्यामव्ययसंज्ञा स्यात् । तस्यां च तत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण निपाताद्युदात्तत्वं स्यात् । किं च 'किविधिरङ्गविधिश्च स्यात् । एकयोगे हीति । एतेन भाष्येण विरोधात् "यदा प्रागेव 'प्रादयः' इति योगो विभज्यते तदा प्रयोजनकथनाय वार्तिकम्" इति कैयटो निरस्तः । न हीदं भाष्यं तत्पक्ष उपपद्यते । यस्मिन्नेवेति । विशेषसंज्ञाविधौ यादृशस्योद्देश्यता तस्यैव निपातसंज्ञाविधानादिति भावः । तस्मिन्नेवेति । तथा च 'प्राचार्यः' इत्यादावव्ययपूर्व[पद]प्रकृतिस्वरौ न स्यादिति भावः । मरुद्भूत इति । मरुद्भिर्दत्त इत्यर्थः । अनेन भाष्यकारप्रयोगेणैवं ज्ञायते — अत्र मरुच्छब्दस्योपसर्गसंज्ञाविधानमयुक्तम्, सत्यामव्ययपूर्वसंज्ञाया-मजन्तत्वाभावेन तत्वासिद्धेः । उपसर्गसंज्ञाविधानसामर्थ्याजन्तत्वाभावेऽपि तत्त्वाम्युपगमे तस्य नित्यत्वात् 'मरुद्भूतः' इति रूपासिद्धेः । तत्त्ववदुपसर्गविधानसामर्थ्येन 'मरुन्नयति' इत्यादौ तकार-व्यवधानेऽपि णत्वं स्यात् । 'मरुतः' इति रूपं तु 'तत्पूर्वमरुद्भ्याम्' इति मत्वर्थप्रकरणगतवार्तिकेनेतीति । अन्यथोत्तरवार्तिके 'श्रद्धा' इतिवत् 'मरुतः' इत्येव दर्शितं स्यात् । 'अच्छब्दस्य चेति । इदमपि वार्तिकमङ्गमात्रविषयकत्वात् कर्तव्यमेव, 'प्रज्ञाश्रद्धाचराम्यो णः' इति निपातनादङ्गः सिद्धत्वात् । अत एव भगवताङ्ग उदाहरणं दत्त्वा तदुपरि किमपि नोक्तम् । उपेक्षैव कृता । सांप्रदायिकैरपि तावदेवाङ्गीकृतम्, न तु कार्यान्तरम् ॥

गतिश्च १. ४. ६०.

[२. ४४६-४४८]

(उद्घोषोत्तमम्) श्लोकवाचिकारिकाशब्दस्य गतिसंज्ञानङ्गीकारादर्थान्तरस्य चाप्रसिद्धेः संज्ञा-वैयर्थ्यम्, अत आह — कारिकेति । क्रियायोगग्रहणेन अत्रानुवृत्तेन । ततश्च पुनश्चब्दस्य गति-संज्ञकत्वात् । कृदन्तेति । "गतिकारकोपपदात् कृत्" इति विहितेन । यत् इति । यत्प्रत्ययान्तं द्वचच्चां नोशब्दवर्जमाद्युदात्तम् । धे इति । धाञ्जः 'अचो यत्' 'इच्छति' गुणः, 'यतः' इत्या-

च्छब्दस्य चोपसंख्यानम्' इति पाठोऽगममत इति भाति ।

^१ पा. सू. ३. ३. १०६.

^२ 'उपसर्गो धोः किः, आतश्चोपसर्ग' इत्याभ्या-मित्यर्थः ।

^३ उपसर्गसंज्ञाविधानेत्यर्थः ।

^४ का. वा. ५. २. १२० — १०.

^५ वार्तिके 'अच्छब्दस्योपसंख्यानम्' इत्यत्र 'श्र-

^१ पा. सू. ५. २. १०१.

^२ पा. सू. ६. २. १३९.

^३ पा. सू. ३. १. ९७.

^४ पा. सू. ६. ४. ६५.

^५ पा. सू. ६. १. २१३.

द्युदात्तः। 'समास इति। 'कुगतिप्रादयः' इत्यनेन। चनोहित इत्यत्र 'दधातेहिः'। अथर्वेति। विगताः सेचकाः अस्मादित्यत्र गमनक्रिया प्रत्यासन्ना, न सेचनक्रियेत्यर्थः। भाष्ये "अग्निमुवोऽनुपसर्गे" इति प्रतिषेधः, "उपसर्गात् सुनोति" इति षत्वम् "उपसर्गादिसमासेऽपि" इति णत्वम्। प्रशब्दस्य ऋच्छिविशेषकत्वे 'प्राच्छकः' इति भवितव्यमेवेत्याशयेनाह — प्रगता इति। तत्रेति। 'प्राच्छकः' इत्यनोपसर्गग्रहणेनैव वृद्धचमावेऽपि 'उपाच्छति' इत्यत्र 'ऋत्यकः' इति शाकल-निवृत्त्यर्थं धातुग्रहणमिति भाष्यकृता वक्ष्यत इत्यर्थः। क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञायां दोषोद्भावनम् — बद्धिधीति। तत्र हेतुमाह — क्रियाशब्दस्येति। भाष्ये निवत इति। "उपसर्गच्छन्दसि घात्वर्थः"। उपसर्गात् साधने घात्वर्थं वर्तमानात् स्वार्थं वतिः स्याच्छन्दसि, इति वतिः। 'उद्गतानि नि-गतानि चेत्यर्थः। प्रणसमिति। प्रकृष्टा नासिका अस्मिन्, उन्नता नासिका अस्मिन्। ^{१०} 'उप-सर्गाच्च'। उपसर्गान्नासिकाया अच् स्याद्बहुव्रीहौ समासान्तः, नासिकाशब्दस्य च नसादेशः। ^{११} 'उप-सर्गाद्बहुलम्' इति णत्वम्। एवम् उन्नसम्। प्रेपं परेपमिति। ^{१२} 'द्वचन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्'। ^{१३} 'आदेः परस्य', ^{१४} 'ऋक्पूः' इति समासान्तः। द्वचन्तःसूत्रे 'प्रापं', परापम्' इत्युदाहृतत्वादेव ^{१५} 'कथमीत्वमुक्तमिति केचित्। अत्रेदं तत्त्वम् — समाप ईत्वप्रतिषेधः। समापं नाम देव-यजनम्। अपर आह — ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम्। समीपम्, अन्वीपम्। इह न, प्रापम्, परापम्' इति तत्रोक्तम्। तत्र मतद्वयेन यथा समापं समीपमिति च भवति, एवं प्रापं प्रेप-मित्यपि भवतीति भगवतो भाष्यकारस्याशयः। स्प्रिक् प्रोदर इति। ^{१६} 'उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्षु'। -पर्षुवर्जं ध्रुवं स्वाङ्गमुपसर्गात्परमन्तोदात्तं स्याद्बहुव्रीहौ। स्वाङ्गादीत्यादिना ^{१७} 'अन्तवच' उपसर्गादन्तवशब्दोऽन्तोदात्तः समासे। समन्तः, इत्यादिग्रहः। प्रणः शूद्र इति। प्रकृष्टाना-मस्माकमिति प्रादिसमासः। ^{१८} 'बहुवचनस्य वसूनसौ' इति नसादेशः। ^{१९} 'उपसर्गाद्बहुलम्' इति णत्वम्। वचनसामर्थ्यादिनुपसर्गेभ्योऽपि चेदक्षादिशब्देभ्योऽप्येते विधयः स्युः, अत आह — येषा-मिति। भाष्ये सुलभमिति। सोरुपसर्गत्वाभावात् ^{२०} 'उपसर्गात् खल्धञोः' इति लभेर्नुम् न भवति। ^{२१} 'करणभावश्चकमित्याह — केवलाभ्यामिति। उपसर्गत्वं ^{२२} 'निपेधे' 'अतिसुलभम्' इति नुम् न स्यादित्यर्थः। तेनेति। उपसर्गत्वनिपेधेऽत्र ^{२३} पत्वं न स्यादित्यर्थः॥

^१ गतित्वादिति। कुगति — ऋ.

^२ पा. सू. २. २. १८.

^३ पा. सू. ७. ४. ४२.

^४ पा. सू. ३. ३. २४.

^५ पा. सू. ८. ३. ६५.

^६ पा. सू. ८. ४. १४.

^७ पा. सू. ६. १. १२८.

^८ पा. सू. ५. १. ११८.

^९ वृत्त्यनुरोधेनेत्यमुक्तम्। 'उद्गतात्, निगता-दित्यर्थः' इति कोमुद्याम्। 'उद्गतान् निग-तानित्यर्थः' इत्युद्गतेति।

^{१०} पा. सू. ५. ४. ११९.

^{११} पा. सू. ८. ४. २८.

^{१२} पा. सू. ६. ३. ९७.

^{१३} पा. सू. १. १. ५४.

^{१४} पा. सू. ५. ४. ७४.

^{१५} कथमीत्वमिति — अ.

^{१६} पा. सू. ६. २. १७७.

^{१७} पा. सू. ६. २. १८०.

^{१८} पा. सू. ८. १. २१.

^{१९} पा. सू. ८. ४. २८.

^{२०} पा. सू. ७. १. ६७.

^{२१} न नुदुभ्यामिति सूत्रकरणमित्यर्थः।

^{२२} निपेधेऽपि सुलभमिति — अ, ऋ.

^{२३} सुपिक्तमित्यत्रेत्यर्थः।

[२, ४४६-४४८]

(रत्नप्रकाशः) कारिकाशब्दस्येति । क्रियावाचकस्येति शेषः । तेन श्लोकवाचकस्य न । पुनश्चनसाविति । तेन 'पुनराधेयम्' इत्यत्र कृदन्तोत्तरपदप्रकृतिस्वरेण 'यतोऽनावः' इति घेशब्द उदात्तः । पुनरुत्स्यूतमिति । गतित्वात् समासः । स्वरस्तु प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वादन्तोदात्तत्वम् । चनोहित इति । निपातत्वादाद्युदात्तस्य चनश्शब्दस्य 'गतिरनन्तरः' इति प्रकृतिस्वरः । अनुपसर्ग इति । 'भुवोऽनुपसर्गं' इत्यनेन । उपसर्गादिति । 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यादिना । उपसर्गादिति । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यादिना । फलान्तरमप्याह — वृद्धिविधाविति । 'प्रथममिति । प्रकृष्ट ऋपमः [यस्मिस्तत्] इत्यर्थः । तत्र ऋपभशब्दमव्युत्पन्नं मन्यते । प्रच्छेक इति । ऋच्छेर्बुलि ऋच्छक इति भावः । धातुग्रहणं तत्र योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानार्थम् । तेन 'ऋत्यकः' इति पाक्षिको ह्रस्वस्तत्र न भवतीति वृद्धिविधावेव वक्ष्यतीत्यत्रोपेक्षा युक्ता । प्रकृतवचनाश्रयणे दोषमाह — वद्धिधीति । अत्र सर्वत्र क्रियायोगाभावादुपसर्गसंज्ञाभावे तदाश्रया वंदादयो न स्युरिति भावः । वद्धिधीति । 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इत्यनेन । नसुभावेति । 'अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्पृहात्' 'उपसर्गाच्च' इत्यनेन । अबीत्वेति । 'द्व्यन्तरूपसर्गेभ्योऽपि ईत्' इत्यनेन । स्वाङ्गादिस्वरेति । 'उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपशु' इत्यादिनोत्तरपदाद्युदात्तत्वमिति भावः । णत्वेति । 'उपसर्गाद्बहुलम्' इत्यनेन । अनब्रकाश इति । तथा च वचचितलव्योपसर्गसंज्ञानां संप्रति तत्संज्ञकत्वाभावेऽपि वद्धिध्यादिनिर्वर्तकत्वं भविष्यतीति भावः । 'क्रियते न्यास एवेति । केवलाम्यामेव परस्य नुम् मा भूत् 'अतिसुलम्भम्, अतिदुर्लम्भम्' इत्यादौ नुम् यथा स्यादित्येवमर्थमिति भावः । सुदत्तमिति । इदमपि न प्रयोजनम्, 'अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेप्यते' इति तत्सूत्रगतश्लोकवार्तिकेनैव सिद्धेः । 'क्रियते न्यास एवेति । पूजायामेव पत्वं मा भूत्, क्षेपे 'सुयिक्तं किं तवात्र' इति पत्वं यथा स्यादित्येवमर्थमिति भावः । एवं च 'दुरः पत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधः' इत्येतावदेव वक्तव्यमिति फलितम् । तथैव च सांप्रदायिकैराश्रितम् ॥

ऊर्णादिचिन्विडाचश्च १. ४. ६१.

[२, ४४९]

(उद्घोतनम्) ऊर्णादिः क्रियान्तरयोगाभावात् 'ऊरी पक्त्वा' इत्ययुक्तम्, अत आह — प्रयोगेति ।

१ पा. सू. ६. १. २१३.

२ पा. सू. ६. २. ४९.

३ पा. सू. ३. ३. २४.

४ पा. सू. ८. ३. ६५.

५ पा. सू. ८. ४. १४.

६ प्रथम इति — प, फ.

७ पा. सू. ६. १. १२८.

८ पा. सू. ५. १. ११८.

९ पा. सू. ५. ४. ११८.

१० पा. सू. ५. ४. ११९.

११ पा. सू. ६. ३. ९७.

१२ पा. सू. ६. २. १७७.

१३ पा. सू. ८. ४. २८.

१४ भाष्ये 'क्रियते एतन्न्यास एव' इत्यत्र 'क्रियते न्यास एव' इति रत्नप्रकाशकृत्पाठ इति भाति ।

१५ श्लोकवार्तिकम् ७. ४. ४६.

१६ भाष्ये 'क्रियते एतन्न्यास एव' इत्यत्र 'क्रियते न्यास एव' इति रत्नप्रकाशकृत्पाठ इति प्रतीयते ।

न तु सम्यक्प्रयोगोऽयमित्यभिप्रायेणेत्यर्थः । च्विडाचाविति । च्विविधो कृम्वस्तियोग इति वर्तते । डाज्विधावापि तदनुवर्तते ॥

[२, ४४९]

(रत्नप्रकाशः) 'क्रियायोग इत्युच्यते इति । क्रियायोग इत्यतोऽनुवर्तते इत्यर्थः । न चान्य-
येति । च्विडाचोः कृम्वस्तियोग एव विधानात्, ऊर्यादीनां च स्वभावादेव तन्मात्रविषयत्वादिति
भावः । तथा च 'ऊरो पक्त्वा' इत्यादयः प्रयोगा असाधव इति फलितम् ॥

अनुकरणं चानितिपरम् १. ४. ६२.

[२, ४४९-४५०]

(उद्द्योतनम्) 'भाष्ये न प्राप्नोति' निषेध इति शेषः । समासः स्यादिति । तत्तच्च
क्त्वो ल्यप्प्रसङ्गः । घातोश्चेति । 'ते प्राग्घातोः' इति नियमादित्यर्थः । रूपमेतदिति ।
खादशब्दस्य गतिसंज्ञायाम् 'इति खाद् कृत्वा' इति प्रयोगप्रसङ्गात् 'खाडिति कृत्वा' 'इति
प्रसिद्धप्रयोगो न स्यादित्यर्थः । निषेधेति । इतः परत्वात् । वीषदशब्दस्येतिपरत्वान्निषेधो
भविष्यति, अत आह — औषदशब्द इति । संज्ञाप्रसङ्ग इति । तथा च औषदशब्दस्य घातोः
प्राक्प्रयोगप्रसङ्ग इति भावः । असमीक्ष्य अनपेक्ष्य । 'हिमवतः परतो मेरुः' इत्यादौ । इहाप्य-
नपेक्षास्ति, अत आह — इह त्विति । 'अन् यो बहुषु' इति पक्षे व्यवहितस्यापि प्रत्ययस्य
परत्वमङ्गीक्रियत एव, अत आह — खादकृत्येति । अन्यत्र यथा तथा[वा]स्तु, प्रकृतेऽव्यवहितपरत्व-
मेवाङ्गीकार्यमित्यर्थः । 'अयं प्रष्टव्यः' इत्यत्रायंशब्देन कः परामृश्यते, अत आह — य इति ।
नन्वसति सूत्रेऽनुकरणस्य गतिसंज्ञा न स्यात्, अतः प्रश्नो न युक्तः, अत आह — अनितीति ।
संज्ञेति । प्राक्प्रयुक्तानां गत्युपसर्गसंज्ञा इ[ती]तिपरस्य^{१०} घातोः प्राक्प्रयोगाभावादे संज्ञा न भविष्य-
तीत्यर्थः । 'न त्वनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थम्, अत आह — खाडिति । ननु संज्ञापक्षे नायं दोषः, अत
आह — प्रयोगेति । तदेव व्यनक्ति — तत्रेति । 'व्यवहितस्येति । 'खाडिति कृत्वा' इत्यत्र
'अनितिपरम्' इत्युक्ते गतिसंज्ञाया अभावाद्भवहितस्य^{११} प्रयोगो युक्तः । तदनुक्तावनुकरणमात्रस्य

^१ भाष्ये 'क्रियायोग इत्यनुवर्तते' इति दृश्यते ।

'क्रियायोग इत्युच्यते' इति रत्नप्रकाशकृत्पाठः ।

^२ भाष्येऽत्र प्राप्नोतीति — अ.

^३ अनिति परमिति निषेध इत्यर्थः । अनेन
भाष्ये 'खाडिति कृत्वा निरप्यीवदित्यत्र प्राप्नोति'
इत्यत्र 'खाडिति कृत्वा निरप्यीवदित्यत्र न
प्राप्नोति' इत्यन्त्रमट्टपाठ इति सूच्यते ।

^४ पा. सू. १. ४. ८०.

^५ इति प्रयोगप्रसङ्गो न — अ.

^६ निषेधप्रसङ्गोऽत आह — अ.

^७ 'प्रयोग' इति नास्ति — ऋ.

^८ अत्र 'अस्तु' इत्युचितं भाति ।

^९ अयं पक्षः 'तद्राजस्य बहुषु' इति सूत्रे भाष्ये
उक्तः, सत्पुत्रे च ।

^{१०} इतिपरस्यानुकरणस्येत्यर्थः ।

^{११} न त्वनिष्टस्य निवृत्त्यर्थम् — ऋ.

^{१२} 'व्यवहितस्येति' इत्ययं प्रतीको नास्ति — अ.

^{१३} 'प्रयोगः' इत्यस्यानन्तरं 'न' इत्यधिकम् — ऋ.

गतित्वाद्वचवहितस्य प्रयोगो न स्यादित्यर्थः । 'तदा न दोषः' इति भाष्यमुपपादयति — संज्ञेति । तेनैव प्राक्प्रयुक्तानामेव संज्ञा, न व्यवहितानामिति नियमेन । अस्य 'खाडिति कृत्वा' इत्यस्य ॥

[२, ४४९-४५०]

(रत्नप्रकाशः) खाडिति कृत्वेति । खादशब्दस्येतिशब्दात् परत्वाभावेन गतिसंज्ञायां 'खाद-कृत्य' इत्येव प्रयोगः स्यात्, न तु खाडिति कृत्वे[ती]ति भावः । श्रौषड्वौषडिति कृत्वेति । अत्र श्रौपट्शब्दस्येतिपरत्वाभावेन गतिसंज्ञायां सत्यां गतिसमासस्य नित्यत्वादयं प्रयोगो न स्यादिति भावः । गत्याकृतिरिति । गतित्वावच्छिन्नमात्रसमुदायस्य घातोः पूर्वत्वात् तदवयवानामपि समुदायात्मकानां पूर्वत्वमिति भावः । इहापीति । आकृतिपक्ष एवाश्रीयत इति न दोष इत्यर्थः । किमर्थमिदमिति । अनितिपरमित्येतदिति शेषः । अनिष्टशब्देति । खाडिति कृत्वेति प्रयोक्तव्ये 'इति खादकृत्य' इति प्रयोगः स्यादिति भावः । इदं विचारयिष्यत इति । अनितिपरशब्दप्रयोजनविचारप्रसङ्गादिति शेषः । तेप्राग्धातुवचनमिति । 'ते प्राग्धातोः' इति सूत्रमित्यर्थः । प्रयोगनियमार्थमिति । ते गत्युपसर्गसंज्ञा घातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इत्येतदर्थकमित्यर्थः । संज्ञानियमार्थमिति । ते प्रादयो घातोः प्राक् प्रयुक्ताः सन्त एव गत्युपसर्गसंज्ञा इत्यर्थकमित्यर्थः । विचारफलमाह — तद्यदेति । न दोष इति । तथा च संज्ञानियमपक्ष एवाश्रयणीयः, अनितिपरशब्दो नाश्रयणीय इति भावः ॥

आद्वरानाद्वरयोः सदसती १. ४. ६३.

[२, ४५०-४५१]

(उद्घोषितम्) 'सत्कृत्येत्यस्य नञ्समासोपपत्तेः 'कथमसत्कृत्येति' इत्ययुक्तम्, अत आह — यदीति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरापेक्षया 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्य परत्वात् पूर्वेण वाधायोगशङ्कानिरासाय 'सत्तिशिष्टत्वात्' इत्युक्तम् । नञ्चा समासात्पूर्वकालीनगतिसमासाश्रयकृत्स्वरापेक्षया तदनन्तरभाव्यव्ययस्वरः सत्तिशिष्टः । 'कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एवेत्यत इति भावः । न स्यादिति । 'स्वं रूपम्' इति नियमादिति भावः । विशेष्यासंनिधौ कथं तदन्तविधिः, अत आह — यद्यपीति । इह 'आदरे सत्' इति सूत्रे । कार्यप्रदेशोपु 'गतिरनन्तरः' इत्यादिपु । 'तत्रेति । समासविधौ 'कुगतिप्रादयः' इत्यत्र । सुबिति । 'सुवामन्त्रिते' इत्यतोऽनुवर्तमानम् । तथा च गत्यन्तं सुवन्तं समस्यत इति 'असत्कृत्य' इति समाससिद्धिः । व्यपदेशिवद्भावेन च 'सत्कृत्य' इति समाससिद्धिरिति भावः । पूर्वपदं प्रकृत-

^१ पा. सू. १. ४. ८०.

^२ सत्कृत्येत्यस्य नञ्समासेऽसत्कृत्येत्यस्योपपत्तेरित्यर्थः ।

^३ पा. सू. ६. २. २.

^४ पा. सू. ६. २. १३९.

^५ कृदन्तप्रकृतिस्वर एव — अ.

^६ पा. सू. १. १. ६८.

^७ पा. सू. ६. २. ४९.

^८ 'अ, ऋ' कोशयोः प्रतीकमात्रमुपलभ्यते । 'तदेवोपपादयति — तत्रेति ।' इत्यवतरणि-कायुक्तेन भाव्यमिति भाति ।

^९ पा. सू. २. २. १८.

^{१०} पा. सू. २. १. २.

मित्यनुपपन्नः। 'बहुव्रीही' इत्यतः पूर्वपदमिति तत्रानुवर्तते। ततश्च कर्मणि क्तान्त उत्तरपदे गत्यन्तं 'पदमनन्तरं प्रकृतिस्वरमिति 'अमल्लुक्तः, सल्लुक्तः' इत्युभयत्र प्रकृतिस्वरसिद्धिः। पदस्येति। प्रकृतमित्यनुपपज्यते। तथा च गत्यन्तं पदं गतावनुदात्तमित्यर्थे 'असदुद्धरति, सदुद्धरति' इत्युभयत्रानुदात्तत्वमिद्विधः। अध्ययेति। 'प्रयोजनं सर्वनाभाव्ययसंज्ञायाम्' इति 'येन विधिः' इत्यत्रोक्तत्वात्। तथा च 'परमोच्चैः' इतिवत् 'असत्' इत्यस्याप्यव्ययत्वसिद्धिः। यद्यपि गति-ग्रहणे तदन्तविधिरिति तस्मिन् सूत्रे नोक्तम्, तथापीह 'तदन्तविधिना' इति भाष्यात् तदन्तविधि-स्वाङ्गीक्रियते। न च समासप्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणस्य प्रतिषेधाद् गतिसमासे तदन्तविधि-नं लभ्यत इति वाच्यम्, "कण्टं परमश्रितः" इत्यत्र तदन्तविधिना समासो न भवतीति तत्र भाष्य-दर्शनेनोत्तरपद एव तदन्तविधिप्रतिषेधः, न पूर्वपद इत्युभयनात् सर्वमनाविलम्। भाष्ये केनेति। अनादरग्रहणाभावेऽनादरार्थं वर्तमानस्यासच्छब्दस्य गतिसंज्ञेत्ययमर्थः केन हेतुना लभ्यत इत्यर्थः। नन्वनादरग्रहणाभावात् 'न आदरे' इति कस्य व्याख्यानां क्रियते, अत आह — असच्छब्दस्येति। सच्छब्दस्यादरार्थत्वेनासच्छब्दस्यानादरार्थकत्वस्यावश्यकत्वात् तदन्तविधिना लब्ध्वासच्छब्दस्यानादरा-र्थस्यैव गतिसंज्ञासिद्धेः 'आदरे सत्' इत्येतावदेव सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः। अन्यथेति। असच्छब्दार्थ-त्वेनैवेत्यर्थः। असच्छब्दस्यादरप्रतिषेधार्थकत्वेन सर्वसंग्रहो न स्यादिति 'आदरप्रसङ्ग एव' इति भाष्येणोक्तम्। तदुदाहरति — गुरुमिति। तत्रादरस्य प्रसक्तत्वात्। 'पापण्डिनमिति। तत्रादरप्रसङ्गाभावात्। प्रतिषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वमेवाह — तथा हीति। ननुयुक्तं तत्सदृशो वर्तते, न त्वत्यन्तविसदृशो। तथा चासच्छब्दोऽप्यादरविषयसदृशोऽनादरविषये गुर्वादी वर्तते, न पापण्ड्यादावित्यर्थः। अनादरशब्देऽपि तत्पुरुषे उक्तदोषानतिवृत्तिः, अत आह — भाष्ये बहु-व्रीहिरिति। तत्र सर्वसंग्रहमाह — स चेति। बहुव्रीहिरित्यर्थः। असच्छब्दाभावेऽनादरेऽसच्छ-ब्दस्य कथं गतिसंज्ञा, अत आह — तत्रेति। तदन्तविधावनादरग्रहणमेव ज्ञापकमिति भावः। सामर्थ्यात् तदन्तविधौ दृष्टान्तः — यथेति। "गोप्यदं सेवितसेवितप्रमाणेषु" एवयर्थे 'गो-प्पदमित्यस्य सुट्पत्वे निपात्येते। सेविते, 'गोप्यदो देशः, यत्र गोभिः पद्यते स उच्यते। असेविते, अगोप्यदान्यरण्यानि, यत्र गोभिर्न पद्यते। प्रमाणे, गोप्यदमात्रं क्षेत्रम्। यथा तत्रासेवितग्रहण-सामर्थ्याद् गोप्यदशब्दे तदन्त"विधिस्तथात्रानादरग्रहणसामर्थ्यात् "सच्छब्दे तदन्तविधिरित्यर्थः॥

[२, ४५०-४५१]

(रत्नप्रकाशः) असच्छब्दं प्रत्याख्यातुं विचारः प्रस्तूयते — इदमिति। तदन्तविधिनेति। येन सच्छब्दस्य समासस्तदन्तेन सल्लुक्तशब्देन नञ्समासविधिना सिद्धमिति भावः। एतेन 'यद्य-प्यत्र प्रकृतं विशेष्यं नास्ति, तथापि कार्यार्थत्वात् संज्ञायाः कार्यप्रदेशेषु प्रकृतस्य गतिना विशेषे-

^१ पा. सू. ६. २. १.

^२ पूर्वपदमित्यर्थः।

^३ का. वा. १. १. ७२-८.

^४ पा. सू. १. १. ७२.

^५ तत्त्वं — ऋ.

^६ प्रदीपे 'पापण्डिनम्' इत्यत्र 'पापण्डिनम्'

इत्यन्तमदृष्टाढ इति प्रतीयते।

^७ वृत्तेः — ऋ.

^८ पा. सू. ६. १. १४५.

^९ गोप्यदशब्दस्य — ऋ.

^{१०} विधिस्तदानादर — अ.

^{११} सच्छब्दस्य तदन्त — अ.

णात् तदन्तविधिर्भवति । तत्र समासविधौ 'सुप्' इति प्रकृतम् । 'गतिरनन्तरः' इत्यत्र पूर्व-
पदम् । 'गतिर्गंतौ' इत्यत्र पदस्येति । अव्ययसंज्ञायामस्त्येव तदन्तविधिः" इति कैयटो निरस्तः ।
असच्छब्दस्यादरे वर्तमानत्वाभावेन तदन्तविध्यसंभवेन तदन्तविधिसंपादनयत्नस्य निष्फलत्वात् ।
'केनेदानीम्' इत्यादेः 'न स्यात्' इत्यन्तस्योत्तरभाष्यस्यासंगतत्वापत्तेश्च । केनेदानीमनादर इति ।
नञः सत्कृत्यशब्देनैवान्वयः, न तु सच्छब्देनेति सत्काराभाव एव प्रतीयेत, न त्वसत्कार
इति भावः । नञादरप्रतिषेधमिति । सत्कर्तृत्यादौ सच्छब्दस्य कृधातुनेव 'असत्कृत्य' इत्यत्र
नञः सच्छब्देन पदैकदेशेनान्वयो भविष्यतीति मन्यते । एतेन 'अनेनासच्छब्दस्यानाद-
रवृत्तित्वं दर्शयति' इति कैयटो निरस्तः । असच्छब्दस्यानादरवृत्तित्वे संदेहाभावेन तत्प्रति-
पादनानर्थक्यात् । नैवं शक्यमिति । धातूपसर्गयोः परस्परं नित्यसापेक्षत्वेनोपसर्गस्य पदैक-
देशभूतधातुनान्वयेऽपि नञ्सच्छब्दयोस्तद्वन्नित्यसापेक्षत्वाभावेन पदैकदेशसच्छब्देनान्वयो न युज्यत
इति भावः । तदन्वयाभावे किं स्यादित्यत आह — आदरप्रसङ्ग एवेति । आदरविषये 'गुर्वा-
दावेव 'गुरुमसत्कृत्य' इत्यादिप्रयोगः स्यात्, न त्वनादरार्ह [इति] 'पाषण्डमसत्कृत्य' इत्यादिर्न
स्यादिति भावः । दोषोपलक्षणमेतत् । सत्कृत्यशब्देन नञ्त्वत्पुरुषे आश्रयमाणोऽसत्कृत्यशब्द
आद्युदात्तः स्यात् । सत्तिशिष्टस्य 'तत्पुरुषे तुल्य' इत्यादिना नञ्पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य प्रवृत्तेः । अस-
च्छब्दस्य क्त्वान्तेन 'समासे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोपोत्तमोदात्त इति भेदात् । ननु यथाश्रुत-
सूत्रेऽप्याश्रिते स दोषस्तदवस्थः, न आदरोऽनादर इत्यादरप्रतिषेधाश्रयणादित्यत आह — अनादर-
ग्रहण इति । बहुव्रीहिरिति । न विद्यते आदरो यस्मिन्नसावनादर इत्याश्रयणादादरानर्हो बहु-
व्रीह्यर्थः संपद्यत इति 'पाषण्डमसत्कृत्य' इति सिध्यतीति भावः । वस्तुतस्तु न आदरोऽनादर इति
नञ्त्वत्पुरुष एवोचितः, 'नञ्चिव्युक्तन्यायेनादरमिन्ने तत्सदृशे भावपदार्थोऽन्तःकरणघर्मविशेषेऽभ्यु-
त्थानवन्दनाद्यनर्हत्वज्ञानादिरूपेऽनादरशब्दसंभवेनाभिमतसिद्धेः । बहुव्रीहिपक्षे 'असत्कृत्य' इत्यनेना-
दरभावयुक्तं कृत्वेति प्रतीत्या सत्कृत्यशब्देन नञ्त्वत्पुरुषे प्रतीयमानार्थाविशेषाच्च । यदि कथं-
चिद्बहुव्रीहिणादरानर्हः प्रतीयेत तदा तस्य तदनर्हत्वं स्वतः सिद्धमिति च 'असत्कृत्य' इति मिथ्या-
प्रलाप एव स्यात् । यथाश्रुतमाप्यं तु 'असत्कृत्य' इत्यस्य पाषण्डादिविषयतार्थम् । एवं चाना-
दरशब्द आवश्यक इत्युपसंहरति — तस्मादिति । तदन्तविधिर्नेति । 'आदरानादरयोः सत्' इति
सूत्रितेऽनादरे सच्छब्दाभावेन सच्छब्दान्तोऽसच्छब्दो गृह्यत इतीष्टसिद्धिरिति भावः । एतेनात्रार्थं
"यथा "गोप्पदं सेवित" इत्यत्रासेविते गोप्पदशब्दस्य वृत्त्यभावात् सामर्थ्यादगोप्पदशब्दार्थमसेवित-
ग्रहणम्" इति दृष्टान्तकथनपरः कैयटो निरस्तः । अत्रानादरशब्दः सच्छब्दान्तग्रहणसंपादकः, तत्रा-
सेवितशब्दस्त्वगोप्पदशब्दस्य नञ्त्वत्पुरुषरूपस्यात्यन्ताविद्यमानगोसंचारवनादिपरतावोधनार्थं इत्यत्यन्त-
वैषम्यात् ॥

^१ पा. सू. २. १. २.

^२ पा. सू. ६. २. ४९.

^३ पा. सू. ८. १. ७०.

^४ अत्रोपसर्गशब्देन गतेग्रहणं विवक्षितम् । एव-
मुत्तरत्रापि ।

^५ पा. सू. ६. २. २.

^६ अव्ययपूर्वपदेत्यर्थः । अव्यये नञ्कुनिपाता-
नामिति वचनमत्र स्मर्तव्यम् ।

^७ परिभाषा ७५.

^८ पा. सू. ६. १. १४५.

अन्तरपरिग्रहे १. ४. ६५.

[२, ४५२]

(उद्घोतनम्) ननु सौत्रगतिसंज्ञासिद्धसमासस्योपसंख्याननिवेशो न युक्तः, अत आह — अङ्गकि-
विधीति । अपूर्ववचनं तेषु । सूत्रोपादानं सूत्रप्रतिपादनम् । सूत्रप्रयोजनमनास्थयोपसंख्यान-
मध्ये पठितमिति भावः । समासस्योपसंख्यानानपेक्षत्वमाह — गतीति । अनेनैव सूत्रेण ।
अन्तश्शब्दस्योपसर्गसंज्ञायां णत्वप्रकरणे सूत्रद्वयं न कर्तव्यमिति लाघवमित्याह — हन्तेरिति । उप-
सर्गस्यान्निमित्तात् परस्य हन्तेरकारपूर्वस्य नस्य णः स्यादित्यनेनैव 'अन्तर्हण्यते' इत्यत्रापि णत्वस्य
सिद्धत्वात् 'तत् सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः । ननु 'अदेशे' इति प्रतिषेधार्थं तत् सूत्रमावश्यकम्,
अन्यथा 'अन्तर्हन्तो देशः' इत्यत्रापि णत्वं स्यात्, अत आह — देशे त्विति । क्षुब्धादेराकृति-
गणत्वादित्यर्थः । 'अन्तःपरस्य हन्तेरपूर्वस्य नस्य णः स्यान्न तु देशे । 'अयनं च' । अन्तः-
परस्यैतन्नकारस्य णः स्यान्न तु देशे । अन्तरयणं वर्तते । देशे, अन्तरयणो देशः । 'कृत्यचः' ।
उपसर्गस्यान्निमित्तात् परस्य कृत्स्थनकारस्याच उत्तरस्य णः स्यात्, प्रयाणम् । उपसर्गादिति ।
“उपसर्गादिसमासेऽपि णोपदेशस्य” इत्यनेन ॥

[२, ४५२]

(रत्नप्रकाशः) उपसंख्यानमिति । गत्युपसर्गसंज्ञयोरिति शेषः । समासे कर्तव्ये गतिसंज्ञा,
अन्येषूपसर्गसंज्ञेति भावः । एतेन 'अङ्गिविधिणत्वाव्युपसर्गसंज्ञाश्रयाणि, समासश्च गतिसंज्ञाश्रय
इत्यपूर्ववचनं सूत्रोपादानं च सामान्येनोपसंख्यानमूच्यते । गतिसंज्ञाया अनेनैव सिद्धत्वादपूर्ववचना-
भावात्' इति कैयटो निरस्तः । तथात्वे उपसंख्यानस्य समासग्रहणसून्यस्य “प्रादयः, ‘उपसर्गाः
क्रियायोगे’ इत्यत्रैव कर्तव्यत्वापत्तेः । समासग्रहणसहितस्य तस्यात्र करणस्य समासे कर्तव्य एव
गतिसंज्ञा, न तु स्वर इति नियमार्थत्वसंभवेन सर्वस्यैवापूर्ववचनत्वसंभवाच्च । ननु तर्हि 'अन्तर्हृत्य'
इत्यत्र कः स्वरः स्यादिति चेदन्तोदात्तत्वमिति गृहाण । गतिसंज्ञाभावे हि निपातसंज्ञाया अप्य-
भावेन “अव्यये नञ्कुनिपातानामेव” इति नियमेन चाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्याप्यभावे औत्सर्गिकं
“समासस्य” इत्यन्तोदात्तत्वमेव भवति । अन्तर्हण्यादिति । “अन्तरदेशे” “अयनं च” इति सूत्र-
द्वयं न कर्तव्यम् । अन्तर्हन्तान्तरयनशब्दयोर्देशवाचकयोस्तु क्षुब्धादित्वाच्च णत्वमिति भगवतो
भावः । अन्यथा 'अन्तर्णयति, अन्तर्भवाणि' इत्यादिकमुदाहृतं स्यात् ॥

१ पा. सू. ८. ४. २९.

१ समासेऽप्युपसंख्यान — ऋ.

२ पा. सू. ८. ४. १४.

२ प्रदीपे 'अपूर्वं वचनम्' इत्यत्र 'अपूर्ववचनम्'
इति निर्णयसागरमुद्रिते पाठः ।

३ पा. सू. १. ४. ५८.

४ पा. सू. १. ४. ५९.

५ अन्तरदेश इति सूत्रमित्यर्थः ।

५ का. वा. ६. २. २-३.

६ अन्तरदेश इति सूत्रार्थवर्णनमुत्तरसूत्रानु-
वृत्तिप्रदर्शनाय ।

७ पा. सू. ६. १. २२३.

८ पा. सू. ८. ४. २५.

८ पा. सू. ८. ४. २४.

९ पा. सू. ८. ४. २५.

साक्षात्प्रभृतीनि च १. ४. ७४.

[२, ४५२-४५३]

(उद्घोषोत्तमम्) ननु साक्षाच्छब्दोऽभूततद्भाव एव प्रयुज्यते नान्यत्रेति वचनानर्थक्यम्, अत आह — भाष्ये यदा हीति । तद्व्याचष्टे — साक्षाद्भूता इति । साक्षाच्छब्दः साक्षात्कार-विषयमाह । तस्यैव कृतिकर्मत्वेऽभूततद्भावः, तन्निष्ठधर्मान्तरस्य कृतिकर्मत्वे धर्मस्यैवाभूततद्भावः, न तु साक्षात्कारविषयस्य धर्मिण इत्यर्थः । लवणम्, उष्णम्, शीतम्, उदकमिति साक्षात्-प्रभृतिषु पठ्यते । तस्य सर्वत्र मान्तत्वप्रसङ्गं निराह — भाष्ये मकारान्तत्वं चेति । 'लवणी-कृत्य' इत्यत्र नित्यं गतिसंज्ञेप्यते । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादनेन विभाषाप्राप्तावाह — भाष्ये तत्र च्विप्रतिषेध इति । अत्र च्वचन्तत्वान्नित्या गतिसंज्ञा स्यात्, अत आह — परत्वादिति । शुक्लीकृत्येत्यादौ नित्या सावकाशा, साक्षात्कृत्येत्यादौ विभाषा, 'अत्र परत्वाद् विभाषा प्राप्नो-तीत्यर्थः । 'परत्वात्' इत्युक्तत्वात् 'पूर्वण' इत्युक्तम्, अत आह — पुनःप्रसङ्गेति । मान्त-त्वस्य च्वचन्ते प्रसवितमाह — एकदेशेति । त्रय एवेति । चतुर्वणदिराकृतिगणत्वात् स्वायं ष्यञ् । लवणकृत्येति । 'लवणशब्दस्य लवणीशब्दस्य च लवणशब्द आदेश इति पक्षे । लवणीकृत्येति । लवणीशब्दस्य लवणशब्दादेशाभावपक्षे ॥

[२, ४५२-४५३]

(रत्नप्रकाशः) मकारान्तत्वं चेति । अदन्तस्य लवणादेर्मन्ति आदेशश्चेति वक्तव्यमिति भावः । एतद्वचनानुसारेणैवाधुना गणोऽस्मिन् 'लवणम्, उष्णम्, शीतम्, उदकम्, आद्रम्' इति पञ्च मान्ताः पठ्यन्ते । च्विप्रतिषेध इति । 'च्व्यर्थवचनम्' इति पूर्ववचनात् प्रसक्तिरिति भावः । लवणीकृत्येति । परेणानेन वाधात् 'ऊर्णादिच्चिडाचश्च' इत्यस्याप्रवृत्ताविदं रूपं न स्यादिति भावः । पूर्वण कृतत्वादिति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति भावः । ननु परेण विकल्पविधिना वाधितस्य नित्यविधेः पुनःप्रसङ्गविज्ञाने उभयत्र विभाषोच्छेदः स्यादिति चेन्न, यत्र नित्य-विकल्पविध्योः समानरूपसंपादकत्वं तत्र विकल्पविधिवाधितस्य नित्यविधेः पुनःप्रसङ्गा-भावेऽपि प्रकृतविकल्पस्य मान्तासंनियोगशिष्टस्य लवणमित्यादिरूपान्तरसंपादकत्वेनास्य प्रवृत्त्युत्तरं लवणशब्दस्य वा लवणीशब्दस्य वा नित्यगतिसंज्ञाप्रवृत्तौ बाधकाभावात् । एतादृशकल्पनायां प्रकृत-भाष्यस्यैव मानत्वाच्च । एवं चेदं समाधानं मान्तमात्रविषयकमिति स्पष्टमेव सुधियाम् । तं भावमविद्वानाह — इदं तर्हीति । गतिसंज्ञासंनियुक्तमिति । 'पूर्वसूत्रेण गतिसंज्ञायां क्रियमाणा-यामपि मान्तत्वं स्यादिति मन्यते । वैकल्पिकगतिसंज्ञासंनियोगेनैव मान्तत्वं विधीयत इति न नित्यसंज्ञापक्षे भविष्यतीति समाधत्ते — एतदपि नास्तीति । विभाषा लवणशब्द आदेश इति । संज्ञाया वैकल्पिकत्वात् तत्संनियोगविहितादेशस्य वैकल्पिकत्वं फलतीति भावः । यदि वैकल्पिक-संज्ञापक्षेऽप्यादेशो वैकल्पिकः स्यात् तदा अच्यन्तानां लवणादीनां मान्तादेशाभावपक्षे 'लवणकृत्य'

१ 'ऊर्णादिच्चि' इत्यनेनेति भावः ।

२ लवणीकृत्येत्येत्यर्थः ।

३ 'लवणशब्दस्य' इति नास्ति — अ.

४ चशब्दो नास्ति — अ.

५ पा. मू. १. ४. ६१.

६ ऊर्णादीत्यनेनेत्यर्थः ।

इति रूपान्तरापत्तिः स्यात् । त्रैशब्ध्यं चेति । 'लवणं कृत्वा, लवणकृत्य, लवणीकृत्य' इ[त्ति]ति शेषः । तत्र 'लवणं कृत्वा' इत्यत्र लवणमिति द्वितीयैकवचनान्तं पृथक्पदम् । 'लवणकृत्य' इति तु प्रकृतसूत्रसिद्धगतिसंज्ञाश्रितो गतिसमासः । 'लवणीकृत्य' इति तु 'अर्थादि'सूत्रसिद्धगतिसंज्ञाश्रित इति विवेकः ॥

ते प्राग्घातोः १. ४. ८०.

[२, ४५३-४५६]

(उद्घोतनम्) ननु 'ते' इत्यनेन गत्युपसर्गसंज्ञकानां परामर्शात् कथं नियमद्वयसंभवः, अत आह — तत्रेति । ननु 'पूर्वसूत्रैः संज्ञाविधानात् कथं तत्प्रागेन स्वरूपमात्रपरामर्शोपपत्तिः, अत आह — संज्ञाया इति । अनिष्पादे हेतुः — अनेनेति । तस्याः संज्ञायाः । व्याख्यातमिति । 'खाडिति कृत्वा' इति प्रयोक्तव्ये 'इति खाट्कृत्य' इति प्रयोगनिवृत्त्यर्थम् 'अनितिपरम्' इति वक्तव्यमित्यर्थः । 'सूत्रद्वयाकरणे हेतुः — परेति । प्रयोगनियमे 'परप्रयोगसिद्धार्थं सूत्रद्वयमावश्यकम् । संज्ञानियमे परव्यवहितयोः संज्ञामात्रं निवर्त्यते, न प्रयोग इति 'सूत्रद्वयं व्यर्थमित्यर्थः । अस्मैव स्वीकारे हेतुमाह — लाघवादिति । 'अनिष्ठादर्शनात्' इत्येतदुपपादयति — भाषायामिति । उत्तरसूत्रद्वयस्यापि वैयर्थ्यमाह — छन्दसीति । अनिष्ठादर्शनादेतदपि न वक्तव्यम्, अत आह — यद्यपीति । द्वयोरपीति । 'उदि कूले रुजिवहोः' इति खश्विषौ उत्कूलशब्दयोर्द्वयोरपि सप्तमीनिर्देशादित्यर्थः । समासे 'उपपदमतिङ्' इत्यनेन । कर्तृकर्मणोरिति । कर्तृकर्मणोरीषदादिपूर्वयोरेथाक्रममुपपदयोराभ्यां खल स्यात् । अस्मात् 'ते प्राग्घातोः' इति नियमात् । 'अस्तु' इत्ययुक्तम्, निवृत्तस्य निवृत्त्ययोगात्, अत आह — शास्त्रेणेति । 'तन्निषेधादिति । तथा च गतेः प्राक् प्रयोगे खित्करणं व्यर्थम् । भवतु भुम् । नैतदिति । खलः खित्करणसामर्थ्याद् गतेः प्राक् प्रयोगनियमो 'वाच्यताम्, अनव्ययस्येति प्रतिषेधो वेति विमर्शं मुम्बिषौ प्रत्यक्षश्रुतो निषेधो न वाच्यः, 'ऊरीकृत्य' इत्यादौ सावकाशः प्रयोगनियम एव 'सुकटंकराणि' इत्यादौ 'वाच्यत इत्यर्थः । भाष्ये तस्मादिति । यस्मादुपसर्जनसंनिपाते व्यवस्थार्थं 'ते प्राग्घातोः' इति सूत्रमित्यङ्गीकारे 'सुकटंकराणि' इत्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगप्रसङ्गः, तस्मान्न तदर्थं सूत्रमित्यर्थः ॥

[२, ४५३-४५६]

(रस्तप्रकाशः) एते प्रागेवेति । अस्मिन् पक्षे 'ते'शब्देन सूत्रगतेन गत्युपसर्गसंज्ञकाः परा-

धिकम् — ऋ.

^१ पा. सू. १. ४. ६१.

^२ विरोधः — प.

^३ पूर्वसूत्रे संज्ञा — अ.

^४ सूत्रद्वयकरणे — अ, ऋ.

^५ परेति व्यवहितस्याप्युपलक्षणम् ।

^६ 'सूत्रद्वयम्' इत्यस्यस्यानन्तरम् 'इदम्' इत्य-

^७ पा. सू. ३. २. ३१.

^८ पा. सू. २. २. १९.

^९ प्रदीपे 'प्रतिषेधात्तु नैव प्रयुज्यते' इत्यत्र 'तन्निषेधात्तु नैव प्रयुज्यते' इत्यत्रमट्टपाठ इति भाति ।

^{१०} वाच्यत खितामनव्ययस्येति — अ.

^{११} वाच्य इत्यर्थः — अ.

मृश्यन्त इति भावः। एते प्राक् वेति। अस्मिन् पक्षे 'ते'शब्देन तेन प्राद्यादयः 'परामृश्यन्त इति भावः। अनुकरणस्येति। व्याख्यातमिदम् 'अनुकरणं चानितिपरम्' इति सूत्रे। संज्ञानियमे सिद्धमिति। लाघवमिति शेषः। अस्मिन् पक्षे ह्यनितिपरग्रहणस्योत्तरसूत्रद्वयस्य च त्यागान्महत्लाघवम्। सूत्रकारस्तु पक्षान्तरं गुरुभूतमाश्रितवानिति स्पष्टमेव। प्रकृतसूत्रस्यापि प्रत्याख्यानपरवातिकमवतारयति — अस्तु तर्हीति। उभयोरपीति। प्रयोगसंज्ञानियमपक्षयोरिति शेषः। अनिष्टादर्शनादिति। व्यवहितविक्रष्टप्रयोगस्य लोकेऽनिष्टस्य वेदेऽनिष्टत्वेन चादर्शनादिति भावः। उपसर्जनसंनिपात इति। अनेकोपसर्जनसंबन्धे सत्युपसर्गस्य घातोः पूर्वं प्रयोगः, अन्यस्य तुपसर्गात्पूर्वमिति व्यवस्थार्थमिदमिति भावः। सुकटङ्कराणीति। "ईपददुःसुपु कृच्छ्राकृच्छ्रायेषु खल्' इत्यनुवर्तमाने 'कर्तृकर्मणोश्च भूकृषोः' इति खल्। तत्र प्रकृतसूत्रेण 'कटंसुकराणि' इति स्यादिति भावः। अस्तवत्र भूमिति। शास्त्रेण प्राप्त इति शेषः। प्रतिषेधो भविष्यतीति। तथा च घातोः प्राग्गतप्रयोगे खित्करणमनर्थकं सत् कर्तृकर्मणोरेव घातोः प्राक्प्रयोगं ज्ञापयतीति भावः। सूत्रप्रत्याख्यानवाद्याह — नैतदस्ति ज्ञापकमिति। स्यादेवेति। तदापीति शेषः। सूत्रप्रत्याख्यानमुपसंहरति — तस्मादिति। यस्मात् प्रकृतसूत्रानारम्भे दोषो नास्ति, तदारम्भे च दोषोऽस्ति, तस्मादित्यर्थः॥

कर्मप्रवचनीयाः १. ४. ८३.

— [२, ४५६-४५७]

(उद्घोतनम्) निपातानां द्योतकत्वात् 'कर्म प्रोक्तवन्तः' इत्ययुक्तम्, अत आह — 'प्रयुज्यमान इति। कदापि निपाताः क्रियां नाहुरिति 'संप्रति' इति विशेषणमनर्थकम्, अत आह — क्रियागतमिति। क्रियाशब्दस्य संबन्धविशेषलक्षकत्वं वक्तुं कर्मप्रवचनीयस्थले वाक्यार्थं तावन्निरूपयति — शाकल्यस्येति। निपूर्वस्य शमेर्घातोर्वाच्या या क्रियेत्यर्थः। अयं पठ्यमानसंहितां निशम्य वरुणः प्रावर्षदित्ययमर्थ इत्यर्थः। 'तदयम्' इत्यत्र तत् तस्मात्। 'द्वितीयाभिहितं संहितामिति द्वितीयया यो वर्षसंबन्धः प्रतीयते स द्वितीयाभिहितः, तमनुविशेषरूपेण परिच्छिनत्तीत्यर्थः। तदेव व्यनक्ति — विशिष्टेति। निशमनक्रियेत्यर्थः। अनोः संबन्धावच्छेदकत्वमेवार्थान्तरद्वयेन 'ब्रूयति — तथा हीति। क्रियायाः निशमनक्रियायाः। अयम् अनुशब्दः। वाचकः आक्षेपकः। कारकाविभक्तीति। भावप्रधानम्। संहितामिति द्वितीयाया इत्यादिः। अस्तु कारकाविभक्तित्वम्, अत आह — शेषेति। उपपदविभक्तिः शेषविभक्तिः, अकारकाविभक्तित्वसाम्यात्। तथा हेतुहेतुमद्भावसंबन्धः प्रतीयते, न तु कारकाविभक्त्येति न सात्र युक्तेत्यर्थः। क्रियाक्षेपे कारकाविभक्तित्वं संबन्धविशेषाप्रतीतिश्चेत्येतदुदाहरति — यथेति। प्रादेशस्य लेखनकर्मत्वानुपपत्तेवि-

^१ प्रमृश्यन्त इति — प.

^२ पा. सू. १. ४. ६२.

^३ छन्दसि परेऽपि, व्यवहिताश्चेति सूत्रद्वयस्येत्यर्थः।

^४ अस्यादर्शनादित्यनेनान्वयः।

^५ पा. सू. ३. ३. १२६.

^६ पा. सू. ३. ३. १२७.

^७ अप्रयुज्यमान इति — ऋ.

^८ प्रदीपे 'द्वितीयाभिहितम्' इत्यत्र 'द्वितीयाभिहितम्' इति समस्ततयान्नमट्टपाठ इति माति।

^९ प्रथयति — अ.

शब्देन विमानक्रियाक्षिप्यते — प्रादेशं विमाय परिलिखतीति^१। प्रादेशपरिमितं लिखतीति यावत्। तत्र कारकविभक्त्या प्रादेशपरिलेखनयोर्हेतुहेतुमद्भावो न प्रतीयते। ननु 'अनुनयति' इत्यादाविष्य क्रियाविशेषद्योतकत्वं किं न स्यात् अत आह — क्रियेति। संवन्धावच्छेद[हेतुः] संवन्धविशेष-
[कः] क्रियाद्योतकः, क्रियाया अप्रयोगात्। न वाचकः, किं तु भेदको विशेषक इत्यन्वयः। क्रियापदाक्षी विपरिलिखतीत्यत्रेव। एवमर्थं निरूप्य 'क्रियामाहुः' इति भाष्यं लक्षणया संगमयति — तत्रेति। यथेति। तत्र 'संहितामनु' इत्यत्रेव क्रियान्तरद्वारकः कोऽपि संवन्धो न प्रतीयत इति तद्द्योतकलक्षणप्रवृत्तिनिमित्तं भास्तीत्यर्थः। एतेवेति। 'सुसिक्तम्' इत्यादौ। आदिना 'सुसिक्तम्' इत्यत्रैव 'गतिरनन्तरः' इति प्रकृतिस्वराभावसंग्रह इत्याह — गतीति ॥

[२, ४५६-४५७]

(रत्नप्रकाशः) कर्म प्रोक्तवन्त इति। तथा च कर्मण्युपपदे बाहुलकात् प्रपूर्वाद्धिचेर्मूर्तार्थवृत्तेः कर्तर्यनीयरिति भावः। नन्वनुप्रमृतिभिः क्रिया कदापि न प्रोक्तेति कथं तत्रान्वयां कर्मप्रवचनीय-
संज्ञा स्यादित्याह — के पुनः कर्म प्रोक्तवन्त इति। उत्तरमाह — ये संप्रति क्रियां नाहुरिति। तथा च वर्तमानकर्मप्रवचनाश्रयत्वाभावविशिष्टलक्षकः सन् कर्मप्रवचनीयशब्दोऽन्वयसंज्ञा भवतीति भावः। नन्वियमन्वर्थतातिप्रसक्ता, अक्रियावाचकस्य सर्वस्य तथात्वादित्याशयेनाह — के च संप्रति क्रियां नाहुरिति। अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति। अप्रयुज्यमानस्य घातोर्था क्रिया तां तद्-
द्वारकं संवन्धम्, आहुः द्योतयन्ति, ये ते कर्मप्रवचनीया इत्यर्थः। तद्यथा — शाकल्यस्य जपमनु प्रावर्षदित्यादौ जपादिशब्दान्निष्पन्नया द्वितीयादिविभक्त्याभिधीयमानस्य 'निशम्य' इत्य-
प्रयुज्यमानक्रियाद्वारकस्य जपवर्षणयोर्हेतुहेतुमद्भावस्य संवन्धस्य द्योतकोऽनुः। तदुक्तं हरिणा —
'क्रियाया द्योतको नायं न संवन्धस्य वाचकः।

नापि क्रियापदाक्षेपी संवन्धस्य तु भेदकः ॥' इति।

तत्र संवन्धस्य तु कर्मप्रवचनीययोगनिमित्तविभक्त्यभिहितस्येति विशेषणं ज्ञेयम्। यत्र क्रिया-
योगे सत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाबाधकत्वेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधीयते, यथा "सुः पूजायाम्" "अति-
रतिक्रमणे च" इति, तत्र वचनसामर्थ्यान्निरुक्तप्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि सा प्रवर्तते ॥

अनुलक्षणे १. ४. ८४.

[२, ४५८-४६०]

(उद्द्योतनम्) जात्युत्तरम् असदुत्तरम्। इष्टापूर्तिं निराह — निपातत्वादिति। 'नात्र
वे' इत्यत्र हेतुमाह — न हीति। 'किं तूव्यादीति शेषः। घातुमिति। अप्रयुज्यमानमित्य-

^१ इतिशब्दो नास्ति — ऋ.

^२ इत्यादावेव — अ.

^३ पा. सू. ६. २. ४९.

^४ यथा च — प.

^५ स्यादित्याशयेनाहेत्यर्थः।

^६ वाक्यपदीयम् २. २०४. अत्र द्वितीयपादे
'संवन्धस्य न वाचकः' इति पाठ उपलभ्यते।

^७ पा. सू. १. ४. ९४.

^८ पा. सू. १. ४. ९५.

^९ 'किं तु कुर्यादिति शेषः' इत्येव दृश्यते — अ,
ऋ.

नन्तरमयं शेषः। विमानक्रियाया एवाक्षेपे हेतुमाह — प्रादेशे चेति। 'नापि क्रियापदाक्षेपी' इत्युक्तत्वात् 'किं तर्हि' इति भाष्यमनुपपन्नम्, अत आह — अत्र वाक्य इति। संबन्ध हेतु-हेतुमद्भावसंबन्धः। नास्तीति। वर्षक्रियायोगाभावमात्रं विवक्षितम्, न तु क्रियान्तराक्षेपोऽपीति भावः। ननु 'अनु-' इत्यस्य प्रथमान्तस्य वचनानर्थक्यमित्यनेन संबन्धायोगात् 'अनोः' इति वक्तव्यम्, अत आह — सूत्रेति। अत एव सप्तम्या न लुक्। ननु तत्रापि 'लक्षणे, अनुः' इति च वर्तत इति कथं सामान्यम्, अत आह — साधारणमिति। अर्थान्तरस्य इत्थंभूताख्यान-भागवीप्सारूपस्य संज्ञचन्तरस्य प्रतिपरिरूपस्य च निर्देशात् साधारणमित्यर्थः। सूत्रस्य हेतुरभि-धेयो न भवति, अत आह — हेतुरिति। प्रयोजनशब्दः कर्तरि ल्युङन्तः प्रयोजकपरः, 'हेत्वर्थम्' इति च बहुव्रीहिः। वचनस्य सूत्रस्य। पृच्छति किं 'वक्तव्यमिति'त्यन्वयः। लक्ष्यलक्षणैति। 'वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युतत्' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः। 'स तर्हि' इत्यस्य 'अयेदानीम्' इति 'कथं समाधानम्, अत आह — येनेति। 'पृच्छति अयेदानीमि[ती]त्यन्वयः। हेत्विति। 'लक्षणत्वं व्यापकम्, हेतुत्वं व्याप्यम्। भाष्ये नार्थोज्जेन सूत्रेण। सिद्धान्तवादी लक्षणेने[ती]ति वदतीत्यन्वयः। हेतोलक्षणत्वं तावदङ्गीकरोतीत्यर्थः। 'वर्षहेतुसंहितापि तज्ज्ञापकत्वाल्लक्षणम्, छात्रज्ञानहेतुकमण्डलुवदिति भावः। 'नार्थोज्जेन' इत्यस्य समाधानमाह — भाष्ये 'तदेव तर्हीति। पण्ठीमिव तृतीयामपि द्वितीया वाद्यताम्, अत आह — येनेति। तृतीया 'हेतौ' इति तृतीया। पुनः अनेन। स्थानशब्देनैतत् सूत्रं विवक्षितम्, 'द्वितीयास्थितिसाधनत्वात्। तथा च पुनः संज्ञा-विधानसामर्थ्यात् हेतुरूपलक्षणे तृतीया वाध्यत इत्यर्थः। यद्वा, स्थानान्तरं 'तृतीयस्थानम्। 'लक्षणेत्थंभूत' इति 'प्रथमा, 'हेतौ' इति द्वितीया, 'अनुलक्षणे' इति तृतीया। एकैव द्वितीया 'निमित्तमेवाद् मित्रा प्रथमा 'तृतीया च व्यपदिश्यते॥

[२, ४५८-४६०]

(रत्नप्रकाशः) 'अनुलक्षणेवचनमनर्थकम्' इत्यादिप्रकृतसूत्रानर्थक्यापादकं वार्तिकमवतारयति किमर्थमित्यादि, अत उत्तरं पठतीत्यन्तेन। तेन हि गत्युपसर्गसंज्ञावाधनार्था नानोः कर्मप्रचनीय-संज्ञा विधीयते, किं तु जपादेर्द्वितीयासंपादनार्थेति प्रतिपादिते तत्प्रयोजननिराकरणपरं तद्वार्तिकमव-तरति। सामान्यकृतत्वादिति। अर्थान्तरसंज्ञचन्तरसाधारण्येन 'लक्षणेत्थम्' इत्यादिसूत्रेण सिद्ध-त्वादित्यर्थः। समाधत्ते वार्तिककृदेव — हेत्वर्थं त्विति। तुः शङ्कापाकरणाय। हेतुः हेतुत्वप्रयुक्त-तृतीयावाधकं पुनर्द्वितीयाविधानं परम्परया अर्थो यस्य तत् हेत्वर्थम्। क्रमेणोक्तमर्थं व्यवस्था-

^१ तृतीयास्थानम् — ऋ.

^२ पा. सू. १. ४. ९०.

^३ प्राप्तिरिति विशेष्यमध्याहार्यम्, एवमुत्तरत्रापि।

^४ पा. सू. २. ३. २३.

^५ निमित्तमेवादिना प्रथमा — अ.

^६ द्वितीया च — ऋ.

^७ वार्तिके 'अनुलक्षणेवचनानर्थक्यम्' इत्यत्र 'अनुलक्षणेवचनमनर्थकम्' इति रत्नप्रकाश-कृत्पाठ इति माति।

^८ पा. सू. १. ४. ९०.

^१ वक्तव्यमित्यन्वयः — अ.

^२ लक्ष्यं प्रति — अ.

^३ कथं परिहारः, अत आह — ऋ.

^४ पृच्छतीत्यस्यार्थेदानीम् — अ.

^५ लक्षणं व्यापकम् — ऋ.

^६ एतदेव — अ.

^७ पा. सू. २. ३. २३.

^८ द्वितीयास्तीति साधनत्वात् — ऋ; तृतीया-स्थिति — अ.

पयितुमाह — हेतुः शाकल्यस्येति । तदाशयजिज्ञासयोपहसति — किं वक्तव्यमिति । लक्षणं हीति । लक्ष्यते ज्ञायते बह्व्यादिरनेनेति लक्षणं धूमादि । येन पुनः पुनर्लक्ष्यत इति । येन पुनः पुनर्यत्सहचरिततया दृष्टेन स लक्ष्यते ज्ञायते स लक्षणमित्युच्यत इत्यर्थः । सकृच्चासविति । तथा च संहिताया हेतुत्वमेव, न लक्षणत्वमिति भावः । ननु तर्हि हेतोरलक्षणत्वाभावाल्लक्षण-पदघटितस्य प्रकृतसूत्रस्य हेत्वर्थताव्याधात इत्याशयेनाह — स तर्हि तथेति । स एवाह — अथे-दानीमिति । यद्युच्येतेत्यर्थः । व्याप्त इति । इतीति शेषः । लक्षणत्वस्य व्यापकत्वं हेतु-त्वस्य व्याप्यतेति यद्युच्येतेति भावः । नाथोऽनेनेति । सूत्रेणेति शेषः । 'लक्षणेत्यम्' इत्यादि-नैव सिद्धत्वादिति भावः । पुनः स एवाह — लक्षणेनेति । एतेन 'सिद्धान्तवादिवचनमिदम्' इति कैयटो निरस्तः । सिद्धान्तिना पूर्वं हेतोरलक्षणत्वस्य निराकृतत्वेन पुनः स्वोक्तविरुद्धकथना-नौचित्यात् । शङ्कित्रापादितमभ्युपगम्य समाधानान्तरे कथ्यमाने तावतास्य सिद्धान्त्युक्तित्वा-सिद्धेश्च । यत् सकृदपीति । यत्सकृदपि यत्सहचरितत्वेनोपलब्धं तदपि तल्लक्ष्यं भवतीत्यर्थः । तथा च संहिताया लक्षणत्वमप्यस्तीति व्यर्थं प्रकृतसूत्रमिति भावः । सिद्धान्ती किञ्चित् स्वामि-प्रायमुद्घाटयति — तदेव तर्हीति । आक्षेप्ताह — एतदपीति । सिद्धान्त्याह — न सिध्यतीति । कुत इत्यत आह — परत्वादिति । तृतीया प्राप्नोतीति । तथा च तद्वाचकतया पुनर्द्वितीयाविधान-फलकमिदं सूत्रमिति भावः । यथा त्वयमर्थो भवति तथा 'हेत्वर्थं तु वचनम्' इत्यत्रैव व्याख्यातम् ॥

आह मर्यादावचने १. ४. ८९.

[२, ४६०-४६१]

(उद्घोषतनम्) ननु मर्यादाभिविध्योर्भेदाभावाद्वचनानर्थक्यत्, अत आह — अन्यत्रेति । 'आह मर्यादाभिविध्योः' इत्यत्र । 'आकुमारम्' इत्यत्रापि मर्यादावास्ति, अत आह — कुमारानिति । तात्पर्यकथनमेतत् । 'पञ्चम्यपाङ्गपरिभिः' इति पञ्चम्यन्तस्य कुमारशब्दस्य 'आह मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावपक्षे 'आकुमारम्' इति रूपम् । अत्रान्तरेति । विनासहेत्ये-वरूपेत्यर्थः । परिच्छेदेति । विशेषशब्देन सामान्यं लक्षणया वचनं ग्रहणसामर्थ्याद् गृह्यत इत्यर्थः । मर्यादा मर्यादाशब्दार्थः ॥

[२, ४६०-४६१]

(रत्नप्रकाशः) तेन विना मर्यादा, सह तेन अभिविधिः, इति मर्यादाभिविध्योर्भेदादभिविधि-द्योतकस्याहः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न प्राप्नोतीत्याशयेनाह — आह मर्यादाभिविध्योरिति । आकु-मारमिति । कुमारानभिव्याप्य पाणिनेर्यशो वर्तत इत्यर्थः । विनासहेत्येतद्विशेषाविवक्षायां तत्सं-व्यमात्रापेक्षया मर्यादाभिविध्योरैक्यसंभवात् तदभिप्रायेणैव वचनशब्दः प्रयुक्त इति समाधत्ते — आह मर्यादेति । एषास्य यशसो मर्यादेति । यद्वालानपि संवद्वान्तीति शेषः ॥

* पा. सू. २. ३. १०.

* पा. सू. २. १. १३.

* आकुमारकमिति — ऋ.

* 'ग्रहण' इति नास्ति — ऋ.

* पा. सू. १. ४. ९०.

* अर्थानुवादोऽयम् ।

* पा. सू. २. १. १३.

लक्षणोत्थभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः १. ४. ९०.

[२, ४६१-४६२]

(उद्द्योतनम्) निपातानामर्थासंभवेनान्यस्यैवेति^१ निश्चयात् प्रश्नायोगः, अत आह — यथेति । पदान्तर वृक्षादिपदान्तर । प्रत्यादीनां संज्ञाया विषयभावेनेत्यन्वयः । वृक्ष इति । 'वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्' इत्युक्ते वृक्षं प्राप्य विद्योतत इति प्रतीतेरित्यर्थः । द्वितीयार्थं सूत्रमिति प्रयोजने सति 'किम्' इति प्रश्नो न युक्तः, अत आह — वृक्षमिति । यद्यपि वृक्षं प्रति विद्योतत इत्यत्र द्युतेरकर्मकत्वान्न कर्मणि द्वितीया, तथापि वीप्सायां 'सा संभवतीत्युपन्यस्तम् । गत्युपसर्ग-संज्ञाबाधोऽपि न प्रयोजनमित्याह — प्रत्यादीनामिति । क्रियाविशेष द्युत्यादिक्रियाविशेष । क्रियेति । 'यत्क्रियायुक्ताः' इत्युक्तत्वात् । तथा च 'वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चति' इत्यत्र पत्वाभावः सिद्ध इत्यर्थः । कर्मत्वाद् द्वितीया सिद्धेत्यत्राह — 'वृक्षमिति ॥

[२, ४६१-४६२]

(रत्नप्रकाशः) लक्षणादिषु वाच्येषु द्योत्येषु वा प्रत्यादीनां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधीयत इत्याशयेन पृच्छति — कस्येति । द्योत्येषु तेषु तेषां सा विधीयत इत्याशयेनोत्तरमाह — वृक्षादीनामिति । शब्दानामिति शेषः । सूत्रप्रयोजनं पृच्छति — किमर्थमिति । उत्तरमाह — कर्मत्वादि । वृक्षं प्रतीति । वृक्षो लक्षणं, विद्योतनं लक्ष्यम्, तयोर्लक्ष्यलक्षणभावः संबन्धो द्वितीययोच्यते, प्रतिना तु द्योत्यते । तदेव प्रतेर्लक्षणद्योतकता नाम, लक्षणात्मकत्वात् तत्संबन्धस्य ॥

अधिपरी अनर्थको १. ४. ९३.

[२ ४६२-४६४]

(उद्द्योतनम्) गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थं वा 'पञ्चम्यपाङ्गपरिमिः' इति पञ्चम्यर्थं 'वेदम्, नाद्य इत्याह — अनर्थकयोरिति । न द्वितीय इत्याह — नेति । अपेनेति । 'पञ्चम्यपाङ्गपरिमिः' इति सूत्रेण वर्जनार्थस्य 'पर्योगे पञ्चमी विधीयते, नानर्थकस्य योग इत्यर्थः । तर्हि 'कुतः पर्यागम्यते' इत्यत्र कथं पञ्चमी, अत आह — अपादानेति । यथाधियोगे पञ्चम्यविधानेऽपि 'कुतोऽध्यागम्यते' इत्यपादानपञ्चमी तथा तन्नापीत्यर्थः । अपरितोपमेवाह — यस्येति । यस्तु अर्थः । ननु 'द्योत्येनार्थेनार्थवन्ती चेत् कथं सूत्रे 'अनर्थको' इत्युक्तिः, अत आह — तस्मादिति । इह सूत्रे । प्रकरणादेः सामर्थ्यं शक्तिः, तयावगतो विशेषो यस्यास्तामिति विग्रहः । बलीवत्वं 'समर्थयते — क्रियेति । घातोः प्रयोगो न प्राप्नोतीति कुतो नाक्षिप्तम्, अत आह — घातो-

^१ अन्यस्येति — अ.

^२ किमर्थमिति विवक्षितम् ।

^३ सा न संभवतीति — ऋ.

^४ महाभाष्यम् १. १. २०.

^५ भाष्य इत्यादिः ।

^१ पा. सू. २. ३. १०.

^२ वेदम् — अ.

^३ पा. सू. २. ३. १०.

^४ परित्यागे — अ, ऋ.

^५ द्योतनार्थेनार्थवन्ती — अ.

^६ समर्थयति — अ.

रिति । युक्त्यन्तरमाह — तेनेति । ननुपसर्गेति सामान्योक्तिरयुक्ता, अनुभवति, प्रभवतीत्यादौ विशेषद्योतकतया प्रयोगस्येष्टत्वात्, अत आह — उपसर्गग्रहणमिति । 'तर्हि वृक्षतरुशब्दयोरपि सह प्रयोगः स्यात्, अत आह — न चेति । तथेति । प्रयोगमूलत्वाच्छास्त्रस्येत्यर्थः । ननु प्रकरणादिसहितधातुना यावानर्थ उच्यते तावानेवाधिपरिसहितेनापि चेत् कृतमुपसर्गप्रयोगेण, अत आह — तदेतदुक्तमिति । तथेवेति । 'आगच्छतीत्यपेक्षया पर्यागच्छतीत्यन्य एवेत्यर्थः ॥

[२, ४६२-४६४]

(रत्नप्रकाशः) अनर्थकयोः संज्ञाविधानमनर्थकमिति मत्वा पृच्छति — किमर्थमिति । अनर्थकौ चेमाविति । केवलधातुनाप्रतीयमाना क्रिया यत्सन्निधिवलेन प्रतीयते स क्रियाविशेषद्योतकः सन् गत्युपसर्गसंज्ञको भवति । अधिपर्योस्तु क्रियाविशेषद्योतकत्वाभावेन गत्युपसर्गसंज्ञाप्रसक्तिरेव नास्तीति किं तद्वाधनाय कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानेनेति भावः । पञ्चमी यथा स्यादिति । प्रयोजनाभास एवायमित्यध्यंशेतरभावो भूषणमेव तस्य । तज्ज्ञापयत्याचार्य इति । व्याख्यातमिदमर्थवत्सूत्रे । शक्यार्थपरमर्थशब्दमाश्रित्य समाधाय लक्ष्यपरं तमाश्रित्य समाधत्ते — अथवेति । इतर आह — किं तर्हीति । अर्थवत्त्वानर्थकत्वयोर्विरोधादनर्थकत्वकथनमयुक्तमिति भावः । समाधत्ते — अनर्थान्तरवाचिनाविति । अर्थशब्दोऽर्थान्तरलक्षकः । न विद्यते केवलधातुना प्रतीयमानादयात् अर्थः अर्थान्तरं द्योत्यतया ययोस्तावनर्थकावित्याश्रयणाद्धातुनोक्तक्रियाद्योतकत्वाविशेषेण गत्युपसर्गसंज्ञाप्रसक्तौ तद्वाधनाय कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानं युक्तमेव । तावतैव प्रातिपदिकसंज्ञापि^१ भविष्यतीति तदर्थमपि यत्नान्तरं नास्थेयमिति भावः । धातुनोक्तमिति । अधिपर्यनुपसृष्टेनेति शेषः । आहुरिति । द्योतनमेवाभिधानं गतीनामित्यर्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वमपि सिद्धमिति भावः । तद्विशिष्टमिति । यदेव धातुना केवलेनाभिहितं वस्तु क्रियारूपं तदेव ताभ्यां द्योतितमित्यनर्थान्तरकत्वं तयोर्युक्तमेवेति भावः । 'यथा शङ्खे पय इति । शङ्खरूपद्रूपान्तरं न लभते तथेति शेषः । अन्यत् सुगमम् ॥

अपि: पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासिमुच्चयेषु १. ४. ९६.

[२, ४६४-४६५]

(उद्द्योतनम्) ननु 'सर्पिषोऽपि स्यात्' इत्यत्र पत्वाभावाय संज्ञेय्यत एवेति 'इह' इति किमनिष्टमापाद्यते, अत आह — यथेति । षत्वम् "उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः" इत्यनेन । द्वितीयाप्रसङ्गस्योक्तत्वात् 'किं च स्यात्' इत्ययुक्तम्, अत आह — इतर इति । उक्ताशयमेव विवरीतुं संज्ञामङ्गीकारयतीत्यर्थः । 'नैष' इत्यत्र हेतुमाह — यदीति । ननु परपदं सर्पिःपदम्, तस्य विन्दुरर्थश्चेत् तत्प्रत्यपिः कर्मप्रवचनीय इति सर्पिष इति षष्ठी न स्यात्, अत आह —

^१ सूत्रस्थानर्थकशब्दान्तरगतमिति भावः ।

^२ अपिशब्दो नास्ति — प.

^३ भाष्ये 'यथा पयः शङ्खे' इत्यत्र 'यथा शङ्खे पयः' इति पूनामुद्रिते पाठः ।

^४ पा. सू. ८. २. ८७.

^१ ननु वृक्षतरु — ऋ.

^२ समः प्रयोगः — अ.

^३ गच्छतीत्यपेक्षया — अ, ऋ.

^४ अप्रतीयमानेति छेदः ।

स्यादित्यादेरिति । 'स्यात्' इत्यस्य विन्दुवाचित्वं कथम्, अत आह — तदयमिति । अवयवे विन्दौ । व्यतिरेके संबन्धे । विन्दुं प्रतीव सर्पिः प्रत्यपि कर्मप्रवचनीयत्वमपेः किं न स्यात्, अत आह — विन्द्विति । क्रियायाः स्यादिति क्रियायाः । प्रश्नानुपपत्तिं शङ्कते — नन्विति । अप्रयुक्त एव संज्ञेत्यत्र संमतिमाह — तदुच्यत इति । पदान्तरस्य विन्दुमात्रादिपदान्तरस्य । उपलक्षणार्थमिति । यस्मिन्नर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तदुपलक्षणार्थमित्यर्थः । उपलक्ष्यमेवाह — यस्मिन्निति । पदार्थे विन्द्वदौ । पदान्तरस्य स्यादित्यादेः । तत्रेति । विन्द्वादिशब्दस्य प्रयोगे चाप्रयोगे चेत्यर्थः । तर्हि गतार्थतया विन्दुशब्दस्याप्रयोगात् कथं द्वितीयापादनम्, अत आह — ततश्चेति । तदा 'तदापि । अप्रयोगस्य संज्ञायामतन्त्रत्वादित्यर्थः । प्रथमेति । अनुक्ते कर्त्रादी 'तृतीयादि, उक्ते प्रथमेति प्रथमा कारकविभक्तिरित्यर्थः । यत्र क्रियापदं न प्रयुज्यते तत्र कथं कारके प्रथमा, अत आह — सर्वत्रेति । 'अस्तिर्भवन्तीपरः' इति न्यायात् । नन्वस्तु प्रथमा कारकविभक्तिः, तथापि क्रियान्वयात् प्राग् विन्दोरपि नान्वये द्वितीययैव भाव्यम्, अत आह — तत्र विन्दोरिति । 'अरुणाधिकरणन्यायेन कारकाणां प्रथमं क्रिययैवान्वय इति भावः ॥

[२, ४६४-४६५]

(रत्नप्रकाशः) 'सर्पिषोऽपि स्यात्' इत्यादावपिशब्दस्य क्रियायोगो नास्ति, षत्वादशनात् । अतः पारिशेष्यात् सर्पिःप्रभृतिभिरेव । तथा च तस्य विन्दुरूपपदार्थकस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सर्पिःशब्दप्रभृतेर्द्वितीया स्यादित्याशयेन पृच्छति — इह कस्मादिति । इतरस्तदाशयमाविष्कर्तुमाह — किं च स्यादिति । शङ्किता स्वाशयमाह — द्वितीया प्रसज्येतेति । सर्पिःशब्दप्रभृतेरिति शेषः । पदार्थशब्दः पदार्थदौर्लभ्यपरः, पदार्थादिषु द्योत्येष्वपि कर्मप्रवचनीय इति सूत्रार्थः । एवं चापेविन्द्वर्थकत्वाभावाच्च सर्पिषा योग इति 'न तत्र द्वितीयाप्रसक्तिरित्याशयेन समाधत्ते — नैष दोष इति । परपदार्था इम इति । पदार्थप्रभृतय इति शेषः । तत्प्रतीति । तदर्थेषु द्योत्येषु विधीयमाना संज्ञा तत्प्रत्येव विहिता भवतीत्याशयेनैवमुक्तम् । अन्येषु वर्तमानं यत्पदं तत्प्रतीत्य-नेकपदाध्याहार'प्रयुक्तो व्यर्थगौरवाश्रयणक्लेशः स्यात् । नन्वस्तु नामेषु द्योत्येष्वित्यादिरेव सूत्रार्थः, तथापि सर्पिःशब्दप्रभृतेर्द्वितीया स्यादेव, तदर्थनिष्ठदौर्लभ्यद्योतकत्वादपेरित्यत आह — अथवेति । यदिति । पदमिति शेषः । नादः प्रयुज्यत इति । तदर्थस्य विन्दोः सर्पिःप्रभृतेर्निष्पन्नया पण्ड्यावयवावयविभावपर्यवसन्नया गम्यमानत्वादिति भावः । ननु यदा संबन्धविशेषस्य स्पष्ट-प्रतिपत्तये विन्दुशब्दः प्रयुज्यते तदा विन्दुशब्दाद् द्वितीया कुतो नेत्याशयेनाह — विन्दोस्तर्हीति । कस्मान्न भवतीति । द्वितीयेति शेषः । समाधत्ते — उपपदविभक्तेरिति । उप समीपे उच्चारितं पदमुपपदम्, तद्योगेन विधीयमाना विभक्तिः उपपदविभक्तिः । कारकविभक्तिरिति । कारके

'प्रदीपे 'विस्पष्टप्रतिपत्तये प्रयुज्यते तदाप्यपि' इत्यत्र 'तदापिः' इत्यन्तर्मट्टपाठ इति प्रतीयते ।

'तृतीयादिके प्रथमेति' इत्यस्ति — अ. 'प्रथमा कारक' इत्यादि 'नन्वस्तु' इत्यन्तं न दृश्यते तत्र ।

'वा. वा. २. ३. १-११.

'अरुणयेति तृतीयाश्रुत्या श्रयान्वयप्रतीतेः प्रथमं

क्रयान्वये सति पश्चात् आरुण्यस्यामूर्तस्य क्रयसाधनत्वानुपपत्त्या स्ववाक्योपात्तकहाय-नीद्रव्यपरिच्छेदकत्वमिति मीमांसा ३. १. ६. अधिकरणे निर्णीतम् ।

'न त्वत्र — प.

'प्रसक्तो व्यर्थ — प.

विधीयमाना विभक्तिः कारकविभक्तिः। प्रथमेति। अमिहिते कर्तरि प्रातिपदिकार्थे विधीय-
मानत्वात् सा कारकविभक्तिरिति भावः॥

अधिरीश्वरे १. ४. ९७.

[२, ४६६]

(उद्घोतनम्) 'यस्मादधिकम्' इत्यत्र वक्ष्यमाणस्यापीदानीं बुद्ध्या परामृष्टत्वाद् भूतनिर्देशोपपत्तिरित्याह — वक्ष्यमाणमिति। यदीति। ईश्वरपदं भावप्रधानम्, यस्येश्वर्यमुच्यते तस्मात् कर्मप्रवचनीययुक्तात् सप्तमीत्यर्थे स्वामिनो निर्देश इति भावः। अनेन यस्य चेश्वरवचनमित्यनेन। अधिकरणत्वमेवाह — ब्रह्मदत्त इति। प्रथमानुपपत्तिरित्येतद्व्याचष्टे — पञ्चाला इति। अन्यथेति। अधिकरणसप्तम्येत्यादिः। अधिः स्व इति। 'अधिरीश्वरे' इत्युक्त इत्यादिः। तस्य प्रयोजनमाह — अधिपञ्चालेष्बिति। तत्राधिकरणसप्तमी न संभवतीत्यर्थः। यदुच्यते यन्नियुज्यते स्वम्। अस्मिन् पक्षे 'यस्य' इत्यनन्वितम्, अत आह — 'यदि चेति। पष्ठ्यां शेषपष्ठ्याम्। ब्रह्मदत्त इति प्रथमैव भवति, न सप्तमीत्याह — 'स्वं' प्रतीतिः॥

[२, ४६६]

(रत्नप्रकाशः) उक्तमिति। वार्तिकस्य पूर्वमेव कृतत्वाद् भूतनिर्देश उपपन्न इति वार्तिकस्य 'यस्मादधिकम्' इति द्वितीयाव्यायस्यसूत्रगतत्वेऽपि न दोषः। 'यस्य चेश्वरवचनम्' इत्यादीनि वार्तिकानि स्वस्थान एव भाष्यकारैर्व्याख्यास्यन्त इति तत्रैव तद्भाष्यं व्याख्यास्याम इति तद्वार्तिकव्याख्यानमुपेक्षितम्। सूत्रेऽत्रेश्वरशब्दः स्वस्वामिभावसंबन्धपरो ज्ञेय इत्यत्र तद्वार्तिकस्मारणस्य तात्पर्यं ज्ञेयम्॥

लः परस्मैपदम् १. ४. ९९.

[२, ४६६-४६७]

(उद्घोतनम्) 'लः' इति प्रथमाबहुवचनत्वे तिवादीनां स्थानिवद्भावेन संज्ञासिद्धावपि 'तडानौ' इत्यनेनान्वयः स्यात्। लकारस्य संज्ञित्वे किंनोरपि परस्मैपदसंज्ञा स्यात्, 'किंनौ

भट्टपाठ इति भाति।

१ पा. सू. २. ३. ९.

१ पा. सू. २. ३. ९.

१ प्रथमानुपपत्तिरित्येतत् — अ.

१ अनन्तरसूत्रस्थेनेत्यादिः।

१ यदि चेति — अ, ऋ.

१ संज्ञित्वेऽपि तडानोरपि — अ.

१ प्रदीपे 'स्वं च प्रति' इत्यत्र 'स्वं प्रति' इत्यन्न-

१ पा. सू. ३. २. ७१.

लिट् च' इति वचनात् । तथा च 'देङ्घात्रादिभ्यो न स्यातामित्यभिप्रेत्याह — ल 'इत्यादे-
शापेक्षयेति । स्थानपठ्योपस्थितादेशः संज्ञीत्यर्थः । ननु स्थानपठ्या लादेश एव संज्ञालाभात्
किं वचनेन, अत आह — लस्येत्यत्रेति । तथा चात्र ल इति न वक्तव्यमिति लाघवमपि भव-
तीति भावः । पुरुषसंज्ञाः प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाः । ज्ञापकादपि बाधिता परस्मैपदसंज्ञा कथं
स्यात्, अत आह — 'अस्माल्लिङ्गादिति । ननु तत्र करणालाघवम्, ज्ञापकं च नापेक्षितम्,
अत आह — आत्मनेपदेति । सामान्येति । तिङ्मात्रमपेक्ष्य पुरुषसंज्ञानां संज्ञान्तरसमावेशं
ज्ञापयतीत्यर्थः । अन्यथा सामान्यज्ञापकत्वानङ्गीकारे । सावकाशाः परस्मैपदेषु ॥

[२, ४६६-४६७]

(रत्नप्रकाशः) लादेश इति । 'लस्य' इत्यत्र 'परस्मैपदम्' इति सूत्रं कर्तव्यमिति भावः ।
किं कारणमिति । अत्र न कर्तव्यम्, तत्र कर्तव्यमित्यत्रेति शेषः । उत्तरमाह — पुरुषबाधित-
त्वादिति । पुरुषेण पुरुषसंज्ञया बाधितत्वादित्यर्थः । पुरुषाबाधकत्वस्येति । पुरुषसंज्ञाया अबाध-
कत्वस्येत्यर्थः । अत्र परस्मैपदसंज्ञाविधानादात्मनेपदसंज्ञया परस्मैपदसंज्ञा बाध्यते ॥

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः १. ४. १०१.

[२, ४६८-४६९]

(उद्घोषितम्) वचनावश्यकतामाह — तिङामिति । ननु तथापि तिङ इति 'सामान्योक्ते-
वैषम्यं तदवस्थम्, अत आह — आत्मनेपदेति । 'शोवलीवदेन्यायेन तिङ इति परस्मैपदमात्र-
परमित्यर्थः । 'एकेन सूत्रेण । द्वितीयेन 'आत्मनेपदानि च त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः'
इत्यनेन । ननु यथा वैषम्यस्थले प्रत्यादित्रयस्यैकैकस्य लक्षणादिचतुष्टयसंबन्धस्तथात्रैकैकत्रिकस्य
संज्ञात्रयसंबन्धप्रसङ्ग इति वक्तव्यम्, तन्न संभवति, एकस्यानेकसंज्ञावैयर्थ्यात्, अतो व्यवस्थया
संज्ञात्रयसंबन्धः स्यात्, अत आह — यद्यपीति । न त्विति । प्रथमत्रिकस्य 'प्रथमा, द्वितीयस्य
द्वितीयेत्येवं 'व्यवस्था न सिद्ध्येदित्यर्थः । ननु 'लिङ्गद्रव्याधिकरणन्यायेन प्रथमस्य प्रथमा भवि-

'देङ्घातोर्लित्त्वेनात्मनेपदोक्त्या, धात्रो जित्वेन
स्वरितजित इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले
आत्मनेपदोक्त्या च किकिनोः परस्मैपद-
संज्ञकत्वे तौ न स्यातामित्याशयः स्यादिति
भाति ।

'प्रदीपे 'ल इत्यादेशापेक्षा' इत्यत्र 'ल इत्या-
देशापेक्षया' इत्यन्नमट्टपाठ इति भाति ।

'ज्ञापकादपि कथं स्यादित्यन्वयः ॥ ज्ञापका-
दबाधिता — ऋ.

'प्रदीपे 'अस्मादेव लिङ्गात्' इत्यत्र 'अस्मा-
ल्लिङ्गात्' इत्येवकाररहितः पाठोऽन्नमट्टस्येति

भाति ।

^५ पा. सू. ३. ४. ७७.

^६ सामान्योक्ते वैषम्यं — अ.

^७ लौ. न्या. प्रथमभागे पृष्ठम् २५.

^८ पदमात्रमित्यर्थः — ऋ.

^९ अनेन — ऋ.

^{१०} संज्ञेति विशेष्यं बोध्यम् ।

^{११} व्यवस्थासिद्धेरित्यर्थः — अ.

^{१२} 'अ, ऋ' मातृकयोर्द्वयोरपि 'लिङ्गद्रव्याधि-
करणन्यायेन' इत्येवोपलभ्यते । 'लिङ्गद्रव्याधि-
करणन्यायेन' इति स्यादिति भाति ।

प्यति द्वितीयस्य द्वितीयेति किं वचनेन, अत आह — अत्र सूत्र इति । एकशेषसूत्रप्रत्याख्यानात् कथम् 'एकशेषनिर्देशात्' इत्युक्तम्, अत आह — आकृतौति । ननु कृतैकशेषाणां द्वन्द्वे 'सिवादि-त्रयस्य प्रथमत्वमेव, न मध्यमत्वमिति कथं 'प्रथममध्यमयोः' इत्युच्यते, अत आह — प्रसिद्धिमिति । लोके सिवादिक्रिकस्य मध्यमत्वं सिवादिक्रिक उत्तमत्वं च प्रसिद्धमित्यर्थः । विनिगमकमाह — व्याख्यानादिति । एकशेष इति । शक्तयश्च किटकानि चेति कृतैकशेषद्वन्द्वः । बहुत्वे बहु-वचनेन भाव्यम्, अत आह — बहुशब्द इति । समाहारेऽपि शक्तिश्च किटकं च शक्तिकिटकम् । तेषां बहुत्वविवक्षायां 'शक्तिकिटकानि' इति भवति । 'लोकतः' इत्यस्य वैदिकेन 'विहव्यस्य' इत्यनेनान्वयात् ततः पृथक्कृत्य व्याचष्टे — यथेति ॥

[२, ४६८-४६९]

(रत्नप्रकाशः) आत्मनेपदानां चेति । एतावदेव वचनम् । 'तिङ्स्त्रीणि त्रीणि' इत्यादि-सूत्रं संपूर्णमनेन संबध्यते । तेनानेन वाक्येनात्मनेपदसंज्ञकत्रिकाणां प्रथमादिसंज्ञासु विहितसु यथाश्रुतसूत्रं परस्मैपदसंज्ञकत्रिकाणां तत्संज्ञाविधायकं संपद्यत इति यथासंख्यं संज्ञा व्यवस्थिता भवन्तीति भावः । आनुपूर्व्यवचनं चेति । 'त्रीणि त्रीणि' इति वीप्सया सर्वेषां त्रिकाणामुपस्थि-तावपि येनानुपूर्व्येण 'तिप्तस्झि' इति सूत्रे तानि त्रिकाणि निर्दिष्टानि तेनानुपूर्व्येणोपस्थितौ माना-भावादानुपूर्व्यवचनं तेनानुपूर्व्येणोपस्थित्यर्थं कर्तव्यमिति भावः । अक्रियमाणे हीति । आनुपूर्-व्यवचन इति शेषः । वस्तुतस्तवानुपूर्व्यवचनं व्यर्थम्, 'तिङ्' इत्यनेन पदेनानुपूर्व्येणोपस्थितौ त्रिकाणां विशेषणादेवानुपूर्व्यलाभात् । तदेतदभिप्रेत्य भगवानाह — न बैकशेषनिर्देशादिति । एतेन 'आकृत्यभिधानाश्रयेण प्रत्याख्यातं सूत्रं शास्त्रप्रक्रियासंपत्त्यर्थमेव संपद्यते' इति कैयटो निर-स्तः । शास्त्रप्रक्रियाया अपि तेन सूत्रेण विना सिद्धः । न हि तत् सूत्रं विना प्रकृते एकशेषो न भवति, तत्सूत्रे सत्येव भवतीत्यत्र किञ्चिन्मानमस्ति । किं पुनरत्र न्याय्यमिति । अनयोः पक्षयोः कः पक्षो न्याययुक्त इत्यर्थः । उभयमिति । द्वन्द्वैकशेषशास्त्रयोरुभयसाधारणत्वादिति भावः । 'बहु शक्तिकिटकमिति । संख्यावचनस्य बहुशब्दस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वाद् वैपुल्य-वचनोऽत्र बहुशब्दः । शक्तयश्च किटकानि च समाहृतानीति कृतैकशेषाणां 'जातिप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावश्च । बहूनीति । संख्यावचनोऽत्र बहुशब्दः । शक्तिकिटकानीति । शक्तयश्च किटकानि च समाहृतानि शक्तिकिटकम्, शक्तिकिटकं च शक्तिकिटकं च शक्तिकिटकं च

'लिङ्गक्रमसमाख्यानात् काम्ययुक्तं समाप्ता-तम्' मीमांसासूत्रम् ३. २. १९. तृतीया-ध्यायद्वितीयपादसप्तमाधिकरणे ऐन्द्राग्नादि-काम्येष्टयः तत्काण्डे क्रमेणाभ्यास्यन्ते । मन्त्र-काण्डे 'इन्द्राग्नी रोचना' इत्यादियाज्यानु-वाक्याश्च क्रमेण समाप्ताः । काम्य-याज्यानुवाक्याकाण्डमिति समाख्यया तयोः परस्परं संबन्धेऽवगते क्रमप्रमाणेन प्रथमाया-मिष्टौ प्रथमपठिते याज्यानुवाक्ये इत्यादि-व्यवस्था क्रियते । क्रमसमाख्यापेक्षया प्रबलेन

लिङ्गप्रमाणेन काम्यायां नित्यायां चैन्द्राग्ने-ष्टौ तयोर्याज्यानुवाक्ययोर्विनियोगः स्या-दिति पूर्वपक्षे क्रमसमाख्ययोरुपजीव्यत्वाच्च लिङ्गेन बाधः सुवच इति सिद्धान्तः कृतः । तदत्राभिसंहितं स्यादिति भाति । पाठश्च निरीक्ष्यः ।

१ तिवादि — अ.

२ पा. सू. ३. ४. ७८.

३ संप्रत्ययार्थमेव — प, फ.

४ पा. सू. २. ४. ६.

शक्तिकटकानीत्येवं कृतद्वन्द्वानामयमेकशेषः। लोकत इति। 'विहव्यस्य' इत्यादिवचनस्या-
लौकिकत्वेऽप्यानुपूर्व्येण तदनुष्ठानं लौकिकमित्युपपन्नमिदम्। एतेन "यथा पङ्क्तिस्थेषु ब्राह्मणेषु
'द्वौ द्वौ ब्राह्मणावानय' इत्युक्ते आनुपूर्व्येणानयनं भवति, न तु व्युत्क्रमेण। तथेहापि भविष्य-
तीत्यर्थः" इति कैयटो निरस्तः। तदुक्तदृष्टान्ते व्युत्क्रमस्यापि संभवेन 'लोकत एतत् सिद्धम्'
इत्यस्य भगवदुक्तार्थकत्वस्यैव युक्तत्वात्। विहव्यस्येति। विहव्यः सूक्तविशेषः॥

विभक्तिश्च १. ४. १०४.

[२, ४७०-४७१]

(उद्घोतनम्) अनुवृत्त्यननुवृत्त्योर्निमित्तं सर्वसाधारणमाह — सतीति। स्वरितत्वेऽनुवृत्तिः,
तदभावेऽनुवृत्तिरित्यननुवृत्तावपि स्वरितत्वस्य प्रतियोगित्वेन निमित्तकोटी प्रवेशात् 'स्वरितत्व-
प्रतिबद्धे' इत्युभयोर्विशेषणम्। संदेहबीजमाह — लिङ्गंति। अनुवृत्तौ 'प्रथमयोः' लिङ्गम्,
निवृत्तौ 'अष्टन आ विभक्तौ' इति। ननु 'प्रथमयोः' इत्यस्य प्रथमविभक्त्योरित्यर्थः। तत्र
स्वादित्रिकस्यामादित्रिकस्य च ग्रहणं स्यात्, अत आह — 'प्रत्येकमिति। अवयव इति। उप-
चारादित्यर्थः। विशेषणमिति। प्रथमयोरजाद्योः परतः पूर्वसवर्णदीर्घ इति सूत्रार्थः। भाष्ये
'अजादीनाम्' इति निर्धारणसप्तमीलब्धार्थानुवाद इत्याह — निर्धारणमिति। गोशब्दस्य पुमर्थत्व-
द्योतनाय 'एतान्' इत्युक्तम्। भाष्ये अयवेति। लाघवात् स्फुटप्रतिपत्तेश्च। तथा च 'प्रथ-
मयोः' इति ग्रहणबलात् त्रिकद्वयग्रहणनिश्चय इति भावः॥

[२, ४७०-४७१]

(रत्नप्रकाशः) आत्वं न प्राप्नोतीति। 'त्रीणि त्रीणि' इत्यस्यानुवृत्तौ विभक्तिसंज्ञाया एकै-
कस्मिन् त्रिके पर्यवसानादष्टनश्च युगपत् त्रिकपरत्वाभावादिति भावः। प्रत्यययोरेवेति। वि-
भक्तिसंज्ञायाः स्वादिषु प्रत्येकं प्रवृत्तौ प्रथमादिसंज्ञापि प्रत्येकं तेषु स्यादिति 'प्रथमयोः' इति द्वि-
यचनान्तेन स्वाद्योरेव प्रत्यययोर्ग्रहणं स्यादिति मन्यते। यचनादिति। आत्वविधायकवचनसाम-
र्थ्याद्विभक्तिशब्दस्तदवयवबलक्षकस्तत्राश्रीयत इति भावः। न चाजादी इति। प्रथमयोः स्वाद्यो-
रजादित्वविशेषणसंभवात् प्रथमाशब्दस्तत्र प्रथमद्वितीयत्रिकपर आश्रयिष्यत इति भावः। ननु
स दोषस्तदवस्थः, प्रथमत्रिकस्याजादित्वाभावात्। यद्युच्येत — 'प्रथमयोरचि परे' इति विशेषण-
विगोप्यभावपरित्यागप्रयत्नात् दोष इति। तर्हि प्रथमाशब्दस्य त्रिकपरत्वे मानाभावेन संभवति
गामानाधिकरण्ये वैमधिकरण्यमानीचित्वेन चाजाद्योरेव प्राथम्येन विशेषणमुचितम्। तथा चानिष्ट-
प्रगल्भ एवेत्यागमेनाह — ननु चेवमिति। अचीत्यनेन निर्धारणमप्यन्तेन प्रथमयोर्विशेषणसंभ-
वात् तदाश्रयणंऽपि दोष एवेत्याह — अजादीनां वेति। तदेवं प्रकारद्वयेनौजसोरेव परतः पूर्व-

^१ पा. मू. ६. १. १०२.

^२ पा. मू. ७. २. ८४.

^३ पा. मू. ६. १. १०२.

^४ प्रत्येकमिति — अ, मू.

^५ पा. मू. ६. १. १०२.

^६ पा. मू. ६. १. १०२.

^७ यथाश्रमं गन्धस्य व्यभिचारस्य चानायादिति
भावः।

सवर्णदीर्घः स्यात्, न त्वमौट्छस्विन्त्यापादितं भवति । समाधत्ते — यत्तर्हीति । 'प्रथमयोः' इत्यस्य त्रिकद्वयपरत्वे सत्येव 'तस्मात्' इत्यनेन तत्र पूर्वसवर्णदीर्घपरामर्श उपपन्न इति भावः । ननु 'अकः सवर्णे' इति सवर्णदीर्घ एव तेन परामृश्यताम्, तावतापि 'गाः पश्य' इत्यत्र नत्ववारणेन 'एतान् गाः पश्य' इत्यत्र नत्वनिवृत्त्यर्थं 'तस्माद्'ग्रहणमिति कैयटोक्तप्रयोजनस्यापि सिद्धेः । तथा चोक्तज्ञापकमयुक्तमित्यस्वरसादाह — अथवेति । वचनग्रहणमेव कुर्यादिति । लाघवाय स्पष्टप्रतिपत्तये चेति शेषः । एतद्भाष्यमूलकतैव प्रथमादयः सप्तमीत्यन्ताः स्वौजसादीनां सप्तानां त्रिकाणां संज्ञेति व्यवहारस्य संभवतीति तद्वचवहारविरोधोऽस्य विचारस्य नापाद्यः ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः १. ४. १०५.

अस्मद्युत्तमः १. ४. १०७. शेषे प्रथमः १. ४. १०८.

[२, ४७१-४७८]

(उद्घोतनम्) ननु कोट्यन्तराभावेन 'सामान्येन विहितानां नियमार्थमिति निश्चयात् प्रश्ना-
योगः, अत आह — किमिति । लादेशेति । 'तिप्त्स' इत्यनेन 'ततश्च लस्य स्थाने तिवा-
दयो युष्मद्युपपदे मध्यमसंज्ञका लादेशाः, अस्मद्युत्तमसंज्ञकाः, शेषे प्रथमसंज्ञका इत्येवं विध्यर्थत्व-
मित्यर्थः । अथेति । भिन्नवाक्यतयेत्यर्थः । विधिनियमयोर्विधेरेव ज्यायस्त्वात् कथं नियम
उक्तः, अत आह — तत्रेति । मध्यमादिसंज्ञयादेशविधानम्, तदनन्तरं च संज्ञिप्रतीत्या संज्ञा-
ज्ञानमितीतरेतराश्रय इत्यर्थः । संशयानुपपत्तिं शङ्कते — नन्वेति । समुदायस्य 'त्वं करोषि'
इत्यादिरूपस्य । ननूपपदनियमात् त्वं कर्तव्यादौ तृजादिनं स्यात्, अत आह — तुल्येति । पुरुष-
त्वेनेत्यादिः । प्रत्ययत्वेन सामान्यनियमेषु न दोष इत्याह — तृजादीति । 'उपपदत्रयव्यतिरेकेण
प्रयोगाभावाच्चिन्त्यं वाचित्वा तृजादयो 'भविष्यन्तीति भावः । शेष इत्यनुक्तावपीष्टसिद्धिमुप-
पादयति — युष्मदीति । सिद्धे प्रथम इति । वचनं विनापीत्यर्थः । शेषे त्रयाणां विकल्पेन
प्राप्ती नियमार्थमेतत् संपद्यत इति भावः । यथेति । 'समे दर्शपूर्णमासस्यां यजेत' इति वचनं
विनापि प्रधानविधिवलात् समासमदेशयोर्विकल्पेन प्राप्ती समनियमार्थं तद्वचनमिति 'कर्तृदेश-
कालानामचोदनं प्रयोगे नित्यसमवायात्' इति 'चतुर्थाधिकरणे निर्णीतम्, तद्वचनापीत्यर्थः । प्रथम-
प्रतिषेधवचनं नियमद्वयेऽपीत्याह — 'उभययापीति । युष्मदस्मदोः सत्त्वे कथं शेषत्वम्, अत आह
— यत्रेति । स एव येन प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तं स एव, न तु सिद्धान्तवादी, 'सिद्धं तु'
इत्यनेनापि प्रकारान्तरेण वक्तव्यत्वस्यैव प्रतिपादनादित्यर्थः । 'त्वं च देवदत्तश्च' इत्यादिसमु-
दायस्य युष्मदस्मत्त्वाभावात् कथं प्रतिषेधसिद्धिः, अत आह — यत्रेति । वक्तव्यस्य समाधानं

* भवन्तीति — अ.

* भीमांशामूयम् ४. २. २३.

* भीमांशानुवृत्त्यापद्वितीयपादनवमाधिकरण
इत्यर्थः ।

* प्रदीपे 'उभयथा नियम इत्यर्थः' इत्यत्र
'उभयपक्षाणि नियम इत्यर्थः' इत्यपेक्षानुपाद
इति भाति ।

१ पा. सू. ६. १. १०२.

२ पा. सू. ६. १. १०३.

३ पा. सू. ६. १. १०१.

* सामान्यविहितानां — अ.

* पा. सू. ३. ४. ७८.

* युष्मदस्मच्छेषत्वमित्यर्थः ।

पश्चाद् भविष्यति, मध्ये विचारान्तरमारभ्यते — भाष्ये युष्मदीत्यादिना । न वक्तव्य इति निषेधात् 'चोदकः' इत्युक्तम् । 'यत्तावत्' इत्यादिनास्य 'दूष्यत्वात्' 'आचार्यदेशीयः' इत्युक्तम् । आवां पचाव इति । 'त्वं चाहं च पचावः' इति न भवति, किं तु 'आवां पचावः' इत्येव भवतीत्यर्थः । नन्विति । पक्षे 'आवां पचथः' इति प्रयोगनिरासाय विप्रतिषेध एवाश्रयणीय इत्यर्थः । अप्रयुज्यमानेऽपीति । 'स्थानिन्यपि' इति वचनात् । अत्राहुरिति । 'युष्मदर्थोऽत्रा-
प्राधान्येन विवक्षित इति भावः । न च यदा आरोपाभावस्तदातिप्रसङ्गः इति वाच्यम्, प्रयोगा-
नुरोधेनारोपस्यैवाश्रयणीयत्वात् । एकशेषाभावस्यलमेवाह — त्वं चेति । तदधिकरणयोः
तौ युष्मदस्मदर्थवधिकरणे ययोः क्रिययोः, क्रियायाः कारकाश्रितत्वात् कारकं क्रियाधिकरणम् ।
उत्तरक्रियायामनेकशेषभावस्य 'पृथक्त्वस्य' द्रव्यपृथक्त्वमनुमापकमित्येतदुपपादयति — यथेति ।
'तदधिकरणानां चैकशेषः' इत्यत्रैकशेषपदं व्याचष्टे — एकशेषेति । एकेनानेकामिधानमेकशेष-
फलम् । 'संप्रयुज्यावहे' इति मध्यमोत्तमयोर्मुख्य एवैकशेषोऽस्तु, अत आह — न त्विति ।
मित्रार्थत्वात् 'वक्रदण्डै' इतिवद्विरूपैकशेषोऽपि नास्तीत्यर्थः । मुख्यैकशेषाङ्गीकारे 'प्रथममध्यमो-
त्तमानां परं शिष्यते' इति वचनं कर्तव्यमित्याह — वाचनिक इति । एकशेषः अङ्गीकार्य इति
शेषः । तर्हि वाचनिक एवास्तु, अत आह — एवं हीति । वाचनिक उत्तमशेषेऽङ्गीकृते तत
एव मध्यमनिवृत्तस्तदर्थं प्रतिषेधो न वक्तव्य इत्याचार्यदेशीयमतमेव सिध्येत्, नाचार्यमतम्, तेन
विप्रतिषेधाङ्गीकारादिति तात्पर्यम् । एवं मुख्यैकशेषं दूषयित्वा विप्रतिषेधं समर्थयते — तस्मा-
दिति । एक एवेति । 'पचावः' इत्युक्ते 'त्वं चाहं च' इति प्रतीतिरेकशेषवादिनापि लोकादेवाङ्गीकार्या,
'विमक्तेरवाचकत्वादिति भावः । पुरुषेति । 'पचथः, पचावः' इति प्रयोगद्वयप्रसङ्गे सति मध्यम-
निवृत्त्यै विप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । नन्वेकैकस्यैव मञ्जनादिकर्मत्वात् कथं 'मज्यन्ताम्' इत्या-
दिवहुवचनम्, अत आह — तत्रावयवेति । विभीतकाक्षकर्मकमक्षणक्रियाया अक्षत्रयेऽप्यारोपात्
'मध्यन्ताम्' इति बहुवचनम्, 'एवमितरयोरपीत्यर्थः । अनुमानमङ्गस्य प्रकृतोपयोगमाह — यथेति ।
उपयुक्तावन्य इति । उपयुक्ताभावविशिष्ट इत्यर्थः । युष्मदस्मदोरिति । 'सतोस्तपोस्तदभाव-
वैशिष्ट्यं न संभवतीत्यर्थः । 'यथोपयुक्ताभावविशिष्टः शेषशब्दार्थः 'नैवमुपयुक्तान्याभावविशिष्टो
युष्मदस्मदर्थः, तत् कथमन्यस्मिन् सति युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमयोरभावदोषोद्यते, अत
आह — इतर इति । एतत्सामर्थ्यं शेषशब्दसामर्थ्यं युष्मदस्मच्छब्दसामर्थ्यं वा । इतरः आचार्यः ।
तत्संनिधौ युष्मदस्मत्संनिधौ, तदभाववैशिष्ट्याभावादित्यर्थः । 'शेषशब्दार्थमिति । उपयुक्ता-
भावविशिष्टरूपम् । एतत् शेषशब्दार्थस्वरूपम् । उपेक्ष्येति । 'प्रथम उत्सर्गः' इत्यत्र शेषशब्दं
यिनापि समाधास्यमानत्वात् तत्रोपेक्षा । तत्सत्त्वे तु स्योक्तार्थे नातिप्रसङ्ग इति भावः । उपो-
च्चारणे कुतो न शेषत्वम्, अत आह — युष्मदस्मदोरिति । देवदत्तश्चेति । देवदत्तमात्र-
मित्यर्थः । तदेव व्यनक्ति — न हीति । तत्स्यैव देवदत्तस्यैव । अनेकशेषे एकशेषाभावपक्षे ।

५ 'वक्तेरवाचकत्वादिति — ऋ.

१ दूषितत्वात् — ऋ.

२ युष्मदर्थोऽत्र प्राधान्येन — ऋ.

३ तदापि प्रसङ्ग इति — अ.

४ स्थानमाह — अ.

५ 'प्रतिषेधो' इति नास्ति — अ.

६ अनेकशेषभावस्यैवैकशेषस्य विवरणं पृथक्त्वस्येति ।

७ 'संप्रयुज्यावहे' इति वाच्यमित्याह — ऋ.

१ 'एवमितरयोरपि सिध्यतीत्यर्थः — अ.

२ 'तदा तयोः — अ.

३ 'यथोपयुक्ताभाव — अ, ऋ.

४ 'नैवमुपयुक्तान्याभाव — अ, ऋ.

५ 'पदयोर्भावदोषोद्यते — अ.

६ 'प्रदीपे 'नेपपदार्थमविद्वान्' इत्यत्र 'नेप-
पदार्थमविद्वान्' इत्यत्रमट्टपाठ इति नाति ।

अप्रयुज्यमान इति । 'शेषे प्रथमः' इत्यत्रापि स्थानिन्यपीत्यनुवर्तते । भाष्ये यदा भवत इति । 'अहं च भवांश्च पचामि पचति' इत्यत्र 'त्यदादीनां यत् परम्' इति भवच्छब्दशेषे 'भवन्तौ पचतः' इति प्राप्नोतीत्यर्थः । पूर्वदोषस्य दुरुद्धरत्वाद् दोषान्तराभिधानं किमर्थम्, अत आह — एतदिति । लब्धेच्छः लब्धोत्साहः । 'युष्मदि साधने' इत्याचार्यसमाधानम्, इदं त्वाचार्यदेशीयस्येत्याह — आचार्यदेशीय इति । 'विशेष्यासंनिधानात् कथं तदन्तविधिः', अत आह — युष्मदिति । शोभन-स्त्वमित्यर्थे तु भवितव्यमेव, अत आह — त्वामिति । "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इत्यनेन । कालान्तरप्रसिद्धगुणराहित्यदशायां युष्मदर्थक एव त्वत्कल्पशब्दो विवक्षितः, अर्थान्तरवृत्तित्वे मध्य-मानङ्गीकारेणाव्याप्त्ययोगादित्याह — ईषदिति । 'युष्मदि साधने' इति कथं लभ्यते, अत आह — समानाधिकरण इति । 'लः कर्मणि' इति कारके लकारविधानादित्यर्थः । युष्मद[स्मद]र्थस्येति । युष्मदस्मदर्थसाधनकत्वाभावस्य शेषशब्दार्थत्वादित्यर्थः । ननु. 'शेषे' इत्युक्तौ कथमुत्सर्गः, अत आह — प्रथम इति । 'व्यामिश्रिते त्वं च देवदत्तश्च पचथः, अहं च देवदत्तश्च पचावः' इत्यत्र । ननु प्रकृतिविकृत्योर्भेदाद् विकृतेः प्रधानत्वान्मध्यमेनैव भाव्यमिति प्रश्नायोगः, अत आह — प्रकृतीति । ननु प्रकृतेरेव कर्तृत्वे कथं मध्यमोक्तमयोः प्राप्तिः, अत आह — यथेति । तद्धर्मः युष्मदस्मदर्थः । समाचारात् समाचरणात् । शिष्टमिति । 'कथं तर्हि' इत्यादिभाष्यमित्यर्थः । शब्दाश्रये चेति । यद्यपि प्रातिपदिकाद्विभक्त्युत्पत्तौ वृद्धयात्वे, प्रातिपदिकं चार्थवत्, तथा च तयोरप्यर्थान्नपेक्षणात्, तथापि मुख्यार्थानपेक्षणात् 'शब्दाश्रये' इत्युक्तम् । 'गौणप्रतियोगि मुख्य-त्वम्, पदान्तरेणान्वये सति 'गौणत्वज्ञानम्, तदन्वयात् पूर्वं प्रातिपदिकावस्थायां प्रतीतमर्थमात्र-माश्रित्य विभक्तिरुत्पद्यते, न तु 'मुख्यत्वविशिष्टार्थम् । तथा च मुख्यार्थानपेक्षणात् 'शब्दाश्रये' इत्युक्तम्, न त्वर्थमात्रमनपेक्ष्य । अधिकमत्र तत्रत्योद्द्योतनेऽनुसंधेयम् । 'भवतः शेषे प्रथमः प्राप्नोति' इत्यस्य भाष्ये समाधानं नोक्तम्, तत्र कथं प्रयोगः कार्यः, अत आह — यदुक्तमिति । सांप्रदायिकसंनिवेशात्प्राक्करणमसहमान आह — पूर्वैति । "त्यदादीनि" इति सूत्रस्यमिदं वार्ति-कम् । स च यश्च ताविति पूर्वस्यापि शेषदर्शनात् परस्यैव शेष इति नियमः । एवं च 'अहं च भवांश्च' इत्यत्रास्मद एव शेषः, न भवत इति न प्रथमप्रसङ्ग इति भावः ॥

[२, ४७१-४७८]

(रत्नप्रकाशः) 'युष्मदस्मच्छेष' इति पुरुषविधिप्रकरणप्रयोजनकथनपरं वार्तिकमवतारयति — किमर्थं पुनरिदमिति । चतुस्सूत्रात्मकं प्रकरणमिति शेषः । एतेन 'किं लादेशविधानवाक्ये-नैकवाक्यत्वाद्विषयमिदम्, अथ विहितेषु लादेशेषु नियमार्थमिति प्रश्नः' इति कैयटो निरस्तः । लादेशविधिना सहास्य प्रकरणस्य पदेनैकवाक्यताकोटेरुत्पापकामावेन तादृशसंशयासंभवात् । नियम-विधिमात्रविषयस्य नियमस्वरूपजिज्ञासया क्रियमाणस्यैव प्रश्नस्याशान्नुचितत्वात् । तथैव तदामाय-

^१ महामायम् १. २. ७२. अत्रायानुवादः ।

^२ मध्यम इत्याद्याचार्यसमाधानादिदम् — अ.

^३ विशेष्यासंनिधी न तदन्त — ऋ.

^४ २. २. १८ सूत्रे महामाय्ये सौतग्यातिकम् ।

^५ पा. नू. ३. ४. ६९.

^१ प्रदीपे 'व्यामिश्रेऽपि विषये' इत्यत्र 'व्या-मिश्रितेऽपि विषये' इत्यत्रमट्टपाठ इति भाति ।

^२ गौणप्रयोगे — ऋ; गौणप्रतियोगे — अ.

^३ गौणार्थज्ञानम् — ऋ.

^४ मुख्यत्वे विशिष्टार्थम् — अ.

^५ पा. नू. १. २. ७२.

स्य तेनैव 'अथैतस्मिन्' इत्यादिना प्रकटयिष्यमाणत्वाच्च । युष्मदिति । अनेन 'प्रहासे च' इत्यादिसूत्रस्यापि संग्रहः । तत्रापि 'युष्मद्युपपदे' इत्यादेरनुवर्तनात् । किमयमिति । नियम-विधीनां विधिमुखप्रवृत्तिपक्षे वचनव्यक्तेरुभयसाधारण्यान्निषेधमुखप्रवृत्तिपक्षेऽध्याह्नियमाणस्यैवकार-स्योपपदवाचकात् पुरुषवाचकाद्वा परत्वेन योजयितुं शक्यत्वात् प्रश्नः । एतेन 'ननु प्रत्ययस्य प्राधान्यात् तन्नियम एव युक्तः । नैप दोषः, समुदायस्य संस्क्रियमाणत्वात् प्राधान्यम् । तदङ्गत्वात् प्रत्ययोपपदयोर्द्वयोरप्यप्राधान्यमित्युभयोरपि नियम आशङ्क्यते' इति कैयटो निरस्तः । 'प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः' इति न्यायस्य प्रकृतेऽनवतारेण प्रधानत्वाश्रयाशङ्काया अकिञ्चित्करत्वात् । कथंचित् तन्नचायस्याय प्रवृत्तावपि प्रधानस्य संग्रहीतमुचितत्वेन नियमस्या-प्रधानविषयत्वौचित्यात् । अत एव समाधानस्याप्युक्तत्वाच्च । मध्यम एवेति । नियमस्य तुल्यजातीयनिवर्तकत्वात् प्रथमोक्तमसंबन्ध एवोपपदस्य नियम्यते । तेन तृजादिप्रवृत्ती न काप्य-नुपपत्तिः । तृजादिविधिसामर्थ्यादपि तेषां निवार्यता न । यत्र प्रथमद्वयाप्रथमश्चेति । शेष एव तौ प्राप्नुत इति शेषग्रहणं व्यर्थमिति भावः । द्विविधेऽपि नियमेऽतिप्रसङ्गमाह — तत्रेति । युष्मदस्मदन्येति । युष्मदस्मदन्यतरसहिते तदन्यस्मिन् सतीत्यर्थः । प्रथमप्रतिषेध इति । पर-त्वात् प्राप्नोतीति भावः । केवले युष्मद्यस्मदि शेषे च त्रयाणां हि सावकाशात् भवति । एतेन 'यत्र त्वन्यसहिते युष्मदस्मदी स्तस्तत्र समुदायस्य युष्मदस्मदग्रहणेनाग्रहणाच्छेपत्वमेवेति 'प्रथम एव प्राप्नोति' इति कैयटो निरस्तः । 'त्वं च देवदत्तश्च, अहं च देवदत्तश्च' इति पदचतुष्टय-स्योपपदत्वामावेन तदाश्रयेण कस्यापि पुरुषस्याप्रसक्तेः । अन्यथा 'युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिषेधेन' इत्युत्तरवातिकविरोधाच्च । यदप्युक्तं तेनैव 'सिद्धं त्विति । यत्र शेषे युष्मदस्मदी स्तस्तत्र शेषे प्रथमो नेति वक्तव्यमित्यर्थः' इति । तदपि न, 'युष्मदस्मदोर्न' इति यथाश्रुत-भाष्यवचनेनैवाभिमतसिद्ध्या तस्य क्लिष्टतया व्याख्याने मानप्रयोजनयोरभावात् । अतिप्रसङ्गं दोषमभ्युपगम्य वचनान्तराश्रयेण तं परिहरति — सिद्धं त्विति । ननु यत्र युष्मदस्मदोरुभयो-रपपदत्वं तत्र कः पुरुषः स्यादित्यत आह — युष्मदि मध्यमादिति । न्यायसिद्धं विप्रतिषेधम-विद्वान् कश्चिदाह — स तर्हीति । 'यक्षानुरूपबलिन्यायेनाह — न वक्तव्य इति । प्रकारा-न्तरेणापि समाधानं भवतीति भावः । अस्मदः शेष इति । तथा च 'आवां पचावः' इत्यस्म-द्युत्तम एव प्राप्नोति, न तु युष्मदि मध्यम इति भावः । एवं च 'त्वं च देवदत्तश्च पचयः, अहं च देवदत्तश्च पचावः' इत्यत्रापि युष्मदस्मदोः शेषात् 'युवां पचयः, आवां पचावः' इति मध्यमोत्तमावेव भविष्यत इति 'युष्मदस्मदोर्न' इति प्रथमनिषेधोऽपि न कर्तव्य इति फलितम् । ननु भवतु नामकशेषे सति न्यायसिद्धा पुरुषव्यवस्था । यदा तु सहविवक्षामावे एकशेषो न भवति, तदा तु विप्रतिषेध एवाश्रयणीय इत्यागयेनाह — अनेकशेषभावाय त्विति । तथा च 'युष्मदस्मदोर्न' इति वचनमपि कर्तव्यमिति फलितम् । आचार्यदेशीयः कश्चिदाह — न वेति । युष्मदस्मदधिकरणानामपीति । युष्मदस्मत्समानाधिकरणानां तिङन्तानामपीत्यर्थः । ननु युष्मद-स्मदोर्नकशेषभावोऽस्तु, न तु तत्समानाधिकरणतिङन्तानेकशेषः, मानाभावादित्यत आह — क्रिया-पुण्यस्य इति । क्रियावाचकयोः पूरकत्वे एकशेषाभावे गति तदुत्तरयोस्तत्सममिव्याहृतयोरेयंया द्रव्यवाचकयोरेकशेषाभावस्तावा द्रव्यवाचकयोरेकशेषाभावे सति तदुत्तरयोः क्रियावाचकयोरेकशेषा-भावो भविष्यतीति भावः । तदेतदाचार्यदेशीयमतं रूपयति सूत्राशेषा — यत्तावदिति । एक-

१ पा. मु. १. ४. १०६.

२ परिभाषा १०६.

३ अर्थानुवादोऽयम् ।

४ लो. न्या. द्वितीयनामे पृष्ठम् ६५.

नेति । युष्मदादिभिरुपपदस्य विशेषणात् तदन्तविधिरिति भावः । “ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति” इति तु “समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः” इत्यस्य “उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्” इत्यंशपरित्यागेनावशिष्टार्थकथनपरम्, न तु “स्वतन्त्रतेति भावः । इतर आह — इहापीति । अतित्वमिति । त्वामतिक्रान्त इत्यर्थः । स एवाव्याप्तिमाह — ये चापीति । त्वत्कल्प इति । ईषदसमाप्तस्त्वमित्यर्थः । अत्र कालान्तरविशिष्टयुष्मदथपेक्षया युष्मदर्थस्यैवपन्थूनता विवक्षितेति मध्यमो भवति । अन्यस्य तदपेक्षयेपन्थूनत्वविवक्षा[यां] यथायर्थं प्रथमोत्तमौ भवतः । एवं ‘मत्कल्पः’ इत्यत्रोह्यम् । इदानीं भगवानाह — एवं तर्हीति । युष्मदि साधन इति । प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च युष्मदर्थे “समानेऽधिकरणे सति मध्यमः स्यात् । प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने चास्मदर्थे “समानेऽधिकरणे सत्युत्तमः स्यात् । शेषे युष्मदस्मदर्थोतिरिक्ते “समानेऽधिकरणे सति प्रथमः स्यादिति व्याख्यानात् ‘त्वं चाहं च पचावः’ इत्यत्रास्मदः शेषः संभवतीति तस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः समानमधिकरणमित्युत्तमो भवति । तत्राप्रयुज्यमानस्य युष्मदोऽर्थः समानमधिकरणं न भवति, तस्यैकत्वविशिष्टत्वात् । तिङर्थस्य द्वित्वविशिष्टत्वात् तयोरसमानत्वात् । एवं ‘यूयं वयं च पचामः’ इत्यत्रापि तिङो युष्मदस्मदुभयार्थवाचकत्वान्न युष्मदर्थसमानाधिकरणकतेति मध्यमाप्रसङ्गः । तदेवं “विप्रतिषेधे परं कार्यम्” इति सूत्रनैरपेक्ष्येणोत्तमविषये मध्यमाभावः साधितः । ‘अनेनैव प्रकारेण मध्यमोत्तमयोर्विषये प्रथमस्याप्यभावः सिद्ध इति तदर्थं ‘युष्मदस्मदोर्न’ इति वचनान्तरं नाश्रयणीयमित्याह — एवं च कृत्वेति । ‘त्वं च दत्तश्च पचथः’ इत्यत्र युष्मदः शेषसंभवेन तस्याप्रयुज्यमानस्यार्थो द्वित्वविशिष्टः समानमधिकरणमिति मध्यमो भवति । तत्र प्रयुज्यमानस्य शेषस्यार्थोऽप्रयुज्यमानयुष्मदर्थोतिरिक्तो न भवति, तिङर्थसमानोऽपि न भवतीति न प्रथमप्रसङ्गः । एवमुत्तमविषयेऽपि तदभाव उन्नेयः । नन्वर्थस्याप्रयुज्यमानत्वं प्रयुज्यमानत्वं च कथमुपपद्यत इति चेन्न, वाचकधर्मयोस्तयोर्वाच्य आरोपेण तदुपपत्तेः । एतेन “तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मद्यप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात्” इत्येवं व्याचक्षाणाः परास्ताः । अविशेषविहितानां तिङां युष्मदस्मच्छेदार्थकत्वेन सर्वेषां तेषामप्रयोगे सर्वेषां पुरुषाणां प्रसङ्गेनाभिमतव्यवस्थसिद्धेः । तदेवं यथान्यासं समाधायोपाधान्तरमप्यत्र संभवतीत्याह — अथवेति । प्रथम उत्सर्गः करिष्यत इति । ‘शेषे प्रथमः’ इति सूत्रं न करिष्यते । सर्वत्र पुरुषत्रये प्रसक्ते ‘युष्मदि मध्यमः, अस्मद्युत्तमः’ इति पुरुषोपपदोभयनियमाश्रयणात् मध्यमोत्तमविषये प्रथमस्याप्रसङ्गः । उत्तमविषये मध्यमाभावस्तु पूर्ववत्परत्वाश्रयेणाधिकरणसाम्याश्रयेणैव वा साध्य इति भावः । अथवा ‘प्रथमः’ इत्युत्सर्गतो नियमार्थं वचनं कर्तव्यम् । तेन नियमेन सर्वत्र मध्यमोत्तमयोरप्राप्तौ ‘युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे’ इत्यादिनिमग्नौ विध्यर्था कर्तव्या । एवं चैकस्य वाक्यस्य द्विविधनियमपरत्वाश्रयणगौरवं नास्ति । “अक्षरत्रयगौरवं तु भवत्येवेति भावः । तत्रेति । ‘त्वं दत्तश्च पचथः, अहं दत्तश्च पचावः’ इत्यत्रेत्यर्थः । अयेह कथमिति । प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायां च्विप्रत्ययः कृत इति तत्र प्रकृत्याश्रयेण प्रथमो वा भवति विकृत्याश्रयेण मध्यमोत्तमो वा स्यातामिति प्रश्नः । उत्तर-

‘परिगारा ३१.

‘का. वा. १. १. ७२-३.

‘मा. वा. १. १. ७२-४.

‘गम्येत्यादि ।

‘समानाधिकरणे — १.

‘समानाधिकरणे — १.

‘समानाधिकरणे — १.

‘पा. मू. १. ४. २.

‘इत्थं कोमुखां व्याख्यानं दृश्यते ।

‘ओत्तमिकस्य ‘प्रथमः’ इति वचनस्य कारणेनैत्यर्थः ।

माह — त्वद्भवति 'मद्भवतीत्येवेति । विकाररूपसंपत्तौ प्रकृतेरेव कर्तृत्वादिति भावः । मध्य-
मोत्तमौ कस्मादिति । प्रकृतेर्युष्मदस्मदर्थत्वाविशेषादिति भावः । गौणमुख्ययोरिति । व्या-
ख्यातमिदम् 'ओत्' सूत्रे ॥

परः संनिकर्षः संहिता १. ४. १०९.

[२, ४७८-४८४]

(उद्घोषोत्तनम्) परशब्दस्यान्यवाचित्वे द्रुतायां वृत्तौ यः संनिकर्षस्ततोऽन्यः संनिकर्षोऽद्रुता-
यामस्तीति सूत्रेणैव संहितासंज्ञायाः सिद्धत्वात् 'अद्रुतायां न प्राप्नोति' इत्ययुक्तम्, यत्किंचिदपेक्ष-
यान्यत्वं वस्तुमात्र इति विशेषणवैयर्थ्यं च । अतिशयार्थत्वेऽद्रुतायामपि विच्छिद्य विच्छिद्य वर्णो-
च्चारणापेक्षया संनिकर्षातिशयसत्त्वात् 'अद्रुतायां न प्राप्नोति' इत्ययुक्तम् । अतः सूत्रार्थमभिमत-
माह — पूर्ववर्णेति । एवार्थमेवाह — न त्विति । तच्छून्य वर्णोच्चारणशून्य । संयोगादिव्या-
वृत्त्यर्थमाह — प्रत्यासत्तीति । न त्विति । तत्र वर्णोच्चारणशून्यकालसद्भावादित्यर्थः । नञ्-
समासस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् क्लृप्तत्वानुपपत्तिः, अत आह — संहितेति । अविद्यमाना वेति ।
वर्णानां पौर्वापर्यं, शब्दस्वरूपं, मध्यमविलम्बितवृत्तिद्वयं वान्यपदार्थः । क्वचिदिति । स
च स्पष्टार्थ इति यावत् । ननु वर्णानां सर्वासु वृत्तिष्वेकरूपत्वात् कथं तत्काल-
भूयस्त्वम्, अत आह — वर्णोपलब्धीति । प्राकृतवैकृतरूपेण भेदादिति विग्रहः । प्रथमो वर्णा-
भिव्यक्त्यर्थमुपादीयमानो ध्वनिः प्राकृतः । 'तस्यैव पुनःपुनरुपलब्धिविजनकतयोपादीयमानो ध्वनिः
वैकृतः । ननु कालभूयस्त्वमात्रं भाष्यवार्तिकयोरेकत्वम्, ध्वनिभेदाद्भूतिभेद इति ताभ्यामनुक्तं
त्वया कथमुक्तम्, अत आह — किंकृत इति । प्रश्नानुसारात् तयोरपि वृत्तिभेदप्रयोजकध्वनि-
भेद एव तात्पर्यमित्यर्थः । हस्तिना मशकस्य संनिकर्षो 'दृष्टान्त इति शङ्कां वारयति — हस्तिन
इति । अत्रापि द्रुतायां शीघ्रोपलब्धानां संनिकर्षः, अद्रुतायां 'विलम्बेनोपस्थितानामित्युपलब्धेः
कालस्यैव विशेषो न संनिकर्षस्येत्यर्थः । व्याख्यातमिति । 'त्रिभागाधिका इति । द्रुतं श्लोक-
मूचं वोच्चारयति वक्तारि नाडिकायां यस्यां नव पानीयपलानि स्रवन्ति तस्यामेव मध्यमायां वृत्तौ
द्वादश पलानि स्रवन्ति । नवानां त्रिभागास्थीणि पलानि, तदधिकानि नव द्वादश संपद्यन्ते ।
विलम्बितायां तु षोडश पलानि स्रवन्ति । सिद्धं त्विति । सर्वासु वृत्तिषु न वर्णानामुपचयापचयो ।
यथा गन्तुणामालस्यभेदाद् गतिभेदेऽपि न मार्गभेद इत्यर्थः' इति । ननु शब्दानां नित्यत्वात्
कस्यचिदपि शब्दस्य विरामो नास्तीत्यविरामोपादानमनर्थकम्, अत आह — यदा प्रयोक्तेति ।
शब्दपदं लक्षणया तदुच्चारणपरमिति भावः । 'उच्चारणाविरामः संहिता' इत्युक्तेऽर्थाद् विरामोऽ-
वसानम्, तच्च प्रतिवर्णं प्राप्तमित्युक्तम् । तदुपपादयति — भिन्नप्रत्यन्तेति । प्राप्नोतीति ।

१ भाष्ये 'मद्भवतीत्येवं भवितव्यम्' इत्यत्र
'मद्भवतीत्येवं भवितव्यम्' इति रत्नप्रकाश-
कृदभिमतः पाठ इति भाति ।

१ पा. सू. १. १. १५.

१ 'वृत्तौ' इति नास्ति — अ.

१ प्रायान्यात् — न.

१ 'तस्यैव' इति नास्ति — अ.

१ ध्वनिभेदात्तात्पर्यमित्यर्थः — अ.

१ दृष्टान्ति इति — अ.

१ विलम्बोपस्थितानां — अ.

१ व्याख्यानप्रकारमेव दर्शयति-त्रिभागाधिका इत्या-
द्यादिना न मार्गभेद इत्यर्थः इत्यनेन ।

एकसंज्ञाधिकारादवसानसंज्ञा संहितासंज्ञाया वाधिका प्राप्नोतीत्यर्थः। उभयोरप्यनवकाशत्वे 'वाध-
कत्वं न संभवति, अत आह — वर्णान्तरेति। सर्वत्र वर्णान्तरोच्चारणे तदनुच्चारणे च।
पुनः श्रुत्या 'विरामोऽवसानम्' इत्यत्र विरामश्रुत्या। अन्यत्र प्रतिवर्णम्। अनुरणनं ध्वनिविशेषः,
ह्लादो 'घोष उच्यत इत्यन्वयः। स्पर्शशब्दार्थमाह — वर्णानामिति। स्पर्शमध्येष्यघोषा एव
गृह्यन्त इत्याह — प्रथमद्वितीयानामिति। अघोपशब्दार्थमाह — शषसानां चेति। 'घोषस्येति।
तेषां घोषाभावादित्यर्थः। स्पर्शेष्वप्यघोषाणामेव ग्रहणात् स्पर्शग्रहणं व्यर्थमित्याह — अघोषेति।
शपसव्यावृत्तये स्पर्शा येऽघोषा इति विशेषणं सार्थकम्, अत आह — अस्पर्शानामिति।
'न्यायस्य घोषविच्छेदेनासंनिधानरूपस्य। ननु स्पर्शग्रहणं घोषवत्स्पर्शार्थमिति नानर्थकम्, अत
आह — न चेति। संयोगे 'वाग्धसति' इत्यादौ। 'दोषाप्रसङ्गात् अव्याप्त्यभावात्। 'कुक्कुटः'
इत्यत्र संहितासंज्ञाया अभावे को दोषः, अत आह — कुक्कुट इति। कनः "इवे प्रतिकृतौ" इति
विहितस्य। उपमानवाचिपदं संज्ञायामाद्युदात्तम्। शिष्टमिति। "अनुदात्तं पदमेकवर्णम्"
इत्यनेन। 'तत्र कुक्कुटशब्दे। संहितायामिति। "तयोर्वावचि संहितायाम्" इत्यतः संहिताया-
मिति तत्रानुवर्तते। अन्यथा "इमं मे गङ्गे" इत्यत्रासंहितायामपि 'मे' इत्यस्य "स्वरितत्वं स्या-
दिति ज्ञेयम्। 'पचति' इत्यत्र शप्तिपोरनुदात्तत्वाद् घातुस्वरेणाद्युदात्तः। चकाराकारस्य स्वरित-
त्वं "तिस्येकारस्यैकश्रुतिश्च संहिताश्रयत्वात् स्यादित्याह — अत्रापीति। अकारोच्चारणे चकारो-
पर्यकारोच्चारणे। भाष्ये 'अथ यत्रैकः पचति' इति चोद्यम्, 'एकः' इति परिहारः। घोष-
वानिवेति। ततश्च 'पचति' इत्यत्र स्वरितत्वं "सिद्धिरित्यर्थः। 'वस्त्रं तद्गुणम्' इत्यत्र शुक्ल-
गुणमिति भ्रमं निरसितुमाह — आश्रयान्तरेति। भाष्ये कुक्कुट इत्यादौ "स्वरसिद्धिः 'एकेन'
इत्यनेनोच्यते। तद्वचाचष्टे — अनेकस्येति। द्वयो रक्तयोर्मध्येऽनेकशुक्लवस्त्रसंनिधौ रक्ता-
रोपादशनात् कथमनेकेषु "घोषवत्त्वरोपः, अत आह — यथेति। वर्णान्तरोच्चारणकालेन
'व्यवायादसंभवमाशङ्क्याह — वर्णान्तरेति "क्षणिकानामपि कालकृतं पौर्वापर्यमस्ति, अत आह,
— युगपदिति। कालकृतमपि न संभवतीत्याह — वर्णास्त्विति। वस्तुतो विद्यमानमपि पौर्वा-
पर्यं युगपद्वर्णोपस्थित्यभावाद् दुर्ज्ञेयमित्यर्थः। असंनिधानात् अज्ञानात्। पौर्वापर्यं ज्ञातम्। वर्ति-
शब्दस्य क्रियाशब्दत्वेन गुणवचनत्वाभावात् "त्वतलोर्गुणवचनस्य" इति पुंवद्भावाभावात् 'एकवर्तिनी-

१ वाधनं न — ऋ.

२ पा. सू. १. ४. ११०.

३ ह्लाद इत्यस्य विवरणं घोष इतीत्याशय इति भाति।

४ 'घोषविच्छेदात्' इति प्रदीपे पाठ उपलभ्यते। 'घोषस्य विच्छेदात्' इत्यत्रंभट्टपाठ इति भाति।

५ प्रदीपे 'तुल्यन्यायत्वात्' इत्यत्र 'न्यायस्य तुल्य-
त्वात्' इति पाठोऽत्रंभट्टस्येति भाति।

६ दोषप्रसङ्गात् — अ.

७ पा. सू. ५. ३. ९६.

८ पा. सू. ६. १. १५८.

९ प्रदीपे 'ततः संहितायां विधीयमानम्' इत्यत्र
'तत्र संहितायां विधीयमानम्' इत्यत्रंभट्ट-

पाठ इति भाति।

१० पा. सू. ८. २. १०८.

११ ऋ. सं. १०. ७५-५.

१२ इत्यत्र संहितायामपि — ऋ.

१३ स्वरितत्वं न स्यादिति — ऋ.

१४ तकारोत्तरेकारस्य स्वरितात्संहितायामित्येक-
श्रुतिरित्यर्थः।

१५ सिद्धेरित्यर्थः — अ.

१६ स्वरबुद्धिः — अ.

१७ घोषत्वरोपः — अ.

१८ व्यवायासंभवम् — ऋ.

१९ लाक्षणिकानामपि — अ.

२० का. वा. ६. ३. ३५-१०.

त्वम्' इति वक्तव्यम्, अत आह — सामान्येनेति । कर्तृसामान्येनोपक्रमात् सामान्ये च क्लीब-
त्वात् स्त्रीप्रत्ययाभाव इत्यर्थः । 'एकवर्णवर्तित्वात्' इत्यनेनोत्पत्तौ यौगपद्यं निरस्तम् । 'उच्चरित'
इत्यनेन कालकृतमपि पौर्वापर्यं नास्तीत्युच्यत इत्यपौनरुक्त्यमाह — क्रमोत्पन्ना अपीति ।
'तात्त्विकः' इत्यनेन बुद्धिकृतपौर्वापर्यसंभवः सूचितः । वर्णानां नित्यत्वात् कथं 'प्रध्वंसित्वम्,
अत आह — व्यञ्जकेति । अन्यत्र 'तपरस्तत्कालस्य' इत्यत्र । ननु युगपदुच्चारणे पौर्वापर्या-
भावात् तन्निषेधः प्रकृतानुयोगी, अत आह — युगपदिति । कालव्यवधानाभावमात्रमेव संहितेति
लक्षणमित्यङ्गीकारोऽप्यनेन हृष्यत-इति भावः । शब्दरूपाया वाचो न गकारे वृत्तिः, अत आह —
वागिन्द्रियमिति । माष्ये वर्तते व्याप्रियते । संनिकर्षः 'सौत्रः संनिधिरूपः, 'अकालव्यवेतमित्युक्तः
कालव्यवधानाभावरूपो वा । अपिना पौर्वापर्याक्षेपसमुच्चयः । तन्न तदिति । संपदादिवद्
भावे विवप् । 'गमः क्वौ' इत्यत्र 'गमादीनाम्' इति वचनादनुनासिकलोपः, 'ह्रस्वस्य' इति
तुक् । सेति । संपदादिवदयमपि स्त्रीलिङ्गः । तत्त्वतीति । 'तसौ मत्वर्थ' इति मत्वा-
ज्जवत्वाभावः । 'झयः' इति मनुषो मस्य वत्वम्, 'उगितः' इति डीप् । तन्वतीति । तनोते-
लटः शतृप्रत्यये यणि डीप् । अस्मिन् श्लोके पूर्वाध्वेन यादृशो वहिर्व्यापारस्तादृशं पूर्वं बुद्धौ कृत्वा
पश्चाद्वहिरिति सामान्येनोक्तम् । द्वितीयाध्वेन तु प्रकृते पौर्वापर्यं बुद्धिकृतमेव ग्राह्यमित्युक्तम् ॥

[२. ४७८-४८४]

(रत्नप्रकाशः) द्रुतायामेव हीति । वर्णानामुत्कृष्टः संनिकर्ष इति कृत्वं वृत्तेर्द्रुतत्वमिति
मन्यते । समाधत्ते — तुल्यः संनिकर्ष इति । द्रुतमध्यमविलम्बितास्त्विति । द्रुतमध्यमविलम्बि-
तानि यासु सन्ति ता इत्यर्शआदित्वादचि टाप् । एतेन 'भाष्यकारवचनाद् द्रुतामध्यमाशब्दयो-
ह्रस्वः' इति कैयटो निरस्तः । वचनेन केनापि 'यन्न सिध्यति तस्यैव भाष्यकारवचनसामर्थ्यात्
साधयितुं युक्तत्वात् । संनिकर्षस्य तुल्यत्वे वृत्तिभेदः किंप्रयुक्त इति पृच्छति — किंकृत इति ।
विशेष इति । वर्णानामिति शेषः । उत्तरमाह — वर्णेति । भूयस्त्वमिति । अल्पत्वे द्रुत-
त्वम्, बहुत्वे मध्यमत्वम्, भूयस्त्वे विलम्बितत्वमिति भावः । हस्तिमशकयोरिति । हस्तिभ्यां
सहितौ मशकौ हस्तिमशकौ, तयोः, हस्तिनोर्मशकयोश्चेत्यर्थः द्रुतवृत्तौ वर्णा मशकसमाः,
विलम्बितवृत्तौ हस्तिसमाः, मध्यमवृत्तौ गवादिसमा इति भावः । प्राणिभूयस्त्वमिति । शरीर-
भूयस्त्वमित्यर्थः । 'यद्येवम्' इत्यादिशङ्कासमाधाने तपरसूत्रे व्याख्याते । शिष्यबुद्धिर्वैशद्यार्थं
लक्षणान्तरमाह — अथवेति । शब्दाविराम इति । शब्दानां वर्णात्मकानाम् अविरामः विरामा-
भाव इत्यर्थः । प्रकृतलक्षणस्यासंभवं तत्प्रसङ्गेनोत्तरसंज्ञाया अतिप्रसङ्गं चाह — शब्दाविराम
इति । [शब्दाविराम इति] संहितालक्षणे आश्रीयमाणे तस्यासंभव इति भावः । प्रतिवर्ण-
मवसानसंज्ञा प्राप्नोतीति । वर्णस्य वा वर्णात्परस्य वर्णशून्याल्पकालस्य वा सा संज्ञा स्यादिति
भावः । स एव प्रतिवर्ण विरामाभावमाशङ्क्य तं विरामं साधयति — येनेवेति । उपसंहृत्य

'महामाष्यम् ६. ४. ४०.

'प्रध्वंसितत्वम् — अ.

'पा. सू. ६. १. ७१.

'पा. सू. १. १. ७०.

'पा. सू. १. ४. १९.

'सूत्रसंनिधिरूपः — ऋ.

'पा. सू. ८. २. १०.

'अकालव्यवेतमित्युक्तः — अ, ऋ.

'पा. सू. ४. १. ६.

'पा. सू. ६. ४. ४०.

'यद्यत्र सिध्यति — ण.

तमिति । यत्नमिति शेषः । अन्यमिति । यत्नमिति शेषः । द्वितीय इति । वर्ण इति शेषः । अल्पो विरामकाल एव विरामाभावत्वेन विवक्षितः । तथा च निरवकाशा संहितासंज्ञा तत्र प्रवर्तमानावसानसंज्ञां 'वृक्षः' इत्यादावुत्कृष्टविरामे सावकाशां बाधिष्यत इति नोक्तासंभवाति-
व्याप्ती इत्याशयेनाह — एवं तर्हीति । मित्रविषयत्वाद् बाध्यबाधकभाव 'एव नानयोः संज्ञयो-
रित्याशयेनाह — अथवेति । शब्दार्थयोरिति । इदं प्रौढिमात्रम्, 'तिष्ठति हरिरेनं पूजय' इत्यादौ पदरूपस्य वाक्यरूपस्य वा शब्दस्य तदर्थस्य च विरामस्य सत्त्वेन विसर्गादिप्रसङ्गात् । अथवा शब्दार्थविरामशब्देन कालविशेष एव विवक्षितः । तेन 'हरिः तिष्ठति' इत्यादौ पदपाठे सिद्धा-
वसानसंज्ञा, न संहितापाठ इति भावः । एतेन 'अन्यत्र तु सत्यपि शब्दविरामे पदार्थस्य वाक्यार्थ-
स्य 'वाविरामान्न भवत्यवसानसंज्ञा' इति कैयटो निरस्तः । 'तिष्ठति हरिरेनं पूजय' इत्यादौ विसर्गादिप्रसङ्गात् । संहिताया लक्षणान्तरमाह — अथवेति । ह्लादाविराम इति । ह्लादः अव्यक्त-
शब्दः, अनुरणनात्मकश्च निविशेषः, तस्याविरामोऽविच्छेद इत्यर्थः । अस्मिन् लक्षणेऽव्याप्तिमुद्-
भावयति — ह्लादाविराम इति । संहितालक्षणे आश्रीयमाण इति शेषः । स्पर्शाघोषसंयोग इति । स्पर्शरूपाणामघोषाणां संयोगे सतीत्यर्थः । यद्यपि 'अघोषसंयोगे' इत्येवालम्, तथापि स्पर्श-
पूदाहरणवाहुल्यदर्शनात् स्पर्शग्रहणमपि कृतम् । असंनिधानादिति । तत्संयोगेन व्यवहितयोः पूर्व-
परयोरिति शेषः । कुक्कुट इति । 'संज्ञायाम्' इति विहितस्य कनः 'लुम्भनृप्ये' इति लुपि कृते 'संज्ञायामुपमानम्' इत्याद्युदात्तत्वे शिष्टमनुदात्तम् । ततस्तस्यानुदात्तस्य संहितायां विधीय-
मानम् 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति स्वरितत्वं न स्यादिति भावः । इतरोऽव्याप्तिं परि-
हरति — किमुच्यत इति । एकस्याघोषस्य पूर्वपरयोर्घोषेण प्रच्छादनमभ्युपगम्य खलु त्वया त-
त्संयोगस्य व्यवधायकत्वमुक्तम्, तदयुक्तम्, एकस्येवानेकस्याप्यघोषस्य तेन प्रच्छादनसंभवेन तस्या-
प्यव्यवधायकत्वादिति भावः । पचतीतीति । इत्यादाविति शेषः । तत्र चकारस्य पूर्वपराकार-
रूपघोषयोर्ह्लादिनं प्रच्छादितत्वेन संहितासंज्ञायां सत्यां स्वरितसिद्धिरिति भावः । प्रच्छाद्यत
इति । तस्यापि घोषवत् प्रतीतिः प्रच्छादनम् । तत्र दृष्टान्तमाह — तद्यथेति । एकेन तुल्यः
संनिधिरिति । एकेनाघोषेण व्यवहितयोर्घोषयोरिवानेकेनाघोषेण व्यवहितयोर्घोषयोः संनिधिस्तुल्य
इत्यर्थः । तदुपपादयति — यथेति । संहिताया लक्षणान्तरमाह — अथवेति । अकालव्य-
येतमिति । कालशब्दः कालविशेषपरः, तेन नान्तर्यकालव्यवधानेऽपि [न] दोषः । तदपि
लक्षणं दूषयितुमनुवदति — पौर्वापर्यमिति । पूर्वापराभावादिति । युगपदवस्थितानामेव पौर्वापर्यं
युज्यत इति भावः । एकैक्यवर्णवर्तित्वाद्वाच्य इति । वक्ष्यति चैवमेव "एकह्लादौ पूरयितव्येऽ-
न्यतरस्याम्" इति सूत्रे । सर्वजनानुमवाहृत् चेदम् । एवं च शब्दनित्यत्वपक्ष आकृत्यमिप्रायेण
प्रवाहामिप्रायेण कारणीभूतगूढमशब्दमिप्रायेण वा ज्ञेयः । एवं च न तयोः पक्षयोर्विरोधः ।
सामापत्ते — एवं तर्हीति । तत्त्वती सकलविषयत्वेन विस्तृता नीतियंस्थ सा घोरः व्यवहारस्य
गतां सर्वांश्चेष्टाः व्यवहारान् बुद्ध्या विषयीकृत्य शब्देन वाच्यानयान् दृष्ट्या पर्यालोच्य बुद्धिगतं
पौर्वापर्यं विजानीयादित्यर्थः । तत्र 'तत्त्वघोरीति' इति पाठमाश्रित्य तन्नं तत्, तत् यस्या अस्ति
सा तत्त्वती नीतियंस्थ न इति व्याख्यातवान् गैयटः ॥

१ एवं नानयोः — फ.

२ मत्तप्यविरामे — प.

३ सा, अविरामादिति छेदः ।

४ सा. ग. ५. ३. १३.

५ पा. ग. ५. ३. १८.

६ पा. ग. ६. १. २०४.

७ पा. ग. ८. ४. ६६.

८ पा. ग. ६. ३. ५९.

९ घोरः — प.

विरामोऽवसानम् १. ४. ११०.

[२, ४८४-४८८]

(उद्घोतनम्) ननु पाठद्वये कः पाठो युक्त इति विचार्यते, न त्वेकस्मिन् पाठेऽन्यत् । ततश्च 'इदम्' इत्युक्तम्, अत आह — विचरतीति । नाना अभावत्वविरामत्वरूपेण । यद्वस्तु अवसानार्थं वस्तु । यद्वा, विचारशब्दात् 'तत्करोति' इति णिचि विचार्यत इति रूपमित्यनेन प्रतिपाद्यते । अस्मिन् पक्षे निजार्थकृतिविवरणं 'परीक्ष्यते' इति । नन्वयं विचारो न युक्तः, 'विरामः' इत्येव सूत्रपाठात्, अत आह — केचिदिति । अभावस्य साधिकरणत्वात् सर्वोऽप्यभावोऽधिकरणे भवत्येवेत्यव्यावर्तकत्वमाशङ्क्याह — वर्णैति । अभावः वर्णस्य । विसर्जनीयाद्यवसान-कार्यस्य वर्णाश्रितत्वात् 'तदुपलक्षितः' इत्युक्तम् । अभावविषयत्वात् वर्णाभावावच्छिन्नत्वात्, अवसानसंज्ञायां विसर्जनीयप्रसङ्ग इत्यर्थः । अवसाने पदान्तत्वं न विवक्षितमिति भावः । 'विरामः' इत्युच्यत एव, 'विरामवचनम्' इत्यनेन किमुच्यते, अत आह — अधिकमिति । सूत्रोक्त-मेवाधिकमित्यनुपदं व्यक्तीभविष्यति, न तु सूत्रापेक्षयान्यत्कर्तव्यमिति विवक्षितम् । भाष्ये अभावो लोप इति । 'अदर्शनं लोपः' इत्यनुक्त्वा 'अभावो लोपः' इति सूत्रं कर्तव्यम् । तदन्तरम् 'अव-सानं च' इति सूत्रम् । तत्राभाव इत्यनुवर्तते । तथा चावसानसूत्रे 'अभावः' इति न वक्तव्यम्, तव तु 'विरामः' इति वक्तव्यमिति गौरवमित्यर्थः । नन्वभावाददर्शनयोर्वैलक्षण्यात् कथमभावस्य लोपसंज्ञा, अत आह — अदर्शनमभाव इति । पुनः अवसानसूत्रे । नन्वेकस्याभावस्य संज्ञाद्वयं व्यर्थम्, अत आह — तत्र लोपेति । 'अथवा' इत्युत्तरविचारस्यानेन विचारेण पीनरुक्त्यं निराह — उत्तरत्रेति । एकस्यापि संज्ञाद्वयप्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यते । नन्वभावोपलक्षितवर्णस्यावसान-संज्ञायां 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इत्यत्र सप्तम्या अनन्वयः, अत आह — अस्मिन् पक्षे इति । खरः स्थानित्वाभावात् षष्ठ्या 'अप्यनन्वयमाशङ्क्य खरशब्देन 'तत्समीपस्थस्य लक्षणाङ्गीकारा-न्नानुपपत्तिरित्याह — खरः समीपस्थेति । लक्षणामसहमान आह — अथवेति । स्थानिनि सप्तमी संगमयति — आदेशस्येति । विरामस्यारम्भपूर्वकत्वमाह — निवृत्तिरिति । विचारद्वयस्य प्रागुक्तं मेवं स्पष्टयति — अभावोपलक्षित इति । तावेव अभावोपरभावेव । एकस्य संज्ञाद्वयवैयर्थ्यं निराह — एकस्य संज्ञाद्वयेति । विषयविभागमेवाह — प्रसक्तेति । 'प्रवृत्तौ विरामस्याप्रसक्त-प्रतिषेधः, अत आह — प्रवृत्ताविति । प्रवृत्तिशब्देन तत्पूर्वकनिवृत्तिलक्षणेत्यर्थः । यस्यात्यन्तम-प्रवृत्तिस्तत्राप्युपरतशब्दप्रयोगे 'शशविपाणमुपरतम्' इति प्रयोगः स्यात्, अत आह — नियतेति । क्वचिदिति । 'व्रतानि' इति स्थाने 'वनानि' इति भाष्ये पाठः । सर्वत्रतलोपे ब्राह्मण्यमेव दुर्ज्ञेय-मिति 'ब्राह्मणकुले' इत्यस्य संगतये पाठान्तरोपन्यासः । अभावोपलक्षितो वर्णो न 'संज्ञीति प्रति-

१ पाठेऽन्यतरत् — ऋ.

२ चुरादिगणसूत्रम्, प्रातिपदिकाद्वात्वर्थं इत्यस्य प्रपञ्चरूपम् ।

३ 'तत्' इति नास्ति — अ.

४ नापेक्षितमिति — अ.

५ पा. सू. १. १. ६०.

६ पा. सू. ८. ३. १५.

७ अपिशब्दो नास्ति — अ.

८ तत्समीपस्थलक्षणा — अ.

९ अप्रवृत्तौ — ऋ.

१० वनानीति — ऋ.

११ संज्ञेति — अ.

पादनाय 'भावविराम' इति वार्तिकम् । तदुपपादयति — इहेति । लक्षणम् उपलक्षणम् । 'स्वाभावविशिष्टो वर्णः संज्ञी, अन्याभावविशिष्टो वेति विकल्पाथः । स्वसंबन्धी स्वप्रतियोगिकः । न हि घटाभाव इति । यद्यपि घटाभावस्य पटप्रतियोगिकत्वाभावेऽपि पटस्य घटाभावावच्छिन्नत्व-
वदिहापि वर्णान्तराभावावच्छिन्नत्वं वर्णान्तरस्य संभवति, तथाप्यभावमात्रस्य लक्षणत्वे 'रसः' इत्यादावतिप्रसङ्गनिरासाय 'उपर्यभावः' इति वक्तव्यम्, अभावस्य संज्ञित्वे तत्राभावपरत्वाभावादेव नातिप्रसङ्ग इति तत्र वक्तव्यमिति लाघवमित्यत्र तात्पर्यम् । वार्तिकाक्षरार्थमाह — भावस्येति । अविरामशब्दस्याविच्छेदेनेत्यर्थः । 'अवश्यम्' इत्यनेन 'सुषुप्तात्तौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिन्यर्थ उक्तः । वार्तिके स्वभावस्य लक्षणत्वं न संभवतीत्युक्तमित्याह — न हीति । पूर्वमभावो लक्षणमित्यस्यैवानुपपत्तिरुक्ता, 'अपर आह' इत्यनेन तु 'विरामो लक्षणम्' इत्यस्याप्युच्यत इत्याह — इदानीमिति । ननु प्रतियोगिरहित एवाभावो लक्षणमस्तु, तथा च 'न पूर्वाङ्गप्रतियोगि-
विकल्पावकाशः, अत आह — उपाधेति । प्रतियोगीत्यर्थः । 'तत्पर इति वा' इति विकल्पा-
न्तरस्य तात्पर्यमाह — इदानीमिति । पूर्वमभावस्य संज्ञित्वम्, इदानीं वर्णस्येति भेद इत्यर्थः । भावाभावयोः पौर्वापर्याभावमाशङ्क्याह — अभावेनापीति । एतेन 'खरवसानयोः' इत्यत्राव-
सानेऽपि परसप्तमीसंगतिरिति ज्ञेयम् । ननु विरामशब्दस्यैवान्त्यवर्णप्रतिपादकत्वात् 'वर्णोऽन्त्यः' इति न पठितव्यमित्याशङ्क्यानिरासाय भाष्ये 'व्यवतम्' इत्युक्तम्, तदयुक्तम्, विरामशब्दस्यार्था-
न्तरासंभवेन यथाश्रुतस्यापि 'व्यवतत्वात्, अत आह — यद्यपीत्यादिना । करणेति । येन वर्णेन विरम्यते, यद्वर्णोच्चारणानन्तरं वर्णान्तरोच्चारणं नास्तीति यावत्, स वर्णो विरामः, करणे घञ् । भावेति । तथा च विरामशब्दोऽभावमपि प्रतिपादयतीति संदिग्धार्थ इत्यर्थः । संहितावसान-
सूत्रप्रत्याख्यानाय 'तर्त्तहि वक्तव्यम्' इति भाष्यम् । तत्र सूत्रद्वयं तच्छब्दार्थः । ननु लोके पदनै-
रन्तर्ये संहिताव्यवहारः प्रसिद्धः, न वर्णनैरन्तर्ये, अत आह — यथेति । वर्णनैरन्तर्यं विना पद-
नैरन्तर्यासंभवाद्वर्णनैरन्तर्येऽपि संहिताव्यवहारः सिद्ध इति भावः । नन्ववसानसंज्ञाया अभावे प्रदेशे-
ष्ववसानशब्देन किं प्रत्येतव्यम्, अत आह — अवसानशब्दोऽपीति । अवसीयते विरम्यते येनेति
करणे ल्युट्पत्त्यवर्णग्रहः, अवसितिरवसानमिति भावसाधने वर्णाभावः । यद्यप्यवपूर्वस्य स्यते-
निश्चयेऽपि प्रयोगो स्ति, तथापि ल्युट्पत्तस्य विराम एव प्रचुरप्रयोग इति भावः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायाद्वैतविद्याचार्यराघवसोमयाजिकुलावतंसश्रीतिरुमलार्यवर्यस्य

मूनोरभ्रमट्टस्य कृती महाभाष्यप्रदीपोद्घोतने प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थपादे

चतुर्थमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

[२, ४८४-४८८]

(रत्नप्रकाशः) इदमिति । अनेनाभावोऽवसानलक्षणं स्याद् विरामो वेति यावन्निर्दिष्टा-
मंगयविषयः परामृश्यते । तत्रानावविरामशब्दो भावप्रधानो, भावस्यैव लक्षणत्वात् । उपर्य-

^१ स्वभावे — कृ.

^२ अन्यभावे — अ.

^३ पा. गृ. ३. २. ७८.

^४ 'न' इति नास्ति — अ.

^५ पा. गृ. ८. ३. १५

^६ व्यवतव्यमित्युक्तम् — अ.

^७ व्यवतव्यत्वात् — अ.

भाववचनमिति । यदभावोपरि वर्णो नास्ति स उपर्यभावः, सोऽवसानसंज्ञक इति वाच्यमित्यर्थः । एतेन 'वर्णोच्चारणादूर्ध्वं योऽभावस्तदुपलक्षितो वर्णोऽवसानमिति वक्तव्यम्, प्रागभावस्योपलक्षण-
त्वनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः' इति कैयटो निरस्तः । तत्राभावशब्दस्य वर्णोपलक्षकत्वाश्रयेण मानप्रयोजनयो-
रभावात् । 'खरवसानयोः' इति द्वन्द्वनिर्देशासंगतेश्च । रसः रथ इति । पदद्वयमिदं पृथग्
दृष्टान्ततयोपात्तम् । तथा 'रस इह, रथ इह' इत्यादौ विसर्गः स्यादिति भावः । विरामे
विरामवचनमिति । तथा च तत्पक्षे तत्प्रयुक्तं गौरवमिति भावः । अभावपक्षेऽप्यभावग्रहणं
कर्तव्यमिति 'पक्षद्वयसाम्यमेवेत्याह' विरामवादी — नन्विति । परार्थमिति । लोपसंज्ञापेक्षित-
संज्ञिसमर्पकतयाभावशब्द एवोच्चारणीयः, स एव परार्थोऽवसानसंज्ञापेक्षितसंज्ञिसमर्पको भविष्यति ।
स चाभावो योग्यताबलाच्छब्दस्यैव । विविप्रदेशे चाभावशब्दः शब्दाभावहेतुभूतोच्चारणाभाव-
लक्षको भविष्यतीति भावः । एतेन विरामसंज्ञायामभावशब्दं वर्णोपलक्षकमाश्रयन् कैयटो निरस्तः ।
तत्र मानप्रयोजनयोरभावात् । विरामवादी मयापि विरामशब्द एवोभयत्र संज्ञिसमर्पक आश्रीयत
इत्याशयेनाह — ममापीति । अभाववादी त्वयाप्युपरिग्रहणं कर्तव्यमित्याह — उपरीति ।
विरामवादी समाधत्ते — नैव इति । आरम्भपूर्वक इति । आरब्धस्योपरतेरेव हि विरामत्वेन
व्यवहारः । तथा चोपर्यभाव एव विरामशब्दार्थ इति नास्मिन् पक्षे उपरिशब्दः कर्तव्य इति युक्तं
यथाश्रुतसूत्रमेवेति भावः । इदानीमभावविरामशब्दौ धर्मप्रधानावेवाश्रित्य प्रकृतविचारमन्वयविषयं
करोति — अथवेति । एतेन 'अभावोपलक्षितो वर्णोऽवसानं, विरामोपलक्षितो वेति पूर्वं विचारि-
तम्, इदानीं तु तावेव संज्ञित्वेन विचार्यते' इति कैयटो निरस्तः । भाष्यगतयोर्लक्षणसंज्ञिशब्दयो-
र्याश्रुतयोराश्रयेणैव विचारभेदस्योपपन्नत्वेन तयोरप्रसिद्धपर्यायताश्रयेण विचारभेदोपपादने मान-
प्रयोजनयोरभावात् । वर्णसंज्ञित्वपक्षे 'खरवसानयोः' इति द्वन्द्वनिर्देशानुपपत्तेश्च । यदप्युक्तं
तेनैव 'अभावो लोप इत्येकस्य संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्याद्विषयविभाग आश्रीयते — प्रसक्ताभावो लोप-
संज्ञः, अभावमात्रमवसानसंज्ञमिति' इति । तदपि न, तादृशव्यवस्थायां मानाभावात् । अभावमात्रं
लोपः, उपर्यभावोऽवसानमिति भाष्याल्लब्धव्यवस्थायास्त्यागे बीजाभावात् । 'अभावोऽवसानम्' इति
न्यासस्यानाश्रितत्वेन तत्रातिनिष्कर्षे प्रयोजनाभावाच्च । प्रवृत्तवेवेति । प्रवृत्तिपूर्वकोपरतावेत्यर्थः ।
अप्रवृत्तावपीति । प्रवृत्त्यभावेऽपीत्यर्थः । तथा च संदेहाद् व्याख्यानपरिमापयैव व्यवस्थाश्रयणीया ।
सा चाभावस्य संज्ञित्वेऽप्यविशिष्टेति पक्षद्वये न कोऽपि विशेष इति भावः । एवं च यथान्यासमेव
सूत्रं स्थितम् । तदन्यः कश्चित् प्रकारान्तरेणाक्षिपति — भावाविरामभावित्वाविति । भावस्य
सत्ताया अविरामः भावाविरामः, तेन भवितुं शीलमस्य भावाविरामभावि । तस्य भावस्तत्त्वम् ।
अविरतसत्ताकत्वम्, नित्यत्वमिति यावत् । तथा च शब्दानां नित्यत्वात् तद्विरामाप्रसिद्ध्याव-
सानलक्षणमयुक्तमिति मन्यते पण्डितमन्यः । उक्ताक्षेपवार्क्यं कश्चिदन्यथा व्याचष्ट इत्याह — अपर
आहेति । अस्मिन् पक्षे द्वन्द्वप्रकृतिकतृतीयाद्विवचनान्तस्य भाविनृशब्देन समासाश्रयणम्, पूर्वस्मिन्तु
षष्ठीतत्पुरुषप्रकृतिकतृतीयान्तस्य । तथा चास्मिन् पक्षे शब्दस्य भावाविरामाभ्यां भवितुं शीलं भाव-
प्रत्ययार्थः । पूर्वस्मिन्तु भावाविरामेण भवितुं शीलमिति मतयोरस्तीपदभेदः । एतेन 'इह शब्दस्य
स्वसंबन्धी वा अभावोऽवसानलक्षणं स्यात्, शब्दान्तरसंबन्धी वा । न तावत् स्वसंबन्धी, विरोधात् ।
न हि यस्य सत्ता तदानीमेवासत्ता युज्यते । नापि शब्दान्तरसंबन्धी, न हि घटाभावः पटस्याभावो
भवति' इति कैयटो निरस्तः । अन्त्यन्तासंबद्धप्रलापत्वात् । प्रकृताक्षेपस्य द्वेषा यथाश्रुताक्षरोपरि

१ पा. सू. ८. ३. १५.

२ पक्षद्वये साम्यमेवेत्याह — प, फ.

३ समर्थको भविष्यति — फ.

४ पा. सू. ८. ३. १५.

विरामाप्रसिद्धिमादायोपपन्नत्वेन तस्यानुक्तोपालम्भरूपतया हि व्याख्यानमसंबद्धप्रलापो भवति । न हि शब्दस्य शब्दाभावोऽवसानमिति केनचित्लक्षणं कृतमस्ति, येन तदुक्तमनुक्तोपालम्भो न स्यात् । यदप्युक्तं तेनैव 'अपर आहेति । भावाविरामशब्दयोर्द्वन्द्व इत्यर्थः' इति । तदपि न, तद्भाष्यस्य तदर्थकत्वे मानाभावात् । यदप्युक्तं तेनैव 'इदानीं लक्षणद्वयस्याप्यनुपपत्तिः प्रतिपाद्यते । भावेन सत्तया अविरामेण अविच्छेदेन च भवतीत्यर्थः । उपाधिरहितस्याभावस्य प्रतीतिर्नास्ति' इति । तदपि न, प्रथमव्याख्यानेनापि लक्षणद्वयनिराकरणात् । न हि यस्य सत्ताया अविराम-स्तस्याभावो वा विरामो वा भवति, येन तन्मते लक्षणद्वयं निराकृतं न स्यात् । तस्माद्यत्किंचि-देतत् । उक्ताक्षेपस्य तुच्छत्वात् 'तत्समाधानमुपेक्षितं भगवता । इदानीं कश्चिदाचार्यदेशीय आह — तत्पर इति वेति । स एव तत्तुल्यमेव लक्षणान्तरमाह — वर्णोऽन्त्यो वेति । अस्मिन् लक्षणद्वयपक्षे 'खरवसानयोः' इत्यत्र 'खरि विसर्गः, अवसानस्य च' इति पठनीयम् । व्यक्त-मेवेति । यद्यपि विरम्यतेऽनेनेति विराम इति करणव्युत्पन्नविरामशब्दाश्रयणेऽपि वर्णस्यावसान-संज्ञा सिध्यति, तथापि भावव्युत्पन्नस्यैव विरामशब्दस्योत्सर्गसिद्धत्वात् करणव्युत्पन्नस्य बाहुलकस्या-श्रयणे व्याख्यानपरिभाषाया आश्रय[णीय]त्वान्न व्यक्तत्वमिति भावः । कश्चिन्मध्यस्थः पृच्छति — तर्हि वक्तव्यमिति । भगवानाह — न वक्तव्यमिति । अन्यत् सुगमम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यहरिहरेन्द्रभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशिवरामेन्द्र-

सरस्वतीविरचिते महाभाष्यसिद्धान्तरत्नप्रकाशे प्रथमस्याध्यायस्य

चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

पादोऽध्यायश्च समाप्तः

प, फ.

'तत्' इति नास्ति — प.

'पा. मू. ८. ३. १५.

'पक्षे' इत्यस्यानन्तरं 'यद्यपि' इत्यधिकम् —

'अपि' इत्येव नास्ति — प.

आकरग्रन्थानां सूची

ऋ. सं. — ऋक्संहिता.

का. वा. — कात्यायनवार्तिकम्.

चौ. — चौखाम्बामुद्रितं महामाष्यं नवाह्निकपर्यन्तं प्रदीपोद्योतसहितम्, उपरि प्रदीपमात्रसहितम्.

तै. आ. — तैत्तिरीयारण्यकम्.

तै. ब्रा. — तैत्तिरीयब्राह्मणम्.

तै. सं. — तैत्तिरीयसंहिता.

नि. — निर्णयसागरमुद्रितं महामाष्यम्. प्रदीपोद्योतसहितम्.

परिभाषा. — परिभाषेन्दुशेखरः चौखाम्बा. १९४३. विद्या-विलासमुद्रितः ।

पा. शि. — पाणिनीयशिक्षा.

पा. सू. — पाणिनिसूत्रम्.

पू. — पुण्यपत्तन (पूना) नगरप्रकाशितं महामाष्यम् F. Kielhorn महाशयशोधितम्.

प्रवर्तकीयम् — प्रवर्तकोपाध्यायकृतमहामाष्यप्रदीपप्रकाशः आस्माकीनकोशालये T. NO. 99

अङ्कितः ।

लौ. न्या. — लौकिकन्यायाञ्जलिः.

लौ. न्या. — साहस्री — (भुवनेश) लौकिकन्यायसाहस्री.

श. कौ. — शब्दकौस्तुभः.

श्लो. वा. — श्लोकवार्तिकम्. महामाष्यस्यम्.

ह. — हरयाणासाहित्यसंस्थानप्रकाशितं प्रदीपोद्योतसहितं महामाष्यम्.

प्रथमाध्यायद्वितीयपादादिचतुर्थपादान्तविषयसूचिका

क्रमाङ्काः

सूत्राणि

पृष्ठाङ्काः

१.	गाङ्कुटादिभ्योऽञ्जिन् इत्. १.२.१.	...	१
२.	सार्वधातुकमपित्. १.२.४.	...	६
३.	असंयोगाल्लिट् कित्. १.२.५.	...	८
४.	इन्विभवतिभ्यां च. १.२.६.	...	९
५.	मृडमृदगुघुकुपविलिशवदवसः क्त्वा. १.२.७.	...	१०
६.	रुदविदमुपग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च. १.२.८.	...	१०
७.	इको झल्. १.२.९.	...	११
८.	हलन्ताच्च. १.२.१०.	...	१४
९.	लिङ्सिचावात्मनेपदेपु. १.२.११.	...	१६
१०.	स्थाध्वोरिच्च. १.२.१७.	...	१७
११.	न क्त्वा सेट्. १.२.१८.	...	१९
१२.	उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्. १.२.२१.	...	२२
१३.	पूङः क्त्वा च. १.२.२२.	...	२३
१४.	तृपिमृपिकृपेः काश्यपस्य. १.२.२५.	...	२४
१५.	रलो व्युपधाद्वलादेः संश्च. १.२.२६.	...	२४
१६.	ऊकालोऽञ्जस्वदीर्घप्लुतः. १.२.२७.	...	२४
१७.	अचश्च. १.२.२८.	...	२८
१८.	उच्चैरुदात्तः. १.२.२९.	...	३०
१९.	नीचैरनुदात्तः. १.२.३०.	...	३०
२०.	समाहारः स्वरितः. १.२.३१.	...	३३
२१.	तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्. १.२.३२.	...	३४
२२.	एकश्रुति दूरात् संबुद्धौ. १.२.३३.	...	३७
२३.	न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः. १.२.३७.	...	३९
२४.	देवग्रहणोरनुदात्तः. १.२.३८.	...	४१
२५.	स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम्. १.२.३९.	...	४२
२६.	अपूत एकाल् प्रत्ययः. १.२.४१.	...	४४
२७.	तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः. १.२.४२.	...	४६
२८.	प्रयमानिदिष्टं समाम उपमर्जनम्. १.२.४३.	...	४७
२९.	एकविभक्ति चापूर्वनिपाते. १.२.४४.	...	४९
३०.	अर्धेयदपातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्. १.२.४५.	...	५३
३१.	कृताद्विभक्तिसमाप्त्यः. १.२.४६.	...	६४
३२.	ह्रस्वो ननुमते प्रातिपदिकस्य. १.२.४७.	...	६५
३३.	गोमिनीयोरामर्जनस्य. १.२.४८.	...	६७

क्रमाङ्काः

सूत्राणि

पृष्ठाङ्काः

३४.	लुक् तद्धितलुकि १.२.४९.	७२
३५.	इद् गोण्याः १.२.५०.	७४
३६.	लुपि युक्तवद्वचनवचने. १.२.५१.	७५
३७.	विशेषणानां चाजातेः १.२.५२.	७९
३८.	तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्. १.२.५३.	८१
३९.	जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्. १.२.५८.	८२
४०.	अस्मदो द्वयोश्च. १.२.५९.	८४
४१.	फलुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे. १.२.६०.	८५
४२.	छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम्. १.२.६१.	८५
४३.	विशाखयोश्च. १.२.६२.	८६
४४.	तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्. १.२.६३.	८८
४५.	सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ. १.२.६४.	१२०
४६.	वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः. १.२.६५.	१२१
४७.	स्त्री पुंवच्च. १.२.६६.	१२३
४८.	पुमान् स्त्रिया. १.२.६७.	१२३
४९.	भ्रातृपुत्रौ स्वसृष्टुहितृभ्याम्. १.२.६८.	१२६
५०.	नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्. १.२.६९.	१२७
५१.	पिता मात्रा. १.२.७०.	१२७
५२.	इवशुरः इवश्च. १.२.७१.	१२८
५३.	त्यदादीनि सर्वानित्यम्. १.२.७२.	१३०
५४.	ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री. १.२.७३.	१३२
५५.	भूवादयो घातवः. १.३.१.	१५२
५६.	उपदेशोऽजनुनासिक इत्. १.३.२.	१५५
५७.	हलन्त्यम्. १.३.३.	१५९
५८.	न विभक्तौ तुस्माः. १.३.४.	१५९
५९.	चुट्. १.३.७.	१६१
६०.	तस्य लोपः. १.३.९.	१६५
६१.	यथासंख्यमनुदेशः समानाम्. १.३.१०.	१७१
६२.	स्वरितेनाधिकारः. १.३.११.	१७५
६३.	अनुदात्तङित आत्मनेपदम्. १.३.१२.	१८१
६४.	कर्तरि कर्मव्यतिहारे. १.३.१४.	१८२
६५.	न गतिर्हिंसार्थम्. १.३.१५.	१८३
६६.	इतरेतरान्योन्योपपदान्च. १.३.१६.	१८३
६७.	विपराम्यां जेः. १.३.१९.	१८४
६८.	आडो दोऽनास्यविहरणे. १.३.२०.	१८५
६९.	क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च. १.३.२१.	१८७
७०.	समवप्रविन्यः स्वः. १.३.२२.	

क्रमाङ्काः

सूत्राणि

पृष्ठाङ्काः

७१.	उदोऽनूर्ध्वकर्मणि. १.३.२४.	...	१८७
७२.	उपान्मन्त्रकरणे. १.३.२५.	...	१८७
७३.	उद्विभ्यां तपः. १.३.२७.	...	१८८
७४.	आडो यमहनः. १.३.२८.	...	१८९
७५.	समो गम्यच्छिभ्याम्. १.३.२९.	...	१८९
७६.	आड उद्गमने. १.३.४०.	...	१८९
७७.	व्यक्तवाचां समुच्चारणे. १.३.४८.	...	१९०
७८.	अवाद् ग्रः. १.३.५१.	...	१९०
७९.	समस्तृतीयायुक्तात्. १.३.५४.	...	१९१
८०.	दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्ये. १.३.५५.	...	१९१
८१.	उपाद्यमः स्वकरणे. १.३.५६.	...	१९२
८२.	नानोर्जः. १.३.५८.	...	१९३
८३.	शदेः शितः. १.३.६०.	...	१९३
८४.	पूर्ववत् सनः. १.३.६२.	...	१९८
८५.	आम्प्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्य. १.३.६३.	...	२००
८६.	प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु. १.३.६४.	...	२०१
८७.	समः क्षणुवः. १.३.६५.	...	२०२
८८.	भुजोऽनवने. १.३.६६.	...	२०२
८९.	णेरणी यत्कर्म णो चेत् स कर्तानाध्याने. १.३.६७.	...	२०२
९०.	स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले. १.३.७२.	...	२०८
९१.	शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्. १.३.७८.	...	२१२
९२.	अनुपराभ्यां कृञः. १.३.७९.	...	२१२
९३.	बुधपुधनगजनेहप्रदुस्तुभ्यो णोः. १.३.८६.	...	२१३
९४.	अणावकर्मकान्वित्तवत्कर्तृकात्. १.३.८८.	...	२१४
९५.	न पादभ्याश्चयमाश्चयसपरिमुहुरचिन्तित्वदवसः. १.३.८९.	...	२१६
९६.	लुटि च वलूपः. १.३.९३.	...	२१६
९७.	आकङारादेका संज्ञा. १.४.१	...	२१७
९८.	विप्रतिपेधे परं कार्यम्. १.४.२.	...	२३२
९९.	यूस्थ्यास्यो नदी. १.४.३.	...	२५०
१००.	पञ्ठीयुक्तश्छन्दसि वा. १.४.९.	...	२५८
१०१.	यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्. १.४.१३.	...	२५९
१०२.	मुप्तिङन्तं पदम्. १.४.१४.	...	२६८
१०३.	नः क्ये. १.४.१५.	...	२७०
१०४.	स्वादिप्त्वमर्वनामस्थाने. १.४.१७.	...	२७०
१०५.	यचि भम्. १.४.१८.	...	२७१
१०६.	तमो मत्वर्थे. १.४.१९.	...	२७७
१०७.	अयम्पदादीनि च्छन्दसि. १.४.२०.	...	२७४

क्रमाङ्काः

सूत्राणि

पृष्ठाङ्काः

१०८.	बहुषु बहुवचनम्. १.४.२१.	...	२७४
१०९.	कारके. १.४.२३.	...	२८१
११०.	ध्रुवमपायेऽपादानम्. १.४.२४.	...	२८९
१११.	मीत्रार्थानां भयहेतुः. १.४.२५.	...	२९३
११२.	पराजेरसोढः. १.४.२६.	...	२९४
११३.	वारणार्थानामीप्सितः. १.४.२७.	...	२९६
११४.	अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति. १.४.२८.	...	२९६
११५.	आख्यातोपयोगे १.४.२९.	...	२९७
११६.	जनिकर्तुः प्रकृतिः. १.४.३०.	...	२९८
११७.	भुवः प्रभवः. १.४.३१.	...	२९८
११८.	कर्मणा यममिप्रैति स संप्रदानम्. १.४.३२.	...	३०३
११९.	ऋधद्रुहेर्ष्यास्यार्थानां यं प्रति कोपः. १.४.३७.	...	३०४
१२०.	साधकतमं करणम्. १.४.४२.	...	३०६
१२१.	उपान्वध्याङ्गवसः. १.४.४८.	...	३०७
१२२.	कर्तुरीप्सिततमं कर्म. १.४.४९.	...	३१०
१२३.	तथा युक्तं चानीप्सितम्. १.४.५०.	...	३११
१२४.	अकथितं च. १.४.५१.	...	३२४
१२५.	गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्ता स णौ. १.४.५२.	...	३२७
१२६.	हृक्कोरन्यतरस्याम्. १.४.५३.	...	३२८
१२७.	स्वतन्त्रः कर्ता. १.४.५४.	...	३२९
१२८.	तत्प्रयोजको हेतुश्च. १.४.५५.	...	३३१
१२९.	प्राग्ग्रीश्वरान्निपाताः. १.४.५६.	...	३३४
१३०.	चादयोऽसत्त्वे. १.४.५७.	...	३३५
१३१.	प्रादयः, उपसर्गाः क्रियायोगे. १.४.५८, ५९	...	३३६
१३२.	गतिश्च. १.४.६०.	...	३३८
१३३.	ऊर्धादिच्चिडाचश्च. १.४.६१.	...	३३९
१३४.	अनुकरणं चानितिपरम्. १.४.६२.	...	३४०
१३५.	आदरानादरयोः सदसती. १.४.६३.	...	३४३
१३६.	अन्तरपरिग्रहे. १.४.६५.	...	३४४
१३७.	साक्षात्प्रभृतीनि च. १.४.७४.	...	३४५
१३८.	ते प्राग्घातोः. १.४.८०.	...	३४६
१३९.	कर्मप्रवचनीयाः. १.४.८३.	...	३४७
१४०.	अनुर्लक्षणे. १.४.८४.	...	३४९
१४१.	आङ्ग मर्यादावचने. १.४.८९.	...	३५०
१४२.	लक्षणेत्यंभूतात्यानमागवोप्तासु प्रतिपर्यन्तवः. १.४.९०	...	३५०
१४३.	अधिपरी अनर्थको. १.४.९३.	...	३५१
१४४.	अपिः पदार्थसंभावनान्वयवसर्गहन्तिमुच्येयुः. १.४.९६.	...	३५१

क्रमाङ्काः	सूत्राणि	पृष्ठाङ्काः
१४५.	अघिरीश्वरे. १.४.९७.	३५३
१४६.	लः परस्मैपदम्. १.४.९९.	३५३
१४७.	तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः. १.४.१०१.	३५४
१४८.	विभक्तिश्च. १.४.१०४.	३५६
१४९.	युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः. १.४.१०५.	३५७
१५०.	अस्मद्युत्तमः. १.४.१०७.	३५७
१५१.	शेषे प्रथमः. १.४.१०८.	३५७
१५२.	परः संनिकर्षः संहिता. १.४.१०९.	३६३
१५३.	विरामोऽवसानम्. १.४.११०.	३६७

प्रथमाध्यायद्वितीयपादादिचतुर्थपादान्तव्याख्याननिर्दिष्टसूत्राणामकाराद्यनुक्रमणिका

सूत्राणि

पृष्ठाङ्काः

अकथितं च १.४.५१	...	३११
अचश्च १.२.२८	...	२८
अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् १.३.८८	...	२१४
अधिपरी अनर्थकौ १.४.९३	...	३५०
अधिरीश्वरे १.४.९७	...	३५३
अनुकरणं चानितिपरम् १.४.६२	...	३३९
अनुदात्तङित आत्मनेपदम् १.३.१२	...	१७४
अनुपराभ्यां कृञः १.३.७९	...	२१२
अनुर्लक्षणे १.४.८४	...	३४७
अन्तरपरिग्रहे १.४.६५	...	३४३
अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति १.४.२८	...	२९६
अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगहसिमुच्चयेषु १.४.९६	...	३५२
अपृक्त एकाल् प्रत्ययः १.२.४१	...	४४
अयस्मयादीनि च्छन्दसि १.४.२०	...	२७४
अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् १.२.४५	...	५३
अवाद् ग्रः १.३.५१	...	१९०
असंयोगाल्लिट् कित् १.२.५	...	८
अस्मदो द्वयोश्च १.२.५९	...	८४
अस्मद्युत्तमः १.४.१०७	...	३५७
आकाङ्क्षादेका संज्ञा १.४.१.	...	२१७
आख्यातोपयोगे १.४.२९	...	२९६
आङ् उद्गमने १.३.४०	...	१८९
आङ् मर्यादावचने १.४.८९	...	३४९
आङो दोऽनास्यविहरणे १.३.२०	...	१८४
आङो यमहन्तः १.३.२८	...	१८९
आदरानादरयोः सदसती १.४.६३	...	३४०
आम्प्रत्ययवत् कृबोऽनुप्रयोगस्य १.३.६३	...	२००
इको झल् १.२.९	...	११
इतरेतरान्योन्योपपदाच्च १.३.१६	...	१८३
इद् गोण्याः १.२.५०	...	७४
इन्विमवतिभ्यां च १.२.६	...	९
उच्चैरुदात्तः १.२.२९	...	३०
उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् १.२.२१.	...	२२

सूत्राणि

पृष्ठाङ्काः

उदोऽनुर्ध्वकर्मणि. १.३.२४	...	१८७
उद्विभ्यां तपः १.३.२७	...	१८८
उपदेशोऽजनुनासिक इत् १.३.२	...	१५२
उपसर्गाः क्रियायोगे १.४.५९	...	३३५
उपाद्यमः स्वकरणे १.३.५६.	...	१९२
उपान्मन्त्रकरणे १.३.२५	...	१८७
उपान्वध्याङ्वसः १.४.४८	...	३०६
ऊकालोऽङ्गस्वदीर्घप्लुतः १.२.२७	...	२४
ऊर्थादिच्चिडाचश्च १.४.६१	...	३३८
एकविभक्ति चापूर्वनिपाते १.२.४४	...	४९
एकश्रुति, दूरात् संबुद्धौ १.२.३३	...	३७
कर्तरि कर्मव्यतिहारे १.३.१४	...	१८२
कर्तुरीप्सिततमं कर्म १.४.४९	...	३०७
कर्मणा यममिप्रैति स संप्रदानम् १.४.३२	...	२९८
कर्मप्रवचनीयाः १.४.८३	...	३४६
कारके १.४.२३	...	२८१
कृतद्वितसमासाश्च १.२.४६	...	६४
श्रीढोऽनुसंपरिभ्यश्च १.३.२१	...	१८५
कृषद्रुहेर्प्याग्न्याचीनां यं प्रति कोपः १.४.३७	...	३०३
गतिबुद्धिप्रत्ययसानाथ्यशब्दकर्मिकर्मकाणामणिकर्ता स णी १.४.५२	...	३२४
गतिश्च १.४.६०	...	३३६
गाद्रकुटादिभ्योऽङ्गिण् डित् १.२.१.	...	१
गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य १.२.४८	...	६७
ग्राम्यपशुमधेप्यतरणेषु स्त्री. १.२.७३	...	१३०
पादयोऽन्त्ये १.४.५७	...	३३४
गुट् १.३.७	...	१५९
छन्दसि पुनर्यम्योरैकावचनम् १.२.६१	...	८५
जनिगन्तुः प्रकृतिः १.४.३०	...	२९७
जाल्याभ्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् १.२.५८	...	८२
घोरपी यन्मर्म णी चान् म कर्तानाध्याने १.३.६७	...	२०२
गल्लुगल. ममानाधिकरण कर्मधारयः १.२.४२	...	४६
गन्धनोऽङ्को हेतुरस्य १.४.५५	...	३२९
गमा गुणं पानोऽप्यितम् १.४.५०	...	३१०
गदभिन्नं संग्रहमागतवान् १.३.५३	...	८१
गमो गतये १.४.१९.	...	२७३
गम्य गीम १.३.९.	...	१६१
गम्यार्थस्य उदात्तमधेऽङ्गम् १.३.३२	...	३४

सूत्राणि

पृष्ठाङ्काः

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः १.४.१०१	३५४
तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् १.२.६३	८६
तृषिभृषिकृषेः काश्यपस्य १.२.२५	२४
ते प्राग्धातोः १.४.८०	३४५
त्यदादीनि सर्वेनित्यम् १.२.८०	१२८
दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे १.३.५५	१९१
देवब्रह्मणोरनुदात्तः १.२.३८	४१
ध्रुवमपायेऽपादानम् १.४.२४	२८९
नः क्ये १.४.१५	२७०
न क्त्वा सेट् १.२.१८	१९
न गतिर्हिसार्थेभ्यः १.३.१५	१८२
न पादभ्याङ्यमाङ्यसपरिमुहुरुचिन्तितिवदवसः १.३.८९	२१६
नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् १.२.६९	१२६
न विभक्तौ तुस्माः १.३.४	१५९
न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः १.२.३७	३९
नानोर्ज्ञः १.३.५८	१९३
नीचैरनुदात्तः १.२.३०	३०
परः संनिकर्षः संहिता १.४.१०९	३६३
पराजेरसोढः १.४.२६	२९४
पिता मात्रा १.२.७०	१२७
पुमान् स्त्रिया १.२.६७	१२३
पूङः क्त्वा च १.२.२२	२३
पूर्ववत् सनः १.३.६२	१९८
प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् १.२.४३	४७
प्राग्रीश्वरान्निपाताः १.४.५६	३३१
प्रादयः १.४.५८	३३५
प्रोपाम्यां युजेरयज्ञपात्रेषु १.३.६४	२०१
फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे १.२.६०	८५
वहुपु बहुवचनम् १.४.२१	२७४
वृष्यधनराजनेऽद्भुतसुभ्यो जेः १.३.८६	२१३
मीत्रार्थानां भयहेतुः १.४.२५	२९३
मुजोऽनवने १.३.६६	२०२
भुवः प्रभवः १.४.३१	२९८
भूवादयो घातवः १.३.१	१३२
भ्रातृपुत्री स्वसृदुहितृभ्याम् १.२.६८	१२३
मृडमृदमुचकुपविलशवदवसः क्त्वा १.२.७	१०
यचि भम् १.४.१८	२७१

सूत्राणि

पृष्ठाङ्काः

स्थाध्वोरिच्च १.२.१७	...	१७
स्वतन्त्रः कर्ता १.४.५४.	...	३२८
स्वरितवितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले १.३.७२	...	२०८
स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम् १.२.३९	...	४२
स्वरितेनाधिकारः १.३.११	...	१७१
स्वादिष्वसर्वनामस्थाने १.४.१७	...	२७०
हलन्ताच्च १.२.१० -	...	१४
हलन्त्यम् १.३.३.	...	१५५
हुक्नोरन्यतरस्याम् १.४.५३	...	३२७
ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य १.२.४७.	...	६५

TABLE DES MATIÈRES

	PAGE
उपोद्घातः	iii
प्रथमाध्यायद्वितीयपादे	१
प्रथममाह्निकम्	५३
द्वितीयमाह्निकम्	८८
तृतीयमाह्निकम्	१३२
प्रथमाध्यायतृतीयपादे	१७४
प्रथममाह्निकम्	२१७
द्वितीयमाह्निकम्	२५०
प्रथमाध्यायचतुर्थपादे	२८१
प्रथममाह्निकम्	३३१
द्वितीयमाह्निकम्	३७१
तृतीयमाह्निकम्	३७२
चतुर्थमाह्निकम्	३७७
आकरग्रन्थानां सूची	३७७
प्रथमाध्यायद्वितीयपादादिचतुर्थपादान्तविषयसूचिका	३७७
प्रथमाध्यायद्वितीयपादादिचतुर्थपादान्तव्याख्याननिर्दिष्टसूत्राणामकाराद्यनुक्रमणिका	३७७

PUBLICATIONS DE L'INSTITUT FRANÇAIS D'INDOLOGIE

Nos.

1. Kāravelanc — *Kāreikkālammeiyār*, œuvres éditées et traduites. Introduction par Jean Filliozat. 1956.
2. Jean Filliozat — *Les relations extérieures de l'Inde* (I)
 1. *Les échanges de l'Inde et de l'Empire Romain aux premiers siècles de l'ère chrétienne*.
 2. *La doctrine brahmanique à Rome au IIIème siècle*. 1956.
3. Madeleine Biarreau — *Le Tattvabindu de Vācaspatiśiṣya*. Edition critique, traduction et introduction. 1956.
4. J. Monchanin, J. Filliozat, A. Bareau — *Entretiens* 1955. 1956.
5. Louis Renou — *Études sur le vocabulaire du Rgveda*. Première série. 1958.
6. Suzanne Siauve — *La voie vers la connaissance de Dieu (Brahma-jijñāsā) selon l'Anuvyākhyāna de Madhva*. 1957.
7. Dev Raj — *L'esclavage dans l'Inde ancienne d'après les textes palis et sanskrits*. Avec une préface du Dr. Jean Filliozat. 1957.
8. Alain Daniélou — *Tableau comparatif des intervalles musicaux*. 1958.
9. Alain Daniélou — *La musique du Cambodge et du Laos*. 1957.
10. André Bareau — *La vie et l'organisation des communautés bouddhiques modernes de Ceylan*. 1957.
11. Alain Daniélou et N.R. Bhatt — *Textes des Purāṇa sur la théorie musicale*. Vol. I, Edition critique, traduction française et introduction. 1959.
12. Charlotte Vaudeville — *Kabīr Granthāvalī (Dohā)*. Avec introduction, traduction et notes. 1957.
13. Madeleine Biarreau — *Sphoṭa Siddhi (La Démonstration du Sphoṭa) par Maṇḍana Miśra*. Introduction, traduction et commentaire. Texte sanskrit établi par N.R. Bhatt avec la collaboration de T. Ramanujam. 1958.
14. Suzanne Siauve — *Les noms védiques de Viṣṇu dans l'Anuvyākhyāna de Madhva (Brahma-Sūtra I, 1, adhikaraṇa 2 à 12)*. Texte avec traduction et notes. 1959.
15. Charlotte Vaudeville — *Étude sur les sources et la composition du Rāmāyaṇa de Tulsī-Dās*. Traduction en hindi par J.K. Balbir. तुलसीदास रचित रामचरितमानस का मूलधार व रचनाविषयक समालोचनात्मक एक अध्ययन, fasc. I. 1959, fasc. II. 1965.
16. Alain Daniélou et N.R. Bhatt — *Le Gītālaṅkāra*. L'ouvrage original de Bharata sur la musique. Edition critique, traduction française et introduction. 1959.
17. Rasik Vihari Joshi — *Le rituel de la dévotion kṛṣṇāite*. Préface par Jean Filliozat. 1959.
18. N. R. Bhatt — *Rauravāgama*, édition critique, Vol. I. Introduction : Les Āgama śivaïtes, par Jean Filliozat. 1961. Vol. II, 1972.

(suite)

Nos.

19. R. Dessigane, P.Z. Pattabiramin et J. Filliozat — *La légende des jeux de Çiva à Madurai d'après les textes et les peintures*. Vol. I Texte — Vol. II Planches. 1960.
20. Claude Jacques — *Gayāmāhātmya*. Introduction, édition critique et traduction française. 1962.
21. Charlotte Vaudeville — *Les duhā de Dhola Mārū*. Avec introduction, traduction et notes. 1962.
22. Sayida Surriya Hussain — *Garcin de Tassy, Biographie et étude critique de ses œuvres*. 1962.
23. N.R. Bhatt — *Mrgendrāgama (Kriyāpāda et Caryāpāda) avec le commentaire de Bhaṭṭa Nārāyaṇakaṇṭha*, édition critique. 1962.
24. N.R. Bhatt — *Ajitāgama*, édition critique. Vol. I. 1963. Vol. II. 1967.
25. Hélène Brunner-Lachaux — *Le rituel quotidien dans la tradition śivaïte de l'Inde du Sud selon Somaśambhu — Somaśambhupaddhati*, Introduction, traduction et notes. 1ère partie: Le Rituel quotidien. 1963. 2ème partie: Rituels occasionnels I. 1968. 3ème partie: Rituels occasionnels II. 1977.
26. Pierre-Sylvain Filliozat — *Le Pratāparudrīya de Vidyānātha* — avec le commentaire *Ratnāpaṇa* de Kumārasvāmin. Traduction, introduction et notes. 1963.
27. Dessigane, P.Z. Pattabiramin et J. Filliozat — *Les légendes çivaïtes de Kāñcīpuram*. 1964.
28. Ch. Vaudeville — *Bārahmāsā*. Les chansons des douze mois dans les littératures indo-aryennes. 1965.
29. J. Filliozat et P.Z. Pattabiramin — *Parures divines du Sud de l'Inde*. 1966.
30. Michèle Lupsa — *Chants à Kālī de Rāmprasād*. Introduction, texte bengali, traduction et notes. 1967.
31. R. Dessigane et P.Z. Pattabiramin — *La légende de Skanda*. 1967.
32. M.E. Adicéam — *Contribution à l'étude d'AiyāNār-Śāstā*. 1967.
33. J. Filliozat — *Un catéchisme tamoul du XVIe siècle en lettres latines*. 1967.
34. P. Joshi — *Industrialisation et Société dans l'Inde du Nord*. Introduction par J. Filliozat : Observations sur l'étude des sociétés et de l'économie de l'Inde. 1967.
35. F. Gros — *Le Paripāśal*, Texte tamoul, introduction, traduction et notes. 1967.
36. P.S. Filliozat — *Œuvres poétiques de Nilakaṇṭha Dikṣita*. I. Texte, traduction et notes. 1967.

(suite).

Nos.

37. *Index des mots de la littérature tamoule ancienne*, Vol. I. 1967; Vol. II. 1968; Vol. III. 1970.
38. Suzanne Siauve — *La Doctrine de Madhva*. 1968.
39. François Gros et R. Nagaswamy — *Uttaramērūr*. Légendes, Histoire, Monuments, avec le *Pañcavaradaḥṣetramāhātmya* édité par K. Srinivasacharya. 1970.
40. B. Dagens — *Mayamata*. Traité sanskrit d'architecture. Edition critique, traduction et notes. 1ère partie 1970. 2ème partie 1976.
41. N.S. Shukla — *Le Karṇānanda de Kṛṣṇadāsa*. Edition et traduction annotée. 1971.
42. P.Z. Pattabiramin — *Sanctuaires rupestres du Sud de l'Inde*. Vol. I. Andhra. 1971. Vol. II. Tamilnad et Kerala. 1975.
43. Suzanne Siauve — *Les hiérarchies spirituelles selon l'Anuvṛyākhyāna de Madhva*. 1971.
44. Capitaine de Vaisseau Cordier — *Historique et Statistique de Karikal*. Texte rédigé en 1825. Présentation par François Gros. Vol. I. 1971.
45. Jean Filliozat — Un texte tamoul de dévotion viṣṇouïte. *Le Tiruppāvai d'Āṇṭāl*. 1971.
46. Marie-Claude Porcher — *Rāghavayādaviya* par Veṅkaṭādhvarin. Texte sanskrit édité par M.S. Narasimbacharya. Etude et Traduction. 1972.
47. Neelakanta Sarma — *Textes sanskrits et tamouls de Thaïlande*. Introduction par Jean Filliozat. 1972.
48. Marie-Claude Porcher — Un poème satirique sanskrit, la *Viśvaguṇādarśacampū*. Introduction, traduction et notes. 1972.
49. Jean Filliozat — Un texte de la religion kaumāra, le *TirumurukāRRup-paṭai*. 1973.
50. Association Internationale des études Tamoules. Compte rendu de la IIIème Conférence Internationale (Proceedings of the Third International Conference Seminar, Paris 1970) édité par François Gros et X.S. Thani Nayagam. 1973.
51. *Mahābhāṣya-pradīpa-vyākhyānāni*, Commentaires sur le Mahābhāṣya de Patañjali et le Pradīpa de Kaiyaṭa, édition critique par M.S. Narasimbacharya. Présentation par P.S. Filliozat. Vol. I. : Adhyāya I, Pāda I, Āhnika 1-4. 1973. Vol. II. : Adhyāya I, Pāda I, Āhnika 5-7. 1975. Vol. III. : Adhyāya I, Pāda I, Āhnika 8-9. 1976.
52. Alix Raison — *La Hārītasamhitā* : Texte médical sanskrit avec un Index de nomenclature āyurvédique. 1974.
53. Tara Michaël — Le joyau du Śiva-yoga, *Śivayogarātna* de Jñānaprakāśa. Edition, traduction et notes. 1975.

BL-17

BHAVAN'S LIBRARY

BOMBAY-400 007.

N.B.—This book is issued only for one week till _____
This book should be returned within a fortnight
from the date last marked below : -

Date	Date	Date